वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

'बालमनोरमा' व्याख्या समलङ्कृता

श्रीगोपालदत्तपाण्डेयः

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला

४७

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीतया 'बालमनोरमा' व्याख्यया समलङ्कृता

'रूपदीपिका'-'पङ्क्तिदीपिका'-समन्विता

(भ्वाद्यादि-चुराद्यन्तः तृतीयो भागः)

सम्पादकः—

श्रीगोपालदत्तपाण्डेयः

एम० ए०, व्याकरणाचार्यः,

अवकाशप्राप्तः उप-शिक्षानिदेशकः (उत्तरप्रदेशस्थः) तथा नैनीतालस्थ-राजकीय-स्नातकोत्तर-महाविद्यालयस्य भूतपूर्वः आचार्यः संस्कृतविभागाध्यक्षश्च

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

वाराणसी

प्रकाशक
चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन
पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001
दूरभाष : 0542-2335263
www.chaukhamba.co.in
email : csp_naveen@yahoo.co.in

संस्करण 2014
मूल्य : 110.00

वितरक
चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस
4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)
गली नं. 21-ए, अंसारी रोड
दरियागंज, नई दिल्ली 110002
दूरभाष : 011-23286537
email : chaukhambapublishinghouse@gmail.com

•

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्बा विद्याभवन
चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)
पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001

•

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर
पो. बा. नं. 2113, दिल्ली 110007

THE

CHAUKHAMBA SURBHARATI GRANTHAMALA

47

VAIYĀKARAṆA SIDDHĀNTAKAUMUDĪ

OF

ŚRĪ BHAṬṬOJIDĪKṢITA

Containing

'BĀLAMANORAMĀ' OF SRĪ VĀSUDEVA DĪKṢITA

(Third Part : From Bhwadi to Churadigaṇa)

Edited by

Sri Gopal Datt Pande,

M. A. Vyakaranacharya,

Retired Deputy Director of Education, U. P. and Former Professor and Head of Sanskrit Department, D. S. B. Government Post-graduate College, Nainital.

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN

VARANASI

Publishers :

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
(Oriental Publishers & Distributors)
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
Varanasi 221001
Tel. : 2335263

Also can be had from :

CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE
4697/2, Ground Floor
Gali No. 21-A, Ansari Road
Daryaganj, New Delhi 110002
Tel. : 32996391
e-mail : chaukhambapublishinghouse@gmail.com

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U.A. Bungalow Road, Jawahar Nagar
Post Box No. 2113
Delhi 110007
Tel. : 23856391

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
Chowk (Behind to Bank of Baroda Building)
Post Box No. 1069
Varanasi 221001
Tel. : 2420404

किञ्चित् प्रास्ताविकम्

अथेदं प्रकाश्यते सिद्धान्तकौमुद्या भ्वाद्यादिचुरादिगणपर्यन्तं तृतीयं खण्डम् । अस्मिन् खण्डे धातूनां सिद्धरूपात्मकं विवरणं विद्यते । पूर्वार्धे सुबन्तप्रक्रियाया निरूपणानन्तरं तिङन्तप्रक्रियाया विवरणं सापेक्षमिति मत्वा दशसु प्रकरणेषु धातूनां विभागं कृत्वा तेषां साङ्गं निरूपणं प्रस्तुते भागे वर्तते । एतत्सर्वम् उत्तरार्धस्य मङ्गलाचरणे ग्रन्थकर्त्रा श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेन प्रकटीकृतम् । धातुसम्बन्धिनः प्रत्ययाः पाणिनेः अष्टाध्याय्यास्तृतीयाध्याये समाकलितानि वर्तन्ते । अतः श्रीभट्टोजिदीक्षितस्तथैवाह—'प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः' इति ।

प्रथमभागवद् अस्मिन् भागेऽपि बालमनोरमाटीका मूलग्रन्थेन सह संवलिता वर्तते । ग्रन्थकार-टीकाकारयोः सम्बन्धे यत्किञ्चिद् वक्तव्यमासीत् तत् प्रथमभागस्य भूमिकायां मया निवेदितम् । तत्सर्वं तत्रैवावलोकनीयम् । विस्तरभयाद् अत्र पुनर्न लिख्यते ।

बालमनोरमाटीकाया उपयोगितामाकलय्य वाराणसीस्थ "चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशन" नाम्नः संस्थानस्य संचालकैरिदं नूतनं संस्करणं पृथक्-पृथक्-खण्डात्मकं प्राकाश्यं नीयते । अथापि शिष्टविशिष्टपदार्थसाधनम् अध्ययनाध्यापनयोः उपकुर्यादिति धिया विषमस्थलेषु मया टिप्पण्यां भाष्याद्याकरग्रन्थानां मूलवाक्यानि च यथास्थानं निवेशितानि । तेन वैयाकरणसिद्धान्तानां मतान्तराणां च यथार्थं स्वरूपं ज्ञातं भवेत् । ग्रन्थस्यान्ते परिशिष्टात्मके भागे छात्राणामुपकाराय व्याकरणशास्त्र-सम्बन्धि-विशेषोपयोगीनि लक्षणानि समावेशितानि । तेनैव सह प्रसिद्ध-धातुरूपाणां विशिष्टस्थलानां च लेखनप्रकारः 'रूपदीपिकायां' 'पङ्क्तिदीपिकायां' च क्रमशः प्रदर्शितः । अनया दिशा समाहितेन चेतसा अभ्यासं कुर्वन् छात्रवर्गः साफल्यमवाप्तुं शक्नुयात् । यथामति मया संशोधनकार्ये कृतेऽपि मदीयाज्ञानेन सीसकाक्षरसंयोजकदोषेण वा जाताः सहजास्त्रुटीः सहृदया विद्वांसो विचारयन्तो मार्जयन्तु । तथा च ग्रन्थोक्तान् टीकायां व्याख्यातान् पदार्थांश्चातीवमनोयोगेन सुधियो विचारयन्तु बोधयन्तु च समीचीनतया शिष्यगणानिति सफलयन्तु मे परिश्रमम् । तेनैव सह समुत्साहयन्तु च 'चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशन'-नाम्नः संस्थानस्य संचालकमहानुभावान् । ये खलु कठिने कालेऽपि सुरभारत्याः समाराधने बद्धपरिकराः सन्ति । इति शम् ।

वाराणसी
मार्गशीर्ष-पौर्णमासी दत्तजयन्ती
रविवासरः वै० सं० २०३७

विदुषामनुचरः
गोपालदत्तपाण्डेयः

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पराक्षत्वं	परोक्षत्वं	११	३०
ङित्व···	ङित्व···	२१	२९
भुवास्त्यसाधनं	भुवास्त्यबाधनं	४७	२९
कान्नेष्वनिडेक	कान्तेष्वनिडेक	५६	११
–रादेपि	–रादपि	८३	१४
अधाद्र्ये	अधाद्र्यें	९५	१०
३३९	३९९	९९	४
दिग्यादेशद्वित–	दिग्यादेशद्वि–	१७५	२६
सायुट इवेति	सीयुट इवेति	१७५	२८
पुट्ट अनादर	पुट्ट अनादरे	३१५	८
,, ,,	,, ,,	३२१	१७
विट	विद	३२१	१७
वात	वास	३३०	१
कतृ	कर्तं	३३३	५
११२२	१९२२	३३७	७

प्रकाशकीय वक्तव्य

'बालमनोरमा' टीका सहित "सिद्धान्तकौमुदी" के भ्वाद्यादि-चुराद्यन्त भाग का प्रस्तुत संस्करण व्याकरण-शास्त्र के अध्येताओं के कर-कमलों में अर्पित-करते हुए प्रसन्नता हो रही है। "सिद्धान्तकौमुदी" पाणिनीय व्याकरण का प्रक्रियानुसारी सर्वोत्तम प्रयास है। "सिद्धान्तकौमुदी" पर भी अनेक टीकायें लिखी गई, उनमें श्रीवासुदेव वाजपेयी की 'बालमनोरमा' अत्यन्त प्रसिद्ध है। यह टीका विशद होते हुए भी सरल तथा व्याकरण-सम्बन्धी सिद्धान्तों का विवेचन करने के कारण उपयोगी सिद्ध हुई है। अध्येताओं की सुविधा के लिये "सिद्धान्तकौमुदी" के मूल की एकरूपता बनी रहने हेतु उसे धारावाहीरूप में ग्रन्थ के ऊपरी भाग में पृथक् रखा गया है। इस प्रकार इस संस्करण से मूल ग्रन्थ की आवृत्ति करने में भी किसी प्रकार की असुविधा नहीं होगी। ग्रन्थ के अन्त में व्याकरणशास्त्र की उपयोगी परिभाषायें, सूत्रसूची, वार्तिकसूची एवं भ्वादि से चुराद्यन्त प्रकरण में आए हुए प्रसिद्ध रूपों तथा प्रष्टव्य स्थलों का लेखनप्रकार आदि विषय भी समाविष्ट किये गये हैं। सबसे विशेष बात यह है कि भाष्यादि आकर-ग्रन्थों के उद्धरणों का यथास्थान टिप्पणी में निवेश कर व्याकरणशास्त्र के सिद्धान्तों एवं मतमतान्तरों का स्वरूप बतला कर इस नवीन संस्करण को उपयोगी बनाने का प्रयत्न किया गया है।

आशा है विद्वज्जन इसे अपना कर हमें इसके अवशिष्ट भागों को प्रकाशित करने का अवसर प्रदान करेंगे।

निवेदक—
चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

विषयानुक्रमणिका

॥ श्री। ॥

बालमनोरमाव्याख्यासंवलिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

श्रौत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।
तोष्टूय्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

अस्तु नमः पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये ।
किञ्चास्तु पतञ्जलये श्रौत्रे विश्वेश्वराय गुरवे च ॥ १ ॥
व्याख्याता बहुभिः प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी ।
वासुदेवस्तु तद्व्याख्यां वष्टि बालमनोरमाम् ॥ २ ॥

ओं 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ताः स्युः' इति भाष्यप्रमाणकं ग्रन्थमध्ये विघ्नविघातादिप्रयोजनाय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नाति— **श्रौत्रेति ।** वेदाध्येता श्रोत्रियः । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इति वेदपर्यायाच्छन्दश्शब्दात् द्वितीयान्तादधीत इत्यर्थे घन्प्रत्ययः । प्रकृतेः श्रोत्रादेशश्च निपातितः । श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् । 'श्रोत्रियस्य यलोपश्चे'त्यणि इकारादुत्तरस्य यकाराकारसङ्घातस्य लोपे इकारस्य 'यस्येति चे'ति लोपः । अर्हति—आर्यैः प्रशस्यमानेषु वेदविहितकर्मसु योग्यो भवतीत्यर्हन् । 'अर्हः प्रशंसाया'मिति शतृप्रत्ययः । अर्हतो भावः आर्हन्ती । 'अर्हतो नुम् चे'ति ष्यञि आदिवृद्धौ प्रकृतेर्नुमागमे पित्त्वान्ङीपि 'हलस्तद्धितस्ये'ति यकारलोपे 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । स्त्रीत्वं लोकात् । श्रौत्रं च आर्हन्ती च श्रौत्रार्हन्त्यौ, ताभ्यां वित्ताः श्रौत्रार्हन्तीचणाः, तैरिति विग्रहः । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपा'विति चणप् । वेदाध्येतृत्वेन वेदविहितकर्मयोग्यतया च प्रसिद्धैरिति यावत् । **गुण्यैरिति ।** नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वमित्यादिप्रशस्तगुणसम्पन्नैरित्यर्थः । 'रूपादाहतप्रशंसयो'रिति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिकेन यप्प्रत्ययः, तद्भाष्ये 'गुण्या ब्राह्मणा' इत्युदाहरणात् । **महर्षिभिरिति ।** महान्तश्च ते ऋषयश्चेति कर्मधारयः । 'आन्महत' इत्यात्वम् । अतितपस्विभिरित्यर्थः । **अहर्दिवमिति ।** अहश्च दिवा चेति वीप्सायाम् 'अचतुरे'त्यादिना

पूर्वार्द्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।
प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

द्वन्द्वो निपातितः अहन्यहनीत्यर्थः । **तोष्टूय्यमानोऽपीति** । 'ष्टुञ् स्तुतौ' सकर्मकः । गुणवत्त्वेनाभिधानं स्तुतिः । अभिधानक्रियानिरूपितं कर्मत्वमादाय 'देवान् स्तौती'-त्यादौ द्वितीया । न तु गुणाभिधानमेव स्तुतिः । तथा सति गुणस्य धात्वर्थोपसङ्गृहीतत्वेनाकर्मकत्वापत्तेः । 'धात्वादेः षः सः' इति षकारस्य सकारे ष्टुत्वनिवृत्तौ, धातोरेकाच' इति भृशार्थे यङि, 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घे, 'सन्यङो'रिति द्वित्वे, 'शर्पूर्वाः खय' इति सकारस्याभ्यासगतस्य लोपे, 'गुणो यङ्लुको'रित्यभ्यासोकारस्य गुणे, ततः परस्य सस्य 'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्वे, ष्टुत्वेन तकारस्य टकारे, 'तोष्टूयेति' यङन्तात् 'सनाद्यन्ता' इति धातुसंज्ञकात् कर्मणि लटि लटश्शानचि 'आने मुगि'ति मुगागमे, 'सार्वधातुके यगिति' यकि यङोऽकारस्य 'अतो लोप' इति लोपे, 'तोष्टूय्यमान' इति रूपम् । भृशं स्तूयमानोऽपीत्यर्थः । अचिन्त्यजगद्रचनाद्यनन्तगुणसम्पन्नतया भृशं सङ्कीर्त्यमानोऽपीति यावत् । **अगुण इति** । निर्गुण इत्यर्थः । 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'त्यादिश्रुतेरिति भावः । निर्गुणस्य गुणवत्त्वेन कथनात्मिका स्तुतिर्विरुद्धेत्यापातप्रतिपन्नं विरोधमपिशब्दो द्योतयति । गुणानां व्यावहारिकसत्यत्वेऽपि पारमार्थिकत्वाभावान्न विरोध इत्युत्तरमीमांसायां स्पष्टम् । **विभुरिति** । सर्वव्यापकः परमेश्वर इत्यर्थः । **विजयतेतरामिति** । जि जये, अकर्मकः । उत्कर्षेण वर्तनं जयः । 'विपराभ्यां जे'रित्यात्मनेपदम् । 'तिङश्चे'त्यतिशायने तरप् । 'किमेत्तिङ्व्यये'ति तरबन्तात् स्वार्थे आम्प्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यत्र तसिलादिषु परिगणनादामन्तमव्ययम् । सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । न च विजयते इति समुदायस्यातिङन्तत्वात् कथं ततस्तरबिति वाच्यम् । वि इति हि भिन्नं पदम्, तिङन्तोत्तरपदसमासस्य छन्दोमात्रविषयत्वात् । ततश्च जयत इत्यस्मादेव तरप् । न च जयत इत्यस्य 'विपराभ्यां जे'रिति कृतात्मनेपदस्य विशब्दसापेक्षत्वादसामर्थ्यं शङ्क्यम् । वीत्युपसर्गस्य द्योतकत्वेन पृथगर्थविहीनतया तत्सापेक्षत्वाभावात् तिङन्तस्य प्रधानतया तस्य विशब्दापेक्षत्वेऽपि बाधकाभावाच्चेत्यलम् । वृत्तकथनपूर्वकं वर्तिष्यमाणनिरूपणं प्रतिजानीते—**पूर्वार्द्धे इति** । तुर्यश्चतुर्थः । 'चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चे'ति चतुर्शब्दाद्यत्प्रत्ययः, प्रकृतेश्चकाराऽकारसङ्घातलोपश्च । पूर्वार्द्धे चतुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिनः प्रत्ययाः कथिता इत्यन्वयः । 'स्पृशोऽनुदके क्वि'न्नित्यादितार्तीयीककतिपयप्रत्ययोपन्यासस्तु प्रासङ्गिक इति भावः । **अथेति** । चतुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिप्रत्ययनिरूपणानन्तरं तृतीयाध्यायगोचराः प्रत्ययाः कथ्यन्त इत्यन्वयः । ततीयाध्या-

भ्वादिप्रकरणम्

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते – लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ्। एषु पञ्चमो[1] लकारश्छन्दोमात्रगोचरः[2] । (२१५१) **वर्तमाने लट्** ३।२।१२३ ॥[3] वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ । (२१५२) **लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः** ३ । ४ । ६९ ॥ लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि

अस्य गोचराः प्रतिपाद्यतया विषयाः । तृतीयाध्यायविहिता इति यावत् । कृत्सु 'णचः स्त्रियामञ्' इत्यादितद्धितव्युत्पादनं तु प्रासङ्गिकमिति भावः । **तत्रेति ।** निर्धारणसप्तम्यन्तात्त्रल् । तेषु तृतीयाध्यायवर्तिप्रत्ययेष्वित्यर्थः । **दशेति ।** अनुबन्धभेदाल्लकारभेद इति भावः । **पञ्चम इति ।** लेडित्यर्थः । **छन्दोमात्रेति ।** 'लिङर्थे लेडि'त्यत्र 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति पूर्वसूत्रात् 'छन्दसी'त्यनुवृत्तेरिति भावः । एतेन लेड्रूपाणि इह कुतो न प्रदर्श्यन्त इति शङ्का निरस्ता ।

(२१५१) **वर्तमाने लट् ।** धातोरिति सूत्रमा तृतीयाध्यायसमाप्तेरधिकृतम् । 'वर्तमाने' इति तत्रान्वेति । वर्तमानेऽर्थे विद्यमानाद्धातोः लडिति लभ्यते । फलितमाह—**वर्तमानक्रियावृत्तेरिति ।** धात्वर्थक्रियाया वर्तमानत्वं तु वर्तमानकालवृत्तित्वम् । कालस्य तु वर्तमानत्वम् अतीतानागतभिन्नकालत्वम् । 'भूतभविष्यतोः प्रतिद्वन्द्वी वर्तमानः काल' इति भाष्यम् । वर्तमानत्वं च न प्रत्ययार्थभूतकर्त्रादिविशेषणम् । अतीतपाकादिक्रिये कर्तरि वर्तमाने पचति इत्याद्यापत्तेः, किन्तु धात्वर्थविशेषणमेव वर्तमानत्वम् । लट् तु तस्य द्योतक एव । **अटाविताविति ।** न च अकार उच्चारणार्थ एवास्त्विति वाच्यम् । लिडादिवैलक्षण्याय तस्यावश्यकत्वात् । तथा च तस्य इत्संज्ञां विना निवृत्त्युपायाभावात् इत्संज्ञैवादर्तव्येति भावः ।

(२१५२) **लः कर्मणि च ।** वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । 'लः कर्मणि चे'ति प्रथमं वाक्यम् । ल इति प्रथमाबहुवचनान्तम् । चकारेण 'कर्तरि कृदि'त्यतः कर्तरीत्यनुकृष्यते । धातोरित्यधिकृतम् । लकाराः कर्मणि कर्तरि च धातोः स्युरिति लभ्यते । सकर्मकधातुविषयमेवेदम् । अकर्मकेषु कर्मणीत्यस्य बाधितत्वात् । तदाह—**लकाराः**

---

(१) 'लेट्' इत्यर्थः । लट्-लिट् इत्याद्युक्तक्रमापेक्षया लेटः पञ्चमत्वं बोध्यम् ।

(२) तेन तद्रूपाणामिहाप्रदर्शनान्न्यूनतेति परास्तम् ।

(३) वर्तमानः कालो यस्याः सा चासौ क्रियेत्यर्थः । इह वर्तमानत्वं च प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाश्रयत्वं बोध्यम् । न च वर्तमानत्वं प्रत्ययवाच्यमेवास्त्विति वाच्यम्, लडादीनामश्रूयमाणतया तदादेशानामेव वाचकत्वस्य वाच्यत्वात् । एवं सति तेषां बहूनां काले शक्तिकल्पनापेक्षया लाघवाद् धातोरेव काले शक्तिः, प्रत्ययो द्योतकः ।

कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च। (२१५३) **लस्य** ३।४।७७॥ अधिकारोऽयम्। (२१५४) **तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्** ३।४।७८॥ एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः। (२१५५) **लः परस्मैपदम्** १।४।९९॥ लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः। (२१५६) **तङानावात्मनेपदम्** १।४।१००॥ तङ् प्रत्याहारः (तादिनवकं) शानच्कानचौ चैतत्संज्ञानि स्युः। पूर्वसंज्ञापवादः। (२१५७) **अनुदात्तङित आत्मनेपदम्** १।३।१२॥ अनुदात्तेत उपदेशे यो

सकर्मकेभ्यो (धातुभ्यः) कर्मणि कर्तरि च स्युरिति'। एवं च सकर्मकेभ्यो भावे लकारा न भवन्ति। सकर्मकेभ्योऽपि भावलकाराप्रवृत्तौ तु 'देवदत्तेन घटं क्रियत' इत्यादौ भावलकारेण कर्मणोऽनभिहितत्वात् द्वितीया स्यादिति भावः। 'भावे चाकर्मकेभ्य' इति द्वितीयं वाक्यम्। अत्रापि चकारेण कर्तैवानुकृष्यते न तु कर्म, असम्भवात्। तदाह—**अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेति।** अत्राऽकर्मकग्रहणेन अविवक्षितकर्मका अपि गृह्यन्ते। तेन 'देवदत्तेन भुज्यते' इत्यत्र सतोऽप्योदनरूपकर्मणः अविवक्षायां भावे लकारोऽस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः।

(२१५३) **लस्य।** 'धातो'रित्यधिकृतम्। अकारो न विवक्षितः। तेन लिडादीनामपि संग्रहः। 'चूडाल' इत्यादौ च नातिप्रसङ्गः।

(२१५४) **तिप्तस्।** तिप्, तस्, झि। सिप्, थस्, थ। मिप्, वस्, मस्। त, आताम्, झ। थास् आथाम्, ध्वम्। इट्, वहि, महिङ्। एषां समाहारद्वन्द्वात् प्रथमैकवचनम्। लस्येति स्थानषष्ठ्यन्तमधिकृतम्। तेन आदेश इति लभ्यते। फलितमाह—**एत इति।** तसादौ रुत्वाभावः आर्षः। तिबादौ पकारानुबन्धयोजनं तु द्वेष्टीत्यादौ सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वनिवृत्त्यर्थम्। तदुदाहरणेषु स्पष्टीभविष्यति।

(२१५५) **लः पर।** ल इति स्थानषष्ठी। आदेशः इत्यध्याहार्यम्। तदाह—**लादेशा इति।**

(२१५६) **तङानौ।** तङ् च आनश्चेति द्वन्द्वः। **प्रत्याहार इति।** 'त आता'मिति तशब्दमारभ्य महिङिति ङकारेणेति शेषः। तदाह—**तादिनवकमिति।** इह पूर्वसूत्राल्ल इत्यनुवर्तते। ततश्च आनग्रहणेन शानच्कानचावेव गृह्येते, न तु 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इति विहितश्चानशपि। तस्य लादेशत्वाऽभावात्। तेन निघ्नाना इत्यादौ परस्मैपदिभ्योऽपि चानश् सिध्यति। तदाह—**शानच्कानचौ चेति। एतत्संज्ञानीति।** आत्मनेपदसंज्ञकानीत्यर्थः। **पूर्वसंज्ञेति।** परस्मैपदसंज्ञापवाद इत्यर्थः। एवं च तिबादिनवके परस्मैपदसंज्ञा पर्यवस्यति।

(२१५७) अथ कस्माद्धातोः परस्मैपदम्, कस्मादात्मनेपदमित्याकाङ्क्षाया-

ङित् तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् । **(२१५८) स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १।३।७२॥** स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । **(२१५९) शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् १।३।७८॥** आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् । **(२१६०) तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथम-**

माह--**अनुदात्तङितः।** अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ, तावितौ यस्य सः अनुदात्तङित्, तस्मात् अनुदात्तङितः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । अनुदात्तेतः ङितश्चेति लभ्यते । 'उपदेशेऽजनुनासिक इ'दित्यस्मात् मण्डूकप्लुत्या उपदेश इत्यनुवृत्तम् ङित इत्यनेन सम्बध्यते, नत्वनुदात्तेत इत्यनेन । उपदेशादन्यत्र अनुदात्तस्येत्संज्ञाया अप्रसक्तत्वेनाव्यभिचारात् । 'भूवादयो धातव' इत्यस्मान्मण्डूकप्लुत्या धातव इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतम् अनुदात्तेता ङिता च विशेष्यते । तत्रानुदात्तेदंशे तदन्तविधेः प्रयोजनाऽभावात् ङिदंशे तदन्तविधिः । तदाह—**अनुदात्तेत इत्यादिना। लस्य स्थान इति ।** आत्मनेपदग्रहणलभ्यमिदम् । तिङां लादेशत्वनियमात् । उपदेशे किम् ? चुकुटिषति । अत्र 'गाङ्कुटादिभ्य' इति सन आतिदेशिकमेव ङित्त्वम्, न त्वौपदेशिकम् । धातोः किम् ? अदुद्रुवत् । अत्र 'णिश्रीति' चङन्ताश्आत्मनेपदम् । ङिदंशे तदन्तविध्यभावे तु बोभूयत इत्यादौ 'सनाद्यन्ता' इति धातुसंज्ञकात् यङन्तादात्मनेपदं न स्यात् । ङित इत्येवोक्तौ यङो ङित्त्वेऽपि तदन्तस्य धातोर्ङित्त्वाभावादात्मनेपदं न स्यात् ।

(२१५८) **स्वरितञितः।** स्वरितश्च ञ् च स्वरितञौ, तौ इतौ यस्य तस्मादिति बहुव्रीहिः । इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । तदाह-**स्वरितेतो ञितश्चेति।** धातोरित्यनन्तरं 'लस्य स्थाने' इति शेषः । कर्तारमभिप्रैति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम् । कर्मण्यण् । तदाह—**कर्तृगामिनीति।** एवं च 'होता याज्यया यजती'त्यादौ यागफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामित्वेन होतृगामित्वाभावात् नात्मनेपदम् । तथा 'वेतनेन यज्ञदत्तभृतो देवदत्तः पचती'त्यत्रापि पाकफलस्य भोजनस्य पक्तृगामित्वाभावान्नात्मनेपदम् । दक्षिणादिलाभस्तु न फलम् । लोकतो वेदतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिः तस्यैवात्र क्रियाफलशब्देन विवक्षितत्वात् । कर्तृगामिफलकक्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः । आत्मनेपदं तु धात्वर्थफलस्य कर्तृगामित्वं द्योतयतीत्यलम् ।

(२१५९) **शेषात्कर्तरि ।** 'अनुदात्तङित' इति 'स्वरितञित' इति चोक्तादात्मनेपदविषयादन्यः शेषः । तदाह-**आत्मनेपदनिमित्तहीनादिति।** अनेन भूधातोः कर्तरि लस्य परस्मैपदं सिद्धम् ।

(२१६०) तत्र तिबादिनवके युगपत् पर्यायेण एकद्वित्रादिकतिपयरूपेण वा

मध्यमोत्तमाः १।४।१०१॥ तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः। **(२१६१) तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः १।४।१०२॥** लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः। **(२१६२) युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे[1] स्थानिन्यपि मध्यमः १।४।१०५॥** [2]तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः[3] स्यात्।

प्राप्ते 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः', 'अस्मद्युत्तमः', 'शेषे प्रथमः' इति व्यवस्थां वक्ष्यन् प्रथमादिसंज्ञां तावदाह **तिङस्त्रीणि त्रीणि।** तिङः षट् त्रिकाः, संज्ञास्तु तिस्र इति यथासङ्ख्यासम्भवादेकैकस्य त्रिकस्य तिसृषु संज्ञासु प्राप्तास्वाह—**तिङ उभयोः पदयोरिति।** 'लः परस्मैपद'मित्यतः परस्मैपदमिति, 'तङानावात्मनेपद'मित्यत आत्मनेपदमिति चानुवृत्तं षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते। ततश्च परस्मैपदात्मनेपदयोरुभयोरपि प्रत्येकं त्रयस्त्रिकाः सन्तीति यथासङ्ख्यं प्रथमादिसंज्ञाः प्रवर्तन्त इति भावः। प्रथमादिषु पुरुषसंज्ञा तु प्राचीनाचार्यशास्त्रसिद्धेति बोध्यम्।

(२१६१) अथ प्रथमादिपुरुषेषु एकैकस्मिम् पुरुषे प्रत्ययत्रिकात्मके युगपत् पर्यायेण वा एकैकप्रत्यये प्राप्ते 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने', 'बहुषु बहुवचन'मिति व्यवस्थार्थमेकवचनादिसंज्ञामाह—**तान्येक।** तच्छब्देन पूर्वसूत्रोपात्तानि प्रथममध्यमोत्तमाख्यानि तिङस्त्रीणि त्रीणि परामृश्यन्ते। तदाह—**लब्धप्रथमादिसंज्ञानीति।** 'एकश' इत्यस्य विवरणं–प्रत्येकमिति। 'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायां'मिति शसिति भावः।

(२१६२) **युष्मदि।** उपोच्चारितं पदमुपपदम्। युष्मदि समीपोच्चारिते सतीत्यर्थः। समानमेकमधिकरणं वाच्यं यस्येति विग्रहः। सामानाधिकरण्यं च युष्मदस्तिङः स्थानीभूतलकारेण विवक्षितम्। 'लः परस्मैपद'मित्यतस्तदनुवृत्तेः। तथा च फलितमाह— **तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदीति।** स्थानं–प्रसङ्गोऽस्यास्तीति स्थानी, तस्मिन्। प्रसक्ते सतीत्यर्थः। प्रसङ्गश्च तदर्थविगतौ सत्यां वक्त्रा अप्रयोग एव

---

(१) सामानाधिकरण्यं चात्र एकार्थबोधकत्वं ग्राह्यम्। तच्च प्रत्यासत्त्या लकारेणैवेति लघुशब्देन्दुशेखरे निरूपितम्।

(२) अत्र तिङ्ग्रहणं तत्स्थानिलकारे लाक्षणिकम्। एतद्विधेयस्य तिङ एतद्वाक्ये उद्देश्यत्वासम्भवात्।

(३) युष्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यम इति पर्यवसितोऽर्थः। तथैव—"युष्मदि साधने इत्येवं भविष्यति" इति भाष्येऽपि कथितम्।

(२१६३) प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च १।४।१०६॥ मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने। मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात्। **(२१६४) अस्मद्युत्तमः १।४।१०७॥** [1]तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात्। **(२१६५)** [2]**शेषे प्रथमः १।४।१०८॥** मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात्। **१ भू सतायाम्**[3]। कर्तृविवक्षायां भू ति इति

भवति। तथा च स्थानिनीत्यनेन उपपदभूते युष्मदि प्रयोगं विना स्वार्थं बोधयति सतीत्यर्थः पर्यवस्यति। तदाह—**अप्रयुज्यमान इति।** स्थानिनीत्यनुक्तौ युष्मद्युपपदे प्रयुज्यमान एव मध्यमः स्यात्। ततश्च 'राम पाही'त्यादौ अव्याप्तिः स्यात्। अपिना लब्धमाह—**प्रयुज्यमानेऽपीति।** 'युष्मद्युपपदे स्थानिनी'त्येवोक्तौ 'राम त्वं पाही'त्यादौ युष्मत्प्रयोगे मध्यमो न स्यात्। अतोऽपि ग्रहणमिति भावः। अत्वं त्वं सम्पद्यत इत्यत्र तु न मध्यमपुरुषः, तत्र युष्मच्छब्दस्य गौणत्वात्। 'भवानागच्छती'त्यादौ भवच्छब्दयोगे तु न मध्यमपुरुषः, युष्मच्छब्दस्य सम्बोध्यैकविषयत्वाद् भवच्छब्दस्य तु स्वभावेन सम्बोध्यासम्बोध्यसाधारणत्वादित्यलम्।

(२१६३) **प्रहासे च।** वाक्यद्वयमिदं सूत्रम्। 'प्रहासे च मन्योपपदे' इति प्रथमं वाक्यम्। मध्यम इत्यनुवर्तते। मनधातुः श्यन्विकरणः। उपपदं यस्येति बहुव्रीहिः। मन्यपदश्रवणबलाद्धाताविति विशेष्यं लभ्यते। तदाह—**मन्यधातुरित्यादिना। तस्मिन् प्रकृतिभूते सतीति।** तस्माद्धातोर्लस्य स्थाने इत्यर्थः। **मध्यमः स्यादिति।** 'अस्मद्युपपदे' इति शेषः, अस्मद्युत्तम इत्युत्तरसूत्रात्तदनुवृत्तेः। एवं च उत्तमपुरुषापवादोऽयं मध्यमविधिः। 'मन्यतेरुत्तम एकवच्चे'ति द्वितीयं वाक्यम्। तद्व्याचष्टे—**मन्यतेस्तूत्तमः स्यादिति।** 'युष्मद्युपपदे' इति शेषः, पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेः। **स चेति** सः मन्यतेरुत्तमपुरुषः, द्वित्वबहुत्वयोरपि एकवचनं लभत इत्यर्थः। मध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासार्थमिदम्। एतत्सर्वमनुपदमेवोदाहरणे स्पष्टीभविष्यति।

(२१६४) **अस्मद्युत्तमः। तथाभूत इति।** तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः।

(२१६५) **शेषे।** उक्तान्मध्यमोत्तमविषयादन्यः शेषः। तदाह—**मध्यमो-**

---

(१) अस्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र उत्तम इति बोध्यम्।

(२) अत्र 'शेषे' इत्यस्य युष्मदादिसामानाधिकरण्याभावे इत्यर्थः।

(३) सत्ता इह आत्मधारणम्। सत्तायाम् इत्यादेर्वर्तते इति शेषः। पूर्वं भू-कथनं महाव्याहृतिस्मारकतया माङ्गलिकत्वात्। सत्तार्थनिर्देशोप्येवं, सत्ताख्यस्य परब्रह्मणः स्मरणात्।

स्थिते। **(२१६६) तिङ्शित्सार्वधातुकम् ३।४।११३॥** तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः। **(२१६७) कर्तरि शप् ३।१।६८॥** कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात्[1]। शपावितौ। **(२१६८) सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ७।३।८४॥** अनयोः परयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात्। अवादेशः। भवति,

---

उभयोरविषय इति। 'त्वमहं च पचाव' इत्यत्र तु परत्वादुत्तमपुरुष एव' न तु मध्यमः। 'देवदत्तस्त्वं च पचथ' इत्यत्रापि न प्रथमपुरुषः, युष्मदस्सत्त्वेन शेषत्वाभावादित्यलम्। **भू सत्तायामिति।** वर्तते इति शेषः। भ्वादिगणे प्रथमो धातुरयम्। तत्र भू इत्येव गणे पाठः। अर्थनिर्देशस्त्वाधुनिक इति वक्ष्यते। यद्यपि सत्ता जातिः, न क्रिया, तथापि आत्मधारणं सत्तेत्युच्यते। स्वरूपेणावस्थानमिति यावत्। **कर्तृविवक्षायामिति।** वर्तमानसत्तावृत्तेर्भूधातोः कर्तरि लटि आत्मनेपदनिमित्तहीनतया परस्मैपदे तिबादिनवके तत्रापि युष्मदस्मत्सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमपुरुषत्रिके तत्रापि कर्तुरेकत्वविवक्षायां तिपि सति, भू ति इति स्थिते प्रक्रिया वक्ष्यत इत्यर्थः।

(२१६६) तत्र सार्वधातुककार्यं वक्ष्यन् सार्वधातुकसंज्ञामाह—**तिङ्शित्।** धातोरित्यधिकृतम्। तदाह—**धात्वधिकारोक्ता इति।** तेन हरीनित्यत्र शसः सार्वधातुकत्वं न। अन्यथा 'तिङ्शित्सार्वधातुक'मिति शसः सार्वधातुकत्वात् सार्वधातुकमपिदिति ङित्वे 'घेर्ङिती'ति गुणः स्यात्।

(२१६७) **कर्तरि शप्।** 'सार्वधातुके यगि'त्यस्मात् सार्वधातुक इत्यनुवर्तते। 'धातोरेकाचो हलादेरि'त्यस्माद्धातोरिति। तदाह—**कर्त्रर्थे इत्यादिना।** तिङि परे धातोर्विहितानां प्रत्ययानां शबदीनां विकरणसंज्ञा प्राचीनाचार्यसिद्धा। **शपाविताविति।** शकारपकारौ 'लशक्वतद्धिते' इति हलन्त्य'मिति चेत्संज्ञकावित्यर्थः। ततश्च शपि शकारपकारयोः लोपे अकारमात्रं शिष्यत इत्यर्थः। भू अ ति इति स्थिते।

(२१६८) **सार्वधातुकार्द्ध।** इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्येत्यधिकृतं विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'मिदेर्गुण' इत्यस्मात् गुण इत्यनु-

---

(१) विकरणास्तु सतिसम्भवं द्योतका इति भावः। अत्तीत्यादौ विकरणं विनाऽपि तत्प्रतीतेः। वस्तुतस्तिबादयोऽपि द्योतका एव। लकारार्थश्च क्रियायामेवाभेदेनान्वेति गुणगुणिनोरिव क्रियातद्वतोरपि तादात्म्याङ्गीकारात्। अत एव कैयटेन 'युष्मदर्थस्य यत्र लान्तेन सामानाधिकरण्यम्' इत्युक्तम्। अन्यथा लेनेत्येव वदेत्।

भवतः। (२१६९) झोऽन्तः ७। १। ३॥ प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात्। 'अतो गुणे' (सू १९१)। भवन्ति[1]। भवसि, भवथः, भवथ। (२१७०) अतो दीर्घो यञि ७। ३। १०१॥ अदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यञादौ सार्वधातुके परे। भवामि,

---

वर्तते। तदाह—**अनयोरित्यादिना**। तथा च ऊकारस्य गुणः ओकारः। **अवादेश इति**। ओकारस्येति शेषः। तथा च परिनिष्ठितं रूपमाह —**भवतीति**। **भवत इति**। कर्तृद्वित्वविवक्षायां भूधातोर्लटः तसादेशे, शपि, गुणे, अवादेशे, सकारस्य रुत्वविसर्गाविति भावः। कर्तृबहुत्वविवक्षायां भूधातोर्लटः झि इत्यादेशे, शपि, गुणे, अवादेशे च कृते।

(२१६९) **झोऽन्तः**। झः अन्तः इति छेदः। झ इति षष्ठ्यन्तम्। आदेशे तकारात् अकार उच्चारणार्थः। 'आयनेयी०' इति सूत्रात् प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते, न त्वादिग्रहणमपि अस्वरितत्वात्। अनुवृत्तं च प्रत्ययग्रहणमवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते। तदाह—**प्रत्ययावयवस्येति**। **झस्य**। झकारस्येत्यर्थः। **अन्तादेशः स्यादिति**। अन्त् इत्ययमादेशः स्यादित्यर्थः। प्रत्ययावयवस्येति किम्? उज्झिता। अत्र धात्ववयवस्य झकारस्य न भवति। आदिग्रहणानुवृत्तौ तु 'शयान्तै' इति न सिध्यति। अन्तादेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वाल्लेटोऽडाटावित्याटि कृते झकारस्य प्रत्ययादित्वाभावात् इति भाष्ये स्पष्टम्। एवं च भव झि इत्यत्र झकारस्य अन्त् इत्यादेशे, भव अन्ति इति स्थिते, अतो गुण' इति द्वयोरकारयोः सवर्णदीर्घापवादे पररूपे कृते भवन्तीति रूपमित्यर्थः। अन्तादेशे प्रथमाकारोच्चारणं तु लुग्विकरणे द्विषन्तीत्यादौ अकारश्रवणार्थम्। **भवसीति**। मध्यमपुरुषैकवचने सिपि शपि गुणे अवादेशे रूपम्। **भवथ इति**। मध्यमपुरुषद्विवचने थसि गुणे अवादेशे रुत्वविसर्गयोश्च रूपम्। 'न विभक्तौ तुस्मा' इति सस्य नेत्त्वम्। **भवथेति**। मध्यमपुरुषबहुवचने थादेशे शपि गुणे अवादेशे रूपम्।

(२१७०) उत्तमपुरुषैकवचनेऽपि शपि गुणे अवादेशे भव मि इति स्थिते—**अतो दीर्घो यञि**। 'अङ्गस्ये'त्यधिकृतम् अता विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'तुरुस्तुशम्यम' इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवृत्तं यञा विशेष्यते। तदादिविधिः। तदाह — **अदन्तस्येत्यादिना**। **भवामीति**। न च भूधातोर्विहितलादेशं प्रति भूधातुरेवाङ्गम्, न तु भवेति विकरणान्तमिति वाच्यम्। 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्ग'मित्यत्र

---

(१) अत्र शबकारान्त्याकारयोः पररूपे कृते "अचः परस्मिन्" (१. १. ५७) इति स्थानिवत्त्वाद् गुणः। 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति परिभाषायाः प्रवृत्तिस्तु समानस्थानिकत्वे एव न त्वन्यत्र भवतीति।

भवावः, भवामः। स भवति, तौ भवतः, ते भवन्ति। त्वं भवसि, युवां भवथः, यूयं भवथ। अहं भवामि, आवां भवावः, वयं भवामः। एहि[1] 'मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे' इति। भुक्तः सोऽतिथिभिः। एतमेत वा 'मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे, भोक्ष्यध्वे'–इत्यादि। भोक्ष्ये, भोक्ष्यावहे, भोक्ष्यामहे। मन्यसे, मन्येथे, मन्यध्वे–इत्यादिरर्थः। 'युष्मद्युपपदे'(सू २१६२) इत्याद्यनुवर्तते। तेनेह न। एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति। भुक्तः सोऽतिथिभिः। प्रहासे किम्? यथार्थकथने मा भूत्। एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति। भुक्तः सोऽतिथिभिः। (२१७१) परोक्षे लिट् ३।२।११५॥ भूतानद्यतने[2]परोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात्। लस्य तिबादयः।

तदादिग्रहणेन विकरणविशिष्टस्यापि अङ्गत्वात्। **भवावः भवाम इति**। लस्य वसि मसि च शपि गुणे अवादेशे अतो दीर्घे रुत्वं विसर्गे च रूपे। 'न विभक्तौ' विति सस्य नेत्त्वम्। अथ प्रथममध्यमोत्तमपुरुषव्यवस्थामुक्तां स्मारयितुमाह—**स भवतीत्यादि**। 'अथ प्रहासे चे'ति सूत्रस्योदाहरति—**एहीति**। सर्वेषु भुक्तवत्सु भोक्तुमागतं जामातरं प्रति परिहासाय प्रवृत्तमिदं वाक्यम्। भो जामातः, एहि आगच्छ ओदनं भोक्ष्ये इति त्वं मन्यसे, नैतद्युक्तमित्यर्थः। कुत इत्यत आह—**भुक्तः सोऽतिथिभिरिति**। स ओदनः अतिथिभिर्भक्षित इत्यर्थः। अत्र भुजेरुत्तमपुरुषे प्राप्ते मध्यमः पुरुषः। मन्यतेस्तु मध्यमपुरुषे प्राप्ते उत्तमः पुरुषः। **एतमेत वेति**। हे जामातरौ आगच्छतम् 'ओदनं भोक्ष्यावहे' इति मन्येथे इति। भो जामातरः 'ओदनं भोक्ष्यामहे' इति मन्यध्वे इति चार्थः। अत्रोभयत्रापि भुजेरुत्तमे प्राप्ते मध्यमः। मन्यतेस्तु मध्यमे प्राप्ते उत्तमः। द्वित्वबहुत्वयोरेकवचनं च। **इत्यादीति**। एहि एतम् एत वा मन्ये जलं पास्यसि पास्यथः पास्यथ इत्यादिसङ्ग्रहः। मन्ये इत्युत्तमपुरुषैकवचनान्तं व्याचष्टे—**मन्यस इत्यादिना**। **अनुवर्तत इति**। 'प्रहासे चेति सूत्रे' इति शेषः। **एतु भवानिति**। युष्मद्भवतोः पर्यायत्वाऽभावस्यानुपदमेवोक्तत्वादिति भावः। इति लट् प्रक्रिया।

(२१७१) **परोक्षे लिट्**। 'अनद्यतने लङि'त्यस्मादनद्यतन इत्यनुवर्तते। 'भूते' इत्यधिकृतम्। परोक्षत्वं धात्वर्थविशेषणम्। तदाह—**भूतानद्यतनेत्यादिना**।

---

(१) ओदनं भोक्ष्ये इति त्वं मन्यसे इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि बोध्यम्। सत्यप्योदने परिहासशीलश्यालकादेर्वाच्यमेतत्। अत्र मननापेक्षया भोजनस्य भविष्यत्कालतैव, मननस्य तु वर्तमानतैव। परिहासपोषायैवैहीत्याकारणम्। आकारणं कृत्वा एवमुक्तौ परिहासः स्फुटो भवतीति।

(२) अक्ष्णः परमिति परोक्षम्। परोक्षत्वं च साक्षात्कृतमित्येतादृशविषयता-

(२१७२) लिट् च ३।४।११५॥ लिडादेशस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः। तेन शबादयो न। **(२१७३) परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ३।४।८२॥** लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः। भू अ इति स्थिते। **(२१७४) भुवो वुग्लुङ्लिटोः ६।४।८८॥** भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि।

अतीतरात्रेरन्त्ययामेन आगामिरात्रेराद्ययामेन सहितो दिवसः अद्यतन इति लुङ्सूत्रभाष्ये कैयटे स्थितम्। परोक्षत्वं तु वर्षशतवृत्तत्वमित्येके। वर्षसहस्रवृत्तत्वमित्यपरे। द्व्यहवृत्तत्वं त्र्यहवृत्तत्वं चेत्यन्ये। कुड्यकटाद्यन्तरितत्वमितीतरे। एते पक्षा भाष्ये स्थिताः। तत्र प्रयोक्तुरिन्द्रियागोचरत्वं परोक्षत्वमित्येव सर्वसम्मतमित्यलम्। **लस्य तिबादय इति।** तिबादिनवकमित्यर्थः।

(२१७२) **लिट् च।** लिडिति लुप्तस्थानषष्ठ्यन्तम्। 'तिङ्शित्सार्वधातुक'मित्यस्मात् तिङित्यनुवर्तते। 'आर्धधातुकं शेष' इत्यस्मादार्द्धधातुकमिति। तदाह—**लिडादेशस्तिङिति।** एकसञ्ज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वात् सार्वधातुकसञ्ज्ञाया अपि समावेशे प्राप्ते आह—**आर्धधातुकसंज्ञ एवेति।** 'लङश्शाकटायनस्यैवे'ति सूत्रादेवकारानुवृत्तेरिति भावः। **तेनेति।** सार्वधातुकत्वाभावेन तन्निमित्ताः शप्श्यन्नादयो न भवन्तीत्यर्थः।

(२१७३) **परस्मैपदानाम्।** लिटस्तझयोरित्यस्मात् लिट इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह—**लिटस्तिबादीनामिति। णलादयः इति।** णल्, अतुस्, उस्। थल्, अथुस्, अ। णल्, व, म—इत्येते नव यथासङ्ख्यं स्युरित्यर्थः। तत्र तिपो णल्। सर्वादेशः। न च णकारलकारयोः 'चुटू' इति 'हलन्त्य'मिति च इत्सञ्ज्ञकत्वाल्लोपे कथमनेकाल्त्वमिति वाच्यम्। सर्वादेशत्वात्प्राग् णलः प्रत्ययत्वाभावेन 'चुटू' इत्यस्याप्रवृत्तेः। णित्वं तु जुहावेत्यादौ वृद्ध्यर्थम्। लित्वं तु लित्स्वरार्थम्। ननु मध्यमपुरुषबहुवचनस्य विधीयमानः अकारः 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यन्तस्य स्यात्। अकारस्य अकारविधिस्तु यथासङ्ख्यापादनार्थ इति चेत्, सत्यम्। द्वयोरकारयोः पररूपेण अ इति सूत्रे निर्देशादनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमिति भाष्ये स्पष्टम्। न च अतुसादीनामादेशत्वात् पूर्वं विभक्तित्वाभावेन 'न विभक्तौ'विति निषेधाभावात् सकारस्येत्त्वं दुर्वारमिति वाच्यम्। सकारादुपरि सकारान्तरस्य संयोगान्तलोपे लुप्ततया श्रूयमाणसकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावादित्यलम्।

(२१७४) **भुवो वुक्। अचीति।** 'अचि श्नुधातु'त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः।

शालिज्ञानाविषयत्वम्। तच्च ज्ञानमिन्द्रियत्वावच्छिन्नकरणताकं ज्ञानम्। तच्च सन्निकृष्टविषयमेवेति सन्निकर्षप्रयोज्यत्वं लब्धम् इति परोक्षत्वं स्फुटम्।

नित्यत्वात् वुग्गुणवृद्धी बाधते। (२१७५) एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१। (२१७६) अजादेर्द्वितीयस्य ६।१।२॥ इत्यधिकृत्य[1]। (२१७७) लिटि धातोरनभ्यासस्य ६।१।८॥ लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे[2] स्त

अचीति किम ? अभूत्। ननु णलि परत्वाद् वुकं बाधित्वा 'अचो ञ्णिती'ति वृद्धिः स्यात्। बभूविथेत्यत्र तु 'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रिति गुणः स्यादित्यत आह— **नित्यत्वादिति**। कृतयोरपि गुणवृद्ध्योरेकदेशविकृतन्यायाद् वुक् प्रवर्तते। अकृतयोरपि प्रवर्तते। ततश्च 'कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य' इति न्यायेन वुग् नित्यः सन् गुणवृद्धी बाधत इत्यर्थः। वुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः। कित्त्वादन्तावयवः। भूव् अ इति स्थिते।

(२१७५-२१७६) **एकाचः। अजादेः। इत्यधिकृत्येति**। षष्ठाध्यायारम्भे द्वे इमे सूत्रे। ते च न विधायके, अतिप्रसङ्गात्। किन्तु 'ष्यङः सम्प्रसारण'-मित्यतः प्राग् अनुवर्तेते एवेति भावः।

(२१७७) **लिटि धातोः**। 'एकाचो द्वे प्रथमस्ये'त्यधिकृतम्। धातोरित्यवयवषष्ठी। तदाह— **धात्ववयवस्येति**। 'एकाच' इति 'प्रथमस्ये'ति च धात्ववयवस्य विशेषणम्। एकः अच् यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तथा च लिटि परे अभ्यासभिन्नस्यैकाच्कस्य प्रथमस्य धात्ववयवस्य द्वे उच्चारणे स्त इत्यर्थः। एकाच इत्यत्र कर्मधारयाश्रयणे तु पपाचेत्यादि न सिध्येदिति भाष्ये स्पष्टम्।

---

(१) व्याख्यानादस्याधिकारत्वमेवेति भावः। एकाजित्यस्य विधायकत्वासम्भवमूलकाद् व्याख्यानात् इत्यर्थः। तथाहि - नायं विधिः, 'लिटि' (६।१।८) इत्यादिसूत्रेषु विधेयानिर्देशेनानन्वयप्रसङ्गात्। नापि "शेषे" (४।२।९२) इति सूत्रवद् उभयरूपता, लिटीत्यादेर्नियामकत्वकल्पनापेक्षयाऽस्याधिकारत्वकल्पनया विधित्वस्योचितत्वादिति।

(२) द्वे इत्यत्र द्विशब्दस्य संख्येयबोधकतया उच्चारणरूपं तत् कल्प्यम्। अत्र 'एकाचः' इत्यादेः कारकषष्ठ्याः आश्रयणेन द्विःप्रयोगपक्ष एव भाष्ये स्वीकृतः। ध्वनितं चेदं "दयतेः" (७।४।९) इति सूत्र भाष्ये। तत्र हि 'आर्धधातुके' इत्यस्य परसप्तमीत्वे अस्तेर्लिटि परत्वाद् भूभावात् पूर्वं द्वित्वे कृते परस्य भूभावे पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्युक्त्वा 'आर्धधातुके' इत्यस्य विषयसप्तमीत्वमाश्रित्य दोषः परिहृतः। यदि पूर्वखण्डस्य समुदायस्य वा अर्थवत्त्वं स्यात् तदा उत्तरखण्डस्य आनर्थक्यात् परखण्डस्य भूभावे कृते इति कथनम् असम्बद्धं स्यात्। तेन उत्तरखण्डस्य अर्थवत्त्वं ध्वनितमित्यर्थः। नापि प्रत्येकमर्थत्वम्, बोधावृत्त्यापत्तेः'।

आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य[1]। भूव् भूव् अ–इति स्थिते। (२१७८) पूर्वोऽ-

'अजादेर्द्वितीयस्ये'त्यप्यधिकृतम्। तत्राच्चासावादिश्च अजादिः तस्मादिति कर्मधारयात् पञ्चमी। तदाह – **आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्येति**। एकाच इति शेषः। अजादिधात्ववयवस्य एकाचश्चेद् द्वित्वम् तर्हि द्वितीयस्यैवैकाचो द्वित्वम्, नतु प्रथमस्येति यावत्। अत्र द्वे इत्यनन्तरमुच्चारणे इत्यध्याहृत्यैकाचः प्रथमस्येति कृद्योगलक्षणषष्ठीं चाश्रित्य द्विःप्रयोगः एवात्र विधीयते। न स्थानषष्ठीमाश्रित्यादेशपक्ष इति प्रकृतसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम्। 'आदेशप्रत्यययो'रिति सूत्रभाष्येऽपि द्विःप्रयोगपक्ष एवोक्तः। तदिह विस्तरभयान्न लिखितम्। पपाच इयायेत्यादौ प्रथमत्वमेकाच्कत्वं च व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम्। अजादेरिति बहुव्रीह्याश्रयणे तु इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयितुमिच्छति इन्दिद्रीयिषतीत्यादौ 'नन्द्राः संयोगादय' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधश्च स्यात्। तत्राजादेरित्यनुवृत्तेः। धातोरिति किम्? तदभावे हि लिटि परे यः प्रथमः एकाच् तस्य द्वे इत्यर्थः स्यात्। एवं सति पपाचेत्यादावेव स्यात्, न तु जजागारेत्यादाविति भाष्ये स्पष्टम्। न च पपाचेत्यादौ 'लिटि धातो'रिति द्वित्वे कृते 'लक्ष्ये लक्षणस्येति' न्यायेन पुनर्द्वित्वस्याप्रसक्तेरनभ्यासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, यङन्तात् 'सन्यङो'रिति यङ्निमित्तकद्वित्वविशिष्टत्वात् सनि सन्निमित्तकद्वित्वनिवृत्तये सन्नन्तात् 'सन्यङो'रिति कृतद्वित्वाण्णिचि लुङि चङि कृते 'चङी'ति द्वित्वनिवृत्तये चानभ्यासग्रहणस्यावश्यकत्वात्। भाष्ये तु 'कृष्णो नोनाव, वृषभो यदीद'मित्यादौ नुधातोर्यङन्तात् 'सन्यङो'रिति कृतद्वित्वाद् नोनूय इत्यस्माद् लिटि 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटी'ति मन्त्रपर्युदासादामभावे 'यस्य हल' इति यकारलोपे अतो लोपे तिपो णलि वृद्धावादेशे नोनावेत्यत्र 'लिटि धातो'रिति द्वित्वनिवृत्तये अनभ्यासग्रहणमित्युक्त्वा, 'अनभ्यासग्रहणमनर्थकं छन्दसि वा वचना'दित्युक्तम्। यङन्तात् सनि, सन्नन्ताण्णिचि चङि च प्रयोगो लोके नास्त्येवेति तदाशय इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। प्रकृते च भूव् अ इत्यत्र चत्वार एकाचः। तत्र भू इति प्रथमः, ऊव् इति द्वितीयः, ऊ इति व्यपदेशिवद्भावेन तृतीय एकाच्, भूव् इति समुदायस्तु चतुर्थः। तत्र समुदाये द्विरुच्यमाने सर्वे अवयवाः द्विरुच्यन्त इति भूव् इति समुदायस्यैव द्विर्वचनमिति भाष्ये स्पष्टम्। तदाह—**भूव् भूव् अ**

(१) अजादेर्धातोर्द्वितीयभागे प्रथमवाक्येनैव प्रथमस्य द्वित्वमिति भाष्ये स्पष्टम्। व्यपदेशिवद्भावेन तु न द्वितीयत्वं प्रथमस्येत्युक्त्या उभयसत्तायामेव अजादेः इत्यस्य प्रवृत्तेरिति लघुशब्देन्दुशेखरे निगदितम्।

भ्यासः ६।१।४।। अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात्। (२१७९)हलादिः शेषः ७।४।६०।। अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽन्ये हलो लुप्यन्ते। इति वलोपः। (२१८०) ह्रस्वः ७।४।५९।। अभ्यासस्याऽचो ह्रस्वः स्यात्। (२१८१) भवतेरः ७।४।७३।। भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि। (२१८२) अभ्यासे चर्च ८।४।५४।। अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च। झशां जशः खयां चरः, तत्रापि प्रकृतिजशां

इति स्थित इति। अत्र भूव् इत्यस्य एकाचः धात्ववयवत्वं प्रथमत्वं च व्यपदेशिवत्त्वाद्बोध्यम्।

(२१७८) **पूर्वः। अत्रेति।** 'एकाचो द्वे प्रथमस्ये'ति षाष्ठद्वित्वप्रकरण इत्यर्थः। तेन 'सर्वस्य द्वे' इत्यादिविहितस्य द्वित्वस्य न संग्रहः। कस्य पूर्व इत्याकाङ्क्षायां द्वे इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतं संबध्यते। तदाह - **ये द्वे विहिते तयोरिति।**

(२१७९) **हलादिः शेषः।** 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते। शिष्यत इति शेषः, कर्मणि घञ्। शिषधातुरितरनिवृत्तिपूर्वकावस्थितौ, तदाह— **अभ्यासस्येत्यादिना। इति वलोप इति।** भूव् भूव् इत्यत्र अभ्यासवकारस्य लोप इत्यर्थः। भू भूव् अ इति स्थिते।

(२१८०) ह्रस्वः। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते। ह्रस्वे श्रवणादचश्चेति परिभाषया अच इत्युपस्थितम्। तदाह—**अभ्यासस्याच इति।** भु भूव् अ इति स्थितम्। यद्यपि 'भवतेर' इति वक्ष्यमाणाकारविधिनैव सिद्धमिदम्। तथापि लुलावेत्याद्यर्थमावश्यकमिदम्, अत्रैव न्याय्यत्वादुपन्यस्तम्।

(२१८१) **भवतेरः।** भवतेः अः इति छेदः। भवतेरिति श्तिपा निर्देशः। भूधातोरित्यर्थः। 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इत्युक्तेः। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'-त्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते। 'व्यथो लिटि' इत्यस्माद् लिटीति। भूधातोरभ्यासस्य भवन्नकारः 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यन्तस्योकारस्य भवति। तदाह—**अभ्यासोकारस्येति।** 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधि'रिति तु नेह प्रवर्तते। 'अन[illegible]ासे [illegible]रे' इत्युक्तेः। भ भूव् अ इति स्थिते।

(२१८२) **अभ्यासे चर्च।** 'झलां जश् झशि'त्यस्मात् झलामित्यनुवर्तते। चकारेण जश् समुच्चीयते। तदाह—**अभ्यासे झलामित्यादिना।** झलश्चतुर्विंशतिः। तत्र शषसाः शरः। तेषामभ्यासे लोपो वक्ष्यते 'शर्पूर्वाः खय' इति। हकारस्य त्वभ्यासे कुहोश्चुरिति चुत्वं वक्ष्यते। एवं च झल्षु झयो विंशतिरिहाभ्यासगताः स्थानिनो लभ्यन्ते। तेषां मध्ये कस्य चरः, कस्य जशः इत्यकाङ्क्षायामाह—**झशां**

प्रकृतिजशः, प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः, आन्तरतम्यात्। (२१८३) असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२॥ इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम्। समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात्। इति बुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते। बुग्युटावुवङ्यणोः

जश इति। वर्गाणां तृतीयचतुर्था झशः। तेषां जशः जबगडदा इत्यर्थः। यद्यद्वर्ग्याः स्थानिनः, तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यपि बोध्यम्। **खयां चर इति।** वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तेषां चरः चटतकपा इत्यर्थः। अत्रापि यद्यद्वर्ग्याः स्थानिनः तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यपि बोध्यम्। **तत्रापीति।** तेष्वपि वर्ग्येषु प्रकृत्या स्वभावेन जशामेव सतां प्रकृत्या स्वभावेन जश एव सन्तः तत्तद्वर्ग्या आदेशाः स्युः। एवं प्रकृत्या स्वभावेन चरामेव सतां प्रकृत्या स्वभावेन चर एव सन्तः तत्तद्वर्ग्या आदेशाः स्युरित्यर्थः। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरिति भावः। कुत इयं व्यवस्थेत्यत आह—**आन्तरतम्यादिति।** झशां जशां च घोषसंवारनादप्रयत्नसाम्यम्। खयां चरां च श्वासाघोषविवारप्रयत्नसाम्यम्। तत्तद्वर्ग्याणां तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यत्र तु स्थानसाम्यं नियामकं बोध्यम्। तथा च प्रकृते अभ्यासभकारस्य बकारे सति बभूव् अ इति स्थिते 'अचिश्नुधात्वि'त्युवङादेशमाशङ्कितुमाह।

(२१८३) **असिद्धवदत्रा।** षष्ठस्य चतुर्थपादे इदं सूत्रम् 'श्नान्नलोप' इति सूत्रात् पूर्वं पठितम्। आ भादित्यभिविधावाङ्। भस्येत्यधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः। भाधिकारश्च आपादपरिसमाप्तेरिति सिद्धान्तः। तथा च आपादपरिसमाप्तेरिति लभ्यते। 'विहितं कार्य'मिति शेषः। किमारभ्येत्याकाङ्क्षायामुपस्थितत्वादस्मादेव सूत्रादूर्ध्वमिति लभ्यते। ततश्च 'श्नान्नलोप' इत्यारभ्यापादसमाप्तेः विहितं यदाभीयं कार्यं तदसिद्धवद् भवति। प्रवृत्तमप्यप्रवृत्तवद् भवतीत्यर्थः। अधिकारसूत्रमिदमुत्तरत्र 'श्नान्नलोप' इत्यादौ प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते। तथा च यद्यत्सूत्रे इदमनुवर्त्तते तत्तदाभीयकार्ये कर्तव्येऽसिद्धमिति लभ्यते। एवं च 'शान्नलोप' इत्यादि तत्तदाभीयं कार्यं 'श्नान्नलोप' इत्याद्याभीये कार्ये कर्तव्ये असिद्धवदित्यर्थः **पर्यवस्यति।** अत्रेत्यनेन निमित्तसप्तम्यन्तेन त्वसिद्धीभवतः कार्यस्य यन्निमित्तं तन्निमित्तके कार्ये कर्तव्ये सतीत्यर्थलाभात् 'समानाश्रये कार्ये कर्तव्ये सतीति' लभ्यते। एतत्सर्वं भाष्ये स्थितम्। तदाह—**इत ऊर्ध्वमित्यादिना। तस्मिन्निति।** आभीये कर्तव्ये सतीत्यर्थः। एधि शाधीत्युदाहरणम्। 'अत्र 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चे'त्यस्तेरेत्वस्य 'शाहा'विति शास्तेः शाभावस्य चाभीयत्वेनासिद्धत्वात् 'हुझल्भ्यो हेर्धि'रिति हेर्धित्वमाभीयं प्रवर्तते। तथा 'जह्ही'त्याद्यप्युदाहरणम्। हनधातोर्यङ्लुगन्तात् लोण्मध्यमपुरुषैकवचने सिपो हिभावे 'अनुदात्तोपदेशेति' नलोपस्याभीयस्यासिद्धत्वादतो

सिद्धौ वक्तव्यौ। बभूव, बभूवतुः, बभूवुः। (२१८४) आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ७।२।३५॥ वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात्। बभूविथ, बभूवथुः, बभूव। बभूव, बभूविव, बभूविम। (२१८५) अनद्यतने[1] लुट् ३।३।१५॥ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धा-

हेरित्याभीयो लुङ् न भवति। समानाश्रय इति किम्? पपुष इत्यत्र पाधातोर्लिटः क्वसौ 'लिटि धातो'रिति द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे क्वस्वन्ताद् द्वितीयाबहुवचने शसि 'वसोः सम्प्रसारणम्' आभीयम् 'आतो लोप इति चे'त्याल्लोपे आभीये कर्तव्ये असिद्धं च भवति। आल्लोपः क्वसौ, संप्रसारणं तु शसीति भिन्नाश्रयत्वात्। आभीये कर्तव्ये इति किम्? अभाजि राग इत्यत्र भञ्जेश्चिणि, रञ्जेर्घञि च कृते, 'भञ्जेश्च चिणि' 'घञि च भावकरणयो'रिति नलोपस्याभीयस्यानाभीयायामुपधावृद्धौ कर्तव्यायां नासिद्धत्वम। आभादित्यभिविधिः किम्? भाधिकारात् प्रागित्युक्तेर्भूयानित्यत्र 'बहोर्लोपोऽभू च बहो'रिति बहोर्भूभावस्य ओर्गुणे कर्तव्ये असिद्धत्वं न स्यात्, भस्येतिसूत्रादूर्ध्वभावत्वादित्यलम्। **इति वुकोऽसिद्धत्वादिति।** वुक आभीयस्य अचि श्नुधातुभ्रुवामित्युवङि आभीये कर्तव्ये असिद्धतया ऊकारस्योवङि लघूपधगुणे बभोवेति प्राप्ते सतीत्यर्थः। वुग्विधिस्तु गुणवृद्धिबाधकत्वेन चरितार्थ इति भावः। **वुग्युटावुवङ्यणोरिति।** यथासङ्ख्यमन्वयः। **बभूवेति।** णलो णित्त्वं तु जगादेत्यादौ वृद्ध्यर्थम्। **बभूवतुरिति।** तसः अतुसादेशे वुगादि पूर्ववत्। सकारस्य रुत्वविसर्गौ। **बभूवुरिति।** झेरुसादेशे वुगादि पूर्ववत्। सिपः थलि बभू थ इति स्थिते।

(२१८४) **आर्द्धधातुकस्येट्।** 'नेड्वशिकृती'त्यस्मादनुवृत्त्यैव सिद्धेरिहेड्ग्रहणं न कार्यमिति 'नेड्वशी'ति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम्। आर्द्धधातुकस्येति किम्? जुगुप्सति। अत्र 'गुप्तिज्किद्भ्यः' इति सनो धातोरित्यधिकृत्य विहितत्वाभावान्नार्द्धधातुकत्वम्। **बभूविथेति।** सिपः थलि तस्य इडागमे वुगादि पूर्ववत्। **बभूवथुरिति।** थसः अथुसादेशे वुगादि पूर्ववत्। सकारस्य रुत्वविसर्गौ। **बभूवेति।** मध्यमपुरुषबहुवचनस्य अकारः सर्वादेश इति 'परस्मैपदानां णलतुसि' त्यत्रोक्तम्। वुगादि पूर्ववत्। **बभूवेति।** मिपो णलि वुगादि पूर्ववत्। **बभूविवेति।** वसो वादेशे वलादित्वादिडागमे वुगादि पूर्ववत्। नचात्र 'श्र्युकः किती'तीडागमनिषेधः शङ्क्यः 'कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटी'ति क्रादिनियमादिट्सिद्धेः। **बभूविमेति।** मसो मादेशे इडागमे वुगादि पूर्ववत्। इति लिट्प्रक्रिया।

(२१८५) **अनद्यतने लुट्।** धातोरित्यधिकृतम्। 'भविष्यति गम्यादयः'

(१) अतीतरात्रेः अन्त्ययामेन आगामिन्याः पूर्वयामेन च सहितः कालः अद्यतनः। तद्भिन्नः अनद्यतनः इत्यर्थः।

तोर्लुट् स्यात् । (२१८६) **स्यतासी लृलुटोः ३ । १ । ३३ ॥** लृ इति लृङ्-लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः । (२१८७) **आर्द्धधातुकं शेषः ३ । ४ । ११४ ॥** तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्सञ्ज्ञः स्यात् । इट् । (२१८८) **लुटः प्रथमस्य डारौरसः २ । ४ । ८५ ॥** डा, रौ, रस एते क्रमात्स्युः । डित्त्वसामर्थ्यादभ-

---

इत्यतः भविष्यतीत्यनुवर्तते भविष्यत्यनद्यतन इति धात्वर्थेऽन्वेति । तदाह—**भविष्यत्यनद्यतन इति ।** अनद्यतनशब्दस्तु परोक्षे लिडित्यत्र व्याख्यातः । उटावितौ लुटस्तिबादयः । भू ति इति स्थिते 'कर्तरि शबि'ति शपि प्राप्ते ।

(२१८६) **स्यतासी लृ ।** स्यश्च तासिश्चेति द्वन्द्वात् प्रथमाद्विवचनम् । तासेरिकार उच्चारणार्थः । लृ लुट् अनयोर्द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । **ग्रहणमिति ।** लृस्वरूपस्योभयत्राऽविशिष्टत्वादिति भावः । धातोरित्यधिकृतम् । तदाह—**धातोरिति ।** भू तास् ति इति स्थिते ।

(२१८७) **आर्धधातुकं शेषः ।** 'तिङ्शित्सार्वधातुक'मिति पूर्वसूत्रोपात्त-तिङ्शिदन्यः शेषः । तदाह—**तिङ्शिद्भ्योऽन्य इति । विहित इति ।** धातोरित्यधिकृतं विहितविशेषणमाश्रीयत इति भावः । एवं च 'जुगुप्सते' इत्यादौ 'गुप्तिज्किद्भ्य' इत्यादिविहितसनादीनां धातोरित्युच्चार्य विहितत्वाभावेन आर्द्धधातुकत्वाभावादिडागमो न भवति । **एतत्संज्ञः स्यादिति ।** आर्द्धधातुकसंज्ञक इत्यर्थः । **इडिति ।** तास्प्रत्ययस्योक्तसूत्रेणार्द्धधातुकत्वात् स्वतो वलादित्वाच्च 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादे'रितीडागम इत्यर्थः । भू इ तास् इति स्थिते उकारस्य गुणे अवादेशे च भविता स् इति स्थिते ।

(२१८८) **लुटः प्रथमस्य ।** डा रौ रस् एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । लुट इति स्थानषष्ठी, लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्येत्यर्थः । **क्रमादिति ।** यथासङ्ख्य-लभ्यम् । ननु परस्मैपदस्य त्रयः प्रथमाः, आत्मनेपदस्य त्रयः प्रथमाः इति स्थानिनः षट्, आदेशास्तु त्रय इति कथं यथासङ्ख्यमिति चेन्न—डाश्च रौश्च रस् कृतद्वन्द्वानां डारौरसश्च डारौरसश्चेति एकशेषमाश्रित्य भाष्ये समाहितत्वात् । डाभावस्य चादेशत्वात् प्राक् प्रत्ययत्वाभावेन 'चुटू' इत्यस्याप्रवृत्त्या सर्वादेशत्वम् । सति च तस्मिन् प्रत्ययत्वाच्चुटू इति टकारस्येत्संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च भू तास् आ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**डित्त्वसामर्थ्यादिति ।** डाभावस्य कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वनन्तर्भूतत्वेन तस्मिन् परे भत्वाभावेऽपि डित्त्वसामर्थ्यात् टेरिति टिलोप इत्यर्थः । तथा च भवित् आ इति स्थिते ।

स्यापि टेर्लोपः[1]। (२१८९) पुगन्तलघूपधस्य च ७।३।८६॥ पुगन्तस्य लघूपधस्य चाऽङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि, वचनप्रामाण्यात्[2]। तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः। भवित् आ—अत्रेको गुणे प्राप्ते। (२१९०) दीधीवेवीटाम् १।

(२१८९) **पुगन्तलघू।** 'मिदेर्गुण' इत्यतः गुणः इत्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यविकृतमवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते। पुगन्तलघूपधस्येति तद्विशेषणम्। पुक् अन्तो यस्य तत् पुगन्तम्। लघ्वी उपधा यस्य तल्लघूपधम्। पुगन्तं च लघूपधं चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी। 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक इत्युपस्थितं स्थानषष्ठ्यन्तमाश्रीयते। तदाह—**पुगन्तस्येत्यादिना। अङ्गस्येक इति।** अङ्गावयवस्येत्यर्थः। द्वेष्टि द्वेष्टा इत्याद्युदाहरणम्। नन्वत्राङ्गावयवस्येकः तदुपरितनहलाव्यवधानात् सार्वधातुकपरत्वाभावात् कथमिह इको गुण इत्यत आह—**येन नेति।** येन स्थान्युत्तरवर्णेन परनिमित्तस्य नाव्यवधानं व्यवधानमवर्जनीयमिति यावत्, तेन वर्णेन व्यवहितेऽपि परनिमित्तं कार्यं भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**वचनप्रामाण्यादिति।** तथाविधवर्णव्यवधानेऽपि कार्यप्रवृत्तौ वचनारम्भस्यैव प्रमाणत्वादित्यर्थः। लघूपधस्य हीको गुणो विधीयते। उपधात्वं चाऽन्त्यादलः पूर्वस्यैव भवति। ततश्चेक उपर्यन्त्यस्य वर्णस्याभावे इक उपधात्वाभावाल्लघूपधस्याङ्गस्य गुणविधानं निर्विषयमेव स्यात्। अतस्तद्व्यवधानं सोढव्यमिति भावः। ननु व्यवहितस्यापीको गुणप्रवृत्त्यभ्युपगमे भिनत्ति छिनत्तीत्यादौ ईकारस्यापि गुणः स्यादित्यत आह—**तेनेति।** अवर्जनीयव्यवधानस्यैवाश्रयणेनेत्यर्थः। उपधात्वस्यैकमेव वर्णमुपरितनमादाय सम्भवादनेकवर्णव्यवधानं नादर्तव्यमिति भावः। **गुणे प्राप्त इति।** भवित् आ इति स्थिते डाभावसम्पन्नस्याऽऽकारस्य स्थानिवत्त्वेन सार्वधातुकतया तस्मिन् परे भवित् इत्यङ्गावयवस्योपधाभूतस्येकारस्य गुणे प्राप्ते सतीत्यर्थः। न च भूधातोर्विहितं सार्वधातुकं प्रति भूधातुरेवाङ्गम्, न तु भवित् इति विकरणविशिष्टमिति वाच्यम्, अङ्गसञ्ज्ञासूत्रे तदादिग्रहणेनाविकरणविशिष्टस्याऽप्यङ्गत्वात्।

(२१९०) **दीधीवेवी।** 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये'। दीधीश्च वेवीश्च इट् चेति द्वन्द्वात् षष्ठी। 'इको गुणवृद्धी' इत्यतो गुणवृद्धी इति, 'न

(१) सर्वादेशत्वं तु अनुबन्धान्तरेणापि सुशकमिति नागेशेन लघुशब्देन्दुशेखरे निगदितम्। वस्तुतस्तु डा आ इत्याकारस्य प्रश्लेषेण सर्वादेशत्वे सिद्धे डकारोच्चारणं टिलोपार्थमेवेति बोध्यम्।

(२) सूत्रारम्भसामर्थ्यात् एकवर्णव्यवधानमेव आश्रीयते इत्यर्थः।

१ । ६ ॥ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता । (२१९१) तासस्त्योर्लोपः ७ । ४ । ५० ॥ तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे । (२१९२) रि च ७ । ४ । ५१ ॥ रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ, भवितारः । भवितासि, भवितास्थः, भवितास्थ । भवितास्मि, भवितास्वः, भवितास्मः । (२१९३) लृट् शेषे च[1] ३ । ३ । १३ ॥ भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट्

धातुलोप' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह—**दीधीवेव्योरित्यादिना ।** अथ प्रथमपुरुषद्विवचने तसि परे शवपवादे तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अवादेशे तसो रौभावे भवितास् रौ इति स्थिते । 'रि चे'ति सकारस्य लोपं वक्ष्यन् तत्रानुवृत्तिप्रतिपत्तये तत्पूर्वसूत्रमुपन्यस्यति ।

(२१९१) **तासस्त्योः ।** तास् चाऽस्तिश्चेति द्वन्द्वात् षष्ठी । 'सः स्यार्धधातुके' इत्यतोऽनुवृत्तेन सीति सप्तम्यन्तेनाऽधिकृताङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात् तदादिविधिः । तदाह—**तासेरित्यादि ।** अस्तेरिति श्तिपा निर्देशः । अस्धातोरित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपः । भवितासीत्यनुपदमेवोदाहरणं वक्ष्यते ।

(२१९२) **रि च ।** 'तासस्त्योर्लोप' इति सूत्रम् अस्तिवर्जमनुवर्तते । रीत्यनेनाऽङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात्तदादिविधिः । तदाह—**रादाविति । प्राग्वदिति ।** तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नानुवर्तते । ततो रादिप्रत्ययस्याऽसम्भवात् । आर्धधातुके तस्य भूभावविधानात् । एवं च भवितास् रावित्यत्र सलोपे सति रूपमाह—**भविताराविति । भवितार इति ।** झौ तासि इडागमे उकारस्य गुणे अवादेशे झेः रस् इत्यादेशे तासः सकारस्य लोपे रसः सकारस्य रुत्वविसर्गाविति भावः । **भवितासीति ।** सिपि तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अवादेशे 'तासस्त्यो'रिति सकारस्य लोप इति भावः । **भवितास्थ इति ।** थसि तासि इडागमे अवादेशे थसः सस्य रुत्वविसर्गाविति भावः । **भवितास्थेति ।** बहुवचने थे तासि इटि गुणावादेशौ । **भवितास्मीति ।** मिपि तासि इटि गुणावादेशौ । **भवितास्व इति ।** वसि तासि इटि गुणे अवादेशे रुत्वविसर्गौ । एवं मसि भवितास्म इति रूपम् । इति लुट्प्रक्रिया ।

(२१९३) **लृट् शेषे च ।** धातोरित्यधिकृतम् । 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यतो भविष्यतीत्यनुवृत्तं धात्वर्थेऽन्वेति । तदाह—**भविष्यदर्थाद् धातोः लृट् स्यादिति ।**

---

(१) अस्मिन् सूत्रे चकाररहितः पाणिनेः पाठः इति लघुशब्देन्दुशेखरे नागेशेन निगदितम् । तथा च भाष्ये आदौ शेषग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं 'लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थमिति । अविशेषेण विधाने लृटोऽभावः स्यात् । करिष्यामीति

स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्यः । इट् । भविष्यति, भविष्यतः, भविष्यन्ति । भविष्यसि, भविष्यथः, भविष्यथ । भविष्यामि, भविष्यावः, भविष्यामः । (२१९४) लोट् च ३ । ३ । १६२ ॥ विध्यादिष्वर्थेषु धातो-

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थाया'मिति पूर्वसूत्रे क्रियार्थायां क्रियायामित्यर्थनिर्देशः स्थितः । ततोऽन्यः शेषः । 'क्रियार्थायां क्रियायामसत्या'मिति लभ्यते । चकारात् 'क्रियार्थायां क्रियायां सत्या'मित्यपि लभ्यते । तदाह—**क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति** । ननु लृट् इत्येव सूत्रमस्तु । शेषे चेति मास्तु । भविष्यदर्थाद्धातोः लृट् इत्येतावतैव क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च लृटो लाभ इति चेत् मैवम् । 'शयिष्यत' इति 'स्थीयत' इत्यादौ भावकर्त्रोः तुमुन्ण्वुल्भ्यां लृटो बाधाऽभावार्थत्वात् । नच वासरूपविधिना तत्सिद्धिः शङ्क्या । 'क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्तीति' तन्निषेधादित्यास्तां तावत् । **स्य इडिति** । लृटस्तिपि 'स्यतासी लृलुटो'रिति स्यप्रत्ययः । तस्य वलाद्यार्द्धधातुकत्वात् इडागम इत्यर्थः । **भविष्यतीति** । स्यप्रत्ययस्य इटि ऊकारस्य गुणे अवादेशे प्रत्ययावयवत्वात् सकारस्य षत्वे भविष्यतीति रूपमित्यर्थः । तसादौ भविष्यत इत्याद्यप्येवं योज्यम् । भविष्यामीत्यादौ 'अतो दीर्घो यञि'ति दीर्घः । इति लृट्प्रक्रिया ।

(२१९४) **लोट् च** । 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु' इत्यनुवर्तते । तदाह—**विध्यादिष्वति** । विध्यादिशब्दा अनुपदमेव लिङ्विधौ व्याख्यास्यन्ते ।

व्रजति । करिष्यामीति व्रजति' । अयम्भावः—अविशेषेण विधाने यत्र न क्रियार्था क्रिया उपपदं हरिष्यति करिष्यतीत्यादौ तत्रैव स्यात्, यत्र तु क्रियार्था क्रिया उपपदं तत्र न स्यात्, ण्वुला बाधात् । शेषे चेति क्रियमाणे यत्र क्रियार्था क्रिया नास्ति तत्र भवति । च—शब्दाद् यत्र सा अस्ति तत्रापि भवति । न च वाऽसरूपविधिना ण्वुल्विषये लृडपि भविष्यतीति वाच्यम्, "तुमुन्ण्वुलौ" (२ । ३ । १०) इति सूत्रे ण्वुल्ग्रहणं ज्ञापकं क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे तृजादयो नेति । अन्यथा वासरूपसूत्रबलात् क्रियार्थायां क्रियायां "ण्वुल्तृचौ" (३ । १ । १३३) इति सामान्यसूत्रेण ण्वुल्वत् तृजपि स्यादित्युक्तत्वेन ज्ञाप्यवचनेन लृडभावप्रसङ्गात् । एवमुक्त्वा स तर्हि चकारः कर्तव्यो न कर्तव्यः, लृड् भवतीतीयता सिद्धे यच्छेषग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । "लृट्"—अस्मिन् सूत्रे क्रियार्थायामित्याद्यनुवर्तते । तेन करिष्यामीति व्रजतीत्यादि सिद्धम् । ततः "शेषे" इति । शेषे लृड् भवति । करिष्यति हरिष्यतीत्यादौ" इत्युक्तम् । एतेन चकाररहितः पाठः इति स्पष्टमेव लभ्यते ।

लोट् स्यात् । (२१९५) आशिषि[1] लिङ्लोटौ ३ । ३ । १७३ ॥ (२१९६) एरुः ३ । ४ । ८६ ॥ लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु । (२१९७) तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ७ । २ । ३५ ॥ आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि 'ङिच्च' (सू ४३) इत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थङित्त्वेष्वनङादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेध-सम्प्रसारणाद्यर्थतया सम्भवत्प्रयोजनङकारे तातङि मन्थरं[2] प्रवृत्तः परेण

(२१९५) **आशिषि लिङ् ।** आशिष्यपीत्यर्थः । आशासनमाशीः इष्ट-प्राप्तीच्छा ।

(२१९६) लोटस्तिपि विशेषमाह—**एरुः** । ए: उः इति च्छेदः । एरिति षष्ठ्यन्तम् । इवर्णस्येति लभ्यते । 'लोटो लङ्व'दित्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—**लोट इति । भवत्विति ।** तिपि शपि गुणे अवादेशे तिप इकारस्य उकारः ।

(२१९७) अथाऽऽशिषि लोटो विशेषमाह—**तुह्योस्तातङ् ।** तुश्च हिश्च तुही, तयोरिति विग्रहः । तातङि ङकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । तादित्यादेशः शिष्यते । ननु किमस्य अनेकाल्त्वात्सर्वादेशता उत ङित्त्वादन्तादेशतेत्यत आह—**अनेकाल्त्वात् सर्वादेश इति ।** ननु 'ङिच्चे'त्यस्य सर्वादेशापवादितया अनङादेरिव तातङोऽप्यन्त्यादेशत्वमेवोचितमित्याशङ्कते—**यद्यपि ङिच्चेत्ययमपवाद इति ।** परिहरति—**तथापीति । परेण बाध्यत इति ।** तातङादेशे 'ङिच्चे'त्ययं विधिः 'अनेकालशित्सर्वस्ये'ति परेण बाध्यत इत्यर्थः । ननु 'परनित्यान्तरङ्गापवादाना-मुत्तरोत्तरं बलीय' इति परापेक्षया-अपवादस्य प्रबलत्वात् ङिच्चेत्यन्तादेशत्वमेव तातङि युक्तमित्यत आह—**तातङि मन्थरं प्रवृत्त इति ।** 'ङिच्चे'ति विधिरिति शेषः । तातङ् विषये ङिच्चेति विधिर्मन्थरं प्रवृत्त इति हेतोः परेण सर्वादेशविधिना बाध्यत इत्यर्थ । कुतो मन्दप्रवृत्तिकत्वमित्यत आह—**अनन्यार्थेत्यादिना ।** अन्ता-देशत्वादन्योऽर्थो यस्य ङित्त्वस्य न विद्यते तदनन्यार्थम् । तथाविधं ङित्त्वं येषां तेषु अनङादिषु ङिच्चेति विधिः चरितार्थः । लब्धप्रयोजनक इति कृत्वा मन्दं प्रवृत्त इत्यर्थः । तातङो ङित्त्वं तु अन्तादेशत्वापेक्षया अनन्यार्थे नेत्याह—**सम्भवत्प्रयो-**

(१) आशीः = इष्टप्राप्तीच्छा । इष्टञ्च इच्छाकर्तृसम्बन्ध्यन्यसम्बन्धि वा इत्यन्यदेतत् ।

(२) सम्भवत्प्रयोजनतया स्वविषयाभावसम्भावनया ङित्वमात्रदर्शनेन स्वविषय-सम्भावनया च मन्दं प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात्[१] । भवतात् । (२१९८) **लोटो लङ्वत्**[२] ३ । ४ । ८५ ॥ लोटो लङ इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथाहि । (२१९९) **तस्थस्थमिपां तांतंताम:** ३ । ४ । १०१ ॥ ङितश्च-

---

जनङकारे इति । सम्भवन्ति प्रयोजनानि अन्यानि यस्य स सम्भवत्प्रयोजनः । तथाविधः ङकारः यस्य तथाविधे तातङीत्यर्थः । कथं सम्भवत्प्रयोजनकत्वमित्यत आह—**गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतयेति** । द्विष्टादित्यादौ लघूपधादिगुण-निषेधः । स्तुतात् युतादित्यादौ 'उतो वृद्धिर्लुकि हली'ति विहिताया वृद्धेर्निषेधः । 'वश कान्तौ' उष्टादित्यत्र 'ग्रहिज्यावयी'ति सम्प्रसारणम् । आदिना ब्रूतादित्यत्र 'ब्रुव ईट्' इतीटोऽभावस्य सङ्ग्रहः । ननु तातङ्विषये ङिच्चेति विधिर्न प्रवर्तताम् । अथापि 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' इति न्यायेन परस्यापि सर्वा-देशविधेरपवादभूतेन ङिच्चेत्यनेन बाध एवोचित इत्यत आह—**इहेति** । इह तात-ङ्विषये अनेकाल्शित्सर्वस्येति सामान्यशास्त्रस्य, ङिच्चेति विशेषशास्त्रस्य च सम-बलत्वात् सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण बाध्यत इत्यर्थः । अयं भावः—अपवादशा-स्त्रस्य परनित्यान्तरङ्गापेक्षया प्राबल्ये निरवकाशत्वमेव बीजम् । प्रकृते च ङिच्चेति विधिः अनङादिङित्त्वमन्तादेशत्वैकप्रयोजनकं प्रयोजनान्तरविरहेण निरवकाशत्वात् झटिति परिगृह्णन् कृतार्थतामनुभवन्, तातङो ङित्त्वं प्रयोजनान्तरसत्त्वेन सावकाश-त्वादुपेक्षत इति । तदुक्तं भाष्ये—'ङित्त्वस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्तातङ् सर्वादेश' इति । अधिकात्तु विस्तरभिया विरम्यते । **भवतादिति** । आशिषि लोटस्तिपि शपि गुणे अवादेशे उकारे तोस्तातङ् सर्वादेशः । ङकार इत् । द्वितीयतकारादकार उच्चा-रणार्थः ।

(२१९८) **लोटो लङ्वत्** । लङ इव लङ्वत् । 'तत्र तस्येवे'ति षष्ठयन्ता-द्वतिः । तदाह—**लोटो लङ इवेति** । ननु तर्हि 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त' इत्यडाग-मोऽपि स्यादित्यत आह—**तेनेति** । लङ इति स्थानषष्ठयन्तात् वतिप्रत्ययाश्रयणेने-त्यर्थः । अडागमस्तु न लङो विधीयते । किन्तु लङि अङ्गस्येति भावः । केन तामा-दयः, केन वा सलोप इत्यत आह—**तथा हीति** । तामादयः सलोपश्च यथा ज्ञायन्ते तथा स्पष्टमुच्यन्त इत्यर्थः ।

(२१९९) **तस्थस्थमिपाम्** । तस्, थस्, थ, मिप् एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहु-

---

(१) मन्दप्रवृत्त्यैव समबलत्वमिति भावः ।

(२) अत्र उपमेये षष्ठीदर्शनात् लङ्शब्दात् षष्ठयन्ताद् वतिः । तेन लङि परतोऽङ्गस्य विधीयमानावडाटौ न भवतः ।

तुर्णामेषां तामादयः क्रमात्स्युः । (२२००) नित्यं ङितः ३ । ४ । ९९ ॥ सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात्[1] । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) इति सस्य लोपः । भवताम्, भवन्तु । (२२०१) सेर्ह्यपिच्च ३ । ४ । ८७ ॥

वचनम् । ताम्, तम्, त, अम् एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । 'नित्यं ङित' इत्यस्मात् ङित इत्यनुवर्तते । तदाह—**ङितश्चतुर्णामिति** । ङितो लकारस्य आदेशभूतानामित्यर्थः । **क्रमादिति** । यथासङ्ख्यसूत्रलभ्यमिदम् ।

(२२००) **नित्यं ङितः** । उत्तमपुरुष एवास्य सूत्रस्य प्रयोजनम् । प्रसङ्गादिहोपन्यस्तम् । 'स उत्तमस्ये'ति सूत्रमनुवर्तते । तत्र स इति षष्ठ्यन्तम् । तेन उत्तमो विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'इतश्च लोप' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—**सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्येति** । ङितो लकारस्य य आदेशः उत्तमपुरुषः तस्येत्यर्थः । 'वैतोऽन्यत्रे'त्यस्माद्वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये नित्यग्रहणम् । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यलोपः । **भवतामिति** । लोटस्तस् । तस्य तामादेशः । शप् । गुणाऽवादेशौ । न च तामादेशस्य सर्वादेशत्वात् प्राक् विभक्तित्वाभावात् 'न विभक्तौ तुस्मा' इति निषेधाऽभावात् मकारस्येत्संज्ञा शङ्क्या । संयोगान्तलोपेन मकारान्तरप्रश्लेषेण उपदेशेऽन्त्यत्वाऽभावात् । **भवन्त्विति** । लोटो झेः अन्तादेशे शपि गुणे अवादेशे, द्वयोरकारयोः पररूपे, एरुरितीकारस्य उकारे भवन्त्विति रूपम् । अथ लोटः सिपि शपि गुणाऽवादेशयोः भव सि इति स्थिते ।

(२२०१) **सेर्ह्यपिच्च** । हि इति लुप्तप्रथमाकम् । 'लोटो लङ्वत्' इत्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—**लोटः सेरिति** । स्तुहीत्यादौ सिप्स्थानिकस्य हेः पित्त्वात्सार्वधातुकमपिदिति ङिद्वत्त्वाऽभावात् गुणे प्राप्ते अपिद्वचनम् । एवं च ङिद्वत्त्वात् 'क्ङिति चे'ति गुणो न । सेर्हि ङिच्चेत्येव तु न सूत्रितम् । पितस्सिपः अनुदात्तस्य स्थाने हेरप्यनुदात्तत्वापत्तेः । भव हि इति स्थिते ।

---

(१) अस्य सूत्रस्योपयोगो 'भवाव' 'भवाम' इत्याद्युदाहरणेषु भवति, अत एतल्लेखो 'भवानि'-इत्यस्यानन्तरमुचितः इति लघुशब्देन्दुशेखरे नागेशेन प्रतिपादितम् । परन्तु "लोटो लङ्वत्" (३ । ४ । ८५) इत्यतिदेशेन यथा "तस्थस्थ" (३ । ४ । १०१) इत्यस्य प्रवृत्तिस्तथा "नित्यं ङितः" (३ । ४ । ९९) इत्यस्यापीत्यतिदेशप्रयोज्यप्रासिकत्वरूपधर्मकृतसादृश्यात् "तस्थस्थ" (३ । ४ । १०१) इति सूत्रानन्तरमस्योल्लेखः भट्टोजिदीक्षितेन कृतः" इति भैरवमिश्रकृतव्याख्यायां निरूपितम् ।

लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च । (२२०२) अतो हेः ६ । ४ । १०५ ॥ अतः परस्य हेर्लुक्स्यात् । भव-भवतात्[1], भवतम्, भवत । (२२०३) मेर्निः ३ । ४ । ८९ ॥ लोटो मेर्निः स्यात् । (२२०४) आडुत्तमस्य पिच्च ३ । ४ । ९२ ॥ लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च । हिन्योरुत्वं न, इकारोच्चारणसामर्थ्यात् ।

(२२०२) **अतो हेः** । अत इति पञ्चमी । हेरिति षष्ठी । 'चिणो लु'गित्यतो लुगित्यनुवर्तते । तदाह—**अतः परस्येति** । **भवेति** । हि विधानं तु स्तुहीत्याद्यर्थमिति भावः । **भवतादिति** । आशिषि लोटः सिपि तस्य 'सेर्ह्यपिच्चे'ति हि भावे शपि गुणावादेशयोः 'अतो हेः' इति लुकं परत्वात् बाधित्वा 'तुह्यो'रिति पक्षे तातङिति भावः । **भवतमिति** । थसि शपि गुणे अवादेशे च भव थस् इति स्थिते 'लोटो लङ्व'दिति लङ्वत्त्वात्तस्थस्थमिपामिति थसः तमादेशे रूपम् । एवं भवतेति । थस्य तादेश इति विशेषः । लोटो मिपि शपि गुणे अवादेशे मिपस्तस्थस्थमिपामित्यमादेशे प्राप्ते ।

(२२०३) **मेर्निः** । 'लोटो लङ्वत्' इत्यतः लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—**लोटो मेरिति** । भव नि इति स्थिते ।

(२२०४) **आडुत्तमस्य** । 'लोटो लङ्वत्' इत्यतः लोट इत्यनुवर्तते । तदाह-**लोडुत्तमस्येति** । स्तवानि स्तवावेत्यादौ सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वनिवृत्त्यर्थं पिद्वचनम् । यद्यपि मिप्स्थानिकस्य नेः पित्त्वात्तदागमस्यापि सिद्धं पित्त्वं, तथापि वस्मसोराडागमस्याऽङित्त्वार्थम् पिदिति वचनम् । ननु स्तुहि भवानीत्यत्र 'एरु'-रित्युत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**हिन्योरुत्वं नेति** । **सामर्थ्यादिति** । अन्यथा हु-नु इत्येव विदध्यादिति भावः । **भवानीति** । आडागमे सवर्णदीर्घः । न चात्र ङ्वद्भावादितश्चेति लोपः शङ्क्यः, इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । अन्यथा 'मो न' इत्येव विदध्यात् । एवं हेरपि बोध्यम् । यद्यपि भवानीत्यादावतो दीर्घो यञि इत्येव दीर्घसिद्धेराडागमविधिः व्यर्थः । तथापि स्तवानीत्याद्यर्थमावश्यकमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । **भवावेति** । लोटो वस् गुणावादेशौ । आडागमः । सवर्णदीर्घः । लङ्वद्भावात् 'नित्यं ङितः' इति सकारलोपः । एवं मसि भवामेति रूपम् । इति लोट्प्रक्रिया ।

---

(१) लुगपेक्षया परत्वादत्र हेस्तातङ् । 'अन्तरङ्गानपि' इति न्यायस्तु 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति न्यायेनानित्यत्वान्न प्रवर्तते ।

भवानि, भवाव, भवाम । (२२०५) अनद्यतने लङ् ३ । २ । १११ ॥[1] अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् । (२२०६) लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ६।४।७१॥ एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात्, स चोदात्तः । (२२०७) इतश्च ३।४।१००॥ ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः स्यात् । अभवत्, अभवताम्, अभवन् । अभवः, अभवतम्, अभवत । अभवम्, अभवाव, अभवाम । (२२०८) **विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाऽधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३ । ३ । १६१ ॥**

(२२०५) **अनद्यतने लङ्** । धातोरिति, भूत इति चाधिकृतम् । भूत इव धात्वर्थे अन्वेति । तदाह—**अनद्यतनभूतार्थवृत्तेरिति ।**

(२२०६) **लुङ्लङ्लृङ्क्षु ।** अङ्गस्येत्यधिकृतम् । तदाह—**एषु परेषु अङ्गस्येति ।** अन्तरङ्गत्वात् नित्यत्वपरत्वाच्च यथायथं तिपि, शपि, विकरणे, गुणे, अवादेशे, विकरणविशिष्टस्याङ्गस्य अडागमः । 'लावस्थायामेवाऽडागम' इति तु पक्षान्तरं भाष्ये स्थितम् ।

(२२०७) **इतश्च ।** लस्येत्यधिकृतम् । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वि'त्यस्मात् लोप इति, परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते । परस्मैपदेष्वित्येतत् षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—**ङितो लस्येत्यादिना ।** अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपः । तदाह—**अभवदिति । अभवतामिति ।** लङस्तसस्तामादेशः । शप् । गुणावादेशौ । अट् । **अभवन्निति ।** झेरन्तादेशः । शप्, गुणावादेशौ, अट्, 'इतश्चे'ति इकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । **अभव इति ।** सिपि, शपि, गुणे, अवादेशे, अटि, इकारलोपे, रुत्वविसर्गौ । **अभवतमिति ।** थसस्तमादेशः । शप् गुणावादेशौ अट् । **अभवतेति ।** थस्य तादेशे, शपि, गुणे, अवादेशे, अटि । **अभवमिति ।** मिपः अमादेशे, शपि, गुणे, अवादेशे पूर्वरूपम् । **अभवावेति ।** वसि शपि, गुणावादेशौ, अट् । अतो दीर्घो यञी'ति दीर्घः । 'नित्यं ङित' इति सकारलोपः । एवं मसि अभवामेति रूपम् । इति लङ्प्रक्रिया ।

(२२०८) **विधिनिमन्त्रणा ।** ननु विध्यादयो हि न लिङो वाच्याः । 'लः कर्मणि च भावे चे'ति सूत्रेण कर्तृकर्मभावानां लकारवाच्यत्वबोधनात् । न च 'लः कर्मणि चेति शास्त्रे लिङ्व्यतिरिक्तलकारविषयकमेवास्त्विति वाच्यम् । तथा सति यजेतेत्यादौ कर्तृवाचकत्वाऽभावेन शबाद्यनापत्तेरित्यत आह—**द्योत्येष्विति ।** 'लः कर्मणि चे'ति सूत्रे सामान्यविषयं सदपि विधिनिमन्त्रणेति विशेषशास्त्रेण न बाध्यते,

---

(१) अत्र अनद्यतनशब्दः बहुव्रीहिसमासपरः—अविद्यमानाद्यतनोऽनद्यतन इति । तेन 'अद्य ह्यश्चाभुङ्क्ष्महि' इत्यत्र व्यामिश्रे लङेव । ल० श० शे० ।

एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु[1] वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणम्, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । 'प्रवर्त-

---

अविरोधात् । तथा च विध्यादिविशिष्टकर्त्रादिषु लिङिति फलतीति मत्वाह—**वाच्येषु वेति** । पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्थितम् । विधिः प्रेरणमिति भाष्यम् अर्थतस्सङ्गृह्णाति—**विधिः प्रेरणमिति** । ननु निमन्त्रणादीनामपि प्रेरणान्तर्भावात्पौनरुक्त्यमित्यतो व्याचष्टे—**भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनमिति** । तद्यथा भृत्यं स्वामी वदति—भवान् वस्त्रं क्षालयेदिति । आमन्त्रणात् भेदं दर्शयितुं निमन्त्रणशब्दं व्याचष्टे—**निमन्त्रणं नियोगकरणमिति** । नियोगशब्दस्य प्रेरणशब्दपर्यायित्वभ्रमं वारयति—**आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनमिति** । 'त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलः' इत्यादिवचनादिति भावः । तद्यथा दौहित्रादीन् प्रति इह श्राद्धे भवान् भुञ्जीतेति । **आमन्त्रणं कामचारानुज्ञेति** । यथेच्छं क्रियतामित्यभ्यनुज्ञानमित्यर्थः । **अधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापार इति** । भाष्यवाक्यमिदम् । सत्कृत्य प्रवर्तनमित्यर्थः । अधिपूर्वकस्येषधातोर्भावे क्तान्तस्योपसर्गवशादस्मिन्नर्थे वृत्तिः । अत एव भाष्यप्रयोगादधीष्टशब्दस्य पुंस्त्वम् । अधीष्टमित्येव क्वचित्पाठः । 'माणवकं भवानध्यापये'दित्युदाहरणम् । इदं कार्यं न वेति विचार्य निर्धारणम् सम्प्रश्नः । यथा—किं भोः व्याकरणं भवानधीयीतेति । प्रार्थनं याच्ञा । यथा 'भवानन्नं मे दद्या'दिति । **सुवचमिति** । प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिचतुर्षु अनुस्यूतत्वादिति भावः । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रवर्तना । तत्र प्रवृत्तिः शिष्यादिनिष्ठा । तदनुकूलव्यापारस्तु प्रेरणात्मकः प्रवर्तयितृगुर्वादिनिष्ठः । विस्तरस्तु मञ्जूषायां द्रष्टव्यः । **चतुर्णामिति** । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टानामित्यर्थः । अथ लिङस्तिपि, इतश्चेतीकारलोपे, शपि, गुणे, अवादेशे भवत् इति स्थिते ।

---

(१) "अत्र विध्यादयोऽर्था द्योत्या इत्येकः पक्षः । अन्यथा नाप्राप्तेषु कर्तादिषु विध्यादयो निर्दिश्यमानास्तेषां बाधापत्तेः । ततश्च कर्तुरनभिधानप्रसङ्गात् द्विवचनबहुवचनानुपपत्तेश्च । तदर्थस्य द्वित्वादेः कर्तृकर्मान्यतरमात्रान्वयित्वात्, शबादीनामनुपपत्तेश्च । सिद्धान्तस्तु वाच्या एवैते विध्यादिभिर्विरोधाभावात् । लः कर्मणि चेत्यत्र सर्वसंग्रहार्थात् बहुवचननिर्देशाद्बोभयानुग्रहाच्च कर्त्रादयो न बाध्यन्ते इति कर्तृकर्मगतद्विबहुत्वनिबन्धनानां द्विवचनबहुवचनादीनामुपपत्तेः । लडादावपि वर्तमानत्वादेरर्थविशेषस्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्य कर्त्राद्यर्थबाधकत्वापत्त्या कर्त्रादीनामपि निरवकाशत्वाच्चेत्याकरसिद्धिः पन्थाः" । वै० सि० सु० पृ० १४५६ ।

नायां लिङ्' इत्येव सुवचम्। चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम्। (२२०९) **यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ३।४।१०३॥** लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोदात्तो ङिच्च। ङित्त्वोक्तेर्ज्ञायते क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेधः इति। श्नः शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गम्। (२२१०) **सुट् तिथोः ३।४।१०७॥** लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात्। सुटा यासुट्

(२२०९) **यासुट् पर।** 'लिङः सीयुट्' इत्यतः लिङ इत्यनुवर्तते। षष्ठ्यर्थे सप्तमी। तदाह—**लिङः परस्मैपदानामिति।** सीयुटोऽपवादः। यासुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः। टित्वात् तिबादीनामाद्यवयवः। अवयवे ङित्त्वं च 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इति न्यायेन समुदाये आगमविशिष्टतिबादौ विश्राम्यति। 'आगमा अनुदात्ता' इति यासुटः अनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तवचनम्। इदमेव वचनमागमा अनुदात्ताः इत्यत्र ज्ञापकमिति भाष्यम्। स्तुयात् स्तुयातामित्यादौ गुणादिनिषेधार्थं यासुटो ङित्त्ववचनम्। ननु यदागमा इति न्यायेन यासुडागमो लिङादेशपरस्मैपदावयवः, ततश्च स्थानिवत्त्वेनैव ङित्त्वसिद्धेः यासुटो ङित्त्वविधिर्व्यर्थः। न च स्थानिभूतलिङो ङकारस्याल इत्त्वेन गुणनिषेधविधावाश्रयणादनल्विधाविति निषेधः शङ्क्यः। 'घुमास्थागापाजहातिसां हली'ति क्ङिति विहितस्य ईत्त्वस्य 'न ल्यपी'ति निषेधेन लिङ्गेनानुबन्धकार्ये अनल्विधाविति निषेधाऽभावज्ञापनादित्यत आह—**ङित्त्वोक्तेरिति। क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि अनल्विधाविति निषेध इति।** यासुटो ङित्त्वेन ज्ञायत इत्यन्वयः। तथा च एतज्ज्ञापनार्थमेव यासुटो ङित्त्वमिति भावः। ज्ञापनफलं तु वक्ष्यमाणेत्यत्र ङीबभावः। अन्यथा लृडादेशस्य शानचः स्थानिवत्त्वेन टित्त्वात् ङीप् स्यात्। ननु 'क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधः' इत्यत्र यासुटो ङित्त्ववचनं न ज्ञापकम्। अनुबन्धकार्ये सर्वत्र अनल्विधाविति निषेधाऽभावे सत्यपि यासुटो ङित्त्वस्य तिप्सिप्मिबागमयासुटो ङित्त्वार्थमावश्यकत्वात्। नहि लिङादेशत्वेऽपि तिप्सिप्मिपां ङित्त्वं स्थानिवत्त्वलभ्यम्। 'हलः श्नश्शानज्झा'विति सूत्रभाष्ये 'ङिच्च पिन्न पिच्च ङिन्नेति' प्रपञ्चितत्वादित्यस्वरसादाह—**श्नः शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गमिति।** इह अनुबन्धकार्येऽपि क्वचिदनल्विधाविति निषेधोऽस्तीत्यस्मिन्नर्थे श्नः-श्नाप्रत्ययस्य यः शानजादेशः हलः श्नश्शानज्झाविति विहितः, तस्य शित्त्वमपि लिङ्गं—ज्ञापकमित्यर्थः। अन्यथा स्थानिवत्त्वेनैव तस्य शित्त्वसिद्धेस्तद्वचनं व्यर्थं स्यादिति भावः। अत्र च यद्वक्तव्यं तत् स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे वक्ष्यमाणेत्यत्र प्रपञ्चितम्। तथा च प्रकृते भव या स् त् इति स्थिते।

(२२१०) **सुट् तिथोः।** लिङस्सीयुडित्यतः लिङ इत्यनुवर्तते। तिश्च थ

न बाध्यते । लिङो यासुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् । (२२११) **लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य** ७ । २ । ७९ ॥ सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे । (२२१२) **अतो येयः** ७ । २ । ८० ॥ अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधातुके

चेति द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । इकार उच्चारणार्थः । तदाह—**लिङस्तकारेति।** सुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । भव यास् स् त् इति स्थितम् । नन्विह परेण सुटा यासुटः कथं न बाधः, भवेयुरित्यादौ परस्मैपदेषु यासुड्विधेः चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति—**सुटा यासुट् न बाध्यत इति।** तत् कुत इत्यत आह—**लिङो यासुडिति।** लिङः सीयुट् यासुडागमश्च । लिङादेशैकदेशस्य तकारस्य सुडागम इति विषयभेदादित्यर्थः । तथा च यौगपद्याऽसम्भवाऽभावात् विप्रतिषेधाऽभावान्न परेणापि सुटा यासुटो बाध इति भावः ।

(२२११) **लिङः स।** सेति लुप्तषष्ठीकं पदम् । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—**सार्वधातुकलिङ इति। सकारद्वयस्यापीति।** अविशेषात् सकारद्वयस्यापि युगपल्लोपः प्रवर्तते । 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्ति'रिति तु पर्यायेण पुनःप्रवृत्तिपरमिति भावः । यद्यपि भव यास् स् त् इत्यत्र स्कोरित्येव सिध्यति, तथापि भवेयुरित्याद्यर्थं सूत्रम् । ननु सुटो लोपे किमर्थस्सुड्विधिरित्यत आह - **सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङीति।** भूयास्तामित्यादौ लिङाशिषीत्यार्द्धधातुकत्वेन तत्र सकारलोपस्याऽप्रसक्तेरिति भावः, । 'व्यञ्जनपरस्यैकस्याऽनेकस्य वोच्चारणे विशेषाऽभाव' इति भाष्यादाह—**स्फुटतरं त्विति।** तत्रापि आशिषि लिङ्यपि एधिषीष्टेत्यादावात्मनेपदे स्फुटतरं सकारद्वयस्य श्रवणमित्यर्थः । तत्र यासुटोऽभावेन सलोपाऽभावेन च सुट एव सकारस्य पृथक् स्पष्टं श्रवणसम्भवादिति भावः । तथा च भव यात् इति स्थिते ।

(२२१२) **अतो येयः।** 'या' इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । अत इति पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । इय इत्यत्राऽकार उच्चारणार्थः । 'रुदादिभ्य' इत्यस्मात् 'सार्वधातुके' इत्यनुवृत्तम् अवयवषष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह – **अतः परस्येत्यादिना।** भव इय् त् इति स्थितम् । **गुण इति।** 'आद् गुण' इत्यनेनेति शेषः । भवेय् त् इति स्थितम् । **यलोप इति।** 'लोपो व्योरित्यनेने'ति शेषः । **भवेदिति।** यलोपात् प्राक् हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपश्च न शङ्क्यः, अन्तरङ्गत्वेन यलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः, संयोगान्तलोपस्य त्रैपादिकत्वेनाऽसिद्धत्वाच्चेति भावः। **सार्वधातुके किमि-**

किम् ? चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि अतो लोप एव बाध्येत । भवेदित्यादौ तु परत्वाद्दीर्घः स्यात् । भवेताम् । (२२१३) झेर्जुस् ३ । ४ ।

ति ? 'रुदादिभ्य' इत्यतस्सार्वधातुक इत्यनुवृत्तिलभ्यं सार्वधातुकावयवस्येति किमर्थमित्यर्थः । भूयादित्यादावाशीर्लिङि आर्धधातुके अतः परत्वाऽभावादेव इयादेशाऽभावसिद्धेः सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थेत्याशयः । **चिकीर्ष्यादिति ।** कृञ्धातोः सन्नन्तात् आशीर्लिङि तिबादौ चिकीर्ष यादिति स्थिते 'अतो लोपः' इत्यकारलोपे चिकीर्ष्यादिति रूपम् । तत्र 'अतो येय' इत्यत्र सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ चिकीर्ष यादिति स्थिते अतो येय इति इयादेशे, आद्गुणे, यलोपे चिकीर्षेदिति स्यात् । सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ तु न दोषः, आशीर्लिङादेशस्य तिङः लिङाशिषीत्यार्द्धधातुकतायाः वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ननु आशिषि लिङि चिकीर्ष यादिति स्थिते नित्यत्वात् अतो लोप इति अकारलोपे सति अतः परत्वाभावादेव 'अतो येय' इत्यस्याऽप्रवृत्तेः । तत्र सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तिव्यर्थैवेत्यत आह—**मध्येऽपवादन्यायेन ह्यतो लोप एव बाध्येतेति ।** षष्ठस्य चतुर्थपादे अतो लोप इति सूत्रम्, सप्तमस्य द्वितीयपादे अतो येय इति सूत्रम्, सप्तमस्य चतुर्थपादे तु 'अतो दीर्घो यञि'ति सूत्रमिति स्थितिः । तत्र आशीर्लिङि आर्धधातुके चिकीर्ष यादित्यत्राल्लोपप्राप्त्या विधिलिङि तु भव यादित्यत्र अतो दीर्घप्राप्त्या च इयादेशस्य निरवकाशत्वेन बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यापवादतया तेन अन्यतरस्मिन् बाध्ये सति 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरा' निति न्यायेनातो लोप एव बाधमर्हति, न तु अतो दीर्घ इत्यर्थः । एवं चार्द्धधातुके चिकीर्ष यादिति स्थिते अतः परत्वादियादेशः प्रसज्येतेत्यतिव्याप्तिः स्यादिति स्थितम् । एवं चाव्याप्तिरपीत्याह—**भवेदित्यादाविति ।** अतः परस्य इयादेशविधौ सार्वधातुकग्रहणाननुवृत्तौ विधिलिङस्तिपि सार्वधातुके भव यादिति स्थिते इयादेशं परत्वाद्बाधित्वा 'अतो दीर्घो यञि'ति यञादौ सार्वधातुके परे अतो विधीयमानो दीर्घः स्यात् । ततश्च अतः परत्वाऽभावादियादेशो न स्यादित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । न च इयादेशस्य निरवकाशत्वात् दीर्घबाधकत्वं शङ्क्यम् । चिकीर्ष्यादित्यार्द्धधातुके दीर्घप्राप्त्ययोग्ये इयादेशस्य सावकाशत्वादिति भावः । **भवेतामिति ।** तसः तामादेशे शपि गुणे अवादेशे यासुडागमे सुटि सकारद्वयलोपे या इत्यस्य इयादेशे आद्गुणे यलोपः । अथ लिङो झेर्झोऽन्त इति प्राप्ते ।

(२२१३) **झेर्जुस् ।** लिङस्सीयुडित्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह—**लिङो झेरिति ।** अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । **ज इदिति ।** जुसः स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात् चुटू

१०८ ॥ लिङो झेर्जुस् स्यात् । ज इत् । (२२१४) उस्यपदान्तात् ६ । १ ॥ २६ ॥ अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अतो येयः' (सू २२१२) इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यम्, तथापि 'यास्' इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । 'अतो येयः' (सू २२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्षः[1] ।

इति जकार इत्संज्ञक इत्यर्थः । उसि, शपि, गुणे, अवादेशे यासुटि सकारलोपे भव या उसिति स्थिते, इयादेशं बाधित्वा पररूपप्रवृत्तिं शङ्कितुमाह ।

(२२१४) **उस्यप ।** एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । आद्गुण इत्यस्मादादित्यनुवर्तते । 'एङि पररूप'मित्यस्मात्पररूपमिति । तदाह—**अपदान्तादिति । उसीति ।** उसि यः अच् उकारः तस्मिन् परत इत्यर्थः । 'इको यणची'त्यतः अचीत्यनुवृत्तेः । यद्यपि उसः कृत्स्नस्याकारस्य च उसित्येकादेशेऽपि रूपं तुल्यम् । तथापि 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यादावुत्तरत्राचीत्यावश्यकमत्राप्यनुवर्तत इति बोध्यम् । भिन्द्युरित्याद्युदाहरणम् । **इति प्राप्त इति ।** भव या उसित्यत्राकारस्योकारस्य चाद्गुणं बाधित्वा एकस्मिन्नुकारे पररूपे प्राप्ते सतीत्यर्थः । सति च पररूपे या इत्यस्याऽभावात् इय् न स्यादिति मन्यते—**परत्वादिति ।** पररूपापेक्षया इयादेशः परः नित्यश्च, अकृते कृते च प्रवृत्तेः । कृते पररूपे य् इत्यस्यैकदेशविकृतन्यायेन एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन वा इयादेशस्य निर्बाधत्वात् । ततश्च पररूपं बाधित्वा इयादेशे भवेयुरिति रूपमिति प्राचीना मन्यन्त इत्यर्थः । ननु पररूपमङ्गाधिकारस्थत्वाऽभावात् अङ्गानपेक्षत्वात् अन्तरङ्गम्, इयादेशस्तु आङ्गत्वात् प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वात् बहिरङ्गः। ततश्च परान्नित्यादपीयादेशात् पररूपस्यान्तरङ्गतया बलवत्त्वात् पररूपमेव इह स्यादिति शङ्कते—यद्यपीति । परिहरति—**तथापीति ।** अतः यास् इयः इति पदच्छेदः । यासिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । ततश्च अतः परस्य यासित्येतस्य इय् स्यादिति व्याख्येयमित्यर्थः । ननु 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्ये'ति सकारस्य लोपः इयादेशं बाधित्वा नित्यत्वात् प्राप्नोतीति, ततश्च यास् इत्यस्य इय् इति कथमित्यत आह—**एवं चेति ।** यासिति सकारान्तस्य इयादेशो विधिसामर्थ्यादेव सकारलोपं बाधित्वा प्रागेव यासिति सकारान्तस्य इयादेशो भवतीत्यर्थः । तथा च सकारावस्थायां अवर्णात्परत्वाभावेन पररूपस्याप्रवृत्तिरिति भावः । ननु यदि 'यास् इयः' इतिच्छेदः तदा सकारस्य रुत्वे, भोभगो इति यत्वे, 'लोपः शाकल्यस्ये'ति तस्य लोपे अतो

---

(१) "आने मुक्" (७ । २ । ८२) इति सूत्रे भाष्येऽतो या इति व्यस्तपाठ एव दृश्यते" ॥ ल० श० शे० ।

भवेयुः । भवेः, भवेतम्, भवेत । भवेयम्, भवेव, भवेम । (२२१५) लिङाशिषि ३।४।११६॥ आशिषि लिङस्तिङार्द्धधातुकसंज्ञः स्यात् । (२२१६) किदाशिषि ३।४।१०४॥ आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । 'स्कोः'

या इयः इति स्यात् । आद्गुणे कर्तव्ये यलोपस्याऽसिद्धत्वादित्यत आह—**सन्धिरार्ष इति ।** 'आनेमु'गिति सूत्रे भाष्ये तु अतो या इय इत्येव सूत्रपाठो लक्ष्यते । **भवेरिति ।** सिपि, शपि, गुणः, अवादेशः, इतश्चेति इकारलोपः, यासुडागमः, सकारस्य लोपः, इयादेशः, आद्गुणः, यलोपः, रुत्वविसर्गौ । एवं थसः तमादेशे थस्य तादेशे च, भवेतम् भवेतेति च रूपम् । **भवेयमिति ।** मिपि अमादेशः, शप्, गुणः, अवादेशः, यासुट्, सलोपः, इयादेशः, आद्गुणः । **भवेवेति ।** वस्, शप्, गुणावादेशौ, 'नित्यं ङित' इति सकारलोपः, यासुट्, सलोपः, इयादेशः, आद्गुणः, यलोपः । एवं मसि भवेमेति रूपम् । इति विधिलिङ्प्रक्रिया ।

(२२१५) अथाशीर्लिङि विशेषमाह—**लिङाशिषि ।** लिङिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । 'तिङ्शित्सार्वधातुक'मित्यतस्तिङित्यनुवर्तते । तदाह—**आशिषि लिङस्तिङिति ।** सार्वधातुकसंज्ञापवादोऽयम् । ततश्च सार्वधातुकसंज्ञाकार्यं शबादि न भवति ।

(२२१६) **किदाशिषि ।** 'लिङस्सीयुडि'त्यतः लिङ इत्यनुवर्तते । 'यासुट् परस्मैपदेष्वि'त्यतः यासुडिति च । तदाह—**आशिषि लिङ इति ।** 'यासुट् परस्मैपदेष्वि'ति ङित्त्वस्यापवादः । यद्यपि ङित्त्वेनैव गुणनिषेधः सिध्यति, तथापि 'इज्या'-दित्यादौ 'वचिस्वपियजादीनां किती'ति सम्प्रसारणाद्यर्थं कित्त्वमावश्यकम् । इह न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । अथ आशिषि लिङस्तिपि, आर्धधातुकत्वात् शबभावे, 'इतश्चे'तीकारलोपे, यासुडागमे, अतः परत्वाभावात् सार्वधातुकत्वाभावाच्च इयादेशाभावे सुटि भूयास् स् त् इति स्थिते प्रक्रियामाह—**स्कोरिति सलोप इति ।** 'लिङस्सलोप' इत्यस्य सार्वधातुकविषयत्वान् स्कोरिति सुटः पदान्तसंयोगादित्वाल्लोपः, ततो यासुटः सस्यापि पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः, न तु झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपे सुटः सस्य पदान्तसंयोगादित्वाल्लोप इति युक्तम् । तथा सति झल्परसंयोगादिलोपस्याऽसिद्धत्वेन संयोगान्तलोपापत्तेः । भ्रष्ट इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपाऽत्राधकत्वादिति शब्दरत्ने विस्तरः । एवं च भूयास् स् त् इति स्थिते सकारद्वयस्य निवृत्तौ भूयादिति रूपम् । तत्र 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरि'ति गुणे प्राप्ते ।

(सू. ८८०) इति सलोपः । (२२१७) क्क्ङिति च १ । १ । १५ ॥ गित्किति ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात्, भूयास्ताम्, भूयासुः । भूयाः, भूयास्तम्, भूयास्त । भूयासम्, भूयास्व, भूयास्म । (२२१८) लुङ् ३ । २ ।

(२२१७) क्क्ङिति च । ग्क्ङ् एषां समाहारद्वन्द्वः, कात्पूर्वं गकारस्य चर्त्वेन निर्देशात् ग्क्ङ् च इत् यस्येति विग्रहः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकमन्वेति । तथा च गिति किति ङिति चेति लभ्यते । निमित्तसप्तम्येषा । 'इको गुणवृद्धी' इत्यनुवर्तते । चकार इत्यर्थे । इक इत्युच्चार्य विहिते इति लभ्यते । 'न धातुलोप आर्द्धधातुके' इत्यतः नेत्यनुवर्तते । तदाह—गित्किन्ङिन्निमित्ते इत्यादिना । गितीत्यनुक्तौ तु 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नु'रिति ग्स्नुप्रत्यये 'जिष्णु'रित्यत्र गुणनिषेधो न स्यात् । 'न च ग्स्नुप्रत्ययः किदेव क्रियतामिति वाच्यम्, तथा सति 'घुमास्थे'ति किति विहितस्य ईत्वस्य प्रसङ्गात् । यदि तु गिति किति ङिति परतो गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यायेत, तदा छिन्नं भिन्नमित्यत्र क्तप्रत्यये परे लघूपधगुणनिषेधो न स्यात् स्थानिभूतस्येको हला व्यवधानात् । न च येन नाव्यवधानन्यायः शङ्क्यः, चितं स्तुतमित्यादावव्यवहिते चरितार्थत्वात् । यदि च इको गुणवृद्धी' इत्येव व्याख्यायेत न त्विग्लक्षणे इति, तदा लिगोरपत्यं लैंगवायनः, नडादित्वात् फक् । इह आदिवृद्धेरोर्गुणस्य च वस्तुगत्या इक्स्थानिकत्वान्निषेधः स्यादित्यलम् । भूयादिति । इहार्द्धधातुकत्वाल्लिङः सलोप इत्यस्याऽप्रवृत्तेः स्कोरिति सलोप इत्युक्तं न विस्मर्तव्यम् । न चैवमपि संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वाद्धल्ङ्यादिलोपः स्यादिति वाच्यम्, सुटि यासुटि च सति ताभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनाऽपृक्तत्वाभावादित्यलम् । भूयास्तामिति । आशिषि लिङस्तसस्तामादेशे, आर्द्धधातुकत्वाच्छबभावे, यासुडागमे, अतः परत्वाऽभावादियादेशाऽभावे सुटि झल्परसंयोगादित्वेन यासुटः सकारस्य लोपो गुणनिषेधश्च । भूयासुरिति । झेर्जुसि यासुडागमे गुणनिषेधे रूपम् । भूया इति । आशीर्लिङः सिपि इतश्चेतीकारलोपः । यासुटः स्कोरिति सलोपः, गुणनिषेधः, रुत्वविसर्गौ । भूयास्तमिति । थसस्तमादेशे यासुटि गुणनिषेधः । एवं थस्य तादेशेऽपि भूयास्तेति रूपम् । भूयासमिति । मिपोऽमादेशे यासुटि गुणनिषेधः । भूयास्वेति । लिङो वस् । 'नित्यं ङित' इति सकारलोपः । यासुट् । गुणनिषेधः । एवं मसि भूयास्मेति रूपम् । इत्याशीर्लिङ्प्रक्रिया ।

(२२१८) लुङ् । धातोरिति भूत इति चाधिकृतम् । तदाह—भूतार्थवृत्तेरिति ।

११० ॥ [1]भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात्। (२२१९) **माङि लुङ् ३ । ३ । १७५ ॥** सर्वलकारापवादः। (२२२०) **स्मोत्तरे लङ् च ३ । ३ । १७६ ॥** स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च। (२२२१) **च्लि लुङि ३ । १ । ४३ ॥** शबाद्यपवादः। (२२२२) **च्लेः सिच् ३ । १ । ४४ ॥** इचावितौ। (२२२३) **गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु २ । ४ । ७७ ॥** एभ्यः सिचो

(२२१९) **माङि लुङ्।** माङि प्रत्युज्यमाने धातोर्लुङ स्यादित्यर्थः। ननु लुङ् इत्युदाहृतसूत्रेणैव सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह—**सर्वलकारापवाद इति।** मास्त्वित्यादौ तु 'मा' इत्यव्ययान्तरं प्रतिषेधार्थकमित्याहुः। 'आङ्माङोश्चे'ति सूत्रभाष्ये तु ङितो माशब्दस्य निर्देशात् प्रमाच्छन्द इत्यत्र तुक् न भवतीत्युक्तम्। माशब्दस्याऽव्ययान्तरस्य सत्त्वे तु तदेवोदाह्रियेत। मास्त्वित्यत्र तु अस्त्विति विभक्ति-प्रतिरूपकमव्ययमित्यन्ये।

(२२२०) **स्मोत्तरे लङ् च।** चकारात् माङि लुङित्यनुकृष्यते। स्म इत्यव्ययम् उत्तरं यस्मादिति विग्रहः। तदाह—**स्मोत्तरे माङीति।** अयमपि सर्वलकारापवादः।

(२२२१) **च्लि लुङि।** च्लि इति लुप्तप्रथमाकम्। लुङि परे धातोः च्लिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। **शबाद्यपवाद इति।** आदिना श्यनादिविकरणसङ्ग्रहः।

(२२२२) **च्लेः सिच्। इचाविति।** चित्स्वरश्चित्त्वस्य प्रयोजनम्। इदित्त्वस्य तु अमंस्तेत्यत्र 'अनिदितां हल उपाधाया' इत्युपधालोपस्याऽप्रवृत्तिः प्रयोजनम्।

(२२२३) **गातिस्थाघु।** गाति स्था घु पा भू एषां द्वन्द्वात् पञ्चमीबहुवचनम्। परस्येति शेषः। सिच इति षष्ठी। गातीति श्तिपा निर्देशात् गाधातोर्ग्रहणम्। घु इत्यनेन 'दाधाघ्वदाप्'ति घुसञ्ज्ञकयोः दाधातोर्धाधातोश्च ग्रहणम्। **'ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः'** इत्यस्माद्व्यवहितादपि लुगित्यनुवर्तते। 'जुहोत्यादिभ्यः श्लु'रित्यव्यवहितमपि श्लुग्रहणं नानुवर्तते, व्याख्यानात्। तदाह—**एभ्यः सिच इत्यादिना। गापाविहेति।** इह गातिस्थेति सूत्रे गातीत्यनेन पाग्रहणेन च इणो गा लुङीति लुग्विकरणस्येणो गादेशः, शब्विकरणः पिबादेशयोग्यः पाधातुश्च गृह्येते इत्यर्थः। 'गापोर्ग्रहण इण्पिबत्योर्ग्रहण'मिति भाष्यादिति भावः। तथा च लुङस्तिबादेशे इतश्चेति इकारलोपे शबपवादे च्लिप्रत्यये तस्य सिचि तस्य लुकि

(१) सामान्यविवक्षायां लुङ्, विशेषविवक्षायां लङ्लिटाविति विवेकः। रात्रेः आद्ययामत्रयं जागरित्वा चतुर्थे यामे यदाऽमुत्रावात्समिति प्रयुङ्क्ते तदातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयवासस्यानद्यतनत्वाल्लङःप्रसङ्गे लङ् विधीयते।

लुक्स्यात्। गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते। (२२२४) भूसुवोस्तिङि ७। ३। ८८॥ भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात्। (२२२५) अस्तिसिचोऽपृक्ते ७। ३। ९६॥ सिच्च अस् चेति समाहारद्वन्द्वः। सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम्। अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः। ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक्। विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्याऽपृक्तस्य हल ईडागमः स्यात्। इति ईट् नेह, सिचो लुका लुप्तत्वात्। अभूत्। हलः किम्? ऐधिषि। अपृक्तस्य इति किम्?

अडागमे अभू त् इति स्थिते पित्त्वात् ङित्वाऽभावे 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरि'ति गुणे प्राप्ते।

(२२२४) **भूसुवोस्तिङि**। 'मिदेर्गुण' इत्यतो गुण इति, 'नाभ्यस्तस्याचि पिती'त्यतो नेति सार्वधातुक इति चानुवर्तते। तदाह—**एनयोरिति**। भू सू इत्यनयोरित्यर्थः। इह 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचन' इति लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्, न तु सुवतिसूयत्योः शविकरणश्यन्विकरणयोरपि। तत्र तिङो विकरणेन व्यवधानात्।

(२२२५) अथ अभूत् इत्यत्र तकारस्येडागममाशङ्कितुमाह—**अस्तिसिचोऽपृक्ते**। अस्तिश्च सिच्चेति समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी। 'ब्रुव ईड्' इत्यत ईडित्यनुवर्तते। 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषया 'अस्तिसिचः' इति पञ्चमी अपृक्तस्येति षष्ठीं प्रकल्पयति। ततश्च अस्तेः सिचश्च परस्यापृक्तस्य ईडागमः स्यादिति प्राचीना व्याचक्षते। तथा सति लुङि अस्तेर्भूभावे अभूदिति न स्यात्, भूभावस्य स्थानिवत्त्वेन अस्तितया तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात्। तथा अगात्, अस्थात्, अपादित्यादावपि 'गातिस्थे'ति सिचो लुक्यपि स्थानिवत्त्वेन सिचः परत्वादीडागमः स्यात्। अतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—**सिच्च अस् चेत्यादिना**। ननु सिचस्शब्दे सिच्शब्दस्य पूर्वखण्डस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वाच्चोः कुरिति कुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—**सिच्शब्दस्य सौत्रं भत्वमिति**। तथा च भत्वेन पदत्वस्य बाधान्न कुत्वमिति भावः। ननु सिचस्शब्दे अस् इत्यनेनैवास्तेर्लाभात् अस्तिग्रहणं किमर्थमित्यत आह—**अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारय इति**। अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं लुप्तसुब्विभक्तिकं विद्यमानार्थकम्। तेन सिचस्शब्दस्य कर्मधारय इत्यर्थः। तथा च अस्तिसिचस् इत्येकं पदमिति स्थितम्। **ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुगिति**। 'सुपां सुलुगि'त्यनेने'ति शेषः। तथा च अस्तिसिच इति पदाल्लब्धार्थमाह—**विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्येति। हल इति**। 'उतो वृद्धिर्लुकि हली'त्यतोऽनुवृत्तस्य हलीत्यस्य षष्ठ्या विपरिणाम इति भावः। **इतीट् नेहेति**। अनेन सूत्रेण अभूत् इत्यत्र ईडागमो नेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**सिचो लुका लुप्तत्वादिति**।

ऐधिष्ट। अभूताम्। (२२२६) **सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ३। ४। १०९॥** सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङितसम्बन्धिनो झेर्जुस् स्यात्। इति प्राप्ते। (२२२७) **आतः ३। ४। ११०॥** सिज्लुक्यादन्तादेव झेर्जुस् स्यात्। अभूवन्। अभूः, अभूतम्, अभूत। अभूवम्, अभूव, अभूम। (२२२८) **न माङ्योगे ६। ४। ७४॥** अडाटौ न स्तः। मा भवान् भूत्। मा स्म भवत्,

---

विद्यमानत्वविशेषणेन लुप्तात्सिचः परस्य नेति भावः। एवं च अगादित्यादावपि लुप्तात्सिचः परस्य, अस्तेर्लुङि कृतभूभावात्परस्य च नेत्युक्तप्रायम्। **ऐधिषोति।** एधधातोर्लुङि उत्तमपुरुषैकवचनम् इट। अत्र इकारस्य सिचः परत्वेऽपि हल्त्वाऽभावात् ईडागमो नेति भावः। **ऐधिष्टेति।** एधधातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनम्। अत्र त इत्यस्य सिचः परत्वेऽपि एकालप्रत्ययत्वाऽभावेनाऽपृक्तत्वाऽभावात् ईडागमो नेति भावः। **अभूतामिति।** लुङस्तसि तस्य तमादेशः, च्लिः, सिच्, अट्, गुणनिषेधः।

(२२२६) **सिजभ्यस्तविदि।** झेर्जुसिति सूत्रमनुवर्तते। 'नित्यं ङित' इत्यतः ङित इति च। तदाह—**सिचोऽभ्यस्तादित्यादिना। इति प्राप्त इति।** लिङो झेर्जुसीति शेषः।

(२२२७) **आतः।** 'झेर्जु'सिति सूत्रमनुवर्तते। 'आतः सिज्लुगन्तादिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं भाष्ये पठितम्। ततश्च सिज्लुकि यदाकारान्तं तस्मात्परस्य झेर्जुसिति लभ्यते। सिजभ्यस्तेति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम्। तदाह—**सिज्लुक्यादन्तादेवेति। अभूवन्निति।** झिः, च्लिः, सिच्, लुक्, अट्, झोऽन्तः, इतश्चेति इकारलोपः, तकारस्य संयोगान्तलोपः। 'भुवो वुग्लुङ्लिटो'रिति वुक्। सिज्लुकि आतः परस्यैवेति नियमात् सिजभ्यस्तेति न जुसिति भावः। **अभूरिति।** सिप्, च्लिः, सिच्, लुक्, अट्, इकारलोपः, रुत्वविसर्गौ। **अभूतमिति।** थसस्तम्, च्लिः, सिच्, लुक्, अट्, गुणनिषेधः। एवं थस्य तादेशे अभूतेति रूपम्। **अभूवमिति।** मिप्, अम्, च्लिः, सिच्, लुक्, अट्, वुक्। **अभूवेति।** वस्, च्लिः, सिच्, लुक्, अट्, नित्यं ङित इति सकारलोपः, गुणनिषेधः। एवं मसि अभूमेति रूपम्।

(२२२८) अथ माङि लुङि विशेषमाह—**न माङ्योगे।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अडाटौ न स्त इति।** 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त' इत्यतः 'आडजादीना'मित्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। **मा भवान् भूदिति।** माभूदित्यत्र अडागमे सति असति च विशेषाऽभावात् भवत्पदस्य मध्ये प्रयोगः। अथ 'स्मोत्तरे लङ् चे'त्यस्य

भूद्वा। (२२२९) लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ३।३।१३९॥ हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ्[1] स्यात्क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम्। अभविष्यत्, अभविष्यताम्, अभविष्यन्। अभविष्यः, अभविष्यतम्, अभविष्यत। अभविष्यम्, अभविष्याव, अभविष्याम। (२२३०) ते प्राग्धातोः १।४।८०॥ ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः। (२२३१) आनि लोट् ८।४।१६॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेश-

---

उदाहरति—मा स्म भवद् भूद्वेति। एवं बहुवचने मा स्म भवन्, मा स्म भूवन्निति चोदाहरणं बोध्यम्। इति लुङ् प्रक्रिया।

(२२२९) लिङ्निमित्ते। हेतुहेतुमद्भावादीति। हेतुहेतुमतोर्लिङ्, इच्छार्थेषु 'लिङ्लोटा'वित्यादि लिङ्निमित्तं लकारार्थप्रक्रियायां स्पष्टीभविष्यति। भविष्यत्यर्थ इति। 'भविष्यति मर्यादावचने' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। क्रियातिपत्तिपदं व्याचष्टे—क्रियाया अनिष्पत्ताविति। 'सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यत्' इत्युदाहरणं बोध्यम्। अभविष्यदिति। लृङ्, तिप्, इतश्चेतीकारलोपः, 'स्यतासी लृलुटो'रिति शबपवादः स्यप्रत्ययः, अट्, वलादिलक्षण इट् गुणावादेशौ, षत्वम्। अभविष्यतामिति। तसस्तामादेशः, स्यः, अट्, इट्, गुणावादेशौ, षत्वम्। अभविष्यन्निति। झिः, स्यः, अट्, गुणावादेशौ, 'झोऽन्तः' इति झेरन्तादेशः, इतश्चेतीकारलोपः, तकारस्य संयोगान्तलोपः, षत्वम्। अभविष्य इति। सिप्, स्यः, अट्, इट्, गुणः, अवादेशः, इतश्चेतीकारलोपः, षत्वम्, रुत्वविसर्गौ। अभविष्यमिति। थसः तमादेशः, स्यः, अट्, इट्, गुणावौ, षत्वम्। एवं थस्य तादेशादि पूर्ववत्। अभविष्यमिति। मिपः, अम्, स्यः, अट्, इट्, गुणावौ, पूर्वरूपम्। षत्वम्। अभविष्यावेति। वस्, स्यः, अट्, इट्, 'नित्यं ङितः' इति सकारलोपः, अतो दीर्घः, षत्वम्। एवं मसि अभविष्यामेति रूपम्। इति लृङ्प्रक्रिया।

(२२३०) अथ प्रसङ्गादाह—ते प्राग्धातोः। ते इत्यस्य विवरणम्—गत्युपसर्गसंज्ञा इति। 'उपसर्गाः क्रियायोगे' 'गतिश्चे'ति प्रकृतत्वादिति भावः। प्रागेवेति। न परतः नापि व्यवहिता इत्यर्थः। इह 'धातोः प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गाः स्युः इति संज्ञानियमपक्षोऽपि भाष्ये स्थितः।

(२२३१) आनि लोट्। लोडिति आनीति च लुप्तषष्ठीकं पदम्। 'रषाभ्यां नो णः' इत्युनवर्तते। 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यत उपसर्गादिति च। तदाह—उप-

---

(१) अत्र लृङो भविष्यत्वं हेतुहेतुमद्भावोऽतिपत्तिश्चार्थः। यस्मिन् देशे काले वा यस्याः क्रियायाः सम्भवः तदन्यत्र तत्क्रियायाः प्रसञ्जनम् अतिपत्तिः।

स्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि । 'दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' । दुःस्थितिः । दुर्भवानि । 'अन्तःशब्दस्याऽङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्' । अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि । (२२३२) **शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे** ८ । ४ । १८ ॥ उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन्धातौ परे उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति—प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम् —

> 'संहितैकपदे[1] नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
> नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥' इति ।

सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । 'यागात्स्वर्गो भवती'त्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् ।

सर्गस्थान्निमित्तादिति । रेफषकारात्मकादित्यर्थः । असमानपदत्वार्थ आरम्भः । 'अट् कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपी'ति सूत्रं णत्वप्रकरणे सर्वत्र भवतीति भाष्यम् । **दुरः षत्वेति** । षत्वणत्वयोः कर्त्तव्ययोः दुरः उपसर्गत्वप्रतिषेध इत्यर्थः । **दुःस्थितिरिति** । अत्रोपसर्गात्सुनोतीति षत्वं न भवति । **दुर्भवानीति** । अत्राऽऽनि लोडिति णत्वं न भवति । **अन्तः शब्दस्येति** । अङ्विधौ, किविधौ, णत्वे च कर्त्तव्ये अन्तर् इत्यस्य उपसर्गत्वमित्यर्थः । प्रादित्वाऽभावादप्राप्ते वचनम् । **अन्तर्धेति** । स्त्रियामित्यधिकारे धाधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । टाप् । **अन्तर्धिरिति** । उपसर्गे घोः किः । **अन्तर्भवाणीति** । 'आनि लो'डिति ।

(२२३२) **शेषे विभाषा** । अकखादाविति च्छेदः । 'नेर्गदनदे'ति पूर्वसूत्रोक्तधातुभ्योऽन्यः शेषः । तदाह—**गदनदादेरन्यस्मिन्निति** । ननु णत्वप्रकरणं संहिताधिकारस्थम् । ततश्चाऽविवक्षितायां संहितायाम् उपसर्गात्परत्वाऽभावात् णत्वाभावः । विवक्षितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमिह विभाषाग्रहणेनेत्यत आह—**इहोपसर्गाणामिति** । **उक्तमिति** । हरिणेति शेषः । अत्र 'एकपदे' इत्यनेन अखण्डं पदं विवक्षितम्, 'नित्या समासे' इति लिङ्गात् । अखण्डत्वं च पदभिन्नोत्तरखण्डकत्वम् । अन्यथा 'राजीयती'त्यादौ 'अतो गुणे' इति शपा पररूपम् एकादेशः पक्षे न स्यात् । **अर्थनिर्देशश्चेति** । धातुपाठे 'भू सत्ताया'मित्याद्यर्थनिर्देश इत्यर्थः । **उपलक्षणमिति** । प्रदर्शनमात्रमित्यर्थः । नन्वर्थान्तरपरिसंख्या कुतो न स्यादित्यत आह—**यागादिति** । न च 'यागात् स्वर्गो भवती'त्यादौ उत्पत्त्यादौ लक्षणा

---

(१) अत्र एकपदशब्देन अखण्डं पदं गृह्यते । अतएव 'नित्या समासे' इति चरितार्थम् भवति । अखण्डपदत्वं च पदसंज्ञायोग्यद्वितीयभागानवयवकत्वविशिष्टपदत्वम् ।

उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः। प्रभवति, पराभवति, संभवति, अनुभवति, अभिभवति, उद्भवति, परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः। उक्तं च—

'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्॥' इति।

२ एध वृद्धौ[1]। कत्थन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः। (२२३३) टित आत्मनेपदानां टेरे ३।४।७९॥ टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात्। एधते। (२२३४)

कुतो न स्यादिति वाच्यम्, प्रयोगप्राचुर्यसत्त्वात्। पाणिनिर्हि धातुपाठे धातून् कांश्चिदर्थसहितान् कांश्चिदर्थरहितान् पठतीति 'चुटू' इति सूत्रभाष्ये स्थितम्। न चातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, 'अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति' भाष्ये अपिशब्देन प्रयोगानुसारित्वावगतेः। सर्वेषु धातुष्वर्थनिर्देशस्त्वाधुनिकः। एवं च 'सेधतेर्गता'-विति सूत्रे गताविल्युपादानात् षिध गत्यामित्यर्थनिर्देशः अपाणिनीय एवेति दिक्। ननु भूधातोः केवलस्योत्पत्त्याद्यर्थकत्वे उद्भवतीत्यादौ उपसर्गा व्यर्था इत्यत आह—**उपसर्गास्त्विति।** उपसर्गं विनापि भूधातोरुत्पत्त्याद्यर्थप्रतीतेः। 'उद्भवती'त्यादौ प्रयुज्यमाना अप्युपसर्गा द्योतका एव, न तु वाचका इति भावः। द्योतकत्वं वा तेषां किमर्थं स्वीकार्यमित्यत आह—**प्रभवतीत्यादि।** प्रभवः प्रकाशः उत्पत्तिः शक्तिर्वा। पराभवः पराजयः। सम्भवः सम्भावना। अनुभवः उपभोगः। अभिभवः हिंसा। उद्भवः उत्पत्तिः। परिभवः तिरस्कारः। **उक्तं चेति।** हरिणेति शेषः। प्रहारः कशाद्याघातः। आहारो भक्षणम्। संहारः वधः। विहारः क्रीडा। परिहारः परित्यागः। इति भूधातुप्रक्रिया। **एध वृद्धाविति।** जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति षट् भावविकाराः। तत्र चतुर्थावस्था वृद्धिः उपचयः। **कत्थन्ता इति।** कत्थ श्लाघायामित्यन्ता इत्यर्थः। **अनुदात्तेत इति।** ततश्च एतेभ्य आत्मनेपदमेवेति भावः।

(२२३३) तत्र एध् इत्यस्मात् कर्तरि लटि तस्यात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने तादेशे शपि एधत इति स्थिते—**टित आत्म।** टेः ए इति च्छेदः। लस्येत्यधिकृतम्। तदाह—**टितो लस्येति।** 'आदेशाना'मिति शेषः। अत्रात्मनेपदशब्देन तङेव गृह्यते नत्वानोऽपि। तेन पचमानो यजमान इत्यादावेत्वं नेति भाष्ये स्पष्टम्। **एधत इति।** अत्र तकारादकारस्य व्यपदेशिवद्भावेनान्त्यादित्त्वेन टित्त्वादेत्त्वम्। अथ

(१) अकर्मकोऽयं धातुः। अस्मिन् विषये कारिकैका सुप्रसिद्धा वर्तते—
"वृद्धिक्षयजीवितमरणं लज्जासत्तास्थितिजागरणम्।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः॥"

सार्वधातुकमपित् १ । २ । ४ ॥ अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत्स्यात् । (२२३५) **आतो ङितः ७ । २ । ८१ ॥** अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते । (२२३६) **थासः से ३ । ४ । ८० ॥** टितो लस्य थासः से[1] स्यात् । एधसे, एधेथे, एधध्वे । 'अतो गुणे' (सू १९१) । एधे, एधावहे, एधामहे । (२२३७) **इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ३ । १ । ३६ ॥** इजादिर्यो धातुर्गु-

---

लटः प्रथमपुरुषद्विवचने आतामित्यादेशे 'टित आत्मनेपदाना'मिति आम एत्वे, शपि, एध आते इति स्थिते, ङित्कार्यं वक्ष्यन् ङित्त्वमाह ।

(२२३४) **सार्वधातुकमपित् ।** 'गाङ्कुटादिभ्य' इत्यतो ङिदित्यनुवर्तते । अङितो ङित्त्वं वास्तवं न सम्भवतीति ङिद्वदिति लभ्यते । तदाह– **ङिद्वदिति ।**

(२२३५) **आतो ङितः ।** ङित इत्यवयवषष्ठी । 'अतो येय' इत्यस्मात् अत इति पञ्चम्यन्तम्, इय इति प्रथमान्तं चानुवर्तते । यकारादकार उच्चारणार्थः । तदाह—**अतः परस्येति ।** ङितामित्यनन्तरम् अवयवस्येति शेषः । **एधेते इति ।** एध आते इति स्थिते, आकारस्य इय्, 'आद्गुणः' । 'लोपो व्योर्वली'ति यकारलोप इति भावः । **एधन्त इति ।** लटः प्रथमपुरुषबहुवचने झादेशे परे शपि झकारस्य अन्तादेशे पररूपे टेरेत्वमिति भावः । अथ लटो मध्यमपुरुषैकवचने थासादेशे कृते टित आत्मनेपदानामित्येत्वे प्राप्ते ।

(२२३६) **थासः से ।** से इति लुप्तप्रथमाकम् । **एधस इति ।** थासि शपि थासः सेभावः । **एधेथे इति ।** लटो मध्यमपुरुषद्विवचने आथामादेशे, शपि, आम एत्वे, अकारस्य इयादेशे गुणे यलोप इति भावः । **एधध्व इति ।** लटो मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वमादेशे, शपि, टेरेत्वे रूपम् । लट उत्तमपुरुषैकवचने इडादेशे, एत्वे, शपि, एध ए इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—**अतो गुणे इति ।** 'अतो गुण' इति पररूपे वृद्ध्यपवादे कृते सति 'एधे' इति रूपमित्यर्थः । **एधावहे इति ।** लट उत्तमपुरुषद्विवचने वहि इत्यादेशे, टेरेत्वे, शपि, अतो दीर्घः । **एधामह इति ।** लट उत्तमपुरुषबहुवचने महि इत्यादेशे, टेरेत्वे, शपि, अतो दीर्घः । महिङिति ङकारस्तङ्प्रत्याहारार्थः । इति लट्प्रक्रिया ।

(२२३७) **इजादेश्च ।** नञः ऋच्छ इत्यनेन समासे अनृच्छ इत्यस्मात् पञ्चमी । 'धातोरेकाच' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । 'कास्प्रत्यया'दित्यतः आमिति, लिटीति

---

(१) **"तङादेशानां टेरेत्वं नेति ज्ञापनाय एकारोच्चारणम्"** । ल० श० शे० ।

ऋमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि। 'आमो मकारस्य नेत्त्वम्', आस्कासोरास्विधानाज्ज्ञापकात्। (२२३८) आमः २। ४। ८१॥ आमः परस्य लुक्स्यात्। (२२३९) कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ३। १। ४०॥ आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते। 'आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' (सू २२४०)

चानुवर्तते। तदाह—**इजादिरित्यादिना। आस्कासोरिति**। 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटी'ति, 'दयायासश्चे'ति च कास्धातोः आस्धातोश्च लिटि आम् विहितः। तत्र मकारस्य इत्संज्ञकत्वे 'मिदचोऽन्त्यात् पर' इति आकारादाकारान्तरं स्यात्। ततश्च सवर्णदीर्घे कृते कास् आस् इत्येव भवतीति आम्विधिरनर्थकः स्यात्। अत आमो मकारस्य नेत्संज्ञेति विज्ञायत इत्यर्थः। तथा च एध् आम् ल इति स्थिते।

(२२३८) **आमः**। 'मन्त्रे घसह्वर'त्यतः लेरिति 'ण्यक्षत्रियार्षञित': इत्यतो लुगिति चानुवर्तते। तदाह—**आमः परस्य लेरिति**। अत्रेदमवधेयम्। 'कृन्मेजन्त' इत्यत्र कृद्यो मान्तस्तदन्तमव्ययमिति व्याख्याने एधामित्यादि नाऽव्ययं, लिट एव कृत्त्वात्, तस्य च मान्तत्वाभावात्। तथा च प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे स्वाद्युत्पत्तौ 'आम' इति लुक्। लेरिति तु नानुवर्तते। मान्तं कृदन्तमव्ययमिति व्याख्याने तु प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् एधामिति मान्तमव्ययम्। ततः सुबुत्पत्तौ अव्ययादाप्सुप इति लुक्। 'आम' इत्यनेन तु परिशेषाल्लेरेव लुक्सिद्धेर्लेरिति नानुवर्तनीयम्। 'आमः परस्य ले'रिति विवरणवाक्ये तु लेरिति स्पष्टार्थमेव। एवं च एधामित्यव्ययं न वेति पक्षद्वयम्, उभयथापि सुबन्तं पदमिति भाष्ये स्पष्टम्।

(२२३९) **कृञ्चानु**। कास्प्रत्ययादामित्यतः आमित्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते। लिटि परे यः कृञ् सः अनुप्रयुज्यत इत्यन्वयः। फलितमाह—**आमन्ताल्लिट्परा इति**। लिट्शिरस्का इत्यर्थः। **कृभ्वस्तय इति**। कृञित्यनेन कृभ्वस्तीनां ग्रहणमिति भावः। **अनुप्रयुज्यन्त इति**। प्रशब्दादनुशब्दाच्चाव्यवहिताः पश्चात्प्रयुज्यन्त इत्यर्थः। 'विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्यर्थं च'ेति वार्तिकात् भाष्याच्च। एवं च 'तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्' 'प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एव। धातोराम् स्यात् कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्युक्तसमुच्चयार्थश्चकारः। ननु कृञ एवाऽनुप्रयोगश्रवणात् कथं भ्वस्त्योरप्यनुप्रयोग इत्यत आह—**आम्प्रत्ययवदित्यादिना**। 'कृञ्चानुप्रयुज्यत' इत्यत्र कृञ एकस्यैवानुप्रयोगविधौ सति 'आम्प्रत्ययव'दिति सूत्रे अनुप्रयुज्यमानस्येत्यस्य कृञ इति विशेषणं व्यर्थं स्यात्। धात्वन्तरस्यानुप्रयोगाऽप्रसक्तेः।

इति सूत्रे कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते। तेन 'कृभ्वस्तियोगे—' (सू २११७) इत्यतः 'कृञो द्वितीय—' (सू २१२९) इति ञकारेण प्रत्याहाराश्रयणात्कृभ्वस्तिलाभः। तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदेनान्वयः। सम्पदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते। कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते। (२२४०) आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य १।३।६३॥ आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं

ततश्च कृञ इति विशेषणादन्यस्यापि अनुप्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः। ननु कृञोऽन्यस्याप्यनुप्रयोगो विज्ञायतां, भ्वस्त्योरपीत्येव कुत आयातमित्यत आह—**तेनेति**। कृञ्ग्रहणेनेत्यर्थः। **प्रत्याहाराश्रयणादिति**। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। नन्वनुप्रयुज्यमानानां कृभ्वस्तीनां आम्प्रकृतिभूतानां च कथमन्वय इत्यत आह—**तेषामित्यारभ्याभेदेनान्वय इत्यन्तेन**। सामान्यविशेषयोरभेदान्वयस्य न्याय्यत्वादिति भावः। कृञ इव भ्वस्त्योरपि क्रियासामान्यवाचित्वात् धातूनामनेकार्थत्वादिति ज्ञेयम्। ननु 'कृभ्वस्तियोग' इत्यस्य 'कृञो द्वितीये'त्यस्य च सूत्रस्य मध्ये 'अभिविधौ सम्पदा च' इति पठितम्। एवं च कृञ्प्रत्याहारे सम्पदोऽपि कुतो न ग्रहणमित्यत आह—**सम्पदिस्त्विति। अनन्वितार्थत्वादिति**। सिद्धस्य वस्तुनो रूपान्तरापत्तिः सम्पदेरर्थः। एधादिधातोस्त्वाम् प्रकृतिभूतस्य वृद्ध्यादिरर्थः। तयोरुभयोरपि विशेषरूपत्वेन सामान्यविशेषभावाऽभावेन अभेदान्वयाऽसम्भवादित्यर्थः। अत एव कृभ्वस्तीनां ग्रहणमिति भाष्यं सङ्गच्छत इति भावः। ननु आम्प्रत्ययवदिति कृञ आत्मनेपदविधायकसूत्रं वक्ष्यमाणं व्यर्थम्। 'स्वरितञित' इत्येव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याह—**कृञस्त्विति**।

(२२४०) **आम्प्रत्ययवत्कृञः**। अनुदात्तङित इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते। तत्राम्प्रत्ययस्यात्मनेपदाऽभावादाह—**आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति**। तस्य अन्यपदार्थस्य गुणाः विशेषणानि वर्तिपदार्थरूपाणि, तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया ज्ञानं न विद्यते यस्य बहुव्रीहेः सः अतद्गुणसंविज्ञानः। यथा चित्रगुमानयेति। अत्र हि पुरुषस्यैवान्यपदार्थस्य क्रियान्वये न तु चित्राणां गवामपि। तथा च प्रकृते आम्प्रत्ययविनिर्मुक्तः आम्प्रत्ययप्रकृतिभूतः एधादिधातुरेव आम्प्रत्ययशब्देन लभ्यत इति भावः। 'आम्प्रत्ययव'दिति तृतीयान्ताद्वतिः। अनुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगः। कर्मणि घञ्। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तदाह—**आम्प्रकृत्येत्यादिना**। आम्प्रकृतेर्भवितुं योग्यं यदात्मनेपदं तत् अनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽपि

स्यात्। इह पूर्ववत् इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते। पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति तेन कर्तृगेऽपि फले इन्दाञ्चकारेत्यादौ न तङ्। (२२४१) **लिटस्तझयोरेशिरेच्** ३।४।८१॥ लिडादेशयोस्तझयोः एश् इरेच् एतौ स्तः। [१]एकारोच्चारणं ज्ञापकं 'तङादेशानां टेरेत्वं न' इति। तेन डारौरसां

स्यादिति यावत्। अत्र न प्रत्याहारग्रहणम्। 'अनुप्रयोगस्येत्येव सिद्धे कृञ्ग्रहणादिह न प्रत्याहारग्रहण'मिति भाष्यम्। परगामिन्यपि क्रियाफले कृञ्धातोरात्मनेपदार्थोऽयमारम्भः। इन्दाञ्चकारेत्यादौ तु परगामिनि क्रियाफले नाऽनेनात्मनेपदम्। आम्प्रकृतेः 'इदि परमैश्वर्ये' इति धातोरात्मनेपदाऽभावात् तस्य परस्मैपदित्वात्। एतदर्थमेव आम्प्रत्ययवदित्युपात्तम्। नन्विन्दाञ्चकारेत्यादौ मास्त्वनेन सूत्रेण परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदम्। आत्मगामिनि तु क्रियाफले 'स्वरितञित' इत्यात्मनेपदं दुर्वारम्। अस्य सूत्रस्य एधाञ्चक्र इत्यादौ परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदस्याऽप्राप्तस्य विधान एव समर्थतया आत्मगामिनि क्रियाफले 'स्वरितञित' इति प्राप्तस्यात्मनेपदस्य निवारणे सामर्थ्याभावादित्यत आह—**इहेति**। इह 'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्ये'ति सूत्रे 'पूर्ववत्सनः' इति पूर्वसूत्रात् पूर्ववदित्यनुवर्त्य 'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्ये'त्येकं वाक्यं, 'पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्ये'ति अन्यद्वाक्यमिति वाक्यद्वयं सम्पाद्यम्। तत्र पूर्ववदिति तृतीयान्ताद्वतिः। पूर्वेण पूर्वप्रयुक्तेन एधादिधातुना तुल्यमित्यर्थः। तत्र वाक्यद्वयस्य समानार्थकत्वे वैयर्थ्यात् द्वितीयं वाक्यं नियमार्थं सम्पद्यते। पूर्ववदेव आत्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति। एवं च पूर्ववाक्येन एधाञ्चक्रे इत्यादौ कृञः परगामिन्यपि क्रियाफले आत्मनेपदविधिः, द्वितीयवाक्येन तु इन्दाञ्चकारेत्यादौ कर्तृगामिनि क्रियाफले 'स्वरितञित' इत्यात्मनेपदस्य निवृत्तिः फलति। तदाह—**तेनेति**। द्वितीयवाक्येनेत्यर्थः। **न तङिति**। न आत्मनेपदमित्यर्थः। एवं चानुप्रयुज्यमानात्कृञः लिटस्तङि प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे एधाम् कृ त इति स्थिते।

(२२४१) **लिटस्तझयोरेशि**। ननु लिटस्तझयोरिशिरिजित्येवास्तु। आदेशयोरेकारोच्चारणं व्यर्थम्। टित आत्मनेपदानामित्येत्वेनैव सिद्धेरित्यत आह—**एकारोच्चारणमिति**। ज्ञापनस्य फलमाह—**तेन डारौरसां नेति**। डा रौ रस् एषां लुडादेशभूतात्मनेपदादेशानां टेरेत्वं नेत्यर्थः। वस्तुतस्तु परत्वादेत्वे कृते पुनः

---

(१) वस्तुतः परत्वाद् एत्वं, पुनःप्रसङ्गविज्ञानेन डादिषु कृतेषु 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति न्यायेन न एत्वमिति "लुटः प्रथमस्य" (३।४।८०) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

न। कृ ए इति स्थिते। (२२४२) **असंयोगाल्लिट्कित् १। २। ५॥** असयोगात्परोऽपिलिट् कित्स्यात्[1]। 'क्ङिति च' (२२१७) इति निषेधात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (सू २१६८) इति गुणो न। द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते। (२२४३) **द्विर्वचनेऽचि १। १। ५९॥** [2]द्वित्व-

---

प्रसङ्गविज्ञानेन डादिषु कृतेषु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् एत्वं नेति लुटः प्रथमस्येति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। **कृ ए इति स्थित इति।** तकाराकारसङ्घातस्य एकारः शित्त्वात् सर्वादेश इति भावः।

(२२४२) **असंयोगाल्लिट्। अपिदिति।** सार्वधातुकमपिदित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं तु नात्र प्रवर्तते। लिडादेशानामार्धधातुकत्वादिति बोध्यम्। कित्वस्य फलमाह—**क्ङिति चेति। द्वित्वादिति।** कृ ए इति स्थिते लिटि धातोरिति द्वित्वात् परत्वात् इको यणचीति ऋकारस्य यणादेशे रेफे प्राप्ते सतीत्यर्थः। कृते तु यणि एकाच्त्वाभावात् लिटि धातोरिति द्वित्वं न स्यादिति भावः।

(२२४३) **द्विर्वचनेऽचि।** द्विरुच्यते येन परनिमित्तेन तत् द्विर्वचनं द्वित्वनिमित्तमिति यावत्। अचीत्यस्य विशेषणमिदम्। 'अचः परस्मि'न्नित्यतः अच इति 'स्थानिवदादेश' इत्यतः आदेश इति, 'न पदान्ते'त्यतः नेति चानुवर्तते। द्विर्वचन इत्यावर्तते। एवं च द्वित्वे कर्तव्ये सतीत्यपि लभ्यते। तदाह—**द्वित्वनिमित्तेऽचीत्यादिना।** द्वित्वे कर्तव्ये सतीत्युक्तेः कृते द्वित्वे चक्रे इत्यादौ यणादयो भवन्ति। अन्यथा तु न स्युः, द्वित्वनिमित्तस्य अचः सत्त्वात्। द्वित्वनिमित्त इति किम्? दुद्यूषति। दिव् धातोः सनि द्वित्वात्परत्वात् ऊठि कृते द्वित्वात्प्राग्यण् भवत्येव। तथा च द्यु इत्यस्य द्वित्वे दुद्यूषतीति सिध्यति। द्वित्वे कर्तव्ये यणो निषेधे तु दिद्यूषतीत्यभ्यासे इकार एव श्रूयेत, न तूकारः। द्वित्वनिमित्त इत्युक्तौ तु ऊठि परे द्वित्वात् प्राक् यणो न निषेधः, ऊठो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्। अचीति किम्? जेघ्रीयते। अत्र घ्राधातोर्यङि द्वित्वात् प्राक् 'ई घ्राध्मोः' इति ईकारादेशो न निषिध्यते। ईत्वस्य द्वित्वनिमित्तयङ्निमित्तकत्वेऽपि द्वित्वनिमित्ताज्निमित्तकत्वाभावात्। अचः किम्? असूषुपत्। इह स्वापेश्चङि द्वित्वात् प्राक् 'स्वापेश्चङी'ति वकारस्य सम्प्रसारणं न निषिध्यते, तस्याजादेशत्वाभावात्। ततश्च कृते सम्प्रसारणे सुप्

---

(१) किद्वत्स्यादित्यर्थः।

(२) द्विर्वचने-अचि इत्यनयोः सामानाधिकरण्यासम्भवात् द्विर्वचनशब्देन तन्निमित्तं लक्ष्यते। अतः 'अचि' इत्यनेन सामानाधिकरण्यम्।

निमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये। (२२४४) उरत् ७। ४। ६६॥ अभ्यासऋवर्णस्यात्स्यात्प्रत्यये परे। रपरत्वम्। 'हलादिः शेषः' (सू २१७९)। प्रत्यये किम्? वव्रश्च। (२२४५) कुहोश्चुः ७। ४। ६२॥ अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात्। एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते, एधाञ्चक्रिरे।

इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकारस्य श्रवणं सम्भवति। सम्प्रसारणे निषिद्धे तु स्वप् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकारो न श्रूयेत। एवं च प्रकृते यणादेशात् प्राक् लिटि धातोरिति द्वित्वे कृ कृ ए इति स्थिते।

(२२४४) **उरत्।** उः अत् इति च्छेदः। ऋ इत्यस्य उरिति षष्ठ्येकवचनम्। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। तद्वशात् प्रत्यये परत एव अङ्गसंज्ञाविधानात्। तदाह—**अभ्यासऋवर्णस्येत्यादिना। रपरत्वमिति।** अभ्यासऋवर्णादेशस्याकारस्योरण्पर इति रपरत्वमित्यर्थः। तथा च कर् कृ ए इति स्थिते। **हलादिः शेषः इति।** रेफस्य निवृत्तिरिति भावः। **प्रत्यये किमिति?** अङ्गेनैव प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात् प्रत्यये परत इति किमर्थमित्यर्थः। **वव्रश्चेति।** 'ओ व्रश्चू' छेदने, लिटि णल् द्वित्वं 'लिट्यभ्यासस्ये'ति अभ्यासरेफस्य सम्प्रसारणमृकारः, उरत्, रपरत्वम्, हलादिः शेषः वव्रश्चेति रूपम्। अत्र अभ्यासऋवर्णस्येति रेफस्थानिकस्य सम्प्रसारणस्य यः उरदत्वसम्पन्नः अकारः तस्य अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणतया तस्मिन् परे वकारस्य 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारण'मिति निषेधान्न सम्प्रसारणमिति स्थितिः। उरदित्यत्र 'प्रत्यये परत' इत्यनुक्तौ तु सम्प्रसारणभूतऋकारस्थानिकस्य अकारस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः सम्प्रसारणत्वाभावत्तस्मिन् परतो 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमि'ति निषेधो न स्यादिति भावः[१]। एवं च क कृ ए इति स्थिते।

(२२४५) **कुहोश्चुः।** कु हु इत्यनयोः द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम्। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते। तदाह—**अभ्यासेति।** यद्यपि स्थानिनां कवर्गीयाणां हकारस्य च षट्त्वात् चवर्गीयाणां पञ्चत्वान्न यथासङ्ख्यम्, नापि स्थानत आन्तर्यम्, कण्ठतालुस्थानभेदात्। आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यं तु कवर्गचवर्गयोरविशिष्टम्। हकारचवर्गयोस्तु नास्त्येव तत्। अतो बाह्यप्रयत्नत एवान्तर्यमिह व्यवस्थापकमाश्रयणीयम्। तत्र प्रथमस्य कवर्गीयस्य प्रथम एव चवर्गीयो भवति,

(१) उरदत्वस्य परनिमित्तत्वसिद्ध्यर्थमेव आसप्तमसमाप्तेः अङ्गाधिकार उक्तः भगवता पतञ्जलिना।

(२२४६) एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ७ । २ । १० ॥ उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येट् न स्यात् । उपदेश इत्युभया-

---

अघोषश्वासविवाराल्पप्राणप्रयत्नसाम्यात् । न तु द्वितीयः, महाप्राणत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, घोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् । नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । तथा द्वितीयस्य कवर्गीयस्य द्वितीय एव चवर्गीयो भवति, अघोषश्वासविवारमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । न तु प्रथमः, अल्पप्राणत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् । तथा तृतीयस्य कवर्गीयस्य तृतीय एव चवर्गीयो भवति । घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । न तु प्रथमः, अघोषश्वासविवारप्रयत्नत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि, महाप्राणप्रयत्नत्वाच्च । नापि चतुर्थः, महाप्राणत्वात् । नापि पञ्चमः, घोषसंवारनादाल्पप्राणसाम्येऽपि अनुनासिकतया भेदात् । तथा चतुर्थस्य कवर्गीयस्य चतुर्थ एव चवर्गीयो भवति, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । न तु प्रथमः, अघोषश्वासविवाराल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि द्वितीयः, अघोषविवारश्वासप्रयत्नत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, अल्पप्राणत्वात् । पञ्चमस्य तु कवर्गीयस्य अनुनासिकत्वात् ञकार एव । हकारस्य तु घोषसंवारनादमहाप्राणवतः तादृशो वर्गचतुर्थ एव झकार इति विवेकः । प्रकृते तु क कृ ए इति स्थिते अभ्यासककारस्य चकारे ऋकारस्य यणि रेफः । तदाह—**एधाञ्चक्र इति ।** एककर्तृका भूतानद्यतनपरोक्षा वृद्धिरूपा क्रियेत्यर्थः । **एधाञ्चक्राते इति ।** कृञो लिटः आतामि टेरेत्वम् । 'द्विर्वचनेऽचो'ति यणि निषिद्धे 'कृ' इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वम् । हलादिः शेषः, चर्त्वम्, यण् । न च आतामित्यस्य द्वित्वनिमित्तत्वेऽपि आकारस्याचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् कथमिह 'द्विर्वचनेऽची'ति यण्निषेध इति वाच्यम् । साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकस्यैव द्वित्वनिमित्तशब्देन विवक्षितत्वादिति भावः । **एधाञ्चक्रिर इति ।** झस्य इरेच् । कृ इत्यस्य द्वित्वादि पूर्ववत् । अथ लिटि थासः सेभावे कृ इत्यस्य द्वित्वादौ एधाञ्चकृसे इति स्थिते 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादे'रितीडागमे प्राप्ते ।

(२२४६) **एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ।** 'ऋत इद्धातो'रित्यतो धातोरित्यनुवर्तते । 'नेड्वशिकृती'त्यतः नेति च । तदाह—**उपदेशे यो धातुरेकाजिति ।** एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिः । **आर्धधातुकस्येति ।** यद्यपीदं न श्रुतम् , नाप्यनुवृत्तिलभ्यम् । तथाप्यार्थिकमिदम् । आर्द्धधातुकस्यैवेटः प्राप्तेः । वृत्तिग्रन्थे तु आर्द्धधातुकस्येति नोपात्तम् । नन्वेकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र यदि उपदेश इत्येतदेकाच इत्यत्रान्वेति तदा कर्तुमित्यत्र इण्निषेधो न स्यात् । कृञ धातोरुदन्तैरित्या-

न्वयि[1]। एकाच इति किम् ? यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात्। स्मरन्ति हि—

'श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि॥' इति।

एतच्चेहैवैकाज्ग्रहणेन[2] ज्ञाप्यते। अचः इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन

दिना अनुदात्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि तुमुनप्रत्यये कृते 'ञ्नित्यादिर्नित्य'मित्याद्युदात्तत्वात्। यदि तु उपदेश इत्येतत् अनुदात्तादित्यनेनान्वेति। तदा यद्यपि नायं दोषः, कृते तुमुन्प्रत्यये उदात्तत्वेऽपि धातूपदेशकाले अनुदात्तत्वेन तत्र इण्निषेधस्य निर्बाधत्वात्, तथापि एधाञ्चकृषे इत्यादौ इण्निषेधो न स्यात्। द्वित्वे कृते अनेकाच्त्वादित्यत आह—**उपदेश इत्युभयान्वयीति**। 'उपदेश' इत्येतत् 'एकाजि'त्यत्र 'अनुदात्ता'दित्यत्र चान्वेति। मध्यमणिन्यायादिति भावः। ननु ऊदृदन्तैरित्यादिना परिगणितानामनुदात्तोपदेशधातूनामेकाच्त्वाव्यभिचारादेकाज्ग्रहणं मास्तु। उपदेशेऽनुदात्तादित्येवास्तु। एतावतैव कर्तुं चकृष इत्यादावपि निषेधसिद्धेरिति पृच्छति—**एकाचः किमिति ? यङ्लुग्व्यावृत्तिरिति**। यङ्लुकि चर्करितेत्यादौ इण्निषेधव्यावृत्तये एकाज्ग्रहणमित्यर्थः। ननु कृतेऽप्येकाज्ग्रहणे कथं यङ्लुग्व्यावृत्तिः। कृते द्वित्वे अनेकाच्त्वेऽपि धातूपदेशे एकाच्त्वादित्यत आह—**स्मरन्ति हीति**। प्राचीनाचार्या निबध्नन्तीत्यर्थः। श्तिपा शपेत्यादेरुदाहरणानि यङ्लुङ्निरूपणे स्पष्टीभविष्यन्ति। नन्विह एकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि इण्निषेधस्य व्यावृत्तावपि श्तिबादिनिर्दिष्टानां यङ्लुकि व्यवृत्तिः प्राचीनाचार्यसम्मताऽपि पाणिनेरसंमतैवेत्यत आह—**एतच्चेति**। एतत् "श्तिपाशपे'ति श्लोकसिद्धं सर्वमपि इहसूत्रे एकाज्ग्रहणेनैव एकदेशानुमत्या ज्ञाप्यत इत्यर्थः। ननु 'हनो वध लिङि' 'लुङि चे'ति हन्धातोर्वधादेशे कृते अवधीदित्यत्र इडागमो न स्यात्। वधादेशे कृते अनेकाच्त्वेऽपि धातूपदेशे हन्तेरेकाच्त्वादित्यत आह—**अच इत्येवैकत्वेत्यादि व्यावर्त्यत इत्यन्तम्**। 'एकाच उपदेशेऽनुदात्ता'दित्यत्र हि एकग्रहणमपनीयाच इत्युक्तेऽपि एकाच्कादिति लभ्यते। एकवचनोपात्तस्यैकत्वस्य त्यागे प्रमाणाभावात्। न चैवं सति एकत्वविशिष्टादचः परस्येत्येव लभ्येत, नत्वेकाच्कादिति बहुव्रीह्यर्थ इति वाच्यम्। अनुदात्तोपदेशपरिगणने शक्लृपचिमुच्यादीनां परिगणनसामर्थ्येन 'अच' इत्यस्य मत्वर्थलक्षणामाश्रित्य एकाज्वतो ग्रहणसम्भवात्।

---

(१) पूर्वान्वयफलम्—बिभित्सति, चिकीर्षतीत्यादि। उत्तरान्वयफलं कर्तुं, गन्तुमित्यादि। अत्र नित्स्वरेण आद्युदात्तत्वेऽपि निषेधसिद्धिः।

(२) तदर्थकेन अचः इतिपदेनेत्यर्थः। अन्यथा उपदेशे अनेकाचाम् उदात्तस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते। तेन वधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः, आदेशोपदेशेऽनेकाच्कत्वात्। अनुदात्ताश्चानुपदमेव सङ्ग्रहीष्यन्ते। एधाञ्चकृषे, एधाञ्चक्राथे। (२२४७) इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ८। ३। ७८॥ इण्णन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात्। एधाञ्चकृढ्वे। एधाञ्चक्रे, एधाञ्चकृवहे, एधाञ्चकृमहे। एधाम्बभूव। अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न[1]। अन्यथा हि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इति 'कृभु-

---

तदेवमच इत्यनेनैव एकाच्कादिति सिद्धे यदेकग्रहणं करोति तत्सामर्थ्यादुपदेशे सर्वत्र एकाजेव, न तु कस्मिंश्चिदप्युपदेशे अनेकाजित्यर्थकल्पनया कदाचिदनेकाच्कोपदेश-धातुर्व्यावर्त्यत इत्यर्थः। **तेनेति।** उपदेशे सर्वत्र एकाजेवेत्यर्थलाभेन हन्त्युपदेशे-हनिति स्थान्युपदेशे--एकाचोऽपि सतो हनिति धातोरादेशस्य वधेः परस्य इण्निषेधो नेत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**आदेशोपदेश इति।** 'अवधीत्' इत्यत्र 'अतो हलादेर्लघो'रिति वृद्धिनिवृत्तये हनो वधादेशस्य अदन्तताया भाष्ये उक्तत्वादिति भावः। ननु के ते अनुदात्ता धातव इत्यत आह—**अनुदात्तास्त्वनुपदमेवेति।** पद-स्य पश्चादनुपदम्, पदमात्रे अतीते सतीत्यर्थः। अनन्तरमेवेति यावत्। **एधाञ्चकृषे इति।** इडभावे प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम्। **एधाञ्चक्राथे इति।** लिटः आथामादेशः। टेरेत्वम्। द्वित्वादि पूर्ववत्। लिटो ध्वमष्टेरेत्वे द्वित्वादौ एधाञ्चकृध्वे इति स्थिते।

(२२४७) **इणः षीध्वंलुङ्लिटाम्।** षीध्वं लुङ् लिट् एषां द्वन्द्वः। 'धः' इति षष्ठ्येकवचनम्। 'इण' इत्यङ्गविशेषणम्। तदन्तविधिः। अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम्। तदाह—**इण्णन्तादित्यादिना।** धकारस्य ढकारो मूर्धन्यः। घोष-संवारनादमहाप्राणप्रयत्नसाम्यात्। तदाह—**एधाञ्चकृढ्व इति।** उत्तमपुरुषैक-वचने इटि एत्वे पूर्ववत् द्वित्वादौ कृते रूपमाह—**एधाञ्चक्र इति। एधाञ्चकृवह इति।** लिटो वहिभावे एत्वे द्वित्वादि पूर्ववत्। एवं लिटो महिभावे द्वित्वादि पूर्ववत्। सर्वत्रासंयोगाल्लिट्किदिति कित्त्वाद् गुणाभावः। अथ भूधातोः लिडन्त-स्यानुप्रयोगे उदाहरति—**एधाम्बभूवेति।** एधाञ्चक्र इत्यनेन समानार्थकम्। अनु-प्रयुज्यमानस्य भूधातोः क्रियासामान्यार्थकत्वात्। नन्वस्तेरनुप्रयोगे लिडादेशस्यार्ध-धातुकत्वात् अस्तेर्भूरित्यार्धधातुके विहितो भूभावः कुतो न स्यादित्यत आह—

---

(१) यद्यपि कृञित्युक्तौ लाघवमस्ति तथापि एकस्यैव लाभार्थं प्रत्याहार-ग्रहणे क्लेशो दुर्ज्ञेयता चेति भावः। तदुक्तम् "अत उत् सार्वधातुके" (६।४।११०) इति सूत्रे भाष्ये "अनुप्रयोगे तु भुवास्त्यसाधनं स्मरन्ति कर्तुर्वचनान्मनीषिणः" इति। अत्र 'कर्तृ' पदेन पाणिनिर्विवक्षितः।

इति वा ब्रूयात् । (२२४८) अत आदेः ७।४।७० ॥ अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपाऽपवादः[1] । एधामास, एधामासतुरित्यादि । एधिता, एधितारौ, एधितारः । एधितासे, एधितासाथे । (२२४९) धि च ८।२।

अनुप्रयोगेति । 'कृञ्चानुप्रयुज्यत' इत्यत्र प्रत्याहारमाश्रित्य कृभ्वस्तीनामनुप्रयोगविधिसामर्थ्यादस्धातोर्भूभावो नेत्यर्थः । तदेवोपपादयति—**अन्यथेति** । अनुप्रयुज्यमानस्यास्तेर्भूभावाभ्युपगमे कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगविधौ 'कस्चानुप्रयुज्यत' इति वा 'कृभुचानुप्रयुज्यत' इति वा ब्रूयात् । तावता एधाम्बभूवेति सिद्धेरित्यर्थः । यद्यपि कृञित्युक्तौ लाघवमस्ति, तथापि एकस्यैव भवतेरधिकस्य लाभाय कृञिति प्रत्याहारक्लेशो न कर्तव्य इति भावः । अत एवात उत्सार्वधातुक इति सूत्रभाष्येऽनुप्रयोगे भूभावेन अस्तेरबाधनमिति भाष्यं सङ्गच्छते । ततश्च अनुप्रयुज्यमानादस्धातोर्लिटि भूभावनिवृत्तौ णलि एधाम् अस् अ इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे अ अस् इति स्थिते सवर्णदीर्घं बाधित्वा अतो गुण इति पररूपे प्राप्ते ।

(२२४८) **अत आदेः** । 'अत्र लोप' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'दीर्घ इण' इत्यतो दीर्घ इति च । तदाह—**अभ्यासस्येति** । अत्र यद्वक्तव्यं तन्नामधातुप्रक्रियायाम् 'अ इवाचरति अती'त्यादिग्रन्थस्य व्याख्यानावसरे वक्ष्यते । **एधामासेति** । न चात्रानुप्रयुज्यमानाभ्यासस्तिभूभ्यामाम्प्रत्ययवदित्यात्मनेपदं शङ्क्यम् । तत्र कृञ्ग्रहणेन प्रत्याहारग्रहणाभावस्य भाष्ये उक्तत्वात् । **एधामासतुरित्यादीति** । एधामासुः । एधामासिथ, एधामासथुः, एधामास । एधामास, एधामासिव, एधामासिम । इति लिट्प्रक्रिया । **एधितेति** । लुटः तादेशे एध् त इति स्थिते शबपवादस्तास्, इट् । लुटः प्रथमस्येति डा, टिलोपः, एधितेति रूपम् । 'दीधीवेवीटाम्' इति लघूपधगुणो न । **एधिताराविति** । लुट्, आताम्, तास्, इट्, । आतामित्यस्य रौभावः । 'रि चे'ति सलोपः । **एधितार इति** । झस्य रस्, तास्, इट्, 'रि चे'ति सलोपः, रुत्वविसर्गौ । **एधितास इति** । थासः से । तास्, इट् । तासस्त्योरिति सलोपः । **एधितासाथे इति** । आथाम्, टेरेत्वम्, तास्, इट् । अथ ध्वमि टेरेत्वे तासि इटि एधितास् ध्वे इति स्थिते ।

(२२४९) **धि च** । 'सः स्यार्द्धधातुके' इत्यतः स इत्यनुवर्तते । तासस्त्योरित्यतो लोप इति । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो धीत्यनेन विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—**धादाविति** । तासः सलोपे 'एधिताध्वे' इति रूपम् । अथ लुटः इडादेशे, एत्वे, तासि इटि एधितास् ए इति स्थिते ।

---

(१) अत्र पररूपपदम् एकादेशोपलक्षणम् ।

२५। धातौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात्। एधिताध्वे। (२२५०) ह एति ७।४।५२॥ तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे। एधिताहे, एधितास्वहे, एधितास्महे। एधिष्यते, एधिष्येते, एधिष्यन्ते। एधिष्यसे, एधिष्येथे, एधिष्यध्वे। एधिष्ये, एधिष्यावहे, एधिष्यामहे। (२२५१) आमेतः ३।४।९०॥ लोट एकारस्यामस्यात्। एधताम्, एधेताम्, एधन्ताम्। (२२५२) सवाभ्यां वामौ ३।४।९१॥ सकारवकाराभ्यां परस्य लोडेतः क्रमात् व अम् एतौ

(२२५०) ह एति। ह इति प्रथमान्तम्। अकार उच्चारणार्थः। सः स्यार्द्धधातुक इत्यतः स इति तासस्त्योर्लोप इत्यतः तासस्त्येरिति चानुवर्तते तदाह—**तासस्त्योरिति**। तासः सस्य हकारे 'एधिताहे' इति रूपम्। **एधितास्वहे इति**। लुटो वहिभावः, टेरेत्वम्, तास्, इट्। एवम् 'एधितास्महे' इति। तत्र महिभावो विशेषः। इति लुट्प्रक्रिया। **एधिष्यत इति**। लृटः तादेशे टेरेत्वम्। 'स्यतासी' इति शब्पवादः स्यः, इट्, प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम्। **एधिष्येते इति**। आताम्, टेरेत्वम्, स्यः, इट्। 'आतो ङित' इत्याकारस्य इय्। 'लोपो व्यो'रिति यलोपः। आद्गुणः, षत्वम्। **एधिष्यन्त इति**। झस्य टेरेत्वम्, झकारस्य अन्तादेशः, स्यः, इट्, पररूपं, षत्वम्। थासादावपि लटीव सुयोजमिति मत्वा रूपाणि न प्रदर्शितानि। तत्र थासः से, इट्, षत्वम्–एधिष्यसे इति रूपम्। एधिष्येते इतिवदाथामि एधिष्येथे इति रूपम्। ध्वम एत्वे, स्यः, इट्, षत्वम्–एधिष्यध्वे इति रूपम्। इट्, एत्वे, स्यः, इडागमः, षत्वम्, अतो गुण इति पररूपम्–एधिष्ये इति रूपम्। वहिमह्योष्टेरेत्वम्, स्यः, इट्, अतो दीर्घः—एधिष्यावहे, एधिष्यामहे इति रूपे। इति लृट्प्रक्रिया।

(२२५१) **आमेतः**। आम् एतः इतिच्छेदः। 'लोटो लङ्वत्' इत्यतो लोट इत्यनुवर्तते। तदाह—**लोट एकारस्येति**। लोडादेशावयवस्य एकारस्येत्यर्थः। **एधतामिति**। लोटः तादेशे, टेः एत्वे, आमादेशे शपि रूपम्। **एधेतामिति**। आताम्, टेरेत्वं, शप्, 'सार्वधातुकमपि'दिति ङित्वादातो ङित इत्यकारस्य इय्, गुणः, यकारलोपः, 'आमेतः' इत्येकारस्य आम्। **एधन्तामिति**। झस्य टेरेत्वे, शपि, झकारस्य अन्तादेशे, एकारस्य आम्। अथ लोटः थासः सेभावे, शपि, एधसे इति स्थिते।

(२२५२) **सवाभ्याम्**। सश्च वश्च सवौ, ताभ्यामिति विग्रहः। अकारा-

---

(१) अत्र भाष्यकृता 'सडीति वक्तव्यम्' इत्युक्तम्। सङ् च प्रत्यय एवेति प्रत्यय इत्यस्य लाभः। स च सनः सकारमारभ्य महिङो ङकारपर्यन्तं गृह्यते।

स्तः। एधस्व, एधेथाम्, एधध्वम्। (२२५३) एत ऐ ३।४।९३॥ लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात्। आमोऽपवादः। एधै, एधावहै, एधामहै। (२२५४) आडजादीनाम् ६।४।७२॥ अजादीनामाट्[1] स्याल्लुङादिषु। अटोऽपवादः। 'आटश्च' (सू २६९)। ऐधत, ऐधेताम्, ऐधन्त। ऐधथाः, ऐधेथाम्, ऐधध्वम्।

वुच्चारणार्थौ। वश्च अम् च वाऽमौ। 'लोटो लङ्वत्' इत्यस्मात् लोट इति 'आमेत' इत्यस्मांदेत इति चानुवर्तते तदाह—**सकारेति**। 'आमेत' इत्यस्यापवादः। **एधस्वेति**। 'एधसे' इत्यत्र एकारस्य व इति वकाराकारसङ्घात आदेशः। **एधेथामिति**। आथाम्, टेरेत्वम्, शप्। 'आतो ङितः' इत्याकारस्य इय्, गुणः, यलोपः, 'आमेतः' इत्याम्। **एधध्वमिति**। ध्वमि शप्, टेरेत्वे कृते सवाभ्यामिति वकारात् परत्वादेकारस्य अम्। उत्तमपुरुषैकवचने इति टेरेत्वं शपि 'आमेतः' इत्येकारस्य आमि प्राप्ते।

(२२५३) **एत ऐ**। 'ऐ' इति लुप्तप्रथमाकम्। 'लोटो लङ्वत्' इत्यस्माल्लोट इति 'आडुत्तमस्य पिच्चे'त्यस्मादुत्तमस्येति चानुवर्तते। तदाह—**लोडुत्तमस्येति**। **एधै इति**। एध ए इति स्थिते एकारस्य ऐत्वे, आडुत्तमस्येत्याडागमे, आटश्चेति वृद्धौ, वृद्धिरेचीति वृद्धिः। **एधावहै, एधामहै इति**। वहिमह्योष्टेरेत्वे शपि एकारस्य ऐत्वे आटि सवर्णदीर्घः। इति लोट्प्रक्रिया। अथ एधधातोर्लङि 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यडागमे वृद्धिं बाधित्वा परत्वादतो गुण इति पररूपे प्राप्ते।

(२२५४) **आडजादीनाम्**। **लुङादिष्विति**। 'लुङ्लङ्लृङ्क्षिव'त्यनुवृत्तेरिति भावः। **अटोऽपवाद इति**। अटि सति पररूपं स्यादिति भावः। आटश्चेत्यनन्तरं वृद्धिरिति शेषः। यद्यपि वृद्धिरेचीति एत्येधतीति वा वृद्धौ इदं सिध्यति। तथापि ऐक्षतेत्याद्यर्थम् सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम्। **ऐधतेति**। लङस्तादेशे शपि, आडागमे, आटश्चेति वृद्धिः। लङादेशानां टिदादेशत्वाभावात् एत्वम् न भवति। आडजादीनामिति सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। **ऐधेतामिति**। आतामि शपि आटि वृद्धिः। 'आतो ङित' इत्याकारस्य इय्, आद्गुणः, यलोपः। **ऐधन्तेति**। झेरन्तादेशः, शप्, आट्, वृद्धिः। **ऐधथाः इति**। थास्, शप्, आट्, वृद्धिः। **ऐधेथामिति**। आथाम्, शप्, आट्, वृद्धिः, इय्, आद्गुणः, यलोपः। **ऐधध्वमिति**। ध्वम्, शप्, आट्, वृद्धिः। **ऐधे इति**। इट्, शप्, आद्गुणः, आटो

---

(१) अत्र भाष्यकृता 'अजादीनामटा सिद्धम्' इत्युक्तम्। तस्यायमाशयः—"आटश्च" (६।१।९०) इत्यस्य स्थानेऽटश्चेति वक्तव्यम्। आडागमविधानं तु न कार्यम्। सामान्यसूत्रेणैवाटः सिद्धेः।

ऐधे, ऐधावहि, ऐधामहि । (२२५५) लिङः सीयुट् ३ । ४ । १०२ ॥ (लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात्) । सलोपः । एधेत, एधेयाताम् । (२२५६) झस्य रन् ३ । ४ । १०५ ॥ लिङो झस्य रन्स्यात् । एधेरन् । एधेथाः, एधेयाथाम्, एधेध्वम् । (२२५७) इटोऽत् ३ । ४ । १०६ ॥ लिङादेशस्येटोऽत्स्यात् । एधेय, एधेवहि, एधेमहि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वाल्लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः

वृद्धिः । **ऐधावहि, ऐधामहि इति** । वहिमह्योः शप्, आट्, वृद्धिः, अतो दीर्घः । इति लङ्प्रक्रिया ।

(२२५५) **लिङः सीयुट्** । स्पष्टम् । परस्मैपदानां लिङादेशानां यासुडागमविधानादात्मनेपदविषयमिदम् । सीयुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । **सलोप इति** । 'लिङः सलोप' इत्यनेनेति शेषः । **एधेतेति** । लिङस्तादेशः, सीयुट्, शप्, सलोपः, आद्गुणः, यलोपः । **एधेयातामिति** । आतामि सीयुट्, शप्, सलोपः, आद्गुणः ।

(२२५६) **झस्य रन्** । 'लिङः सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह—**लिङो झस्येति** । लिङादेशस्य झस्येत्यर्थः । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । **एधेरन्निति** । झस्य रन्, शप्, सीयुट्, सलोपः, आद्गुणः, यलोपः । **एधेथाः इति** । थास्, सीयुट्, शप्, सीयुटस्सस्य लोपः, आद्गुणः, यलोपः, थासस्सस्य रुत्वविसर्गौ । **एधेयाथामिति** । आथाम्, सीयुट्, सलोपः, शप्, आद्गुणः । **एधेध्वमिति** । ध्वं, सीयुट्, शप्, सलोपः, आद्गुणः, यलोपः ।

(२२५७) **इटोऽत्** । इटः अत् इति च्छेदः । 'लिङस्सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह—**लिङादेशस्येति** । 'अच्च घेः' इत्यत्रेव आदेशे तकारं उच्चारणार्थ एव नत्वित्सञ्ज्ञक इति शब्देन्दुशेखरे 'दिव औदि'त्यत्र प्रपञ्चितम् । इत्सञ्ज्ञक एवेत्यन्ये । 'न विभक्तावि'ति निषेधस्तु न । आदेशत्वात् प्राक् विभक्तित्वाभावात् । 'झस्य रन्' इत्यत्र तु लक्ष्यानुरोधेन संयोगान्तलोपमाश्रित्य नकारान्तरप्रश्लेषादुपदेशे अन्त्यत्वाऽभावान्नकारस्य नेत्सञ्ज्ञेत्यलम् । **एधेयेति** । इट्, तस्य अकारादेशः, सीयुट्, शप्, सलोपः, आद्गुणः । **एधेवहि, एधेमहीति** । वहिमह्योः सीयुट्, सलोपः, शप्, आद्गुणः, यलोपः । इति विधिलिङ् प्रक्रिया । **आर्धधातुकत्वादिति** । 'लिङाशिषि' इत्यनेनेति भावः । **सलोपो नेति** । सार्वधातुकग्रहणस्य 'लिङः सलोपः' इत्यत्रानुवृत्तेरिति भावः । **सीयुट्सुटोरिति** । लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरिति भावः । युगपदेवोभयोः षत्वमित्यन्ये । **एधिषीष्टेति** । आशिषि लिङः तादेशः, आर्धधातुकत्वात् न शप्, सीयुट्, तकारस्य सुट्, सीयुटस्सकारात्

प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम्[1]। एधिषीष्ट, एधिषीयास्ताम्, एधिषीरन्। एधिषीष्ठाः, एधिषीयास्थाम्, एधिषीध्वम्। एधिषीय, एधिषीवहि, एधिषीमहि। ऐधिष्ट, ऐधिषाताम्। (२२५८) आत्मनेपदेष्वनतः ७।१।५॥ अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य 'अत्' इत्यादेशः स्यात्। ऐधिषत। ऐधिष्ठाः, ऐधिषाथाम्, 'इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्' (सू० २२४७)—ऐधिढ्वम्। 'इड्भिन्न एव

प्रागिडागमः, यलोपः, सीयुटः सुटश्च सकारस्य षत्वं, तकारस्य ष्टुत्वेन टकारः। **एधिषीयास्तामिति**। आताम्, सीयुट्, आकारादुपरि तकारात्प्राक् सुट्, सीयुटः प्रागिट्, तत उत्तरस्य सकारस्य षत्वम्। **एधिषीरन्निति**। झस्य रन्, सीयुट्, इडागमः, यकारलोपः, षत्वम्। **एधिषीष्ठाः इति**। थास्, सीयुट्, थकारस्य सुट्, सीयुटः प्रागिट्, सकारद्वयस्य षत्वम्, थकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः, रुत्वविसर्गौ। **एधिषीयास्थामिति**। आथाम्, सीयुट्, आकारादुपरि थकारात् प्राक् सुट्, सीयुटः प्रागिट्, षत्वम्। इणः परत्वेऽपि इण्णन्तादङ्गात्परत्व नास्ति, इटः प्रत्ययभक्तत्वात्। ततश्च 'इणः षीध्व'मिति ढत्वं न भवति। **एधिषीयेति**। इटः अत्, सीयुट्, इट्, षत्वम्। **एधिषीवहि, एधिषीमहीति**। वहिमह्योस्सीयुट्, इट्, षत्वम्। इत्याशीर्लिङ् प्रक्रिया। **ऐधिष्टेति**। लुङः तादेशः, च्लिः, सिच्, इट्, धातोराट्, वृद्धिः, षत्वम्, ष्टुत्वम्। **ऐधिषातामिति**। आताम्, च्लिः, सिच्, इट्, आत्, वृद्धिः, षत्वम्। अथ झस्य आदेर्झकारस्य झोऽन्त इत्यन्तादेशे प्राप्ते।

(२२५८) **आत्मनेपदेषु**। 'झोऽन्तः' इत्यतः झ इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। 'आत्मनेपदेष्वि'ति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। आत्मनेपदावयवस्य झकारस्येति लभ्यते। 'अदभ्यस्ता'दित्यतः अदित्यनुवर्तते। न अत् अनत्, तस्मादिति विग्रहः। तदाह—**अनकारादित्यादिना**। **ऐधिषतेति**। झावयवझकारस्य अत् इत्यादेशः। च्लिः, सिच्, इट्, आट्, वृद्धिः, षत्वम्। **ऐधिष्ठा इति**। थास्, च्लिः, सिच्, इट्, आट्, वृद्धिः, षत्वं, थकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः, रुत्वविसर्गौ। **ऐधिषाथामिति**। आथाम्, च्लिः, सिच्, इट्, आट्, वृद्धिः, षत्वम्। अथ ध्वमो धस्य ढत्वं स्मारयति—**इणः षीध्वमिति**। **ऐधिढ्वमिति**। ध्वम्, च्लिः, सिच्, इट्, आट्, वृद्धिः, 'धि चे'ति सस्य लोपः। 'इणः षीध्वमि'ति धकारस्य ढत्वम्। इटः लुप्तसिज्भक्ततया सिजन्ताङ्गान्तर्भूतत्वेन इडन्तस्य इण्णन्ताङ्गत्वादिति भावः। **इड्भिन्न एवेति**। उत्तरसूत्रे

---

(१) लक्ष्यभेदात् पुनः प्रवृत्तिरिति भावः। युगपदेव वा उभयोः षत्वम्। अनयोः युक्त्योः प्रथमा युक्तिस्तु लक्ष्यभेदात् लक्षणभेदाभिप्रायेण प्रवृत्त्यर्थमुपदिष्टा। द्वितीया युक्तिश्च आदेशविधायकलक्षणभेदाभावमाश्रित्य प्रवृत्त्यर्थं कल्पिता।

इणिह गृह्यत' इति मते तु ऐधिध्वम्। ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्षोडश रूपाणि। ऐधिषि, ऐधिष्वहि, ऐधिष्महि। ऐधिष्यत, ऐधिष्येताम्, ऐधिष्यन्त। ऐधिष्यथाः, ऐधिष्येथाम्, ऐधिष्यध्वम्। ऐधिष्ये, ऐधिष्यावहि, ऐधिष्यामहि। उदात्तत्वाद्वलादेरिट्। प्रसङ्गादनुदात्ताः सङ्गृह्यन्ते[1]—

'विभाषेट' इत्यत्र इड्ग्रहणात् पूर्वसूत्रे 'इणः षीध्वम्' इत्यत्र इड्भिन्न एव इण् गृह्यत इति केचिदाहुः। तन्मते तु प्रकृते इटः परत्वात् धकारस्य ढत्वाभावे ऐधिध्व-मित्येव रूपमित्यर्थः। इदं तु मतान्तरं भाष्याऽनारूढमिति सूचयितुं तुशब्दः। **ढध-योरिति**। मतभेदमाश्रित्येदम्। तत्र ढत्वाभावपक्षे धकारस्य अनचि चेति द्वित्ववि-कल्पात् द्धिधमेकधमिति रूपद्वयम्। एवं ढत्वे द्विढम्, एकढमिति रूपद्वयम्। रूप-चतुष्टयेऽपि 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इत्यत्र मय इति पञ्चमीमाश्रित्य वकारस्य द्वित्व-विकल्पादेकवकाराणि द्विवकाराणि च प्रागुक्तानि चत्वारि रूपाणि भवन्ति। तथा च अष्टौ रूपाणि सम्पन्नानि। मकारस्य द्वित्वविकल्पादेतान्यष्टौ रूपाणि एकमका-राणि द्विमकराणि चेति षोडश रूपाणि सम्पन्नानीत्यर्थः। **ऐधिषीति**। लुङ इडा-देशः। च्लिः, सिच्, इडागमः, आट्, वृद्धिः। वहिमह्योस्तु च्लेः सिचि इडागमे, आटि वृद्धौ, ऐधिष्वहि, ऐधिष्महीति रूपे। इति लुङ्प्रक्रिया। **ऐधिष्यतेति**। लङः तादेशः, स्यः, इट्, आट्, वृद्धिः, षत्वम्। **ऐधिष्येतामिति**। आतां, स्यः, इट्, अकारस्य इय्, आद्गुणः, यलोपः, आट्, वृद्धिः, षत्वम्। **ऐधिष्यन्तेति**। झावयव-झकारस्यान्तादेशः, स्यः, इट्, आट्, वृद्धिः, षत्वम्। **ऐधिष्यथा इति**। थास्, स्यः, इट्, आट्, वृद्धि, रुत्वविसर्गौ। **ऐधिष्येथामिति**। आथाम्, स्यः, इट, अकारस्य इय्, आद्गुणः, यलोपः, आट्, वृद्धिः, षत्वम्। **ऐधिष्यध्वमिति**। ध्वम्, स्यः, इट्, आट्, वृद्धिः, षत्वम्। **ऐधिष्ये इति**। इडादेशः, स्यः, इडागमः, षत्वम्, आद्गुणः।

(१) के पुनः उपदेशेऽनुदात्ता ये तथा पठ्यन्ते? त एव विस्पष्टार्थम् मूलस्थ-कारिकासु विभज्य प्रदर्शिताः। तत्राजन्तधातुविषये काशिकायां द्वे कारिके प्रदर्शिते। ते च यथा—

"अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः।
अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ्वृञौ श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञावपि॥ १॥
गणस्थमूदन्तमुतां च रुस्नुवौ क्षुवन्तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णवः।
इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत॥ २॥

अनयोरर्थः—स्वरान्तः अजन्तः यो धातुः स सर्वत्र अनिट् भवतीत्यव-गम्यताम्। तेषु सर्वे स्वरान्ताः एकाचोऽनुदात्ताः अदन्तादीन् वर्जयित्वा। ततश्चै-

ऊदॄदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीङ्स्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः ।
वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥
शक्लृपच्मुच्रिच्वच्विच्सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भजः ।
भञ्ज्भुज्भ्रस्ज्मस्जियज्युज्रुज्रञ्ज्विजिर्स्वञ्जिसञ्ज्सृजः ॥
अद्क्षुद्खिद्छिद्तुदिनुदः पद्यभिद्विद्यतिर्विनद् ।
शद्सदी स्विद्यतिः स्कन्दिहदी क्रुध् क्षुधिबुध्यती ॥

वहिमह्योस्तु स्यः, इट्, अतो दीर्घः, आट्, वृद्धिः, षत्वम्—ऐधिष्यावहि, ऐधिष्यामहि—इति रूपे। नन्वेधधातोरनुदात्तेत्त्वात् 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादि'तीण्निषेधः कुतो न स्यादित्यत आह—**उदात्तत्वादिति**। एधधातुर्यद्यपि अनुदात्तेत् तथापि अनुदात्तस्येतः लोपे सति परिशिष्टो धातुर्नानुदात्त इति भावः। ननु कतिपये धातवः पाणिनिना अनुदात्ता उच्चरिता इति कथमिदानीन्तनैरवगन्तव्यमित्यत आह—**प्रसङ्गादिति**। स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वम् प्रसङ्गः। पाणिनिपठितानामनुदात्तधातूनां तदानीन्तनशिष्यपरम्परया आनुनासिक्यवदिदानीं ज्ञानं सम्भवतीति भावः। **ऊदॄदन्तैरिति**। अजन्तेषु धातुषु ऊदन्तैः ॠदन्तैश्च धातुभिर्विना, यु रु क्ष्णु शीङ् स्नु नु क्षु श्वि डीङ् श्रि—एतैश्च धातुभिर्विना, वृङ् वृञ्—आभ्यां च विना, अन्ये एकाचः अजन्तधातवः, निहताः = अनुदात्ताः स्मृताः। पाणिनिशिष्यपरम्परया ज्ञाता इत्यर्थः। अथ हलन्तेषु अनुदात्तान् धातून् परिगणयति—**शक्लृ पच् मुचिति**। शक्लृ, पच्, मुच्, रिच्, वच्, विच्, सिच्, प्रच्छि, त्यज्, निजिर्, भज्-एषां द्वन्द्वः। तत्र कान्तेषु शक्लृ इत्येकः। लृकार इत्। भाष्ये तु अनुबन्धरहितः पाठो दृश्यते। चान्तेषु पच् मुच् रिच् वच् विच् सिच्--इति षट्। अत्र डुपचष् इत्यस्यैव ग्रहणं, प्रसिद्धत्वात्, न तु पचि व्यक्तीकरणे इत्यस्येत्याहुः। मुच्लृ मोक्षणे इत्यस्यैव ग्रहणं, न तु मुचि कल्कन इति भौवादिकस्य। अविशेषात्सर्वस्येत्यन्ये। छान्तेषु प्रच्छ एकः। प्रच्छीतीकार उच्चारणार्थः। निजिरित्यत्र इर इत्सञ्ज्ञा वक्ष्यते। भञ्ज् भुजित्यादि सृज इत्यन्तमेकं पदम्। जान्तेषु त्यज् निज् भज् भञ्ज् भुज् भ्रस्ज् मस्ज् यज् युज् रुज् रञ्ज् विज् स्वञ्ज् सञ्ज् सृज्—इति पञ्चदश। अद् क्षुदित्यादि तुद इत्यन्तमेकं पदम्। तत्र तुदेरिकार उच्चारणार्थः। पद्यभिदित्येकं

तदुक्तं भवति अकारान्ताः सर्वे धातवः, ॠकारान्ताः सर्वे, ऋकारान्तेषु द्वावेव, इवर्णान्तेषु चत्वारः—एतान् धातून् सेटः प्रवदन्ति इति। गणस्थम् ऊदन्तम्—ऊकारान्तं सर्वम्, उकारान्तानां च मध्ये रु-स्नु-क्षु-र्णुवः, 'अनन्तरं युनुक्ष्णुवश्चेति सप्तधातवोऽपि सेटः सन्ति। अनेन प्रकारेण स्वरान्ता धातवः निपुणं समुच्चिताः।

बन्धिर्युधिरुधी राधिव्यधशुधः साधिसिध्यती ।
मन्यहन्नाप्क्षिप्छुपितप्तिपस्तृप्यतिदृप्यती ॥
लिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपियभ्रभ्लभ्गम्नम्यमो रमिः ।
क्रुशिर्दंशिदिशीदृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्स्पृशः कृषिः ॥
त्विष्तुष्द्विष्दुष्पुष्यपिष्विष्शिष्शुष्श्लिष्यतयो घसिः ।
वसतिर्दह्दिहिदुहो नह्मिह्रुह्लिह्वहिस्तथा ॥

पदम् । समाहारद्वन्द्वः । पद्येति श्यना निर्देशः । विद्यतिरिति श्यना निर्देशः । विनदिति श्नमा निर्देशः । शद्सदी स्कन्दिहदी क्षुधिबुध्यती इति द्विवचनान्तानि । सदि स्कन्दि हदि क्षुधि इति इका निर्देशः । स्विद्यति बुध्यतीति शितपा श्यन्विकरणयोर्निर्देशः । ततश्च दान्तेषु अद् क्षुद् खिद् छिद् तुद् नुद् पद् (श्यन्विकरणः) भिद् विद् (श्यन्विकरणः) विद् (श्नम्विकरणः) शद् सद् स्विद् (श्यन्विकरणः) स्कन्द् हद्–इति पञ्चदश । **बन्धिरिति** । इका निर्देशः । युधिरुधी इत्येकं पदम्, इका निर्देशः । 'राधिव्यधशुधः' इत्येकं पदम् । राधीति इका निर्देशः । साधिसिध्यती इति द्वन्द्वः । साधीति इका निर्देशः । ततश्च धान्तेषु क्रुध् क्षुध् बुध् (श्यन्विकरणः) बन्ध् युध् रुध् राध् व्यध् क्षुध् साध् सिध् (श्यन्विकरणः)–इत्येकादश । मन्येत्यादि तिप इत्यन्तमेकं पदम् । मन्येति श्यना निर्देशः । छुपीति इका निर्देशः । 'तृप्यतिदृप्यती' इति द्वन्द्वः श्यना निर्देशः । लिबित्यादि यम इत्यन्तमेकं पदम् । सृपीति इका निर्देशः । रमिरिति भिन्नं पदम्, इका निर्देशः । तथा च नान्तेषु मन् हन्निति द्वौ । मनिः श्यन्विकरणः । पान्तेषु आप् क्षिप् छुप् तप् तिप् तृप् दृप् लिप् लुप् वप् शप् स्वप् सृप् इति त्रयोदश । भान्तेषु यभ् रभ् लभ् इति त्रयः । मान्तेषु गम् नम् यम् रम् इति चत्वारः । क्रुशिरित्यादि स्पृश इत्यन्तमेकं पदम् । दृशिरिति च इरित् । क्रुशि दिशि दंशीति इका निर्देशः । तथा च शान्तेषु क्रुश् दंश् दिश् दृश् मृश् रिश् रुश् लिश् विश् स्पृश् इत्येते दश । कृषिरिति पृथक् पदम् । इका निर्देशः । त्विषित्यादि श्लिष्यतय इत्यन्तमेकं पदम् । पुष्येति श्यना निर्देशः । श्लिष्यतीति । श्यन्विकरणस्य शितपा निर्देशः । तथा च षान्तेषु कृष् त्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष् (श्यन्विकरणः) पिष् विष् शिष् शुष् श्लिष् (श्यन्विकरणः) इत्येकादश । घसिरिति पृथक्पदम् । इका निर्देशः । वसतिरिति पृथक्पदं शितपा निर्देशः । सान्तेषु घस् वस् इति द्वौ । दह्दिहिदुह इति द्वन्द्वः । दिहीति इका निर्देशः । नह् मिह् रुह् लिह् इति समाहारद्वन्द्वः । वहिः इति पृथक्पदमिका निर्देशः । तथेति चकारपर्यायः । हान्तेषु दह् दिह् दुह् नह् मिह् रुह् लिह्

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ।[1]
तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥
तृप्दृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ।
किं च—'स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ॥

वह्,—इत्यष्टौ । **द्व्यधिकं शतमिति** । भाष्ये मृषेः षान्तेषु पाठस्तु लेखकप्रमादकृत इति भावः । अथ पान्तेषु द्वयोः श्यना निर्देशस्य फलमाह—**तुदादाविति** । यौ तृप्दृपी तुदादौ चुरादौ च मतान्तरीयत्वेन धातुपाठे स्थितौ, तौ अनुदात्तेभ्यो वारयितुं श्यना निर्देशः अभ्युपगत इत्यर्थः । अत एव 'शे मुचादीनामि'ति सूत्रभाष्ये तृपितो दृपित इत्युदाहृतं सङ्गच्छत इति भावः । **किं चेति** । अन्यदपि वक्ष्यत

---

(१) काशिकायां हलन्तधातूनां गणनाप्रकारः एवं प्रदर्शितः
'शाकस्तु कान्तेष्वनिडेक[1] इष्यते, घसिश्च सान्तेषु, वसिः प्रसारिणी[2] ।
रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिः ततस्तृतीयो[3] लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥
यमिर्नमन्तेष्वनिडेक इष्यते, रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः ।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो, गमिस्तु **षष्ठः**[6] प्रतिषेधवाचिनाम् ॥ ४ ॥
दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिः नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।
इमेऽनिटोऽ**ष्टा**विह[8] मुक्तसंशयाः, गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥ ५ ॥
दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः, पठन्ति पाठेषु **दशैव**[10] नेतरान् ॥ ६ ॥
रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः, क्रुधिक्षुधी बुध्यतिशुध्यती व्यधिः ।
इमे तु धान्ता **दश**[10] येऽनिटो मताः, ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥
शिषिं पिषिं पुष्यति-शुष्यती त्विषिं, श्लिषिं विषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।
इमान्[10] **दशै**वोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु षान्यान् कृषिकर्षती तथा[2] ॥ ८ ॥
तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं, लिपिं लुपिं तृप्यति-दृप्यती सृपिम् ।
स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं-क्षिपी, प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्र**योदश**[13] ॥ ९ ॥
अदिं हदिं स्कन्दि-भिदि-च्छिदि-क्षुदीन्, शदिं सदिं स्विद्यति-पद्यती खिदिम् ।
तुदिं नुदिं विद्यति विन्त इत्यपि, प्रतीहि दान्तान् **दश पञ्च**[15] चानिटः ॥१०॥
पचिं वचिं विचि-रिचि-रञ्जिपृच्छतीन्, सिचिं मुचिं णिनि-भजि-भञ्जि-भृज्जतीन् ।
त्यजिं यजिं युजि-रुजि-सञ्जि-मज्जतीन्, भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्ध्यनिट्स्वरान् ॥११
अन्तिमकारियां चकारान्तेषु **षड्**[6] धातवः, दकारान्तेषु **एको**[1] धातुः, जकारान्तेषु च **पञ्चदश**[15] धातवः अनिटः परिगणिताः । सर्वे मिलित्वा १०२ धातवो भवन्ति ।

वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये
णिजिर्विजिर्शक्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा ।
विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।
व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् ॥
रञ्जिमस्जी अदिपदी तुद् (नुद्) क्षुध् शुषिपुषी शिषिः ।
भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्मतेः ॥

३ स्पर्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः ।

इत्यर्थः । **अन्यनिवृत्तय इति** । विकरणान्तरनिवृत्तय इत्यर्थः । तच्चाग्रे तदार्द्धधातुकनिरूपणे स्पष्टी भविष्यति । **अमी तथेति** । उक्तानुबन्धरहितानां व्यावृत्तय इत्यर्थः । एतदपि तत्तदार्द्धधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । **विन्दतिरिति** । 'विद्लृ लाभे' इति तौदादिकः चान्द्रदौर्गादिव्याकरणसम्मतः । **भाष्येऽपि दृश्यत इति** । विन्दतिविनत्तिविद्यतीति तत्र पाठादिति भावः । **एनमिति** । विन्दतिमित्यर्थः । **नेह पेठुरिति** । तथापि भाष्यप्रामाण्यादस्यानिट्कत्वमिति भावः । **'रञ्जिमस्जी'** इत्येकं पदम् । नुदक्षुध् इति पृथक्कृते पदे । 'शुषिपुषी' इत्येकं पदम् । शिषिरित्यन्तम् इत्येते इति शेषः । **नवेहेति** । नव धातवः भाष्यानुक्ता अपि इहानुदात्तेषु परिगणिता इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**व्याघ्रभूत्यादिसम्मतेरिति** । भाष्येत्वेभ्यो नवभ्योऽन्येषां परिगणनं नवानामप्येषामुपलक्षणमिति भावः । 'तेन रक्तं रागात्,' 'तदस्मिन्नन्नं प्रायेण' 'क्तोऽक्तमितप्रतिपन्नाः' 'शुष्कधृष्टौ' 'क्तेन नञ्विशिष्टेने'त्यादिसौत्रप्रयोगाः । तुन्नः, मग्नः, पुष्टः, मङ्क्त्वा, मङ्क्तव्यमित्यादिभाष्यप्रयोगाश्चात्र लिङ्गम् । इत्यनिट्कारिकाः । **स्पर्ध संघर्ष इति** । 'वर्तते' इति शेषः । **पराभिभवेति** । परस्याभिभवः पराजयः । तद्विषयकेच्छेत्यर्थः । नन्वत्रेच्छायां पराभिभवस्य कर्मतया स्पर्धधातोः सकर्मकत्वात् देवदत्तः यज्ञदत्तं स्पर्धयतीत्यादौ 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणा'मित्यकर्मककार्यं कथमित्यत आह—**धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मक इति** । 'धात्वर्थबहिर्भूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वमिति 'सुप आत्मनः क्यच्' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वादिति भावः । न चवं सति पदव्यवस्थायां 'स्पर्धायामाङः' इत्यत्र 'कृष्णश्चाणूरमाह्वयते' स्पर्धत इत्यर्थ इति मूलग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, तत्र स्पर्धेरभिभवपूर्वकाह्वाने वृत्तेरित्यलम् । **स्पर्धत इति** । 'कत्थन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः' इत्युक्तेरात्मनेपदम् । एधधातुवत् लटि रूपाणीति भावः । धातोरिजादित्वाभावादिजादेश्चेति लिट्याम् न । अत एव नानुप्रयोगोऽपि । किन्तु लिटस्तादेशे 'लिटस्तझयो'रिति तस्यैशि, 'लिटि धातो'रिति

स्पर्धते। (२२५९) शर्पूर्वाः खयः ७।४।६१॥ अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते। 'हलादिः शेषः' (सू० २१७९) इत्यस्याऽपवादः। पस्पर्धे। स्पर्धिता। स्पर्धिष्यते। स्पर्धताम्। अस्पर्धत। स्पर्धेत। स्पर्धिषीष्ट। अस्पर्धिष्ट। अस्पर्धिष्यत। ४ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च। गाधते। जगाधे। ५ बाधृ लोडने। लोडनं प्रतिघातः। बाधते। ६ नाथृ ७ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु। 'आशिषि नाथ इति वाच्यम्'। अस्याशिष्येवात्मनेपदं

द्वित्वे, 'हलादिः शेषः' इत्यभ्यासे प्रथमहल्व्यतिरिक्तहलां निवृत्तौ सस्पर्धे इति प्राप्ते।

(२२५९, शर्पूर्वाः खयः। **अभ्यासस्येति**। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। 'शर्पूर्वाः' इत्यत्र शर् पूर्वः येभ्य इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। तेन शर् न शिष्यते। **शिष्यन्त इति**। 'हलादिः शेष' इत्यतः शेषः इत्यनुवृत्तं कर्मणि घञन्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यत इति भावः। तथा च प्रकृते अभ्यासे खय् पकारः शिष्यते। 'न न्द्राः संयोगादय' इति रेफस्य द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः, द्वितीयैकाजवयवस्यैव तन्निषेधात्। तदाह—**पस्पर्ध इति**। न च वव्रश्चेत्यत्राभ्यासे चकार एव शिष्येतेति वाच्यम्। हलादिः शेष इत्यतो हि आदिरित्यप्यनुवर्तते। शर्व्यतिरिक्तवर्णापेक्षया धात्वादिभूता इत्यर्थः। पस्पर्धाते, पस्पर्धिरे। पस्पर्धिषे, पस्पर्धाथे, पस्पर्धिध्वे। पस्पर्धे, पस्पर्धिवहे, पस्पर्धिमहे--इति लिटि रूपाणि सुगमानि। **स्पर्धितेति**। लुटि एधधातुवद् रूपाणि सुगमानीति भावः। **स्पर्धिष्यत इति**। लृटि एधधातुवद्रूपाणीति भावः। **स्पर्धतामिति**। लोटि एधिवद्रूपाणीति भावः। **अस्पर्धतेति**। लङि एधिवद्रूपाणीति भावः। हलादित्वादडेव न त्वाडिति विशेषः। **स्पर्धेतेति**। विधिलिङि एधिवद्रूपाणि। **स्पर्धिषीष्टेति**। आशिषि लिङि एधिवद्रूपाणि। **अस्पर्धिष्टेति**। लुङि एधिवद्रूपाणि। अडागमः, न त्वाट् इतिविशेषः। **अस्पर्धिष्यतेति**। लृङि एधिवद्रूपाणि। अडागमो विशेषः, न त्वाट्। **गाधृ प्रतिष्ठेति**। चतुर्थान्तो धातुः। ऋकारो 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधार्थः। अजगाधत्। प्रतिष्ठा आधारे स्थितिः। ग्रन्थः ग्रन्थनं रचनम्। **जगाधे इति**। लिटि द्वित्वादि, अभ्यासस्य ह्रस्वः, चुत्वम्। **बाधृ इति**। प्रतिघातः पीडनम्। **नाथृ नाधृइति**। द्वितीयचतुर्थान्तौ धातू। उपतापः ज्वरप्रयुक्ता पीडा। आशीः आशासनम्। द्वितीयान्तस्य नाथधातोर्विशेषमाह—**आशिषि नाथ इति**। अत्र 'नाथ' इति षष्ठी। 'अनुदात्तङित' इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते। अनुदात्तेत्त्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदं वार्तिकम्। तदाह—**अस्याशिष्येवेति**। आशासनार्थवृत्तेरेव नाथ-

स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाधते । ८ दध धारणे । दधते । (२२६०) **अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ६ । ४ । १२० ॥** लिण्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि[1] । (२२६१) **थलि च सेटि ६ । ४ । १२१ ॥** प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादक एवाश्रीयते, शसिदद्योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् ।

धातोरात्मनेपदम् । याच्ञाद्यर्थवृत्तेस्तु 'शेषात् कर्तरि' इति परस्मैपदमेवेत्यर्थः । **नाथत इति ।** आशास्ते इत्यर्थः । **अन्यत्रेति ।** याच्ञाद्यर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः । अथ चतुर्थान्तस्य नाधधातोरुदाहरति—**नाधते इति । दधते इति ।** चतुर्थान्तोऽयम् । तस्य लटि एधिवद्रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लिटस्तादेशे, तस्यैशि, द्वित्वे, दध् दध् ए इति स्थिते ।

(२२६०) **अत एकहल्मध्ये ।** आदेशः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् अन्यपदार्थः । लिटीति निमित्तसप्तमी अनादेशादेरित्यस्यैकदेशे आदेशेऽन्वेति । लिटि परे निमित्ते य आदेशः सः आदिर्यस्य न भवति तथाविधस्याङ्गस्येति लभ्यते । अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी । तथा च तथाविधाङ्गावयवस्यात इति लभ्यते । एकशब्दः असहायवाची । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । एकौ असंयुक्तौ हलौ एकहलौ, तयोर्मध्यः एकहल्मध्यः, तत्रेति विग्रहः । 'अत' इत्यस्यैव विशेषणमिदम् । 'घ्वसोरेद्धा'वित्यतः एदिति अभ्यासलोप इति चानुवर्तते । 'गमहने'त्यतः कितीत्यनुवर्तते, न तु ङितीति लिङादेशानां ङित्त्वासम्भवात् । लिटीत्येत्वविधौ परनिमित्तं च । आवृत्त्या उभयार्थलाभः । तदाह—**लिण्निमित्तेत्यादिना ।**

(२२६१) **थलि च । प्रागुक्तमिति ।** एकहल्मध्य इति यत् प्रागुक्तमेत्वादि तत् सेटि थलि च स्यादित्यर्थः । थलः कित्त्वाऽभावात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ वचनम् । ननु देधे पेततुरित्यादौ 'अभ्यासे चर्च' इति जशां चरां च जशि चरि च लिण्निमित्तादेशादित्वात् कथमेत्वाभ्यासलोपावित्यत आह—**आदेशश्चेति ।** इह 'अत एकहल्मध्य' इति सूत्रे आदेशशब्देन स्थान्यपेक्षया विरूप एवादेशो विवक्षितः । तथा च तथाविधादेशादेरेव एत्वाभ्यासलोपौ न भवतः । स्थानिसरूपादेशादेस्तु न पर्युदास इत्यर्थः । **शसिदद्योरिति ।** 'न शसददवादिगुणानाम्' इति शसिदद्योरेत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेध उच्यते । यदीह यथाकथञ्चिदादेशादेः पर्युदासः स्यात् तर्हि शसिदद्योरभ्यासे ककारदकारयोश्चर्जशोः शकारदकारादेशे सति आदेशादित्वादेव

(१) अत्र लिटीति प्रकृतसूत्रस्थमावर्त्यादेशस्य विशेषणमेत्वाभ्यासलोपे निमित्तं चेति स्वीकार्यमित्यभिप्रायेण मूले कितिलिटीत्युक्तम् ।

तेन प्रकृतिजश्वरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव। देधे, देधाते, देधिरे। अतः किम् ? दिदिवतुः। तपरः किम् ? ररासे। एक—इत्यादि किम् ? तत्सरतुः। अनादेशादेः किम् ? चकणतुः। लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव। नेमिथ। सेहे। ९ स्कुदि आप्रवणे। आप्रवणमुत्प्लनमुद्धरणं च। (२२६२) इदितो नुम्धातोः ७।१।५८॥ स्कुन्दते। चुस्कुन्दे। १० श्विदि श्वैत्ये।

एत्वाभ्यासलोपयोः अभावसिद्धौ 'नशसददवे'ति तत्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। अतः वैरूप्यसम्पादकादेशादेरेव पर्युदासो विज्ञायत इत्यर्थः। **तेनेति**। स्थानिसरूपादेशादेः पर्युदासाऽभावादित्यनेनेत्यर्थः। **सत्स्वपीति**। देधे पेततुः इत्यादौ दकाराद्यादेशेषु सत्स्वपीत्यर्थः। **देधे इति**। दध् दध् एं इति स्थिते दकारादकारस्य एत्वेऽभ्यासलोपे च रूपम्। 'असंयोगाल्लिट्कित्' इति कित्त्वमिह बोध्यम्। **देधिर इति**। देधिषे, देधाथे, देधिध्वे। देधे, देधिवहे, देधिमहे--इति रूपाणि सम्भवन्तीति भावः। **दिदिवतुरिति**। दिव्धातोरतुसि, द्वित्वे, हलोर्मध्ये अतोऽभावादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः। **तपरः किमिति**। 'अत'इति तपरकरणं किमर्थमित्यर्थः। **ररासे इति**। 'रासृशब्दे' भ्वादिरात्मनेपदी। अत्र हल्मध्यस्थावर्णस्य ह्रस्वत्वाभावादेत्त्वाभ्यासलोपौ नेति भावः। **एकेत्यादि किमिति**। एक हल्मध्यस्थस्येति किमर्थमित्यर्थः। **तत्सरतुरिति**। 'त्सर च्छद्मगतौ'। लिटोऽतुसि, द्वित्वे, अभ्यासाकारस्य नाऽसंयुक्तहल्मध्यस्थत्वमिति भावः। **चकणतुरिति**। 'कण शब्दे'। लिटोऽतुसि द्वित्वे, 'कुहोश्चुः' इति ककारस्य चुत्वेन चकारः। तथा च वैरूप्यसम्पादकादेशादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ नेति भावः। अथ 'लिण्निमित्तादेशादिक'मित्यत्र लिण्निमित्तेत्यस्य प्रयोजनमाह—**लिटेति**। **नेमिथेति**। 'णमु प्रह्वत्वे शब्दे च'। 'णो नः' इति नत्वम्। थलि, इटि, द्वित्वे, नत्वसम्पन्ननकारादेशादित्वेऽपि नत्वस्य लिण्निमित्तकत्वाभावाल्लिण्निमित्तकादेशादित्वाभावादेत्त्वाभ्यासलोपौ निर्बाधाविति भावः। **सेहे इति**। 'षह मर्षणे'। 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वे लिटि, द्वित्वे, सत्वसम्पन्नसकारादेशादित्वेऽपि सत्वस्य लिण्निमित्तकत्वाभावात्, लिण्निमित्तकादेशादित्वविरहादेत्त्वाभ्यासलोपौ निर्बाधाविति भावः। दधिता। दधिष्यते। दधताम्। अदधत। दधेत। दधिषीष्ट। अदधिष्ट। अदधिष्यत। **स्कुदीति**। उत्प्लवनमुत्प्लुत्य गमनम्।

(२२६२) **इदितः**। इत् ह्रस्व इकारः, इत् इत्संज्ञकः यस्य सः इदित्, तस्येति विग्रहः। इत्संज्ञकेदन्तधातोरित्यर्थः। तेन चक्षिङादौ न दोषः। नुमि मकार इत्। उकार उच्चारणार्थः, मित्त्वादन्त्यादचः परः। **स्कुन्दत इति**। 'नश्चापदान्तस्य' इत्यनुस्वारः, परसवर्णः। **चुस्कुन्दे इति**। लिटि द्वित्वे, 'शर्पूर्वाः खयः' इत्य-

अकर्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे । ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे । १२ भदि कल्याणे सुखे च । भन्दते । बभन्दे । १३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे । १४ स्पदि किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे १५ क्लिदि परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् । चिक्लिन्दे । १६ मुद हर्षे । मोदते । मुमुदे । १७ दद दाने । ददते । (२२६३) न शसददवादिगुणानाम् ६ । ४ । १२६ ॥ शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्त्वाभ्यासलोपौ न । ददद, ददवाते, ददरि । १८ ष्वद १९ स्वर्द

भ्यासे ककारः शिष्यते । 'कुहोश्चुः' इति तस्य कुत्वेन चकारः । **श्विदिति** । श्वैत्यं श्वैत्यकरणम् । **अकर्मक इति** । श्वैत्यस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति भावः । ततश्च 'श्विन्दयति देवदत्तं यज्ञदत्तः' इत्यादौ 'गतिबुद्धिप्रत्यवसान' इत्यादिना अकर्मककार्यं द्वितीया भवति । श्वेतीभवनं वा श्वैत्यम् । **श्विन्दत इति** । श्वेतीभवतीत्यर्थः । इदित्वान्नुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । **शिश्विन्द इति** । नुमि कृते गुरुमत्त्वेऽपि इजादित्वाभावादाम् नेति भावः । **वदीति** । अभिवदनम् आशीर्वादः, तत्कारणभूतो व्यापारः प्रणामादिरभिवादनम् । **वन्दत इति** । इदित्त्वान्नुम् । **भदीति** । कल्याणं शुभक्रिया । सुखं सुखीभावः । **भन्दत इति** । इदित्त्वान्नुम् । **बभन्द इति** । अभ्यासे भकारस्य जश्भावेन बकारः । **मदीति** । मोदः सन्तोषः, मदः गर्वः । **मन्दत इति** । इदित्त्वान्नुम् । **ममन्द इति** । नुमि सति संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । **स्पदीति** । अकर्मकः । **स्पन्दत इति** । इदित्त्वान्नुम् । **पस्पन्द इति** । 'शर्पूर्वाः खयः' इत्यभ्यासे पकारः शिष्यते । **क्लिदीति** । परिदेवनशब्दं व्याचष्टे— **शोक इति** । स्मृत्वा क्लेशः शोकः । तदाह—**सकर्मक इति** । **क्लिन्दते चैत्रमिति** । अतीतं चैत्रं स्मृत्वा क्लिश्नातीत्यर्थः । इदित्त्वान्नुम् । **चिक्लिन्द इति** । अभ्यासे ककारस्य चुत्वेन चकार इति भावः । **मुदेति** । हर्षः तुष्टिः । **मोदत इति** । शपि लघूपधगुणः । **मुमुद इति** । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वान्न गुणः । **ददेति** । न ममेति त्यागो दानम्, न तु द्रव्यत्यागः । तथा सति धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकत्वापत्तेः ।

(२२६३) **न शसदद** । शस दद वादि गुण एषां द्वन्द्वः । अवयवषष्ठी । गुणशब्देन विहित एव गुणोऽत्र गुणशब्देन विवक्षितः । अन्यथा शसिददिग्रहणवैयर्थ्यात् । 'अत एकहल्मध्ये' इत्यस्मात् अत इति, 'ध्वसोरेद्धौ०' इत्यतः एदिति, अभ्यासलोप इति चानुवर्तते । तदाह—**शसेरित्यादीनाम्** । गुणशब्देनेति किम् ? पेचे अत्र पचेरकारस्य गुणवत्त्वेऽपि गुणशब्देन विहितत्वाऽभावान्नायं निषेधः । 'पॄ धातोः'

आस्वादने । अयमनुभवे सकर्मकः, रुचावकर्मकः । (२२६४) **धात्वादेः षः सः** ६ । १ । ६४ ॥ धातोरादेः षस्य सः स्यात् । 'सात्पदाद्योः' (सू० २१२३) इति षत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे । स्वर्दते । सस्वर्दे । २० उर्द माने क्रीडायां च । (२२६५) **उपधायां च** ८ । २ । ७८ ॥ धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दाञ्चक्रे । २१ कुर्द

पपरतुरिति तु गुणस्योदाहरणम् । गुणशब्देन विहितः यः अर् तदवयवत्वादकारस्येति बोध्यम् । **ददद इति ।** ददेर्लिटस्तादेशस्य एशि द्वित्वे 'अत एकहल्मध्य' इति प्राप्तावेत्त्वाभ्यासलोपौ न भवतः । **'ष्वद स्वर्देति ।** आस्वादनम् अनुभवः । प्रीतिविषयीभावात्मिका रुचिर्वा । तदाह—**अयमिति ।** प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् ।

(२२६४) **धात्वादेः ।** 'ष' इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह—**धातोरादेः षस्य सः स्यादिति ।** षकारस्य सः स्यादित्यर्थः । धातुग्रहणं किम् ? षट् । अत्र धात्वादित्वाभावान्न सकारः । आदिग्रहणं किम् ? लषति । न चैवमपि षकारीयतीत्यादौ सुब्धात्वादेरपि षस्य सकारः स्यादिति वाच्यम्, 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यतः उपदेश इत्यनुवृत्तेः । एवं च षडित्यादावपि उपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव व्यावृत्तिसिद्धेर्धातुग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ननु धातुपाठे स्वद स्वर्देत्येवं सकार एव उपदिश्यताम् । एवं च 'धात्वादेः षः सः' इत्यपि मास्तु इति चेन्मैवम्—ण्यन्तात् लुङि असिष्वददित्यत्र षकारश्रवणार्थकत्वात् । धातुपाठे सकारस्यैवोपदेशे तु असिष्वददित्यत्र सकारस्य आदेशसकारत्वाऽभावेन षत्वाऽसम्भवात् । नन्वेवं सति अनुस्वदत इत्यत्रादेशसकारत्वात् षत्वापत्तिरित्यत आह—**सात्पदाद्योरिति । सस्वद इति ।** लिटि द्वित्वे संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । **उर्देति ।** चकारादास्वादनेऽपीति केचित् ।

(२२६५) **उपधायां च ।** 'सिपि धातोः' इति, 'र्वोरुपधाया' इत्यतः र्वोरिक इति, 'हलि च' इत्यतः हलीति चानुवर्तते । 'उपधयोः' इत्यर्थे उपधायामित्यार्षम् । तदाह—**धातोरित्यादि । ऊर्दत इति ।** अत्र धातोः रेफवान्तत्वाभावात् 'र्वोरुपधायाः' इत्यस्य 'हलि च' इत्यस्य चाप्राप्तौ 'उपधायां च' इत्यारम्भः । धातोरित्यभावे पदाधिकारस्थत्वात् पदस्य उपधाभूतयोरित्यर्थः स्यात् । ततश्च क्विबन्ते ऊर्द् इत्यत्रैव स्यात्, ऊर्दत इत्यादौ न स्यात् । रेफवकारयोः किम् ? पुष्यति । हल्परयोः किम् ? चिरिणोति । इकः किम् ? नर्दति । **ऊर्दाञ्चक्र इति ।** इजादित्वादाम् । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इत्यनुप्रयोगः । **कूर्देति ।** गुदेत्यपि पृथग्धातुः । 'क्रीडायामेवे'त्यर्थनिर्देशः । एवकारस्तु इतोऽन्यत्र धात्वर्थनिर्देशस्य उप-

२२ खुर्द २३ गुर्द २४ गुद क्रीडायामेव। कूर्दते। चुकूर्दे। खूर्दते। गूर्दते। गोदते। जुगुदे। २५ षूद क्षरणे। सूदते। सुषूदे।

सेक्सृप्सृस्तृसृजस्तृस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः।
एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क्स्विद्स्वदस्वञ्जस्वप्स्मिङः॥

लक्षणत्वं ज्ञापयति—**कूर्दत इति।** 'उपधायां च' इति दीर्घः। **चुकूर्द इति।** 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम्। **खूर्दत इति।** 'उपधायां च' इति दीर्घः। एवं गूर्दत इति। **गोदत इति।** शपि लघूपधो गुणः। **जुगुद इति।** 'असंयोगात्' इति कित्त्वान्न गुणः। **षूदेति।** क्षरणं प्रस्रवणम्। **सूदत इति।** प्रस्रवतीत्यर्थः। 'धात्वादेः' इति षस्य सः। अलधूपधत्वान्न गुणः। **सुषूद इति।** 'धात्वादे'रिति षस्य सत्वे लिटि द्वित्वादौ इणः परस्यादेशसकारत्वात् षत्वम्। यदि धातुपाठे सकारस्यैव पाठः, तर्हि इहादेशसकारत्वाऽभावात् षत्वं न स्यात्। षोपदेशे तु षस्य सत्वे सति आदेशसकारत्वात् षत्वं सूपपादमिति भावः। ननु धातुपाठे के धातवः षादयः पठिताः, के वा सादयः? पाणिनिकृतषोपदेशपाठस्य इदानीं परिभ्रष्टत्वादित्याशङ्क्य पाणिनीयपरम्परासिद्धान् षोपदेशान् पठति—**सेगिति श्लोकेन।** दन्त्याजन्तषादय एकाचः षोपदेशाः स्युरित्यन्वयः। दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य सः दन्त्याजन्तः, तथाविधः षः षकारः आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तषादयः। दन्त्यपरकः अच्परकश्च यः षकारः तदादय एकाचो धातवः इदानीं कृतसत्वाः सकारादित्वेन परिदृश्यमाना अपि षकारादित्वेन पाणिनिना उपदिष्टाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः। 'सादय' इति पाठेऽप्येवमेव व्याख्येयम्। 'अज्दन्त्यपराः षादयः षोपदेशाः' इति भाष्यम्। षूद क्षरणे इत्यादयः अच्परकषोपदेशाः। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इत्यादयस्तु दन्त्यपरकषोपदेशाः। दन्त्याजन्तेति किम्? स्कुदि आप्रवणे। चुस्कुन्दे। अत्र सकारो न दन्त्यपरकः नाप्यच्परकः। एकाचः किम्? सोसूत्र्यते। 'सूत्र वेष्टने' चुरादिरजन्तः अनेकाच्। यद्यप्येकाच इति भाष्ये न दृश्यते, तथापि यङ्विधौ सोसूत्र्यत इति भाष्यं तत्र मानमिति बोध्यम्। एवं च 'षाध संसिद्धौ' इत्यादौ सकारपाठस्यैव दृश्यमानत्वेऽपि षोपदेशत्वमेव। ननु 'सेकृ गतौ' 'सृ गतौ' 'सृज गतौ' 'सृज विसर्गे' एते चत्वारः अच्परकसादयः। स्तृञ् आच्छादने, ऋदन्तः श्नुविकरणः, । 'स्तॄञ् आच्छादने' ॠदन्तः श्नाविकरणः, 'स्त्यै शब्दसङ्घातयोः'—एते त्रयो दन्त्यपरकसादयः। एतेषां सप्तानामपि षोपदेशत्वं स्यादित्यतिव्याप्तिमाशङ्क्य तद्भिन्नत्वं विशेषणमाह—**सेक् सृप् सृ स्तृ सृज स्तॄस्त्यान्ये इति।** स्त्यै धातोः कृतात्वस्य निर्देशः श्लोके समावेशार्थः। स्त्यै इत्यैकारान्तस्य निर्देशे

दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोऽष्ठजोऽपि, ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञापकात्। २६ ह्लाद अव्यक्ते शब्दे। ह्लादते। जह्लादे। २७ ह्लादी सुखे च। चादव्यक्ते शब्दे। ह्लादते। २८ स्वाद आस्वादने। स्वादते। २९ पर्द कुत्सिते शब्दे। गुदरवे इत्यर्थः। पर्दते। ३० यती प्रयत्ने। यतते। येते। ३१ युतृ ३२ जुतृ भासने। योतते। युयुते। जोतते। जुजुते। ३३ विथृ ३४ वेथृ याचने। विविथे। विवेथे। ३५ श्रथि शैथिल्ये। श्रन्थते। ३६ ग्रथि कौटिल्ये। ग्रन्थते। ३७ कत्थ श्लाघायाम्। कत्थते। एधादयोऽनुदात्तेतो गताः। अथाष्टात्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः।

'स्त्यायन्य' इत्येकस्याक्षरस्याधिक्यापत्तेः। नन्वेवमपि 'ष्वष्क् गतौ' 'ञिष्विदा गात्रप्रस्रवणे' 'ष्वद आस्वादने' 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' 'ञिष्वप् शये' 'ष्मिङ् ईषद्धसने' इत्येतेषु सकारस्य दन्त्यपरकत्वाऽभावात् अच्परकत्वाभावाच्च षोपदेशेष्वसंग्रहः स्यादित्यव्याप्तिमाशङ्क्य तानपि संगृह्णाति—**ष्वष्क् स्विद् स्वद् स्वञ्ज स्वप् स्मिङ इति**। 'अपीति' शेषः। ननु 'स्वृ शब्दोपतापयोः' इत्यादीनामपि दन्त्यवकारपरकत्वात् षोपदेशत्वं स्यादित्यत आह—**दन्त्यः केवलदन्त्य इति**। कुत इत्यत आह—**ष्वष्कादीनामिति**। अन्यथा दन्त्यपरकत्वादेव सिद्धे ष्वष्कादिग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। यद्यपि ष्वष्कतिरत्र भाष्ये न दृश्यते, तथापि सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधः--इति वार्तिकात्तल्लाभ इति भावः। **ह्लादेति**। रेफवानयम्। अव्यक्तशब्दः अमनुष्यवाक्। **जह्लाद इति**। अभ्यासस्य ह्रस्वः। चुत्वम्। **ह्लादीति**। लकारवानयम्। 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इण्निषेधार्थमीत्वम्। **स्वादेति**। केवलदन्त्यपरकत्वाभावान्नायं षोपदेशः। असिस्वदत्। **पर्देति**। गुदरव इत्यर्थः। **यतीति**। ईदित्त्वमिण्निषेधार्थम्। **येते इति**। 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ। **युतृ जुतृ इति**। ऋदित्त्वम् 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इत्याद्यर्थम्। **योतत इति**। शपि लघूपधगुणः। **युयुत इति**। 'असंयोगादि'ति कित्त्वान्न गुणः। **विथृ वेथृ इति**। द्वितीयान्ताविमौ। ननु 'विथृ' इत्येवास्तु, लघूपधगुणे सति वेथत इत्यस्याऽविशिष्टत्वादित्यत आह—**विविथे-विवेथे इति**। वेथृधातोर्विवेथे इति रूपम्। विथृधातोस्तु असंयोगादिति कित्त्वाद् गुणाभावे विविथ इति रूपमिति भावः। **श्रथीति**। द्वितीयान्तः। शैथिल्यम् स्रंसनम्। **श्रन्थते इति**। इदित्त्वान्नुम्। **ग्रन्थीति**। द्वितीयान्तः। कौटिल्यं वक्रीभवनम्। **ग्रन्थत इति**। इदित्त्वान्नुम्। **कत्थेति**। अविद्यमानगुणज्ञापनं श्लाघा। **अथाष्टात्रिंशदिति**। अष्टौ च त्रिंशदिति द्वन्द्वः। अष्टाधिका त्रिंशदिति चार्थः। 'द्व्यष्टनः संख्यायाम्' इत्यात्वम। अष्ट त्रिंशदिति पाठे तु अष्टेति पृथक्पदम्।

३८ अत सातत्यगमने। अतति। 'अत आदेः' (सू० २२४८) आत, आततुः, आतुः। लुङि—आतिस् ई त् इति स्थिते। (२२६६) इट ईटि ८। २। २८॥ इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे। 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः'। आतीत्, आतिष्टाम्, आतिषुः। (२२६७) वदव्रजहलन्तस्याचः ७। २। ३॥ वदेव्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु। इति प्राप्ते। (२२६८) नेटि ७। २। ४॥ इडादौ सिचि प्रागुक्तं

परस्मैपदिन इति। अनुदात्तस्वरितञित्त्वाभावात् 'शेषात् कर्तरि' इति परस्मैपदिन एवेति भावः। **अततीति।** सातत्यगमनं सन्ततगमनम्। लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अ अत् अ इति स्थिते पररूपे प्राप्ते आह—**अत आदेरिति।** 'इति दीर्घ' इति शेषः। तथा च अभ्यासाऽकारस्य दीर्घे सति सवर्णदीर्घः। तदाह—**आतेति।** अकारस्य हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्त्वाभ्यासलोपौ न। **लुङीति।** अत धातोर्लुङस्तिपि इतश्चेति इकारलोपे च्लेः सिचि तस्य इडागमे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईडागमे आटि वृद्धौ आति स् ई त् इति स्थिते सतीत्यर्थः।

(२२६६) **इट ईटि।** 'इट' इति पञ्चमी। रात्सस्येत्यतः सस्येति, संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति चानुवर्तते। तदाह—**इटः परस्येति।** एवं च आति स् ई त् इति स्थिते सकारस्य लोपे आति ई इति स्थिते सवर्णदीर्घे आतीदिति रूपं वक्ष्यति। तत्र सलोपस्यासिद्धत्वात् कथं सवर्णदीर्घ इत्यत आह—**सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति। आतिष्टामिति।** लुङस्तस्। तस्य ताम्। च्लेः सिच्। तस्य इटि आटि वृद्धौ षत्वम्। अपृक्तत्वाभावेन ईडभावात् सलोपो न। **आतिषुरिति।** लुङो झिः। च्लेः सिच्। जुस्, इट्, आट्, वृद्धिः। षत्वं रुत्वविसर्गौ। **आतीः।** आतिष्टम्, आतिष्ट। आतिषम्, आतिष्व, आतिष्म। अत्र वृद्धिमाशङ्कितुमाह।

(२२६७) **वदव्रज।** वद व्रज हलन्त एषां समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचनम् अङ्गस्येत्यधिकृतम्। 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु'इत्यनुवर्तते। तदाह—**वदेरित्यादिना।** हलन्तत्वादेव सिद्धे वदव्रजग्रहणं तु अवादीदव्राजीदित्यत्र 'अतो हलादेर्लघो'रिति वृद्धिविकल्पबाधनार्थम्।

(२२६८) **नेटि। प्रागुक्तं नेति।** 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इत्युक्तं नेत्यर्थः। तत्र वदव्रजयोर्विशेष्यविधानात् हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधोऽयम्। हलन्तलक्षणा वृद्धिस्तु अधाक्षीदित्यादावनिडादौ सिचि चरितार्था। नन्वातीदित्यादौ अकारस्य वृद्धौ सत्यामसत्यां च आटा एकादेशे सति रूपे विशेषाभावात् किं तन्नि-

न स्यात् । मा भवानतीत्, अतिष्टाम्, अतिषुः । ३९ चिती संज्ञाने । चेतति चिचेत । अचेतीत्, अचेतिष्टाम्, अचेतिषुः । ४० च्युतिर् आसेचने । सेचनमार्द्रीकरणम् । आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च । 'इर इत्संज्ञा वाच्या' । च्योतति । चुच्योत । (२२६९) इरितो वा ३ । १ । ५७ ।। इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत्-अच्योतीत् । ४१ श्च्युतिर् क्षरणे । श्च्योतति । चुश्च्योत । अश्च्युतत्-अश्च्योतीत् । यकाररहितोऽप्ययम् । श्चोतति । ४२ मन्थ विलोडने । विलोडनं प्रतिघातः । मन्थति । ममन्थ । यासुटः 'किदाशिषि' (सू० २२१६) इति कित्त्वात् 'अनिदिताम्' (सू० ४१५) इति नलोपः । मथ्यात् । ४३ कुथि ४४ पुथि ४५ लुथि ४६ मथि हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्त्वान्नलोपो न । कुन्थ्यात् । पुन्थ्यात् । लुन्थ्यात् । मन्थ्यात् । ४७ षिध

षेधेनेत्याशङ्क्याह—**मा भवानतीदिति** । माङ्योगे आडभावे सति वृद्धिनिषेधः सफल इति भावः । **चितीति** । ईदित्त्वम् 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इण्निषेधार्थम् । **चेततीति** । शपि लघूपधगुणः । **चिचेतेति** । तिबादेशणलः पित्त्वेन असंयोगादिति कित्त्वस्याऽप्रवृत्तेर्न गुणनिषेधः । चिचिततुरित्यादौ तु कित्त्वान्न गुणः । **अचेतीदिति** । 'इट ईटी'ति सलोपः । **अचेतिष्टामिति** । अपृक्तत्वाऽभावादीडभावान्न सिज्लोपः । नेटीति निषेधान्न हलन्तलक्षणा वृद्धिः । **च्युतिरिति** । अत्र इकारस्य रेफस्य च प्रत्येकमित्सञ्ज्ञायामिदित्त्वान्नुमि प्राप्ते आह—**इर इत्सञ्ज्ञेति** । तथा च इर् इति समुदायस्य इत्सञ्ज्ञकत्वादिदित्त्वाऽभावान्न नुमिति भावः । **च्योततीति** । लघूपधगुणः । **चुच्योतेति** । णलः पित्त्वेन कित्वाभावान्न गुणनिषेध इति भावः । चुच्युततुरित्यादौ तु कित्त्वान्न गुणः । लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते ।

(२२६९) **इरितो वा** । 'धातोरेकाच' इत्यतो धातोरिति 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य' इत्यतः अङिति 'पुषादिद्युतादी'त्यतः परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते । तदाह—**इरितो धातोरित्यादिना** । **अच्युतदिति** । अङि सति ङित्त्वान्न गुणः । अच्युतताम्, अच्युतन् । अच्युतः, अच्युततम्, अच्युतत । अच्युतम्, अच्युताव, अच्युताम । अङभावे त्वाह—**अच्योतीदिति** । 'इट ईटी'ति सिज्लोपः । अच्योतिष्टामित्यादि । **श्च्युतिरिति** । च्युतिवद्रूपाणि । **चुश्च्योतेति** । 'शर्पूर्वाः' इति चकारः शिष्यते । **यकाररहितोऽपीति** । 'मधुश्चुतं घृतमिव सुपूत'मित्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । **मन्थेति** । विलोडनमास्फालनम् । **मन्थतीत्यादि** । सुगमम् । आशीर्लिङि विशेषमाह—**यासुट इति** । **कुथीति** । चत्वारोऽपि इदितः इतीयान्ताः । इदित्त्वान्नुमि कुन्थतीत्यादि सुगमम् । आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वेऽपि

गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । 'सात्पदाद्योः' (सू २१२३) इति षत्वनिषेधे प्राप्ते । (२२७०) **उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम्** ८ । ३ । ६५ ॥ [1]उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात् । (२२७१) **सदिरप्रतेः** ८ । ३ । ६६ ॥ प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् । (२२७२) **स्तन्भेः** ८ । ३ । ६७ ॥ सौत्रस्य

इदित्त्वेन अनिदितामिति पर्युदासात् नलोपो नेत्याह—**इदित्त्वादिति । कुन्थ्यादिति** । पुन्थ्यात् । लुन्थ्यात् । मन्थ्यात् । एतदर्थमेव मन्थधातोः पृथक् मथीतिनिर्देशः । **षिध गत्यामिति** । अच्परकषकारादित्वात् षोपदेशोऽयम् । ततश्च धात्वादेरिति सः । तदाह—**सेधतीति । सिषेधेति** । आदेशसकारत्वात् षत्वम् । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव सिधेर्ग्रहणात् सेट्कोऽयम् । **असेधीदिति** । 'इट ईटि'इति सिज्लोपः । नेटीति निषेधात् न हलन्तलक्षणा वृद्धिः । असेधिष्टामित्यादि । अथ निषेधतीत्यादौ 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वं वक्ष्यति । तत्किमर्थम् 'आदेशप्रत्यययो'रित्येव सिद्धेरित्याशङ्क्याह—**सात्पदाद्योरिति** ।

(२२७०) **उपसर्गात्सुनोति । उपसर्गस्थादिति** । उपसर्गशब्द उपसर्गस्थे लाक्षणिक इति भावः । **निमित्तादिति** । इण्रूपादित्यर्थः । 'इण्कोः' इत्यधिकारेऽपि कोरिति नात्र सम्बध्यते, असम्भवात् । **सस्येति** । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तत इति भावः । **षः स्यादिति** । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारादिति भावः । अत्र सुनोतीत्यादिः श्तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ इति प्राञ्चः । स्पष्टार्थ इति प्रौढमनोरमायाम् । सेनयेति णिजन्तो नामधातुः । सेधतीति शपा निर्देशात् सिध्यतेर्न ग्रहणम् । अभिषुणोतीत्याद्युदाहरणम् । प्रकृते निषेधतीत्याद्यर्थमिह सूत्रोपन्यासः ।

(२२७१) प्रसङ्गादाह—**सदिरप्रतेः । उपसर्गादिति** । उपसर्गस्थादिणः परस्येत्यर्थः । सदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्यभिप्रेत्याह—**सदेः सस्येति** । निषीदतीत्युदाहरणम् ।

(२२७२) **स्तन्भेः** । नकारोपधनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—**सौत्रस्येति** । 'स्त-

---

(१) शब्दशक्तिमहिम्ना उपसर्गाणामपि प्रकृत्यर्थे एवान्वयात् अभिषावयतीत्यादिण्यन्तप्रयोगेष्वपि षत्वं भवत्येव । तदुक्तं भाष्ये—"सुनोत्यादीनां षत्वे ण्यन्तस्योपसंख्यानमधिकत्वात् अभिषावयति । न वाऽनन्यत्वात् । न च नात्र सुनोतिं प्रति क्रियायोगः । नासावेवं प्रेष्यते सुनु अभीति, किं तर्हि उपसर्गविशिष्टमसौ प्रेष्यते अभिषुणु इति" इति ।

सस्य षः स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किञ्च अप्रतेः इति नानुवर्तते । 'बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः' इति (रघुवंशे स० २ श्लो० ३२) । (२२७३) **अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ८ । ३ । ६८ ॥** अवात्स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् । (२२७४) **वेश्च स्वनो भोजने ८ । ३ । ६९ ॥** व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने । (२२७५) **परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ८ । ३ । ७० ॥** परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति । (२२७६) **प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि ८।३।६३॥** 'सेवसित'–(सू २२७५) इत्यत्र सितशब्दा-

---

न्भुस्तुन्भु' इति सूत्र निर्दिष्टस्य नोपधस्येत्यर्थः । स हि प्रतिपदोक्तः । 'ष्टभि प्रतिबन्धे' इत्यस्य तु धातोरिदित्त्वान्नुमि लाक्षणिकत्वान्न ग्रहणम् । तेन विस्तम्भत इत्यादौ न षत्वम् । 'उदःस्थास्तम्भोः' इति सूत्रे तु मोपधग्रहणादुभयोरपि ग्रहणम्, मकारस्य उभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् । ननु 'सदिस्तन्भ्योरप्रतेः' इत्येकमेव सूत्रं कुतो न कृतमित्यत आह—**योगविभाग उत्तरार्थ इति** । 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' इत्युत्तरसूत्रे सदेरननुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । ननु सदेरस्वरितत्वादालम्बनाविदूर्ययोर्वृत्त्यभावादेव च अनुवृत्यभावः सिद्ध इत्यस्वारस्यादाह—**किञ्चेति** । **नानुवर्तते इति** । स्तन्भेरित्यत्र अप्रतेरित्यस्य अनुवृत्तिर्नेष्टा । एकसूत्रत्वे तु अप्रतेरित्यस्य स्तन्भिनाऽपि सम्बन्धः स्यादिति भावः । 'अप्रतेः' इत्यस्य स्तन्भावानन्वयो वृद्धप्रयोगानुगत इत्याह—**बाहुप्रतिष्टम्भेति** ।

(२२७३) **अवाच्च** । आलम्बनं च आविदूर्यं चेति द्वन्द्वात्सप्तमीद्विवचनम् । **एतयोरिति** । आलम्बनाविदूर्ययोरर्थयोर्विद्यमानस्य अवात्परस्य स्तन्भेरित्यन्वयः । अपूर्वविधिरयम्, इणः परत्वाऽभावादप्राप्तेः । आलम्बने यथा—यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठतीति । आश्रित्येत्यर्थः । आविदूर्यं सामीप्यम् । अवष्टब्धा गौः । निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थः ।

(२२७४) **वेश्च** । अवादित्यनुकर्षणार्थश्चकारः । तदाह—**व्यवाभ्यामिति** । विष्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्त इत्यर्थः । अट्कुप्वाङिति णत्वम् ।

(२२७५) **परिनिविभ्यः** । सेवेत्यकार उच्चारणार्थः । 'षेवृ सेवायाम्'इति धातोर्ग्रहणम् । परिषेवते । निषेवते विषेवते । सितेत्यनेन षिञ् बन्धन इति क्तान्तस्य ग्रहणम् । अस्यैव धातोः एरजन्तो वा पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः । विषितः । विषयः । 'षिवु' तन्तुसन्ताने परिषीव्यति । 'षह' मर्षणे । परिषहते । सुट् आगमः । परिष्करोति । स्तुस्वञ्जोः 'उपसर्गात् सुनोती'त्येव सिद्धे 'सिवादीनां वे'ति विकल्पार्थं पुनर्वचनम् ।

(२२७६) **प्राक्सितात्** । **सुनोत्यादय इति** । 'उपसर्गात्सुनोती'त्यादिसूत्रो-

स्प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात्। न्यषेधत्–न्यषेधीत्। न्यषे-धिष्यत् (२२७७) स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ८।३।६४॥ प्राक्सितात्स्था-दिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम्। निषिषेध, निषिषिधतुः। (२२७८) सेधतेर्गतौ ८।३।११३॥ गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात्[1]। गङ्गां विसेधति। ४८ षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च। शास्त्रं शासनम्। (२२७९) स्वरति[2]सूतिसूयतिधूञूदितो वा ७।२।४४॥

पात्ता' इति शेषः। **तेषामिति**। पञ्चदशानामित्यर्थः। **न्यषेधदिति**। अकारेण व्यवहितत्वादिणः परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम्। अभ्यषुणोदित्यप्युदाहार्यम्।

(२२७७) **स्थादिषु**। अभ्यासेनेति तृतीयान्तम्। प्राक्सितादित्यनुवर्तते। तदाह—**प्राक्सितादिति**। उपसर्गात्सुनोतीति सूत्रे स्थाधातुमारभ्य 'परिनिविभ्यः सेवसिते'त्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये धातव उपात्ताः तेषु दशस्वित्यर्थः। निषिषेधेत्यादौ अभ्यासात्परस्य सस्य अभ्यासव्यवहितत्वेन उपसर्गात्परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम्। ननु निषिषेधेत्यादौ अभ्यासस्येकारस्य उपसर्गात्सुनोतीत्यनेनैव सिद्धत्वादभ्यासस्येति व्यर्थमित्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह—**एषामेवेति**। अभ्यासस्य सकारस्य चेत् षत्वं तर्हि स्थादिदशानामेवेत्यर्थः। एवं च 'षू प्रेरणे' अभिसुसूषति। अत्राभ्यासस्य न षत्वम्। अभ्यासात्परस्य तु सस्य स्तौतिण्योरेवेति नियमान्न षत्वम्।

(२२७८) **सेधतेः। न षत्वमिति**। 'न रपरे'त्यतो नेत्यनुवृत्तेरिति भावः। **गङ्गां विसेधतीति**। गच्छतीत्यर्थः। इह 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वं न भवति। अनन्तरस्येति न्यायेन 'उपसर्गात्सुनोती'त्यस्यैवायं निषेधः न त्वादेशप्रत्यययोरित्य-स्यापि। तेन सिषेधेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं भवत्येव। **षिधू इति**। ननु वाक्यसङ्घविशेषात्मकस्य शास्त्रस्य अक्रियारूपत्वात्कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह— **शास्त्रं शासनमिति**। माङ्गल्यं तु शुभकर्म। षिध गत्यामितिवदस्यापि रूपाणि। तत्र वलादावार्धधातुके नित्यमिटि प्राप्ते।

---

(१) अनन्तरस्येतिन्यायमात्रानुसारिणः समामनन्ति यदयं निषेधः "आदेश-प्रत्यययोः (८।३।५९) इति सूत्रस्य प्रवृत्तिविषये एव प्रवर्तते। अतः 'सिषेध' इत्यादौ षत्वं भवत्येवेति। भाष्यस्वरसविदस्तु सिचो यङीत्येतत्साहचर्यात् अयं सर्वषत्व-निषेधः। "उपसर्गात्०" ८।३।६५) इत्यस्य तु नात्र सम्बन्धः, विच्छिन्नत्वात्। तेन गङ्गां विसिषेधेत्येव प्रयोगः साधुः।

(२) सूतीत्यत्र गुणाभावः सौत्रः। एवं निर्देशे ह्रस्वान्तत्वभ्रमो न भवतीति फलं सिध्यति।

स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् । (२२८०) झषस्तथोर्धोऽधः ८ । २ । ४० ॥ झषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेद्ध । सिषेधिथ । सेद्धा–सेधिता । सेत्स्यति–सेधिष्यति । असैत्सीत् । (२२८१) झलो झलि ८ । २ । २६ ॥ झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । असैद्धाम्, असैत्सुः । असैत्सीः, असैद्धम्, असैद्ध । असैत्सम्, असैत्स्व, असैत्स्म । पक्षे–असेधीत्, असेधिष्टामित्यादि । ४९ खादृ भक्षणे ।

(२२७९) **स्वरति ।** 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । स्वरति सूति सूयति धूञ् ऊदित् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । फलितमाह—**स्वरत्यादेरिति ।** स्वरतीति । स्वृधातोः शपा निर्देशः । सूतीति सूयतीति च लुग्विकरणस्य श्यन्विकरणस्य च सूधातोर्निर्देशः । एवं च 'षू प्रेरणे' इति तौदादिकस्य न ग्रहणम् । 'धूञ् कम्पने' स्वादिः क्र्यादिश्च । ञकारानुबन्धनिर्देशात् 'धू विधूनने' इत्यस्य न ग्रहणम् । 'इट्सनिवा' इत्यतो वेत्यनुवर्तमाने वाग्रहणं 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति लिङ्सिचोः विकल्पनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् । एवं च थलि इडभावपक्षे द्वित्वादौ सिसेध् थ इति स्थिते ।

(२२८०) **झषस्तथोः ।** झष इति पञ्चमी । तश्च थ् चेति द्वन्द्वः । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारथकारयोरिति लभ्यते । 'धः' इति प्रथमैकवचनम् । अकार उच्चारणार्थः । धकार इति लभ्यते । 'अध' इति षष्ठ्यन्तम् । धाधातुभिन्नस्येति लभ्यते । तदाह—**झषः परयोरिति । जश्त्वमिति ।** सिसेध् ध इति स्थिते 'झलां जश् झशि' इति प्रथमधकारस्य दकारे सिषेद्धेति रूपमित्यर्थः । सिषिधिव-सिषिध्व । सिषिधिम-सिषिध्म । क्रादिनियमस्तु नेड्वशीति प्रक्रमान्नञ्प्रापितस्यैवाभावस्य निवर्तकः न तु विभाषादिप्रापितस्यापि, अनन्तरस्येति न्यायात् । इट्पक्षे आह—**सिषेधिथेति । सेद्धेति ।** लुट्, तास्, इडभावः, डा, टिलोपः, गुणः, धत्वं, जश्त्वम् । सेद्धारौ, सेद्धार इत्यादि । **सेधितेति ।** इट्पक्षे रूपम् **सेत्स्यति-सेधिष्यतीति ।** लृटि स्यः इड्विकल्पः । **असैत्सीदिति ।** लुङ्स्तिप्, इकारलोपः, च्लिः, सिच्, इडभावः । 'अस्तिसिचः' इति ईट् । 'वदव्रजेति' वृद्धिः । धकारस्य चर्त्वम् । असैध् स् तामिति स्थिते, अपृक्तत्वाभावादीडभावादिडभावाच्च 'इट ईटी'ति सिचो लोपे अप्राप्ते ।

(२२८१) **झलो झलि ।** झल इति पञ्चमी । संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति 'सत्तस्ये'त्यतः सस्येति चानुवर्तते । तदाह—**झलः परस्य सस्य लोपः स्यादिति । असैद्धामिति ।** असैध् स् तामिति स्थिते, सलोपे धत्वे, जश्त्वे च

ऋकार इत्। खादति। चखाद। ५० खद स्थैर्ये हिंसायां च। चाद्भक्षणे। स्थैर्येऽकर्मकः। खदति। (२२८२) अत उपधायाः ७। २। ११६॥ उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे। चखाद। (२२८३) णलुत्तमो वा ७। १। ९१॥ उत्तमो णल्वा णित्स्यात्। चखाद—चखद। (२२८४) अतो हलादेर्लघोः ७। २। ७॥ हलादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात्। अखादीत्–अखदीत्। ५१ बद स्थैर्ये। पवर्गीयादिः। बदति। बबाद, बेदतुः। बेदिथ। बबाद–बबद। अबादीत्–अब-

---

रूपम्। **पक्ष इति।** इट्पक्षे इत्यर्थः। **असेधीदिति।** 'इट ईटीति' सलोपः। नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः। लघूपधगुणः। **खादृ इति।** अत्र ऋदित्त्वं 'नाग्लोपी'-त्याद्यर्थमित्यभिप्रेत्याह—**ऋकार इदिति। खदेति।** स्थैर्यम्–स्थिरीभवनम्। णलि अजन्तत्वाभावादचो ञ्णितीति वृद्धेरप्राप्तौ।

(२२८२) **अत उपधायाः। वृद्धिः स्यादिति।** 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **ञिति णिति चेति।** 'अचोञ्णिती'त्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **चखादेति।** एत्त्वाभ्यासलोपौ तु नात्र भवतः। पित्त्वे अकित्त्वात्, आदेशादित्वात्, तदपेक्षया वृद्धेः परत्वाच्च।

(२२८३) **णलुत्तमः। णित् स्यादिति।** 'गोतो णित्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **चखाद-चखदेति।** णित्त्वे उपधावृद्धिः। तदभावे न।

(२२८४) **अतो हलादेः।** 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते। 'नेटी-' त्यस्मादिटीति 'ऊर्णोतेर्विभाषे'त्यतो विभाषेति च। तदाह—**हलादेरिति।** हलाद्यङ्गावयवस्येत्यर्थः। आदिग्रहणं स्पष्टार्थम्। हलः परस्येत्येव सिद्धेः। **अखादीत्–अखदीत् इति।** वृद्धौ तदभावे च इट ईटीति सिज्लोपः। अखादिष्टाम्, अखदिष्टामित्यादि। **बदेति।** स्थैर्यम् स्थिरीभवनम्। **पवर्गीयादिरिति।** पवर्गतृतीयादिरित्यर्थः। न तु दन्त्योष्ठ्यादिरिति भावः। **बबादेति।** 'अत उपधाया' इति वृद्धिः। **बेदतुरिति।** अभ्यासजश्त्वेन आदेशादित्वेऽपि जश्त्वस्य वैरूप्यापादकत्वाऽभावादेत्वाभ्यासलोपाविति भावः। बबादेत्यत्र तु पित्वेन कित्त्वाभावादेत्त्वाभ्यासलोपौ न। **बेदिथेति।** अकित्त्वेऽपि 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ। बेदथुः। बेद। अथ उत्तमपुरुषणलि 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वविकल्पादुपधावृद्धिविकल्प इत्याह—**बबाद-बबदेति।** बेदिव, बेदिम। **अबादीत्-अबदीत् इति।** 'अतो हलादे'रिति वृद्धिविकल्पः। **गदेति।** व्यक्तवाक् मनुष्यकृतशब्दप्रयोगः।

दीत्। ५२ गद व्यक्तायां वाचि। गदति। (२२८५) नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ८।४।१७॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य[1] नेर्णः स्याद् गदादिषु। प्रणिगदति। जगाद। ५३ रद विलेखने। विलेखनं भेदनम्। रराद। ५४ णद अव्यक्ते शब्दे। (२२८६) णो नः ६।१।६५॥ धातोरादेर्णस्य नः स्यात्। नदति। 'णोपदेशास्त्वनर्द्नाटिनाथ्नाध्नन्द्नक्कनॄनृतः।' नाटेर्दीर्घाहस्य पर्युदासाद् घटा-

---

जगाद इति। चुत्वजश्त्वे। उपधावृद्धिः। वैरूप्यापादकादेशादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न। जगदतुः जगदुरित्यादि।

(२२८५) नेर्गद। 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते। 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यत उपसर्गादिति च। तच्च उपसर्गस्थे लाक्षणिकम्। तदाह—उपसर्गस्थादिति। शितपा शपा च निर्देशाः यङ्लुग्निवृत्यर्थाः। प्रणिगदतीति। भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम्। रदेति। णलि उपधावृद्धिमभिप्रेत्याह—ररादेति। रेदतुरित्यादि। अरादीत्—अरदीत्। णदेति। अव्यक्तशब्दः अमनुष्यपशुपक्ष्यादिकृतशब्दप्रयोगः। (२२८६) णो नः। 'ण' इति षष्ठ्यन्तम्। 'धात्वादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—धातोरादेरिति। तेन अणतीत्यादौ न नत्वम्। नः स्यादिति। नकारः स्यादित्यर्थः। नदतीति। मेघादिरिति शेषः। 'णो नः' इति नत्वस्यानैमित्तिकतया लिण्निमित्तादेशादित्वाऽभावादेत्त्वाभ्यासलोपौ स्त एव—नेदतुरित्यादि। अथ 'नृत्नर्द्नन्द्नक्कनाट्नाथृनाधृनॄवर्जं णोपदेशाः' इति भाष्यं श्लोकार्धेन सङ्गृह्णाति—णोपदेशास्त्विति। 'नर्द शब्दे'। 'नट अवस्कन्दने' चुरादिः। 'नाथृ नाधृ याच्ञादौ' द्वितीयचतुर्थान्तौ। 'टुनदि समृद्धौ'। 'नक्क नाशने'। 'नॄ नये'।

---

(१) "रषाभ्यां नो णः समानपदे" (८-४-१) इति सूत्रे यथा 'रषाभ्याम्' इति पञ्चम्यन्तपदोपात्तस्य यथानिमित्तत्वं तथा "नेर्गदेति" सूत्रे गदादिशब्दघटितप्रकृतिकसप्तम्यन्तशब्दोपात्तस्यापि निमित्तत्वमिति भावः। स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयोः। तत्र हि "नेर्गदादिष्वड्व्यवाय उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। प्रण्यगदत्। आङा चेति वक्तव्यम्। प्रण्यागदत्।' ननु चायमट् गदादिभक्तो गदादिग्रहणेन ग्राहिष्यते। न सिध्यति। अङ्गस्याडित्युच्यते, विकरणान्तं चाङ्गम्। एवं तर्ह्यड्व्यवाय इति वर्तते। क्व प्रकृतम्? अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीति। तद्वै कार्यिविशेषणम्। निमित्तविशेषणेन चेहार्थः। तत्रापि निमित्तविशेषणमेव" इत्युक्तम्। अत्र कैयटः—'यत्र यन्निमित्तं तत्र तस्याडादादिभिर्व्यवधाने णत्वमित्याश्रीयते, इति। गदादीनामपि निमित्तत्वसद्भावाद अड्व्यवधाने णत्वं सिध्यतीत्यर्थः।

दिर्णोपदेश एव। तवर्गचतुर्थान्तनाधतेः नृनन्द्योश्च केचिण्णोपदेशतामाहुः। (२२८७) उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ८।४।१४॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि। प्रणदति। प्रणिनदति। ५५ अर्द गतौ याचने च। 'अत आदेः' (सू २२४८)। (२२८८) तस्मान्नुड्द्विहलः ७।४।७१॥ द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात्। आनर्द। आर्दीत्। ५६ नर्द ५७ गर्द शब्दे। णोपदेशत्वाभावान्न णः। प्रनर्दति। गर्दति। जगर्द। ५८ तर्द हिंसायाम्। तर्दति। ५९ कर्द कुत्सिते शब्दे। कुत्सिते कौक्षे। कर्दति। ६० खर्द दन्दशूके। दंशनहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः। खर्दति। चखर्द। ६१ अति ६२ अदि बन्धने। अन्तति। आनन्त।

'नृती गात्रविक्षेपे'। एभ्योऽष्टभ्योऽन्ये णकारादिधातवः इदानीं नकारादित्वेन दृश्यमाना अपि नत्वसम्पन्ननकारादितया णोपदेशाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः। 'नाटी'ति ण्यन्तस्य प्रयोजनमाह—**नाटेरिति। घटादिरिति।** 'नट नृत्ता'विति घटादिपठित इत्यर्थः। तत्फलं घटादौ वक्ष्यते। मतान्तरमाह—**तवर्गेति।** तवर्गचतुर्थान्तनाधधातोः नृनन्द्योश्च णोपदेशेषु पर्युदासाऽभावमङ्गीकृत्य तेषामपि णोपदेशत्वमाहुरित्यर्थः। अत्र मते पञ्चभ्यो भिन्ना णोपदेशा इति फलितम्। भाष्यविरोधोऽत्रारुचिबीजम्। ननु णकारमुपदिश्य तस्य किमर्थं नकारो विधीयते, नकार एवोपदिश्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह।

(२२८७) **उपसर्गात्।** 'रषाभ्यां नो णः' इत्यधिकृतम्। तदाह—**उपसर्गस्थादिति।** 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवृत्तेरसमासे न स्यादित्यसमासग्रहणम्। तथा सति 'प्रणाम' इत्यादौ समासे न स्यादित्यपि ग्रहणम्। तदाह—**समासे असमासेऽपीति।** णस्योपदेशो यस्मिन्निति विग्रहः। **प्रणदतीति।** भिन्नपदत्वादप्राप्तिः। **प्रणिनदतीति।** नेर्गदेति णत्वम्। न चात्र 'उपसर्गादसमास' इति धातुनकारस्य णत्वं शङ्क्यम्, अट्कुप्वाङ्भिन्नेन व्यवधानात्। **अर्देति।** 'उपधायां च' इत्यत्र इक इत्यनुवर्तनात् अर्दतीत्यादौ न दीर्घः। लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अत आदेरित्यभ्यासाकारस्य दीर्घे आ अर्देति स्थिते।

(२२८८) **तस्मान्नुट्।** 'द्वौ हलौ यस्य तस्ये'ति विग्रहः। तच्छब्देन 'अत आदे'रिति कृतदीर्घः परामृश्यते। तदाह—**दीर्घीभूतादिति।** टकार इत्। उकार उच्चारणार्थः। टित्त्वादाद्यवयवः। तदाह—**आनर्देति। आर्दीदिति।** 'इट ईटि' इति सिज्लोपः। **नर्देत्यादि।** स्पष्टम्। **कर्देति।** कुत्सितशब्देन कुत्सितविशेषो विवक्षित इत्याह—**कुत्सिते कौक्ष इति।** कुक्षिभवे इत्यर्थः। **खर्देति।**

अन्दति । आनन्द । ६३ इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दाञ्चकार । ६४ बिदि अवयवे । पवर्गतृतीयादिः । बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । भिदि इति पाठान्तरम् । ६५ गडि वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति । ६६ णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । प्रणिन्दति । ६७ टुनदि समृद्धौ । (२२८९) आदिर्ञिटुडवः १ । ३ । ५ ॥ उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्त्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । ६८ चदि आह्लादे । चन्दति । चचन्द । ६९ त्रदि चेष्टायाम् । त्रन्दति । तत्रन्द । ७० कदि ७१ क्रदि ७२ क्लदि आह्वाने रोदने च । चकन्द चक्रन्द । चक्लन्द । ७३ क्लिदि परिदेवने । चिक्लिन्द । ७४ शुन्ध शुद्धौ । शुन्धति । शुशुन्ध । नलोपः ।

दन्दशूकः दंशनस्वभावः सर्पः । 'दन्दशूको बिलेशयः' इत्यमरः । ननु सर्पस्य क्रियात्वाभावात् कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह—**दंशनेति । अति अदीति ।** इदित्त्वान्नुम् । तदाह—**अन्ततीति । आनन्तेति ।** 'अत आदेः' इति दीर्घः । 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुट । एवम् अन्दति । **आनन्देति** । नुट् । आन्दीत् । **इदीति । परमैश्वर्यम्**—परमेश्वरीभवनम् । **इन्दतीति** । इदित्त्वान्नुम् । **इन्दाञ्चकारेति ।** 'इजादेश्च' इत्याम् । **बिदीति** । इदित्त्वान्नुमित्याह—**बिन्दतीति** । नन्ववयवस्य अक्रियारूपत्वात् कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह—**अवयवं करोतीत्यर्थ इति ।** अबिन्दीत् । अबिन्दिष्टामित्यादि । **पाठान्तरमिति ।** पवर्गीयचतुर्थादिरित्यर्थः । **गडीति । वदनैकदेश इति ।** तत्क्रियायामित्यर्थः । गण्डति । अगण्डीत् । **अन्तत्यादय इति ।** अति-अदि बन्धने, इदि परमैश्वर्ये, बिदि अवयवे, गडि वदनैकदेशे इति पञ्च धातवः तिङ्प्रकृतयो न भवन्तीति काश्यपमतमित्यर्थः । **अन्य इति ।** काश्यपादन्ये मुनयः तिङमपि एभ्य इच्छन्तीत्यर्थः । **णिदीति ।** इदित्त्वान्नुम् । णोपदेशत्वात् णस्य नत्वम् । तदाह—**निन्दतीति । प्रणिन्दतीति ।** 'उपसर्गादसमासेऽपी'ति णत्वम् । **टु नदीति ।** समृद्धिः प्रजापश्वादिसम्पत्तिः ।

(२२८९) **आदिः ।** 'भूवादयो धातवः' इत्यस्मात् धातव इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इत्यस्मात् उपदेश इति, इदिति चानुवर्तते । आदिरिति इदिति च बहुत्वे एकवचनम् । तदाह—**उपदेश इति ।** ट्वित्करणं 'ट्वितोऽथुच्' इत्येतदर्थम् । **नन्दतीति ।** इदित्त्वान्नुम् । **इदित्त्वादिति ।** आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वेऽपि इदित्त्वात् अनिदितामिति नलोपो नेत्यर्थः । **नन्द्यादिति ।** अन्द्यात् अन्ध्यादिन्यस्याप्युपलक्षणम् । **चदीति ।** इदित्त्वान्नुमित्याह—**चन्दतीति । त्रदीति ।** अनुस्वारः ... । इदित्त्वान्नुमित्याह—**त्रन्दतीति । क्रदि**

शुध्यात् । अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । ७५ शीकृ सेचने । तालव्यादिः । दन्त्यादिः इत्येके । शीकते । शिशीके । ७६ लोकृ दर्शने । लोकते । लुलोके । ७७ श्लोकृ संघाते । संघातो ग्रन्थः । स चेह ग्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । ७८ द्रेकृ ७९ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति ह्रस्वः । दिद्रेके । दिध्रेके ८० रेकृ शङ्कायाम् । रेकते । ८१ सेकृ ८२ स्रेकृ ८३ स्रकि ८४ श्रकि ८५ श्लकि गतौ । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ तालव्यादी । अषोपदेशत्वान्न षः । सिसेके । ८६ शकि शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के । ८७ अकि लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के । ८८ वकि कौटिल्ये । वङ्कते । ८९ मकि मण्डने । मङ्कते ।

क्लदीति । अदुपधौ । क्लिदि परिदेवने इति । अनुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः । शुन्ध शुद्धाविति । अकर्मकोऽयम् । शुन्धतीति । शुचिर्भवतीत्यर्थः । ननु शुधीत्येवमिदिदेवाऽयं कुतो न पठित इत्यत आह—नलोप इति । आशीर्लिङि 'अनिदिताम्' इति नलोपे शुध्यादिति रूपमिष्टम् । इदित्त्वे तु नलोपो न स्यादिति भावः । अथ कवर्गीयान्ता इत्यादि 'लोकृ' इत्यन्तम् । स्पष्टम् । श्लोकृ इति । संघातशब्दं व्याचष्टे—ग्रन्थ इति । ननु वाक्यसमुदायात्मकस्य ग्रन्थस्य अक्रियात्वात् कथं धात्वर्थमित्याशङ्क्याह—स चेहेति । ग्रन्थनं ग्रन्थः सङ्घीभावः सङ्घीकरणं वा । तत्र सङ्घीभवनं सङ्घनिष्ठम् । सङ्घीकरणं तु सङ्घीकर्तृनिष्ठम् । तत्र सङ्घीभवनार्थकत्वे अकर्मकः । सङ्घीकरणार्थत्वे सकर्मक इत्यर्थः । श्लोकत इति । सङ्घीभवतीत्यर्थः, सङ्घीकरोतीति वा । द्रेकृ ध्रेकृ इति । शब्दनम् शब्दः । एच इति । लिटि एशि द्वित्वे हलादिशेषे देद्रेक् ए इति स्थिते अभ्यासे एकारस्य ह्रस्वो भवन् 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इति इकारो भवतीत्यर्थः । दिध्रेके इति । अभ्यासे धकारस्य जश्त्वेन दकारः । एकारस्य तु ह्रस्व इकारः । रेकृ इति । शङ्का संशयः आक्षेपो वा । शीकृ सेचने इत्यारभ्य एतत्पर्यन्ता ऋदितः । सेकृ इति । आद्यौ एकारमध्यौ ऋदितौ । इतरे त्रयः अदुपधाः इदितः । त्रय इति । पञ्चसु आद्यास्त्रय इत्यर्थः । अषोपदेशत्वादिति । सेकृधातोः पर्युदासान्न षोपदेशत्वम् । द्वितीयतृतीययोस्तु दन्त्याच्परकत्वादित्वाभावान्न षोपदेशत्वम् । ततश्च सकारस्यादेशसकारत्वाभावान्न षत्वमिति भावः । 'एच इग्घ्रस्वादेशे' इत्यभिप्रेत्याह—सिसेक इत्यादि । 'सस्रङ्के' इत्यादावपि इदित्त्वान्नुम् । शकीति । इदित्त्वान्नुमित्याह—शङ्कत इति । शशङ्क इति । अकीति । लक्षणं चिह्नीकरणम् । अङ्कत इति । इदित्त्वान्नुम् । आनङ्क इति । 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुट् । वकि कौटिल्ये

९० कक लौल्ये । लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते । चकके । ९१ कुक ९२ वृक आदाने । कोकते । चुकुके । वर्कते । ववृके । 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन' । ९३ चक तृप्तौ प्रतिघाते च । चकते । चेके । ९४ ककि ९५ वकि ९६ श्वकि ९७ त्रकि ९८ ढौकृ ९९ त्रौकृ १०० ष्वष्क १०१ वस्क १०२ मस्क १०३ टिकृ १०४ टीकृ १०५ तिकृ १०६ तीकृ १०७ रघि १०८ लघि गत्यर्थाः । कङ्कते । डुढौके । तुत्रौके । 'सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ।' ष्वष्कते । षष्वष्के । अत्र तृतीयो दन्त्यादिः इत्येके । टेकते । टीकते । एवं तेकते । तीकते । लघि भोजननिवृत्तावपि । १०९ अघि ११० वघि १११ मघि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गतौ गत्यारम्भे च इत्यन्ये । अङ्घते । आनङ्घे । वङ्घते । मङ्घते । मघ कैतवे च । ११२ राघृ ११३ लाघृ

इत्यादि स्पष्टम् । **कुक वृकेति** । द्वितीयः ऋदुपधः । शपि लघूपधगुणं मत्वा आह—**कोकत इति । चुकुक इति** । 'असंयोगादि'ति कित्त्वात् न लघूपधगुणः । अभ्यासे चुत्वम् । लघूपधगुणे रपरत्वं मत्वाह—**वर्कत इति** । लिटि 'असंयोगात्' इति कित्त्वान्न गुण इति मत्वाह—**ववृक इति** । उरदत्वं हलादिश्शेषः । ननु कित्त्वात् परत्वात् गुणः स्यात्, कृते गुणे रपरत्वे संयोगात्परत्वेन कित्त्वस्याऽप्रवृत्त्या अनित्यत्वादित्यत आह—**ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेनेति । चकेति** । तृप्तावकर्मकः । प्रतिघाते सकर्मकः । एत्त्वाभ्यासलोपौ मत्वाह—**चेक इति । कक्तीति** । एते पञ्चदश धातवः । आद्याश्चत्वारः इदितः । द्वितीयो वकारादिः । तृतीयस्तालव्यादिः । पञ्चमषष्ठौ दशमाद्याश्चत्वारश्च ऋदितः । दशमद्वादशौ इदुपधौ । रघिलघी इदितौ चतुर्थान्तौ । कङ्कत इत्यादाविदित्त्वान्नुम् । **डुढौके तुत्रौक इति** । अभ्यासे ढस्य जश्त्वेन डकारः ओकारस्य ह्रस्व उकारः । अथ ष्वष्कधातोः षोपदेशपरिगणनात् 'धात्वादेः' इति सत्वे प्राप्ते आह—**सुब्धात्विति । षष्वष्क इति** । संयुक्तहलमध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न, संयोगात्परत्वेन लिटः कित्त्वाभावाच्च । **तृतीय इति** । तथा च 'स्वष्कते' इति रूपम् । केवलदन्त्यपरकसादित्वाभावेन षोपदेशत्वाऽभावः । **टेकते इति** । लघूपधगुणः । **टीकत इति** । दीर्घोपधत्वान्न गुणः । **एवं तेकते तीकत इति** । रङ्घते । लङ्घते । इदित्त्वान्नुम् । **लघि भोजननिवृत्तावपीति** । निवृत्तिः विमुखीभवनम् । लङ्घते । न भुङ्क्त इत्यर्थः । **अघीति** । त्रयोऽपि चतुर्थान्ता इदितः । **आनङ्घ इति** । 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुट् । **वङ्घत इति** । इदित्त्वान्नुम् । लिटि तु ववङ्घे इति रूपम् । वादित्वात्संयुक्तहलमध्यस्थत्वात् संयोगात्परत्वेन लिटः कित्त्वाऽभावाच्च

११४ द्राघृ सामर्थ्ये । राघते । लाघते । ध्राघृ इत्यपि केचित् । द्राघृ आयामे च । आयामो दैर्घ्यम् । द्राघते । ११५ श्लाघृ कत्थने । श्लाघते । **अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत्** । ११६ फक्क नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क । ११७ तक हसने । तकति । ११८ तकि कृच्छ्रजीवने । तङ्कति । ११९ बुक्क भषणे । भषणं श्वरवः । बुक्कति । १२० कख हसने । प्रनिकखति । १२१ ओखृ १२२ राखृ १२३ लाखृ १२४ द्राखृ १२५ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः । ओखति । ओखाञ्चकार । १२६ शाखृ १२७ श्लाखृ व्याप्तौ । शाखति । २८ उख १२९ उखि १३० वख १३१ वखि १३२ मख १३३ मखि १३४ णख १३५ णखि १३६ रख १३७ रखि १३८ लख १३९ लखि १४० इख १४१ इखि १४२ ईखि १४३ वल्ग १४४ रगि १४५ लगि १४६ अगि १४७ वगि १४८ मगि १४९ तगि १५० त्वगि १५१ श्रगि १५२ श्लगि १५३ इगि १५४ रिगि १५५ लिगि गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति । ओखति । (२२९०) **अभ्यासस्यासवर्णे** ६ । ४ । ७८ ॥ इवर्णोवर्णान्तस्य अभ्यासस्येयङुवङौ स्तो-

---

एत्त्वाभ्यासलोपौ न । **मघि कैतवे चेति** । कैतवं वञ्चना । **राघृ इति** । त्रयोऽपि ऋदितः । सामर्थ्यं कार्यक्षमीभवनम् । **ध्राघृ इत्यपीति** । चतुर्थादिमपि केचित् पठन्तीत्यर्थः । **द्राघृ इति** । आयामः दीर्घीभवनम् । **श्लाघृ कत्थन इति** । **कत्थनं** स्तुतिः । शीकृ इत्यादयो द्विचत्वारिंशदात्मनेपदिनो गताः । **फक्क नीचै-रित्यादि** स्पष्टम् । **प्रनिकखतीति** । 'शेषे विभाषा' इत्यत्र अकखादाविति पर्युदासान्नेर्णत्वं नेति भावः । **ओखृ इति** । **अलमर्थः**—भूषणक्रिया, पर्याप्तिः, वारणं वा । ओखति । ओखाञ्चकार । **शाखृ श्लाखृ इति** । श्लाघृ इति चतुर्थान्त आत्मनेपदेषु गतः । **उख उखीति** । **पञ्चदशेति** । 'इखि इत्यन्ता' इति शेषः । **त्रयोदशेति** । 'वल्गादय' इति शेषः । तत्र इदित्त्वान्नुम् । आशीर्लिङि नलोपाभावश्च । **पठन्तीति** । तेषां मते खान्ता एकोनविंशतिरिति बोध्यम् । **ओखतीति** । शपि लघूपधगुणः । लिटि णलः पित्त्वेन कित्त्वाभावात् प्राप्तस्यापि लघूपधगुणस्य द्विर्वचनेऽचीति निषिद्धतया गुरुमत्त्वाभावादामभावे सति पूर्वं द्वित्वे कृते हलादिशेषे पश्चात् 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति परिभाषया अन्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा लघूपधगुणे कृते उ ओख् अ इति स्थिते, उवर्णस्य यणि प्राप्ते ।

(२२९०) **अभ्यासस्य** । 'अचि श्नुधात्वि'त्यतः अचीति य्वोरियङुवङाविति चानुवर्तते । इश्च उश्च यू तयोरिति विग्रहः । अभ्यासविशेषणमिदं तदन्त-

ऽसवर्णेऽचि । उवोख । सन्निपातपरिभाषया 'इजादेः—' (सू २२२७) इत्याम् न । ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद् ह्रस्वः प्राप्तो न भवति, सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः । 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति न्यायात्परत्वाच्च । उङ्खति । ववाख, ववखतुः । वङ्खति । मङ्खति । ममङ्ख । मेखतुः । नखति । नङ्खति । रखति । रेखतुः ।

विधिः । तदाह—**इवर्णोवर्णान्तस्येति** । ङित्त्वादन्तादेशौ । **उवोखेति** । 'अचि श्नुधात्वि'त्यस्य तु नात्र प्राप्तिः, अजादौ प्रत्यये परत एव तत्प्रवृत्तेः, अभ्यासस्य अङ्गत्वाभावाच्च । ननु द्वित्वे कृते लघूपधगुणे सति इजादिगुरुमत्त्वादाम् स्यादित्यत आह—**सन्निपातेति** । णलि परे विहितगुणसम्पन्नमिजादिगुरुमत्त्वमाश्रित्य आमं गुणो न प्रवर्तयति, आमि सति धातोर्णल्परकत्वव्याघातादिति भावः । **ऊखतुरिति** । अपित्त्वेन कित्त्वात् लघूपधगुणाभावे द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णपरकत्वादभ्यासस्यासवर्ण इति इयङभावे सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः । ननु 'ऊखतुः' इत्यत्र ऊकारस्य सवर्णदीर्घसम्पन्नस्य एकादेशतया पूर्वान्तत्वेनाभ्याससम्बन्धित्वात् 'ह्रस्वः' इत्यभ्यासस्याचो विधीयमानो ह्रस्वः प्राप्नोतीत्याशङ्कते—**इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्त इति** । अथ परिहरति—**न भवतीति** । कुत इत्यत आह—**सकृत्प्रवृत्तत्वादिति** । तदेवोपपादयति—**आङ्गत्वादिति** । उ उखतुरिति स्थिते पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या अभ्यासह्रस्वे सवर्णदीर्घे 'ऊखतु'रिति स्थितिः । तत्र ऊकारस्य पुनरभ्यासह्रस्वो न भवति, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायादित्यर्थः । ननु वर्णमात्रापेक्षत्वेन अन्तरङ्गतया प्रथमं सवर्णदीर्घ एव स्यादिति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिर्दुरुपपादेत्यत आह—**वार्णादिति** । तया चानया परिभाषया बहिरङ्गोऽपि ह्रस्व एव प्रथमं प्रवर्तत इति भावः । **परत्वाच्चेति** । नन्विदमनुपपन्नम्, उक्तरीत्या अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घं प्रति ह्रस्वस्य परत्वकथनानौचित्यादिति चेत् ? न, परत्वादित्यस्य—परकालप्राप्तिकत्वादित्यर्थात् । अभ्यासविकारेषु परस्परं बाध्यबाधकभावाभावेन युगपदेव हलादिशेषे ह्रस्वे च कृते पश्चात्प्रवर्तमानस्य सवर्णदीर्घस्य पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमिति न्यायेन बहिरङ्गत्वादित्यलम् । **उङ्खतीति** । इदित्त्वान्नुम् । **ववाखेति** । वखधातोर्णलि उपधावृद्धिः । **ववखतुरिति** । वादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न । **वङ्खतीति** । वखिधातोरिदित्त्वान्नुम् । ववङ्ख । **मङ्खतीति** । मखिधातोरिदित्त्वान्नुम् । **ममङ्खेति** । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । **मेखतुरिति** । एत्त्वाभ्यासलोपौ । **नखति नङ्खतीति** । 'णो नः' इति नत्वम् । **रखतीति** । णलि तु उपधावृद्धिः । **रराख** ।

रङ्खति। एखति। इङ्खति। ईङ्खति। वल्गति। रङ्गति। लङ्गति। अङ्गति। वङ्गति। मङ्गति। तङ्गति। त्वङ्गति। अङ्गति। श्लङ्गति। इङ्गति। रिङ्गति। लिङ्गति। रेखति। त्रखति। त्रिङ्खति। शिङ्खति। त्वगि कम्पने च। १५६ युगि १५७ जुगि १५८ वुगि वर्जने। युङ्गति। १५९ घघ हसने। घघति। जघाघ। १६० मघि मण्डने। मङ्घति। १६१ शिघि आघ्राणे। शिङ्घति। अथ चवर्गीयान्ताः। तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः १६२ वर्च दीप्तौ। वर्चते। १६३ षच सेचने सेवने च। सचते। सेचे। सचिता। १६४ लोचृ दर्शने। लोचते। लुलोचे। १६५ शच व्यक्तायां वाचि। शेचे। १६६ श्वच १६७ श्वचि गतौ। श्वचते। श्वञ्चते। १६८ कच बन्धने। कचते। १६९ कचि १७० काचि दीप्तिबन्धनयोः। चकञ्चे। चकाञ्चे। १७१ मच १७२ मुचि कल्कने। कल्कनं दम्भः शाठ्यं च। कथनम् इत्यन्ये। मेचे। मुमुञ्चे। १७३

अतुसादावेत्त्वाभ्यासलोपौ—**रेखतुरित्यादि। रङ्खतीति।** इदित्त्वान्नुम्। ररङ्ख। **एखतीति।** इख धातोः शपि लघूपधगुणः। इयेख। ईखतुः। **इङ्खतीति।** इदित्त्वान्नुम्। इङ्खाञ्चकार। **ईङ्खतीति।** अलघूपधत्वान्न गुणः। ईङ्खाञ्चकार। **वल्गतीति।** लिटि ववल्ग, ववल्गतुः। **रङ्गतीति लङ्गतीति।** ररङ्गतुः। **अङ्गतीति।** लिटि आनङ्ग। **वङ्गतीति।** लिटि ववङ्ग, ववङ्गतुः। **मङ्गतीति।** लिटि ममङ्ग, ममङ्गतुः। **तङ्गतीति।** लिटि ततङ्ग, ततङ्गतुः। **त्वङ्गतीति।** लिटि तत्वङ्ग, तत्वङ्गतुः। **श्रृङ्गतीति।** लिटि शश्रङ्ग, शश्रङ्गतुः। **श्लङ्गतीति।** लिटि शश्लङ्ग, शश्लङ्गतुः। **इङ्गतीति।** लिटि इङ्गाञ्चकार। **रिङ्गतीति।** लिटि रिरिङ्ग, रिरिङ्गतुः। **लिङ्गतीति।** लिटि लिलिङ्ग, लिलिङ्गतुः। अथ खान्तेषु रिखादिचतुर्णां मतान्तरसिद्धानामुदाहरणमाह—**रेखतीति।** शपि लघूपधगुणः। रिरेख, रिरिखतुः। **त्रखतीति।** लिटि तत्राख, तत्रखतुः। **त्रिङ्खतीति।** लिटि तित्रिङ्ख, तित्रिङ्खतुः। **शिङ्खतीति।** लिटि शिशिङ्ख, शिशिङ्खतुः। **त्वगि कम्पने चेति।** चाद्गतौ। त्वङ्गति। तत्वङ्ग। **युगीति।** त्रयोऽपि इदितः। युङ्गति। वुङ्गति। जुङ्गति। घघ हसने। **इति।** घघति। णलि उपधावृद्धिः। जघाघ। जघघतुः। लिण्निमित्तादेशादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न। **मघि मण्डन इति।** इदित्त्वान्नुमित्याह—**मङ्घतीति।** ममङ्घ, ममङ्घतुः। **शिघि आघ्राण इति।** शिङ्घति। शिशिङ्घ। फक्कादयः पञ्चाशद् गताः। **वर्च दीप्ताविति।** दीप्तिः प्रकाशः। **षच सेचन इति।** अच्परकसादित्वात् षोपदेशोऽयम्। स्वरितेत्सु 'षच समवाये' इति वक्ष्यते। **सेच इति।** सत्वस्य लिण्निमित्तत्वाऽभावादादेशादित्वेऽपि एत्त्वाभ्यासलोपौ। **दम्भः**

मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु । ममञ्चे । १७४ पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते । १७५ ष्टुच प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे । १७६ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते । नुड्विधौ ऋकारैकादेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते[1] । तेन द्विहल्त्वान्नुट् । आनृजे । १७७ ऋजि १७८ भृजी भर्जने[2] । ऋञ्जते । 'उपसर्गादृति'—(सू ७४) इति वृद्धिः । प्रार्ञ्जते । ऋञ्जांचक्रे । आर्ञ्जिष्ट । भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ट । १७९ एजृ १८० भ्रेजृ १८१ भ्राजृ दीप्तौ । एजांचक्रे । १८२ ईज गतिकुत्स-

---

शाठ्यं चेति । परविस्रम्भार्थं धर्माद्याचरणं दम्भः कापट्याऽपरपर्यायः । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयः' इत्यमरः । शाठ्यं कुटिलीभावः । 'निकृतस्त्वनृजुः शठः' इत्यमरः । **पचि व्यक्तीकरण इति ।** 'पचि विस्तारे' इति चुरादौ वक्ष्यते । 'पचे'त्येके । **ष्टुच प्रसाद इति ।** ष्टुत्वसम्पन्नः टकारः । ततश्च दन्त्यपरकसादित्वात् षोपदेशोऽयम् । **स्तोचत इति ।** षस्य सत्वे सति ष्टुत्वं निवर्तत इति भावः । **तुष्टुचे इति ।** 'शर्पूर्वाः खयः' इति तकारशेषः । आदेशसकारत्वात् षत्वम् । **ऋज गतीति ।** अर्जनम्—सम्पादनम् । उपार्जनम्—सेवनम् । **अर्जत इति ।** शपि लघूपधगुणः । रपरत्वम् । **नुड्विधाविति ।** वार्तिकमिदम् । **आनृज इति ।** लिटः असंयोगादिति कित्त्वात् गुणाभावे द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अत आदेरिति दीर्घे नुडिति भावः । **ऋजि भृजी इति ।** ऋदुपधौ द्वौ । आद्यः इदित् । द्वितीयस्य ईदित्त्वात् 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति नेट् । इदित्त्वान्नुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । **ऋञ्जाञ्चक्र इति ।** नुमि सति 'संयोगे गुर्विति, ऋकारस्य गुरुत्वादिजादेश्चेत्याम् । ऋञ्जिता । ऋञ्जिष्यते । ऋञ्जताम् । आर्ञ्जत । ऋञ्जेत । ऋञ्जिषीष्ट । अथ लुङि रूपं दर्शयति—**आर्ञ्जिष्टेति ।** लुङ् तादेशः । च्लिः । सिच् । इट् । लघूपधत्वाभावान्न गुणः । आट्, वृद्धिः, षत्वम्, ष्टुत्वम् । ऌङि—आर्ञ्जिष्यत । **भर्जत इति ।** शपि लघूपधगुणः । रपरत्वम् । बभृजे । भर्जिता । भर्जिष्यते । भर्जताम् । अभर्जत । भर्जेत । भर्जिषीष्ट । लुङि रूपमाह—**अभर्जिष्टेति ।** लुङस्तादेशः, च्लिः, सिच्, इट्, गुणः, रपरत्वम्, अडागमः, षत्वं, ष्टुत्वम् । ऌङि-अभर्जिष्यत । **एजृ भ्रेजृ भ्राजृ इति ।** आद्ययोः ऋदित्त्वम् 'नाग्लोपी'त्यर्थम् । तृतीयस्य तु अकारेत्कत्वेऽप्यात्मनेपदं सिध्यति । ऋदित्त्वस्य न किञ्चित्फलमस्ति । न च 'नाग्लोपी'ति चङ्-

---

(१) 'नुड्विधिलादेशविनामेषु तु प्रतिविधेयम्' इति वचनात् नुडादिविधिषु वर्णैकदेशस्य वर्णत्वेन ग्रहणादिति भावः ।

(२) भर्जनं जलं विना तण्डुलादेः सन्तापविशेषः ।

नयोः । ईजाञ्चक्रे । अथ द्विसप्ततिर्वर्ज्यन्ताः परस्मैपदिनः । १८३ शुच शोके । शोचति । १८४ कुच शब्दे तारे । कोचति । १८५ कुञ्च १८६ क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । 'अनिदिताम्' (सू ४१५) इति नलोपः । कुच्यात् । क्रुच्यात् । गतौ १८७ लुञ्च अपनयने । लुच्यात् । १८८ अञ्चु गतिपूजनयोः । अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु अञ्च्यात् । १८९ वञ्चु १९० चञ्चु १९१ तञ्चु १९२ त्वञ्चु १९३ म्रुञ्चु १९४ म्लुञ्चु १९५ म्रुचु १९६ म्लुचु गत्यर्थाः । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात् । अम्रुञ्चीत् । अम्लुञ्चीत् । (२२९१) जॄस्तन्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ३ । १ । ५८ ॥ एभ्यश्च्लेरङ् वा

परे णौ उपधाह्रस्वः फलं भवितुमर्हति, 'भ्राजभासे'त्यादिना तत्र उपधाह्रस्वविकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् । **ईज गतीति ।** अलघूपधत्वान्न गुणः । ईजते । **ईजाञ्चक्र इति ।** इजादेश्चेत्याम् । वर्चादय एकविंशतिर्वृत्ताः । **द्विसप्ततिरिति ।** चवर्गीयान्ता इति शेषः । **शुच शोक इति ।** स्मृत्या क्लेशः शोकः । **शोचतीति ।** वियुक्तं पित्रादिकं स्मृत्वा क्लिश्नातीत्यर्थः । **कुच शब्द इति ।** शब्दनं शब्दः । चुकोच, चुकुचतुः । अकोचीत् । **कुञ्च क्रुञ्चेति ।** उभावपि चवर्गपञ्चमोपधौ । कुञ्चतौ अनुस्वारपरसवर्णसम्पन्नस्य नकारस्थानिकञकारस्य धातुपाठे निर्देशः । धातुपाठे 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ' इत्यभियुक्तवादात् । तदाह—**अनिदितामिति ।** अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धतया नकारस्य सत्त्वेन आशीर्लिङि अनिदितामिति लोपे कुच्यादिति रूपमित्यर्थः । लिटि तु चुकुञ्च चुकुञ्चतुः इत्यादौ पित्त्वेन संयोगात्परत्वेन च कित्त्वाभावान्नलोपो न भवति । क्रुञ्चधातुस्तु स्वाभाविकञकारोपध एव, न त्वनुस्वारपरसवर्णसम्पन्नञकारोपध इति 'परेश्च घाङ्कयोः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्थितम् । अतस्तस्याशीर्लिङि 'अनिदितामिति' नलोपस्य न प्रसक्तिरित्यभिप्रेत्योदाहरति—**कुञ्च्यादिति ।** ञकाररहितपाठस्तु प्रामादिक इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **लुञ्चति ।** अयमपि नोपधः । अनुस्वारपरसवर्णसम्पन्नस्य ञकारस्य निर्देशः । तथा च आशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपः । तदाह—**लुच्यादिति ।** एवमञ्चुधातोरपि द्रष्टव्यम् । **पूजायां त्विति ।** 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति निषेधादिति भावः । **वञ्चु चञ्चु तञ्चु इति ।** आद्याः षट् नोपधाः । अनुस्वारपरसवर्णाभ्यां ञकारनिर्देशः । तथा च तेषामाशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपः, तदाह—**वच्यादिति ।** लुङि अम्रुञ्चीत् अम्लुञ्चीदिति नोपधयोः रूपम् । सिज्लोपः ।

(२२९१) **जॄस्तन्भु ।** 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति, 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः' इत्यतः अङिति, 'इरितो वा' इत्यतो वेति चानुवर्तते । तदाह—**एभ्यश्च्ले-**

स्यात्। अम्रुचत्-अम्रोचीत्। अम्लुचत्--अम्लोचीत्। १९७ ग्रुचु १९८ ग्लुचु १९९ कुजु २०० खुजु स्तेयकरणे। जुग्रोच। अग्रुचत्--अग्रोचीत्। जुग्लोच। अग्लुचत्-अग्लोचीत्। अकोजीत्। अखोजीत्। २०१ ग्लुञ्चु २०२ षस्ज गतौ। लुङि अङ् वा। अग्लुचत्-अग्लुञ्चीत्। सस्य श्चुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन जः। सज्जति। अयमात्मनेपद्यपि। सज्जते। २०३ गुजि अव्यक्ते शब्दे। गुञ्जति। गुञ्ज्यात्। २०४ अर्च पूजायाम्। आनर्च। २०५ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे। अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः। म्लेच्छति। मिम्लेच्छ। २०६ लछ २०७ लाछि लक्षणे। ललच्छ। ललाञ्छ। २०८ वाछि इच्छायाम्। वाञ्छति। २०९ आछि आयामे। आञ्छति। 'अत आदेः' (सू २२५८) इत्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम्। तेन दीर्घाभावान्न नुट्। आञ्छ। तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट् (आनाञ्छ)। २१० ह्रीच्छ लज्जायाम्।

रङ् वेति। जॄष् वयोहानौ, स्तन्भुः सौत्रो धातुः, म्रुचुम्लुचू गत्यर्थौ, ग्रुचु ग्लुचु स्तेयकरणे, ग्लुञ्चु गतौ इत्येतेभ्य इत्यर्थः। **अम्रुचदिति।** च्लेरङि सति ङित्त्वान्न लघूपधगुणः। **अम्रोचीदिति।** अङभावे 'इट ईटि' इति सिज्लोपः। **ग्रुचु ग्लुचु इति।** 'जॄस्तन्भु' इति अङ् वेत्याह—**अग्रुचत् अग्रोचीदिति।** आद्यस्य रूपे। अथ द्वितीयस्य अङ्विकल्पमुदाहरति—**अग्लुचत् अग्लोचीदिति।** अङि सति ङित्त्वान्न लघूपधगुणः। अङभावे सिज्लोपः। **ग्लुञ्चु षस्जेति।** आद्यो नोपधः, द्वितीयस्तु षोपदेशः, अच्परकसादित्वात्। तत्र आद्यस्य लुङि विशेषमाह—**अङ् वेति।** जॄस्तन्भ्वेत्यनेनेति शेषः। ग्लुचुग्लुञ्च्वोः पृथग्ग्रहणसामर्थ्यात् नलोपो नेति वृत्तिकृत्। अग्लुञ्चत्। **सस्येति।** धात्वादेः षस्य सत्वे सस्ज इति स्थिते, द्वितीयस्य सकारस्य श्चुत्वेन शकार इत्यर्थः। **तस्येति।** शकारस्य 'झलां जश् झशि' इति जकार इत्यर्थः। **गुजीति।** इदित्त्वादाशीर्लिङि नलोपो नेत्याह—**गुञ्ज्यादिति। अर्चेति।** लिटि 'तस्मान्नुड्द्विहल' इति नुटं मत्वाह—**आनर्चेति।** म्लेच्छेत्यादि स्पष्टम्। तुकि लच्छतीति रूपम्। ललच्छ ललच्छतुः। **आछीति।** लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे अ आञ्छ् अ इति स्थिते 'अत आदे'रिति दीर्घं 'तस्मान्नुड्द्विहल' इति च नुटमाशङ्क्याह—**अत आदेरिति।** तत्र हि दीर्घस्याकारस्य दीर्घविधौ प्रयोजनाऽभावादेव ह्रस्वाकारस्य दीर्घ इति सिद्धौ अत इति तपरकरणं स्वाभाविकस्यैव ह्रस्वाकारस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः। ततः किमित्यत आह—**तेनेति।** 'अत आदेः' इति दीर्घविधौ स्वाभाविकह्रस्वाकारस्यैव ग्रहणेन 'अत आदेः' इति दीर्घस्याऽभावान्न नुडित्यर्थः। **आञ्छेति।** द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यास-

जिह्रीच्छ । २११ हुर्च्छा कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणम् इति मैत्रेयः । 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः । हूर्च्छति । २१२ मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मूर्छति । २१३ स्फुर्छा विस्तृतौ । स्फूर्छति । २१४ युच्छ प्रमादे । युच्छति । २१५ उछि उञ्छे । 'उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्'—इति यादवः । उञ्छति । उञ्छाञ्चकार । २१६ उच्छी विवासे । विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः । व्युच्छति । २१७ धृज २१८ धृजि २१९ ध्रज २२० ध्रजि २२१ ध्वज २२२ ध्वजि गतौ । धर्जति । धृञ्जति । ध्रजति । ध्रञ्जति । ध्वजति । ध्वञ्जति । २२३ कूज अव्यक्ते शब्दे । चुकूज । २२४ अर्ज २२५ षर्ज अर्जने । अर्जति । आनर्ज । सर्जति । ससर्ज । २२६ गर्ज शब्दे । गर्जति । २२७ तर्ज भर्त्सने । तर्जति । ततर्ज । २२८ कर्ज व्यथने । चकर्ज । २२९ खर्ज पूजने च । चखर्ज । २३० अज गतिक्षेपणयोः । अजति । (२२९२) अजेर्व्यघञपोः २ । ४ । ५६ ॥ अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा । 'वलादावार्ध-

---

ह्रस्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । **मुखसुखार्थमिति** । तथा च ह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारादेपि परस्य नुड् भवत्येवेति भावः । 'ह्रीच्छ लज्जाया'मित्यादि स्पष्टम् । **युच्छ प्रमाद इति** । यकारादिरुदुपधोऽयम् । **युच्छतीति** । अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि लघूपधत्वाऽभावात् न गुणः । युयुच्छ, युयुच्छतुः । **उछि उञ्छ इति** । अयमप्युदुपधः । **उञ्छतीति** । इदित्त्वान्नुमि अलघूपधत्वान्न गुणः । **उञ्छाञ्चकारेति** । नुमि कृते 'संयोगे गुरु' इत्युकारस्य गुरुत्वात् 'इजादेश्च' इत्यामिति भावः । **धृजेति** । आद्यौ ऋदुपधौ । इतरे चत्वारः अदुपधाः । द्वितीयचतुर्थपठाः इदितः । **धर्जतीति** । शपि लघूपधगुणः । रपरत्वम् । दधर्ज । दधृजतुः । धृज्यात् । अधर्जीत् । **धृञ्जतीति** । इदित्त्वान्नुम् । दधृञ्ज । इदित्त्वान्नलोपो न । धृञ्ज्यात् । अधृञ्जीत् । **ध्रजतीति** । णलि दध्राज । दध्रजतुः । अध्राजीत्-अध्रजीत् । **ध्रञ्जतीति** । अदुपधोऽयम् । दध्रञ्ज । इदित्वान्नलोपो न । दध्रञ्जतुः । **ध्वजतीति** । दध्वाज । **ध्वञ्जतीति** । दध्वञ्ज । **कूज अव्यक्ते इति** । स्पष्टम् । सर्जतीत्यत्र षोपदेशत्वात् षत्वम् **अज गतीति** । लटि अजतीत्यादिसिद्धवत्कृत्य लिटि विशेषमाह ।

(२२९२) **अजेर्व्यघञपोः** । 'वी' इति दीर्घान्तं लुप्तप्रथमाकम् । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । विषयसप्तम्येषा, नतु परसप्तमी, व्याख्यानात् । तदाह—**आर्धधातुकविषय इत्यादि** । अजेरिति इका निर्देशः । अजधातोरित्यर्थः । आर्धधातुक इति परसप्तम्याश्रयणे तु वेवीयत इति न स्यात्, वीभावात्प्राक् अजादित्वात् यङसम्भवात् । विषयसप्तम्याश्रयणे तु यङि विवक्षिते वीभावे सति हलादि-

धातुके वेष्यते'। विवाय, विव्यतुः, विव्युः। अत्र वकारस्य हल्परत्वात् 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घे प्राप्ते 'अचः परस्मिन्' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावेनाच्परकत्वम्। न च 'न पदान्त—' (सू ५१) इति निषेधः, 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्' इत्युक्तेः। थलि 'एकाच'- (सू २२४६) इतीण्निषेधे प्राप्ते। (२२९३) **कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ७। २। १३॥** एभ्यो लिट इण्न स्यात्। क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम्। प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिण्निषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव

त्वाद्यङ् निर्बाधः। अघञपोः किम्? घञि समाजः। 'समुदोरजः पशुषु' इत्यपि समजः। अत्र 'अघञपोरि'ति न वक्तव्यम्। 'वा लिटि' इत्यतो वेत्यनुवर्तते। व्यवस्थितविभाषेयम्। घञि अपि च न भवति। ल्युटि वलादावार्धधातुके च विकल्पः। अन्यत्र तु आर्द्धधातुके नित्यमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम्। तदाह— **वलादावार्धधातुके वेष्यत इति।** उक्तव्यवस्थितविभाषोपलक्षणमिदम्। **विवायेति।** लिटो णलि विवक्षिते वीभावे सति णलि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आयादेश इति भावः। **विव्यतुरिति।** वीभावे सति अतुसि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'असंयोगात्' इति कित्वात् गुणाभावे इयङपवादे 'एरनेकाचः' इति यणि रूपम्। एवम् उसि विव्युरिति रूपम्। ननु विव्यतुः विव्युरित्यत्र द्वितीयवकारस्य यकारात्मकहल्परत्वात् 'उपधायां च' इति इकारस्य दीर्घः स्यादित्याशङ्क्य ईकारस्थानिकस्य यकारस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन द्वितीयवकारस्य हल्परकत्वाऽभावात् तस्मिन्वकारे परे इकारस्य न दीर्घ इति परिहरति—**अत्र वकारस्येत्यादि अच्परकत्वमित्यन्तम्।** ननु दीर्घविधौ 'न पदान्त' इति निषेधात्कथमिह यकारस्य स्थानिवत्त्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—**न च न पदान्तेति निषेध इति।** 'शङ्क्य' इति शेषः। कुत इत्यत आह—**स्वरदीर्घेति इत्युक्तेरिति।** वार्तिककृतेति शेषः। **थलि एकाच इति।** अजधातोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भावेऽपि 'वी' इति तदादेशोऽनुदात्तः, अजन्तेषु ऊदृदन्तादिचतुर्दशभिन्नधातूनामनुदात्तत्वाभ्युपगमादिति भावः।

(२२९३) **कृसृ।** कृ सृ भृ वृ स्तु द्रु स्रु श्रु इत्यष्टानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। लिटीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। 'नेड्वशिकृति' इत्यतो नेति इडिति चानुवर्तते। तदाह—**एभ्य इति।** ननु 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति 'श्र्युकः किति' इति सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—**क्रादीनामिति।** कृ सृ भृ वृ इत्येतेषामित्यर्थः। नियमस्वरूपमाह—**प्रकृत्याश्रय इत्यादि।** कृ सृ भृ इत्येषां त्रयाणाम्

न्यान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् । **(२२९४) अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ७ । २ । ६१ ॥ उपदेशेऽजन्तो यो धातुः तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल**

अनुदात्तोपदेशान्तर्भूतानामेकाच उपदेश इति यः प्रकृत्याश्रयो निषेधः, यश्च वृधातोः 'श्र्युकः किति' इति प्रत्ययाश्रयो निषेधः, तदुभयमपि यदि लिटि स्यात् तर्हि कृसृभृवृ इत्येभ्य एव परस्य लिटो भवति, नतु तदन्येभ्यः परस्येत्यर्थः । तेन बिभिदिव बिभिदिमेत्यादौ 'एकाच उपदेशे' इति निषेधः, बभूविव बभूविमेत्यादौ 'श्र्युकः किति' इति निषेधश्च न भवति । अथ स्तुद्रुस्रुश्रुवां ग्रहणस्य प्रयोजनमाह—**तत इति ।** 'अन्येषाम्' इति शेषः । **चतुर्णामिति ।** ग्रहणमिति शेषः । ततः तेभ्यः कृसृभृवृ इत्येभ्यः अन्येषां स्तुद्रुस्रुश्रुवां ग्रहणं थलि तुष्टोथ दुद्रोथ सुस्रोथ शुश्रोथ इत्यत्र 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति वक्ष्यमाणेन 'ऋदन्तस्यैव थलि नेट् अन्यस्य तु स्यादेवे'ति नियमेन प्राप्तस्य इटो निषेधार्थम् । तथा तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ 'कृसृभृवृ' इत्युक्तेन 'क्रादिभ्य एव परस्य लिट इण्निषेधः अन्येभ्यस्तु परस्य इट् स्यादेवे'ति नियमेन प्राप्तस्य इटो निषेधार्थं चेत्यर्थः । तदेवम् अजेः थलि वीभावे 'एकाचः' इति निषेधाऽभावादिडागमो निर्बाध इति स्थितम् ।

(२२९४) अथ तस्य थलि इडागमस्य भारद्वाजनियमाद्विकल्पं वक्ष्यन् तदुपयोगित्वेन सूत्रद्वयमुपन्यस्यति—**अचस्तास्वत्** । अधातोस्थलोऽद्भावाद्धातोरिति लभ्यते । 'अच' इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'उपदेशेऽत्वत' इत्युत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपकृष्यत इति 'ऋतो भारद्वाजस्ये'ति सूत्रभाष्ये स्थितम् । उपदेशे अजन्तादित्यन्वयः । 'अनिट' इति बहुव्रीहेः पञ्चमी । नित्यमिड्विहीनादित्यन्वयः। 'तासि च क्लृपः' इत्यतस्तासीत्यनुवर्तते । तासौ नित्यमनिट् इत्यन्वयः । थलीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यतः इडिति, 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इत्यतो नेति चानुवर्तते । 'तास्व'दिति सप्तम्यन्तात् वतिः । तदाह—**उपदेशे योऽजन्त इत्यादि इण्न स्यादित्यन्तम् ।** 'तास्व'दिति शेषः । यथा तासि नेट् तथा थल्यपि नेट् इत्यर्थः । चिचेथ जुहोथेत्याद्युदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमप्राप्त इण्न भवति । अजन्तात्किम् ? बिभेदिथ । उपदेश इति किम् ? 'हृञ्' जहर्थ । इह गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावादिण्निषेधो न स्यादित्युपदेशग्रहणम् । नित्यग्रहणं किम् ? 'स्वृ गतौ' सस्वरिथ । 'स्वरतिसूती'ति तासौ विकल्पितेट्कत्वान्न निषेधः । तासौ किम् ? लूत्वा लुलविथ । थलः किम् ? पपिव । पपिम । इह तासीत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे 'तास्व'दिति नातीवोपयुज्यत इति केचित् । वस्तुतस्तु यस्तासौ विद्यते तस्मादेव परस्य थल इण्निषेधार्थं

इण्न स्यात् । (२२९५) **उपदेशेऽत्वतः ७ । २ । ६२ ॥** उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्न स्यात् । (२२९६) **ऋतो भारद्वाजस्य ७ । २ । ६३ ॥** तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र सङ्ग्रहः—

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

तास्वदित्यावश्यकम् । तेन 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यदौ घस्लभावे जघसिथेत्यत्र न निषेधः, घसस्तासावभावादिति अद भक्षण इति धातौ मूल इव वक्ष्यते । 'यस्तासावस्ति अनिट् च' इति भाष्यम् । एवं वेञो वयादेशेऽपि न निषेध इति बोध्यम् ।

(२२९५) **उपदेशेऽत्वतः ।** 'अत्वत' इति छेदः । अत् ह्रस्वाकारः सः अस्य अस्तीति अत्वान् । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न जश्त्वम् । अच इति वर्जम् पूर्वसूत्रं, तत्र यदनुवृत्तं तदप्यनुवर्तते । तदाह—**उपदेशे अकारवत इति ।** शवल्ठ शशवथ, पच् पपवथेत्युदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमप्राप्त इण्न भवति । उपदेशे किम् ? कृष विलेखने । चकर्षिथ । अत्वत इति किम् ? विभेदिथ । तपरः किम् ? रराधिथ । तासौ किम् ? जग्रहिथ । 'जिघृक्षती'त्यत्र 'सनि ग्रहगुहोश्चे'ति सनि नित्यमनिट्, न तु तासौ । नित्येति किम् ? अञ्जु, आनञ्जिथ । 'ऊदित्त्वात्तासौ वा इड्' इति भाष्यम् । चक्रमिथेत्यप्युदाहरणम् 'स्नुक्रमो'रिति नियमेनात्मनेपदे तासावनिट्कत्वेऽपि परस्मैपदे सेट्कत्वात् ।

(२२९६) **ऋतो भारद्वाजस्य ।** तासौ नित्यमनिट इति, थलीति, नेति इडिति चानुवर्तते । भारद्वाजस्य मते ऋदन्ताद्धातोः परस्य नेडिति फलितम् । हृन्धृञादौ 'अचस्तास्वद्' इत्येव सिद्धम् । अतो नियमार्थमिदमित्याह—**ऋदन्तादेव । थलो नेडिति ।** अनृदन्तात्परस्य तु थल इट् स्यादेवेत्येवकारार्थः । तदाह—**अन्यस्य स्यादेवेति ।** ऋदन्तभिन्नात्परस्य थल इट् स्यादेवेत्यर्थः । तथा च ऋदन्तभिन्नाद्धातोः परस्य थलो नेण्निवृत्तिरिति भारद्वाजमते फलतीति न वैयर्थ्यमिति भावः । तथा च अनृदन्ताद्धातोः परस्य थलो भारद्वाजमते इट् । मतान्तरे तु 'अचस्तास्वदिति' 'उपदेशेऽत्वत' इति च तत्र नेडिति विकल्पः फलतीति भावः । तद्यथा—पपिथ—पपाथ । पेचिथ—पपक्थ । **अयमत्रेति ।** 'कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटी'ति 'अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्य'मिति 'उपदेशेऽत्वतः' इति 'ऋतो भारद्वाजस्ये'ति च सूत्रचतुष्टयस्य विषयाणां सङ्ग्रहो वक्ष्यत इत्यर्थः । **अजन्त इति ।** यः धातुः ऋदन्तभिन्नाजन्तः ह्रस्वाकारवान् वा तासौ नित्याऽनिट् सोऽयं थलि विकल्पितेट्क

न च स्तुद्रुस्रुश्रुवादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः। 'अचस्तास्वत्–' (सू २२-९४) इति 'उपदेशेऽत्वतः' (सू २२९५) इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः 'अनन्तरस्य'–इति न्यायात्। विवयिथ–विवेथ। आजिथ। विव्यथुः, विव्य। विवाय—विवय, विव्यिव, विव्यिम।

इति पूर्वार्धस्यार्थः। अत्र 'ईदृग्' इत्यस्य तासौ नित्याऽनिडित्यर्थः। यः ऋदन्तस्तासौ नित्यानिट् सः थलि नित्याऽनिडित्यर्थः। 'अचस्तास्व'दिति पाणिनिमते 'ऋतो भारद्वाजस्ये'ति भारद्वाजमतेऽपि तस्य अनिट्कत्वादिति भावः। **क्राद्यन्य इति।** क्राद्यष्टभ्योऽन्यो धातुः लिटि नित्यं सेडित्यर्थः। क्राद्यष्टस्य एव परस्य लिटि नेडिति कृसृभृवृ इति सूत्रेण नियमितत्वादिति भावः। नन्वत्र क्राद्यन्य इत्युक्त्या क्रादीनामष्टानां लिटि नित्यानिट्कत्वमवगतम्। तदनुपपन्नम्, स्तुद्रुस्रुश्रुवाम् ऋदन्तभिन्नत्वेन तेभ्यस्थलि 'अचस्तास्वत्' इति निषेधस्य भारद्वाजमते अप्रवृत्त्या इड्विकल्पस्य दुर्वारत्वात्। न चैवं सति 'कृसृभृवृ' इति सूत्रे स्तुद्रुस्रुश्रुग्रहणमनर्थकमिति वाच्यम्। तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ वमादिषु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटो निवृत्त्या चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति—**न च स्तुद्रुस्रुश्रुवामपि थलि विकल्पः शङ्क्य इति।** कुत इत्यत आह—**अचस्तास्वदिति।** ऋदन्तादेव परस्य थल इण्निषेधः, अनृदन्तात्परस्य तु थल इण्निषेधः नेति भारद्वाजीयं मतम्। अयं च इण्निषेधस्य निषेधः 'अचस्तास्वदि'ति 'उपदेशेऽत्वत' इति च सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव इण्निषेधस्य पक्षे निवर्तकः, न तु क्रादिसूत्रप्राप्तस्य इट्प्रतिषेधस्यापीत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**अनन्तरस्येति।** 'अचस्तास्व'दिति 'उपदेशेऽत्वत' इति 'ऋतो भारद्वाजस्ये'ति च सूत्रक्रमः। 'कृसृभृवृ' इति सूत्रं तु ततः प्राग्बहुव्यवहितमिति भावः। किं च 'नेड्वशिकृती'त्यादि प्रतिषेधकाण्डोत्तरम् 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादे'रिति विधिकाण्डारम्भसामर्थ्यादपि स्तुद्रुस्रुश्रुवामिण्निषेधो भारद्वाजनियमं बाधत इति 'नेड्वशिकृती'त्यत्र 'वस्वेकाजाद्घसा'मित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम्। ततश्च प्रकृते अजेस्थलि वीभावे तस्य अजन्तत्वात्तासौ नित्याऽनिट्कत्वाच्च इड्विकल्प इति सिद्धम्। तदाह—**विवयिथ विवेथेति।** सिवादेशस्य थलः पित्त्वात् असंयोगादिति कित्त्वाभावाद् गुणः। इट्पक्षे अयादेशः। **आजिथेति।** 'वलादावार्द्धधातुके वेष्यते' इति वीभावाऽभावपक्षे अजधातोरनुदात्तोपदेशबहिर्भूतत्वादिट्। द्वित्वम्। हलादिशेषः। 'अत आदेः' इति दीर्घः। **विव्यथुरिति।** अथुसि वीभावे द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे असंयोगादिति कित्त्वात् गुणाभावे इयङपवादे 'एरनेकाच' इति यणि रूपम्। **विव्येति।** थस्य अकारे वीभावादि। **विवाय विवयेति।** 'णलुत्तमो वे'ति णित्त्वविकल्पाद् वृद्धिविकल्पः। **विव्यिव विव्यिमेति।**

वेता । अजिता । वेष्यति । अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीयात् । (२२९७) सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७ । २ । १ ॥ इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत् । आजीत् । अवेष्यत् । आजिष्यत् । २३१ तेज पालने । तेजति । २३२ खज मन्थे । खजति । २३३ खजि गति वैकल्ये । खञ्जति । २३४ एजृ कम्पने । एजाञ्चकार । २३५ टु-ओ-स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । २३६ क्षि क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । चिक्षाय, चिक्षियतुः, चिक्षियुः । चिक्षयिथ–चिक्षेथ । चिक्षियिव,

---

'क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेदि'ति नित्यमिटि यण् । **वेता अजितेति** । लुटि तासि वीभावविकल्पः । **वेष्यति अजिष्यतीति** । लृटि स्ये वीभावविकल्पः । **वीयादीति** । आशीर्लिङादेशस्य आर्द्धधातुकत्वात् वीभावः ।

अथ लुङि सिचि वीभावे 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयो'रिति गुणे प्राप्ते । (२२९७) **सिचि वृद्धिः । इगन्तस्येति** । वृद्धिश्रुत्या इक इत्युपस्थितमङ्गस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम् ! तदन्तविधिरिति भावः । एवं च अकोषीत्यादौ व्यञ्जनस्य न वृद्धिः । **अवैषीदिति** । लुङस्तिप्, इकारलोपः, सिचि वीभावः, 'एकाच' इति इण्निषेधः, वृद्धिः, अडागमः, षत्वम् । **आजीदिति** । सिज्लोपः । 'वदव्रजे'ति हलन्तलक्षणायां वृद्धौ 'नेटि' इति निषिद्धायामाडागमे 'आटश्च'इति वृद्धिः । लृङि अवेष्यत् आजिष्यत् । **तेज पालन इत्यादि** । स्पष्टम् । **एजृ कम्पन इति** । दीत्त्वात्मनेपदी गतः । **टु ओ स्फूर्जेति** । 'आदिर्ञिटुडव' इति टुरित् । उपदेशेऽनुनासिकत्वादोकार अकारश्च इत् । 'ट्वितोऽथुजि'त्यथुच्, 'ओदितश्चे'ति निष्ठानत्वम्, 'आदितश्चे'ति निष्ठायामिण्निषेधश्च तत्फलानि । 'उपधायां च' इति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घ ऊकारः पठितः । तेन हुर्छतीत्यादौ न दीर्घ इत्याहुः । **स्फूर्जतीति** । लिटि पुस्फूर्ज । अस्फूर्जीत् । **क्षि क्षय इति** । क्षयो नाशः । **अन्तर्भावितण्यर्थ इति** । नाशनार्थक इत्यर्थः । अजन्तेष्वेवास्य पाठो युक्तः । **क्षयतीति** । नश्यतीत्यर्थः, नाशयतीति वा । शपि गुणे अयादेशः । **चिक्षायेति** । णलि वृद्धिः आयादेशः । **चिक्षियतुरिति** । 'असंयोगा'दिति कित्त्वान्न गुणः । इयङ् । **चिक्षयिथ–चिक्षेथेति** । पित्त्वेन कित्त्वाऽभावात् गुणः । अजन्तत्वात्तासौ नित्यानिट्त्वाच्च भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । इट्पक्षे अयादेशः । चिक्षियथुः । चिक्षिय । चिक्षाय–चिक्षय । वस्मसोस्तु क्रादिनियमात् नित्यमिट् तदाह—**चिक्षियिव चिक्षियिमेति** । क्षेता । क्षेष्यति । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् ।

चिक्षियिम । क्षेता । (२२९८) **अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ७ । ४ । २५ ॥** अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षैषीत् । २३७ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । कूजिना सहायं पठितं युक्तः । चिक्षीज । २३८ लज २३९ लजि भर्त्सने । २४० लाज २४१ लाजि भर्जने च । २४२ जज २४३ जजि युद्धे । २४४ तुज हिंसायाम् । तोजति । तुतोज । २४५ तुजि पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ गृज २४९ गृजि २५० मुज २५१ मुजि शब्दार्थाः । गज मदने च । २५२ वज २५३ व्रज गतौ । ववजतुः । 'वदव्रज'—(सू २२६७) इति वृद्धिः । अव्राजीत् । **अथ टवर्गीयान्ताः शाड्न्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत्** । २५४ अट्ट अतिक्रमहिंसयोः । दोपधोऽयम् । तोपधः इत्यन्ये ।

(२२९८) आशीर्लिङि विशेषमाह **अकृत्सार्वधातुकयोः**। अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'अयङ् यि क्ङिती'त्यतः यीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तमङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणम्, तदादिविधिः । दीर्घश्रुत्या 'अच' इत्युपस्थितमङ्गविशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह-**अजन्तस्येत्यादिना** । अकृत्सार्वधातुकयोरिति किम् ? प्रकृत्य । तुकं बाधित्वा परत्वाद्दीर्घो न । चिनुयात्, सार्वधातुकत्वान्न दीर्घः । **क्षीजेति** । ईदुपधः । **कूजिनेति** । 'कूज अव्यक्ते शब्दे इत्यनुपदमेव पठितम् । तत्रैव 'कूज क्षीज अव्यक्ते शब्दे' इति पठितुं युक्तमित्यर्थः । अर्थैक्यादिति भावः । **लज लजि भर्त्सन इति** । 'भर्त्सनं त्वपकारगीः' इत्यमरः । द्वितीय इदित् । आशीर्लिङि लज्यात् । लञ्ज्यात् । **लाज लाजि भर्जन इति** । आदुपधौ । द्वितीयि इदित् । **जज जजीत्यादि** । स्पष्टम् । **वज व्रजेति** । आद्यस्य असंयुक्तहल्मध्यस्थाऽकारवत्त्वेऽपि 'न शसददवादिगुणानाम्' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ नेत्याह—**ववजतुरिति** । अवजीत्–अवाजीत् । द्वितीयस्य तु संयुक्तहल्मध्यस्थाऽकारत्वादेवैत्त्वाऽभ्यासलोपयोर्न प्रसक्तिः । 'अव्राजीत्' इत्यत्र 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्याह—**वदव्रजेति वृद्धिरिति** । हलन्तत्वादेव सिद्धे व्रजंग्रहणस्य 'अतो हलादेः' इति विकल्पनिरासार्थत्वादिति भावः । शुचादयो द्विसप्ततिर्वृत्ताः । **शाड्न्ता इति** । 'शाडृ श्लाघायाम्' इत्यन्ता इत्यर्थः । शाड्यन्ता इति क्वचित्पाठः । **अट्टेति** । तवर्गतृतीयोपधोऽयम् । चर्त्वष्टुत्वाभ्यां टोपधनिर्देशः । तदाह—**दोपधोऽयमिति** । तथा च अट्टधातोः सनि इटि अट्टि स इति स्थिते ष्टुत्वचर्त्वयोरसिद्धत्वादजादेर्द्वितीयस्येति प्रवर्तमानं द्वित्वम् 'नन्द्राःसंयोगादय' इति दकारं विहाय टिस् इत्यस्य भवति । ततो हलादिशेषे दकारस्य ष्टुत्वचर्त्वयोः 'अट्टिटिषत' इतीष्टं सिध्यति । स्वाभाविकमूर्धन्योपधत्वे 'नन्द्रा' निषेधाऽभावात् टकारद्वयसहितस्यैव द्वित्वे हलादिशेषेण द्वितीयटकारस्य निवृत्तौ अटिट्टिषते इत्यनिष्टं प्रसज्येतेति

अट्टते । आनट्टे । २५५ वेष्ट वेष्टने । विवेष्टे । २५६ चेष्ट चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट । २५७ गोष्ट २५८ लोष्ट संघाते । जुगोष्टे । लुलोष्टे । २५९ घट्ट चलने । जघट्टे । २६० स्फुट विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे । २६१ अठि गतौ । अण्ठते । आनण्ठे । २६२ वठि एकचर्यायाम् । ववण्ठे । २६३ मठि २६४ कठि शोके । शोक इह आध्यानम् । मण्ठते । कण्ठते । २६५ मुठि पालने । मुण्ठते । २६६ हेठ विवाधायाम् । विवाधा शाठ्यम् । जिहेठे । २६७ एठ च । एठाञ्चक्रे । २६८ हिडि गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे । २६९ हुडि सङ्घाते । जुहुण्डे । २७० कुडि दाहे । चुकुण्डे । २७१ वडि विभाजने । २७२ मडि च । ववण्डे । २७३ भडि परिभाषणे । परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे । २७४ पिडि सङ्घाते । पिपिण्डे । २७५ मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च । मुण्डते । २७६ तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुण्डते । २७७ हुडि वरणे । वरणं स्वीकारः । हरणे इत्येके । हुण्डते । २७८ चडि कोपे । चण्डते । २७९ शडि रुजायां सङ्घाते च । शण्डते । २८० तडि ताडने । तण्डते । २८१ पडि गतौ । पण्डते । २८२ कडि मदे । कण्डते । २८३ खडि मन्थे । २८४ हेडृ २८५ होडृ अनादरे । जिहेडे । जुहोडे । २८६ बाडृ आप्लाव्ये । बशादिः । आप्लाव्यमाप्लवः । बाडते । २८७ द्राडृ २८८ ध्राडृ विशरणे । द्राडते । ध्राडते । २८९ शाडृ श्लाघायाम् । शाडते । **अथ गडचन्ताः परस्मैपदिनः ।** २९० शौटृ गर्वे । शौटति । शुशौट । २९१ यौटृ बन्धे । यौटति । २९२ म्लेटृ २९३ म्रेडृ उन्मादे । द्वितीयो डान्तः । टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्या-

---

भावः । **तोपध इत्यन्य इति ।** ष्टुत्वेन टोपधनिर्देश इति भावः । अस्मिन्पक्षे सति द्वित्वे कर्तव्ये ष्टुत्वस्याऽसिद्धत्वेति 'नन्द्रा' इति निषेधाऽभावात्तकारविशिष्टस्य तत्टिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण टकारस्य निवृत्त्या अतिट्टिषते इति रूपमिति भावः । **आनट्टे इति ।** इह 'नन्द्रा' इति निषेधो न, द्वितीयस्यैकाच इत्यनुवृत्तेः । **घट्ट चलन इति ।** अयं चुरादावपि । **स्फुट विकसन इति ।** अयं कुटादावपि । **अठि गताविति ।** लिटि नुमि द्वित्वे हलादिशेषे 'अत आदे'रिति दीर्घे 'तस्मान्नुड्द्विहल' इति नुडिति मत्वाह—**आनण्ठ इति । वठि एकचार्यायामिति ।** असहायचर्यायामित्यर्थः । **मडि चेति ।** विभाजन इत्यनुषज्यते । 'मडि भूषायाम्' इति परस्मैपदिषु वक्ष्यते । **शाडृ श्लाघायामिति ।** डलयोरैक्यात् शाल्ल्त इति काश्यपः । इत्यट्टादयः षट्त्रिंशद्गताः । **अथ गडचन्ता इति ।** 'गडि वदनैकदेशे' इत्यन्ता इत्यर्थः । **म्लेटृ मेडृ इति ।** एदुपधौ । **द्वितीयो डान्त इति ।** टवर्गतृतीयान्त

नाथतिवत् । म्लेटति । म्रेडति । २९४ कटे वर्षावरणयोः । चटे इत्येके । चकाट । सिचि 'अतो हलादेर्लघोः' (सू २२८४) इति वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

(२२९९) ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ७ । २ । ५ ॥ हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि । अकटीत् । २९५ अट २९६ पट गतौ । आट, आटतुः, आटुः । पपाट, पेटतुः, पेटुः । २९७ रट परिभाषणे । रराट । २९८ लट बाल्ये । ललाट । २९९ शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । शशाट । ३०० वट वेष्टने । ववाट, ववटतुः, ववटुः । ववटिथ । ३०१ किट ३०२ खिट त्रासे । केटति । खेटति । ३०३ शिट ३०४ षिट अनादरे । शेटति । शिशेट । सेटति । सिषेट । ३०५ जट ३०६ झट सङ्घाते ।

इत्यर्थः । ननु टान्तेष्वस्य कथं पाठः, चुड्ड भावकरण इत्यारभ्यानुक्रम्यमाणेष्वेवास्य पठितुं युक्तत्वादित्यत आह—**टान्तमध्य इति । नाथतिवदिति ।** 'एध वृद्धा'-वित्यारभ्यानुक्रान्तेषु तवर्गचतुर्थान्तेषु यथा 'नाथृ नाधृ याञ्चे'ति तवर्गद्वितीयान्तस्यापि अर्थसाम्यात्पाठः, तद्वदित्यर्थः । **कटे इति ।** कण्ठ्यादिः । **चटे इति ।** तालव्यादिः । आद्यस्य लिटि अभ्यासस्य कुत्वमित्याह—**चकाटेति ।** चकटतुः । द्वितीयस्य चेटतुः, वैरूप्यापादकाऽऽदेशादित्वाऽभावादेत्त्वाभ्यासलोपौ । **प्राप्तायामिति ।** हलन्तलक्षणाया नित्यवृद्धेर्नेटीति निषेधात् 'अतो हलादे'रिति वैकल्पिकवृद्धौ प्राप्तायामित्यर्थः ।

(२२९९) ह्म्यन्त । ह्म्यन्त क्षण श्वस जागृणि श्वि एदित् एषां द्वन्द्वात्षष्ठी । ह् म् य् इत्येते वर्णा येषामन्ते ते ह्म्यन्ताः । तदाह—**हमयान्तस्येति । क्षणादेरिति ।** आदिना श्वस जागृ इत्यनयोर्ग्रहणम् । **ण्यन्तस्येति ।** प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिग्रहणेन तदन्तग्रहणमिति भावः । **श्वयतेरिति ।** श्विधातोरित्यर्थः । **एदित इति ।** एत् इत् यस्येति विग्रहः । **वृद्धिर्न स्यादिति ।** 'सिचि वृद्धिः' इत्यतो नेटीत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । **इडादौ सिचीति ।** 'सिचि वृद्धिः' इत्यतः सिचीति 'नेटि' इत्यत इटीति चानुवर्तत इति भावः । **अकटीदिति ।** एदित्वान्न वृद्धिः । **अट पटेति ।** 'अत आदेः' इति दीर्घं मत्वा आह— **आटेति पेटतुरिति ।** एत्त्वाभ्यासलोपौ । वट वेष्टने । **ववटतुरिति ।** 'न शसददवादिगुणानाम्' इति निषेधः । **ववटिथेति ।** अत्र 'थलि च सेटी'ति प्राप्तस्य 'न शसददे'ति निषेधः । **किट खिट त्रास इति ।** यद्यपि 'इट किट कटी गता'विति अग्रे किटधातुः पठ्यते तथाप्यर्थभेदात् पुनरिह पाठः । खिट त्रासे, किट गतौ चेति पठितुं युक्तम् । **शिट षिटेति ।** आद्यस्तालव्यादिः, द्वितीयस्तु षोपदेशः । **जट झटेति ।** आद्यस्य अवै-

३०७ भट भृतौ। ३०८ तट उच्छ्राये। ३०९ खट काङ्क्षायाम्। ३१० णट नृत्तौ। ३११ पिट शब्दसङ्घातयोः। ३१२ हट दीप्तौ। ३१३ षट अवयवे। ३१४ लुट विलोडने। डान्तोऽयमित्येके। ३१५ चिट परप्रेष्ये। ३१६ विट शब्दे। ३१७ बिट आक्रोशे। वशादिः। हिट इत्येके। ३१८ इट ३१९ किट ३२० कटी गतौ। एटति। केटति। कटति। ईकारः 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (सू ३०३९) इतीण्निषेधार्थः। केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति। अन्ये तु इ ई इति प्रश्लिष्य, अयति। इयाय, इयतुः, इयुः। इययिथ-इयेथ। इय। इयाय-इयय। दीर्घस्य तु 'इजादेश्च—' (सू २२३७) इत्यामि

रूप्यापादकादेशादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ। द्वितीयस्य तु न। जेटतुः। जझटतुः। **णट नृत्ताविति**। णोपदेशः। चुरादेरेव नाटेः पर्युदासादयं णोपदेश एव। प्रणटति। **इट किट कटी गताविति**। 'कटे वर्षावरणयोः' इति कटिः पूर्वमेदित्पठितः। इह ईदित्पठ्यते। एदित्त्वाभावात् ह्म्यन्तेति वृद्धिनिषेधो न भवति। अकटीत्-अकाटीत्। ननु, तर्हि कटेत्येव कुतो न पठ्यत इत्यत आह—**ईकार इति**। **केचित्त्विति**। कटि इति ह्रस्वान्तपाठं मत्वा इदित्त्वान्नुमि कृते अनुस्वारे परसवर्णे च कण्टतीति वदन्तीत्यर्थः। **अन्ये त्विति**। उदाहरन्तीत्यन्वयः। **प्रश्लिष्येति**। कटि इत्यनन्तरम् इ ई इति धातुद्वयं सवर्णदीर्घेण प्रश्लिष्य निर्दिष्टमिति भावः। **अयतीति**। इधातोर्लटि शपि गुणे अयादेशः। **इयायेति**। णलि द्वित्वे वृद्धौ आयादेशे 'अभ्यासस्याऽसवर्ण' इति इयङ्। **इयतुरिति**। इकारोऽत्र ह्रस्वः। तथा हि—इ अतुसिति स्थिते कित्त्वाद् गुणाभावे 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधाद्यणभावे 'इ' इत्यस्य द्वित्वे इ इ अतुसिति स्थिते सवर्णपरकत्त्वादभ्यासस्य इयङभावे सति 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति सवर्णदीर्घं बाधित्वा 'एरनेकाचः' इत्युत्तरखण्डस्य यणि 'इयतुः' इति रूपम्। इधातोर्भारद्वाजनियमात्थलि वेट्। तत्र इट्पक्षे रूपमाह—**इययिथेति**। थलि द्वित्वे इटि पित्त्वेन कित्वाऽभावाद् गुणे अयादेशे अभ्यासस्य इयङ्। नच 'अचः परस्मिन्नि'ति गुणस्य स्थानिवत्त्वेन असवर्णपरत्वाऽभावात् कथमभ्यासस्य इयङिति वाच्यम्, असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः। एवं णलि इयायेत्यत्रापि वृद्धेर्न स्थानिवत्त्वम्। थलि इडभावपक्षे-रूपमाह--**इयेथेति**। थलि द्वित्वे गुणे अभ्यासस्येयङ्। अथुसि इयथुः। **इयेति**। थस्य अकारादेशे द्वित्वे उत्तरखण्डस्य 'एरनेकाचः' इति यणि रूपम्। 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वपक्षे आह—**इयायेति**। द्वित्वे पित्त्वेन कित्त्वाऽभावात् वृद्धौ आयादेशे अभ्यासस्य इयङ्। णित्त्वाऽभावे आह —**इययेति**। द्वित्वे पित्त्वेन कित्त्वाऽभावात् गुणे अयादेशे अभ्यासस्य इयङ्। वसि मसि च क्रादिनियमान्नित्यमिटि द्वित्वे उत्तर-

अयाञ्चकारेत्यादि उदाहरन्ति । ३२१ मडि भूषायाम् । ३२२ कुडि वैकल्ये[1] । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् । ३२३ मुड ३२४ प्रुड मर्दने । ३२५ चुडि अल्पीभावे । ३२६ मुडि खण्डने । मुण्डति । पुडि च इत्येके । पुण्डति । ३२७ रुटि ३२८ लुटि स्तेये । रुण्टति । लुण्टति । रुठि लुठि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे । ३२९ स्फुटिर् विशरणे । इरित्त्वादङ् वा । अस्फुटत्-अस्फोटीत् । स्फुटि इत्यपि केचित् । इदित्त्वान्नुम् । स्फुण्टति । ३३० पठ व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिथ । अपठीत्-अपाठीत् । ३३१ वठ स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिथ । ३३२ मठ मदनिवासयोः । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रट परिभाषणे । रठ इत्येके । ३३५ हठ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठति । जहाठ । ३३६ रुठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपघाते । ओठति । ऊठ इत्येके । ऊठति । ऊठाञ्चकार । ३३९ पिठ हिंसासङ्क्लेशनयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ शुठि प्रतिघाते । शोठति । शुठि इति स्वामी । शुण्ठति । ३४२ कुठि च । कुण्ठति । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ शुठि शोषणे । ३४५ रुठि ३४६ लुठि गतौ ३४७ चुड्ड भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुड्डति । चुचुड्ड । ३४८ अड्ड अभियोगे । अड्डति । आनड्ड । ३४९ कड्ड कार्कश्ये । कड्डति । चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः । तेन क्विपि चुत् अत् कत् इत्यादि । ३५० क्रीडृ विहारे । चिक्रीड । ३५१ तुडृ तोडने[2] । तोडति । तुतोड ।

खण्डस्य 'एरनेकाचः' इति यणि इयिव इयिमेति रूपम् । एता । एष्यति । अयतु । आयत् । अयेत् । आशीर्लिङि तु 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घ ईयात् । सिचि वृद्धिः । ऐषीत् । ऐष्यत् । **दीर्घस्य त्विति** । दीर्घस्य इधातोरित्यर्थः । तस्य लिटं वर्जयित्वा लडादिषु पूर्ववत् । लिटि विशेषमाह—**अयाञ्चकारेति** । ईधातोरामि गुणे अयादेशः । अनुप्रयोगश्च । **कुडि वैकल्य इति** । वैकल्यम् अविवेक इत्याहुः । अपूर्णभावो वा । **मुड प्रुड मर्दन इत्यादि** । स्पष्टम् । पठधातोर्लिटि अतुसादौ किति एत्त्वाभ्यासलोपौ । तदाह—**पेठतुरिति** । **पेठिथेति** । पित्त्वेन अकित्त्वेऽपि 'थलि च सेटि'इत्येत्त्वाभ्यामलोपौ । **अपठीत्--अपाठीदीति** । 'अतो हलादेर्लघोः' इति वृद्धिविकल्पः । **वठ स्थौल्ये इति** । स्थौल्यं स्थूलीभवनम् । 'न शसददवादिगुणानाम्' इत्येत्त्वाभ्यासलोपनिषेध इति मत्वा आह- **ववठतुः । ववठिथेति** । **दोपधा इति** । ष्टुत्वेन डोपधनिर्देश इति भावः । **चुदिति** । चुड्डधातोः क्विपि हल्ङ्यादिना सुलोपे द्वितीयस्य डस्य संयोगान्तलोपो ष्टुत्वनिवृत्तौ 'वावसाने' इति

---

(१) वैकल्यम् अविवेकः । (२) तोडनं दारणं हिंसनं च ।

तूडृ इत्येके। ३५२ हुडृ ३५३ हूडृ ३५४ होडृ गतौ। हुड्यात्। हूड्यात्। होड्यात्। ३५५ रौडृ अनादरे। ३५६ रोडृ ३५७ लोडृ उन्मादे। ३५८ अड उद्यमे। अडति। आड। आडतु। आडुः। ३५९ लड विलासे। लडति। लडयोर्लळयोश्चैकत्वस्मरणाल्ललतीति स्वाम्यादयः। [1] ३६० कड मदे। कडति। कडि इत्येके। कण्डति। ३६१ गडि वदनैकदेशे। गण्डति। इति टवर्गीयान्ताः। **अथ पवर्गीयान्ताः।** तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुस्त्रिंशत्। ३६२ तिपृ ३६३ तेपृ ३६४ ष्टिपृ ३६५ ष्टेपृ क्षरणार्थाः। आद्योऽनुदात्तः। क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम। तेपते। तितिपे। क्रादिनियमादिट्। तितिपिषे। तेप्ता। तेप्स्यते। **(२३००) लिङ्सिचावात्मनेपदेषु १। २। ११॥** इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङात्मनेपदपरः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः। कित्त्वान्न गुणः। तिप्सीष्ट, तिप्सीयास्ताम्, तिप्सीरन्। लुङि 'झलो झलि' (सू २२८१) इति सलोपः। अतिप्त, अतिप्सातान्, अतिप्सत। तेपते। तितेपे। तेपिता। तिष्टिपे,

---

चर्त्वे चुत् इति रूपम्। अदिति। अड्धातोः क्विपि पूर्ववत् रूपम्। **कदिति।** कड्धातोः क्विपि रूपम्। **इत्यादीति।** आदिना जश्त्वेन चुदित्यादिसङ्ग्रहः। **एकत्वस्मरणादिति।** शिक्षादाविति शेषः। **गडि वदनेति।** तवर्गान्तेषु गडीति गतम्। परस्मैपदिनः शौट्ट गर्व इत्यादयो गताः। **तिपृ इति।** प्रथमतृतीयाविदुपधौ। द्वितीयचतुर्थौ एदुपधौ। तृतीयचतुर्थौ षोपदेशौ च, तकारस्य ष्टुत्वेन टकारस्य निर्दिष्टतया दन्त्यपरकसादित्वात्। **आद्य इति।** तिपृधातुरित्यर्थः, भाष्यादौ अनुदात्तोपदेशेष्वस्य पाठादिति भावः। **बभ्रामेति।** भाष्यविरुद्धत्वादिति भावः। आद्यस्योदाहरति—**तेपत इति।** शपि लघूपधगुणः। **तितिप इति।** 'असंयोगा'दिति कित्त्वान्न गुणः। अथ तितिपिष इत्यत्र 'एकाच उपदेश' इति निषेधमाशङ्क्याह—**क्रादिनियमादिति। तेप्स्यत इति।** लोडादौ तु तेपताम्, अतेपत, तेपेत। अथाशीर्लिङि सीयुटि सुटि तिप्सीष्टेति रूपं वक्ष्यति। तत्र लघूपधगुणे प्राप्ते।

(२३००) **लिङ्।** 'इको झलि'ति, 'हलन्ता'च्चेति च सूत्रमनुवर्तते। 'असंयोगा'दित्यतः किदिति च इक इति सामीप्ये षष्ठी हलि अन्वेति तदाह—**इक्समीपादित्यादिना।** आत्मनेपदपरकत्वं सिच एव विशेषणम्, नतु लिङः, लिङादेशस्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वाऽसम्भवात्। इकः किम्? 'वह' वक्षीष्ट। सति तु कित्त्वे 'वचिस्वपी'ति सम्प्रसारणं स्यात्। आत्मनेपदेषु किम्? अद्राक्षीत्। इह कित्त्वे सति 'सृजिदृशोर्झल्यमकि'तीत्वम् न स्यात्। **अतिप्तेति।** लुङस्तादेशे,

---

(१) अत्रैको दुःस्पृष्टः, स च शिक्षादौ प्रसिद्धः।

तिष्टिपाते, तिष्टिपिरे। तिष्टेपे, तिष्टेपाते, तिष्टेपिरे। तेपृ कम्पने च। ३६६ ग्लेपृ दैन्ये। ग्लेपते। ३६७ टु–वेपृ कम्पने। वेपते। ३६८ केपृ ३६९ गेपृ ३७० ग्लेपृ च। चात्कम्पने गतौ च। सूत्रविभागादिति स्वामी। मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह। ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः। ३७१ मेपृ ३७२ रेपृ ३७३ लेपृ गतौ। ३७४ त्रपूष् लज्जायाम्। त्रपते। **(२३०१) तॄफलभजत्रपश्च ६।४।१२२॥** एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च। त्रेपे, त्रेपाते, त्रेपिरे। ऊदित्वादिड् वा। त्रपिता--त्रप्ता। त्रपिषीष्ट-त्रप्सीष्ट। ३७५ कपि चलने। कम्पते। चकम्पे। ३७६ रबि ३७७ लबि ३७८ अबि शब्दे। ररम्बे। ललम्बे। आनम्बे। ३७९ लबि अवस्रंसने च। ३८० कबृ वर्णे। चकबे। ३८१ क्लीबृ अधाष्टर्ये। चिक्लीबे ३८२ क्षीबृ मंदे। क्षीबते। ३८३ शीभृ कत्थने। शीभते। ३८४ चीभृ च। ३८५ रेभृ शब्दे। रिरेभे। अभिरभी क्वचित्पठ्येते। अम्भते। रम्भते। ३८६ ष्टभि ३८७

चिलः, सिच्। 'झलो झली'ति लोपः। आत्मनेपदपरकत्वेन सिचः कित्त्वात् न लघूपधगुणः। अथ तेपृ धातोरेदुपधत्वस्य प्रयोजनमाह—**तितेपे इति**। इदुदुपधत्वे तु कित्त्वाद् गुणो न स्यादिति भावः। सेट्कोऽयमिति सूचयति—**तेपितेति**। तेपिषीष्ट। अतेपिष्ट। ष्टिपृधातोस्तु 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वे ष्टुत्वनिवृत्त्या लटि स्तेपत इति रूपं सिद्धवत्कृत्य लिटि रूपमाह—**तिष्टिप इति**। 'शर्पूर्वाः खयः' इति तकारः शिष्यते, षकारस्य निवृत्तौ ष्टुत्वनिवृत्तेः। कित्त्वान्न गुणः। **तिष्टेप इति**। ष्टेपृधातोः रूपम्। **तेपृ कम्पने चेति**। चात्क्षरणे। वस्तुतस्तु चकारेण क्षरणार्थस्य लाभात् पूर्वत्रास्य पाठस्त्यक्तुं शक्यः। केचित्तु 'देपृ' इति तवर्गतृतीयादि पठन्ति। **चात्कम्पने गतौ चेति**। अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार इति भावः। एतच्च टुवेपृ केपृ गेपृ ग्लेपृ कम्पन इत्येव सिद्धे पृथक्पाठाल्लभ्यते। **अर्थभेदादिति**। ग्लेपृ दैन्ये इति पूर्वं पठितम्। इह तु अर्थभेदात् पुनः पाठः। अन्यथा ग्लेपृ दैन्ये कम्पने गतौ चेति गौरवं स्यादिति भावः। **त्रपूषिति**। ऊकारः षकारश्च इत्। अदुपधः। संयुक्तहलमध्यस्थत्वादेत्त्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तावाह।

(२३०१) **तॄफल**। 'अत एकहल्मध्ये' इत्यतः अत इति लिटीति चानुवर्तते। 'ध्वसो'रित्यतः एदिति अभ्यासलोपश्चेति च, 'गमहन' इत्यस्मात् कितीति, 'थलि च सेटि' इति सूत्रं च। तदाह—**एषामिति**। गुणशब्देन भाविताऽकारवत्त्वाद्विरूपादेशादित्वादेकहल्मध्यस्थत्वाऽभावाच्चाऽप्राप्ते विधिरयम्। **आनम्ब इति**। द्विहल्वान्नुट्। **ष्टभि स्कभीति**। आद्यः षोपदेशः, ष्टुत्वेन तकारस्य टकारनिर्देशेन दन्त्य-

स्कभि प्रतिबन्धे । स्तम्भते । नुम्यनुस्वारः । उत्तम्भते । 'उदः स्थास्तम्भोः–' (सू ११८) इति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । 'स्तम्भेः' (सू २२७२) इति षत्वं तु न भवति । श्नुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्बीजं तु 'उदः स्थास्तम्भोः–' (सू ११८) इति पवर्गीयोपधपाठः । 'स्तन्भेः' (सू २२७२) इति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते विष्टम्भते । ष्टम्भते । टष्टम्भे । ३८८ जभी ३८९ जृभि गात्रविनामे । (२३०२) रधिजभोरचि ७ । १ । ६१ ॥ एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते ।

परकसादित्वात्, ततः षस्य सत्वे ष्टुत्वस्य निवृत्तिः । तदाह–**स्तम्भत इति । नुम्यनुस्वार इति ।** इदित्वान्नुमि 'नश्चापदान्तस्य' इति तस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य ययि' इति तस्य परसंवर्णः मकारः । 'ष्टम्भे' इत्येव पाठे तु प्रतिपदोक्तत्वात् 'उदः स्था' इत्यत्र अस्यैव ग्रहणं स्यादिति भावः । **पूर्वसवर्ण इति** । सकारस्य थकारः । तस्य 'खरि च' इति चर्त्वे तकार इत्यर्थः । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'उदः स्थास्तम्भोः' इत्यत्र हल्सन्धौ प्रपञ्चितम् । **विस्तम्भत इति ।** 'सात्पदाद्यो'रिति षत्वनिषेध इति भावः । नन्वेवमपि 'स्तम्भे'रिति षत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—**स्तम्भेरिति षत्वं तु न भवतीति ।** कुत इत्यत आह—**श्नुविधाविति ।** 'स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्चे'ति सूत्रे निर्दिष्टस्यैव प्रतिपदोक्तस्य षत्वविधौ ग्रहणादित्यर्थः । नन्वेवं सति 'उदःस्थास्तम्भो'रिति पूर्वसवर्णविधावपि सौत्रस्यैव ग्रहणं स्यादित्यत आह—**तद्बीजं त्विति ।** षत्वविधौ सौत्रस्यैव ग्रहणम्, पूर्वसवर्णविधौ तु तदन्यस्यापीत्यत्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु पूर्वसवर्णविधौ मोपधस्य, षत्वविधौ तु नोपधस्य पाठः इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—**इति माधव इति ।** पाणिनिशिष्यपरम्परैव तत्र प्रमाणमिति भावः । लिटि 'शर्पूर्वाः खयः' इति षकारस्य निवृत्तौ ष्टुत्वनिवृत्त्या तकारः शिष्यते । तस्तम्भे । **टकार औपदेशिक इति ।** स्वाभाविक एव टकारो नतु ष्टुत्वसम्पन्न इत्यर्थः । **तन्मते विष्टम्भत इति ।** तथा च षकारस्यापि स्वाभाविकत्वात् षत्वविधौ स्तन्भेरेव ग्रहणेऽपि षकारो निर्बाध इति भावः । **टष्टम्भ इति ।** 'शर्पूर्वा' इति टकार एव शिष्यत इति भावः । **जभी जृभि गात्रविनाम इति ।** गात्रस्य विनामः वक्रभावः । आद्य ईदित् । द्वितीय इदित् । आद्यस्य ईदित्वं 'श्वीदितो निष्ठाया'मिति इण्निषेधार्थम् ।

(२३०२) **रधिजभोः ।** 'रध हिंसाया'मिति श्यन्विकरणस्य चतुर्थान्तस्य इका निर्देशः । 'इदितो नुम् धातो'रित्यतः नुमित्यनुवर्तते । तदाह—**एतयोरिति ।** अनिदित्त्वात् नुम्विधिः । **जम्भत इति ।** शपि नुम् । 'जम्भिते'त्यादावपि अजारक-

जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । ३९० शल्भ कत्थने । शशल्भे । ३९१ वल्भ भोजने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ववल्भे । ३९२ गल्भ धाष्टर्ये । गल्भते । ३९३ श्रम्भु प्रमादे । तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । श्रम्भते । स्रम्भते वा । ३९४ ष्टुभु स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट । अथ परस्मैपदिनः । ३९५ गुपू रक्षणे । (२३०३) गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ३ । १ । २८ ॥ एभ्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । 'पुगन्त'–(सू २१८९) इति गुणः । (२३०४) सनाद्यन्ता धातवः ३ । १ । ३२ ॥ सनादयः कर्मेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसञ्ज्ञाः स्युः । धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति । (२३०५) आयादय आर्धधातुके वा ३ । १ । ३१ ॥ आर्धधातुकविवक्षाया-

---

त्वान्नुम् । अचि किम् ? रद्धा । जब्धम् । **श्रम्भु इति** । अकारमध्यः । **ष्टुभु स्तम्भ इति** । ष्टुत्वेन तकारस्य टः । षोपदेशोऽयम् । **विष्टोभत इति** । 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वम् । **व्यष्टोभिष्टेति** । 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । तिपृ इत्यादयस्तोभत्यन्ता अनुदात्तेतो गताः । **गुपू रक्षण इति** । ऊदिदयम् ।

(२३०३) **गुपूधूप । एभ्य इति** । गुपू धूप विच्छि पणि पनि इत्येभ्य इत्यर्थः । अर्थनिर्देशाऽभावादाह—**स्वार्थ इति** । आयप्रत्ययः अकारान्तः । तत्फलं तु 'गोपायतं नः सुमनस्यमानः' इत्यत्र गोपायेत्यस्य धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वेन शबकारेण एकादेशस्यापि 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वे तमित्यस्य अदुपदेशात् परलसार्वधातुकत्वेन अनुदात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितत्वमिति बोध्यम् । 'धातोरेकाच' इत्यतो धातोरित्यनुवृत्त्या धातोरिति विहितत्वादायप्रत्ययस्यार्धधातुकत्वात् तत्कार्यं गुणादि भवति । तदाह—**पुगन्तेति गुण इति** । नन्वायप्रत्ययान्तस्य भ्वादिषु पाठाऽभावेन धातुत्वाऽभावात् कथमस्माल्लडादयः इत्यत आह ।

(२३०४) **सनाद्यन्ताः** । 'गुप्तिज्किद्भ्यः सनि'त्यारभ्य 'कर्मेणिङि'त्यन्तैः सूत्रैः सनादिप्रत्ययान्विधाय सूत्रमिदं पठितम् । सन् आदिर्येषां ते सनादयः णिङ्प्रत्ययपर्यन्ताः, ते अन्ते येषां ते सनाद्यन्ता इति विग्रहः । तदाह—**सनादयः कर्मेणिङन्ता इति** । 'सन्क्यच्काम्यच्क्यङ्क्यषोऽथाचारक्विब्णिज्यङौ तथा । यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी सनादयः ॥' इति सङ्ग्रहः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणप्रतिषेधादिह तदन्तग्रहणम् । **धातुत्वादिति** । आयप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । **गोपायतीति** । शपि 'अतो गुणे' इति पररूपम् ।

(२३०५) **आयादयः** । आयः आदिः येषां ते आयादयः । 'आय इयङ् णिङ् चेति त्रय आयादयो मताः', 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः' 'ऋतेरीयङ्' 'कर्मेणि-

मायादयो वा स्युः । (२३०६) कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ३ । १ । ३५ ॥ कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम्स्याल्लिटि न तु मन्त्रे । 'कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम्' । सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय[1] तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः । (२३०७) आर्धधातुके ६ । ४ । ४६ ॥ इत्यधिकृत्य । (२३०८) अतो लोपः ६ । ४ । ४८ ॥ आर्धधातुकोपदेशकाले यददकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार–गोपायाम्बभूव–गोपायामास । जुगोप,

---

ङि'त्युत्तरमस्य सूत्रस्य पाठात् । **विवक्षायामिति** । 'आर्धधातुक' इति विषयसप्तमीति भावः । परसप्तमीत्वे तु गोपायितेत्यत्र अतो लोपो न स्यात्, आर्द्धधातुकोपदेशकाले अदन्तत्वाभावादिति भावः । तथा च लिटि आयप्रत्ययस्य विकल्पः स्थितः । तत्र आयप्रत्ययपक्षे आह ।

(२३०६) **कास्प्रत्ययात्** । आम् अमन्त्रे इति च्छेदः । चकासृ दीप्तौ, जागृ निद्राक्षये इत्यादिभ्योऽपि लिटि आमिष्यते । तदर्थमाह—**कास्यनेकाजिति** । ननु यद्यस्मिन् वार्तिके सूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणमपि सम्बध्यते तदा कासृधातोश्च अनेकाचश्च प्रत्ययान्ताच्चेति लभ्यते । ततश्च अ इवाचरति अति इत्यत्र क्विबन्ताल्लडादयः, लिटि औ अतुरित्यादीष्टं न सिध्येत्, प्रत्ययान्तत्वेन आमः प्रसङ्गात् । यदि तु कासृधातोश्च अनेकाचः प्रत्ययान्ताच्चेति व्याख्यायेत तदा चकासृजागृादिभ्यो न स्यादित्यत आह—**प्रत्ययग्रहणमपनीयेति** । तथा च कास्धातोरनेकाचश्च आमित्येतावदेव लभ्यत इति नोक्तदोषद्वयमिति भावः । वस्तुतस्तु अ इवाचरति अतीत्यादि नास्त्येवेति सुब्धातुनिरूपणे वक्ष्यते । तथा च गोपाय आमिति स्थितम् ।

(२३०८) **अतो लोपः** । 'अनुदात्तोपदेशवनती'त्यतः उपदेशग्रहणमनुवर्तते । आर्द्धधातुक इत्यधिकृतम् । तदिह आवर्तते । एकमुपदेशे अन्वेति । द्वितीयं तु लोपे परनिमित्तम् । तदाह—**आर्धधातुकोपदेश इत्यादिना** । आर्द्धधातुकोपदेश इति किम् ? अय वय गतौ—आभ्यां क्विपि, 'लोपो व्यो'रिति लोपे 'ह्रस्वस्य पिती'ति तुकि, अपृक्तलोपे अत् वत् इतीष्यते । अत्र यलोपे सति अतो लोपो न भवति, आर्द्धधातुकोपदेशकाले धातोर्यकारान्तत्वात् । 'आर्द्धधातुकोपदेश' इत्यत्र आर्द्धधातुकग्रहणाभावे 'चिकीर्षित'मित्यत्र अल्लोपो न स्यात्, सन उपदेशकाले नकारान्तत्वात् । आर्धधातुकग्रहणे तु न दोषः, अनुबन्धविनिर्मुक्तात् सन्प्रत्ययादेव क्तप्रत्ययस्य आर्द्धधातुकस्योत्पत्तेः । आर्धधातुके पर इति किम् ? कथयति । चुरादावदन्तोऽयम् । अत्र उपधावृद्धिर्न भवति, 'अचः परस्मिन्नि'त्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । आर्द्धधातुके

---

(१) एतच्च हरदत्तमतेनोक्तम्

जुगुपतुः । ऊदित्त्वाद्वेट् । जुगोपिथ–जुगोप्थ । गोपायिता–गोपिता–गोप्ता । गोपाय्यात्–गुप्यात् । अगोपायीत्–अगोपीत् अगौप्सीत् । ३९६ धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार–दुधूप । धूपायितासि–धूपितासि । ३९७ जप ३९८ जल्प व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च । ३३९ चप सान्त्वने । ४०० षप समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति । ४०१ रप ४०२ लप व्यक्तायां वाचि । ४०३ चुप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता । ४०४ तुप ४०५ तुम्प ४०६ त्रुप ४०७ त्रुम्प ४०८ तुफ ४०९ तुम्फ ४१० त्रुफ ४११ त्रुम्फ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प, तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्त्वाभावान्नलोपो न । 'किदाशिषि' (सू २२१६) इति कित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् । 'प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि' इति पारस्करादिगणे पाठात्सुट् ।

पर इत्यनुक्तौ तु अल्लोपस्य परनिमित्तकत्वाऽभावात् स्थानिवत्त्वं न स्यात् । तथा च प्रकृते गोपाय आमिति स्थिते अतो लोपे गोपायामिति सिध्यति । यद्यपि सवर्णदीर्घेणाप्येतत्सिद्धम्, तथापि न्याय्यत्वादतो लोप उपन्यस्तः । आयप्रत्ययाऽभावपक्षे आह—**जुगोपेति** । पित्त्वेन कित्त्वाऽभावाल्लघूपधगुणः । **जुगुपतुरिति** । कित्त्वान्न गुणः । **ऊदित्त्वाद्वेडिति** । 'थलादावि'ति शेषः । जुगुपिव–जुगुप्व । जुगुपिम–जुगुप्म । क्रादिनियमस्तु नञ्प्राप्तस्यैवाभावस्य, न तु विभाषादिलभ्यस्येति षिधू शास्त्र इत्यत्रोक्तम् । **गोपायितेति** । लुटि आयप्रत्ययपक्षे नित्यमिट् । आयप्रत्ययाभावपक्षे इड्विकल्पः । ऊदित्त्वस्य केवले चरितार्थत्वात् । तदाह —**गोपिता –गोप्तेति** । गोपायिष्यति–गोपिष्यति-गोप्स्यति । गोपायतु । अगोपायात् । गोपायेत् । आशीर्लिङि आयप्रत्ययपक्षे अतो लोपे रूपमाह—**गोपाय्यादिति** । आयप्रत्ययाऽभावे आह—**गुप्यादिति** । लुङि सिचि आयप्रत्ययपक्षे आह—**अगोपायीदिति** । आयप्रत्ययाऽभावपक्षे इटि रूपमाह—**अगोपीदिति** । 'इट ईटी'ति सिज्लोपः । 'नेटीति' हलन्तलक्षणवृद्धेर्निषेधः । इडभावे तु इटः परत्वाऽभावात् न सिज्लोप इत्याह—**अगौप्सीदिति** । 'वदव्रजे'ति वृद्धिः । अगोपायिष्यत्-अगोपिष्यत्–अगोप्स्यत् । **धूप सन्ताप इति** । 'गूपूधूप' इत्यायः । आर्धधातुके तद्विकल्पः । **षप समवाय इति** । षोपदेशोऽयम् । **चुप मन्दायामिति** । चवर्गप्रथमादिरयम् । चवर्गद्वितीयादिस्त्वनिट्कः । **तुप तुम्पेति** । अष्टावप्युदुपधाः तृतीयचतुर्थौ सप्तमाष्टमौ च रेफवन्त इति मूले स्पष्टीभविष्यति । तुतुम्पतुरित्यत्र नलोपमाशङ्क्याह—**संयोगादिति** । आशीर्लिङि विशेषमाह—**किदाशिषीति** । **प्रात्तुम्पताविति** । श्तिपा निर्देशोऽयम् । प्रात् तुम्पधातौ परे सुट् स्यात् गवि कर्तरि सतीत्यर्थः । तुम्पधातोः

प्रस्तुम्पति गौः। श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न। प्रतोतुम्पीति। त्रोपति। त्रुम्पति। तोफति। तुम्फति। त्रोफति। त्रुम्फति। इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः। अन्ये सरेफाः। आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः। ततो द्वितीयान्ताः। अष्टावप्युकारवन्तः। ४१२ पर्प ४१३ रफ ४१४ रफि ४१५ अर्ब ४१६ पर्ब ४१७ लर्ब ४१८ बर्ब ४१९ मर्ब ४२० कर्ब ४२१ खर्ब ४२२ गर्ब ४२३ शर्ब ४२४ षर्ब ४२५ चर्ब गतौ। आद्यः प्रथमान्तः। ततो द्वौ द्वितीयान्तौ। तत एकादश तृतीयान्ताः। द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः। पर्पति। पपर्प। रफति। रम्फति। अर्बति। आनर्ब। पर्बति। लर्बति। बर्बति। पवर्गीयादिरयम्। मर्बति। कर्बति। खर्बति। गर्बति। शर्बति। सर्बति। चर्बति। ४२६ कुबि आच्छादने। कुम्बति। ४२७ लुबि ४२८ तुबि अर्दने। लुम्बति। तुम्बति। ४२९ चुबि वक्त्रसंयोगे। चुम्बति। ४३० षृभु ४३१ षृम्भु हिंसार्थौ। सर्भति। ससर्भ। सर्भिता। सृम्भति। ससृम्भ। सृभ्यात्। षिभु षिम्भु इत्येके। सेभति। सिम्भति। ४३२ शुभ ४३३ शुम्भ भाषणे। भासने इत्येके। हिंसायाम् इत्यन्ये। **अथानुनासिकान्ताः**। तत्र कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश। ४३४ घिणि ४३५ घुणि ४३६ घृणि ग्रहणे। नुम्, ष्टुत्वम्। घिण्णते। जिघिण्णे। घुण्णते। जुघुण्णे। घृण्णते। जघृण्णे। ४३७ घुण ४३८ [1]घूर्ण भ्रमणे। घोणते। घूर्णते। इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ। ४३९ पण व्यवहारे स्तुतौ च। ४४० पन च। स्तुतावित्येव संबध्यते पृथङ्निर्देशात्। पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायं प्रत्ययः। व्यवहारे तु-पणते। पेणे।

सृट्, आद्यवयवः। सुड्विधावस्मिन् तुम्पतावितिश्तिपा निर्देशस्य प्रयोजनमाह—**श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि नेति**। 'शपाऽनुबन्धेन' इत्युक्तेरिति भावः। **षृभु षृम्भु इति**। ऋदुपधौ षोपदेशौ। **सृभ्यादिति**। आशीर्लिङि अनिदित्त्वान्नलोपः। **षिभु षिम्भु इत्येक इति**। आद्य इदुपधो द्वितीयो मोपधः। **शुभ शुम्भेति**। द्वितीयस्य आशीर्लिङि अनिदित्त्वान्नलोपः। इति 'गुपू' इत्यादयः पवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनो गताः। **कम्यन्ता इति**। 'कमु कान्तौ' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः। **घुण घूर्णेति**। द्वितीयस्य दीर्घपाठः, स्पष्टार्थः। 'उपधायां च'त्येव दीर्घसिद्धेः। केचित्तु घुर्णेति ह्रस्वमेव पठन्ति। **स्तुतावित्येवेति**। न तु व्यवहारे इत्येवकारार्थः। **पृथङ्निर्देशादिति**। अन्यथा 'पण पन व्यवहारे स्तुतौ च'त्येव निर्दिशेदिति भावः। यद्यपि पृथङ्निर्देशो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थ इत्यपि वक्तुं शक्यम्, तथापि सम्प्रदायानुरोधादे-

---

(१) घूर्ण धातौ दीर्घोकारपाठः प्रक्रियालाघवार्थः। ह्रस्वं पठित्वा "उपधायां च" (८-२-७८) इति दीर्घकरणे प्रक्रियागौरवमिति भावः।

पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायाञ्चकार । पेणे । पणायितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । पनायति । पनायाञ्चकार । पेने । ४४१ भाम क्रोधे । भामते । बभामे । ४४२ क्षमूष् सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे–चक्षंसे । चक्षमिध्वे–चक्षन्ध्वे । चक्षमिवहे । (२३०९) म्वोश्च ८ । २ । ६५ ॥ मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे च परे । णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे–चक्षण्महे । क्षमिष्यते-क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि क्षमिषीष्ट-क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट-अक्षंस्त । ४४३ कमु कान्तौ । कान्तिरिच्छा । (२३१०) कमेर्णिङ् ३ । १ । ३० ॥

वमुक्तम् । **पनिसाहचर्यादिति** । पनधातुः स्तुतावेव वर्तते तत्साहचर्यात् 'गूपूधूपविच्छी'त्यत्र पणधातुरपि स्तुत्यर्थक एव गृह्यते, न तु व्यवहारार्थकः । अतः स्तुतावेव पणधातोरायप्रत्ययः' न तु व्यवहारे इत्यर्थः । क्रेतव्यद्रव्यस्य मूल्यनिर्धारणाय प्रश्नप्रतिवचनात्मको व्यवहारः । ननु स्तुतौ पणायतीति रूपं वक्ष्यमाणमनुपपन्नम्, पणधातोरनुदात्तेत्त्वेनात्मनेपदापत्तेः । न च आयप्रत्ययान्तस्यानुदात्तेत्त्वं नेति शङ्क्यम्, पणधातौ श्रुतस्यानुदात्तेत्त्वस्य 'आनर्थक्यात्तदङ्गे' न्यायेन आयप्रत्ययान्ते अन्वयोपपत्तेरित्यत आह—**स्तुताविति** । अनुबन्धस्य अनुदात्तात्मकस्य इतः आर्द्धधातुकविषये कदाचिदायप्रत्ययविनिर्मुक्ते चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तादात्मनेपदं नेत्यर्थः । एवं च तुल्यन्यायत्वादेकाच उपदेश इति निषेधोऽपि नेति सूचितम् । **क्षमूष् सहन इति** । 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यर्थं षित्वम् । ऊदित्वादिड्विकल्पं मत्वाह—**चक्षमिषे--चक्षंस इति** । इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य क्विझलोः' इति दीर्घस्तु न भवति, क्विसाहचर्येण तिङ्भिन्नस्यैव झलादेः तत्र ग्रहणात् । वहिमह्योरिडभावपक्षे विशेषमाह ।

(२३०९) **म्वोश्च** । 'मो नो धातो'रित्यनुवर्तते । तदाह—**मान्तस्येति** । **णत्वमिति** । पात्परत्वात् 'अट्कुप्वाङि'ति नकारस्य णत्वमित्यर्थः । **कमु कान्ताविति** । 'उदितो वे'ति क्त्वायां इड्विकल्पार्थमुदित्त्वम् । कान्तिशब्दस्य प्रभापरत्वभ्रमं वारयति—**कान्तिरिच्छेति** । स्वर्गकाम इत्यादौ कमेरिच्छायां प्रयोगबाहुल्यदर्शनादिति भावः । 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च' इत्यमरः ।

(२३१०) **कमेर्णिङ्** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**स्वार्थे इति** । अर्थविशेषाऽनिर्देशादिति भावः । णङावितौ । 'णेरनिटि' इत्यत्र उभयोर्ग्रहणाय अनुबन्धकरणम् । **ङित्त्वात्तङिति** । अनुदात्तेत्त्वं तु गिङभावे 'चकमे' इत्यादौ चरितार्थमिति भावः ।

स्वार्थे। ङित्त्वात्तङ्। कामयते। **(२३११) अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु** ६।४।५५॥ आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात्। वक्ष्यमाणलोपापवादः[1]। कामयाञ्चक्रे। 'आयादय आर्धधातुके वा' (सू २३०५)। चकमे। कामयिता–कमिता। कामयिष्यते–कमिष्यते। **(२३१२) णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्** ३।१।४८॥ [2]ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे। अ काम् इ अ त इति स्थिते। **(२३१३) णेरनिटि** ६।४।५१॥ अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात्। परत्वात् 'एरनेकाचः' (सू०

कामयत इति। णिङि 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ कामि इति णिङन्तम्। 'क्ङिति चे'ति निषेधस्तु न, अनिग्लक्षणत्वात्। णिङन्तस्य धातुत्वात् लडादयः। तत्र लटि शपि, गुणे, अयादेशे, कामयते इति रूपम्। कामयेते इत्यादि सुगमम्। लिटि 'कास्यनेकाच' इत्यामि, आम इति लिटो लोपे, कामि आम् इति स्थिते सार्वधातुकेति गुणं बाधित्वा 'णेरनिटि' इति वक्ष्यमाणे णिलोपे प्राप्ते।

(२३११) **अयामन्त।** अय् इति च्छेदः। 'णेरनिटि' इत्यतो णेरित्यनुवर्तते। तदाह—**णेरयादेशः स्यादिति।** तथा च कामयामित्यामन्तं स्थितम्। ततः 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इत्यनुप्रयोगाल्लिडिति मत्वाह—**कामयाञ्चक्र इति।** णिङ आयादिष्वन्तर्भावाल्लिडादावार्धधातुके तद्विकल्पमुक्तं स्मारयति—**आयादय इति। चकम इति।** सेट्कोऽयम्। चकमिषे। चकमिध्वे। चकमिवहे। चकमिमहे। **कामयितेति।** लुटि-णिङ्पक्षे तासि, इटि, वृद्धौ, गुणे, अयादेशे रूपम्। कामयताम्। अकामयत। कामयेत। कामयिषीष्ट-कमिषीष्ट। अथ णिङन्तात् कामि इत्यस्माल्लुङः तादेशे च्लेः सिजादेशे प्राप्ते।

(२३१२) **णिश्रि।** णि श्रि द्रु स्रु एषां द्वन्द्वः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णीति तदन्तस्य ग्रहणम्। 'च्लि लुङि' इत्यतो लुङीति 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति चानुवर्तते। तदाह—**ण्यन्तादित्यादिना।** चङावितौ।

(२३१३) **णेरनिटि।** आर्धधातुक इत्यधिकृतम्। 'अतो लोप' इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते। अनिटीत्यस्य आर्धधातुकविशेषणत्वात् तदादिविधिः। तदाह—**अनिडादाविति।** तथा च णिलोपे काम् अ त इति स्थिते—**परत्वादिति।** 'एरनेकाच' इत्यस्य 'णेरनिटि' इत्यपेक्षया परत्वाण्णिलोपं बाधित्वा यणि प्राप्ते सती-

(१) णिलोपापवाद इत्यर्थः। वस्तुतोऽयमनुवादः, तदनुवादबलाच्च णिलोपबाधो भवति।

(२) णि शब्देन णिङ्णिचोर्ग्रहणम्। एकस्यैव ग्रहणे साधकाभावात्।

२७२) इति यणि प्राप्ते । 'ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्तु अनिटि इति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चेयङादेरपवाद एवायम् । इयङ्—अततक्षत् । यण्--आटिटत् । गुणः—कारणा ।

त्यर्थः । कृते तु यणि लोपो दुर्लभः, णेरभावात् । स्थानिवत्त्वेऽपि यणा बाधितस्य पुनरुन्मेषो दुर्लभः । वस्तुतस्तु स्थानिवत्त्वमेवेह दुर्लभम् । यण्स्थानिनमिकारम् अल्रूपम् णित्वरूपेणाश्रित्य प्रवर्तमानस्य णिलोपस्याऽल्विधित्वेन तत्र स्थानिवत्त्वाऽसम्भवात् । स्पष्टा चेयं रीतिः 'भोभगो' इति सूत्रभाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । **ण्यल्लोपाविति** । णिलोपः इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः, अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यां पूर्वविप्रतिषेधेनेति विवेकः । तथा च पूर्वविप्रतिषेधादिह यणं बाधित्वा णिलोपो भवतीति स्थितम् । ननु--अततक्षत्, आटिटत्, कारणा, कारकः, कार्यते इति वक्ष्यमाणेषु वार्तिकोदाहरणेषु क्रमेण इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणामवश्यं प्राप्तेर्णिलोपस्य निरवकाशत्वादेव इयङादिबाधकत्वसम्भवादिदं वार्तिकं व्यर्थम् । सुधियौ, प्रध्यौ, कर्ता, चिकाय, सूयात् इत्यादौ इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणां सावकाशत्वादित्यत आह—**णिलोपस्य त्विति** । पचधातोर्णिचि उपधावृद्धौ पाचि इति ण्यन्तात् 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिनि, 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च' इति इण्निषेधे 'णेरनिटि' इति णिलोपे कुत्वे पाक्तिरिति स्थितिः । 'क्तिजन्तमि'ति पाठे तु 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् बोध्यः । 'पाक्तिः' इति कस्यचित्संज्ञा । अत्र इयङादीनाम् अप्रसक्तेर्णिलोपस्यापि सावकाशत्वं तुल्यम् । तत्र अततक्षदित्यादौ परत्वादियङादिप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं वार्तिकमिदमारम्भणीयमिति भावः । वार्त्तिकं व्यर्थमेवेत्याह—**वस्तुतस्त्विति । आर्द्धधातुकमात्रमिति ।** कृत्स्नमनिडाद्यार्द्धधातुकमस्य णिलोपस्य विषय इत्यर्थः । तथा च अततक्षदित्यादौ परानपि इयङादीन् णिलोपः अपवादत्वात् बाधते, परापेक्षया अपवादस्य प्रबलत्वात् । परत्वादियङादीनां णिलोपबाधकत्वाभ्युपगमे हि णेरनिटीत्यत्र अनिटीति व्यर्थम् । कारयितेत्यादाविडाद्यार्द्धधातुके गुणेनैव णिलोपस्य बाधसिद्धेः । ततश्च अनिटीति वचनसामर्थ्यादनिडादावार्द्धधातुके सर्वस्मिन्परे णिलोप इति विज्ञायते । एवं च अततक्षदित्यादावियङादिप्रवृत्तियोग्येऽप्यार्धधातुके सर्वत्र णिलोप इत्यस्य निरवकाशत्वादपवादत्वादेव णिलोपेन इयङादिबाधसिद्धेर्वार्तिकमिदं व्यर्थमिति भावः । **अपवाद एवायमिति** । णिलोप इत्यर्थः । अतो लोपस्तु 'चिकीर्षकः' इत्यत्र वृद्धिं 'चिकीर्ष्यात्' इत्यत्र 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाद्भ-

वृद्धिः–कारकः । **दीर्घः**–कार्यते । (२३१४) **णौ[1] चङ्युपधाया ह्रस्वः** ७ । ४ । १ ॥ चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् । (२३१५) **चङि** ६ । १ । ११ ॥ चङि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वेस्तोऽजादेस्तु

वति । न ह्यतो लोपो वृद्धिदीर्घयोरपवादः गोपायितेत्यादौ वृद्धिदीर्घयोरप्राप्तयोरप्यतो लोपस्यारम्भादित्यलम् । **इयङिति** । उदाहरणसूचनमिदम् । **अततक्षदिति** । तक्षधातोर्ण्यन्ताल्लुङस्तिपि, इकारलोपे, चङि, द्वित्वे, संयोगपूर्वकत्वादेरनेकाच इति यणभावे इयङि प्राप्ते, पूर्वविप्रतिषेधात् णिलोपे हलादिशेषे अडागमे अततक्षदिति रूपम् । **यणिति** । उदाहरणसूचनम् । **आटिटदिति** । अटधातोर्ण्यन्तात् आटि इत्यस्मात् लुङि, तिपि, इकारलोपे, चङि, टि इत्यस्य द्वित्वे, 'एरनेकाच' इति यणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपे, आटि वृद्धौ रूपम् । **गुण इति** । उदाहरणसूचनम् । कारणेति । 'स्त्रियाम्' इत्यधिकारे कृञ्धातोर्ण्यन्तात् कारि इत्यस्मात् 'ण्यासश्रन्थो युच' इति युचि अनादेशे 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इति गुणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपे स्त्रीत्वाट्टापि कारणेति रूपम् । **वृद्धिरिति** । उदाहरणसूचनम् । **कारक इति** । कृञ्धातोर्ण्यन्तात्कारि इत्यस्माण्ण्वुलि अकादेशे वृद्धिं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपे रूपम् । **दीर्घ इति** । उदाहरणसूचनम् । **कार्यत इति** । कृञ्धातोर्ण्यन्तात्कारि इत्यस्मात् कर्मणि लटि यकि 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपः । तथा च प्रकृते काम् इ अ त इत्यत्र 'एरनेकाचः' इति यणं बाधित्वा णिलोपे काम् अ त इति स्थितम् ।

(२३१४) **णौ चङि** । अङ्गाधिकारादाह—**यदङ्गमिति** । उपाधायाः किम् ? अचकाङ्क्षत् । चङि किम् ? कारयति । णौ किम् ? 'चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्युच्यमाने अदीदपदित्यत्र दाधातोः ण्यन्तात् लुङि चङि दा इ अ त् इति स्थिते आकारस्य ह्रस्वे सति पुक् न स्यात् । णावित्युक्तौ तु आकारस्य णौ परतः उपधात्वाभावान्न ह्रस्वः । 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधस्तु न शङ्क्यः, द्वित्वनिमित्तचङः उपधया व्यवहितत्वात् । तथा च प्रकृते कम् अ त इति स्थितम् ।

(२३१५) **चङि** । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति चाधिकृतम् । 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति सूत्रं लिटि इति वर्जमनुवर्तते, तदाह–**चङि परे इत्यादिना** । तथा च कम् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे क कम् अ त इति स्थितम् ।

---

(१) अत्र सप्तमीनिर्देशेन णिपरे चङि च परे यत् पूर्वं निर्दिष्टम् अङ्गम् इत्यर्थे असम्भवपरिहाराय णिनाऽङ्गस्याव्यवहितपरत्वं चङा च व्यवहितपरत्वं वृत्तिकारैः स्वीकृतम् ।

द्वितीयस्य । **(२३१६) सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ७ । ४ । ९३ ॥**
चङ्परे इति बहुव्रीहिः[1] । (अन्यपदार्थो णिः) **। स च अङ्गस्य इति च द्वय-मप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत्, तत्परं यल्लघु, तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावग्लोपेऽसति । अथवा अङ्गस्य इति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ।**

(२३१६) **सन्वल्लघुनि** । 'अनग्लोप' इतिच्छेदः । **बहुव्रीहिरिति** । चङ् परो यस्मादिति विग्रह इति भावः । कर्मधारयमाश्रित्य चङि परे इति नार्थः, परग्रहण-वैयर्थ्यात् । ननु बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनु-वृत्तौ चङ्परके लघुनि परे अभ्यासः सन्वदित्यर्थो लभ्यते । तथा सति अण्यन्तेभ्यः श्रिद्रुस्रुभ्यश्चङि द्वित्वे अशिश्रियत् अदुद्रुवत् असुस्रुवदित्यत्रापि सन्वत्त्वं स्यात् । ततश्च 'दीर्घो लघोः' इति सन्वद्भावविषये अभ्यासस्य वक्ष्यमाणो दीर्घः स्यादित्यत आह—**अन्यपदार्थो णिरिति** । तथा च चङ्परे णौ इति लभ्यते । अशिश्रियदित्यादौ च णेर-भावात् न सन्वत्त्वमिति भावः । **स चाङ्गस्येति चेति** । बहुव्रीहिगम्यो णिः अङ्गस्येत्य-नुवृत्तं चेत्यर्थः । तत्र णावित्यावृत्तौ एकं लघुनीत्यत्रान्वेति । तथा च चङ्परेणौ यल्लघु तस्मिन्परत इति लभ्यते । द्वितीयं तु अनग्लोपे इत्यत्रान्वेति । तथा च णौ परतः यः अग्लोपः तस्याऽभावे सतीति लभ्यते । अङ्गस्येत्यावृत्तौ एकं चङ्परे इत्यत्रान्वेति । निमित्तनिमित्तिभावे षष्ठी । तथा च अङ्गसंज्ञानिमित्तभूते चङ्परके वर्णे परे इति लभ्यते । चङ्परकश्च वर्णः अर्थात् णेरिकार एव न तु श्रिद्रुस्रुवामन्त्यवर्णः, तस्य अप्रत्ययत्वेन अङ्गसंज्ञाप्रापकत्वाऽभावात् । एतदर्थमेव अङ्गस्येत्यस्य निमित्तषष्ठ्यन्त-तामाश्रित्य चङ्परव्यभिचारात् । द्वितीयं त्वङ्गस्येत्येतत् अभ्यासस्येत्यनुवृत्तेन अन्वेति । 'सन्वत्' इति सप्तम्यन्ताद्वतिः । तदाह—**अङ्गसंज्ञानिमित्तमित्यादिना । अथवेति** । अस्मिन्व्याख्याने 'चङ्परे' इत्येतत् अङ्गस्येत्यत्रान्वेति, न तु लघुनि । अङ्गस्य च प्रत्ययनिमित्तत्वादेव णेरन्यपदार्थस्य लाभः । लघुनीति तु अभ्यासस्येत्य-त्रैवान्वेति । तदाह—**चङ्परे णौ यदङ्गमित्यादिना । प्राग्वदिति** । सनीव कार्यं स्याण्णावग्लोपे असतीत्यर्थः । अत्र प्रथमपक्ष एव भाष्यसंमतः । 'अजजागरत्' इत्यत्र 'चङ्परे णौ यल्लघु तदभ्यासव्यवहितमिति न सन्वत्त्वम्' इति भाष्योक्तेः । एवं च प्रथमपक्षे उन्देर्ण्यन्ताच्चङि द्वित्वे उन्दिदि अ त् इत्यत्र अभ्यासोत्तरखण्डे

---

(१) 'चङ्परे' इत्यत्र कर्मधारस्य भ्रमवारणाय 'बहुव्रीहिः' इति कथितम् । तत्र प्रमाणं तु 'पर' पदमेव । कर्मधारयस्याभिप्रेतत्वे 'चङि' इत्येव वदेत् । 'पर' शब्दस्य परोपादानं तु न साधकम्, बहुव्रीहिपक्षेऽपि साम्यात् ।

(२३१७) सन्यतः ७ । ४ । ७९ ।। अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि । **(२३१८) दीर्घो लघोः ७ । ४ । ९४ ।।** अभ्यासस्य लघोः दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङभावपक्षे तु 'कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्यः' । णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ।

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।
तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाक्ष्विति माधवः ।। १ ।।

चङ्परे णौ लघोरभावेनाऽभ्यासस्य तथाविधलघुपरकत्वविरहात् सन्वत्त्वाभावान्नाभ्यासदीर्घः । द्वितीयपक्षे तु चङ्परे णौ यदङ्गम् उन्दिद इत्येतत् तदीयोऽभ्यासश्चङमादाय लुप्तं णिमादाय वा लघुपर इति सन्वत्त्वसत्त्वादभ्यासदीर्घ इति भेदः । एवं च प्रकृते क कम् अ त इत्यतः व्याख्याद्वयेऽपि सन्वत्त्वं स्थितम् ।

(२३१७) **सन्यतः** । सनि अतः इति च्छेदः । 'अत्र लोपः' इत्यत्र अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'भृञामित्' इत्यस्मात् इदिति । तदाह—**अभ्यासस्येति** । कि कम् अ त इति स्थितम् ।

(२३१८) **दीर्घो लघोः** । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह—**अभ्यासस्य लघोर्दीर्घ इति** । अभ्यासावयवस्य लघोरित्यर्थः । 'सन्वल्लघुनि चङ्परे' इति सूत्रं सन्वच्छब्दवर्जमनुवर्तते । तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयम् । तथा च फलितमाह—**सन्वद्भाव-विषय इति** । 'सन्यत' इत्यत्र तपरत्वं स्पष्टार्थमिति 'दीर्घोऽकित' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तथा च कि कम् अ तेत्यत्र अभ्यासेकारस्य दीर्घे अभ्यासचुत्वे अडागमे परिनिष्ठितं रूपमाह **अचीकमतेति** । अत्र लघोर्णिपरत्वं येन नाव्यवधानन्यायाद्बोध्यम् । **णिङभावपक्षे त्विति** । 'आयादय आर्धधातुके वा' इति णिङो वैकल्पिकत्वादिति भावः । **कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्य इति** । अण्यन्तत्वादप्राप्तौ वचनम् । **णेरभावादिति** । णिङभावपक्षे कमिधातोरनुदात्तत्त्वात्तङि प्रथमपुरुषैकवचने च्लेश्चङि, द्वित्वे, हलादिशेषे, अभ्यासचुत्वे, अडागमे अचकमतेति रूपं वक्ष्यते । तत्र णेरभावात् दीर्घो लघोरित्यभ्यासलघोर्दीर्घो न भवति, तत्र लघुनि चङ्परेऽनग्लोप इत्यनुवर्त्य चङ्परे णावेव तद्विधानोक्तेः । अत एव सन्वत्त्वाभावात्सन्यत इत्यभ्यासाऽकारस्य इत्त्वं च न भवतीत्यर्थः । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घविधौ सन्वत्त्वं न निमित्तम्, किन्तु लघुनि चङ्परे इत्यस्य तत्रानुवृत्त्या सन्वद्भावविषये तत्प्रवृत्तिः । अतः दीर्घसन्वद्भावाविति पृथगुक्तिः । अथ पञ्चभिः श्लोकैः 'सन्वद्भावसूत्रं' 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रं च विशदयति—**संज्ञाया इत्यादिना** । अस्मिन् शास्त्रे 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इत्येकः पक्षः ।

चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।
किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाश्विदं द्वयम् ।। २ ।।
वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ।। ३ ।।

'कार्यकालम्' इत्यस्य कार्यप्रदेशकमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे तत्तत्कार्यविधिप्रदेशेषु संज्ञाशास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च उपस्थितिः । 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षान्तरम् । उद्देशाः संज्ञापरिभाषाशास्त्राम्नायप्रदेशाः तान् अनतिक्रम्य यथोद्देशम् । संज्ञाशास्त्रं परिभाषाशास्त्रं च स्वप्रदेशे स्थितमेव तत्तद्विध्यपेक्षितं स्वं स्वसर्थं समर्पयतीति यावत् । अस्मिन्पक्षे कार्यप्रदेशेषु संज्ञापरिभाषायां तदर्थस्यैवोपस्थितिः न तु संज्ञापरिभाषाशास्त्रयोरिति स्थितिः । 'सन्वल्लघुनि' इति सूत्रे, 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रे च अङ्गस्येति अभ्यासस्येति चानुवृत्तम् । तत्र कार्यकालपक्षे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति सूत्रं सन्निहितम् । ततश्च अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्वः अभ्याससंज्ञः स सन्वद्भवतीति फलितम् । तत्र कृदन्तोच्चारणशब्दयोगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी न त्ववयवषष्ठी, कारकषष्ठ्या बलवत्त्वात् । अङ्गं च प्रत्यये परतः कृत्स्नमेव प्रकृतिरूपम्, न तु तदेकदेशः । ततश्च कृत्स्नमङ्गं यत्र द्विरुच्यते न तु तदेकदेशमात्रं, तत्रैव 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावश्च भवति । एवं च अङ्गस्य एकाच्कत्वे सत्येव तयोः प्रवृत्तिः, तत्र कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्तेः । अनेकाच्केषु तु अङ्गेषु न तयोः प्रवृत्तिः, तत्र एकस्यैव एकाचः अङ्गैकदेशस्य द्विरुक्तेति माधवो मन्यत इति प्रथमश्लोकस्यार्थः । 'नानेकाक्षु' इत्युक्तं विशदयति—**चकास्तीति श्लोकेन** । 'चकासृ दीप्तौ' अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि, 'अर्थवेदयोः' इति प्रकृतेरापुगागमे अर्थापि धातुः, 'ऊर्णुञ् आच्छादने'—एते त्रयः अनेकाच्का धातवः । आदिना 'जागृ निद्राक्षये' इत्यादिसङ्ग्रहः । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्चङि अङ्गं कृत्स्नं न द्विरुच्यते, किन्तु अङ्गस्य कश्चिदेकाजवयव एव द्विरुच्यते । तस्मात् अनेकाच्केषु कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावात् एकाच्केष्वेवाङ्गेषु 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावश्चेत्येतद्द्वयं भवति, नत्वनेकाच्काङ्गेष्वित्यर्थः । नन्वेवं सति 'ददरिद्रासति' इत्यादौ 'हलादिः शेषः' इत्याद्यभ्यासकार्यमनेकाच्केष्वङ्गेषु न स्यात् कृत्स्नाङ्गस्य द्विरुक्त्यभावात् । किञ्च 'अजजागरत्' इत्यत्र सन्वत्त्वमाशङ्क्य 'णिपरकलघोर्गकाराकारस्य 'जा' इत्यनेन व्यवहितत्वादभ्यासस्य न 'सन्वत्त्वम्' इति समाहितं भाष्ये । तदेतत् अनेकाच्काङ्गेषु सन्वत्त्वस्याऽप्रवृत्तौ विरुध्येत, कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावादेव तत्र सन्वत्त्वस्याप्राप्तौ तच्छङ्काया एवानुन्मेषादित्यस्वारस्याद्यथो-

चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।
णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥
इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।
णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥

अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । ४४४ अण ४४५ रण ४४६ वण ४४७ भण ४४८ मण ४४९ कण ४५० क्वण ४५१ व्रण ४५२ भ्रण ४५३

द्देशपक्षमालम्ब्याह—**वस्तुत इति** । 'अङ्गस्य' इत्यवयवषष्ठी । अङ्गावयवस्याभ्यासस्येति लभ्यते । ततश्च ऊर्णुञि ण्यन्ते चङि 'नु' इत्येकदेशस्य द्वित्वेऽपि 'और्णूनुवत्' इत्यत्र 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासलघुर्दीर्घीभवति । सन्वत्त्वं तु प्रयोजनाभावादुपेक्षितम्, अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्यतः' इत्यस्यासम्भवात् । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि प्रकृतेरापुकि अर्थापिधातोश्चङि णिलोपे उपधाह्रस्वे थप् इत्यस्य द्वित्वेऽपि 'आर्तीथपत्' इत्यत्र सन्वद्भावात् 'सन्यतः' इत्यभ्यासस्य इत्त्वम् अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयं भवतीति जानीम इति तृतीयश्लोकार्थः । 'अङ्गस्यावयव' इति पक्षेऽपि चकास्तौ विशेषमाह—**चकास्तौ त्विति** । चतुर्थश्लोकोऽयम् । अवस्था—वस्तुस्थितिः । व्यवस्थया पक्षद्वयेनेति यावत् । 'चङ्परे' इत्यनेन अन्यपदार्थतया लब्धस्य णावित्यस्य सन्निहितं लघुनीत्येतत् विशेष्यम् । तथा च 'चङ्परे णौ यल्लघु' इति प्रथमव्याख्यानं फलितम् । अङ्गमेव वा णेर्विशेष्यम् । तथा च 'चङ्परे णौ यदङ्गमिति' द्वितीयं व्याख्यानं फलितम् । इति व्यवस्थया पक्षद्वयेन सन्वत्त्वं दीर्घश्चेत्युभयमिदं चकासृधातौ ण्यन्ते चङि णिलोपे द्वित्वे 'अचचकासत्' इत्यत्र न स्यात्, स्याच्चेत्यन्वयः । तत्र 'चङ्परे णौ यल्लघु'इति व्याख्याने सति नैव उभयं स्यात् । चङ्परस्य णेः कास् इत्यनेन व्यवहितत्वात् । अचीकमतेत्यादौ त्वेकव्यवधानं येन नाव्यवधानन्यासो सोढव्यमेव । 'चङ्परे णौ यदङ्गम्' इति व्याख्याने तु 'अचीचकासत्' इत्यत्र उभयं स्यादेव, अङ्गस्य णिपरत्वसत्त्वादिति बोध्यम् । ननु 'चङ्परे णौ यल्लघ्विति' 'चङ्परे णौ यदङ्ग'मिति च व्याख्याभेदे किं प्रमाणमित्यत आह—**इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनादिति** । आदर्तव्यतेति शेषः । ननु णौ इत्यस्यावृत्तिमभ्युपगम्य अग्लोपेऽपि तदन्वयः किमर्थ इत्यत आह—**णेरग्लोपेऽपीति । अगितामिति** । 'कमु कान्तौ' इत्यादीनामपीत्यर्थः । **सिद्धय इति** । दीर्घसन्वत्त्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा कमुप्रभृतीनामुकाराद्यनुबन्धलोपमादाय अग्लोपित्वात् दीर्घसन्वद्भावौ न स्यातामित्यर्थः । इति घिणिप्रभृतयः कम्यन्ता दश गताः । **क्रम्यन्ता इति** । 'क्रमु पादविक्षेपे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । 'अनुनासिकान्ता' इति

ध्वण शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न ववणतुः । ववणिथ । धणिरपि कैश्चित्पठ्यते । धणति । ४५४ ओणृ अपनयने । ओणति । ओणाञ्चकार । ४५५ शोणृ वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण । ४५६ श्रोणृ संघाते । श्रोणति ४५७ श्लोणृ च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः । ४५८ पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । प्रैणृ इति क्वचित्पठ्यते । पिप्रैण । ४५९ ध्रण शब्दे । उपदेशे नान्तोऽयम् । 'रषाभ्याम्' (सू २३५) इति णत्वम् । ध्रणति । णोपदेशफलं युङ्लुकि । दन्ध्रन्ति । बण इत्यपि केचित् । बेणतुः । बेणिथ । ४६० कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान । ४६१ ष्टन ४६२ वन शब्दे । स्तनति । वनति । ४६३ वन ४६४ षण सम्भक्तौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति । ससान, सेनतुः । (२३१९) ये विभाषा ६ । ४ । ४३ ॥

शेषः । **अण रणेति ।** इतः प्रभृति कन दीप्तावित्यतः प्राक् मूर्धन्यान्ताः । **ओणृ इति ।** ऋदित्त्वं नाग्लोपीति निषेधार्थम् । **ध्रण शब्द इति ।** अदुपधोऽयम् । **उपदेश इति ।** धातूपदेशे नकारान्तोऽयम् । अकारस्य उच्चारणार्थस्य निवृत्तौ तवर्गपञ्चमान्त इत्यर्थः । तर्हि णकारस्य कथं श्रवणमित्यत आह—**रषाभ्यामिति णत्वमिति ।** ननु स्वाभाविक एव णकार इत्यस्तु, किं नकारस्य कृतणत्वस्य निर्देश इति कल्पनयेत्यत आह—**णोपदेशेति ।** नकारस्थानिकणोपदेशस्य 'नश्चे'त्यनुस्वारात्मकं फलं यङ्लुकि प्रत्येतव्यमित्यर्थः । **दन्ध्रन्तीति ।** ध्रणधातोर्यङ्लुकि द्वित्वे हलादिशेषे 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासस्य नुकि, उत्तरखण्डे णकारस्याऽसिद्धत्वेन अनुस्वारे, परसवर्णे, तस्याऽसिद्धत्वात् णत्वाभावे नकारस्यैव श्रवणम् । स्वाभाविकणकारोपदेशे तु उत्तरखण्डे णकार एव श्रूयेतेति भावः । **बणेत्यपीति ।** पवर्गतृतीयादिरिति भावः । 'कन दीप्ती'त्यारभ्य अम् गत्यादिष्वित्यतः प्राक् तवर्गपञ्चमान्ताः । **ष्टन वनेति ।** आद्यः षोपदेशः । ष्टुत्वसम्पन्नः टकारः । तदाह—**स्तनतीति । वन षणेति ।** द्वितीयः षोपदेशः । ननु 'ष्टन वन शब्दे' इति वनेः पठितस्य पुनः पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**अर्थभेदादिति ।** वनेः शब्दे सम्भक्तौ च वृत्तिरिष्टा । ष्टनेस्तु शब्द एव वृत्तिरिष्टा । तत्र 'ष्टन वन शब्दे सम्भक्तौ च' इत्युक्तौ ष्टनेरपि सम्भक्तौ वृत्तिः स्यात् । 'ष्टन शब्दे' इत्युक्त्वा 'वन सम्भक्तौ च' इति पाठे गौरवमिति भावः ।

(२३१९) आशीर्लिङि विशेषमाह—**ये विभाषा ।** 'जनसनखनां सन् झलो'-रित्यतः जनसनखनामित्यनुवर्तते । अनुदात्तोपदेशेत्यतः क्ङितीति । 'ये' इति तद्विशेषणम् । अकार उच्चारणार्थः । तदादिविधिः । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यतः

जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति। सायात्—सन्यात्। ४६५ अम गत्यादिषु। कनीदीप्तिकान्तिगति—इत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देन संग्रहः। अमति। आम। ४६६ द्रम ४६७ हम्म ४६८ मीमृ गतौ। द्रमति। दद्राम। 'ह्मयन्त—' (सू २२९९) इति न वृद्धिः। अद्रमीत्। हम्मति। जहम्म। मीमति। मिमीम। अयं शब्दे च। ४६९ चमु ४७० छमु ४७१ जमु ४७२ झमु अदने। (२३२०) **ष्ठिवुक्लमुचमां शिति** ७। ३।७५॥ **एषामचो दीर्घः स्याच्छिति।** आङि चम इति वक्तव्यम्। आचामति। आङि किम्? चमति। विचमति। अचमीत्। जिमिं केचित्पठन्ति। जेमति। ४७३ क्रमु पादविक्षेपे। (२३२१) **वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः** ३।१।७०॥ एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे। (२३२२) **क्रमः परस्मैपदेषु** ७।३।७६॥ क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदपरे शिति। क्राम्यति—

आदित्यनुवर्तते। तदाह—**जनसनखनामित्यादिना। सायादिति।** नकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः। **द्रम हम्म मीमृ गताविति।** आद्योऽदुपधः। **न वृद्धिरिति।** 'अद्रमी'दित्यत्र हलन्तलक्षणायां वृद्धौ नेटीति निषिद्धायां 'ह्मयन्ते'त्यतः 'अतो हलादेः' इति वृद्धिर्नेत्यर्थः। **जहम्मेति।** अभ्यासचुत्वेन हस्य झः। तस्य 'अभ्यासे चर्चे'त्यनेन जः। **मिमीमेति।** मीमृधातोर्णलि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वः। **अयं शब्दे चेति।** मीमृधातुरित्यर्थः।

(२३२०) **ष्ठिवुक्लमु।** 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' इत्यतः दीर्घ इत्यनुवर्तते। दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितम्। तदाह—**एषामचो दीर्घ इति।** ष्ठिवु क्लमु चम् एषां द्वन्द्वः। चम् इत्यनेन आङ्पूर्वकस्य चमेर्ग्रहणम्। **अचमीदिति।** ह्मयन्तेति न वृद्धिः। **क्रमु पादेति।** उदित्त्वमुदितो वेति विकल्पार्थम्।

(२३२१) **वा भ्राश।** 'दिवादिभ्यः श्यन्' इत्यतः श्यन्निति, 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते। तदाह—**एभ्यः श्यन्वेत्यादि।**

(२३२२) **क्रमः। दीर्घः स्यादिति।** 'शमामष्टानाम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **शितीति।** 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **क्रामत्विति।** मध्यमपुरुषैकवचने क्रामेत्यत्र तु 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घो भवत्येव। न च दीर्घस्याङ्गाधिकारस्थत्वात् न लुमतेति निषेधः शङ्क्यः, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्य एव तस्य प्रवृत्तेः। शिति परतः क्रमेरङ्गस्य दीर्घस्तु न लुप्तप्रत्यये परस्मैपदे परे अङ्गस्य कार्यम्, किन्तु शिति परे अङ्गस्य कार्यमिति बोध्यम्।

कामति । चक्राम । क्राम्यतु--क्रामतु । (२३२३) स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ७ । २ । ३६ ॥ अत्रैवेट् । अक्रमीत् । अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः । ४७४ अय ४७५ वय ४७६ पय ४७७ मय ४७८ चय ४७९ तय ४ ० णय गतौ । अयते । (२३२४) दयायासश्च ३ । १ । ३७ ॥ दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयाञ्चक्रे । अयिता । अयिषीष्ट । (२३२५) विभाषेटः ८ । ३ । ७९ ॥ इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीढ्वम्–अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिढ्वम्–आयिध्वम् ।

(२३२३) **स्नुक्रमोः ।** पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आत्मनेपदनिमित्तस्याऽभावः अनात्मनेपदनिमित्तम् । अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह नञ्तत्पुरुषो विकल्प्यत इत्युक्तेः समासः । आत्मनेपदनिमित्ताभावे सति स्नुक्रम्भ्यां परस्य वलाद्यार्द्धधातुकस्य इट् स्यादित्यर्थः । स्नुक्रमोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भावादिटि सिद्धे वचनमिदं नियमार्थमित्याह- **अत्रैवेडिति ।** एवञ्च भावकर्मलकारेषु इण्न भवति । उपस्नोष्यते जलेन । भावलकारोऽयम् । उपक्रंस्यते । कर्मणि लृट्, स्यः । 'प्रस्नुतम्' इत्यत्र तु श्र्युकः किती'- ति निषेधान्नेट् । 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इड्विधेः पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदे' इति तु न सूत्रितम्, आत्मनेपदभिन्ने परस्मैपदे परे इत्यर्थे चिक्रमिषिष्यतीत्यसिद्धेः स्येन व्यवधानात् । आत्मनेपदे परे नेडित्यर्थे तु प्रचिक्रंसिष्यत इत्यसिद्धिः । अतो निमित्तग्रहणमित्यलम् । **अक्रमीदिति ।** 'ह्म्यन्ते'ति न वृद्धिः । इति क्रम्यन्ताः परस्मैपदिनो गताः । **रेवत्यन्ता इति ।** 'रेवृ' प्लवगतावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अयपयेत्यारभ्य शल चलने इत्यतः प्राक् यकारान्ताः ।

(२३२४) **दयायासश्च** । दय अय आस् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । 'कास्प्रत्ययात्' इत्यतः आम् लिटीत्यनुवर्तते । तदाह—**एभ्य आम् स्याल्लिटि इति ।**

(२३२५) **विभाषेटः ।** 'इणः षीध्वंलुङ्लिटां धः' इत्यनुवर्तते । 'अपदान्तस्य' इत्यतो मूर्धन्य इति च । तदाह - **इणः परो य इडित्यादि** । इणन्तादङ्गादित्यर्थः । **अयिषीढ्वमिति ।** आशीर्लिङो ध्वमः सीयुट् । यलोपः । आर्धधातुकत्वान्न सलोपः । इट् । यकारादिणः परो य इट् ततः परत्वात् धस्य मूर्धन्यो ढः । इटः परभक्तत्वाद्यकारान्तादङ्गात् परस्य इषीध्वमः इणन्तादङ्गात्परत्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । **आयिढ्वमिति ।** लुङो ध्वमि, च्लेः सिचि, आटि वृद्धौ, सिच इटि 'धि चे'ति सलोपः । ध्वम इवर्णान्तादङ्गात्परत्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अङ्गादिति निवृत्तमिति केचित् ।

(२३२६) उपसर्गस्यायतौ ८ । २ । १९ ।। अयतिपरस्योपसर्गस्य[1] **यो** रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । प्लायते-पलायते । निस्दुसो रुत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु-निलयते, दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ' इति माघः । इट किट कटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति । यद्वा 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' (प ९७), चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात् । वादित्वात्-ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । ४८१ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयाञ्चक्रे । ४८२ रय गतौ ४८३ ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयाञ्चक्रे । ४८४ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये । ४८५ क्नूयी शब्दे उन्दने च । चुक्नूये । ४८६

(२३२६) **उपसर्गस्यायतौ** । अयताविति श्तिपा निर्देशः । 'कृपो रो लः' इत्यतः रो ल इत्यनुवर्तते । तदाह—**अयतिपरस्येत्यादिना । प्लायत इति** । प्र इत्युपसर्गः । **पलायत इति** । परा इत्याकारान्त उपसर्गः । ननु निरयते दुरयत इत्यत्रापि लत्वं स्यादित्यत आह—**निस्दुसोरिति** । तर्हि निलयते दुलयत इति कथमित्यत आह—**निर्दुरोस्त्विति** । एतदर्थमेव प्रादिषु सान्तयो रेफान्तयोश्च निर्देश इति भावः । तर्हि 'प्रत्ययः' इत्यत्रापि प्रतेरयतिपरत्वात् रस्य लत्वं स्यादित्यत आह– **प्रत्यय इति त्विति** । प्रतिपूर्वकादिण्धातोरच्प्रत्यये 'प्रत्यय' इति रूपम् । अयतिपरत्वाऽभावान्न लत्वमित्यर्थः । अयधातुमादाय 'प्लत्यय' इति न, अनभिधानादिति कैयटः । **कथमुदयतीति** । उत्पूर्वकादयधातोः शत्रन्तात्सप्तम्यन्तमिति मत्वा आक्षेपः । अनुदात्तेत्त्वेन लटः शानच्प्रसङ्गादिति भावः । **प्रश्लिष्टस्येति** । 'इधातोः' इति शेषः । तस्य अनुदात्तेत्त्वाऽभावाच्छतृप्रत्ययो निर्बाध इति **भावः । ज्ञापकादिति** । 'चक्षिङ्' धातोः इकारस्य अनुदात्ततया अनुदात्तेत्त्वादेव आत्मनेपदसिद्धौ ङित्करणम् अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य अनित्यतां ज्ञापयति । तस्य अनित्यत्वे तु नित्यात्मनेपदार्थं ङित्करणमर्थवदिति भावः । इदं तु भाष्ये न दृश्यते । **वादित्वादिति** । वयधातोर्लिटि वादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपयोरभावे सति 'ववये' इति रूपमित्यर्थः । णय धातुर्णोपदेश इति मत्वा आह –**प्रणयत इति** । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वमिति भावः । **दयाञ्चक्र इति** । 'दयायासश्च' इत्याम् । **ऊयाञ्चक्र इति** । इजादित्वादाम् । **उन्दने चेति** । क्लेदने चेत्यर्थः । **स्फायी ओप्यायीति** ।

---

(१) श्रुतत्वादयतावित्युपसर्गविशेषणम् । अत एव निलयते, प्लायते, पलायते इत्यादौ सर्वत्र लत्वसिद्धिः । रेफविशेषणत्वे तु प्लायते, निलयते इत्यत्र श्रुतिकृताव्यवधाने एव स्यादिति भावः ।

क्ष्मायी विधूनने। चक्ष्माये। ४८७ स्फायी ४८८ ओप्यायी वृद्धौ। स्फायते। पस्फाये। प्यायते। (२३२७) लिड्यङोश्च ६। १। २९॥ लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात्। पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् पीशब्दस्य द्वित्वम्। 'एरनेकाचः--' (सू २७२) इति यण्। पिप्ये, पिप्याते, पिप्यिरे। (२३२८) दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ३। १। ६१॥ एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे। (२३२९) चिणो लुक् ६। ४। १०४॥ चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात्। अप्यायि। अप्यायिष्ट। ४८९ तायृ सन्तानपालनयोः। सन्तानः प्रबन्धः। तायते। तताये। अतायि। अतायिष्ट। ४९० शल चलनसंवरणयोः। ४९१ वल ४९२ वल्ल संवरणे सञ्चरणे च। ववले। ववल्ले। ४९३ मल ४९४ मल्ल धारणे। मेले। ममल्ले। ४९५ भल ४९६ भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु। बभले। बभल्ले। ४९७ कल शब्दसंख्यानयोः। कलते। चकले। ४९८ कल्ल अव्यक्ते शब्दे। कल्लते। अशब्दे इति स्वामी। अशब्दस्तूष्णींभाव इति

ओदित्त्वम् 'ओदितश्च इति निष्ठानत्वार्थम्। ईदित्वं तु 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इण्निषेधार्थम्।

(२३२७) **लिड्यङोश्च**। लिट् च यङ् चेति द्वन्द्वात्सप्तमी। 'प्यायः पी' इति सूत्रमनुवर्तते। तदाह—**लिटि यङि चेति**। ननु प्यायतेर्लिटि द्वित्वं बाधित्वा परत्वात् पीभावे द्वित्वे एरनेकाचः इति यणि पिप्ये इति रूपमिष्यते। तत्र द्वित्वं बाधित्वा परत्वात् पीभावे कृते पुनर्द्वित्वं न सम्भवति, 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' इति न्यायादित्यत आह—**पुनः प्रसङ्गेति**। 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति परिभाषा। विप्रतिषेधे बाधितस्यापि पुनः प्रवृत्तेरभ्युपगमात्कृतेऽपि पीभावे द्वित्वादिकं सिद्धमिति तदर्थः।

(२३२८) **दीपजन**। 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति, 'चिण् ते पदः' इत्यस्मात् चिण् ते इति चानुवर्तते। तदाह—**एभ्यश्च्लेरिति। एकवचन इति।** दीपादीनामात्मनेपदित्वेन तेभ्यस्तशब्दस्य एकवचनत्वनियमादिति भावः।

(२३२९) **चिणो लुक्**। चिण इति पञ्चमी। तदाह—**चिणः परस्येति।** चिणः परश्च अर्थात् तशब्द एव भवति। चिणभावे च्लेः सिचि रूपमाह—**अप्यायिष्टेति। तायृ सन्तानेति।** लुङि 'दीपजन' इति च्लेश्चिणि तलोपे रूपमाह—**अतायीति।** चिणभावे सिचि 'अतायिष्टेति' रूपम्। शल चलनेत्यारभ्य नेवृ इत्यतः प्राक् लान्ताः। तेवृ इत्यारभ्य रेवत्यन्ताः वकारान्ताः। षेवृधातोः षोपदेशत्वा-

---

(१) अत्र बुध्यतेरेव ग्रहणं, तस्यैवात्मनेपदित्वात्।

च। ४९९ तेवृ ५०० देवृ देवने। तितेवे। दिदेवे। ५०१ षेवृ ५०२ गेवृ ५०३ ग्लेवृ ५०४ पेवृ ५०५ मेवृ ५०६ म्लेवृ सेवने। 'परिनिविभ्यः–' (सू २२७५) इति षत्वम्। परिषेवते। सिषेवे। अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः। तत् भाष्यविरुद्धम्। गेवते। जिगेवे। जिग्लेवे। पिपेवे। मेवते। म्लेवते। शेवृ खेवृ क्लेवृ इत्यप्येके। ५०७ रेवृ प्लवगतौ। प्लवगतिः प्लुतगतिः। रेवते। **अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः।** ५०८ मव्य बन्धने। ममव्य। ५०९ सूक्ष्यं ५१० ईक्ष्यं ५११ ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः। ५१२ हय गतौ। अहयीत्। यान्तत्वान्न वृद्धिः। ५१३ शुच्य अभिषवे। अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वा अभिषवः स्नानं च। शुशुच्य। चुच्य इत्येके। ५१४ हर्य गतिकान्त्योः। जहर्य। ५१५ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु। अलति। आल। (२३३०) **अतो ल्रान्तस्य** ७।२।२॥ ल्र इति लुप्तषष्ठीकम्। अतः समीपौ यौ ल्रौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि। 'नेटि' (सू २२६८) इति निषेधस्य

त्सत्वे सेवत इत्यादि रूपम्। परिषेवत इत्यत्र 'सात्पदाद्योः' इति निषेधे प्राप्ते आह—**परिनिविभ्य इति। सिषेवे इति।** आदेशसकारत्वात् षत्वमिति भावः। **अयं सोपदेशोऽपीति।** षेवृ धातुरित्यर्थः। **तद्भाष्यविरुद्धमिति।** सेक्सृप्सृस्तृसृजस्तृस्त्यानामेव भाष्ये षोपदेशपर्युदासादिति भावः। **रेवृ प्लवगताविति।** प्लवेति न धात्वन्तरमिति सूचयन्नाह—**प्लवगतिः प्लुतगतिरिति।** अयपयेत्यादिरेवत्यन्ता गताः। **अवत्यन्ता इति।** 'अव रक्षणे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः। मव्येत्यारभ्य अल भूषणेत्यतः प्राक् यकारान्ताः। 'अल भूषण' इत्यारभ्य 'खोर्ऋ प्रतीघात' इत्यतः प्राक् लकारान्ताः।

(२३३०) **अतो ल्रान्तस्य।** 'सिचि वृद्धिःपरस्मैपदेषु' इत्यनुवृत्तम्। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं व्यर्थम्। तदाह—**ल्रेति लुप्तषष्ठीकमिति।** ल्र अन्तस्य इति छेदः। ल् च र्श्चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचनं लुप्तम्। ल्रस्यान्तस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः। 'अत' इति व्यधिकरणषष्ठ्यन्तम्, अन्तस्येत्यत्रान्वेति। अन्तशब्दः समीपवर्तिवाची। तथा च अतः समीपवर्तिनो ल्रस्येति लभ्यते। ल्रस्येत्यङ्गविशेषणत्वात्तदन्तविधिः ततश्च अतसमीपवर्तिरेफलकारान्तस्य अङ्गस्य सिचि वृद्धिरिति लभ्यते। 'अत' इत्यावृत्तं वृद्धौ स्थानित्वेनान्वेति, तदाह—**अतः समीपावित्यादिना।** अतः समीप इति किम्? अखोरीत्। अमीलीत्। ल्रान्तस्येति किम्? मा भवानतीत्। अतो वृद्धिरित्युक्त्वा अतः समीपावित्यनुक्तौ तु अवभ्रीत् अश्वल्लीदित्यत्रातिव्याप्तिः। अत अङ्गस्तान्तौ

'अतो हलादेः' (सू २२८४) इति विकल्पस्य चापवादः। मा भवानालीत्। अयं स्वरितेदित्येके। तन्मते अलते इत्याद्यपि। ५१६ जिफला विशरणे। 'तॄफल-' (सू २३०१) इत्येत्त्वम्। फेलतुः, फेलुः। अफालीत्। ५१७ मील ५१८ श्मील ५१९ स्मील ५२० क्ष्मील निमेषणे। निमेषणं सङ्कोचः। द्वितीयस्तालव्यादिः। तृतीयो दन्त्यादिः। ५२१ पील प्रतिष्टम्भे। प्रतिष्टम्भो रोधनम्। ५२२ णील वर्णे। निनील। ५२३ शील समाधौ। शीलति। ५२४ कील बन्धने। ५२५ कूल आवरणे। ५२६ शूल रुजायां संघोषे च। ५२७ तूल निष्कर्षे। निष्कर्षो निष्कोषणम्। तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निस्सारणम्। तुतूल। ५२८ फूल संघाते। ५२९ मूल प्रतिष्ठायाम्। ५३० फल निष्पत्तौ। फेलतुः, फेलुः। ५३१ चुल्ल भावकरणे। भावकरणमभिप्रायाविष्कारः। ५३२ फुल्ल विकसने। ५३३ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च। ५३४ तिल गतौ। तेलति। तिल्ल इत्येके। तिल्लति। ५३५ वेलृ ५३६ चेलृ ५३७ केलृ ५३८ खेलृ ५३९ क्ष्वेलृ ५४० वेल्ल चलने। पञ्च ऌदितः। षष्ठो लोपधः। ५४१ पेलृ ५४२ फेलृ ५४३ शेलृ गतौ। षेलृ इत्येके। ५४४ स्खल सञ्चलने। चस्खाल। अस्खालीत्। ५४५ खल सञ्चये। ५४६ गल अदने। गलति। अगालीत्। ५४७ षल गतौ। सलति। ५४८ दल विशरणे। ५४९ श्वल ५५० श्वल्ल आशुगमने। शश्वाल। अश्वालीत्। शश्वल्ल। अश्वल्लीत्। ५५१ खोलृ ५५२ खोर्ऋ गतिप्रतिघाते। खोलति। खोरति। ५५३ धोर्ऋ गतिचातुर्ये। धोरति। ५५४ त्सर छद्मगतौ। तत्सार। अत्सारीत्। ५५५ क्मर हूर्छने। चक्मार। ५५६ अभ्र ५५७ वभ्र

रेफलकारौ नातः समीपाविति न वृद्धिः। नचात्र अतः भकारेण लकारेण च व्यवहितत्वादेव न वृद्धिः। आलीदित्यादौ एकव्यवधाने चरितार्थत्वादिति वाच्यम्, सिचि परे यदङ्गं तदकारस्य वृद्धिरित्यर्थाश्रयणे अतिव्याप्तिवारणार्थत्वात्। **जिफलेति।** विशरणं शिथिलीभावः। 'आदिर्ञिटुडवः' इति ञिरित्। 'ञीतः क्तः' इति प्रयोजनम्। 'आदितश्च' इति इण्निषेधार्थमादित्वम्, लिण्निमित्तादेशादित्वादप्राप्ते आह—**तॄफलेति। 'मील श्मीलेति'** निमेषणं नेत्रसंकोचः। सङ्कोच इति पाठेऽप्ययमेवार्थः। **णील वर्ण इति।** वर्णक्रियायामित्यर्थः। **फल निष्पत्ताविति।** ञि फलेति पूर्वं पठितम्। अनुबन्धभेदात्पुनः पाठः। **खोलृ खोर्ऋ इति।** द्वितीयो रेफान्तः। ऋदित्। इत आरभ्य ष्ठिवेः प्राक् रेफान्ताः। **धोर्ऋ गतिचातुर्य इति।** अश्वगतिविशेष इत्यर्थः। रेफान्तोऽयम्। ऋदित्। **त्सर छद्मगताविति।** कपटगतावित्यर्थः। **क्मर हूर्छन इति।** कुटिलीभवन इत्यर्थः। **ष्ठिवु निरसन इति।**

५५८ मश्च ५५९ चर गत्यर्थाः। चरतिर्भक्षणेऽपि। अम्रति। आनम्र। मा भवानम्रीत्। अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः। ५६० ष्ठिवु निरसने। 'ष्ठिवुक्लमु--' (सू० २३२०) इति दीर्घः। ष्ठीवति। अस्य द्वितीयो वर्णस्थकारष्ठकारो वेति वृत्तिः। तिष्ठेव, तिष्ठिवतुः, तिष्ठिवुः। टिष्ठेव, टिष्ठिवतुः, टिष्ठिवुः। 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः। ष्ठीव्यात्। ५६१ जि जये। अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः। जयः उत्कर्षप्राप्तिः। अकर्मकोऽयम्। जयति। (२३३१) सन्लिटोर्जेः ७। ३। ५७॥ जयतेः सन्लण्निमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात्। जिगाय, जिग्यतुः, जिग्युः। जिगयिथ-जिगेथ। जिगाय-जिगय, जिग्यिव, जिग्यिम। जेता। जीयात्। अजैषीत्। ५६२ जीव प्राणधारणे। जिजीव। ५६३ पीव ५६४ मीव ५६५ तीव ५६६

इदुपधः। उदित्। इत आरभ्य ऊष्मान्तेभ्यः प्राक् वकारान्ताः। तिपि शपि लघूपधगुणे प्राप्ते आह—**ष्ठिवुक्लम्वितीति**। ल्युटि तु शित्परकत्वाभावात् दीर्घाभावे लघूपधगुणः। ष्ठीवनमिति तु पृषोदरादित्वात् समाधेयम्। **अस्येति**। ष्ठिवुधातोः द्वितीयो वर्णः थकार इत्यर्थः। कृतष्टुत्वस्य निर्देश इति भावः। षोपदेशोऽयम्, केवलदन्त्यथकारपरकसादित्वात् षोपदेशत्वेऽपि न सत्वम्, 'सुब्धातुष्ठिवु' इति निषेधात्। लिटि तु 'शर्पूर्वाः खयः' इति षकारवकारयोर्निवृत्त्या ष्टुत्वनिवृत्तौ रूपमाह - **तिष्ठेवेति**। ठकारस्य स्वाभाविकत्वे तु टिष्ठेवेति रूपम्। **जि जय इति**। जिधातुरनिट्कः।

(२३३१) **सन्लिटोर्जेः**। 'अभ्यासाच्च' इति सूत्रात् अभ्यासादित्यनुवर्तते। 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इत्यस्मात् कु इति च। 'सन्लिटोरि'ति निमित्तसप्तमी अभ्यासे अन्वेति। तदाह—**सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यास इत्यादि**। 'सनि लिटि च अभ्यासात् परस्य कुत्वम्' इति व्याख्याने तु यङ्लुगन्तात् सनि जेजयिषति इत्यत्र कुत्वं स्यात्। अतः 'सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यासः' इति व्याख्येयमिति माधवः। **जिगायेति**। णलि द्वित्वे वृद्धौ उत्तरखण्डे जस्य कुत्वेन गः। **जिग्यतुरिति**। कित्त्वाद् गुणाभावः। लिटि 'एकाच' इति इण्निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमादिटि प्राप्ते, थलि 'अचस्तास्वत्' इति तन्निषेधस्य भारद्वाजनियमाद्विकल्पः। तदाह—**जिगयिथ जिगेथेति**। जिग्यथुः। जिग्य। 'णलुत्तमो वा' इति मत्वा आह—**जिगाय, जिगयेति**। क्रादिनियमादिटं मत्वा आह—**जिग्यिव जिग्यिमेति**। **जेतेति**। जेष्यति। जयतु। अजयत्। आशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घं मत्वा आह—**जीयादिति**। **अजैषीदिति**। 'सिचि वृद्धिः' इति वृद्धिरिति भावः।

णीव स्थौल्ये। पिपीव। मिमीव। तितीव। जिनीव। ५६७ क्षीवु ५६८ क्षेवु निरसने। ५६९ उर्वी ५७० तुर्वी ५७१ थुर्वी ५७२ दुर्वी ५७३ धुर्वी हिंसार्थाः। ऊर्वाञ्चकार। 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः। तुतूर्व। ५७४ गुर्वी उद्यमने। गूर्वति। जुगूर्व। ५७५ मुर्वी बन्धने। ५७६ पूर्व ५७७ पर्व ५७८ मर्व पूरणे। ५७९ चर्व अदने। ५८० भर्व हिंसायाम् ५८१ कर्व ५८२ खर्व ५८३ गर्व दर्पे। ५८४ अर्व ५८५ शर्व ५८६ षर्व हिंसायाम्। आनर्व। शर्वति। सर्वति। ५८७ इवि व्याप्तौ। इन्वति। इन्वाञ्चकार। ५८८ पिवि ५८९ मिवि ५९० णिवि सेचने। तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके। सेवने इति तरङ्गिण्याम्। पिन्वति। पिपिन्व। ५९१ हिवि ५९२ दिवि ५९३ धिवि ५९४ जिवि प्रीणनार्थाः। हिन्वति। दिन्वति। (२३३२) धिन्विकृण्व्योर च ३।१।८०॥ अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्विषये। 'अतो लोपः' सू (२३०८)। तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न। उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः। धिनोति, धिनुतः, धिन्वन्ति। (२३३३) लोपश्चास्यान्यतरस्यां

अजेष्यत्। षर्व धातुः षोपदेशः। इवि धातोरिदित्त्वान्नुम्। तदाह—**इन्वतीति**। **इन्वाञ्चकारेति**। नुमि इजादिगुरुमत्त्वादामिति भावः। पिविमिवीत्यादयः इदितः।

(२३३२) **धिन्विकृण्व्योः**। 'अ' इति लुप्तप्रथमाकम्। धिविकृव्योः कृतनुमोः धिन्विकृण्वेति निर्देशः। 'तनादिकृञ्भ्य उः' इत्यतः उरिति चकारादनुकृष्यते। 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुक इति च। तदाह—**अनयोरित्यादिना**। वकारस्याऽकारः धिन् अ उ ति इति स्थितम्। **अतो लोप इति**। युगपत्सन्नियोगशिष्टतया अप्रत्ययाऽकारयोर्विधानेऽपि श्रुतक्रमानुरोधेन प्रवृत्त्या आर्धधातुकोपदेशकाले 'धिन' इत्यस्यादन्तत्वमिति भावः। नन्वत्र वकारस्य लोप एव विधीयतां किमकारविधिनेत्यत आह—**तस्येति**। वकारस्य लोपविधौ तु अजादेशत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न स्यादिति भावः। तथा च धिनु ति इति स्थिते आह—**उप्रत्ययस्येति**। **धिनुत इति**। धिविधातोर्नुमि तसि उप्रत्यये वकारस्य अकारादेशे अतो लोपे तसो ङित्त्वादुकारस्य न गुणः। **धिन्वन्तीति**। धिन्व इत्यस्मात् झिः। झोऽन्तः। उप्रत्ययः। वकारस्य अकारः। अतो लोपः। उकारस्य यणिति भावः। अत्र वकारस्य स्थानिवत्त्वेन आर्द्धधातुकत्वेऽपि नेट्। उकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वस्य अल्धर्मत्वेन अनल्विधाविति निषेधात्। तदिदं 'भोभगो' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। धिनोषि, धिनुथः, धिनुथ। धिनोमि।

(२३३३) लोपश्च ... उकारः

म्वोः ६ । ४ । १०७ ॥ असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् म्वोः परयोः । धिन्वः-धिनुवः । धिन्मः--धिनुमः । मिपि तु परत्वाद् गुणः । धिनोमि । (२३३४) **उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ६ । ४ । १०६ ॥** असंयोगपूर्वो यः [1]प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक्स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वंमाट् । धिनवाव, धिनवाम । जिन्वतीत्यादि । ५९५ रिवि ५९६ रवि ५९७ धवि गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति । धन्वति । ५९८ कृवि हिंसाकरणयोश्च । चकाराद् गतौ । कृणोतीत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च । ५९९ मव बन्धने । मवति । मेवतुः, मेवुः । अमवीत्--अमावीत् । ६०० अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसाद नभागवृद्धिषु । अवति । आव । आ भवानवीत् । ६०१

अस्येत्यनेन परामृश्यते । प्रत्ययशब्दः प्रत्ययसम्बन्धिनि वर्तते । असंयोगपूर्वात् प्रत्यादिति च उकारे अन्वेति । स च अङ्गस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह— **असंयोगेति । प्रत्ययोकार इति ।** प्रत्ययसम्बन्धी उकार इत्यर्थः । 'प्रत्यय उकार' इति व्याख्याने तु सुनुवः, सुनुमः इत्यत्र न स्यात् । तत्र श्नोरेव प्रत्ययत्वात् । प्रत्ययेति किम् ? युवः, युमः । असंयोगपूर्वादिति किम् । शक्नुवः, शक्नुमः । **धिन्वः-धिनुव इति ।** अत्र उप्रत्ययस्य उकारान्तत्वं व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम् । नन्वेवं धिनोमीत्यत्र मिपि धिनु मि इति स्थिते उकारस्य लोपः स्यादित्यत आह— **मिपि त्विति ।** दिधिन्व । धिन्विता । धिन्विष्यति । धिनोतु ।

(२३३४) **उतश्च । हेर्लुक्स्यादिति ।** 'चिणो लुक्' इत्यंतः 'अतो हेः' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । लोटो मिपि, उप्रत्यये, वकारस्य अकारे, अतो लोपे धिनु मि इति स्थिते, मेर्निभावम् आडुत्तमस्येत्याडागमं च बाधित्वा परत्वादुकारस्य 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति लोपमाशङ्क्याह –**नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्वंमाडिति ।** निभावस्याप्युपलक्षणम् । उकारलोपे कृते अकृते च निभावस्य आडागमस्य च प्रवृत्त्या नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमेव निभावाडागमयोः कृतयोः उकारलोपस्याप्रसक्तौ आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावादुकारस्य गुणे अवादेशे च धिनवानीति रूपमिति भावः । अधिनोत् । धिनुयात् । धिन्व्यात् । अधिन्वीत् । अधिन्विष्यत् । **कृणोतीत्यादीति ।** धिविवद्रूपाणीति भावः । **अयं स्वादौ चेति ।** 'कृवि'रित्यर्थः । **अव रक्षणेति ।**

(१) असंयोगपूर्वाद् इत्यनेन अवध्यवधिमतोः साजात्यात् उकार एव विशेष्य इति भावः । असंयोगपूर्वो य उकारस्तदन्तो यः प्रत्यय इति वक्तुमुचितम् । ल० श० शे० ।

धावु गतिशुद्ध्योः। स्वरितेत्। धावति--धावते। दधाव--दधावे। **अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः**। ६०२ धुक्ष ६०३ धिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु। धुक्षते। दुधुक्षे। धिक्षते। दिधिक्षे। ६०४ वृक्ष वरणे। वृक्षते। ववृक्षे। ६०५ शिक्ष विद्योपादाने। शिक्षते। ६०६ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च। भिक्षते। ६०७ क्लेश अव्यक्तायां वाचि। बाधने इति दुर्गः। क्लेशते। चिक्लेशे। ६०८ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च। दक्षते। ददक्षे। ६०९ दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु। दीक्षते। दिदीक्षे। ६१० ईक्ष दर्शने। ईक्षाञ्चक्रे। ६११ ईष गतिहिंसादर्शनेषु। ईषाञ्चक्रे। ६१२ भाष व्यक्तायां वाचि[1]। भाषते। ६१३ वर्ष स्नेहने। दन्त्योष्ठ्यादिः। ववर्षे। ६१४ गेषृ अन्विच्छायाम्। ग्लेषृ इत्येके। अन्विच्छा अन्वेषणम्। जिगेषे। ६१५ पेषृ प्रयत्ने। पेषते। ६१६ जेषृ ६१७ णेषृ ६१८ एषृ ६१९ प्रेषृ गतौ। जेषते। नेषते। एषाञ्चक्रे। पिप्रेषे। ६२० रेषृ ६२१ हेषृ ६२२ ह्लेषृ अव्यक्ते शब्दे। आद्यो वृकशब्दे। ततो द्वौ अश्वशब्दे। रेषते। हेषते। ह्लेषते। ६२३ कासृ शब्दकुत्सायाम्। कासाञ्चक्रे। ६२४ भासृ[2] दीप्तौ। बभासे। ६२५ णासृ ६२६ रासृ शब्दे। नासते। प्रणासते। ६२७ णस कौटिल्ये। नसते। ६२८ भ्यस भये। भ्यसते। बभ्यसे। ६२९ आङः शसि इच्छायाम्। आशंसते। आशशंसे। ६३० ग्रसु ६३१ ग्लसु अदने। जग्रसे। जग्लसे। ६३२ ईह चेष्टायाम्। ईहाञ्चक्रे। ६३३ बहि ६३४ महि वृद्धौ। बंहते। बबंहे। मंहते। ६३५ अहि गतौ। अंहते। आनंहे। ६३६

स्वाम्यर्थः-ऐश्वर्यम्। **मा भवानवीदिति**। 'नेटीति' न वृद्धिः। मव्यादयोऽवत्यन्ताः परस्मैपदिनो गताः। **धावु गतीति**। उदिदयम्। **स्वरितेदिति**। ततश्च कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदम्। अन्यथा परस्मैपदमिति भावः। **अथोष्मान्ता इति**। तत्र 'धुक्षे'त्यारभ्य कासृधातोः प्राक् षकारान्ताः। तत्र क्लेशधातुरेकः शकारान्तः। **दीक्ष मौण्ड्येति**। पञ्चार्थाः। णेषृधातुर्णोपदेशः। कासृधातुमारभ्य ईहधातोः प्राक् सकारान्ताः। **कासाञ्चक्र इति**। कास्प्रत्ययादित्याम्। णासृधातुर्णसधातुश्च णोपदेशः। **आङः शसीति**। आङः परः शसिधातुरिच्छायामित्यर्थः। ईहे-

---

(१) शुकादिविषये 'सम्यग् भाषते' इत्यादि प्रयोगस्तु आरोपात्। अत एव 'मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथक् नदन्ति संसदि' इति प्रयोगस्याप्युपपत्तिः।

(२) ऋकारोच्चारणमत्रात्मनेपदमात्रफलकम् न तु "नाग्लोपि" (७।४।२) इत्यस्य प्रवृत्त्यर्थम्, "भ्राजभास०" (७।४।३) इत्यनेनोपधाह्रस्वत्वस्य विकल्पात्। अनुबन्धान्तराकरणमृकारान्तप्रकरणानुरोधात्।

गर्ह ६३७ गल्ह कुत्सायाम् । जगर्हे । जगल्हे । ६३८ बर्ह ६३९ बल्ह प्राधान्ये। ओष्ठ्यादी । ६४० वर्ह ६४१ वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । दन्त्योष्ठ्यादी । केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठ्यादितामनयोरोष्ठ्यादितां चाहुः । ६४२ प्लिह गतौ । पिप्लिहे । ६४३ वेहृ ६४४ जेहृ ६४५ बाहृ प्रयत्ने । आद्यो दन्त्योष्ठ्यादिः । अन्त्यः केवलोष्ठ्यादिः । उभावप्योष्ठ्यादी इत्येके । दन्त्योष्ठ्यादी इत्यपरे । जेहतिर्गत्यर्थोऽपि । बबाहे । ६४६ द्राहृ निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके । ६४७ काशृ दीप्तौ । चकाशे । ६४८ ऊह वितर्के । ऊहांचक्रे । ६४९ गाहू विलोडने । गाहते । जगाहे । जगाहिषे जघाक्षे । जगाहिढ्वे—जगाहिध्वे—जघाढ्वे । गाहिता । (२३३५) ढो ढे लोपः ८ । ३ । १३ ॥ ढस्य लोपः स्यात् ढे परे । गाढा । गाहिष्यते--घाक्ष्यते । गाहिषीष्ट—घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट – अगाढ,

---

त्यारभ्य काशृधातुवर्जं घुषिकान्तीत्यतः प्राक् हकारान्ताः । काशृधातुस्तु शकारान्तः । प्लिहधातुरिदुपधः । **ऊह वितर्के इति** । युक्त्या अर्थनिर्णयो वितर्कः । 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः' इत्यत्र तु अनुदात्तेत्त्वलक्षणात्मनेपदमनित्यमिति बोध्यम् । गाहूधातुरूदित्त्वाद्वेट्, तदाह—**जगाहिषे जघाक्षे इति** । इडभावे जगाह् से इति स्थिते हो ढः, 'एकाच्' इति भष्भावेन गस्य घः, 'षढोः' इति ढस्य कः, सस्य षः । **जगाहिढ्वे जगाहिध्वे इति** । इट्पक्षे 'विभाषेटः' इति ढत्वविकल्पः । इडभावे त्वाह—**जघाढ्व इति** । जगाह् ध्वे इति स्थिते हस्य ढः, धस्य ष्टुत्वेन ढः, गस्य भष् घकारः, पूर्वस्य ढस्य 'ढो ढे लोपः' इति वक्ष्यमाणो लोपः । ढलोपसूत्रं त्विहैव पठितुं युक्तम् । **गाहितेति** । इट् पक्षे रूपम् । इडभावे तु गाह् ता इति स्थिते हस्य ढत्वं, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वे, ष्टुत्वेन धस्य ढत्वे, गाढ् ढा इति स्थिते ।

(२३३५) **ढो ढे** । ढः इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह—**ढस्येति** । ढकारस्येत्यर्थः । इति पूर्वस्य ढकारस्य लोपे 'गाढा' इति रूपम् । ढलोपे ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, तथा सति ढलोपविधिवैयर्थ्यात् । **घाक्ष्यते इति** । इडभावे हस्य ढः गस्य भष् घकारः, ढस्य कः, सस्य ष इति भावः । **घाक्षिष्टेति** । आशीर्लिङि सीयुटि इडभावपक्षे हस्य ढः, गस्य भष् घकारः, ढस्य कः, सस्य ष इति भावः । **अगाहिष्टेति** । सिच इट् , सस्य षः, तकारस्य ष्टुत्वेन टः । इडभावे त्वाह—**अगाढेति** । अगाह् स् त इति स्थिते सिच इडभावे 'झलो झलि' इति लोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । सलोपात्पूर्वं भष्भावस्तु न, भष्भावस्यासिद्धतया 'झलो झलि' इति सलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः । न च कृतेऽपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन [illegible] दुर्वार इति

अघाक्षाताम्, अघाक्षत । अगाढाः । अघाढ्वम् । अघाक्षि । ६५० गृहू ग्रहणे । गर्हते । जगृहे । 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ५९३) । जगृहिषे- जघृक्षे । जघृढ्वे । गर्हिता--गर्ढा । गर्हिष्यते—घर्क्ष्यते । गर्हिषीष्ट-- घृक्षीष्ट । लुङि अगर्हिष्ट । इडभावे (२३३६) **शल इगुपधादनिटः क्सः ३ । १ । ४५ ॥** इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटः च्लेः क्सादेशः स्यात् । अघृक्षत । (२३३७) **क्सस्याचि ७ । ३ । ७२ ॥** अजादौ तङि क्सस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) । अघृक्षाताम्, अघृक्षन्त । ६५१ ग्लह च । ग्लहते । ६५२

शङ्कयम्, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावादिति भावः । **अघाक्षातामिति ।** इडभावपक्षे ढवकषाः । **अघाक्षतेति ।** पूर्ववत् । **अगाढा इति ।** थास् सिच् । इडभावे सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । **अघाढ्वमिति ।** ध्वमि इडभावपक्षे सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । ध्वममाश्रित्य ढलोपात्पूर्वं भष्भावः । **अघाक्षि इति ।** इडभावे हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य कः, सस्य षत्वमिति भावः । अघाक्ष्वहि । अघाक्ष्महि । अगाहिष्यत । अघाक्ष्यत । गृहूधातुः ऊदित् ऋदुपधः । **गर्हते इति ।** लट-स्तिपि शपि लघूपधगुणे रपरत्वम् । **जगृहे इति ।** 'असंयोगात्' इति कित्त्वाद् गुणाभावः । न च कित्त्वात् परत्वाद् गुणः शङ्क्यः, 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकादिति भावः । ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—**जगृहिषे जघृक्षे इति ।** अभ्यासे उरदत्वं, हलादिःशेषः, जश्त्वम्, इट्, षत्वम् । इडभावे तु ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । ध्वमि जगृहिध्वे इति सिद्धवत्कृत्य इडभावे आह—**जघृढ्वे इति ।** हस्य ढः, भष्भावष्टुत्वढलोपाः । **गर्ढेति ।** इडभावे गुणे रपरत्वे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । **घर्क्ष्यते इति ।** गुणः, रपरत्वं, हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य कः, षत्वम् । **घृक्षीष्टेति ।** आशीर्लिङः सीयुटि इडभावे 'लिङ्सिचा'विति कित्त्वाद् गुणाऽभावे, हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य कः, षत्वम् । **अगर्हिष्टेति ।** सिच इति गुणे रपरत्वे षत्वे रूपम् ।

(२३३६) **शल इगुपधा । शलन्त इति ।** 'धातोरेकाचः' इत्यतोऽनुवृत्त-धातुविशेषणत्वात्तदन्तविधिरिति भावः । सिचोऽपवादः । क्सादेशः अदन्तः । ककार इत् । **अघृक्षतेति ।** च्लेः क्सः । तस्य कित्वादृकारस्य न गुणः । हस्य ढः, भष्भावः, ढस्य कः, षत्वमिति भावः । अक्ष आताम् इति स्थिते 'आतो ङितः' इति इयादेशे प्राप्ते ।

(२३३७) **क्सस्य ।** अचीत्यस्याऽङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादिविधिः । **'घोर्लोपो लेटि वा' इत्यतः लोप इत्यनुवर्तते । तथाच [illegible]ना ।** [illegible]

घुषि कान्तिकरणे । घुंषते । जुघुंषे । केचित् घष इत्यदुपधं पठन्ति । अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः ६५३ घुषिर् अविशब्दने । विशब्दनं प्रतिज्ञानम्[१], ततोऽन्यस्मिन्नर्थ इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेठुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्वादङ् वा । अघुषत्--अघोषीत् । ६५४ अक्षू व्याप्तौ । (२३३८) अक्षोऽन्यतरस्याम् ३ । १ । ७५ ।। अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् । अक्ष्णोति, अक्ष्णुतः, अक्ष्णुवन्ति । अक्षति, अक्षतः, अक्षन्ति । आनक्ष ।

अलोऽन्त्यस्येति । अन्त्यस्याऽकारस्य लोप इति भावः । वस्तुतस्तु 'लुग्वा दुहदिह' इत्युत्तरसूत्रादात्मनेपदे इत्यपकृष्य तद्विशेषणत्वादचीति तदादिविधिः । तेन दृशेः क्सप्रयये 'तादृक्षाः' इत्यादौ नायं लोपः । 'अजादौ तङि' इत्येव क्वचित्पाठो दृश्यते । **अघृक्षातामिति** । अघृक्ष आताम् इति स्थिते क्साकारस्य लोपे अतः परत्वाभावात् 'आतो ङितः' इति इय् नेति भावः । **अघृक्षन्तेति** । झस्य अजादित्वाभावात्तस्मिन्परे क्सस्य अकारालोपाऽभावादतः परत्वात् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशो न । कृते तु झोऽन्तादेशे क्सस्याकारलोपः पररूपं वा । **ग्लह चेति** । ग्लह धातुरपि ग्रहणे वर्तत इत्यर्थः । अदुपधोऽयम् । **घुषी कान्तीति** । उदुपधोऽयम् । इदित्त्वान्नुम् । 'नश्च' इत्यनुस्वारः । यटपरकत्वाभावान्न परसवर्णः । तदाह—**घुंषत इति** । सेट्कोऽयम् । अदुपधपक्षे तु घषते । जघषे । ऊष्मान्ता आत्मनेपदिनो गताः । **अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिन इति** । 'ऊष्मान्ताः' इति शेषः । तत्र तुस ह्रसेत्यतः प्राक् षान्ताः । **घुषिरिति** । इर इत् । **प्रतिज्ञानमिति** । 'वेदाः प्रमाणम्' इत्याद्यभ्युपगम इत्यर्थः । **ततोऽन्यस्मिन्निति** । विशब्दनात् अन्यत् अविशब्दनं तस्मिन्नित्यर्थः । **इरित्वादङ् वेति** । 'इरितो वा' इत्यनेनेति शेषः । **अघुषदिति** । अङो ङित्त्वान्न लघूपधगुणः । **अघोषीदिति** । अङभावपक्षे लघूपधगुणे 'इट ईटि' इति सिज्लोपः । हलन्तलक्षणवृद्धेः 'नेटि' इति निषेधः । अक्षूधातुः ऊदित्वाद्वेट्कः ।

(२३३८) **अक्षोऽन्यतरस्याम्** । 'अक्ष' इति पञ्चमी । 'स्वादिभ्यः श्नुः' इत्यतः श्नुरिति, 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तदाह—**अक्षो वेति** । श्नुप्रत्ययस्य शित्वं सार्वधातुकत्वार्थम् । तत्फलं तु 'स्वादिभ्यः श्नुः' इत्यत्र वक्ष्यते । **अक्ष्णोतीति** । तिपि श्नुः तस्य तिपः पित्त्वेन ङित्त्वाऽभावात् 'सार्वधातुके'ति गुणः । णत्वम् । **अक्ष्णुत इति** । तसः अपित्त्वेन ङित्त्वात् श्नोर्न गुणः । **अक्ष्णुवन्तीति** । ङित्त्वाद् गुणाभावे उवङ् । अक्ष्णोषि, अक्ष्णुथः, अक्ष्णुथ । अक्ष्णोमि, अक्ष्णुवः, अक्ष्णुमः । **अक्षतीति** । शप्पक्षे रूपम् ।

---

(१) तच्च शब्देन स्वाभिप्रायकथनम् । अपपाठस्त्वे हेतुरवज्ञेत्यादि ।

आनक्षिथ—आनष्ठ । अक्षिता-अष्टा । अक्षिष्यति । 'स्कोः' (सू ३८०) इति कलोपः । 'षढोः कः सि' (सू २९५) । अक्ष्यति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्षणवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्णुयुः । अक्ष्यात् । ऊदित्वाद्वेट् । 'नेटि' (सू० २२६८) । मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम्, अक्षिषुः । इडभावे तु मा भवानाक्षीत् । आष्टाम्, आक्षुः । ६५५ तक्षू ६५६ त्वक्षू तनूकरणे ।

आनक्षेति । णलि द्विहल्त्वान्नुट् । आनक्षतुः, आनक्षुः । ऊदित्वादिट् पक्षे आह— **आनक्षिथेति ।** इडभावे आह—**आनष्ठेति ।** अनक्ष् थ इति स्थिते 'स्को रिति' कलोपः । थस्य ष्टुत्वेन ठः । **अष्टेति ।** लुटि तासि इडभावपक्षे 'स्को रिति' कलोपे तकारस्य ष्टुत्वेन टः । अक्ष स्य तीति स्थिते । प्रक्रियां दर्शयति—**स्कोरिति कलोपः, षढोः कः सीति ।** कात्परत्वात् सस्य षत्वं च । **अक्ष्णोत्विति ।** अक्ष्णोतु, अक्ष्णुतात्, अक्ष्णुताम्, अक्ष्णुवन्तु । **अक्ष्णुहीति ।** संयोगपूर्वत्वादुतश्चेति हेर्लुक् न । हेरपित्त्वेन ङित्त्वात् श्नोर्न गुणः । अक्ष्णुतात्, अक्ष्णुतम्, अक्ष्णुत । **अक्ष्णवानीति ।** आटः पित्त्वेन ङित्त्वाऽभावान्न गुणनिषेधः । गुणे अवादेशः । अक्ष्णवाव, अक्ष्णवाम । शपि तु अक्षत्वित्यादि । **आक्ष्णोदिति ।** लङस्तिप् श्नोर्गुणः । आट्, वृद्धिः । आक्ष्णुताम्, आक्ष्णुवन् । आक्ष्णोः, आक्ष्णुतम्, आक्ष्णुत । **आक्ष्णवमिति ।** मिपः अम्, श्नोर्गुणः, अवादेशः—आक्ष्णुव, आक्ष्णुम । **अक्ष्णुयादिति ।** विधिलिङि यासुटो ङित्त्वात् श्नोर्न गुणः । **अक्ष्णुयुरिति ।** 'लिङः सलोपः' इति सलोपे 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपमिति भावः । अक्ष्णुयाः, अक्ष्णुयातम्, अक्ष्णुयात । अक्ष्णुयाम्, अक्ष्णुयाव, अक्ष्णुयाम । शप्पक्षे अक्षेदित्यादि । **अक्ष्यादिति ।** आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वान्न श्नुः, नापि शप् । लुङि सिचि विशेषमाह--**ऊदित्वाद्वेडिति ।** तत्र इट्पक्षे आह **नेटीति ।** हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नेत्यर्थः । न च अभैत्सीदित्यादावेकेन हला व्यवधाने हलन्तलक्षणवृद्धेश्चरितार्थत्वादत्र न तत्प्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, रञ्जेः अराङ्क्षीदित्यत्र वृद्धिसिद्धये अनेकाल्व्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणवृद्धिप्रवृत्तेर्भाष्यादौ प्रपञ्चितत्वादिति भावः । **मा भवानक्षीदिति ।** आटि सति हलन्तलक्षणवृद्धौ सत्यामसत्यां च रूपे भेदाभावात् मा 'भवान्' इत्युपात्तम् । **अक्षिष्टाम् । अक्षिषुरिति ।** अत्रापि 'मा' इति सम्बध्यते । **इडभावे त्विति ।** लुङस्तिपि अक्ष् स् ईदिति स्थिते इडभावान्नेटीति निषेधाऽप्रसक्त्या हलन्तलक्षणवृद्धौ 'स्कोः' इति कलोपे 'षढोः इति कत्वे षत्वमिति भावः । अत्र 'नेटि' इति निषेधाभावेन हलन्तलक्षणवृद्धिर्निर्बाधेति स्पष्टयितुमेव 'मा भवान्' इत्यत्राप्युपात्तमिति बोध्यम् । **आष्टामिति ।** अक्ष स् ताम् इति स्थिते हलन्तलक्षणवृद्धौ 'झलो झलि' इति सिज्लोपे

(२३३९) तनूकरणे तक्षः ३ । १ । ७६ ॥ श्नुः स्याद्वा शब्विषये । तक्ष्णोति-तक्षति वा काष्ठम् । ततक्षिथ--ततष्ठ । अतक्षीत्, अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत्, अताष्टाम् । तनूकरणे किम् ? वाग्भिः सन्तक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः । ६५७ उक्ष सेचने । उक्षाञ्चकार । ६५८ रक्ष पालने । ६५९ णिक्ष चुम्बने । प्रणिक्षति । ६६० त्रक्ष ६६१ ष्ट्रक्ष ६६२ णक्ष गतौ । त्रक्षति । स्त्रक्षति । नक्षति । ६६३ वक्ष रोषे । संघाते इत्येके । ६६४ मृक्ष संघाते । म्रक्ष इत्येके । ६६५ तक्ष त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचो ग्रहणं च । पक्ष परिग्रहे इत्येके । ६६६ सूर्क्ष आदरे । सुसूर्क्ष । अनादरे इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः । 'अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणम्' इत्यमरः । ६६७ काक्षि ६६८ वाक्षि ६६९ माक्षि काङ्क्षायाम् । ६७० द्राक्षि ६७१ ध्राक्षि ६७२ ध्वाक्षि घोरवाशिते च । ६७३ चूष पाने ।

'स्को' रिति कलोपे तकारस्य ष्टुत्वम् । **आक्षुरिति** । अक्ष् स् उस् इति स्थिते हलन्तलक्षणवृद्धौ 'स्कोरिति' कलोपे षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । आक्षीः, आष्टम्, आष्ट । आक्षम्, आक्ष्व, आक्ष्म । आक्षिष्यत्--आक्ष्यत्, आक्ष्यताम्, आक्ष्यन् । आक्ष्यः, आक्ष्यतम्, आक्ष्यत । आक्ष्यम्, आक्ष्याव, आक्ष्याम । **तक्षू त्वक्षू इति** । स्थूलस्य काष्ठादेः कतिपयावयवापनयनेन सूक्ष्मीकरणं तनूकरणम् ।

(२३३९) **तनूकरणे** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**श्नुः स्याद्वा शब्विषये इति** । 'स्वादिभ्यः श्नुः' इत्यतः श्नुरिति, 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति, सार्वधातुके यगित्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तनूकरणेऽर्थे विद्यमानात् तक्ष्धातोः श्नुः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके इति फलितम् । न च तक्षूधातोस्तनूकरणार्थकत्वाऽव्यभिचारात् श्नुविधौ तनूकरणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वावगमात् । **तक्ष्णोतीत्यादि** । अक्षूवद्रूपाणि । लुङि सिचि इट्पक्षे 'नेटी'ति वृद्धिनिषेधे अतक्षीदिति, इडभावे तु अताक्षीदिति च रूपम् अक्षूवत् । एवं त्वक्षूधातुरपि । णिक्ष धातुर्णोपदेशः । **प्रणिक्षतीति** । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् । **त्रक्ष ष्ट्रक्ष णक्ष गताविति** । त्रयोऽप्यकारमध्याः । द्वितीयः षोपदेशः । तदाह—**स्त्रक्षतीति** । षस्य सत्वे ष्टुत्वनिवृत्तिरिति भावः । णक्षधातुर्णोपदेशः । सिचि 'नेटी'ति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेधः । **वक्ष रोषे इति** । दन्त्योष्ठ्यादिः । म्रक्षधातुरकारमध्यः । त्वचनशब्दस्य विवरणं—**संवरणमिति** । सूर्क्षधातुः रेफमध्यः । अपपाठत्वे हेतुमाह—**अवज्ञेति** । सूर्क्षधातोरनादरार्थकत्वे असूर्क्षणमित्यस्य आदरार्थकत्वापत्त्या अमरकोशे अवज्ञापर्यायित्वावगमविरोध इति भावः । **घोरवाशिते चेति** । चात् काङ्क्षायामपि । घोरवाशितं क्रूरशब्दः । चूषेत्यारभ्य ...

चुचूष । ६७४तूष तुष्टौ । ६७५ पूष वृद्धौ । ६७६ मूष स्तेये । ६७७ लूष ६७८ रुष भूषायाम् । ६७९ शूष प्रसवे । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । तालव्योष्मादिः । ६८० यूष हिंसायाम् । ६८१ जूष च । ६८२ भूष अलङ्कारे । भूषति । ६८३ ऊष रुजायाम् । ऊषाञ्चकार ६८४ ईष उञ्छे । ६८५ कष ६८६ खष ६८७ शिष ६८८ जष ६८९ झष ६९० शष ६९१ वष ६९२ मष ६९३ रुष ६९४ रिष हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादिः । चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा । क्सः--अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतुः । जझषतुः । शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः । (२३४०) **तीषसहलुभरुषरिषः ७ । २ । ४८ ॥** इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्तेड् वा स्यात् । रोषिता--रोष्टा । रोषिष्यति । रेषिता--रेष्टा । रेषिष्यति । ६९५ भष भर्त्सने । इह भर्त्सनं श्वरवः । भषति । बभाष । ६९५ उष दाहे । ओषति । (२३४१) **उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ३ । १ । ३८ ॥** एभ्यो लिटयाम्वा स्यात् । ओषाम्बकार । उवोष । ऊषतुः । उवोषिथ । ६९७ जिषु ६९८ विषु ६९९ मिषु

रुजायामिति यावदूदुपधाः । **ईष उञ्छ इति** । ईदुपधः । कषेत्यारभ्य दश धातवः । तत्र तृतीयो दशमश्च इदुपधः । शिषधातुरनिट्कः । क्रादिनियमात्थलि वसि मसि च नित्यमिट्, अजन्ताकारवत्त्वाऽभावेन थलि वेट्कत्वाभावात् । शिशेषिथ । शिशिषिव, शिशिषिम । **अशिक्षदिति** । 'शल इगुपधात्' इति च्लेः क्सादेशे कित्त्वाल्लघूपधगुणनिषेधे षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । **ववषतुरिति** । 'न शसदद' इति निषेधादेत्त्वाभ्यासलोपौ न । रुष धातुः सेट्कः । रोषति । रुरोष, रुरुषतुः, रुरुषुः । रुरोषिथ, रुरुषथुः, रुरुष । रुरोष, रुरुषिव, रुरुषिम ।

(२३४०) **तीषसह** । आर्धधातुकस्येत्यतः इडित्यनुवर्तते । 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेति च । तीति सप्तम्युपादानात्तदादिविधिः । इष सह लुभ रुष रिष एषां द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । तदाह--**इच्छत्यादेरिति** । इच्छतीति इषेः श्तिपा निर्देशः । इषधातुर्विवक्षितः । 'इषु इच्छायां' तुदादिः शविकरणः । 'इष गतौ' दिवादिः श्यन्विकरणः । 'इष आभीक्ष्ण्ये' क्र्यादिः श्नाविकरणः । तत्र 'इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः' इति वार्तिकात् श्यन्विकरणस्य न ग्रहणम् । **रोषिता, रोष्टेति** । इडभावे ष्टुत्वेन तकारस्य टकारः । रिषेस्तादाविड्विकल्पं मत्वा आह--**रेषिता । रेष्टेति । उष दाह इति** । सेट्कोऽयम् । उखधातुवत् रूपाणि ।

(२३४१) **उषविद** । कास्प्रत्ययादित्यतः आम् लिटीत्यनुवर्तते । तदाह--**एभ्यो लिटीति** । आमभावपक्षे आह--**उवोषेति** । 'अभ्यासस्याऽसवर्णे' इति

सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिट् । विवेषिथ । विविषिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् । ७०० पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिट्केषु पुष्य इति श्यना निर्देशादयं सेट् । अतो न क्सः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् । ७०१ श्रिषु ७०२ श्लिषु ७०३ प्रुषु ७०४ प्लुषु दाहे । श्रेषति । शिश्रेथ । श्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट् । 'अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणम्' इति कैयटादयः । यत्त्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तं तत्स्वोक्तिविरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्लोष । ७०५ पृषु ७०६ वृषु ७०७ मृषु सेचने । मृषु सहने च । इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् । ७०८ धृषु सङ्घर्षे । ७०९ हृषु अलीके । ७१० तुस ७११ ह्लस ७१२ ह्रस ७१३ रस शब्दे । तुतोस । जह्लास । जह्रास । ररास । ७१ लस श्लेषणक्रीडनयोः । ७१५ घस्लृ अदने । अयं न सार्वत्रिकः । 'लिट्यन्यतरस्याम्' (सू २४२४) इत्यादेर्घस्लादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं

उवङादेशः । **जिषु विषु मिषु सेचन इति** । द्वितीयो दन्त्योष्ठ्यादिः । थलि वसि मसि च विशेषमाह—**क्रादिनियमादिडिति** । **वेषिथेति** । अजन्ताकारवत्त्वाऽभावेन भारद्वाजनियमाऽप्रवृत्तेस्थल्यपि क्रादिनियमान्नित्यमिट् । **वेष्टेति** । तासि ष्टुत्वेन तकारस्य टः । **वेक्ष्यतीति** । 'षढो'रिति षस्य कः, सस्य षः । **अविक्षदिति** । 'शल इगुपधात्' इति क्सः, षस्य कः, सस्य षः, क्त्विान्न गुणः । पुषधातुः सेडिति मत्वा आह—**पोषितेति** । **अपोषीदिति** । 'नेटी'ति वृद्धिनिषेधः । नन्वनिट्सु पुषेः पाठात् कथं सेट्कत्वमित्यत आह—**अनिट्केष्विति** । **अत इति** । सेट्कत्वात् क्सो नेत्यर्थः । ननु पुषादित्वलक्षणः अङ्कुतो नेत्यत आह—**अङ्विधाविति** । एतच्चानुपदमेव पुषादिसूत्रव्याख्यावसरे स्पष्टीभविष्यति । **अयमपीति** । पुषधातुवत् श्लिषधातुरपि भौवादिकः सेडित्यर्थः । **कैयटादय इति** । 'श्लिष आलिङ्गने' इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिभिस्तथा प्रपञ्चितत्वादिति भावः । **द्वयोर्ग्रहणमिति** । भौवादिकदैवादिकयोरित्यर्थः । **स्वोक्तीति** । 'श्लिष आलिङ्गने' इति सूत्रे दैवादिश्लिषेरनिकट्केषु ग्रहणमिति न्यासकृता कैयटादिभिश्चोक्तत्वादिति भावः । पृषु वृषु इत्यारभ्य हृषुपर्यन्ता ऋदुपधाः । अलीकं मिथ्याभवनं मिथ्योक्तिर्वा । तुस ह्रसेत्यारभ्य णश गतावित्यतः प्राक् सकारान्ताः । घस्लृधातुरनिट्कः । **अयमिति** । घस्लृ धातुः सर्वेषु न प्रयोज्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह **लिटीति** । यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात् तदा लिट्यपि प्रयुज्येत । ततश्च 'अद भक्षणे' इति धातोर्लिट्यन्यतरस्यामिति घस्लृभावविधिर्व्यर्थः स्यादिति भावः । असार्वत्रिकत्वे सति क्व प्रयोगः

वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः। अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम्। लृदित्करणमङि। अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके। क्मरचि तु विशिष्योपादानम्। घसति। घस्ता। (२३४२) सः स्यार्धधातुके ७।४।४९॥ सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके। घत्स्यति। घसतु। अघसत्। घसेत्। लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः। (२३४३) पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु ३।१।५५॥ श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु। अघसत्। ७१६ जर्ज ७१७ चर्च ७१८ झर्झ परिभाषणर्हिसातर्जनेषु। ७१९ पिसृ ७२० पेसृ गतौ। पिपिसतुः। पिपेसतुः। ७२१ हसे हसने। एदित्वान्न वृद्धिः। अह-

---

क्व नेत्यत आह—**ततश्चेति**। यत्र घस्लृधातोः प्रयोगे ज्ञापकं प्रत्यक्षवचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोग इत्यर्थः। तत्र तावल्लिङ्गं दर्शयति—**अत्रैवेति**। भ्वादिगणे अत्रैव क्रमे अस्य पाठः शपि परस्मैपदे प्रयोगो लिङ्गमित्यर्थः। नच धातुसञ्ज्ञार्थं पाठः इति शङ्क्यम्, द्युत दीप्तावित्यतः प्राक् पाठेनैव सिद्धेः अत्र क्रमे तत्पाठवैयर्थ्यादिति भावः। **लृदित्करणमङीति**। 'प्रयोगे लिङ्ग'मिति शेषः। **अनिट्कारिकास्विति**। अनुदात्तोपदेशेषु घस्लृधातोः पाठः वलाद्यार्धधातुके प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः। अथ क्वचिदस्य प्रयोगे प्रत्यक्षवचनं दर्शयति—**क्मरचीति**। 'सृघस्यदः क्मरच्' इत्यत्र विशिष्य घसेरुपादानं क्मरचि प्रयोगे प्रमाणमित्यर्थः। **घसतीति**। लटि तसाद्युपलक्षणमिदम्। लिटि अस्य प्रयोगाऽभावाल्लुट्युदाहरति—**घस्तेति**।

(२३४२) **सः सि**। सः इति च्छेदः। सः इति षष्ठ्यन्तम्। सि इति सप्तम्यन्तम् आर्धधातुकविशेषणम्। तदादिविधिः। 'अच उपसर्गात्तः' इत्यतः तः इत्यनुवर्तते। अकार उच्चारणार्थः। तदाह—**सस्य तः स्यादिति**। आदेशे आकारस्य उच्चारणार्थत्वात्तकारः स्यादित्यर्थः। लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते।

(२३४३) **पुषादि**। 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति, 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः' अङिति चानुवर्तते। पुषादि द्युतादि लृदित् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। यत्र पुषधातुस्तु भ्वादौ क्र्यादौ चुरादौ दिवादौ चास्ति, तत्र यदि भौवादिकः पुषादिगणो गृह्येत, तर्हि द्युतादिग्रहणमनर्थकं स्यात्, पुषादिगणोत्तरमेवात्र द्युतादिगणपाठात्। नापि क्र्याद्यन्तर्गणः। तत्र हि 'मुष स्तेये' 'खच भूतप्रादुर्भावे' 'हेठ च' 'ग्रह उपादाने' इति चत्वार एव पठ्यन्ते। यदि त एवात्र पुषादयो विवक्षिताः स्युः तर्हि लाघवात् लृदित एव ते क्रियेरन्। नाप्यत्र चौरादिकपुषादिर्गृह्यते, णिचा च्लेर्व्यवहितत्वात्। अतः परिशेषात् दिवादय एव गृह्यन्ते। तदाह—**श्यन्विकरणेति**। **जर्ज चर्च झर्झेति**। एतेषां चवर्गीयान्तेष्वेव पाठ उचितः। **हसे हसन इति**। एदिद्ग्रम्। न

सीत् । ७२२ णिश समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणशति । ७२३ मिश ७२४ मश शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ । ७२५ शव गतौ । दन्त्योष्ठ्यान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत्--अशावीत् । ७२६ शश प्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश , शेशतुः , शेशुः । शेशिथ । ७२७ शसु हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । 'न शसदद--' (सू २२२२) इत्येत्वं न । शशसतुः । शशसुः । शशसिथ । ७२८ शंसु स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः । शशंस । अशिषि नलोपः । शस्यात् । ७२९ चह परिकल्कने । कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् । ७३० मह पूजायाम् । अमहीत् । ७३१ रह त्यागे । ७३२ रहि गतौ । रंहति । रंह्यात् । ७३३ दृह ७३४ दृहि ७३५ बृह ८३६ बृहि वृद्धौ । दर्हति । ददर्ह, ददृहतुः । दृंहति । बर्हति । बृंहति । बृहि शब्दे च । 'बृंहितं करिगर्जितम्' इत्यमरः । बृहिर् इत्येके । अबृहत्—अबर्हीत् । ७३७ तुहिर् ७३८ दुहिर् ७३९ उहिर् अर्दने । तोहति । तुतोह । अतुहत्--अतोहीत् । दोहति । दुदोह । अदुहत्--अदोहीत् । अनिट्कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह , ऊहतुः । ओहिता । मा भवानुहत् । औहीत् । ७४० अर्ह पूजायाम् । आनर्ह । अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः । ७४१ द्युत दीप्तौ । द्योतते । **(२३४४) द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ७ । ४ । ७७ ॥** अनयोरभ्यासस्य

वृद्धिरिति । 'ह्यन्ते'त्यनेनेति शेषः । **'णिश समाधाविति** । णोपदेशत्वादुपसर्गादसमासेऽपीति नस्य णत्वम् । तदाह—**प्रणेशतीति** । 'शसु हिंसायाम्' इत्यतः प्राक् शकारान्ताः । शवतिस्तु वान्तः । **शंसिवति** । नोपधः, कृतानुस्वारस्य निर्देशः । 'चह परिकल्कने' इत्यारभ्य अर्हतिपर्यन्ता हकारान्ताः । **रह त्यागे इति** । नायमिदित् । **रहि गताविति** । अयमिदित् । **दृह दृहीति** । ऋदुपधा एते । द्वितीयचतुर्थाविदितौ । **अबृहत्—अबर्हीदिति** । इरित्त्वादङ्विकल्प इति भावः । **उवोहेति** । उहिधातोर्लिटि द्वित्वे हलादिशेषपुगन्तलक्षणे गुणे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङ् । **मा भवानुहदिति** । इरित्त्वादङि रूपम् । **औहीदिति** । अङभावपक्षे च्लेः सिचि तस्य इटि, 'अस्तिसिचः' इति तकारस्य ईटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे, 'आडजादीनाम्' इति आटि वृद्धिः । माङ्योगे तु मा भवानुहीत् । **आनर्हेति** । 'अत आदेः' इति दीर्घे नुट् । **कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेत इति** । द्युतेत्यारभ्य कृपूपर्यन्ता इत्यर्थः ।

(२३४४) **द्युतिस्वाप्योः** । **अभ्यासस्येति** । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **दिद्युते इति** । द्वित्वे हलादिः शेषः इत्यनेन यकारस्य लोपे

सम्प्रसारणं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । द्योतिता । (२३४५) **द्युद्भ्यो लुङि १ । ३ । ९१ ॥** द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादिसूत्रेण परस्मैपदे अङ् । अद्युतत्--अद्योतिष्ट । ७४२ श्विता वर्णे । श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट । ७४३ ञिमिदा स्नेहने । मेदते । (२३४६) **मिदेर्गुणः ७ । ३ । ८१ ॥** मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ । एशः आदिशित्वाभावान्नेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ट । ७४४ ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोः इत्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत्-अस्वेदिष्ट । ञिक्ष्विदा च इत्येके । अक्ष्विदत्-अक्ष्वेदिष्ट । ७४५ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत्-अरोचिष्ट । ७४६ घुट परिवर्तने । घोटते । जुघुटे ।

प्राप्ते तदपवादत्वेन 'द्युतिस्वाप्योः' इति सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति उकारस्य पूर्वरूपे रूपम् ।

(२३४५) **द्युद्भ्यो लुङि ।** बहुवचनात् द्युतादिभ्य इति गम्यते । दिग्योगे पञ्चमी । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया परस्येति लभ्यते ! 'शेषात्कर्तरि' इत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते । तदाह—**द्युतादिभ्य इति । परस्मैपदे अङिति ।** आत्मनेपदपक्षे सिजेव नत्वङ् , पुंषादिसूत्रे परस्मैपदग्रहणादिति भावः । तदाह—**अद्योतिष्टेति । श्विता वर्णे इति ।** श्वेतवर्णकरणे श्वेतीभवने इत्यर्थः । **अश्वितदिति ।** द्युतादित्वादङ **अश्वेतिष्टेति ।** आत्मनेपदपक्षे रूपम् । एवमग्रेऽपि द्युतादौ लुङि रूपभेदो ज्ञेयः । **ञिमिदा स्नेहने इति ।** ञिरित् 'ञीतः क्तः' इत्येतदर्थः । 'मिमिदे' इत्यत्र लिटः 'असंयोगा'दिति कित्त्वेऽपि गुणं शङ्कितुमाह ।

(२३४६) **मिदेर्गुणः ।** 'मिदेः' इत्यवयवषष्ठी । गुणश्रुत्या 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक इत्युपतिष्ठते 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । श् चासाविच्चेति कर्मधारयः । तेन च अधिकृताऽङ्गाक्षिप्तः प्रत्ययो विशेष्यते । तदादिविधिः । इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते । तदाह—**मिदेरित्यादिना ।** दैवादिकमिदेः श्यनि मेद्यते इत्याद्युदाहरणम् । श् इत् यस्येति बहुव्रीहिमाश्रित्य शिति प्रत्यये परे मिदेरिको गुण इत्येव कुतो न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य मिमिदे इत्यत्र गुणाभावार्थमित्संज्ञकशकारादाविति व्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह—**एशः आदिशित्त्वाभावादिति । ञिष्विदेति ।** षोपदेशोऽयम् । अनिट्सु स्विद्येति श्यन्विकरणस्यैव ग्रहणादयं सेट् । **रुच दीप्तावभिप्रीतौ चेति ।** अभिप्रीतिः प्रीतिविषयीभवनम् । दीप्तौ उदाहरति—**रोचते सूर्य इति ।** प्रकाशत इत्यर्थः । अभिप्रीतौ उदाहरति—**हरये रोचते भक्तिरिति ।** भक्तिः हर्याश्रितप्रीतिविषयो

अघुटत्-अघोटिष्ट । ७४७ रुट ७४८ लुट ७४९ लुठ प्रतिघाते । अरुटत्-अरोटिष्ट । ७५० शुभ दीप्तौ । ७५१ क्षुभ सञ्चलने[1] । ७५२ णभ ७५३ तुभ हिंसायाम् । आद्योऽभावे च । 'नभन्तामन्यके समे' । 'मा भूवन्नन्यके सर्वे' इति निरुक्तम् । अनभत्-अनभिष्ट । अतुभत्-अतोभिष्ट । इमौ दिवादौ क्र्यादौ च । ७५४ स्रंसु ७५५ ध्वंसु ७५६ भ्रंसु अवस्रंसने । ध्वंसु गतौ च । अङि नलोपः । अस्रसत्-अस्रंसिष्ट । 'नास्रसत्करिणां ग्रैवम्' इति रघुवंशे । भ्रंशु इत्यपि केचित्पेठुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । भ्रशु भ्रशु अधःपतने इति दिवादौ । ७५७ स्रम्भु विश्वासे । अस्रभत्-अस्रम्भिष्ट । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः । ७५८ वृतु वर्तने । वर्तते । ववृते । (२३४७) वृद्भ्यः स्यसनोः १ । ३ । ९२ ॥ वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च । (२३४८) न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ७ । २ । ५९ ॥ एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण्न स्यात्तङानयोरभावे । वर्त्स्यति-वर्तिष्यते । अवृतत्-अवर्तिष्ट । अवर्त्स्यत्

भवतीत्यर्थः । 'रुच्यर्थानाम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । **क्षुभ सञ्चलने इति ।** क्षोभते । क्षुभ्यतीति दिवादौ । क्षुभ्नातीति क्र्यादौ । णभ धातुः णोपदेशः । नभते । **आद्योऽभावे चेति ।** चात्संचलनेऽपि । तत्र अभावार्थकस्य प्रयोगं दर्शयति—**नभन्तामन्यके समे इति ।** मन्त्रोऽयम् । नन्वत्र मन्त्रे णभेर्हिंसार्थकत्वमेव कुतो न स्यादित्यत आह —**मा भूवन्नन्यके सर्वे इति ।** 'नभन्ताम्' इत्यस्य विवरणं-मा भूवन्निति । न भवन्तीत्यर्थः । समे इत्यस्य विवरणं—सर्वे इति । **निरुक्तमिति ।** वेदव्याख्यानात्मको यास्कप्रणीतो ग्रन्थविशेषो निरुक्तम् । **स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु इति ।** त्रयो नोपधाः कृतानुस्वारनिर्देशाः । **ध्वंसु गतौ चेति ।** चादवस्रंसनेऽपि । **अस्रसदिति ।** द्युतादित्वात्परस्मैपदे अङि नलोप इति भावः । **नास्रसदिति ।** नास्रंसदित्यपपाठः । नचाऽस्रंसदिति लङो रूपमिति भ्रमितव्यम् । तत्र परस्मैपदासम्भवात् । स्रम्भुधातुरकारमध्यः । **वृतु वर्तने इति ।** उदित् ऋदुपधः सेट्कः । **वर्तते इति ।** शपि गुणे रपरत्वम् । **ववृते इति ।** 'असंयोगाद्' इति कित्त्वात् गुणाभावे द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वं हलादिशेषे रूपम् । लुटि वर्तिता ।

(२३४७) **वृद्भ्यः ।** बहुवचनाद् वृतादिभ्य इति गम्यते 'शेषात्कर्तरीत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते, 'वा क्यषः' इत्यतो वेति च । तदाह—**वृतादिभ्य इति ।**

(२३४८) **न वृद्भ्यः ।** 'सेऽसिचि' इति सूत्रात् से इति आर्द्धधातुकस्येडिति

---

(१) सञ्चलनं प्रकृतिविपर्यासो मन्थनञ्च । 'पित्तादेः क्षोभः' इति कथने पूर्वावस्थाविपर्यासः प्रतीयते । दध्नः क्षोभे नवनीतं भवतीत्यत्र मन्थनम् ।

–अवर्तिष्यत। ७५९ वृधु वृद्धौ। ७६० शृधु शब्दकुत्सायाम्। इमौ वृतुवत्। ७६१ स्यन्दू प्रस्रवणे। स्यन्दते। सस्यन्दे। सस्यन्दिषे–सस्यन्त्से। सस्यन्दिध्वे–सस्यन्द्ध्वे। स्यन्दिता–स्यन्ता। 'वृद्भ्यः स्यसनोः' (सू २३४७) इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् 'न वृद्भ्यः'–इति

चानुवर्तते। तदाह—**एभ्यः सकारादेरिति। तङानयोरभावे इति।** 'गमेरिड्' इत्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तम्। तेन च तङानयोरभावो लक्ष्यते, व्याख्यानादिति भावः। तेन 'जिगमिषिता' इत्यत्र गमेः सन्नन्तात् तृचि इट सिध्यति, वृतेः सन्नन्तात् हेर्लुकि विवृत्स इत्यत्र इण्निषेधश्च सिध्यति। **वत्स्यतीति।** लृटि स्यः। 'वृद्भ्यः स्यसनोः इति परस्मैपदविकल्पः। 'न वृद्भ्यः' इति इण्निषेधः। गुणः। रपरत्वम्। परस्मैपदाऽभावे त्वाह - **वर्तिष्यते इति।** 'तङानयोरभावे' इत्युक्तेः 'न वृद्भ्यः' इति इण्निषेधो न। **अवर्तिष्टेति।** परस्मैपदस्य अङश्चाऽभावे रूपम्। **अवत्स्यदिति।** लृङि स्यः। 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदम्। 'न वृद्भ्यः' इति इण्निषेधः, गुणः, रपरत्वमिति भावः। **अवर्तिष्यतेति।** परस्मैपदस्याऽभावे 'न वृद्भ्य' इति इण्निषेधोऽपि नेति भावः। वृधु शृधु इति द्वौ ऋदुपधौ। तत्रापि 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे द्युतादिलक्षणः अङ्। लृट्लृङोः 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदपक्षे 'न वृद्भ्यः' इति इण्निषेधश्च। तदाह—**इमौ वृतुवदिति।** वर्त्स्यति वर्धिष्यते। अवृधत्–अवर्धिष्ट। अवर्त्स्यत्। अवर्धिष्यत। शर्त्स्यति–शर्धिष्यते। अशृधत्–अशर्धिष्ट। अशर्त्स्यत्–अशर्धिष्यत। स्यन्दू धातुः ऊदित् नकारोपधः कृतानुस्वारपरसवर्णनिर्देशः। **सस्यन्दिषे सस्यन्त्से इति।** इडभावे दस्य चर्त्वेन तः। **सस्यन्दिद्ध्वे सस्यन्द्ध्वे इति.।** इडभावे धकारात् प्राक् दकारः। खर्परकत्वाभावान्न चर्त्वम्। **स्यन्दिता स्यन्तेति।** इडभावे दस्य चर्त्वम्। ननु लृटि स्ये सति 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदपक्षे परत्वादूदिल्लक्षणमिड्विकल्पं बाधित्वा 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इति इण्निषेधे 'स्यन्त्स्यति इत्येव रूपमिष्यते, नतु स्यन्दिष्यति इति। तदयुक्तम् अन्तरङ्गतया ऊदिल्लक्षणस्यैव इड्विकल्पस्य उचितत्वात् सकारादिविशेषापेक्षतया तङानाभावनिमित्तापेक्षतया च 'न वृद्भ्यः' इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति—**वृद्भ्य इति।** 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदे कृते अन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा 'न वृद्भ्यः' इति निषेध इत्यन्वयः। कुत इत्यत आह— **चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति।** यदि ह्यत्र ऊदिल्लक्षण इड्विकल्प एव स्यात् नतु 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इति निषेधः, तर्हि 'चतुर्भ्यः' इति व्यर्थं स्यात्। न च कृपूव्यावृत्तिस्तत्फलमिति शङ्क्यम्, 'तासि च क्लपः' इति

निषेधः । स्यन्त्स्यति, स्यन्दिष्यते--स्यन्त्स्यते । स्यन्दिषीष्ट--स्यन्त्सीष्ट । 'द्युद्भ्यो लुङि' (सू २३४५) इति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः । अस्यदत्-अस्यन्दिष्ट-अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्सत । अस्यन्त्स्यत्-अस्यन्दिष्यत-अस्यन्त्स्यत ।

(२३४९) अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ८।३।७२॥ एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते-अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् ? अनुस्यन्दते हस्ती । अप्राणिषु इति पर्युदासात् मत्स्योदके अनुष्यन्देते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु न इत्युक्तौ तु न स्यात् । ७६२

चकारेण सकाराद्यार्द्धधातुकेऽपि नित्यमिण्निषेधप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च चतुर्ग्रहणं चतुर्णामपि सर्वत्र इण्निषेधार्थमिति भावः । भाष्ये तु 'निषेधाश्च बलीयांसः' इति न्यायेन अन्तरङ्गस्यापि ऊदिल्लक्षणेड्विकल्पस्य 'न वृद्भ्यः' इति निषेधेन बाधसिद्धेश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा च लृटि परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं बाधित्वा 'न वृद्भ्यः' इति नित्यमिण्निषेधे स्यन्त्स्यतीत्येकमेव रूपमिति स्थितम् । आत्मनेपदपक्षे तु ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—**स्यन्दिष्यते स्यन्त्स्यत इति ।** इडभावे दस्य चर्त्वम् । आशीर्लिङि सीयुटि ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—**स्यन्दिषीष्ट स्यन्त्सीष्टेति ।** 'न वृद्भ्यः' इति निषेधस्तु न, तङानयोरभाव एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । लुङि विशेषमाह—**द्युद्भ्यो लुङीत्यादिना । अङिति ।** 'द्युतादिलक्षण' इति शेषः । **नलोप इति ।** 'अनिदिता'मित्यनेनेति शेषः । आत्मनेपदपक्षे तु अङभावादूदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह —**अस्यन्दिष्ट अस्यन्तेति** । तत्र इडभावपक्षे अस्यन्द् स् त इति स्थिते 'झलो झलि' इति सलोपे दस्य चर्त्वम् । नचाऽपित्त्वेन ङित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपः शङ्क्यः, सिज्लोपस्याऽसिद्धत्वेनाऽनुपधात्वादिति भावः । **अस्यन्त्साताम् अस्यन्त्सतेति ।** अस्यन्त्थाः, अस्यन्त्साथाम्, अस्यन्द्ध्वम् । अस्यनिन्त्स, अस्यन्त्स्वहि, अस्यन्त्स्महि । अस्यन्त्स्यत्–अस्यन्त्स्यत--अस्यन्दिष्यत ।

(२३४९) **अनुविपर्यभिनि । एभ्य इति ।** अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य इत्यर्थः । **सस्येति ।** 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तेरिति भावः । **षो वा स्यादिति ।** 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारादिति भावः । ननु 'मत्स्योदके अनुष्यन्देते' इत्यत्र कथं षत्वं प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्त्वादित्यत आह—**अप्राणिष्विति पर्युदासादिति ।** 'प्राणिकर्तृकस्य न' इति न प्रतिषेधः, येनात्र प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्त्वात् षत्व न स्यात् । किन्तु प्राणिभिन्नकर्तृकस्येति पर्युदास आश्रीयते । एवञ्च प्राण्यप्राणिकर्तृकस्यापि अप्राणिकर्तृकत्वाऽनपायादिह षत्वं निर्बाधमिति भावः ।

कृपू सामर्थ्ये। (२३५०) कृपो रो लः ८।२।१८॥ कृपः उः रः लः इति च्छेदः। कृप इति लुप्तषष्ठीकम्। तच्चावर्तते। कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात्। कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात्। कल्पते। चक्लृपे। चक्लृपिषे–चक्लृप्से इत्यादि स्यन्दिवत्। (२३५१) लुटि च क्लृपः १।३।९३॥ लुटि स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात्।

कृपू सामर्थ्ये इति। सामर्थ्यं कार्यक्षमीभवनम्। ऊदित्त्वाद्वेट्कोऽयम्। ऋदुपधः। तङि प्रथमपुरुषैकवचनस्य टेरेत्त्वे शपि लघूपधगुणे रपरत्वे कर्पते इति स्थिते।

(२३५०) **कृपो रो लः**। 'कृप' इति लुप्तविभक्तिकम्। षष्ठ्येकवचने उः इति ऋकारस्य रूपम्। अवयवषष्ठी। कृप उरिति स्थिते आद्‌गुणे कृपोरिति भवति। र इति षष्ठ्यन्तम्। कृपोर् रः इति स्थिते 'रो रि' इति रेफलोपे 'कृपो रः' इति भवति। 'लः' इति प्रथमान्तम्। अकारः उच्चारणार्थः। तदाह—**कृपः उः रः लः इति च्छेद इति**। एतच्च ऋल्कसूत्रभाष्ये स्थितम्। ननु कृपेत्यत्र का विभक्तिर्लुप्तेत्यत आह—**कृप इति लुप्तषष्ठीकमिति**। पकारादकार उच्चारणार्थः। कृप्धातोरिति लभ्यते। **तच्चावर्तत इति**। कृप रः लः इति पदत्रयमावर्तत इत्यर्थः। तथा च वाक्यद्वयं सम्पद्यते–'कृप रः लः' इत्येकं वाक्यम्। तदाह—**कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यादिति**। तथा च 'कल्पते' इति भवति। 'कृप उः रः लः' इति द्वितीयं वाक्यम्। तत्र कृपेत्यवयवषष्ठ्यन्तम् उरित्यत्रान्वेति। उरित्यवयवषष्ठ्यन्तं रेफे अन्वेति। तथा च कृप्धातोरवयवः यः ऋकारः तस्य यो रेफः तस्य लकारः स्यादिति लभ्यते। तत्र ऋकारावयवत्वं रेफस्य न सम्भवतीति रेफशब्दो रेफसदृशे ऋकारांशे लाक्षणिकः। ल इत्यपि लकारसदृशे ऌकारांशे लाक्षणिकः। तदाह—**कृपेर्ऋकारस्यावयव इत्यादिना**। एवं च लिटि च कृप् ए इति स्थिते कित्त्वाद् गुणाऽभावे ऋकारैकदेशस्य रेफसदृशस्य लकारसदृशे सति 'चक्लृपे' इति रूपम्। कृपः रः लः इति च्छेदमभ्युपगम्य कृपधातोः रेफस्य लकार इति व्याख्याने तु 'चक्लृपे' इति न सिध्येत्। तदर्थमावृत्तिराश्रितेत्यभिप्रेत्याह—**कल्पते चक्लृपे इति**। ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—**चक्लृपिषे चक्लृप्से इति। स्यन्दिवदिति**। चक्लृपाथे। चक्लृपिध्वे–चक्लृब्ध्वे। चक्लृपे, चक्लृपिवहे–चक्लृप्वहे, चक्लृपिमहे, चक्लृप्महे।

(२३५१) **लुटि च क्लृपः**। चकारात् वृद्भ्यः स्यसनोः इत्यतः स्यसनोरित्यनुकृष्यते। 'शेषात्कर्तरि' इत्यतः परस्मैपदमिति। 'वा क्यषः' इत्यतो वेति च। तदाह—**लुटि स्यसनोरित्यादिना**।

(२३५२) **तासि च क्लृपः** ७ । २ । ६० ॥ क्लृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चेण्न स्यात्तङानयोरभावे । कल्प्तासि, कल्प्तास्थः । कल्पितासे-कल्प्तासे । कल्प्स्यति, कल्पिष्यते-कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट-क्लृप्सीष्ट । अक्लृपत्, अकल्पिष्ट-अक्लृप्त । अकल्प्स्यत्, अकल्पिष्यत-अकल्प्स्यत । वृत् । वृत्तः सम्पूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्चेत्यर्थः । अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च[1] । ७६३ घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । 'घटादयो मितः' इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलं तु णौ 'मितां ह्रस्वः' (सू २५६८) इति 'चिण्णमुलोर्दीर्घो-

(२३५२) **तासि च** । चकारात्सकाराद्यार्द्धधातुकं गृह्यते । 'सेऽसिचि कृत' इत्यतः से इति 'आर्द्धधातुकस्य' इत्यतः आर्द्धधातुकस्येति चानुवर्तते । 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' इत्यतो नेति च । 'गमेरिड्' इत्यतः परस्मैपदमिति च । तदाह—**क्लृपेः परस्येत्यादिना । कल्प्तासीति** । 'लुटि च क्लृपः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं बाधित्वा 'तासि च क्लृपः' इति इण्निषेधे गुणे रपरत्वे लत्वे रूपम् । परस्मैपदाऽभावपक्षे तु ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह—**कल्पितासे कल्प्तासे इति** । लृटि तु 'लुटि च क्लृपः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं बाधित्वा 'तासि च क्लृपः' इति इण्निषेधं मत्वा आह—**कल्प्स्यतीति** । परस्मैपदाऽभावे तु ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—**कल्पिष्यते कल्प्स्यत इति** । कल्पताम् । अकल्पत । कल्पेत । आशीर्लिङि ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह—**कल्पिषीष्टेति, क्लृप्सीष्टेति च** । इडभावे 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः । **अक्लृपदिति** । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे द्युतादिलक्षणे अङि सति ङित्त्वान्न गुणः । अङभावे तु ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह-**अकल्पिष्टेति, अक्लृप्तेति** । **अकल्प्स्यदिति** । लृङि स्ये 'लुटि च क्लृपः' इति परस्मैपदपक्षे तु ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह-**अकल्पिष्यत-अकल्प्स्यतेति । वृदिति** । वृतेः समाप्त्यर्थकात् कर्तरि क्विप् । तदाह—**वृत्त इति** । 'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । वृत्तशब्दस्य विवरणं **सम्पूर्ण इति** । द्युतादयः कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतो गताः । **अथ त्वरत्यन्ता इति** । 'ञि त्वरा सम्भ्रमे' इत्यन्ता इत्यर्थः । **षितश्चेति** । षित्संज्ञका इत्यर्थः । षित्कार्यभाज इति वा । 'ञित्वरा सम्भ्रमे' इत्युक्त्या 'घटादयः षितः' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । षित्फलं तु स्त्रियामित्यधिकारे 'षिद्गौरादिभ्यः' इत्यङ् ।

(१) अतिदेशोऽयम् । तत्फलं तु "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" (३।३।१०४) इत्यङ् । तत्र येऽन्यविकरणा अनूद्यन्ते तेषां तत्तत्प्रयुक्ता एव विकरणाः, ये तु भ्वादिस्था एवानूद्यन्ते स्वतन्त्रा वा पठ्यन्ते, तेषां विकरणान्तराप्राप्तेः परिशेषात् शबेव ।

ऽन्यतरस्याम्' (सू २७६२) इति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये' 'प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव' इत्यादि । शृणु । घट सङ्घाते इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । 'नान्ये मितोऽहेतौ'[1] इति निषेधात् । अहेतौ

घटा व्यथा इत्यादि रूपम् । **घटते इति** । चेष्टते इत्यर्थः । **तत्फलं त्विति** । मित्त्वफलं तु 'मितां ह्रस्वः' इति णौ ह्रस्वः 'चिण्णमुलोर्दीर्घः' इति दीर्घश्च वक्ष्यते । 'धातुपाठे अर्थनिर्देशः उपलक्षणम्' इत्युक्तम् । ततश्चार्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्घटादिकार्यं भवत्येव । तदाह—**घटयति-विघटयतीति** । संश्लेषयति विश्लेषयतीत्यर्थः । णौ ह्रस्वोदाहरणमिदम् । अघटि अघाटीति चिण्णुदाहरणम् । घाटं घाटम्, घटं घटमिति ण्यन्ताण्णमुलि दीर्घविकल्पस्योदाहरणम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । ननु यद्यर्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्मित्त्वं, तदा 'उद्घाटनं' 'प्रविघाटयिता' इत्यत्र विकसनार्थकस्यापि घटधातोर्णौ मित्त्वाद्ध्रस्वः स्यादित्याक्षिपति—**कथं तर्हीति** । **शृण्वति** । 'समाधान'मिति शेषः । **चौरादिकस्येति** । चुरादौ 'घट सङ्घाते' इति पठितम् । तदिदं घटादिकात् घटधातोर्वस्त्वन्तरमेव । तस्य णौ मित्त्वाभावात् ह्रस्वाभावे 'उद्घाटनं' 'प्रविघाटयिता' इति निर्बाधमेव, अर्थनिर्देशस्योपलक्षणतया सङ्घातादन्यत्र विकासनेऽपि चौरादिकस्य वृत्तिसम्भवादिति भावः । ननु घटादिगणादन्यत्र अर्थान्तरे पठितानां धातूनामिह घटादिगणं पाठः घटादिगणनिर्दिष्ट एवार्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद एव, नतु धातुभेदः । अन्यथा घाटादिकत्वं गणान्तरस्थत्वं चादाय मित्त्वतदभावयोर्विकल्पापत्तेः । ये तु धातवो घटादिगण एव पठिताः नतु गणान्तरे, तेषां त्वर्थान्तरवृत्तावपि मित्त्वमिति धातुवृत्त्यादिग्रन्थेषु सिद्धान्तः । घटधातुस्तु 'घट सङ्घाते' इति चुरादौ पठितः । अतस्तस्यैवात्र गणे चेष्टायामर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इति लब्धम् । एवं च 'विघटयति' इत्यादावर्थान्तरवृत्तौ ण्यन्तस्य कथं मित्त्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—**न चेति** । तस्यैव-चौरादिकस्यैव, घटधातोः चेष्टात्मके अर्थविशेषे वृत्तौ मित्त्वार्थोऽनुवादः स्यादिति न वाच्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—**नान्ये मितोऽहेताविति** । चुराद्यन्तर्गणसूत्रमिदम् । तत्र हि 'ज्ञप मिच्च' 'यम च परिवेषणे' 'चह परिकल्कने' 'रह त्यागे' 'बल प्राणने' 'चिञ् चयने' इति पञ्च धातून् पठित्वा 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति पठितम् । तत्र 'चह परिकल्कने' इत्यस्य स्थाने 'चप' इति केचित् पठन्ति । तथा च पञ्चत्वस्य न विरोधः । एषु पञ्चस्वपि मिदित्यनुवर्तते । 'अहेतौ' इति च्छेदः । कस्मादन्ये इत्यपेक्षायां संनिहितत्वात् ज्ञपा-

---

(१) अनुवादसामर्थ्येन तदाधिकल्पनापेक्षया स्वातन्त्र्यकल्पनस्यैवौचित्यादिति भावः ।

स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताः चुरादयो मितो नेत्यर्थः। ७६४ व्यथ भयसञ्चलनयोः। व्यथते। (२३५३) व्यथो लिटि ७।४।६८॥ व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि। हलादिशेषापवादः। थस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः। विव्यथे। ७६५ प्रथ प्रख्याने। पप्रथे। ७६६ प्रस विस्तारे। पप्रसे। ७६७ म्रद मर्दने। ७६८ स्खद स्खदने। स्खदनं विद्रावणम्। ७६९ क्षजि गतिदानयोः। मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि 'चिण्णमुलोः—' (सू २७६२) इति दीर्घविकल्पः। अक्षञ्जि-अक्षाञ्जि। क्षञ्जं क्षञ्जम्। क्षाञ्जं क्षाञ्जम्। ७७० दक्ष गतिहिंसनयोः। योऽयं वृद्धिशैघ्र्ययोरनुदात्तेत्सु पठितस्तस्येहार्थविशेषे

दिपञ्चभ्य इति लभ्यते। हेतुशब्देन 'हेतुमति च' इति सूत्रविहितो णिच् लभ्यते। तद्भिन्नो णिच् स्वार्थिकः अहेतुः। तदाह **अहेतौ स्वार्थे णिचीति**। ज्ञपः आदिर्येषामिति अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। ज्ञपधातोस्तदुत्तरेभ्यश्च पञ्चभ्य इत्येवं षड्भ्योऽन्ये ये चुरादयः ते मितो नेति फलितम्। एवं च चुरादौ ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्तानां मित्त्वाभावात् 'घट चेष्टायाम्' इति निर्देशश्चौरादिकस्य 'घट सङ्घाते' इत्यस्य चेष्टायां वृत्तौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति न युज्यते। किन्तु इहैव घटादिगणे 'घट चेष्टायाम्' इत्यपूर्वोऽयं धातुः। तस्य चाऽर्थान्तरवृत्तावपि मित्त्वमस्त्येवेति 'विघटयति' इत्यादौ मित्वाद्ध्रस्वो निर्बाध इति भावः। व्यथधातुर्द्वितीयान्तः।

(२३५३) **व्यथो लिटि**। 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति 'द्युतिस्वाप्योः' इत्यतः सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते तदाह—**व्यथोऽभ्यासस्येत्यादिना। हलादिशेषापवाद इति**। व्यथ् व्यथ् ए इति स्थिते हलादिशेषलभ्यं यकारस्य लोपं बाधित्वा सम्प्रसारणमित्यर्थः। तथा च यकारस्य इकारे पूर्वरूपे विव्यथे इति रूपम्। वकारस्य तु न सम्प्रसारणम्, 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधात्। ननु सम्प्रसारणेन हलादिशेषबाधे थकारस्यापि निवृत्तिर्न स्यादित्यत आह—**थस्येति**। यकारलोपस्य बाधं विना संप्रसारणस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तेन तद्बाधेऽपि थकारलोपस्य बाधे प्रमाणाभावादिति भावः। **म्रद मर्दने इति**। ऋदुपधोऽयम्। मर्दते। मम्रदे। क्षजिधातुरिदित्। क्षञ्जते। चक्षञ्जे। ननु घटादिगणे अस्य पाठो व्यर्थः, क्षञ्जयतीत्यत्र णौ नुमि कृते अकारस्यानुपधात्वेन उपधादीर्घस्याऽप्रसक्त्या 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्याऽप्रवृत्तावपि विशेषाभावात् अनुपधात्वेन 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्य प्रसक्त्यभावाच्च। अत एव अक्षञ्जि, क्षञ्जं क्षञ्जमित्यत्रापि चिणण्मुलोः इति दीर्घविकल्पस्यापि न प्रसक्तिरित्यत आह— **मित्त्वसामर्थ्यादिति। दक्ष गतीति**। ननु 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' इत्यनुदात्तेत्सु पाठादेव सिद्धे किमर्थमिह पाठः, अर्थनिर्देशस्यो-

मित्त्वार्थोऽनुवादः। ७७१ क्रप कृपायां गतौ। ७७२ कदि ७७३ क्रदि ७७४ क्लदि वैक्लव्ये। वैंकल्ये इत्येके। त्रयोऽप्यनिदितः इति नन्दी। इदितः इति स्वामी। 'क्रदिक्रवी इदितौ, क्रद क्लद इति चानिदिता'मिति मैत्रेयः। कदिक्रदिक्लदी-नामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च। ७७५ जित्वरा सम्भ्रमे। 'घटादयः षितः' (ग० सू १८६)। षित्त्वादङ् कृत्सु वक्ष्यते। अथ फणान्ता परस्मैपदिनः। ७७६ ज्वर रोगे ज्वरति। जज्वार। ७७७ गड सेचने। गडति। जगाड। ७७८ हेड वेष्टने। 'हेडृ अनादरे' इत्यात्मनेपदिषु गतः। स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम्। परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम्। हेडति। जिहेड। हिडयति। अहिडि-अहीडि। अनादरे तु हेडयति। ७७९ वट

पलक्षणत्वादेव गतिर्हिसार्थकत्वस्यापि सम्भवादित्यत आह—**वृद्धिशैथ्ल्ययोरिति।** मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्णमुलोर्दीर्घविकल्पः। अदक्षि अदाक्षि, दक्षं दक्षम्, दाक्षं दाक्षम्। **क्रप कृपायां गताविति।** अदुपधोऽयम्। कृपायां गतौ चेत्यर्थः। कदि क्रदि क्लदि इति नन्दिमते क्षीरस्वामिमते च त्रय एव धातवः। मैत्रेयमते चत्वार इति बोध्यम्। तत्र इदितां त्रयाणां पौनरुक्त्यं परिहरति—**कदिक्रदिक्लदीनामित्यादिना। जित्वरेति।** त्रिरित्। 'ञीतः क्तः' इति क्तः प्रयोजनम्। आदित्त्वं तु 'आदितश्च' इति निष्ठायामिण्णिषेधार्थम्। वस्तुतस्तु आदित्त्वं व्यर्थम्, ह्रस्वेऽप्यात्मनेपदसिद्धेः 'रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्' इति निष्ठायामिड्विकल्पसिद्धेश्च। **घटादयः षित इति।** 'त्वरत्यन्ता' इति शेषः। गणसूत्रमिदम्। तत्प्रयोजनमाह—**षित्त्वादिति। वक्ष्यते इति।** 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यनेनेति शेषः। घटादिषु त्रयोदशानुदात्तेतो गताः। 'द्युत दीप्तौ' इत्यतः प्राक् घटादिसमाप्तिरिति वक्ष्यते। **अथ फणान्ता इति।** 'फणगतौ' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः। **ज्वर रोगे इति।** णौ ज्वरयति। चिणि तु अज्वरि-अज्वारि। णमुलि तु ज्वरंज्वरं, ज्वारंज्वारम्। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। **हेड वेष्टने इति।** डकारादकार उच्चारणार्थः। ततश्च 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधो न भवति। **स एवेति।** हेडृधातुरेव ऋकारानुबन्धमुत्सृज्य वेष्टनरूपे अर्थविशेषे मित्त्वार्थमनूद्यते इत्यर्थः। धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः। नन्वात्मनेपदिन एवाऽत्रानुवादे परस्मैपदं न स्यादित्यत आह—**परस्मैपदिभ्य इति।** यदि त्वात्मनेपदमिष्टं तर्हि घटादिषु त्वरत्यन्तेष्वेवानुदात्तेत्सु पठ्येतेति भावः। **हेडतीति।** वेष्टते इत्यर्थः। **हिडयतीति।** वेष्टयतीत्यर्थः। 'हेतुमति' इति णिचि 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्व इति

७८० भट परिभाषणे। 'वट वेष्टने', 'भट भृतौ' इति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः। ७८१ णट नृत्तौ। इत्थमेव पूर्वमपि पठितम्। तत्रायं विवेकः। पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः। यत्कारिषु नटव्यपदेशः। वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम्। घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः। यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः। पदार्थाभिनयो नृत्यम्। गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम्। केचित्तु घटादौ णट नतौ इति पठन्ति। गतौ इत्यन्ये। णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घपाठाद् घटादिर्णोपदेश एव। ७८२ ष्टक प्रतीघाते। स्तकति। ७८३ चक तृप्तौ। तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः। आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम्। ७८४ कखे हसने। एदित्त्वान्न वृद्धिः। अकखीत्। ७८५ रगे शङ्कायाम्। ७८६ लगे सङ्गे। ७८७ ह्नगे ७८८ ह्लगे ७८९ षगे ७९० ष्टगे संवरणे। ७९१ कगे नोच्यते। 'अस्यायमर्थः' इति विशिष्य नोच्यते।

भावः। **अहिडि-अहीडीति**। 'चिण्णमुलोः' इति दीर्घविकल्पः। **अनादरे तु हेडयतीति**। वेष्टनरूपार्थ एव मित्त्वान्न ह्रस्व इति भावः। 'वट परिभाषणे' इति नापूर्वो धातुरित्याह – **वट वेष्टने इत्यादि**। **अनुवाद इति**। धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः। 'णट नृत्तौ' इत्यस्य पौनरुक्त्यमाक्षिपति— **इत्थमेव पूर्वमपि पठितमिति**। टवर्गान्तेष्विति शेषः। तथा च उभयोरप्यर्थैक्येन अर्थविशेषे मित्त्वार्थमिहानूद्यते इति परिहारस्याऽसंभवात्पौनरुक्त्यमेवेति भावः। परिहर्तुमुपक्षिपति—**तत्रायं विवेक इति**। तत्र तयोः धात्वोः अयं वक्ष्यमाणः विवेकः अर्थभेदः प्रत्येतव्य इत्यर्थः। **पूर्वं पठितस्येति**। टवर्गान्तेषु पठितस्येत्यर्थः। **यत्कारिष्विति**। यस्य कर्तृषु नटव्यवहारः तन्नाट्यं पूर्वं पठितस्य नटधातोरर्थ इत्यर्थः। किं तन्नाट्यमित्यत्राह —**वाक्यार्थेति**। **घटादौ त्विति**। यस्य कर्तृषु नर्तकव्यपदेशः तत् नृत्यं, नृत्तं च घटादौ पठितस्य नटेरर्थ इत्यर्थः। नृत्यनृत्तयोः को भेद इत्यत आह – **पदार्थेति**। एवं च टवर्गान्तेषु पठितस्य घटादिगतस्य चार्थभेदसत्त्वादर्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवाद इति युज्यते। धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः। अथ नटधातोरस्य णोपदेशपर्युदासभ्रमं वारयति— **णोपदेशेति**। 'अनर्द् नाटि' इत्यादिपर्युदासवाक्ये नाटीति णिज्लक्षणवृद्धिनिर्देशेन 'नट अवस्कन्दने' इति चौरादिकस्यैव ग्रहणादयं णोपदेश एवेत्यर्थः। ष्टकधातुः षोपदेशः कृतष्टुत्वस्य निर्देशः। **स्तकतीति**। 'धात्वादेः' इति षस्य सत्वे ष्टुत्वनिवृत्तिः। **चक तृप्तौ**। **तृप्तीति**। 'चक तृप्तौ प्रतीघाते च' इत्यात्मनेपदिषु पठितस्य तृप्तावर्थे मित्त्वार्थोऽत्राऽनुवाद इत्यर्थः। एवं च धात्वन्तर-

क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये । ७९२ अक ७९३ अग कुटिलायां गतौ । ७९४ कण ७९५ रण गतौ । चकाण । रराण । ७९६ चण ७९७ शण ७९८ षण दाने च । शण गतौ इत्यन्ये । ७९९ श्रथ ८०० श्लथ (क्नथ) ८०१ क्रथ ८०२ क्लथ हिंसार्थाः । 'जासिनिप्रहण' (सू ६१७) इति सूत्रे क्राथेति मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्त्वं तु निपातनात्परत्वात् 'चिण्णमुलोः' (सू २७६२) इति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि—अक्राथि । क्रथं क्रथम् । क्राथं क्राथम् । ८०३ वन च । हिंसायामिति शेषः । वनु च नोच्यते । वनु इत्य-

---

त्वाऽभावान्न मित्त्वतदभावविकल्पः । ननु आत्मनेपदिषु पठितस्यात्रानुवादादात्मनेपदं स्यादित्यत आह—**आत्मनेपदिष्विति । षगे ष्टगे इति ।** षोपदेशौ । ष्टगे इति कृतष्टुत्वनिर्देशः । **कगे नोच्यते इति ।** ननु 'कगे' इत्यनेन यदि किमपि नोच्येत, तर्हि कथमस्य धातुत्वमित्यत आह- **अस्यायमिति ।** क्रियाविशेषो नास्यार्थ इति भावः । ननु यदि न कोऽपि क्रियाविशेषोऽस्यार्थः, तर्हि कथमयं धातुरित्यत आह—**क्रियासामान्यार्थवाचित्वादिति ।** धातुपाठपठितस्य क्रियाविशेषार्थकत्वाभावे सति क्रियासामान्यवाचित्वं परिशेषलभ्यमिति भावः । **अनेकेति ।** 'कलिः कामधेनुः' इति न्यायेन कलधातुवदपरिमितार्थकत्वमिति भावः । **श्रथ श्लथ (क्नथ) क्रथ क्लथ इति ।** चत्वारोऽपि द्वितीयान्ताः । आद्यतृतीयौ रेफमध्यौ । द्वितीयो नकारमध्यः । चतुर्थस्तु लकारमध्यः । आद्यस्तु शकारादिः । इतरे ककारादयः । ननु क्रथधातोर्घटादित्वेन मित्त्वात् णौ उपधावृद्धिसम्पन्नस्य आकारस्य 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे क्रथयतीति स्यात् न तु क्राथयतीति । अत्राह—**जासिनीति ।** 'जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्' इति षष्ठी, विधौ णौ मित्त्वेऽपि क्राथेति वृद्धिर्निपात्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति घटादौ क्रथधातोः पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**मित्त्वं त्विति ।** चिण्णमुलोर्दीर्घपक्षे चरितार्थमित्यन्वयः । ननु तत्रापि क्राथेति निपातनाद् वृद्धिरित्यत आह—**निपातनात्परत्वादिति ।** 'क्राथे' ति निपातनापेक्षया 'चिण्णमुलोः' इत्यस्य परत्वादित्यर्थः । यद्यपि 'मितां ह्रस्वः' इत्यपि परम्, तथापि पुरस्तादपवादन्यायेन क्राथेति वृद्धनिपातनं 'मिता ह्रस्वः' इत्यस्यैवाऽव्यवहितस्य बाधकं, नतु 'चिण्णमुलोः' इत्यस्यापि, तस्य व्यवहितत्वादिति बोध्यम् । **अक्रथि अक्राथीति ।** क्रथेर्ण्यन्ताच्चिणि दीर्घविकल्पः । **क्रथंक्रथं, क्राथंक्राथमिति ।** णमुलि दीर्घविकल्पः । **वन चेति ।** चकारो हिंसानुकर्षकः । तदाह—**हिंसायामितीति । शेष इति ।** 'वन शब्दे, वन संभक्तौ' इति पठितस्य हिंसायां मित्त्वार्थोऽत्रानुवादः । वनति । णौ तु वनयति । णमुलि तु वनंवनं, वानंवानम । **वनु च नोच्यते इति ।** 'कगे' नोच्यते इति

पूर्व एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते । ८०४ ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थमनूद्यते । प्रज्वलयति । ८०५ ह्वल ८०६ ह्मल चलने । प्रह्वलयति । प्रह्मलयति । ८०७ स्मृ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । ८०८ दॄ भये 'दॄ विदारणे' इति क्र्यादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दॄणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दारयति । 'धात्वन्तरमेवेदमि'ति मते तु दरतीत्यादि । केचिद् घटादौ 'अत्स्मृदॄत्वर–' (सू २५६६) इति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति । तन्नेति माधवः । ८०९ नॄ नये ।

वद्व्याख्येयम् । नन्वन्यत्र पठितस्य घटादौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तात्तनादौ 'वनु याचने' इति पठितस्य अनुदात्तेतोऽत्रानुवादात् क्रियासामान्येऽर्थे वनुते इत्यात्मनेपदम् उप्रत्ययश्च स्यादित्यत आह – **अपूर्व एवायमिति । उदित्करणेति ।** यदि तानादिकस्यैव अत्रानुवादः स्यात्, तर्हि तनादिगणे 'वनु' इति कृतेन उदित्करणेनैव 'उदितो वा' इत्याद्युदित्कार्यस्य सिद्धेरिह गणे पुनरुदित्करणमनर्थकं स्यात् । अतस्तानादिकस्य नात्रानुवादः, किं त्वपूर्व एवायं वनु धातुः । तथा च 'वनति' इति परस्मैपदं शब्विकरणं चेत्याह—**तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादीति ।** आदिना वनतः वनन्तीत्यादिसंग्रहः । **प्रवनयतीति ।** घटादिकस्य क्रियासामान्यवाचिनो णिचि मित्त्वाद्ध्रस्वः । **वक्ष्यत इति ।** 'ग्लास्नावनुवमां च' इत्यनेनेति शेषः । तानादिकात्तु वनु याचने इत्यस्माण्णिचि उपधादीर्घे 'वानयति' इत्येव भवति । **ज्वल दीप्तौ णप्रत्ययार्थमिति ।** 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्ययार्थं ज्वलादिगणे पठिष्यमाणस्य इह मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । ज्वलतीत्यादि सिद्धवत्कृत्य मित्त्वस्य णौ ह्रस्वं प्रयोजनमाह—**प्रज्वलयतीति ।** धात्वन्तरत्वं तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति बोध्यम् । **स्मृ आध्याने । चिन्तायामिति ।** 'स्मृ चिन्तायाम्' इति पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । चिन्ताया आध्यानमन्यदिति दर्शयितुमाह—**आध्यानमुत्कण्ठेति । दॄ भये इति ।** अस्य दॄणातीति रूपं न तु शप् । तदाह—**क्र्यादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवाद इति ।** 'भयेऽर्थे मित्त्वार्थम्' इति शेषः । अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वात् भये वृत्तिः । तथा च क्र्यादित्वात् श्नाविकरण एवायमिति भावः । मित्त्वप्रयोजनं दर्शयति —**दॄणन्तं प्रेरयति दरयतीति ।** भीषयतीत्यर्थः । **भयादन्यत्र दारयतीति ।** भेदयतीत्यर्थः । **धात्वन्तरमेवेति ।** ननु क्र्यादेरनुवाद इत्यर्थः । अस्मिन्मते भौवादिकत्वात् शबेवेत्याह — **दरतीत्यादीति ।**

क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः। नयादन्यत्र नारयति। ८१० श्रा पाके। 'श्रै' इति कृतात्त्वस्य श्रा इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम्। 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य' (प ९१), 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' (प ११४) इति परिभाषाभ्याम्। श्रपयति। विक्लेदयतीत्यर्थः। पाकादन्यत्र श्रापयति। स्वेदयतीत्यर्थः। मारणतोषणनिशामनेषु ८११ ज्ञा निशामनं चाक्षुषज्ञानम् इति माधवः। ज्ञापनमात्रम् इत्यन्ये। निशानेषु इति

सूत्रे चेति। 'अत्स्मृदॄत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम्' इति अत्त्वविधावित्यर्थः। **ह्रस्वं पठन्तीति।** तन्मते क्र्यादेरनुवादप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः। **तन्नेतीति।** यदि ह्ययं घटादौ ह्रस्वान्तः क्र्यादौ तु दीर्घान्तो भवेत् तर्हि 'शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा' इत्यत्र दॄग्रहणमनर्थकं स्यात्। ह्रस्वदीर्घान्तधातुभ्यामेव तत्फलसिद्धेरिति भावः। **नॄ नये इति।** नयः नयनम्। **क्र्यादिष्विति।** नॄ नये इत्येव क्र्यादिषु पठ्यते। तत्रार्थनिर्देशो न विवक्षितः। क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्य नॄधातोर्नयादन्यत्र विद्यमानस्य नयेऽर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः। तथा च श्नाविकरण एवायम्। नृधातेर्घात्वन्तरत्वाभावान्न मित्त्वतदभावौ। अपि तु नित्यमेव मित्त्वम्। **श्रा पाक इति।** नन्वत्र भ्वादौ पठ्यमानाच्छ्रायतेः उत्तरत्र अदादौ पठिष्यमाणाच्च श्रातेरन्य एव यदि कश्चन स्वतन्त्रो धातुर्घटादौ निर्दिश्येत तदा प्रकृते लटि शपि श्रातीति रूपसंपत्त्या लुग्विकरणस्थेन 'श्रा पाके' इत्यनेन पौनरुक्त्यमित्यत आह—**श्रै इतीति।** अग्रे भ्वादिगणे 'श्रै पाके' इति पठिष्यते। तस्य कृतात्त्वस्यानुकरणमित्यन्वयः। तथा च तस्यैव श्रैधातोरनेकार्थकतया पाके वृत्तस्य मित्त्वार्थमत्रानुवादात् शपि श्रायतीत्यादि रूपम्। एतच्च 'शृतं पाके' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्थितम्। एवं च 'सति संभवे अन्यत्र पठितानामिह 'मित्त्वार्थोऽनुवादः' इति सिद्धान्तादग्रे भ्वादौ 'श्रै पाके' इत्यस्य पौनरुक्त्यं शङ्क्यम्। नन्वेवं सति 'श्रै पाके' इत्येवात्र कुतो न पठितमित्यत आह—**श्रा इत्यादादिकस्य चेति।** ननु लाक्षणिकत्वात् 'श्रै पाके' इति भौवादिकस्य कृतात्त्वस्याप्यनुवाद इति न युज्यत इत्यत आह—**लुग्विकरणेत्यादि परिभाषाभ्यामित्यन्तम्।** परिभाषाभ्यामुभयोरनुकरणमित्यन्वयः। 'स्वरतिसूतिसूयति' इति सूत्रे 'सू' इति पठितेऽपि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणं 'लुग्विकरण' इति परिभाषां ज्ञापयतीत्याहुः। प्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धेत्युक्तमेव। **श्रपयतीति।** श्रैधातोर्णिचि 'आदेच उपदेशे' इत्यात्त्वे 'अर्तिह्री' इति पुकि 'मितां ह्रस्वः'। श्राधातोस्तु स्वत एवाऽऽदन्तत्वाण्णिचि पुकि ह्रस्वः। **पाकादन्यत्रेति।** अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादिति भावः। **मारणेति।** मारणे तोषणे निशामने च ज्ञात्वाज्जुर्व-

पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् । ज्ञप मिच्च इति चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' इति 'तज्ज्ञापयत्याचार्यः' इति च । शृणु । माधवमते अचाक्षुषज्ञाने मित्त्वाऽभावात्, 'ज्ञापनमात्रे मित्त्व'मिति मते तु 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । 'निशानेष्वि'ति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः । कम्पने ८१२ चलिः । 'चल कम्पने' इति ज्वलादिः । चलयति

र्तत इत्यर्थः । अक्षतस्य मारणे संपूर्वकस्यैव ज्ञाधातोः प्रयोगः । **चाक्षुषज्ञानमिति** । निपूर्वकात् शम आलोचने इत्यस्मात् चौरादिकण्यन्तात् ल्युटि निशामनशब्दस्य निष्पत्तेरिति भावः । **ज्ञापनमात्रमिति** । उपसर्गवशादिह ज्ञापने वृत्तिः, चाचुषत्वं च ज्ञानस्य न विवक्षितमिति भावः । **निशानेष्वितीति** । 'मारणतोषणनिशानेषु ज्ञा' इति पाठान्तरमित्यर्थः । ननु ज्ञाधातोरस्माल्लडादौ शपि 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशे जाति जातः इत्यादि स्यादित्यत आह—**एष्वेवेति** । 'ज्ञा अवबोधने' इति श्नाविकरणस्यैव मारणादिष्वर्थेषु णौ मित्त्वार्थमिहानुवादात् श्नाविकरण एवायमिति भावः । जानातेः मित्त्वफलं तु णौ ह्रस्वः—'पशुं संज्ञपयति' अक्षतं मारयतीत्यर्थः । 'हरिं ज्ञपयति' संतोषयतीत्यर्थः । 'रूपं ज्ञपयति' माधवमते दर्शयतीत्यर्थः । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । 'शरं ज्ञपयति' तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । ननु माधवमते बोधयतीत्यर्थे ज्ञपयतीति कथं मित्त्वम्, तन्मते चाक्षुषज्ञानस्यैव निशामनशब्दार्थत्वादित्यत आह—**ज्ञप मिच्चेति चुरादाविति** । एवं च चौरादिकं ज्ञाधातुमादाय बोधनेऽर्थे ज्ञपयतीति ह्रस्वः सङ्गच्छते इति भावः । ननु चौरादिकस्यापि ज्ञपेर्मारणतोषणनिशामनेष्वेवार्थेषु मित्त्वमस्तु, तत्रार्थान्तरनिर्देशाभावात् । तथा च माधवमते कथं बोधनेऽर्थे मित्त्वमित्यत आह **ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थ इति** । ज्ञापनं मारणं तोषणं निशामनं च, तस्य चौरादिकस्य ज्ञपधातोरर्थो माधवमते इत्यर्थः । **कथमिति** । ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मित्त्वाद्ध्रस्वप्रसङ्गादिति भावः । **शृण्विति** । उत्तरमिति शेषः । **मित्वाभावादिति** । 'ह्रस्वो नेति' शेषः । 'विज्ञापना' इत्यत्र 'तज्ज्ञापयति' इत्यत्र च अचाक्षुषमेवाऽऽत्मज्ञानं विवक्षितमिति भावः । ननु 'ज्ञापनमात्रे मित्त्वम्' इति मते 'विज्ञापना' इत्यत्र 'तज्ज्ञापयति' इत्यत्र च मित्त्वं दुर्वारमित्यत आह— **ज्ञापनमात्रे इति । चौरादिकस्येति** । 'विज्ञापनेति, ज्ञापयतीति च रूपमिति' शेषः । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधान्न तस्य मित्त्वमिति भावः । ननु नियोगार्थस्य तस्य कथं ज्ञापने वृत्तिरित्यत आह—**धातूनामिति । न कापीति** । विज्ञापनेत्यत्र ज्ञापयतीत्यत्र च ज्ञपनार्थवृत्तित्वात् ज्ञापनस्य च मारणतोषणतीक्ष्णी-

शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थः इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः । ८१३ छदिः ऊर्जने । 'छद अपवारणे' इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जेरर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थे-णिचि तु छादयति । बलीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः । जिह्वोन्मथने ८१४ लडिः । 'लड विलासे' इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । उन्मथनं क्षोभणम् । जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया ।

करणान्यत्वान्न तस्मिन्नर्थे ज्ञाधातोर्मित्त्वप्रसक्तिरिति भावः । एवञ्च माधवमते बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयतीत्युपधादीर्घः । ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीत्युपधाह्रस्व इति रूपद्वयमपि साध्विति स्थितम् । **कम्पने चलिरिति** । इका निर्देशोऽयम् । चलधातुः कम्पने मिदित्यर्थः । **ज्वलादिरिति** । तस्य चलेः कम्पने मित्त्वार्थोऽत्रानुवाद इति भावः । **शीलं चालयतीति** । अत्र कम्पनार्थकत्वाऽभावान्न मित्त्वमिति भावः । तदाह — **अन्यथा करोतीत्यर्थ इति** । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । **छदिरूर्जने इति** । इका निर्देशोऽयम् । छदधातुरूर्जने मिदित्यर्थः । ऊर्जनं बलवत्करणं, प्राणनं वा, 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' इत्युक्तेः । अन्यत्र पठितस्यात्रार्थविशेषे णौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तः । छदधातुस्त्वयं चुराद्यन्तर्गणे युजादौ पठितः । तस्याऽत्रानुवादो व्यर्थः, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्तस्य चुरादौ मित्त्वनिषेधादित्यत आह — **छद अपवारणे इति** । चुराद्यन्तर्गणयुजादिपठितस्य 'आ धृषाद्वा' इति स्वार्थिकणिजभावपक्षे ऊर्जनेऽर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । हेतुमण्णिचि इत्यर्थः । स्वार्थिकणिचि सत्येव 'नान्ये मितः' इति निषेधप्रवृत्तेरिति भावः । नन्वपवारणार्थकस्य छदेः कथमूर्जने वृत्तिरित्यत आह — **अनेकार्थत्वादिति** । ननु स्वार्थणिजभावे सति मित्त्वं किमर्थमित्यत आह — **छदन्तं युङ्क्ते छदयतीति** । अत्र हेतुमण्णिचि ह्रस्वः । 'नान्ये मितः' इति निषेधस्तु हेतुमण्णिचि नेति भावः । **अन्यत्रेति** । ऊर्जनादन्यत्र अपवारणे इत्यर्थः । **स्वार्थे णिचि त्विति** । 'नान्ये मितः' इति निषेधस्य तत्र प्रवृत्तेरिति भावः । **जिह्वोन्मथने लडिरिति** । इका निर्देशोऽयम् । लडधातुर्जिह्वोन्मथने मिदित्यर्थः । **लडेति** । 'लड विलासे' इति टवर्गान्तेषु भ्वादौ पठितस्य जिह्वोन्मथनेऽर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । एवञ्च धातुभेदाऽभावात् सर्वथैव मित्त्वकार्यं भवति । गणभेदाद्धातुभेदे मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । **लडयति जिह्वामिति** । रसनां रसन् ज्ञापयतीत्यर्थः । 'गतिबुद्धि' इति द्विकर्मकोऽयम् । **लडयति जिह्वयेति** ।

अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते। समाहारद्वन्द्वोऽयम्। लडयति शत्रुम्। लडयति दधि। अन्यत्र लाडयति पुत्रम्। ८१५ मदी हर्षग्लेपनयोः। ग्लेपनं दैन्यम्। दैवादिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः। मदयति हर्षयति ग्लेपयति वेत्यर्थः। अन्यत्र मादयति। चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः। ८१६ ध्वन शब्दे। भाव्यर्थं मित्त्वार्थमनूद्यते। ध्वनयति घण्टाम्। अन्यत्र ध्वानयति। अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः। अत्र भोजः 'दलिवलिस्खलिरणिध्वनित्रपिक्षपयश्च' इति पपाठ। तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ। 'दल विशरणे' 'वल संवरणे' 'स्खल संचलने' 'त्रपूष् लज्जायाम्' इति गताः। तेषां णौ दलयति, वलयति, स्खलयति, त्रपयति। 'क्षै क्षये' इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्त्वस्य पुका निर्देशः। क्षपयति। ८१७ स्वन अवतंसने। 'शब्दे' इति पठिष्यमाणस्यानुवादः। स्वनयति। अन्यत्र स्वान-

---

देवदत्तो रसान् जानाति तज्जिह्वया ज्ञापयतीत्यर्थः। **तद्व्यापार इति**। शब्दप्रयोगादिजिह्वाव्यापार इत्यर्थः। **समाहारेति**। जिह्वा च उन्मथनं चेति समाहारद्वन्द्वः। जिह्वाव्यापारे उदाहरति—**लडयति शत्रुमिति**। गेहे शूर इत्यादिशब्दप्रयोगेण गर्हत इत्यर्थः। 'उन्मथनं लोडनम्' इत्यभिप्रेत्योदाहरति—**लडयति दधीति**। विलोडयतीत्यर्थः। **अन्यत्रेति**। जिह्वोन्मथनादन्यत्रेत्यर्थः। **लाडयति पुत्रमिति**। क्रीडयतीत्यर्थः। **ग्लेपनं दैन्यमिति**। दीनीभवनमित्यर्थः। ननु लडादौ शपि मदतीत्यादि स्यादित्यत आह—**दैवादिकस्येति**। तथा च श्यन्विकरण एवाऽयमिति भावः। **ध्वन शब्दे इति**। पूर्वमनुनासिकान्तेषु 'अण रण' इत्यत्र ध्वणधातुर्मूर्धन्यान्तः पठितः। अयं तु दन्त्यान्त इति भेदः। **भावीति**। ज्वलादौ 'ध्वन शब्दे' इति पठिष्यमाण एवात्र ध्वन्यात्मके अनुच्चारणजन्ये शब्दने मित्त्वार्थमनूद्यते इत्यर्थः। धातुभेदे तु मित्त्वतदभावौ स्यातामिति भावः। **ध्वनयति घण्टामिति**। शब्दायमानां करोतीत्यर्थः। **अन्यत्रेति**। अस्पष्टोच्चारणात्मके शब्दने इत्यर्थः। **अत्रेति**। 'घटादौ' इत्यर्थः। **तत्रेति**। दलिवल्यादिष्वित्यर्थः। **उदाहृताविति**। 'घटादौ' इति शेषः। तत्र ध्वनिरनुपदमेवोदाहृतः। रणिस्तु 'कण रण गतौ' इत्यत्रेति बोध्यम्। भोजमते प्रागनयोः पाठो नेति न पौनरुक्त्यम्। **गता इति**। भ्वादौ पठिता इत्यर्थः। 'इह मित्त्वार्थमनूद्यन्ते' इति शेषः। धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावौ स्यातामिति भावः। ननु क्षपेरत्र पाठान्मित्त्वे णौ ह्रस्वे 'क्षपयति' इति वक्ष्यति। अस्त्वेवम्। तथापि 'क्षै क्षये' इति भ्वादौ पठिष्यमाणस्य णौ आत्त्वे पुकि क्षापयतीत्यपि स्यात्, क्षैधातोः क्षपीत्यनुवादाऽभावात्। तत्राह—**क्षै इत्यादि**। णौ आत्त्वे पुकि मित्त्वाद्ध्रस्वे सति क्षपीति क्षै इत्यस्यानुवादसम्भव इति भावः। **स्वन अवतंसने**

यति । 'घटादयो मितः' (ग० सू १८७) । मित्संज्ञका इत्यर्थः । 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' (ग० सू १८८) । मितः इत्यनुवर्तते । जृष् इति षित्त्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु 'जनीजृष्णसु –' इति पठित्वा ष्णसु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति । 'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' (ग० सू० १८९) एषां मत्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति-ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यम् मित्त्वं । प्रज्वलति । कथं तर्हि प्रज्वालयति उन्नामयतीति । घञन्तात् 'तत्करोति—' (ग० सू० २०४) इति णौ । कथं संक्रामयतीति । 'मितां ह्रस्वः (सू २५६८) इति सूत्रे 'वा चित्तविरागे' (सू २६०५)

इति । अवतंसनम्-अलङ्कृतिः । पठिष्यमाणस्येति । घटादिगणादूर्ध्वं स्वन शब्दे इति पठिष्यमाणस्य स्वनेरवतंसनेऽर्थे णौ मित्त्वार्थोऽत्रानुवाद इत्यर्थः । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावौ स्यातामिति भावः । स्वनयति । भूषयतीत्यर्थः । अन्यत्रेति । अवतंसनादन्यत्र शब्देऽर्थे णौ मित्त्वाभावान्न ह्रस्व इति भावः । घटादयो मित इति । गणसूत्रम् । ननु घटादिषु मकारानुबन्धाऽदर्शनात्कथं मितस्ते स्युरित्यत आह मित्संज्ञका इति । मित्कार्यभाज इत्यर्थः । जनिजृषिति । गणसूत्रम् । जनी जृष् क्नसु रञ्ज् एषां द्वन्द्वात्प्रथमाबहुवचनम् । अम् अन्ते येषां ते अमन्ताः क्रमिगम्यादयः । एते अघटादित्वेऽपि मित इत्यर्थः । जीर्यतेरिति । 'जृष् वयोहानौ' इति श्यन्विकरणस्येत्यर्थः । जृणातेस्त्विति । 'जॄ वयोहानौ' इति श्नाविकरणस्य षित्त्वाभावेनात्र ग्रहणाऽभावान्न मित्त्वमिति भावः । उदाहरन्तीति । तन्मते जृणातेरपि मित्त्वमिति भावः । ज्वलह्वल । इत्यपि गणसूत्रम् । प्राप्तविभाषेयमिति । ज्वलह्वलह्मलां घटादित्वान्नमेर्मान्तत्वाच्च मित्त्वस्य प्राप्तेरिति भावः । उपसृष्टे त्विति । सोपसर्गे त्वित्यर्थः । कथं तर्हीति । अनुपसर्गादिति विशेषणे सति ज्वलेर्नमेश्च णौ मित्त्वविकल्पाभावाज्जनीजृषिति मित्त्वाद्ध्रस्वो नित्यः स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते- घञन्तादिति । तत्करोतीति णावित्यनन्तर समाधेयमिति शेषः । प्रज्वलनं प्रज्वालः । उन्नमनम् उन्नामः । भावे घञ् । उपधावृद्धिः । प्रज्वालं करोतीति, उन्नामं करोतीति चार्थे 'तत्करोति तदाचष्ट' इति णिचि 'णाविष्ठवत्' इष्ठवत्त्वात् टिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वात् मित्त्वप्रयुक्तह्रस्वाऽभावे प्रज्वालि उन्नामि इत्याभ्यां लटि तिपि, शपि, गुणे, अयादेशे प्रज्वालयति उन्नामयतीति रूपे इति भावः । ननु सम्पूर्वात् क्रमेर्णौ संक्रामयतीति रूपमिष्यते । तत्र अमन्तत्वेन मित्त्वाद्ध्रस्वप्रसङ्गः । न च क्रमणं क्राम इति घञन्तात्तत्करोतीति णावुक्तरीत्या ह्रस्वाभाव इति समाधानं सम्भवति, क्रमेर्घञि हि 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधे सति

इत्यतो वा इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत्। एतेन 'रजो विश्रामयन् राज्ञां' 'धुर्यान्विश्रामयेति सः' इत्यादि व्याख्यातम्। 'ग्लास्नावनुवमां च' (ग० सू १९०)। अनुपसर्गादेषां मित्त्वं वा स्यात्। आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा। 'न कम्यमिचमाम्' (ग० सू १९१)। अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न स्यात्। कामयते। आमयति। चामयति। ८१८ शमो दर्शने (ग० सू १९२)। शाम्यतिर्दर्शने मिन्न स्यात्। निशामयति रूपम्। अन्यत्र तु 'प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः'। कथं तर्हि 'निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद् गदतो मम' इति। शम आलोचने इति चौरादिकस्य। धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः। शाम्यतिवत्। ८१९ यमो अपरिवेषणे (ग० सू० १९३)। यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न

'क्रम' इत्येव भवति, न तु काम इति कृत्वा उक्तसमाधानाऽसम्भवादित्यभिप्रेत्याक्षिपति--**कथमिति**। समाधत्ते--**मितामिति**। 'मितां ह्रस्वः' इति सूत्रे वेत्यनुवर्त्य मित्त्वाऽभावे सङ्क्रामयतीति रूपमित्यन्वयः। ननु कदाचिद्ध्रस्वो दुर्वार इत्यत आह--**व्यवस्थितेति**। तथा चात्र ह्रस्वाऽभाव एवाश्रीयत इति भावः। **वृत्तिकृदिति**। भाष्ये तु नैतत् इति भावः। **एतेनेति**। व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनेत्यर्थः। 'ग्लास्नावनुवमां च' इत्यपि गणसूत्रम्। प्रथमार्थे षष्ठी। अनुपसर्गादिति, मित् इति, वेति चानुवर्तते। फलितमाह -- **अनुपसर्गादिति**। **आद्ययोरिति**। ग्लास्ना इत्यनयोरघटादित्वादप्राप्ते मित्त्वे, इतरयोर्वनुवमोः प्राप्ते मित्त्वे विभाषेत्यर्थः। तत्र वनेः 'वनु च नोच्यते' इति घटादौ पाठाद्वमेस्त्वमन्तत्वान्मित्त्वप्राप्तिरिति बोध्यम्। 'न कम्यमिचमाम्' इति 'शमो दर्शने' इति च गणसूत्रम्। दर्शनं चाक्षुषज्ञानम्। 'शम उपशमे' इति दैवादिकः श्यन्विकरण एवात्र गृह्यते, नतु 'शम आलोचने' इति चौरादिकः, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति तस्य मित्त्वनिषेधात्। तदाह--**शाम्यतिरिति**। **निशामयति रूपमिति**। पश्यतीत्यर्थः। उपशमार्थकस्यापि अनेकार्थकत्वाद्दर्शने वृत्तिः। **अन्यत्रेति**। दर्शनादन्यत्रेत्यर्थः। **निशमय्येति**। श्रावयित्वेत्यर्थः। शमेर्ण्यन्तात् क्त्वो ल्यपि कृते 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः। **कथमिति**। तर्हि दर्शनार्थकस्यैव शमेर्मित्त्वनिषेधे सति 'शृणु' इत्यर्थे मित्त्वाद्ध्रस्वप्रसङ्गान्निशामयेति कथमित्याक्षेपः। समाधत्ते--**शम आलोचने इति चौरादिकस्येति**। 'निशामयेति रूप' मिति शेषः। 'नान्ये मितोऽहेता'विति तस्य मित्त्वनिषेधात् न ह्रस्व इति भावः। ननु चौरादिकस्य शमेरालोचनार्थकत्वात् कथं श्रवणे वृत्तिरित्यत आह --**धातूनामिति**। **शाम्यतिवदिति**। श्यन्विकरणस्य शमरुपशमार्थकस्य यथा दर्शने वृत्तिस्तद्वदित्यर्थः। 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यपि गणसूत्रम्। भाजनपात्रे ओदनाऽऽपूपादिभोज्यद्रव्याणां स्थापनं

स्यात् । आयामयति । द्राघयति । व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् । ८२० 'स्खदिः अवपरिभ्यां च' (ग० सू० १९४)। भिन्नेत्येव । अवस्खादयति । परिस्खादयति । अपावपरिभ्यः इति न्यासकारः । स्वामी तु 'न कमि-' इति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य 'शमः अदर्शने' इति चिच्छेद । यमस्तु अपरिवेषणे मित्त्वमाह । तन्मते 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि

परिवेषणम् । तदाह--**भोजनतोऽन्यत्रेति** । भुक्त्यनुकूलपरिवेषणादन्यत्रेत्यर्थः । 'यम उपरमे' इत्यस्य उपसर्गवशात् परिवेषणे ततोऽन्यस्मिन्नप्यर्थे वृत्तिः सम्भवति । तत्र अपरिवेषणे वृत्तौ मित्त्वं नेत्यर्थः । **आयामयतीति** । अत्राऽपरिवेषणे वृत्तेर्न मित्त्वमिति भावः । तदाह--**द्राघयतीति** । दीर्घीकरोतीत्यर्थः । **व्यापारयति** । प्रवर्तयतीत्यर्थः । **यमयति ब्राह्मणानिति** । परिवेषणार्थकत्वान्मित्त्वमिति भावः । तदाह—**भोजयतीति** । भुञ्जते ब्राह्मणाः, तान्परिवेषणेन प्रवर्तयतीत्यर्थः । ननु 'पर्यवसितं नियमय'-न्नित्यत्र अपरिवेषणार्थकतया मित्त्वाऽभावात्कथं ह्रस्व इत्यत आह—**पर्यवसितमित्यादि** । नियमनं नियमः । 'यमः समुपनिविषु च' इति भावे अप्प्रत्ययः, तस्मान्मतुप् । नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णिचि 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुकि ण्यन्ताल्लटश्शतरि गुणायादेशयोर्नियमयच्छब्द इति भावः । वस्तुतस्तु मतुपो लुकि टिलोपस्याऽप्राप्त्या 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ पुगागमापत्तिः । ततश्च नियमवदित्यर्थकाद् अर्शआद्यजन्तात् नियमशब्दात् 'तत्करोति' इति णिचि इष्ठवत्त्वाट्टिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादुपधावृद्ध्यभावे 'नियमयन्नि'ति समर्थनीयमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । 'स्खदिरपरिभ्यां च' इत्यपि गणसूत्रम् । स्खदिरिति इकः निर्देशः । अव परि आभ्यां परः स्खदधातुर्मिन्नेत्यर्थः । 'स्खद स्खदने' इति घटादौ पाठान्मित्त्वप्राप्तिः । **परिस्खादयतीति** । अषोपदेशत्वेन आदेशसकारत्वाऽभावान्न ष इति भावः । **अवावेति** । 'स्खदिरपावपरिभ्यः' इति न्यासकारः पपाठेत्यर्थः । तन्मते अपस्खादयतीत्यत्रापि मित्त्वाभावान्न ह्रस्वः । **स्वामी त्विति** । 'न कम्यमिचमाम्' इत्यत्र श्रुतः नञ् 'शमो दर्शने' 'यमोऽपरिवेषणे' 'स्खदिरवपरिभ्यां च' इति त्रिषु सूत्रेषु नानुवर्तते । शमः अदर्शने इति च्छेदः । शमधातुः अदर्शने मित्स्यादित्यर्थः । अमन्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम् । अदर्शन एव शमधातुर्मित्स्यात् नतु दर्शने इति स्वामिमतम् । इदं च पर्यवसानगत्या पूर्वमतान्नाऽतिरिच्यते । **यमस्त्विति** । यमधातोस्तु अपरिवेषण एव मित्त्वमाहेत्यर्थः । अमन्तत्वादेव सिद्धेरपरिवेषण एव यमधातुर्मित् नतु परिवेषण इति फलति । एवं च द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थे मित्वाद्ध्रस्वे

सम्यगेव। उपसृष्टस्य स्खदेश्चेदवादिपूर्वस्य इति नियमात्प्रस्खादयतीत्याह। तस्मात्सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरयोर्व्यत्यासः फलितः। इदं च मत वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम्। ८२१ फण गतौ। न इति निवृत्तम् असम्भवात्। निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः। फणादिकार्यानुरोधात्। (२३५४) **फणां च सप्तानाम्** ६।४।१२५॥ एषां वा एत्त्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च।

'आयमयती'त्येव रूपम्। परिवेषणे तु मित्त्वाऽभावाद्ध्रस्वाऽभावे 'यामयति ब्राह्मणान्' इति भवतीति पूर्वमताद्विपरीतं फलति। एवं च पर्यवसितं नियमयन्नित्यत्र यमेरपरिवेषणार्थत्वान्मित्त्वे ह्रस्वो निर्बाधः। तदाह—**तन्मत इति**। स्खदेर्घटादित्वादेव मित्त्वसिद्धेः 'स्खदिरवपरिभ्यां च' इति सूत्रमपि नियमार्थम्। 'सोपसर्गस्य चेत् स्खदेर्मित्त्वं तर्हि अवपरिभ्यां परस्यैव मित्त्वं न तूपसर्गान्तरादिति। एवं च प्रस्खादयतीत्यत्र मित्त्वाभावान्न ह्रस्वः। अवस्खदयति परिस्खदयति इत्यत्र तु मित्त्वाद्ध्रस्व इति फलति। तदाह - **उपसृष्टस्येति**। सोपसर्गस्येत्यर्थः। पूर्वमते तु अवपरिभ्यां परस्य मित्त्वनिषेधादवस्खादयति परिस्खादयतीति न ह्रस्वः। प्रस्खदयतीत्यत्र तु अवपरिपूर्वकत्वाभावेन मित्त्वनिषेधाऽभावाद्ध्रस्व इति विपरीतम्। **तस्मादिति**। 'यमोऽपरिवेषणे' 'स्खदिरवपरिभ्यां चे'ति सूत्रद्वये उक्तरीत्या मित्त्वनियमविध्याश्रयणादुदाहरणप्रत्युदाहरणयोरुक्तरीत्या व्यत्यासः फलित इत्यर्थः। **उपेक्ष्यमिति**। 'न पादम्याङ्' इति सूत्रव्याख्यावसरे 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वं प्रतिषिध्यत इति वृत्तिन्यासयोरुक्तत्वादिति भावः। केचित्तु स्वामिमते 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादिसामञ्जस्यात्तावेवोपेक्ष्यावित्याहुः। **फण गताविति**। ननु घटादित्वेऽपि नायं मित्, इतः प्राक् 'स्वन अवतंसने' इत्युत्तरमेव 'घटादयो मित्' इत्युक्तेः। अतः कथमत्र निषेधः तत्राह **न इति निवृत्तमसम्भवादिति**। प्राप्तिं विना मित्त्वस्य निषेधाऽसम्भवादिह नेति नानुवर्तते, किन्तु मिदित्येवानुवर्तते इत्यर्थः। ननु फण गतावित्यत्र भिन्नेति यदि नानुवर्तते तर्हि 'न कम्यमिचमाम्' इति निषेधकाण्डात् प्रागेवाऽयं कुतो न पठितः। तत्राह—**निषेधात्पूर्वमसौ न पठित इति**। कुत इत्यत आह—**फणादिकार्यानुरोधादिति**। निषेधकाण्डात्प्रागेव फणेः पाठे कम्यमिचमादीनामपि फणादिष्वन्तर्भावः स्यादिति भावः।

(२३५४) **फणां च**। 'अत एकहल्मध्ये' इत्यतो लिटीति 'थलि च सेटि' इति चानुवर्तते। 'घ्वसोः' इत्यतः एदिति, 'गमहन—' इत्यतः कितीति, 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इत्यतो वेति च। तदाह—**एषामिति**। फणादीनामित्यर्थः। फणामिति बहुबचनात् तदादिलाभः। 'फण गतौ' इत्यत्र मिदित्येवानुवर्तते नेति तु नानु-

फेणतुः, फेणुः। पफणतुः, पफणुः। फेणिथ–पफणिथ। फणयति। वृत्। घटादिः समाप्तः। फणेः प्रागेव वृदित्येके। तन्मते फाणयतीत्येव। ८२२ राजृ दीप्तौ। स्वरितेत्। राजति–राजते। रेजतुः–रराजतुः। रेजे--रराजे। अतः इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात एत्वम्। ८२३ टु भ्राजृ ८२४ टु भ्राशृ ८२५ टु भ्लाशृ दीप्तौ। अनुदात्तेतः। भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः। पूर्वं पाठस्तु व्रश्चादिषत्वाभावार्थः। तत्र हि राजिसाहचर्यात्फणादेरेव ग्रहणम्। भ्रेजे–बभ्राजे। 'वा भ्राश—' (सू २३२१) इति श्यन् वा। भ्राश्यते–भ्राशते। भ्रेशे--बभ्राशे। भ्लाश्यते--भ्लाशते। भ्लेशे--बभ्लाशे। द्वावपीमौ तालव्यान्तौ। ८२६ स्यमु ८२७ स्वन ८२८ ध्वन शब्दे। स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः। स्येमतुः--सस्यमतुः। अस्यमीत्। स्वेनतुः–सस्वनतुः। अस्वनीत्–अस्वानीत्। विष्वणति। अवष्वणति। सशब्दं भुङ्क्त इत्यर्थः। 'वेश्च स्वनः–' (सू २२७४) इति षत्वम्। फणादयो

वर्तते इत्यस्य प्रयोजनमाह—**फणयतीति। वृदिति।** कर्तरि क्विबन्तम्। वृतुधातुरिह समाप्त्यर्थकः। तदाह—**घटादिः समाप्त इति। फणेः प्रागेवेति।** एवं सति फणेरघटादित्वान्न मित्त्वमिति भावः। तदाह—**तन्मते फाणयतीत्येवेति।** इति घटादयः। **राजृ दीप्ताविति।** इत आरभ्य षण्णामेत्वाभ्यासलोपौ फणादित्वात्पक्षे भवतः। तदाह—**रेजतुरित्यादि।** ननु 'फणां च सप्तानाम्' इत्यत्र अत इत्यनुवृत्तेः कथमिह एत्वाभ्यासलोपावित्यत आह—**अत इत्यनुवृत्तावपीति।** अत इति नानुवर्तते। तदनुवृत्तावपि फणादिसप्तानामपि वचनसामर्थ्यात् राजृधातोराकारस्याप्येत्वाभ्यासलोपस्य विकल्पः स्यादेवेत्यर्थः। अत इति राजादिधातौ न सम्बध्यते, असम्भवादिति यावत्। **टु भ्राजृ, टु भ्राशृ, टु भ्लाशृ दीप्ताविति।** टुरित् 'ट्वितोऽथुच्' इत्येतदर्थः। **अनुदात्तेत इति।** 'एते त्रय' इति शेषः। ननु पूर्वं चवर्गान्तेष्वनुदात्तेत्सु भ्राजतेः पाठात् पुनरपि तस्येह पाठः किमर्थ इत्यत आह--**भ्राजतेरिति।** तर्हि 'एजृ भेजृ भ्राजृ दीप्तौ' इति भ्राजेः पूर्वं पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**पूर्वं पाठस्त्विति। षत्वाभावार्थ इति।** 'व्रश्चभ्रस्जे'ति षत्वविधौ भ्राजेर्ग्रहणाऽभावार्थ इत्यर्थः। ननु पूर्वं पठितस्यापि षत्वविधौ कुतो न ग्रहणमित्यत आह—**तत्र हीति।** षत्वविधौ हीत्यर्थः। एत्वाभ्यासलोपयोः पाक्षिकत्वादाह—**भ्रेजे बभ्राजे इति। द्वावपीमाविति।** द्वितीयतृतीयावित्यर्थः। ननु 'विष्वणती'त्यत्र कथं षत्वम्? केवलदन्त्याऽजन्तसादित्वाऽभावेन अषोपदेशतया आदेशसकारत्वाभावात्, अवष्वणतीत्यत्र इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावान्न षत्वस्य प्रसक्तिः। 'सात्पदाद्योः' इति निषेधाच्चेत्यत आह—**वेश्च स्वन इतीति।** तत्र

गताः । दध्वनतुः । ८२९ षम ८३० ष्टम अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम । ८३१ ज्वल दीप्तौ । 'अतो लरान्तस्य' (सू २३३०) । अज्वालीत् । ८३२ चल कम्पने । ८३३ जल घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् । ८३४ टल ८३५ ट्वल वैक्लव्ये । ८३६ ष्ठल स्थाने । ८३७ हल विलेखने । ८३८ णल गन्धे । बन्धने इत्येके । ८३९ पल गतौ । पलति । ८४० बल प्राणने धान्यावरोधने च । बलति । बेलतुः, बेलुः । ८४१ पुल महत्त्वे । पोलति । ८४२ कुल संस्त्याने बन्धुषु च । संस्त्यानं संघातः । बन्धुशब्देन तद्व्यापारो गृह्यते । कोलति । चुकोल । ८४३ शल ८४४ हुल ८४५ पत्लृ गतौ । शशाल । जुहोल । पपात, पेततुः । पतिता । (२३५५) पतः पुम् ७ । ४ । १९ ॥ अङि परे । अपप्तम् । 'नेर्गद–' (सू २२८५) इति णत्वम् । प्रण्यपप्तत् । ८४६ क्वथे निष्पाके । क्वथति । चक्वाथ । अक्वथीत् । ८४७ पथे गतौ । अपथीत् । ८४८ मथे विलोडने । मेथतुः । अमथीत् । ८४९ टुवम उद्गिरणे । इहैव निपातनात् ऋत इत्त्वमिति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः । वादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतम् , तद्भाष्यादौ न दृष्टम् । ८५० भ्रमु चलने । 'वा भ्राश–' (सू २३२१) इति श्यन्वा । भ्रम्यति–भ्रमति । भ्राम्यति इति दिवादौ वक्ष्यते ।

चकारेण अवाच्चेत्यपि लभ्यत इति भावः । **फणादयो गता इति ।** ध्वनतेः प्रागिति शेषः । ततश्च ध्वनेर्न फणादिकार्यमिति भावः । तदाह—**दध्वनतुरिति । षम ष्टमेति ।** षोपदेशौ । **तस्तामेति ।** सत्वे सति ष्टुत्वनिवृत्तिरिति । **तैक्ष्ण्यमिति ।** तीक्ष्णीभवनमित्यर्थः । **टल ट्वल वैक्लव्ये इति ।** वैक्लव्यं भयादिजनितो व्यग्रीभावः । **णल गन्धे इति ।** णोपदेशोऽयम् । गन्धः--गन्धक्रिया । **तद्व्यापार इति ।** बन्धुतानुकूलो विवाहादिव्यापार इत्यर्थः । पत्लृधातुस्तवर्गप्रथमान्तः सेट्कः । लुङि लृदित्वात् च्लेरङि कृते अपत् अत् इति स्थिते ।

(२३५५) **पतः पुम् ।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अङि परे इति ।** 'ऋदृशोऽङि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । पतेः पुम् स्यादङि परे इति फलितम् । पुमि मकार इत् उच्चारणार्थः । मित्वादन्त्यादचः परः । तदाह—**अपप्तदिति । क्वथे निष्पाके इति ।** जलक्षीरघृतादीनां पादभागादिशेषणपर्यन्तः पाको निष्पाकः । **अक्वथीदिति ।** एदित्वान्न वृद्धिः । एवं अमथीत । **टु वम उद्गिरण इति ।** टुरित् । नायमुदित् । तेन 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पो न । 'गॄ निगरणे' इति दीर्घान्तोऽयम् । नन्वस्माद्धातोर्ल्युटि 'ॠत इद्धातोः' इति इत्त्वं बाधित्वा परत्वात् 'सार्वधातुक' इति गुणे सति 'उद्गिरण' इत्येव निर्देशो युज्यत इत्यत आह—

(२३५६) **वा जॄभ्रमुत्रसाम् ६ । ४ । १२४ ॥** एषामेत्त्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः--बभ्रमतुः । अभ्रमीत् । ८५१ क्षर सञ्चलने । अक्षारीत् । **अथ द्वावनुदात्तेतौ ।** ८५१ षह मर्षणे । 'परिनिविभ्यः—' (सू २२७५) इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । 'तीषसह—' (सू २३४०) इति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्व ढलोपाः । (२३५७) **सहिवहोरोदवर्णस्य ६ । ३ । ११२ ॥** अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे सति । (२३५८) **सोढः ८ । ३ । ११५ ॥** सोढ्रूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् । परिसोढा । (२३५९) **सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ८ । ३ । ७१ ॥** परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेऽपि । पर्यषहत--पर्यसहत । ८५३ रमु क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त । **अथ कसन्ताः**

इहैवेति । उद्गिरण इत्यर्थनिर्देशः पाणिनीय इति सुधाकरो मन्यते । **भ्रमु चलने इति** । वक्रमार्गसंचारे इत्यर्थः । अयथार्थज्ञानेऽप्ययम् । 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पार्थमुदित्त्वम् ।

(२३५६) **वा जॄभ्रमु** । 'अत एकहल्मध्ये' इत्यतो लिटि इति 'थलि च सेटि' इति चानुवर्तते । 'ध्वसोरेद्धौ' इत्यतः एदिति 'गमहन' इत्यतः कितीति च । तदाह—**एषामिति** । **अभ्रमीदिति** । 'ह्म्यन्ते'ति न वृद्धिः । **अक्षारीदिति** । 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः । **षह मर्षणे इति** । अपराधे सत्यपि कोपाऽनाविष्करणं मर्षणम् । **इडभावे इति** । सह् ता इति स्थिते 'हो ढः' इति ढत्वं, 'झषस्तयोः' इति तकारस्य धत्वम् । धस्य ष्टुत्वेन ढः । 'ढो ढे लोपः' इति पूर्वस्य ढस्य लोप इत्यर्थः । सढा इति स्थितम् ।

(२३५७) **सहिवहोः** । **ढलोपे इति** । 'ढ्रलोप इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'रलोप' इति तु नानुवर्तते, असम्भवात् । तथा च सकारादकारस्य ओत्त्वे सोढेति रूपम् । 'परिसोढा' इत्यत्र 'परिनिविभ्य' इति षत्वे प्राप्ते ।

(२३५८) **सोढः** । 'सोढ' इति सहेरोत्त्वसम्पन्नस्य षष्ठ्यन्तम् । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'न रपर' इत्यतो नेति । 'मूर्धन्य' इत्यधिकृतम् । तदाह—**सोढ्रूपस्येत्यादिना** ।

(२३५९) **सिवादीनाम्** । 'परिनिविभ्यः' इति सूत्रादुत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह—**परिनिविभ्यः परेषामिति** । 'सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्' इति शेषः । **रमु क्रीडायामिति** । नायमुदिदिति माधवः । केचित्तु उदितं मत्वा 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पमिच्छन्ति । अनिट्कोऽयम । लिटि क्रादिनियमादिट । तदाह—

परस्मैपदिनः । ८५४ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । (२३६०) पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ७ । ३ । ७८ ॥ पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद, सेदतुः । सेदिथ—ससत्थ । सत्ता । सत्स्यति । लृदित्वादङ् । असदत् । 'सदिरप्रतेः' (सू २२७१) । निषीदति । न्यषीदत् । (२३६१) सदेः परस्य लिटि ८ । ३ । ११८ ॥ सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद, निषेदतुः । ८५५ शद्लृ शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु

रोषिषे इति । अथ कसन्ता इति । 'कस गतौ' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । षद्लृ धातुः षोपदेशः अनिट्कश्च । लटि शपि सद् अ ति इति स्थिते ।

(२३६०) **पाघ्राध्मा ।** पा घ्रा ध्मा स्था म्ना दाण् दृशि अर्ति सर्ति शद् सद् एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । यथासङ्ख्यमादेशाः । 'ष्ठिवुक्लमु' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । श्चासौ इच्चेति कर्मधारयः । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादिविधिः । तदाह - **इत्संज्ञकेति । ससादेति ।** इत्संज्ञकशकारादिप्रत्ययाऽभावात् न सीदादेशः । श् इत् यस्य सः शित् । शितीति बहुव्रीह्याश्रयणे तु पाधातोः कर्मणि लिटि एशि आल्लोपे 'पपे' इत्यत्रापि पिबादेशः स्यादिति बोध्यम् । थलि क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'उपदेशेऽत्वतः' इति निषेधेऽपि भारद्वाजनियमाद्वेट् । तत्र इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । तदाह---**सेदिथ । ससत्थेति ।** सेदिव, सेदिम । क्रादिनियमादिट् । **न्यषीददिति ।** 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । 'निषसादे'त्यत्र अभ्यासात् परस्य 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति षत्वे प्राप्ते ।

(२३६१) **सदेः परस्य ।** 'न रपर' इत्यतः नेत्यनुवर्तते । 'मूर्धन्य' इत्यधिकृतम् । सदेरित्यवयवषष्ठी । परशब्द उत्तरखण्डपरः । सदेरुत्तरखण्डस्य षत्वं नेति लभ्यते । फलितमाह—**सदेरभ्यासात्परस्येति । शद्लृ शातने इति ।** ननु शद्धातोरस्मात् हेतुमण्ण्यन्तात् ल्युटि 'शदेरगतौ तः' इति दकारस्य तकारे शातनशब्दः । तथा च शातनं शीर्णतानुकूलक्रियेति फलति । एवं च सकर्मकत्वापत्तौ विशीर्यतीत्यर्थे शीयत इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं कथमित्य आह—**विशीर्णतायामिति ।** विशरणे इत्यर्थः । तर्हि कथं शातनमिति हेतुमण्णिजित्यत आह—**शातनं तु विषयतयेति ।** विपूर्वात् 'षिञ् बन्धने' इत्यस्मात् विषयशब्दः । अविनाभावेनेत्यर्थः । प्रयोजकव्यापारे विशरणस्याऽसम्भवात् शातननिर्देशः । ण्यर्थस्याऽविवक्षितत्वात् विशरणमेव शद्लृधात्वर्थ इति यावत् ।

विषयतया निर्दिश्यते। (२३६२) शदेः शितः १ । ३ । ६० ॥ [1]शिद्भा-विनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात्। शीयते। शशाद, शेदतुः। शेदिथ-शशत्थ। शत्ता। अशदत्। ८५६ क्रुश आह्वाने रोदने च। क्रोशति। क्रोष्टा। चलेः क्सः। अक्रुक्षत्। ८५७ कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु। कोचति। चुकोच। ८५८ बुध अवगमने। बोधति। बोधिता। बोधिष्यति। ८५९ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। रोहति। रुरोह। रुरोहिथ। रोढा। रोक्ष्यति। अरुक्षत्। ८६० कस गतौ। अकासीत्--अकसीत्। वृत्। ज्वलादिगणः समाप्तः। अथ गूहत्यन्ताः

(२३६२) शदेः शितः। 'अनुदात्तङितः' इत्यस्मादात्मनेपदमित्यनुवर्तते। श् इत् यस्य सः शित्। शप् विवक्षितः। शिति विवक्षिते सतीत्यर्थः, तिङुत्पत्तेः पूर्वं सार्वधातुकाश्रयस्य शपोऽसम्भवात्। तदाह—**शिद्भाविन इति**। शित् भावी भविष्यन् यस्मात्स शिद्भावी, तस्मादित्यर्थः। **शीयते इति**। शपि शदेः शीयादेशः। विशीर्यतीत्यर्थः। शीयेते, शीयन्ते इत्यादिः। शिद्विषयादित्युक्तेर्लिटि नात्मनेपदम्। 'इत्संज्ञकशकारादौ' इत्युक्तेर्न शीयादेशः। तदाह **शशादेति**। अनिट्कोऽयम्। क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'उपदेशेऽत्वतः' इति नियमस्थलि भारद्वाजनियमात् वेट्। तदाह –**शेदिथ शशत्थेति च**। इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपाविति भावः। शेदिव, शेदिम। क्रादिनियमादिट्। **अशददिति**। ऌदित्त्वादङिति भावः। क्रुशधातुरनिट्कः। चुक्रोशिथ। क्रादिनियमात्थलि नित्यमिट्। अजन्ताऽकारवत्त्वा-भावान्न भारद्वाजनियमः। चुक्रुशिव, चुक्रुशिम। **क्रोष्टेति**। व्रश्चादिना शस्य षत्वे ष्टुत्वेन तकारस्य टः। **च्लेः क्सः इति**। इगुपधशलन्तत्वादिति भावः। **अक्रुक्षदिति**। व्रश्चादिना शस्य षः। 'षढोः' इति षस्य कः, सस्य षत्वम्। क्त्वान्न गुणः। **कुच सम्पर्चने इति**। 'कुच शब्दे' इति पठितस्य पुनरिह पाठः सम्पर्चनादावेव ज्वलादिकार्यं णप्रत्ययार्थः। अर्थनिर्देशः क्वचित्पाणिनीय इति भूधातौ प्रपञ्चितम्। **बुध अवगमने इति**। सेट्कोऽयम्, अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव बुधेर्ग्रहणात्। तदाह —**बोधितेति**। अबोधीत्। रुह धातुरनिट्कः। क्रादिनियमात्थल्यपि नित्यमिट्। अजन्तोऽकारवत्त्वाऽभावात् न भारद्वाजनियमः। **रोढेति**। लुटि तासि गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। **रोक्ष्यतीति**। ऌटि स्ये ढकषाः। **अरुक्षदिति**। इगुपधशलन्तत्वात् क्से ढकषाः। क्त्वान्न गुणः। **वृदिति**। 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः' इति उत्तरावधेरपि

(१) शदेस्तिङुत्पत्तेः पूर्वं शितोऽसम्भवात् शित इत्यस्य शिद्विषये लक्षणा क्रियते। शिद्विशिष्टे लक्षणायान्तु शितः=शबादेः सार्वधातुकाश्रयत्वेन परस्मैपदे जाते **'भुक्तवन्तम्' इति न्यायेन अस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ल० श० शे०॥**

स्वरितेतः । ८६१ हिक्क अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति--हिक्कते । ८६२ अञ्चु गतौ याचने च । अञ्चति--अञ्चते । अचु इत्येके । अचि इत्यपरे । ८६३ टु याचृ याञ्चायाम् । याचति--याचते । ८६४ रेटृ परिभाषणे । रेटति । रेटते । ८६५ चते ८६६ चदे याचने । चचात-चेते । अचतीत् । चचाद-चेदे । अचदीत् । ८६७ प्रोथृ पर्याप्तौ । पुप्रोथ--पुप्रोथे । ८६८ मिदृ ८६९ मेदृ मेधाहिंसनयोः । मिमेद-मिमिदे । थान्ताविमौ इति स्वामी । मिमेथ । धान्तौ इति न्यासः । ८७० मेधृ सङ्गमे च । मेधति । मिमेधे । ८७१ णिदृ ८७२ णेदृ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद, निनिदतुः । निनिदे-निनेदे । ८७३ शृधु ८७४ मृधु उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति--शर्धते । शर्धिता । मर्धति-मर्धते । ८७५ बुधिर् अवबोधने । बोधति--बोधते । इरित्त्वादङ् वा । अबुधत्--अबोधीत्--अबोधिष्ट । 'दीपजन—' (सू २३२८) इति चिण्तु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् । ८७६ उबुन्दिर् निशामने । निशामनं ज्ञानम् । बुबुन्दे । अबुदत्--अबुन्दीत् । ८७७ वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति—वेणते । नान्तोऽप्ययम् । ८७८ खनु अवदारणे । खनति- खनते । (२३६३) गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ६ । ४ । ९८ ॥ एषामुपधाया लोपः स्याद-

---

कसेर्ग्रहणादेव सिद्धेः । वृत्करणं स्पष्टार्थमित्याहुः । इति ज्वलादयः । **गूहत्यन्ता इति** । 'गुहू संवरणे' इत्येतत्पर्यन्या इत्यर्थः । चते चदे याचने । **अचतीदिति** । एदित्त्वान्न वृद्धिः । एवमचदीत् । **बुधिर् अवबोधने इति** । 'बुध अवगमने' इति केवलपरस्मैपदी गतः । स तु ज्वलादिकार्यार्थः । अयं तु इरित् स्वरितेत् । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव पाठादयं सेट् । **अबुधदिति** । इर इत्त्वेऽपि तदवयवस्य इकारस्य प्रत्येकमित्त्वाभावान्न नुम् । स्वरितेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदं तु भवत्येव, स्वरितेत्सु पाठसामर्थ्यात् । वस्तुतस्तु इकारस्य प्रत्येकमित्त्वेऽपि न नुम्; 'इदितो नुम्' इत्यत्र कर्मधारयमाश्रित्य इत्संज्ञकेकारान्तस्यैव नुम्विधेः । **पूर्वोत्तरेति** । जनपूरिसाहचर्येणेत्यर्थः । **उबुन्दिरिति** । आद्य उकार इत् 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पार्थः । **अबुददिति** । इरित्त्वादङि 'अनिदिता'मिति नलोपः । इर इकारस्य प्रत्येकमित्संज्ञाविरहात्, 'अनिदिता'मित्यस्य इत्संज्ञकेकारान्तभिन्नानामित्यर्थाश्रयणाच्चेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **वेणृ गतीति** । वाद्यभाण्डस्य वादनार्थे ग्रहणं वादित्रग्रहणम् । खनुधातुरुदित् । क्त्वायथामिड्विकल्पः ।

(२३६३) **गमहन । उपधाया इति** । 'ऊदुपधायाः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **अजादाविति** । 'अचि श्नुधात्वि'त्यतः अनुवृत्तस्य अचि इत्यस्य अङ्गा-

जादौ क्ङिति न त्वङि । चख्नतुः । 'ये विभाषा' (सू २३१९) । खायात्--खन्यात् । ८७९ चीवृ आदानसंवरणयोः । चिचीव--चिचीवे । ८८० चायृ पूजानिशामनयोः । ८८१ व्यय गतौ । अव्ययीत् । ८८२ दाशृ दाने । ददाश--ददाशे । ८८३ भेषृ भये । गतौ इत्येके । भेषति--भेषते । ८८४ भ्रेषृ ८८५ भ्लेषृ गतौ । ८८६ अस गतिदीप्त्यादानेषु । असति--असते । आस-आसे । अयं षान्तोऽपि । ८८७ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रथनम् । स्पशति--स्पशते । ८८८लष कान्तौ । 'वा भ्राश—(सू २३२१) इति श्यन्वा । लष्यति--लषति । लेषे ८८९ चष भक्षणे । ८९० छष हिंसायाम् । चच्छषतुः । चच्छषे । ८९१ झष आदानसंवरणयोः । ८९२ भ्रक्ष ८९३ भ्लक्ष अदने । भक्ष इति मैत्रेयः । ८९४ दासृ दाने । ८९५ माहृ माने । ८९६ गुहू संवरणे । (२३६४) ऊदुपधाया गोहः ६ । ४ । ८९ ॥ गुह उपधाया[1] ऊत्स्याद् गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति--गूहते । ऊदित्त्वादिड् वा । गूहिता--गोढा । गूहिष्यति--घोक्ष्यति । गूहेत् ।

क्षिप्तप्रत्ययविशेषणतया तदादिविधिलाभ इति भावः । क्ङितीत्युक्तेः चखानेत्यत्र नोपधालोपः । अनङीति किम् ? अगमत् । चख्ने, चख्नाते इत्यादि । **व्यय गताविति** । अयं वित्तत्यागेऽपि अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वात् । **अव्ययीदिति ।** ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । **चष भक्षणे इति ।** चचाष, चेषतुः । **छष हिंसायामिति ।** वैरूप्यसम्पादकादेशादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न । तदाह—**चच्छषतुः इति । गुहू संवरणे इति ।** उदुपधोऽयम् । ऊदित् ।

(२३६४) **ऊदुपधायाः ।** 'गोह' इति कृतलघूपधगुणस्य गुहेर्निर्देशः । ततश्च गुणविषय एवेदं भवति । अचि श्नुधात्वित्यतः अनुवृत्तस्य अचीत्यस्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधिः । तदाह—**गुह उपधाया इत्यादिना । गुणहेताविति ।** गुणं प्रति परनिमित्तभूत इत्यर्थः । गुणापवादः । जुगूह । गुणहेताविति किम् ? जुगुहतुः, जुगुहुः । जुगुहे, जुगुहाते, जुगुहिरे । जुगूहिथ - जुगोढ । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । जुगुहथुः । जुगुह । जुगुहिषे--जुघुक्षे । ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । जुगुहाथे । जुगुहिध्वे--जुघुढ्ध्वे । जुगूह । जुगुहिव--जुगुह्व । जुगुहिम--जुगुह्म । जुगुहे, जुगुहिवहे-जुगुह्वहे, जुगुहिमहे--जुगुह्महे । इति लिटि रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लुटि लट्पक्षे ऊत्वे रूपमाह— **गूहितेति ।** इडभावे अजादिप्रत्ययाऽभावात् ऊत्वाऽभावे गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु रूपमाह—**गोढेति ।** लृटि स्ये इट्पक्षे ऊत्वे रूपमाह—

---

(१) उपधायाः इति उत्तरार्थम् । प्रकृते तु "ओः सुपि" (६।४।८३) इत्यतः 'ओः' इत्युनुवृत्त्यापि सिद्धम् । 'गोहः' इति विषयार्थम् ।

गुह्यात् । अगूहीत् । इडभावे क्सः । अघुक्षत् । (२३६५) लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ७ । ३ । ७३ ॥ एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । अगूढ--अघुक्षत । 'क्सस्याचि' (सू २३३७) इत्यन्त्य लोपः । अघुक्षाताम् । अघुक्षन्त । अगुह्वहि--अघुक्षावहि । अघुक्षामहि । **अथाजन्ता उभयपदिनः । ८९७ श्रिञ् सेवायाम् ।** श्रयति--श्रयते । शिश्रियतुः । श्रयिता । 'णिश्रि—' (सू २३१२) इति चङ् । अशिश्रियत् । ८९८

गूहिष्यतीति । इडभावं तु गुणढत्वभष्भावकत्वेषु रूपमाह — **घोक्ष्यतीति** । गूहिष्यते, घोक्ष्यते इत्यप्युदाहार्यम् । गूहतु । गूहताम् । अगूहत् । अगूहत । **गूहेदिति** । 'गूहेते'त्यपि ज्ञेयम् । **गुह्यादिति** । आशीर्लिङि अजादिप्रत्ययाऽभावादूत्वं न । कित्त्वान्न गुणः । लुङि इट्पक्षे सिज्लोपे ऊत्वे रूपमाह—**अगूहीदिति** । अगूहिष्टाम् , अगूहिषुरित्यादि । **इडभावे क्सः इति** । इगुपधशलन्तत्वादिति भावः । **अघुक्षदिति** । ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । अघुक्षाताम्, अघुक्षन्नित्यादि । लुङस्तङि विशेषमाह ।

(२३६५) **लुग्वा दुह । दन्त्ये तङीति** । दन्त्यादौ तङीत्यर्थः । प्रत्ययाऽदर्शनत्वात्सर्वादिशोऽयं लुक् । **अगूढेति** । अगुह् स त इति स्थिते क्सस्य कित्त्वेन गुणहेतुत्वाभावादजादित्वाभावाच्च ऊत्वाभावे क्सलुकि अगुह् त इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति - **ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घा इति । अघुक्षतेति** । क्सलुगभावे ढत्वभष्भावकत्वषत्वानीति भावः । **अघुक्षतामिति** । च्लेः क्सादेशे क्सस्य कित्त्वेन गुणहेतुत्वाभावादूत्त्वाभावे ढत्वभष्भावकत्वषत्वेषु कृतेषु 'क्सस्याची'त्यन्त्यलोपे अतः परत्वाभावादातो ङित इति न भवतीति भावः । **अघुक्षन्तेति** । झस्य अजादित्वाभावात्तस्मिन्परे क्सस्य अन्त्यलोपाभावादतः परत्वाऽभावात् 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्यदादेशो न भवति । कृते तु झोऽन्तादेशे क्सस्याऽन्तलोप इति भावः । अघुक्षथाः, अघुक्षाथाम् , अघुक्षध्वम् । अघुक्षि । इति रूपाणि सिद्धवत् कृत्याह **अगुह्वहीति** । दन्त्यादिप्रत्ययपरत्वात् क्सस्य लुकि अजादिप्रत्ययाभावात् ऊत्वाभावे रूपम् । **अघुक्षावहीति** । क्सलुगभावे ढत्वभष्भावकत्वषत्वानि । अतो दीर्घश्च । **अघुक्षामहीति** । दन्त्यादिप्रत्ययपरत्वाऽभावान्न क्सलुक् । इति गूहत्यन्ताः स्वरितेतः । **उभयपदिन इति** । ञित्त्वादिति भावः। श्रिञ्धातुः सेट् । **शिश्रियतुरिति** । कित्त्वान्न गुणः। इयङ् । शिश्रियुः । शिश्रयिथ, शिश्रियथुः, शिश्रिय । शिश्राय-शिश्रय, शिश्रियिव, शिश्रियिम । शिश्रिये, शिश्रियाते, शिश्रियिरे । शिश्रियिषे, शिश्रियाथे, शिश्रियिढ्वे-शिश्रियिध्वे । शिश्रिये, शिश्रियिवहे, शिश्रियिमहे । **श्रयितेति** । श्रयिष्यति-श्रयि-

भृञ् भरणे। भरति। बभार, बभ्रतुः। बभर्थ। बभृव। बभृषे। भर्ता। (२३६६) ऋद्धनोः स्ये ७।२।७०॥ ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात्। भरिष्यति। (२३६७) रिङ् शयग्लिङ्क्षु ७।४।२८॥ शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात्। रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्या-

---

ष्यते। श्रयतु -श्रयताम्। अश्रयत्--अश्रयत। श्रयेत्-श्रयेत। श्रीयात्--श्रयिषीष्ट। लुङि विशेषमाह— **णिश्रीति। अशिश्रियदिति।** चङीति द्वित्वम्। अशिश्रियत। अश्रयिष्यत्–अश्रयिष्यत। भृञ् धातुरनिट्। **भरतीति।** भरते इत्यपि ज्ञेयम्। **बभ्रतुरिति।** कित्त्वान्न गुणः। यण्। बभ्रुः। थलादौ 'एकाच' इति नेट्, कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुषु लिटचपि तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः। थलि 'अचस्तास्व' दिति निषेधाच्च, ऋदन्तेषु भारद्वाजमतेऽपि थलि निषेधाच्च। तदाह—**बभर्थेति।** बभ्रथुः, बभ्र। वभार--बभर। इति सिद्धवत्कृत्याह—**बभृवेति।** बभृम। बभ्रे, बभ्राते, बभ्रिरे। इति सिद्धवत्कृत्याह - **बभृषे इति।** बभ्राथे, बभृढ्वे। बभ्रे, बभृवहे, बभृमहे। लृटि स्ये इण्निषेधे प्राप्ते।

(२३६६) **ऋद्धनोः।** ऋत् हन् अनयोर्द्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'स्ये' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। 'आर्द्धधातुकस्येडि' त्यतः इडित्यनुवर्तते। तदाह—**ऋत इत्यादिना।** 'एकाच' इति इण्निषेधस्यापवादः। **भरिष्यतीति।** भरिष्यते। भरतु–भरताम्। अभरत् – अभरत। भरेत् - भरेत। आशीर्लिङि परस्मैपदे भृ यात् इति स्थिते।

(२३६७) **रिङ् शय।** श यक् लिङ् एषां द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम्। 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतो यीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तं लिङो विशेषणम्। तदादिविधिः। शे तु यीति नान्वेति, असम्भवात्। नापि यकि, अव्यभिचारात्। अत एव 'अकृत्सार्वधातुकयो'रित्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशेषणम्। तदाह—**शे यकीत्यादिना। ऋत इति।** 'रीङृत' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। 'ऋत' इति तद्विशेषणम्। तदन्तविधिः। ऋदन्तस्याऽङ्गस्येति लभ्यते। आदेशे ङकार इत्। ङित्त्वात् अन्तादेशः। निर्दिश्यमानपरिभाषयैव सिद्धे ङकारोच्चारणम्, इडागमेनैव सिद्धे रेफोच्चारणं च स्पष्टार्थम्। ननु भ्रियादिति वक्ष्यमाणमुदाहरणमयुक्तम्, कृते रिङि 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घप्रसङ्गादित्यत आह - **रीङि प्रकृते इति।** कृते रिङि यदि दीर्घः स्यात्तर्हि रिङ्विधिर्व्यर्थः स्यात्, 'रीङृत' इत्येव सिद्धेः। अतो रिङि कृते सति न दीर्घ इत्यर्थः। **भ्रियादिति।** भ्रियास्तामित्यादि सुगमम्। आशीर्लिङि भृषीष्टेत्यत्र गुणे प्राप्ते।

ह्वीर्घो न । भ्रियात् । (२३६८) उश्च १ । २ । १२ ॥ ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् तङ्परः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । भृषीष्ट, भृषीयास्ताम् । अभार्षीत्, अभार्ष्टाम्, अभार्षुः । (२३६९) ह्रस्वादङ्गात् ८ । २ । २७ ॥ सिचो लोपः स्याज्झलि । अभृत, अभृषाताम् । अभरिष्यत् । ८९९ हृञ् हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थ । जह्रिव । जह्रिषे । हर्ता । हरिष्यति । ९०० धृञ् धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत । ९०१ णीञ् प्रापणे । निनयिथ-निनेथ । निन्यिषे । अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । ९०२ धेट् पाने ।

(२३६८) **उश्च** । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सूत्रमनुवर्तते । 'इको झल्' इत्यतो झलिति च । तदाह—**ऋवर्णादिति** । **भृषीष्टेति** । कित्त्वान्न गुणः । **अभार्षीदिति** । परस्मैपदे सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । तङि तु अभृ स् त इति स्थिते ।

(२३६९) **ह्रस्वादङ्गात्** । ह्रस्वान्तादित्यर्थः । सिच इति भाष्यम् । 'झलो झलि' इत्यतो झलीति, 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**सिचो लोपः स्याज्झलीति** । ह्रस्वात्किम् ? अच्योष्ट । अङ्गात्किम् ? अलाविष्टाम् । सिचः किम् ? द्विष्टराम्, द्विष्टमाम् । सुजन्तात्तरप्तमपौ । **अभृतेति** । 'उश्च' इति सिचः कित्त्वान्न गुणः । 'झली'त्युक्तेः अभृषाताम्, अभृषतेत्यत्र न सिज्लोपः । अनतः परत्वात् झस्य अदादेशः । अभृथाः, अभृषाथाम्, अभृढ्वम् । अभृषि, अभृष्वहि, अभृष्महि । हृधातुरनिट् । हरणं चतुर्विधमित्याह—**प्रापणमित्यादि** । तद्यथा—भारं हरति, प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति, स्वीकरोतीत्यर्थः । परस्वं हरति, चोरयतीत्यर्थः । पापं हरति हरते वा । नाशयतीत्यर्थः। जहार, जह्रतुः, जह्रुः। 'एकाचः' इति इण्निषेधस्य क्रादिष्वेव लिटि नियमितत्वादिह थलि इटि प्राप्ते 'अचस्तास्वत्' इति तन्निषेधः । ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि इण्निषेध एव । तदाह— **जहर्थेति** । जह्रथुः, जह्र । जहार—जहर । इति सिद्धवत्कृत्याह—**जह्रिवेति** । क्रादिनियमादिट् । जह्रिम । जह्रिषे । क्रादिनियमादिट् । जह्राथे । जह्रिढ्वें—जह्रिध्वे । जह्रे, जह्रिवहे, जह्रिमहे । लुडादिषु भृञ इव रूपाणि । धृञ् धातुरनिट् । हृञ इव रूपाणि । णीञ् धातुरनिट्, णोपदेशः । नयति-नयते । निनाय, निन्यतुः, निन्युः । क्रादिनियमाल्लिटि इट् । थलि तु 'अचस्तास्वत्' इति इण्निषेधस्य भारद्वाजनियमादिड्विकल्प इत्यभिप्रेत्याह—**निनयिथ निनेथेति** । निन्यिषे, निन्याथे, निन्यिढ्वे--निन्यिध्वे । निन्ये, निन्यिवहे, निन्यिमहे । नेता । नेष्यति--नेष्यते । नयतु--नयताम् । अनयत्--अनयत । नयेत्--नयेत । नीयात्--नेषीष्ट । अनैषीत्--अनेष्ट । अनेष्यत्--अनेष्यत । इत्यजन्ता उभयपदिनो गताः ।

धयति । (२३७०) **आदेच उपदेशेऽशिति** ६ । १ । ४५ ॥ उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्वं स्यान्न तु शिति । (२३७१) **आत औ णलः** ७ । १ । ३४ ॥ आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ । (२३७२) **आतो लोप इटि**

परस्मैपदिन इति । 'जि जि अभिभवे इत्येतत्पर्यन्ता' इति शेषः । **धेट् पाने इति** । 'स्तनंधयी'त्यादौ ङीबर्थं टित्त्वम्, अवयवे टित्त्वस्य व्यर्थतया समुदायार्थत्वादिति हरदत्तः ।

(२३७०) **आदेचः** । **एजन्तस्य धातोरिति** । 'लिटि धातोः' इत्यतः धातोरित्यनुवृत्तम् एचा विशेष्यते, तदन्तविधिरिति भावः । **न तु शितीति** । श् चासौ इच्चेति कर्मधारयात्सप्तमी, प्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधिः, इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते । 'ल्यपि च' 'न ल्यो लिटि' इत्यादिपूर्वोत्तरसूत्राणां प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्त्या प्रत्यये इति विशेष्यलाभः । अशितीति न पर्युदासः । तथा सति शिद्भिन्ने 'प्रत्यये' परे इत्यर्थः स्यात् । ततश्च 'सुग्लः' इत्यत्र ग्लैधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययो न स्यात्, कप्रत्ययनिमित्तमात्त्वम्, आदन्तात्प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात् । 'शिति नेति' प्रसज्यप्रतिषेधे तु आत्त्वस्य अनैमित्तिकतया कप्रत्ययनिमित्तकत्वाऽभावात् प्रथममात्त्वे कृते कप्रत्ययः सूपपादः । शितीति बहुव्रीह्याश्रयणे ग्लैधातोर्भावे लिटि 'भावकर्मणोः' इति तङि, एशि आत्त्वे, आतो लोपे 'जग्ले' इति न सिध्येत्, एशः शित्वेन तस्मिन्परे आत्त्वस्य निषेधात् । अतः कर्मधारयमाश्रित्य इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थ आश्रितः । एवं च पर्युदासेऽपि न क्षतिः । इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्यये विवक्षिते इत्याश्रयणेन सुग्ल इत्यत्र कप्रत्ययात्प्रागेव आत्त्वोपपत्तेः । उपदेशे किम् ? चेता, स्तोता । धातोः किम् ? गोभ्याम् । 'गमेर्डोः' इति डोप्रत्ययोपदेशात् उपदेशे यः एच् तदन्तत्वात् गो इत्यस्य प्राप्तिः । न च मेङादीनामुपदेशे एजन्तत्वाभावात् कथमात्त्वमिति न शङ्क्यम्, 'उदीचां माङ' इति निर्देशेन 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति ज्ञापनादित्यास्तां तावत् । तथा च प्रकृते लिटि द्वित्वादौ दधा अ इति स्थिते ।

(२३७१) **आत औ** । औ इति लुप्तप्रथमाकम् । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । 'आत' इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह—**आदन्ताद्धातोरिति** । णल् प्रकृतिश्च धातुरेवेति धातुग्रहणम् । तथा च णल औत्वे वृद्धौ रूपमाह—**दधाविति** । दधा अतुसिति स्थिते ।

(२३७२) **आतो लोपः** । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'दीङो युडि'त्यतः अचि क्ङितीति चानुवर्तते । अचीत्यार्द्धधातुकविशेषणत्वात्तदादिविधिः । **क्ङिति**

च ६ । ४ । ६४ ॥ अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वाल्लोपे प्राप्ते 'द्विर्वचनेऽचि' (सू २२४३) इति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः, दधुः । दधिथ-दधाथ । दधिव, दधिम । धाता । **(२३७३) दाधा घ्वदाप् १ । १ । २० ॥** दारूपा[1] धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना । **(२३७४) एर्लिङि ६ । ४ । ६७ ॥** घुसंज्ञानां मास्था-

---

अजाद्यार्द्धधातुके इति च आतो लोप इति लभ्यते । फलितमाह—**अजाद्योरिति ।** इटः आर्द्धधातुकत्वं तु तदवयवत्वाद् बोध्यम् । क्ङितीति च इटो न विशेषणम्, इड्ग्रहणसामर्थ्यात् । इडित्यनेन उत्तमपुरुषैकवचनम् इडागमश्च गृह्यते । अजाद्योः किम् ? ग्लैधातोः कर्मणि लटि यकि ग्लायते । आर्धधातुकयोः किम् ? यान्ति, वान्ति । दधौ इत्यत्र तु क्ङित्त्वाभावान्नाल्लोपः । सति तस्मिन् औत्वं न स्यात् । ननु धा अतुस् इति स्थिते द्वित्वात्परत्वादाल्लोपे सति एकाच्त्वाभावात् द्वित्वं न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—**द्वित्वादित्यादिना ।** धेट् धातुरनिट् । भारद्वाजनियमात् थलि वेडित्याह—**दधिथ दधाथेति ।** इट् पक्षे आल्लोपः । दधथुः, दध । दधौ । इति सिद्धवत्कृत्याह—**दधिवेति ।** वसि आत्त्वे क्रादिनियमादिटि आल्लोप इति भावः । दधिमेत्यपि एवं ज्ञेयम् । **धातेति ।** लुटि आत्त्वं तासादि इति भावः । धास्यति । धयतु । अधयत् । धयेत् । आशीर्लिङि घुसंज्ञाकार्यं वक्ष्यन् घुसंज्ञां दर्शयति ।

(२३७३) **दाधा घ्वदाप् ।** 'दे'त्यनेन स्वाभाविकाऽऽकारान्तयोः 'डुदाञ् दाने' 'दाण् दाने' इत्यनयोः कृतात्वयोः 'दो अवखण्डने' 'देङ् रक्षणे' इत्यनयोः लाक्षणिकयोश्च, 'धे'त्यनेन स्वाभाविकाऽऽकारान्तस्य 'डु धाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य, लाक्षणिकस्य 'धेट् पाने' इत्यस्य च ग्रहणम् । 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति परिभाषाबलात् तत्र दाग्रहणेन धारूपस्यापि ग्रहणाच्च अत एव 'दो दद् घोः' इत्यत्र धेण्निवृत्त्यर्थं दाग्रहणमर्थवत्, दधातेर्हिभावविधानादेव निवृत्तिसिद्धेः । तदाह—**दारूपा धारूपाश्चेति ।**

(२३७४) **एर्लिङि ।** एरिति प्रथमान्तम् । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवर्तते । घुमा स्था गा पा जहाति सा एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । तदाह—**घुसंज्ञानां मास्थादीनामिति । किति लिङीति ।**

---

(१) प्रयोगे इति शेषः । प्रयोगस्थ-दा-धारूपाणामेव सूत्रेऽनुकरणात्, प्रयोगस्थानामेव सूत्रेऽनुकरणमित्यर्थस्य 'तङादेशानां टेरेत्वं न' इत्यर्थे आनयीति वक्तव्यम् "आने मुक्" (७।२।८२) इति सूत्रनिर्देशस्य ज्ञापकत्वं वदता भाष्यकृता सूचनाच्च । ल. श. शे. ।

बीनां चैत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । धेयात्, धेयास्ताम्, धेयासुः । (२३७५) **विभाषा धेट्श्व्योः ३ । १ । ९४ ॥** आभ्यां च्लेश्चङ् वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । 'चङि' (सू २३१५) इति द्वित्वम् । अदधत्, अदधताम् । (२३७६) **विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः २ । ४ । ७८ ॥** एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात्, अधाताम्, अधुः । (२३७७) **यमरमनमातां सक्च ७ । २ । ७२ ॥** एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अधासीत्, अधासिष्टाम्, अधासिषुः । ९०३ ग्लै ९०४ म्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायति ।

'दीङो युडि'त्यतः कितीत्यनुवृत्तेरिति भावः । ङितीति नानुवर्तते । लिङार्धधातुकस्य ङित्वासंभवात् । लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते ।

(२३७५) **विभाषा धेट्** । 'च्लि लुङि' इत्यनुवर्तते । 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' इत्यतः कर्तरि चङिति' च । तदाह—**आभ्यामिति** । धेट् श्वि आभ्यामित्यर्थः । **अदधदिति** । चङि द्वित्वं आल्लोप इति भावः । अदधताम्, अदधन् । अदधः, अदधतम्, अदधत । अदधम्, अदधाव, अदधाम । चङभावपक्षे विशेषमाह ।

(२३७६) **विभाषा घ्रा** । 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतः लुगित्यनुवर्तते । 'गातिस्था' इत्यतः 'सिचः परस्मैपदेष्विति' । तदाह—**एभ्य इति** । 'घ्रा गन्धोपादाने' 'धेट् पाने' 'शो तनूकरणे' 'छो छेदने' 'षो अन्तकर्मणि' एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । शोप्रभृतीनां कृतात्वानां निर्देशः । धेटः 'गातिस्थाघुपा' इति नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते वचनम् । **अधुरिति** । 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपम् । अधाः, अधातम्, अधात । अधाम्, अधाव, अधाम । सिचो लुगभावपक्षे आह ।

(२३७७) **यमरम** । यम, रम, नम, आत्, एषां द्वन्द्वात्षष्ठीबहुवचनम् । 'आत्' इत्यनेन आदन्तं गृह्यते । तदाह—**एषां सक् स्यादिति** । सकि ककार इत्, अकार उच्चारणार्थः । कित्यादन्तावयवः । चकारेण 'इडत्यर्ति' इत्यतः इडिति 'स्तुसुधूञ्भ्यः' इत्यतः परस्मैपदेष्विति चानुकृष्यते । 'अञ्जेः सिचि' इत्यतः सिचीति च । तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—**एभ्यः सिच इट् चेति** । **अधासीदिति** । धातोः सगागमः । सिच इट्, ईट् । 'इट ईटि' इति सिज्लोपः । **अधासिष्टामिति** । अपृक्तत्वाऽभावादीडभावान्न सिज्लोपः । सस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः । **अधासिषुरिति** । अधासीः, अधासिष्टम्, अधासिष्ट । अधासिषम्, अधासिष्व, अधासिष्म । यद्यपि अधासीदित्यत्र सगिटोर्विधिर्व्यर्थ एव, तथापि अधासिष्टामित्याद्यर्थम् आतः सगिड्विधानम् । यमादीनां तु अयंसीदित्यादौ हलन्तलक्षणवृद्धेरभावार्थम्, अयंसिष्टामित्याद्यर्थं च । तदेतत् तत्तद्धातुषु स्पष्टीभविष्यति ।

जग्लौ। जग्लिथ–जग्लाथ। (२३७८) वाऽन्यस्य संयोगादेः ६।४।६८॥ घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि। ग्लायात्—ग्लेयात्। अग्लासीत्। म्लायति। ९०५ द्यै न्यक्करणे। न्यक्करणं तिरस्कारः। ९०६ द्रै स्वप्ने। ९०७ ध्रै तृप्तौ। ९०८ ध्यै चिन्तायाम्। ९०९ रै शब्दे। ९१० स्त्यै ९११ ष्टयै शब्दसङ्घातयोः। स्त्यायति। षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम्। षोपदेशफलं तु तिष्टयासति, अतिष्टयपदित्यत्र षत्वम्।

अधास्यत्। **ग्लै म्लै हर्षक्षये। धातुक्षय इति।** बलक्षय इत्यर्थः। अनिटाविमौ। **ग्लायतीति।** शपि आयादेशः। शिद्विषयत्वादात्वं न। **जग्लाविति।** णलि आत्वे 'आत औ णलः' इति औभावे वृद्धिरिति भावः। अतुसादौ द्वित्वे कृते आतो लोपः। जग्लतुः, जग्लुः। भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह—**जग्लिथ जग्लाथेति।** इट्-पक्षे आल्लोपः। जग्लथुः, जग्ल। जग्लौ, जग्लिव, जग्लिम। ग्लाता। ग्लास्यति। ग्लायतु। अग्लायत्। ग्लायेत्। आशीर्लिङि आत्वे कृते ग्ला यात् इति स्थिते।

(२३७८) **वाऽन्यस्य।** आर्द्धधातुक इत्यधिकृतम्। 'एर्लिङि' इत्यनुवर्तते। 'एः' इति प्रथमान्तम्। 'आतो लोप इटि च' इत्यतः 'आत' इत्यनुवर्तते। कस्मादन्यस्येत्यपेक्षायां घुमास्थागापाजहातिसां हलीति प्रकृतत्वात्तेभ्योऽन्यस्येति लभ्यते। तदाह— **घुमास्थादेरित्यादिना। कितीति।** 'दीङो युडचि क्ङिति' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। ङितीति तु नानुवर्तते, लिङार्द्धधातुकस्य ङित्त्वाऽसम्भवात्। **अग्लासीदिति।** 'यमरमे'त्यादन्तत्वात् सगिटौ। अग्लासिष्टाम्, अग्लासिषुरित्यादि। अग्लास्यत्। **म्लायतीति।** ग्लैधातोरिव रूपाणीति भावः। **द्यै न्यक्करणे इति।** यकारमध्योऽयम्। इत आरभ्य ऐकारान्तानां संयोगादीनां ग्लैवदेव रूपाणि प्रत्येतव्यानि। रै 'शब्दे' इत्यादीनां तु असंयोगादीनाम् आशीर्लिङि 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्येत्वं न भवति, तेन रायादित्यादि रूपमिति विशेषः। **स्त्यै ष्टयै इति।** षोपदेशेषु स्त्याधातोः पर्युदासादाद्यो न षोपदेशः। द्वितीयस्तु षोपदेशः। तकारस्य ष्टुत्वसम्पन्नटकारनिर्देशः। **सत्वे कृते इति।** 'धात्वादेः' इति षस्य सकारे सति निमित्ताऽपायात् ष्टुत्वनिवृत्तिरिति भावः। **तिष्टयासतीति।** ष्टयैधातोः कृतसत्वात् सनि आत्वे स्त्या स इति सन्नन्ताल्लटि तिपि शपि 'सन्यङोः' इति द्वित्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति सकारयकारनिवृत्तौ 'तास्त्यासति' इति स्थिते अभ्यासह्रस्वे 'सन्यतः' इति इत्वे सकारस्य इणः परत्वादादेशसकारत्वाच्च षत्वे 'तिष्टयासति' इति रूपम्। स्वाभाविकसकारादित्वे त्वादेशसकारादित्वाऽभावात् षत्वं न स्यादिति भावः। **अतिष्टयपदिति।** ष्टयैधातोः कृतसत्वात् णौ आत्वे 'अर्त्तिह्री' इति पुकि स्त्यापि

९१२ खै खदने । ९१३ क्षै ९१४ जै ९१५ षै क्षये । क्षायति । जजा । ससौ । साता । 'घुमास्था—' (सू २४६२) इत्यत्र 'विभाषा घ्राधेट्—' (सू २३७६) इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्वसिज्लुकौ न । सायात् । असासीत् । ९१६ कै ९१७ गै शब्दे । गेयात् । अगासीत् । ९१८ शै ९१९ श्रै पाके । ९२० पै ९२१ ओवै शोषणे । पायात् । अपासीत् । 'घुमास्था--' (सू २४६२) इतीत्त्वं, तदपवाद 'एर्लिङि' (सू २३७४) इत्येत्त्वं, 'गातिस्था' (सू २२२३) इति सिज्लुक् च न । पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । ९२२ ष्टै वेष्टने । स्तायति । ९२३ ष्णै वेष्टने । शोभायां च इत्येके । स्नायति । ९२४

इति ण्यन्तात् लुङि अडागमे तिपि 'इतश्च' इति इकारलोपे 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' इति च्लेश्चङि, 'णेरनिटि' इति णिलोपे, 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वे, 'चङि' इति स्त्यप् इत्यस्य द्वित्वे 'शर्पूर्वाः' इति सकारयकारपकाराणां निवृत्तौ सत्यां 'सन्यतः' इति इणः परत्वादादेशसकारत्वाच्च सस्य षत्वे, तस्य ष्टुत्वे अतिष्टिपदिति रूपम् । स्वाभाविकसकारत्वे त्वादेशसकारत्वाभावात् षत्वं न स्यादिति भावः । **जजौ ससाविति** । जैधातोः षैधातोश्च णलि आत्वे द्वित्वादौ वृद्धिरिति भावः । ननु 'एर्लिङि' इत्यत्र 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवृत्त्या सैधातोराशीर्लिङि 'सायात्' इत्यत्र एत्वं स्यात् । तथा लुङि सगिटोः असासीत् असासिष्टामित्येव इष्यते । तत्र 'विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः' इति सिचः पाक्षिके लुकि असात् असाता-मित्यपि प्रसज्येतेत्यत आह—**घुमास्थेत्यत्रेत्यादि** । **स्यतेरिति** । 'षो अन्त-कर्मणि' इति श्यन्विकरणस्येत्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । 'विभाषा घ्राधेट्' इत्यत्र श्यन्विकरणाभ्यां साहचर्याच्च । **पै ओवै शोषणे** । पायति । वायति । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थमोदित्वम् । ननु पैधातोः कर्मणि लटि यकि आत्वे पायते इत्यत्र 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति ईत्वं स्यात् । तथा आशीर्लिङि पायात् इत्यत्र 'एर्लिङि' इति एत्वं स्यात्, तत्रापि 'घुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवृत्तेः । तथा लुङि 'अपासीत्' इत्यत्र 'गातिस्था' इति सिचो लुकि 'यमरम' इति इटः अभा-वात्तत्सन्नियोगशिष्टः सगपि न स्यादित्यत आह—**घुमास्थेतीत्त्वमित्यादिना । पारू-पस्येति** । उदाहृतसूत्रत्रये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया आदन्तत्वेन उपदिष्टस्यैव पा धातोर्ग्रहणम्, नतु पैधातोः कृतात्वस्येति भावः । एवञ्च प्रकृते पैधातोराशीर्लिङि पाया-दित्येव रूपम् । लुङि सगिटोः अपासीत्, अपासिष्टामित्येव रूपम् । **ष्टै वेष्टने इति** । षोपदेशोऽयम् । कृतष्टुत्वनिर्देशः । सत्वे कृते ष्टुत्वनिवृत्तिः । तदाह— **स्तायतीति** । ष्णैधातुरपि षोपदेशः । कृतष्टुत्वनिर्देशः । सत्वे कृते ष्टुत्वनिवृत्तिः । तदाह—

दैप् शोधने । दायति । अघुत्वादेत्वसिज्लुकौ न । दायात् । अदासीत् । ९२५ पा पाने । 'पाघ्राध्मा—' (सू २३६०) इति पिबादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् । अपात् । ९२६ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात्–घ्रेयात् । अघ्रात्--अघ्रासीत् । ९२७ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति । ९२८ ष्ठा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । 'स्थादिष्वभ्यासेन'--(सू २२७७) इति षत्वम् । अधितष्ठौ । 'उपसर्गात्--' (सू २२७०) इति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् । ९२९ म्ना अभ्यासे । मनति । ९३० दाण् दाने । प्रणियच्छति ।

स्नायतीति । दैप् शोधने । अघुत्वादिति । घुसञ्ज्ञाविधौ दाब्दैपौ विनेत्युक्तेरिति भावः । **पा पाने । पिबादेश इति ।** 'शिद्विषय' इति शेषः । **तस्येति ।** पिबादेशस्य अदन्तत्वात् न लघूपधगुण इति भाष्ये स्पष्टम् । अनिडयम् । पपौ, पपतुः, पपुः, । भारद्वाजनियमात् थलि वेट् पपिथ पपाथ, पपथुः, पप । पपौ, पपिव, पपिम । क्रादिनियमादिट् । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् । आशीर्लिङि 'एर्लिङि' इत्येत्वमभिप्रेत्याह—**पेयादिति** । 'गातिस्था' इति सिचो लुगित्यभिप्रेत्याह—**अपादिति ।** अपाताम्, अपुः । अपाः, अपातम्, अपात । अपाम्, अपाव, अपाम । अपास्यत् । **घ्रा गन्धोपादाने ।** 'पाघ्राध्मा' इति शिद्विषये जिघ्रादेशः । तदाह--**जिघ्रतीति ।** अनिडयम् । जघ्रौ, जघ्रतुः, जघ्रुः । भारद्वाजनियमात् थलि वेट्—जघ्रिथ-जघ्राथ । जघ्रथुः, जघ्र । जघ्रौ, जघ्रिव, जघ्रिम । क्रादिनियमादिट् । घ्राता । घ्रास्यति । जिघ्रतु । अजिघ्रत् । जिघ्रेत् । आशीर्लिङि 'वाऽन्यस्य संयोगादेः'-इत्येत्वविकल्पं मत्वा आह—**घ्रायात् घ्रेयादिति ।** 'विभाषा घ्राधेट्' इति सिचो वा लुक । लुगभावपक्षे आदन्तत्वात् सगिटौ । तदाह **अघ्रात् अघ्रासीदिति ।** ध्माधातुरनिट् । 'पाघ्राध्मा' इति शिद्विषये धमादेशः । तदाह—**धमतीति ।** दध्मौ, दध्मतुः, दध्मुः । दध्मिथ–दध्माथ, दध्मथुः, दध्म । दध्मौ, दध्मिव, दध्मिम । ध्माता । ध्मास्यति । धमतु । अधमत् । धमेत् । ध्मायात्–ध्मेयात् । अध्मासीत् । अध्मास्यत् । ष्ठाधातुः षोपदेशः कृतष्टुत्वनिर्देशः । शिद्विषये 'पाघ्रा' इति तिष्ठादेशः । तदाह--**तिष्ठतीति ।** तस्थौ । अधितष्ठावित्यत्र इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावेऽपि षत्वमाह – **स्थादिष्विति ।** तस्थतुः, तस्थुः । तस्थिथ-तस्थाथ, तस्थथुः, तस्थ । तस्थौ, तस्थिव, तस्थिम । स्थाता । अधिष्ठातेत्यत्र 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधमाशङ्क्याह—**उपसर्गादिति । षत्वमिति ।** स्थास्यति । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । तिष्ठेत् । आशीर्लिङि संयोगादित्वेऽपि घुमास्थादेरन्यत्वाऽभावादेत्वविकल्पो न, किन्तु 'एर्लिङि' इति नित्यमेव । तदाह—**स्थेयादिति ।** 'गातिस्था'

देयात् । अदात् । ९३१ हृ॒ वृ कौटिल्ये । ह्वरति । (२३७९) **ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७ । ४ । १० ॥** ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्णल्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार । जह्वरतुः, जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्ता । 'ऋद्धनोः स्ये' (सू २३६६) । ह्वरिष्यति । (२३८०) **गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७ । ४ । २९ ॥** अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि

इति सिचो लुक् । अस्थात् । अस्थास्यत् । **म्ना अभ्यासे इति ।** अयमप्यनिट् । 'पाघ्रा' इति शिद्विषये मनादेशः । तदाह—**मनतीति ।** मम्नौ, मम्नतुः, मम्नुः । मम्निथ–मम्नाथ, मम्नथुः, मम्न । मम्नौ, मम्निव, मम्निम । म्नाता । म्नास्यति । मनतु । अमनत् । मनेत् । म्नायात्–म्नेयात् । अम्नासीत् । अम्नास्यत् । **दाण् दाने इति ।** अयमप्यनिट् । 'पाघ्रा' इति शिद्विषये यच्छादेशः । **प्रणियच्छतीति ।** 'नेर्गद' इति णत्वम् 'ददौ, ददतुः, ददुः । ददिथ–ददाथ, ददथुः, दद । ददौ, ददिव, ददिम । दाता । दास्यति । यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । आशीर्लिङि 'एर्लिङि' इत्येत्वं मत्वा आह—**देयादिति ।** 'गतिस्था' इति सिचो लुकं मत्वा आह—**अदादिति ।** **हृ॒ वृ कौटिल्ये इति ।** अयमप्यनिट् । **ह्वरतीति ।** शपि गुणे रपरत्वम् ।

(२३७९) **ऋतश्च । लिटीति ।** 'दयतेर्दिगि लिटि, इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु तिप्सिप्मिप्सु सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्येव गुणे सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह--**किदर्थमपीदमिति ।** अतुसादिकिदर्थं णलाद्यकिदर्थं चेत्यर्थः । ननु अस्य गुणस्य अतुसादिषु चरितार्थत्वात् णलि 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिप्रसङ्गात्कथं णलि अयं गुण इत्यत आह—**परत्वाण्णल्यपि भवतीति ।** 'अचो ञ्णिति' इति वृद्ध्यपेक्षया अस्य गुणस्य परत्वादित्यर्थः । तर्हि 'जह्वार' इति कथमित्यत आह—**उपधावृद्धिरिति ।** 'अत उपधायाः' इत्यनेनेति शेषः । **जह्वर्थेति ।** क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च निषेधादिति भावः जह्वरथुः, जह्वर । जह्वार-जह्वर, जह्वरिव, जह्वरिम । क्रादिनियमादिट् । ह्वरतु अह्वरत् । ह्वरेत् । आशीर्लिङि ह्वृ यात् इति स्थिते कित्वाद् गुणनिषेधे प्राप्ते ।

(२३८०) **गुणोऽर्ति ।** भौवादिकः जौहोत्यादिकश्च ऋधातुः अर्तीत्यनेन गृह्यते । लुका निर्देशस्तु न विवक्षितः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'रीङृतः' इत्यत ऋत इत्यनुवर्तते । तच्च अङ्गविशेषणं तदन्तविधिः । ऋदन्तस्याङ्गस्येति लभ्यते संयोगाद्योरित्यपि तद्विशेषणम् 'अक्रुत्सार्वधातुकयोः' इत्यतः असार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते । आर्द्धधातुक इति लभ्यते । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इत्यतः यकि लिङीति च लभ्यते । 'अयङ यि क्ङिति' इत्यतः यीति सप्तम्यन्तमनुवर्तते । आर्द्धधातुके विशेष-

यादावार्धधातुके लिङि च। ह्वर्यात्। अह्वार्षीत्, अह्वार्ष्टाम्। ९३२ स्वृ शब्दोपतापयोः। 'स्वरतिसूति--' (सू २२७९) इति वेट्। सस्वरिथ–सस्वर्थ। वमयोस्तु (२३८१) श्र्युकः किति ७। २। ११॥ श्रिञ एकाच उगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिण्न स्यात्। परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट्। सस्वरिव, सस्वरिम। परत्वात् 'ऋद्धनोः स्ये' (सू २२६६) इति नित्यमिट्। स्वरिष्यति।

णत्वात्तदादिविधिः। तदाह -**अर्तेरित्यादिना**। तथा च ह्वृ यात् इति स्थिते गुणे रपरत्वं रूपमाह—**ह्वर्यादिति**। **अह्वार्षीदिति**। सिचि वृद्धिः। रपरत्वम्। षत्वम्। अह्वरिष्यत्। **स्वृ शब्दोपतापयोरिति**। अयमप्यनिट्। स्वरति। लिटि तु कित्यपिं गुणः। णलि तु कृते गुणे रपरत्वे उपधावृद्धिः। सस्वार, सस्वरतुः, सस्वरुः। थलि तु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च नित्यनिषेधे प्राप्ते ताह—**स्वरतिसूतीति वेडिति**। **सस्वरिथ -सस्वर्थेति**। सस्वरथुः, सस्वर। सस्वार -सस्वर इत्यपि ज्ञेयम्। **वमयोस्त्विति**। क्रादिनियमान्नित्यमिडित्यन्वयः। अत्र इण्निषेधं शङ्कितुमाह।

(२३८१) **श्र्युकः किति**। श्रिश्च उक् चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी। उक् प्रत्याहारः। अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतम् उका विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'एकाच उपदेशे' इत्यतः एकाच इत्यनुवृत्तं इगन्तेन्वेति। 'नेड्वशि कृति' इत्यतो नेडिति। क्किकतीति सप्तमी षष्ठ्यर्थे। ग्‌च क्‌च क्कौ तौ इतौ यस्येति विग्रहः। गकारस्य चर्त्वेन निर्देशः तदाह—**श्रिञ एकाच इत्यादिना**। गकारप्रश्लेषः किम्? भूष्णुः। 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' इति चकाराद् भूधातोः ग्स्नुः। तस्य गित्त्वादिट् न। कित्त्वे तु स्थास्नुरित्यत्र 'घुमास्था' इति ईत् स्यात्। इण्न स्यादित्यनन्तरं अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः। नन्वियं शङ्का न युज्यते। 'श्र्युकः किति' इति निषेधं बाधित्वा परत्वात् 'स्वरतिसूति' इति विकल्पस्य प्राप्तेरित्यत आह—**परमपीत्यादि सामर्थ्यादित्यन्तम्**। पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः। 'आर्द्धधातुकस्येड्' इत्यादिविधिकाण्डात्प्रागेव 'नेड्वशि कृति' इत्यादिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् 'स्वरति' इति विकल्पोऽप्यनेन बाध्यते इत्यर्थः। परमपीत्यादिः प्राप्ते इत्यन्तः शङ्काग्रन्थः। परिहरति—**क्रादिनियमान्नित्यमिडिति**। प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावान् इण्निषेधः स लिटि चेत् तर्हि क्रादिभ्य एवेत्युक्तत्वादिति भावः। लुटि स्वरिता–स्वर्ता। लृटि स्ये 'स्वरति' इति विकल्पं निरस्यति—**परत्वादिति**। स्वरतु। अस्वरत्। **स्व-**

स्वर्यात्। अस्वारीत्, अस्वारिष्टाम्। अस्वार्षीत्, अस्वार्ष्टाम्। ९३३ स्मृ चिन्तायाम्। ९३४ ह्वृ संवरणे। ९३५ सृ गतौ। क्रादित्वान्नेट्। ससर्थ। ससृव। रिङ्। स्रियात्। असार्षीत्, असार्ष्टाम्। (२३८२) सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ३।१।५६॥ एभ्यश्च्लेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि। इह लुप्तशपा शासिना साहचर्यात् सर्त्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते। तेन भ्वाद्योर्नाङ्। शीघ्रगतौ तु 'पाघ्राध्मा' (सू २३६०) इति शिति धौरादेशः। धावति। ९३६

र्यादिति। आशीर्लिङि 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः। **अस्वारीदिति**। 'स्वरति' इति इट्पक्षे वृद्धिरिति भावः। **अस्वार्षीदिति**। इडभावे 'सिचि वृद्धिः' इति वृद्धिरिति भावः। **स्मृ चिन्तायामिति**। अयमप्यनिट्। स्मरति। लिटि 'ऋतश्च' इति कित्यपि गुणः। णलि तु गुणे उपधावृद्धिः। सस्मार, सस्मरतुः, सस्मरुः। ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः थलि नित्यनिषेधः, सस्मर्थ, सस्मरथुः, सस्मर। सस्मार--सस्मर, सस्मरिव, सस्मरिम। स्मर्ता। लृटि स्ये 'ऋद्धनोः' इति इट् स्मरिष्यति। स्मरतु। अस्मरत्। स्मरेत्। आशीर्लिङि 'गुणोऽर्ति' इति गुणः, स्मर्यात्। लुङि सिचि वृद्धौ रपरत्वम् अस्मार्षीत्। अस्मरिष्यत्। **ह्वृ संवरणे इति**। अयमपि स्मृधातुवत्। **सृ गताविति**। ऋदन्तोऽयमनिट्। सरति। लिटि संयोगादित्वाऽभावात् 'ऋतश्चे'ति गुणो न। ससार, सस्रतुः, सस्रुः। **क्रादित्वान्नेडिति**। सृधातोः क्रादिस्थत्वादिति भावः। **ससर्थेति**। क्रादित्वात्थल्यपि नित्यं निषेध इति भावः। सस्रथुः, सस्र। ससार--ससर, ससृव, ससृम। इत्यपि ज्ञेयम्। सर्ता। लृटि 'ऋद्धनोः' इति इट्—सरिष्यति। सरतु। असरत्। सरेत्। आशीर्लिङि संयोगादित्वाऽभावात्, 'गुणोऽर्ति' इति न गुणः, किन्तु 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङित्याह—**रिङिति**। **स्रियादिति**। रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यान्न दीर्घ इति भावः। **असार्षीदिति**। सिचि वृद्धौ रपरत्वम्। अत्र च्लेरङमाशङ्कितुमाह।

(२३८२) **सर्ति**। च्लि लुङीत्यनुवर्तते। 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः' इत्यतः कर्तरि, चङिति। तदाह--**एभ्य इति**। ततश्च प्रकृते 'असार्षीत्' इत्यत्र अङ् स्यादिति शङ्का सूचिता। तां परिहरति--**इह लुप्तेत्यादिना**। इह अङ्विधौ शास्तीत्यनेन लुप्तविकरणः शासिर्गृह्यते इति निर्विवादम्, तस्य विकरणान्तराभावात्। एवं च तत्साहचर्यात् सृधातुः ऋधातुश्च जौहोत्यादिकौ श्लुविकरणावेव गृह्येते इत्यर्थः, लुप्तविकरणत्वसाम्यादिति भावः। **तेनेति**। लुप्तविकरणयोरेव ग्रहणेन भ्वादिगणस्थयोः सृधातुऋधात्वोरङ् नेत्यर्थः। तदेवं सृधातोर्गतिसामान्यवृत्तेरुक्तानि रूपाणि।

ऋ गतिप्रापणयोः। ऋच्छति। (२३८३) **ऋच्छत्यृताम्** ७।४।११॥ तौदादिकस्य ऋच्छतेः ऋधातोः ऋतां च गुणः स्याल्लिटि। णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः। आर, आरतुः, आरुः। (२३८४) **इडत्यर्तिव्ययतीनाम्** ७।२।६६॥ अद् ऋ व्येञ् एभ्यस्थलो नित्यमिट् स्यात्। आरिथ। अर्ता। अरिष्यति। अर्यात्।

यदि शीघ्रगतौ सृधातुः तदा तस्य विशेषमाह—**शीघ्रगतौ त्विति। धौरादेश इति।** धौशब्दस्य 'धौः' इति प्रथमान्तम्। 'धौ' इत्यौकारान्त आदेश इत्यर्थः। 'पाघ्रा' इति सूत्रे सर्तीति श्तिपा निर्देशः। लुप्तविकरणनिर्देशस्तु अविवक्षित इति भावः। 'सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेशः' इतिवार्तिकमभिप्रेत्येदम्। **धावतीति।** शपि सृधातोर्धौभावे आवादेशः। धावतु। अधावत्। धावेत्। **ऋ गतिप्रापणयोः।** अनिट्। 'पाघ्राध्मा' इति शिद्विषये ऋच्छादेशः तदाह—**ऋच्छतीति।** ननु ऋ अतुस् इति स्थिते द्वित्वे, उरदत्वे, रपरत्वे, हलादिशेषे, 'अत आदेः' इति दीर्घे आ ऋ अतुस् इति स्थिते 'असंयोगात्' इति कित्त्वादुत्तरखण्डस्य गुणाऽभावे यणं बाधित्वा परत्वादाद् गुणे आरतुरिति स्यादित्यतस्तत्र गुणविधानमाह।

(२३८३) **ऋच्छत्यृताम्।** 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतो लिटीति, 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इत्यतो गुण इति चानुवर्तते। ऋच्छति ऋ ऋत् एषां द्वन्द्वाद्बहुवचनम्। बहुवचनादेव ऋकारप्रश्लेषो गम्यते। प्रश्लिष्टेन च ऋकारेण ऋधातुरेव गृह्यते। ऋवर्णान्तधातुग्रहणे 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इत्यस्य वैयर्थ्यात्। 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु इति तौदादिकस्य 'ऋच्छती'ति श्तिपा निर्देशः। भौवादिकस्य धातोस्तु ऋग्रहणेनैव सिद्धेः। तदाह—**तौदादिकस्य ऋच्छतेरित्यादिना।** किदर्थमपीदं सूत्रं परत्वादकित्यपि भवति। **णलि प्राग्वदिति।** 'ह्वृ कौटिल्ये' इत्यत्र उक्तया रीत्या कित्सु चरितार्थोऽप्ययं गुणः 'अचो ञ्णिति' इति वृद्ध्यपेक्षया परत्वात् णल्यपि भवति। ततो रपरत्वे उपधावृद्धिरित्यर्थः। **आरेति।** ऋधातोर्लिटि तिपो णलि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे उत्तरखण्डस्य वृद्धौ रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः। **आरतुरिति।** पूर्ववत् द्वित्त्वादौ आ ऋ अतुसिति स्थिते कित्त्वाद् गुणनिषेधे प्राप्ते 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः। आरुरित्यप्येवम्। थलि तु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्' इति ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽपि निषेधे प्राप्ते आह।

(२३८४) **इडत्यर्ति।** पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'अचस्तास्वत्' इत्यतः थलीत्यनुवर्तते। 'विभाषा सृजिदृशोः' इति पूर्वसूत्राद्विभाषाग्रहणमस्वरितत्वान्नानुवर्तते। तदाह—**अद् ऋ इत्यादिना।** आर्द्धधातुकस्येडित्यनुवृत्तौ पुनरिड्ग्रहणं तु 'न

आर्षीत्, आर्ष्टाम्। ९३७ गृ ९३८ घृ सेचने। गरति। जगार। जगर्थ। जग्रिव। रिङ्। ग्रियात्। अगार्षीत्। ९३९ ध्वृ हूर्च्छने। ९४० स्रु गतौ। सुस्रोथ। सुस्रुव। स्रूयात्। 'णिश्रि—' (सू २३१२) इति चङ्। लघूपधगुणादन्तरङ्ग-

---

वृद्ध्यचश्चतुर्थ्यः' इत्यतो नेत्यनुवृत्तिनिवृत्तये इत्याहुः। **आरिथेति**। आरथुः, आरुः। आर, आरिव, आरिम। क्रादिनियामादिट्। **अरिष्यतीति**। 'ऋद्धनोः' इति इट्। ऋच्छतु। आर्च्छत्। **अर्यादिति**। 'गुणोऽर्ति' इति गुणे रपरत्वमिति भावः। **आर्षीदिति**। सिचि वृद्धिः। 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति अङ् तु न, तत्र भौवादिकस्य ऋधातोर्न ग्रहणमित्यनुपदमेवोक्तेरिति भावः। आरिष्यत्। 'ऋद्धनोः स्ये' इति इट्। **गृ घृ सेचने**। अनिटो। **गरतीति। जगार**। असंयोगादित्वात् 'ऋतश्च' इति गुणो न। जग्रतुः, जग्रुः। क्रादिनियमेन इटि प्राप्ते 'अचस्तास्व'दिति नेट्। ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि नेट् तदाह—**जगर्थेति**। जग्रथुः, जग्र। जगार-जगर। **जग्रिवेति**। क्रादिनियमादिट्। जग्रिम। गर्ता। गरिष्यति। 'ऋद्धनोः' इति इट्। गरतु। अगरत्। गरेत्। **रिङिति**। आशीर्लिङि असंयोगादित्वात् 'गुणोऽर्ति' इति गुणाभावे 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङित्यर्थः। **ग्रियादिति**। रीङि प्रकृते रिङ्विधेर्न दीर्घः। **अगार्षीदिति**। सिचि वृद्धौ रपरत्वम्। अगार्ष्टाम्। अगरिष्यत्। 'ऋद्धनोः' इति इट्। घृधातोस्तु भौवादिकस्य घृतं घर्मः घृणा इत्यत्रैव प्रयोगः, नान्यत्रेति 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **ध्वृ हूर्च्छने इति**। हूर्च्छनं कुटिलीभवनम्। ध्वरति। दध्वार। 'ऋतश्च' इति गुणः। दध्वरतुः, दध्वरुः। थलि **'अचस्तास्वत्'** इति क्रादिनियमप्राप्त इट् न। ऋदन्तत्वाच्च भारद्वाजमतेऽपि नेट्। दध्वर्थ, दध्वरथुः, दध्वर। दध्वार-दध्वर, दध्वरिव, दध्वरिम। क्रादिनियमादिट्। ध्वर्ता। 'ऋद्धनोः' इति इट्-ध्वरिष्यति। ध्वरतु। अध्वरत्। ध्वरेत्। आशीर्लिङि 'गुणोऽर्ति' इति गुणः। ध्वर्यात्। अध्वार्षीत्। अध्वरिष्यत्। **स्रु गतौ**। अनिट्। स्रवति। सुस्राव। अतुसादौ कित्त्वात् गुणाभावे उवङ्। सुस्रुवतुः, सुस्रुवुः। क्रादित्वान्नेट्। तदाह—**सुस्रोथेति**। सुस्रुवथुः, सुस्रुव। सुस्राव-सुस्रव। **सुस्रुवेति**। क्रादित्वान्नेट्। सुस्रुमेत्यपि ज्ञेयम्। स्रोता। स्रोष्यति। स्रवतु। अस्रवत्। स्रवेत्। **स्रूयादिति**। 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः। लुङि विशेषमाह— **णिश्रीति। चङिति**। 'चङि' इति द्वित्वमित्यपि द्रष्टव्यम्। ननु असुस्रु अ त् इति स्थिते रेफादुत्तरस्य उकारस्य 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयो'रिति गुणस्य चङ्निमित्तकस्य ङित्त्वान्निषेधेऽपि उवङपेक्षया परत्वात् तिपं निमित्तीकृत्य रेफादुकारस्य लघूपधगुणः स्यादित्यत आह—**लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङिति**।

त्वादुवङ् । असुस्रुवत् । ९४१ षु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुषोथ-सुषविथ । सुषुविव । सोता । (२३८५) **स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ७ । २ । ७२ ॥** एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां जिद्भ्यां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे–असौषीत् । ९४२ श्रु श्रवणे । (२३८६) **श्रुवः शृ च ३ । १ । ७४ ॥** श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च शब्विषये । शपोऽपवादः । नोर्ङित्त्वाद्धातोर्गुणो न । शृणोति, शृणुतः । (२३८७) **हुश्नुवोः सार्वधातुके ६ । ४ । ८७ ॥** जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोग-

---

बहिर्भूततिवपेक्षत्वाल्लघूपधगुणः बहिरङ्गः । अन्तर्गतचङपेक्षत्वादुवङन्तरङ्गः । अतः उवङेव भवति । परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादिति भावः । **असुस्रुवदिति** । अस्रोष्यत् । **षु प्रसवेति** । अत्र प्रसवशब्दस्य गर्भमोचनपरत्वभ्रमं वारयति—**प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति** । 'ओं प्रणयेति ब्रह्मा प्रसौति' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । षोपदेशोऽयम् । शपि उवङं बाधित्वा परत्वात् सार्वधातुकयोरिति गुणः । सवति । सुषाव । अतुसादौ कित्त्वाद् गुणाऽभावे उवङ् । सुषुवतुः, सुषुवुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह—**सुषविथ-सुषोथेति** । अकित्त्वाद् गुण इति भावः । सुषुवथुः, सुषुव । सुषाव--सुषव । वमयोस्तु क्रादिनियमान्नित्यमिट् तदाह—**सुषुविवेति** । कित्त्वाद् गुणाभावे उवङ् । **सोतेति** । सोष्यति । सवतु । असवत् । सवेत् । सूयात् । लुङि असौषीदिति प्राप्ते ।

(२३८५) **स्तुसुधूञ्भ्यः** । 'इडत्यर्ति' इत्यतः इडित्यनुवर्तते । 'अञ्जेः सिचि' इत्यतः सिचीत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते तदाह—**एभ्यः सिच इति** । **असावीदिति** । सिचि वृद्धौ 'इट ईटि' इति सिज्लोपः । **पूर्वोत्तराभ्यामिति** । स्तुञ्धूञ्भ्यामित्यर्थः । **सुनोतेरिति** । षुञ् अभिषवे इति श्नुविकरणस्येत्यर्थः । **असौषीदिति** । इडभावे सिचि वृद्धिः इति भावः । असोष्यत् । **श्रु श्रवणे इति** । उदन्तोऽयमनिट् ।

(२३८६) **श्रुवः शृ च** । 'शृ' इति लुप्तप्रथमाकम् । चकारेण 'स्वादिभ्यः श्नुः' इति सूत्रस्थः श्नुः समुच्चीयते । तदाह—**श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्चेति** । **शपोऽपवाद इति** । अनेन शब्विषये कर्त्रर्थसार्वधातुक एवास्य प्रवृत्तिः सूचिता । **श्नोर्ङित्त्वादिति** । 'सार्वधातुकमपित्' इत्यनेनेति भावः । **शृणोतीति** । तिपमाश्रित्य श्नोर्गुणः । तसादीनां ङित्वात् श्नोर्न गुणः । तदाह—**शृणुत इति** । शृणु अन्तीति स्थिते अन्तेः ङित्वात् श्नोर्गुणनिषेधे सति उवङि प्राप्ते ।

(२३८७) **हुश्नुवोः** । श्नोः प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'इणो यण्' इत्यतः यण्

पूर्ववर्णस्य यण्स्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि, शृण्वः-शृणुवः, शृण्मः-शृणुमः । शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु । शृणवानि । शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् । ९४३ ध्रु स्थैर्ये । ध्रवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि । ९४४ दु ९४५ द्रु गतौ । दुदोथ-दुदविथ । दुदुविव । दुद्रोथ ।

इत्यनुवर्तते,'अचि श्नु' इत्यतः अचीति । तस्य सार्वधातुकविशेषणत्वात्तदादिविधिः । 'एरनेकाचः' इति सूत्रम् एरितिवर्जमनुवर्तते । 'ओः सुपि' इत्यतः ओरिति षष्ठ्यन्तम्। तदाह—**जुहोतेरित्यादिना ।** असंयोगपूर्वस्येति तु उकारस्य विशेषणं न तु श्नु-विशेषणम् । तेन आप्नुवन्तीत्यत्र यण् न । हुश्नुवोः किम् ? योयुवति । अत्र युधातोर्यङ्लुकि 'अदभ्यस्तात्' इति झेरदादेशे योयु अति इति स्थिते अनेकाजङ्गावयवस्य असंयोगपूर्वस्य उकारस्य यण् न भवति । अत्र भाष्ये 'बहुलं छन्दसि' इत्यनुवृत्तौ 'यङोऽचि च' इति विहितस्य यङ्लुकः छान्दसत्वात् 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्द्धधातुकत्वाश्रयणादेव योयुवतीत्यत्र यणभावसिद्धेः हुश्नुग्रहणं भाषायामपि क्वचित् यङ्लुकं ज्ञापयतीत्युक्तम् । तथा च भाषायामपि अनेकाचः असंयोगपूर्वकोकारान्ताद्योयुवतीत्यादौ यङ्लुक्सिद्धेः । तत्र यणभावार्थं हुश्नुग्रहणमिति फलति । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादुदाहृतोवर्णान्तादन्यत्रापि क्वचिद्यङ्लुक् सिध्यति । एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये—'हुश्नुग्रहणं ज्ञापयति-भाषायामपि यङ्लुक् भवति' इत्युक्त्वा 'किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, बेभिदीति चेच्छिदीति इत्येतत्सिद्धं भवति' इत्युक्तम् । अत्र भिदिच्छिद्योरेव ग्रहणादुदाहृतोकारान्तादन्यत्र भवन् यङ्लुक् आभ्यामेव भवति, न त्वन्यत्रेत्याहुः । भिदिच्छिद्योर्ग्रहणं प्रदर्शनमात्रमित्यन्ये । **शृण्वन्तीति ।** शृणुथः शृणुथ—इत्यपि ज्ञेयम् । 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः' इत्यभिप्रेत्याह—**शृण्व इत्यादि ।** शुश्राव, शुश्रुवतुः, शुश्रुवुः । थलि वमयोश्च क्रादित्वान्नित्यमिण्निषेधः । तदाह—**शुश्रोथ । शुश्रुवेति ।** शुश्रुम इत्यपि ज्ञेयम् । श्रोता । श्रोष्यति । शृणोतु--शृणुतात्, शृणुताम् , शृणुवन्तु । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति हेर्लुकं मत्वा आह—**शृण्विति ।** शृणुतात् , शृणुतम् , शृणुत । **शृणवानीति ।** आटः पित्त्वेन ङित्त्वाऽभावाद् गुण इति भावः । **ध्रु स्थैर्ये इति ।** अनिट् । ध्रुवति । दुध्राव, दुध्रुवतुः, दुध्रुवुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । दुध्रविथ--दुध्रोथ, दुध्रुवथुः, दुध्रुव । दुध्राव--दुध्रव, दुध्रुविव, दुध्रुविम । क्रादिनियमादिट् । ध्रोता । ध्रोष्यति । ध्रवतु । अध्रवत् । ध्रवेत् । ध्रूयात् । अध्रौषीत् । अध्रोष्यत् । **दु द्रु गताविति ।** अनिटौ । दवति । द्रवति । दुदाव, दुदुवतुः, दुदुवुः । दुद्राव, दुद्रुवतुः, दुद्रुवुः । अस्य भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह--**दुदोथ दुदविथेति ।** दुदुवथुः, दुदुव । दुदाव--

दुद्रुव । 'णिश्रि—' (सू २३१२) इति चङ् । अदुद्रुवत् । ९४६ जि ९४७ ज्रि अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आद्ये सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । 'विपराभ्यां जेः' (सू २६८५) । तङ् । 'पराजेरसोढः' (सू ५८९) इत्यपादानत्वम् । अथ डीङन्ता ङितः । ९४८ ष्मिङ् ईषद्धसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिढ्वे-सिष्मियिध्वे । ९४९ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे । ९५० गाङ् गतौ । गाते, गाते, गाते । इष्ट एत्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ इटि—अगे ।

दुदव । वमयोः क्रादिनियमादिडित्याह—दुदुविवेति । द्वितीयस्य क्रादित्वात्थलि नित्यं नेट् । तदाह—दुद्रोथेति । दुद्रुवथुः, दुद्रुव । दुद्राव-दुद्रव । वमयोः क्रादित्वान्नेट् तदाह—दुद्रुवेति । दोता । द्रोता । दोष्यति । द्रोष्यति । दवतु । द्रवतु । अदवत् । अद्रवत् । दवेत् । द्रवेत् । दूयात् । द्रूयात् । अदौषीत् । चङिति । द्रुधातोरिति भावः । अदुद्रुवदिति । चङीति द्वित्वम् । ङित्वाद् गुणनिषेधे उवङिति भावः । अदोष्यत् । अद्रोष्यत् । जि ज्रि अभिभवे इति । अनिट् । न्यूनीकरणमिति । नीचीकरणमित्यर्थः । न्यूनीभवनमिति । क्षीणवलीभवनमित्यर्थः । शत्रून् जयतीति । नीचीकरोतीत्यर्थः । ननु जिधातोः परस्मैपदित्वात् पराजय इति कथमात्मनेपदमित्यत आह—विपराभ्यामिति । ननु पराजयस्य अध्ययनेन संश्लेषविश्लेषयोरभावात् कथं पराजयं प्रत्यध्ययनस्याऽपादानत्वमित्यत आह—पराजेरिति । जयति । लिटि 'सन्लिटोर्जेः' इति कुत्वम् । जिगाय, जिग्यतुः, जिग्युः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । जिगयिथ-जिगेथ, जिग्यथुः, जिग्य । जिगाय-जिगय । वमयोः क्रादिनियमादिट् । जिग्यिव, जिग्यिम । जेता । जेष्यति । जयतु । अजयत् । जयेत् । जीयात् । अजैषीत् , अजैष्टाम् , अजैषुः । अजैषीः, अजैष्टम् , अजैष्ट । अजैषम् , अजैष्व, अजैष्म । अजेष्यत् । इति धेडादयोऽजन्ताः परस्मैपदिनः । अथ डीङन्ता ङित इति । 'डीङ् विहायसा गतौ' इत्येतत्पर्यन्ताः ङित्वादात्मनेपदिन इत्यर्थः । 'ष्मिङ् ईषद्धसने' । षोपदेशोऽयम् । स्मयते इति । 'धात्वादे'रिति षस्य सः । सिष्मिये इति । कित्त्वाद् गुणाभावे इयङ् । आदेशसकारत्वादुत्तरखण्डे सस्य षः । सिष्मियाते, सिष्मियिरे । क्रादिनियमादिट् । सिष्मियिषे, सिष्मियाथे । 'विभाषेटः' इति मत्वा आह—सिष्मियिढ्वे-सिष्मियिध्वे इति । स्मेता । स्मेष्यते । स्मयताम् । अस्मयत । स्मयेत । स्मेषीष्ट । अस्मेष्ट । अस्मेष्यत । गुङ्धातुरनिट् । गुणः ओकारः, अवादेश इति विशेषः । गाङ्धातुरनिट् । गाते इति । लटस्तादेशे शपि सवर्णदीर्घे टेरेत्वमिति भावः ।

गेत, गेयाताम्, गेरन् । गासीष्ट । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (सू २४६१) इति सूत्रे इङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं, न त्वस्य । तेनाङित्त्वात् 'घुमास्था–' (सू २४६०) इतीत्त्वं न । अगास्त । आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः ।

आतामि तथैव रूपमाह—**गाते इति ।** गा अ आतामिति स्थिते परत्वात् सवर्णदीर्घे, अतः परस्य दीर्घाकारस्याभावात् 'आतो ङितः' इति इञ् न भवति । झास्यपि तथैव रूपमाह—**गाते इति ।** शपा सह आकारस्य सवर्णदीर्घे, 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झस्य अदादेशे टेरेत्वमिति भावः । गासे, गाथे, गाध्वे । लोट उत्तमपुरुषैकवचने विशेषमाह—**इट इति ।** गा अ इ इति स्थिते सवर्णदीर्घे सति इट एत्वे कृते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'गै' इति रूपमित्यर्थः । गावहे, गामहे । लिटि अजादौ आल्लोपः । जगे, जगाते, जगिरे । क्रादिनियमादिट् । जगिषे, जगाथे, जगिध्वे । जगे, जगिवहे, जगिमहे । गाता । गास्यते । गाताम्, गाताम्, गाताम् । गास्व, गाथाम्, गाध्वम् । गै, गावहै, गामहै । अगात्, अगाताम्, अगात । अगाथाः, अगाथाम्, अगाध्वम् । **लङ इटीति ।** अगा अ इ इति स्थिते टिदादेशत्वाऽभावे सवर्णदीर्घे आद्गुणे 'अगे' इति रूपमित्यर्थः । अगावहि, अगामहि । **गेतेति ।** लिङस्तादेशे शपि गा अ त इति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे यलोपे आद्गुण इति भावः । **गेयातामिति ।** गा अ आतामिति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे आद्गुण इति भावः । **गेरन्निति ।** झस्य रन्भावे गा अ रन् इति स्थिते, सवर्णदीर्घे, सीयुटि, सलोपे, यलोपे, आद्गुण इति भावः । गेथाः, गेयाथाम्, गेध्वम् । गेय, गेवहि, गेमहि । आशीर्लिङि आह—**गासीष्टेति ।** गासीयास्ताम्, गासीरन् । गासीष्ठाः, गासीयास्थाम्, गासीध्वम् । गासीय, गासीवहि, गासीमहि । ननु गासीष्टेत्यादौ 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' इति ञ्णिद्भिन्नप्रत्ययस्य ङित्त्वविधानेन सीयुडागमविशिष्टप्रत्ययस्य ङित्त्वात् 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति हलादौ क्ङिति विहितमीत्त्वं स्यादित्यत आह—**गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे इति ।** 'इङ्' इत्यनुवृत्तौ 'गाङ् लिटि' इति विहितस्य गाङादेशस्यैव गाङ्कुटादिसूत्रे ग्रहणं, न त्वस्य गाधातोरित्यर्थः । एतच्च 'गाङ् लिटि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्[1] । **तेनेति ।** गाङ्कुटादिसूत्रे प्रकृतस्य गाधातोरग्रहणेनेत्यर्थः । लुङ्याह—**अगास्तेति ।** अगासाताम्, अगासत । अगास्थाः, अगासाथाम्, अगाध्वम् । अगासि, अगास्वहि, अगास्महि । अगास्यत । **आदादिकोऽयमिति ।** ततश्च 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुगिति भावः ।

---

(१) स्थानिनो ङित्कार्यलाभे सिद्धे पुनः गाङ् इत्यत्र ङकारोच्चारणं गाङ्ग्रहणेऽस्यैव ग्रहणार्थमित्येव कल्पनामूलकव्याख्यानादित्यर्थः ।

९५१ कुङ् ९५२ घुङ् ९५३ उङ् ९५४ ङुङ् शब्दे। अन्ये तु उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् इत्याहुः। कवते। चुकुवे। घवते। अवते। ऊवे। 'वार्णादाङ्गं बलीयः' (प ५६) इत्युवङ्। ततः सवर्णदीर्घः। ओता। ओष्यते। ओषीष्ट। औष्ट। ङवते। ञुङुवे। ङोता। ९५५ च्युङ् ९५६ ज्युङ् ९५७ प्रुङ् ९५८ प्लुङ् गतौ। क्लुङ् इत्येके। ९५९ रुङ् गतिरेषणयोः। रेषणं हिंसा। रुरुवे। रवितासे। ९६० धृङ् अवध्वंसने। धरते। दध्रे। ९६१ मेङ् प्रणिदाने। प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च। प्रणि-

---

फले तु न भेद इति। शपो लुकि सति गाते इत्याद्येव रूपम्। तस्मिन्नसत्यपि गाअ ते इत्यादौ सवर्णदीर्घे सति तदेव रूपमिति न रूपभेद इत्यर्थः। **कुङ् घुङ् उङ् ङुङ् शब्दे इति**। चत्वारोऽपि ङितः। आद्यद्वितीयचतुर्थाः कवर्गप्रथमचतुर्थ-पञ्चमाद्याः। तृतीयस्तु केवल उवर्णः। **अन्ये त्विति**। आद्यः केवलोवर्णो ङित्। इतरे तु पञ्च क्रमेण कवर्गाद्याः। तत्र कुङ्धातोरुदाहरति—**कवते इति**। लिटि अजादौ कित्त्वाद् गुणाभावे उवङ्। तदाह—**चुकुवे इति**। चुकुवाते, चुकुविरे। क्रादिनियमादिट्। चुकुविषे, चुकुवाथे, चुकुविध्वे। चुकुवे, चुकुविवहे, चुकुविमहे। कोता। कोष्यते। कवताम्। अकवत। कवेत। कोषीष्ट। अकोष्ट। अकोष्यत। एवं खवते इत्यादि। उङ्धातोराह—**अवते इति। ऊवे इति**। उ उ ए इति स्थिते द्वितीयस्य उवर्णस्य उवङि कृते सवर्णदीर्घे इति भावः। ननु उवङः बहिर्भूत-प्रत्ययापेक्षया बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे सवर्णदीर्घे कृते ऊ ए इति स्थिते उवङि ऊवे इत्येवोचितमित्याह—**वार्णादिति**। ऊवाते, ऊविरे। क्रादिनियमादिट्। ऊविषे, ऊवाथे, ऊविध्वे। ऊवे, ऊविवहे, ऊविमहे। **ओता। ओष्यते इति**। आवत। अवेत। ओषीष्ट। औष्ट। औष्यत इत्यपि ज्ञेयम्। ङुङ्धातोर्लटि ङवते इति रूपमुक्तम्। सम्प्रति लिटि रूपमाह—**ञुङुवे इति**। 'कुहोश्चुः' इति ङकारस्य स्थानिनः चुर्भवन् स्थानसाम्यस्य पञ्चस्वभावादाभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यस्य पञ्चस्वप्यवि-शिष्टत्वादल्पप्राणानुनासिक्यसाम्यात् ञकारः। प्रथमतृतीयौ न तु भवतः, आनुना-सिक्याभावात्। च्युङादयोऽप्युवर्णान्ता अनिटः कुङ्धातुवत् ज्ञेयाः। **रुङ् गतीति**। सेट्कोयम्। 'ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णु' इत्यनिट्सु पर्युदासात्। तदाह—**रवितासे इति**। धृङ्धातुरनिट्। **दध्रे इति**। कित्त्वाद् गुणनिषेधे ऋकारस्य यण्। दध्राते, दध्रिरे। क्रादिनियमादिट्। दध्रिषे, दध्राथे, दध्रिध्वे। दध्रे, दध्रिवहे, दध्रिमहे। धर्ता। लृटि स्ये 'ऋद्धनोः' इति इटि धरिष्यते। धरताम्। अधरत। धरेत। आशीर्लिङि सीयुटि 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः। धृषीष्ट। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक्। अधृत, अधृषाताम्, अधृषत। अधरिष्यत। **मेङ् प्रणिदाने। प्रत्यर्पितमिति**। प्रणि-

मयते। 'नेर्गद–' (सू २२८५) इति णत्वम्। तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात्। ९६२ देङ् रक्षणे। दयते। (२३८८) **दयतेर्दिगि लिटि ७। ४। ९॥** दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यते इति वृत्तिः। दिग्ये। (२३८९) **स्थाघ्वोरिच्च १। २। १७॥** अनयोरिदादेशः स्यात्

दानशब्दे, 'प्रणिमयते' इत्यत्र च 'नेर्गद' इति णत्वमित्यर्थः। ननु 'प्रणिमयते' इत्यत्र णत्वमिदं न सम्भवति, शिद्विषये आत्त्वाऽभावेन मारूपाऽभावात्। तथा प्रणिमानशब्देऽपि णत्वं न सम्भवति, तत्र मेङः कृतात्त्वस्य लाक्षणिकमारूपत्वात्। 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इत्याश्रित्य मेङोऽपि कृतात्त्वस्य णत्वविधौ ग्रहणे तु मीनातिमिनोत्योरात्त्वे प्रनिमाता प्रनिमास्यति इत्यत्रापि नेर्णत्वापत्तिरित्यत आह—**तत्रेति**। तत्र 'नेर्गद' इति णत्वविधौ घुमेत्यस्य स्थाने 'घुप्रकृतिमाङि'ति पठित्वा तत्र प्रकृति–शब्दस्य घुमाङ्प्रकृतिपरत्वमाश्रित्य घौ, माङ्धातौ, घुमाङ्प्रकृतौ च परतः इति पर्यवसानमाश्रित्य माप्रकृतेर्ङितो मेङ्धातोः कृतात्त्वस्यापि ग्रहणस्य भाष्यकृता अभ्युपगतत्वादित्यर्थः। एवञ्च 'प्रणिमयते इत्यत्र नाऽव्याप्तिः, मेङः कृतात्त्वमाप्रकृतित्वे सति ङित्वात्। नापि मीनातिमिनोत्योरात्त्वे प्रनिमाता प्रनिमास्यतीत्यत्र अतिव्याप्तिः, मारूपस्य ङित्त्वाऽभावादिति भावः। एतच्च घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थितम्। ममे, ममाते, ममिरे। क्रादिनियादिट्। ममिषे, ममाथे, ममिध्वे। ममे, ममिवहे, ममिमहे। माता। मास्यते। मयताम्। अमयत। मयेत। मासीष्ट। अमास्त। अमास्यत। देङ्धातुर्मेङ्वत्।

(२३८८) **दयतेर्दिगि**। 'दिगी'ति लुप्तप्रथमाकम्। देङ्धातोः दिगि इत्यादेशः स्याल्लिटीत्यर्थः। ननु लिट एशादौ दिग्यादेशे कृते द्वित्वे सति दिदिग्ये इत्यादि स्यादित्यत आह – **दिग्यादेशेनेति**। एतच्च भाष्ये स्पष्टम्। **वृत्तिरिति**। भाष्यस्याप्युपलक्षणम्। क्रादिनियमादिट् दिग्यिषे, दिग्याथे, दिग्यिध्वे। दिग्ये, दिग्यिवहे, दिग्यिमहे। दाता। दास्यते। दयताम्। अदयत। दयेत। दासीष्ट। लुङि सिचि अदास् त इति स्थिते।

(२३८९) **स्थाघ्वोरिच्च**। 'असंयोगाल्लिट्' इत्यतः क्दिति 'हनस्सिच्'

---

(१) इदमुपलक्षणं भाष्यस्यापि। अयम्भावः दयतेर्लिटि परे दिग्यादेशद्वित्वयोः प्राप्तौ 'येन नाप्राप्ति' न्यायेन दिग्यादेशे पुनर्बाध्यस्य द्वित्वस्याप्रवृत्तिः यासुड्विषये सायुट इवेति। न चैवम् "अस्तेर्भूः" (२। ४। ५२) इत्यनेनापि लिड्विषयकेन द्वित्वबाधः स्यादिति वाच्यम्। तत्र आर्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात्। प्रकृते लिटीति परसप्तम्येव लक्ष्यानुसारादिति।

सिच्च कित्स्यात् तङि । अदित । अदिथाः । अदिषि । ९६३ श्यैङ् गतौ । श्यायते । शश्ये । ९६४ प्यैङ् वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता । ९६५ त्रैङ् पालने । त्रायते । तत्रे । ९६६ पूङ् पवने । पवते । पुपुवे । पविता । ९६७ मूङ् बन्धने । मवते । ९६८ डीङ् विहायसा गतौ । डयते । डिड्ये । डयिता । ९६९ तॄ प्लवनतरणयोः । (२३९०) ॠत इद्धातोः ७ । १ । १०० ॥ ॠत-

---

इत्यतः सिजिति चानुवर्तते । तदाह—**अनयोरित्यादिना ।** परस्मैपदेषु नेदं प्रवर्तते, तत्र 'गातिस्था' इति सिचो लुका लुप्तत्वात् । अत एव 'लिङ्सिचौ' इति सूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम्, व्यावर्त्याऽभावात् । **अदितेति ।** इत्वे कृते 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक् । त इत्यस्य ङित्त्वादिकारस्य न गुणः । आतामादौ तु इत्वे कृतेऽपि सिचो न लुक्, झलि परत एव लुग्विधेः । सिचः कित्त्वादिकारस्य न गुणः । अदिषाताम्, अदिषत । अदिथाः, अदिषाथाम्, अदिढ्वम् । **अदिषीति ।** अदिष्वहि, अदिष्महि । अदास्यत इत्यपि ज्ञेयम् । **श्यैङ् गतौ । श्यायते इति ।** शपि आयादेशः । शिद्विषयत्वादात्त्वं नेति भावः । **शश्ये इति ।** एशि आत्त्वे आतो लोपः । शश्याते, शश्यिरे । क्रादिनियमादिट् । शश्यिषे, शश्याथे, शश्यिध्वे । शश्ये, शश्यिवहे, शश्यिमहे । श्याता । श्यास्यते । श्यायताम् । अश्यायत । श्यायेत । श्यासीष्ट । अश्यास्त । अश्यास्यत । प्यैङ्धातुरपि श्यैङ्वत् । त्रैङ्प्येवम् । **पूङ् पवने इति ।** सेट्, ऊदन्तानामनिट्सु पर्युदासात् । **पवते इति ।** शपि गुणः अवादेशः । पुपुवे **इति ।** कित्त्वाद् गुणाऽभावे उवङ् । पुपुवाते, पुपुविरे । पुपुविषे, पुपुवाथे, पुपुविध्वे । पुपुवे, पुपुविवहे, पुपुविमहे । पविता । पविष्यते । पवताम् । अपवत । पवेत । पविषीष्ट । अपविष्ट । अपविष्यत । मूङ्धातुरप्येवम् । **डीङ् विहायसा गताविति ।** आकाशेन गमने इत्यर्थः । सेडयम्, अनिट्सु डीङः पर्युदासात् । **डयते इति ।** शपि ईकारस्य गुणे अयादेश इति भावः । **डिड्ये इति ।** क्ङित्वाद् गुणाऽभावे ईकारस्य यणिति भावः । डिड्याते, डिड्यिरे । डिड्यिषे, डिड्याथे, डिड्यिध्वे । डिड्ये, डिड्यिवहे, डिड्यिमहे । डयिता । डयिष्यते । डयताम् । अडयत । डयेत । डयिषीष्ट, डयिषीयास्ताम्, डयिषीरन् । डयिषीष्ठाः, डयिषीयास्थाम्, डयिषीढ्वम्--डयिषीध्वम् । डयिषीय, डयिषीवहि, डयिषीमहि । अडयिष्ट । अडयिष्यत । इति स्मिङादयो डीङन्ता ङितः । तॄधातुः सेट् परस्मैपदी । अनिट्सु ॠदन्तपर्युसासात्सेट् ।

(२३९०) **ॠत इद्धातोः ।** 'ॠत्' इति धातोर्विशेषणम् । तदन्तविधिः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । तदाह—**ॠदन्तस्येति ।** धातोः किम् ? मातॄणाम् । तथा च

न्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात्। 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन' (वा ४३७३) तरति। 'ऋच्छत्यृताम्' (सू २३८३) इति गुणः। 'तॄफल—' (सू ४३०१ इत्येत्वम्। तेरतुः, तेरुः। (२३९१) वॄतो वा ७। २। ३८॥ वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि। तरिता-तरीता। अलिटि इति किम्? तेरिथ। 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः। तीर्यात्। (२३९२) सिचि च परस्मैपदेषु ७। २। ४०॥ अत्र वॄत इटो दीर्घो न। अतारिष्टाम्। अथाष्टावनुदात्तेतः। ९७० गुप गोपने। ९७१ तिज निशाने। ९७२ मान पूजायाम्। ९७३ बध बन्धने। (२३९३) गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ३। १। ५॥ (२३९४) मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ३। १। ६॥ सूत्रद्वयो-

---

तरति, पिपर्ति। ततार, पपार इत्यादौ ऋकारस्य शपि तिपि णलि च परे गुणवृद्धी बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् इत्वम् उत्वं च स्यादिति शङ्का प्राप्ता। तां परिहर्तुमाह—**इत्वोत्वाभ्यामिति**। ल्यब्लोपे पञ्चमीद्विवचनम्। 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वं 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्वमन्तरङ्गमपि बाधित्वा गुणवृद्धी विप्रतिषेधसूत्रेण परत्वात् स्यातामिति भावः। **तरतीति**। णलि ततार। अतुसादौ कित्वाद् गुणनिषेधमाशङ्क्याह –**ऋच्छत्यॄतामिति**। ततर् अतुस् इति स्थिते अकारस्य गुण शब्देन भावितत्वात् 'न शसददवादिगुणानाम्' इति निषेधमाशङ्क्याह—**तॄफलेति**। **तेरतुः, तेरुः इति**। तेरिथ, तेरथुः, तेर। ततार-ततर, तेरिव, तेरिम।

(२३९१) **वॄतो वा**। वृ ॠत् इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम्। वॄ इति वृङ्वृञोर्ग्रहणम्। 'आर्धधातुकस्येट्' इत्यत इडित्यनुवृत्य षष्ठ्या विपरिणम्यते। 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' इत्यतः अलिटि दीर्घ इत्यनुवर्तते। तदाह—**वृङ् वृञ्भ्यामित्यादि। तरिता तरीतेति**। इटो दीर्घविकल्पः। गुणे रपरत्वम्। तरिष्यति। तरतु। अतरत्। तरेत्। **हलि चेति**। आशीर्लिङि कित्वादॄकारस्य गुणनिषेधे, इत्वे, रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे तीर्यात् इति रूपमित्यर्थः। अतारीत्, अतारिष्टाम् इत्यादौ 'वॄतो वा' इति दीर्घे प्राप्ते।

(२३९२) **सिचि च। अत्रेति**। परस्मैपदपरके सिचि वृङ्वृञ्भ्याम् ॠदन्ताच्च परस्य इटो दीर्घो नेत्यर्थः। 'न लिङि' इत्यतो नेत्यनुवर्तते। **अतारिष्टामिति**। अतारिषुः। अतारिषम्, अतारिष्व, अतारिष्म। अतरिष्यत्। **गुप गोपने इति**। गोपनं रक्षणम्। **तिज निशाने इति**। निशानं तीक्ष्णीकरणम्। **मान पूजायाम्। बध बन्धने इति**। एते चत्वारोऽनुदात्तेत इति स्थितिः।

क्तेभ्यः सन्स्यात्, मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । 'गुपेर्निन्दायाम्' (वा १६८७), 'तिजेः क्षमायाम्' (वा १६८८), 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' (वा १६८९) निग्रहे अपनयने नाशने संशये च, 'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा १६९२), 'बधेश्चित्तविकारे' (वा १६९३), दानेरार्जवे' (वा १६९४), 'शानेर्निशाने' (वा १६९५)। 'सनाद्यन्ताः' (सू २३०४) इति धातुत्वम्। (२३९५) सन्यङोः ६।१।९॥ सन्नन्तस्य[1] यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य। अभ्यासकार्यम्। गुपिप्रभृतयः किद्भिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतः। दानशानौ तु स्वरितेतौ। एते नित्यं सन्नन्ताः। अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धकाः चुरादयः।

(२३९३) गुप्तिज्किद्भ्यः। (२३९४) मान्बध। गुप्तिजौ इह पठितौ। 'कित निवासे' इत्यनुपदमेव परस्मैपदिषु पठिष्यते। एभ्यस्त्रिभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययः स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः। मानधातुर्बधधातुश्च इह पठितौ। दान खण्डने, शान तेजने इत्यनुपदमेव स्वरितेत्सु पठिष्येते। एभ्यश्चतुर्भ्यः सन् स्यादिति द्वितीयसूत्रे प्रथमखण्डस्यार्थः। 'अभ्यासस्ये'ति च्छेदः। अभ्यासस्य विकारः अभ्यासः। स च 'सन्यतः' इति इत्त्वमेव नतु ह्रस्वः इति 'गुणो यङ्लुकोः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ततश्च मान्बधदान्शानामभ्यासावयवस्य इकारस्य सन्सन्नियोगशिष्टो दीर्घश्च स्यादिति द्वितीयसूत्रे द्वितीयखण्डस्यार्थः इत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वयस्य फलितमर्थमाह—**सूत्रद्वयेति।** अथ उक्तसनोः वृत्तिकृदाद्युपनिबद्धान् अर्थविशेषानाह—**गुपेर्निन्दायामित्यादिना शानेर्निशाने इत्यन्तेन।** अत्र गोपनाद्यर्थकानां निन्दादौ वृत्तिस्त्वर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वाद् बोध्या। जिज्ञासा-शब्देन जिज्ञासाप्रयोज्यो विचारो लक्ष्यते। मानेर्विचारे इत्येव वृत्तिकृत्। सन्नन्तस्य धातुकार्यप्राप्त्यर्थमाह—**सनाद्यन्ता इति।**

(२३९५) **सन्यङोः।** अवयवषष्ठ्येषा। प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम्। 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति चाधिकृतम्। तदाह-**सन्नन्तस्येत्यादिना।** 'सनि यङि च परे' इति तु न व्याख्येयम्। तथा सति प्रतिपूर्वादिणः सनि अटधातोर्यङि च प्रतीषिषति अटाट्यते इत्यत्र प्रत्ययसहितस्य द्वित्वाऽनापत्तेः। **अभ्यासकार्यमिति।** हलादिशेषादिकमित्यर्थः। **गुपिप्रभृतय इति।** कितधातुभिन्नाः गुप्तिजमानबधाश्चत्वारः 'गुपेर्निन्दाया'मित्यादिनिबद्धनिन्दाद्यर्थका एव अनुदात्तेतः सन्भाज इत्यर्थः। कितधातुस्तु परस्मैपदिषु पठिष्यमाणत्वादुदात्तादेव सन् व्याधिप्रतीकारादिषु पञ्चस्वेवार्थेषु सन्भागिति भावः। **दानशानौ त्विति।** 'दान खण्डने'

---

(१) 'सन्यङोः' इत्यस्य षष्ठीत्वादेव 'सन्यङ्चङक्ष' इति न सूत्रितम्।

अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातोरित्यविहितत्वात्सनोऽत्र नार्ध-धातुकत्वम् । तेनेड्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सांचक्रे । तितिक्षते । मीमांसते । भष्भावः । चर्त्वम् । बीभत्सते । ९७४ रभ राभस्ये । आरभते । आरेभे । रब्धा ।

'शान तेजने' इति धातू स्वरितेतावेव सन्तौ आर्जवे निशाने चाऽर्थे सन्भाजावित्यर्थः, तयोरनुपदमेव स्वरित्सु पाठादिति भावः । **एते नित्यं सन्नन्ता इति** । एते गुपि-जादयः सप्त धातवः 'गुपेर्निन्दाया'मित्यादिनिबद्धेष्वर्थेषु नित्यं सन्नन्ताः । निन्दाद्य-र्थकत्वे सनं विना एषां प्रयोगो नास्तीत्यर्थः । **अर्थान्तरेषु त्विति** । निन्दादिभ्यो-ऽन्येषु धातुपाठनिर्दिष्टेषु तदन्येषु चार्थेषु अनुदात्तानुबन्धरहिताः सन्तश्चौरादिका एव भवन्ति, न तु भौवादिका इत्यर्थः । चुरादिष्वेतेषामनुदात्तानुबन्धकत्वे अनुबन्ध-करणस्य केवलेष्वचरितार्थतया ण्यन्तादकर्तृगेऽपि फले तङ् स्यादिति भावः । नन्वेवं सति भ्वादिगणे गुपादेरनुदात्तानुबन्धकरणं व्यर्थम्, उक्तरीत्या गोपनाद्यर्थकानामेषा-मनुबन्धरहितचौरादिकत्वनियमेन, निन्दाद्यर्थेषु सन्नन्तनियमेन च ततोऽन्यत्र प्रयोगा-भावादित्यत आह- **अनुबन्धस्येति** । गुपादिषु केवलेष्वनुबन्धनिर्देशस्य निष्फलतया अनुबन्धनिर्देशस्य सन्नन्तार्थत्वं विज्ञायत इति कृत्वा सन्नन्तात्तङित्यर्थः । न चैवमपि भ्वादिगणे एषां गोपनाद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ एवेति वाच्यम्, भ्वादौ तदर्थनिर्देशस्य अपाणि-नीयत्वादिति भावः । तदुक्तं भाष्ये -'गुपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्यात्सन्नन्तादात्मने-पदम्' इति । अत्र सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्त्या केवलानामेषां शब्विकरण नां नास्ति प्रयोग इति सूचितम् । तथा चुरादिष्वेषामनुदात्तानुबन्धराहित्यमित्यपि सूचितम् । अन्यथा अनुबन्धकरणस्य केवलेष्वचरितार्थत्वात् सन्नन्तादिव ण्यन्तादपि अकर्तृगे फले आत्मनेपदार्थत्वापातात्सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्तिरसङ्गता स्यादित्यन्यत्र विस्तरः। **धातोरितीति** । आर्द्धधातुकं शेषः इत्यत्र धातोर्विहितः प्रत्यय इतिविहितविशेषणा-श्रयणात् सनश्चास्य धात्वधिकारविहितत्वाऽभावान्नार्द्धधातुकत्वमित्यर्थः । **तेनेति** । सन आर्धधातुकत्वाभावेनेत्यर्थः । **जुगुप्सते इति** । निन्दतीत्यर्थः । गुपेः सनि अनार्द्ध-धातुकत्वादिड्गुणयोरभावे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वमिति भावः । **जुगुप्सांचक्रे इति** । 'कास्प्रत्यया'दित्याम् । जुगुप्सिता । जुगुप्सिष्यते । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत । जुगुप्सेत । जुगुप्सिषीष्ट । अजुगुप्सिष्ट । अजुगुप्सिष्यत । **तितिक्षते इति** । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । तिजेः सनि द्वित्वादि । जस्य कुत्वेन गः, गस्य चर्त्वेन कः, सस्य षत्वमिति विशेषः । **मीमांसते इति** । विचारयतीत्यर्थः । मान्धातोः सनि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे 'सन्यतः' इति इत्वे मान्बधेत्यभ्यासदीर्घे, 'नश्चे'त्यनुस्वारे, मीमांसधातोर्लडादीति भावः । बधधातोः सनि विशेषमाह—

रप्स्यते । ९७५ डुलभष् प्राप्तौ । लभते । ९७६ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । (२३९६) दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ६ । ४ । २५ ॥ (२३९७) रञ्जेश्च ६ । ४ । २६ ॥ एषां शपि नलोपः । स्वजते । परिष्वजते । 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्वं वा' इति व्याकरणान्तरम् । देभतुः । सस्वजे—इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते । 'सदेः परस्य लिटि' (सू २३६१) इति सूत्रे 'स्वञ्जेरुपसंख्यानम्' (वा ४९६८) । अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिषस्वजे । परिषस्वञ्जे । सस्वजिषे । सस्वञ्जिषे । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्-

---

भष्भाव इति । बकारस्य भकार इत्यर्थः । चर्त्वमिति । धस्य तकार इत्यर्थः । तथा च 'भत्से'ति सन्नन्तं सम्पन्नम् । बीभत्सते इति । भष्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वात् बध् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'सन्यतः' इति इत्त्वे 'मान्बध' इति दीर्घे बीभत्सधातोर्लडादीति भावः । तदेवं गुपादिषु सप्तसु सन्नन्तेषु अत्र क्रमे धातुपाठे निबद्धाश्चत्वार उदाहृताः । कितमानशानधातवस्तु अनुपदमेव धातुपाठक्रमे पठिष्यमाणास्तत्र तत्रोदाहरिष्यते । रभ राभस्ये इति । अनिडयम् । राभस्यं शीघ्रीभावः । आङ्पूर्वकस्तु प्रारम्भार्थकः । तदाह—आरभते इति । रब्धेति । 'झषस्तथो'रिति धत्वम्, भस्य जश्त्वम् । रप्स्यत इति । रभताम् । अरभत । रभेत । रप्सीष्ट । अरब्ध । अरप्स्यत । डुलभषिति । डुरित् षकारश्च । 'ड्वितः क्त्रिः' 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इति प्रयोजनम् । अनिट् रभधातुवद्रूपाणि । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे इति । षोपदेशोऽयमनिट्

(२३९६) दंशसञ्ज । (२३९७) रञ्जेश्च । व्याख्यासौकर्याय सूत्रद्वयमुपात्तम् । नलोप इति । नकारस्य लोप इत्यर्थः, 'श्नान्नलोपः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । परिष्वजते इति । 'परिनिविभ्यः' इति षत्वमिति भावः । संयोगात्परत्वाल्लिटः कित्त्वे अप्राप्ते आह—श्रन्थीति । व्याकरणान्तरमिदं पाणिनीयैरपि ग्राह्यमित्याह—देभतुरिति । 'अत एकहल्मध्ये' इति सूत्रभाष्ये 'देभतुः' इत्युदाहृतम् । 'सदेः परस्य लिटि' इति सूत्रभाष्ये सस्वजे इत्युदाहृतम् । ततश्च एकदेशानुमत्या श्रन्थिग्रन्थीत्यादिवाक्यं कृत्स्नं व्याकरणान्तरस्थं भाष्यानुमतमिति विज्ञायत इत्यर्थः । सदेरिति । 'सदः परस्य लिटि' इति षत्वनिषेधसूत्रे स्वञ्जेरपि ग्रहणमित्यर्थः । ततश्च स्वदिस्वञ्ज्योरुत्तरखण्डस्य सस्य षत्वं न स्यादिति लब्धम् । तदाह – अतोऽभ्यासात् परस्येति । परिषस्वजे परिषस्वञ्जे इति । 'परस्ये'त्युक्तेरुत्तरखण्डस्यैव षत्वनिषेधः न त्वभ्यासस्य । कित्त्वपक्षे नलोपः । सस्वञ्जाते–सस्वजाते । सस्वञ्जिरे–सस्वजिरे । क्रादिनियमादिडित्याह—सस्वजिषे सस्वञ्जिषे इति । सस्वञ्जाथे--सस्वजाथे, सस्वञ्जिध्वे--

क्षीष्ट। अस्वङ्क्त। प्रत्यष्वङ्क्त। 'प्राक्सितात्' (सू २२७६) इति षत्वम्। परिनिविभ्यस्तु 'सिवादीनां वा-' वा (सू २३५९) इति विकल्पः। एतदर्थमेव 'उपसर्गात्सुनोति—' (सू २२७०) इत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्योः 'परिनिवि—' (सू २२७५) इत्यत्र पुनरुपादानम्। पर्यष्वङ्क्त-पर्यस्वङ्क्त। ९७७ हद पुरीषोत्सर्गे। हदते। जहदे। हत्ता। हत्स्यते। हदेत। हत्सीष्ट। अहत्त। अथ परस्मैपदिनः। ९७८ ञिष्विदा अव्यक्ते शब्दे। ९७९ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः। चस्कन्दिथ-चस्कन्त्थ। स्कन्त्ता। स्कन्त्स्यति। नलोपः—स्कद्यात्। इरित्वा-

---

सस्वजिध्वे। सस्वञ्जे--सस्वजे, सस्वञ्जिवहे--सस्वजिवहे। सस्वञ्जिमहे--सस्वजिमहे। **स्वङ्क्तेति**। स्वञ्ज् ता इति स्थिते जकारस्य कुत्वेन गकारे सति श्चुत्वसम्पन्नञकारस्य निवृत्तौ नकारस्याऽनुस्वारे तस्य परसवर्णेन ङकारे गकारस्य चर्त्वे रूपम्। एवमग्रेऽपि। **स्वजेतेति**। 'दंशसञ्ज' इति शपि नलोप इति भावः। **स्वङ्क्षीष्ट**। **अस्वङ्क्तेति**। लुङि अस्वञ्ज् स् त इति स्थिते 'झलो झलि' इति सिज्लोपे कुत्वादि पूर्ववदिति भावः। ननु 'प्रत्यष्वङ्क्त' इत्यत्र अटा व्यवधानादुपसर्गस्थादिणः परत्वाऽभावात् कथम् 'उपसर्गात्सुनोति' इति षत्वमित्यत आह—**प्राक् सितादिति**। **परिनिविभ्यस्त्विति**। 'परस्य स्वञ्जेः' इति शेषः। ननु परिनिविभ्यः परस्यापि स्वञ्जेः'परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्' इति नित्यमेव षत्वमुचितम्, 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इत्यटा व्यवधानेऽपि तस्य प्रवृत्तेः। 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिसूत्रे स्वञ्जेः पठितत्वेन स्वञ्जेः 'प्राक्सितात्' इति सूत्रविषयत्वादित्यत आह—**एतदर्थमेवेत्यादि**। **परिनिवि इति**। नित्यषत्वविधौ स्वञ्जिरप्युपात्तः। ततः 'उपसर्गात्सुनोति' इत्येव तस्य षत्वे सिद्धे पुनरुपादानं 'सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि' इत्युत्तरसूत्रे षत्वविकल्पविधौ अनुवृत्त्यर्थमेव सम्पद्यते। परिनिविभ्यः परस्य स्वञ्जेः 'सिवादीनां वा' इति षत्वविकल्पार्थं पूर्वसूत्रे 'परिनिविभ्यः सेव' इत्यत्र स्वञ्जिग्रहणमिति पर्यवस्यतीत्यर्थः। **हद पुरीषोत्सर्गे**। अनिडयम्। क्रादिनियमादिट्। जहदिषे। जहदिध्वे। जहदिवहे। जहदिमहे। **हत्तेति**। लुटि तासि दस्य चर्त्वम्। **अहत्तेति**। 'झलो झलि' इति सिज्लोपः। गुपादयोऽष्टावनुदात्तेतो गताः। **अथ परस्मैपदिन इति**। 'कित निवासे' इत्यन्ता इति शेषः। **ञिष्विदेति**। ञिः आकारश्च इत्। सेट्। स्वेदति। सिष्वेद, सिष्विदतुः, सिष्विदुः। सिष्वेदिथ, सिष्विदथुः, सिष्विद। सिष्वेद, सिष्विदिव, सिष्विदिम। स्वेदिता। स्वेदिष्यति। स्वेदतु। अस्वेदत्। स्वेदेत्। स्विद्यात्। अस्वेदीत्। अस्वेदिष्यत्। स्कन्दिरिति। अनिट्। भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह—**चस्कन्दिथ चस्कन्त्थेति**। अनिट्पक्षे

दङ् वा । अस्कदत्-अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् , अस्कान्त्सुः । (२३९८) **वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ८ । ३ । ७३ ॥** षत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् , अनिष्ठायाम् इति पर्युदासात् । विष्कन्ता–विस्कन्ता । निष्ठायां तु विस्कन्नः । (२३९९) **परेश्च ८ । ३ । ७४ ॥** अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागात् अनिष्ठायाम् इति सम्बध्यते । परिष्कन्दति–परिस्कन्दति । परिस्कन्नः–परिष्कण्णः । षत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात्षत्वस्यासिद्धत्वम् ।

चस्कन्द् थ इति स्थिते 'खरि च' इति दकारस्य तकारः । चस्कन्दिव , चस्कन्दिम । **स्कन्त्तेति ।** लुटि तासि चर्त्वेन दस्य तः । **स्कन्त्स्यतीति ।** स्ये दस्य चर्त्वम् । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । स्कन्देत् । आशीर्लिङि विशेषमाह— **नलोप इति ।** इरः समुदायस्य इत्त्वेन धातोरनिदित्त्वादाशीर्लिङि नकारस्य लोप इत्यर्थः । **अस्कददिति ।** लुङि अङि सति ङित्त्वान्नलोप इति भावः । अङभावे आह -- **अस्कान्त्सीदिति ।** अनेकहल्व्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तत इति निरूपितमक्षूधातौ । अतोऽत्र वृद्धौ दस्य चर्त्वेन तः । **अस्कान्तामिति ।** हलन्तलक्षणवृद्धौ 'झलो झलि' इति सिज्लोपे दस्य चर्त्वम् । **अस्कान्त्सुरिति ।** उसि, सिचि, वृद्धौ, दस्य चर्त्वम् । अस्कान्त्सीः, अस्कान्तम्, अस्कान्त । अस्कान्त्सम्, अस्कान्त्स्व, अस्कान्त्स्म । [illegible]न्त्स्यत् ।

(२३९८) **वेः स्कन्देः ।** शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**षत्वं वा स्यादिति ।** 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारात् 'सिवादीनां वा' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेश्चेति भावः । वेः परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्यात् अनिष्ठायां परत इति फलितम् । ननु विस्कन्दतीत्यादौ कुतो न षत्वविकल्प इत्यत आह - **कृत्येवेदमिति ।** पर्युदासस्य 'अब्राह्मणमानये'त्यादाविव सजातीयापेक्षत्वादिति भावः । **विष्कन्ता-विस्कन्तेति ।** तृचि रूपे । अषोपदेशत्वादप्राप्ते विभाषेयम् ।

(२३९९) **परेश्च ।** ननु 'विपरिभ्यां स्कन्देरनिष्ठाया'मित्येव सिद्धे सूत्रभेदो व्यर्थ इत्यत आह **योगेति । षत्वपक्ष इति ।** परिस्कन्द् त इति स्थिते 'अनिदिता'मिति नलोपे 'रदाभ्याम्' इति निष्ठातकारस्य तत्पूर्वदकारस्य च नत्वे, सस्याऽनेन षत्वपक्षे प्रथमनकारस्य रेफापेक्षया भिन्नपदस्थत्वेऽपि पात् परत्वात् णत्वे, द्वितीयनकारस्य ष्टुत्वेन णत्वे 'परिष्कण्ण' इति रूपमित्यर्थः । ननु दकारस्थानिकनकारस्य षकारनिमित्तकं णत्वमन्तरङ्गम्, निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वात् । षत्वं तु परि इत्युपसर्गात्मकपदान्तरस्थमिणं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानं बहिरङ्गम् । ततश्च णत्वे

'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इत्यभ्युपगमात्। 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन' इति भाष्यम्। 'पूर्वं साधनेन' इति मतान्तरे तु न णत्वम्। ९८० यभ मैथुने। येभिथ—ययब्ध। यब्धा। यप्स्यति। अयाप्सीत्। ९८१ णम प्रह्वत्वे शब्दे च। नेमिथ—ननन्थ। नन्ता। अनंसीत्, अनंसिष्टाम्। ९८२ गम्लृ ९८३ सृप्लृ गतौ। (२४००) इषुगमियमां छः ७।३।७७॥ एषां छः स्याच्छिति

कर्तव्ये बहिरङ्गस्य षत्वस्याऽसिद्धत्वात् षात्परत्वाभावात् कथं णत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—**न चेति**। पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गस्य षत्वस्याऽसिद्धत्वं यत्प्रसक्तं तन्न शङ्क्यमित्यन्वयः। कुत इत्यत आह—**धातूपसर्गयोरिति। पूर्वं धातुरिति**। पूर्वं धातुरुपसर्गेण सह युज्यते, सन्ध्यादिकार्यं लभते। पश्चात् धातूपसर्गकार्यप्रवृत्त्यनन्तरं साधनेन युज्यते। साधनशब्दः कारकवाची। इह तु तद्वाचकः प्रत्ययो लक्ष्यते। प्रत्ययेनेति यावत्। इदं च 'सम्प्रसारणाच्च' इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम्। तदाह-**भाष्यमिति। मतान्तरे त्विति**। 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्जते, पश्चादुपसर्गेण' इति पक्षे तु षत्वस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वान्न णत्वमित्यर्थः। यभधातुरनिट्। यभति। ययाभ, येभतुः। थलि तु भारद्वाजनियमादिट्। पित्त्वेनाऽकित्त्वेऽपि 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपं मत्वा आह—**येभिथेति। ययब्धेति**। थलि इडभावपक्षे पित्त्वेनाऽकित्त्वादेत्त्वाऽभ्यासलोपाऽभावे ययभ् थ इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति थस्य धत्वे भस्य जश्त्वेन बकार इति भावः। येभथुः, येभ। ययाभ—ययभ। क्रादिनियमादिट्। येभिव, येभिम। **यब्धेति**। लुटि तासि तकारस्य 'झषस्तथोः' इति धत्वम्। भकारस्य जश्त्वेन बकार इति भावः। **यप्स्यतीति**। स्ये भस्य चर्त्वेन पः। यभतु। अयभत्। यभेत्। यभ्यात्। **अयाप्सीदिति**। हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः। अयप्स्यत्। **णय प्रह्वत्वे इति**। अनिडयं णोपदेशश्च। केचिदिमं धातुमुदितं पठन्ति। तत्तु प्रामादिकम्। तथा सति 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पस्य 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिड्विकल्पस्य चापत्तेः। नमति। ननाम, नेमतुः, नेमुः। थलि तु भारद्वाजनियमादिट्। पक्षे पित्त्वेनाऽकित्त्वेपि 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपं मत्वा आह **नेमिथ ननन्थेति**। इडभावपक्षे पित्त्वेन अकित्त्वादेत्त्वाभ्यासलोपाभावे रूपम्। नेमथुः, नेम। ननाम—ननम, नेमिव, नेमिम। क्रादिनियमादिट्। **नन्तेति**। मस्यानुस्वारपरसवर्णौ। नंस्यति। नमतु। अनमत्। नमेत्। नम्यात्। **अनंसीदिति**। 'यमरम' इति सगिति भावः। अनंस्यत्। **गम्लृ सृप्लृ गताविति**। अनिटौ। सृपिरषोपदेशः।

(२४००) **इषुगमि। शितीति**। 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। उदिन्निर्देशात्तौदादिकस्य इषेर्ग्रहणम्। अत्राऽचीत्यनुवर्त्य अजादौ शितीत्या-

परे। गच्छति। जगाम, जग्मतुः, जग्मुः। जगमिथ--जगन्थ। गन्ता। (२४०१) गमेरिट् परस्मैपदेषु ७। २। ५८॥ गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात्। गमिष्यति। लृदित्वादङ्। 'अनङि' इति पर्युदासान्नोपधालोपः। अगमत्। सर्पति। ससर्प। (२४०२) अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ६। १। ५९॥ उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याऽम्वा स्याज्झलादावकिति परे। स्रप्ता–सर्प्ता। स्रप्स्यति–सर्प्स्यति। असृपत्। ९८४ यम उपरमे। यच्छति।

श्रित्य इष्यति--इष्णाति इत्यत्र छत्वं नेति भाष्ये स्थितम्। एवं चात्र सूत्रे तुदादौ च उदित्पाठः अनार्ष इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **गच्छतीति**। शपि मकारस्य छकारः। **जग्मतुरिति**। 'गमहन' इत्युपधालोपः। एवं जग्मुः। भारद्वाजनियमात्थलि वेट्। तदाह- **जगमिथ जगन्थेति**। जग्मथुः, जग्म। जगाम--जगम, जग्मिव, जग्मिम। क्रादिनियमादिट्।

(२४०१) **गमेरिट्**। गमेरिति पञ्चमी। 'सेऽसिचि' इत्यतः से इत्यनुवृत्तेन आर्द्धधातुकस्येत्यनुवृत्तं विशेष्यते। तदादिविधिः। तदाह—**गमेः परस्येत्यादिना**। परस्मैपदेष्वित्यस्य आत्मनेपदाऽभावे इत्यर्थः। एवं च 'सञ्जिगमिषिते'ति तृचि इट् सिध्यति। **गमिष्यतीति**। गच्छतु। अगच्छत्। गच्छेत्। गम्यात्। अङि विशेषमाह **लृदित्वादङिति**। 'गमहन' इति उधपालोपो नेत्याह—**अनङि इति पर्युदासादिति। अगमदिति**। लृङि अगमिष्यत्। **सर्पतीति**। शपि ऋकारस्य लघूपधगुणः, रपरत्वम्। **ससर्पेति**। ससृपतुः, ससृपुः। थलि क्रादिनियमान्नित्यमिट्। अजन्तत्वाऽभावादकारवत्त्वाभावाच्च नेड्विकल्पः। ससर्पिथ, ससृपथुः, ससृप। ससर्प, ससृपिव, ससृपिम। लुटि तासि लघूपधगुणे रपरे प्राप्ते।

(२४०२) **अनुदात्तस्य च**। 'सृजदृशोः' इत्यतः झल्यमकितीति, 'आदेच' इत्यत उपदेशे इति चानुवर्तते। तदाह— **उपदेशेऽनुदात्त इत्यादिना**। मित्त्वादन्त्यादचः परः। उपदेशे किम्? स्रप्तुम्। तुमुनि परे 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्युदात्तोऽयम्। अथापि उपदेशे अनुदात्तत्वादम् भवत्येव। अकितीति किम्? क्तप्रत्यये सृप्तः। **स्रप्तेति**। सृप् धातोर्लुटि तासि अमागमे ऋकारस्य यणिति भावः। **सर्प्तेति**। अमभावे लघूपधगुणे रपरत्वमिति भावः। एवं स्रप्स्यति–सर्प्स्यतीति। सर्पतु। असर्पत्। सर्पेत। सृप्यात्। **असृपदिति**। लृदित्वात् च्लेरङि सति ङित्त्वान्न गुण इति भावः। अस्रप्स्यत्–असर्प्स्यत्। **यम उपरमे इति**। उपरमो विरमणम्। अनिडयम्। **यच्छतीति**। 'इषुगमियमाम्' इति शपि छः। **ययाम, येमतुः, येमुः**।

येमिथ–ययन्थ । यन्ता । अयंसीत्, अयंसिष्टाम् । ९८५ तप सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् । (२४०३) निसस्तपतावनासेवने ८ । ३ । १०२ ॥ षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यं, ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति । ९८६ त्यज हानौ । तत्यजिथ–तत्यक्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । ९८७ षञ्ज सङ्गे । 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' (सू २३९६) इति नलोपः । सजति । सङ्क्ता । ९८८ दृशिर् प्रेक्षणे ।

थलि भारद्वाजनियमादिट्पक्षे' 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । तदाह – **येमिथ-- ययन्थेति** । इडभावे रूपम् । येमथुः, येम । ययाम--ययम, येमिव, येमिम । क्रादिनियमादिट् । **यन्तेति** । यंस्यति । यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् : यम्यात् । **अयंसीदिति** । 'यमरमे'ति इट्सकौ । 'इट ईटी'ति सिज्लोपः । 'नेटी'ति निषेधान्न हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अयंस्यत् । **तप सन्तापे इति** । अनिडयम् । तपति । तताप, तेपतुः, तेपुः । तेपिथ —ततप्थ, तेपथुः, तेप । तताप–ततप, तेपिव, तेपिम । **तप्तेति** । । तप्स्यति । तपतु । अतपत् । तपेत् । तप्यात् । **अताप्सीदिति** । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अतप्स्यत् ।

(२४०३) **निसस्तपतौ** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे--**षः स्यादिति** । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारादिति भावः । निसः सकारस्य षः स्यात् तपधातौ परत इति यावत् । 'अनासेवने' इत्येतद्व्याख्यास्यन् आसेवनशब्दं व्याचष्टे—**पौनःपुन्यमिति** । आसेवनशब्देन सह नञ्समास इत्यभिप्रेत्याह—**ततोऽन्यस्मिन्विषये इति** । आदेशत्वाऽभावात् पदान्तत्वाच्च अप्राप्ते वचनम् । **निष्टपतीति** । निष्कृष्ट तपतीत्यर्थः । निसः सस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः । आसेवने तु न षत्वम् । **त्यज हानाविति** । हानिरुत्सर्गः । अयमनिट् । त्यजति । तत्याज, तत्यजतुः, तत्यजुः । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । थलि तु भारद्वाजनियमाद्वेट् । तदाह – **तत्यजिथ – तत्यक्थेति** । इडभावे 'चोः कु'रिति भावः । **त्यक्तेति** । त्यक्ष्यति । त्यजतु । अत्यजत् । त्यजेत् । त्यज्यात् । **अत्याक्षीदिति** । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अत्यक्ष्यत् । **षञ्ज सङ्गे इति** । षोपदेशोऽयमनिट्, नोपधश्च । कृतानुस्वारपरसवर्णस्य निर्देशः । शपः पित्त्वेन कित्त्वाभावात्तस्मिन्परे 'अनिदिताम्' इति नलोपाऽप्रवृत्तेराह—**दंशसञ्जेति नलोप इति** । अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वादिति भावः । **सजतीति** । लिटि तु ससञ्ज । अतुसादौ तु अकित्त्वान्न नलोपः । ससञ्जतुः, ससञ्जुः । थलि भारद्वाजनियमाद्वेट् । ससञ्जिथ–ससङ्क्थ । इडभावे जस्य कुत्वेन गकारे तस्य चर्त्वे सति अनुस्वारपरसवर्णसम्पन्नस्य चवर्गपञ्चमस्य निवृत्तौ ककारे परेऽनुस्वारस्य परसवर्णो ङकारः । ससञ्जथुः, ससञ्ज । ससञ्ज, ससञ्जिव,

पश्यति । (२४०४) **विभाषा सृजिदृशोः** ७ । २ । ६५ ॥ आभ्यां थल इड् वा । (२४०५) **सृजिदृशोर्झल्यमकिति** ६ । १ । ५८ ॥ अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति । दद्रष्ठ—ददर्शिथ । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्त्वादङ् वा । (२४०६) **ऋदृशोऽङि गुणः** ७ । ४ । १६ ॥ ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । अदर्शत् । अङभावे । (२४०७) **न दृशः** ३ । १ । ४७ ॥ दृशश्च्लेः क्सो न । अद्राक्षीत् । ९८९ दंश दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादित्वाद-

---

ससञ्जिम । क्रादिनियमादिट् । **सङ्क्तेति** । तासि जस्य कुत्वेन गकारे, तस्य चर्त्वे सति नस्य निवृत्तौ नस्य ङकार इति भावः । सङ्क्ष्यति । सजतु । असजत् । सजेत् । सज्यात् । असाङ्क्षीत् । हलन्तत्वाद् वृद्धिः । असङ्क्ष्यत् । **दृशिर् प्रेक्षणे इति** । इरित्, अनिट् च । **पश्यतीति** । शिति 'पाघ्राध्मा' इति पश्यादेश इति भावः । ददर्श, ददृशतुः, ददृशुः, । थलि तु क्रादिनियमान्नित्यमिट् प्राप्तः । अजन्ताऽकारवत्त्वाऽभावात् 'अचस्तास्वत्' इति 'उपदेशेऽत्वतः' इति निषेधस्य चाप्राप्तेः । ऋदन्तत्वाऽभावेन भारद्वाजनियमस्याऽप्रसक्तेः । तत्राह ।

(२४०४) **विभाषा सृजि** । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'गमेरिट्' इत्यतः इडिति 'अचस्तास्वत्' इत्यतः थलीति चानुवर्तते । तदाह—**आभ्यामिति**। इडभावपक्षे 'अनुदात्तस्य' इति अमागमे विकल्पे प्राप्ते ।

(२४०५) **सृजिदृशोः**। अम् अकिति इति च्छेदः । नित्यार्थमिदम् । **दद्रष्ठेति** । ददृश् थ इति स्थिते इडभावपक्षे अमागमे, ऋकारस्य यणि, व्रश्चादिना शस्य षत्वे, थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः । इट्पक्षे त्वाह—**ददर्शिथेति** । अझलादित्वादम् नेति भावः । **द्रष्टेति** । तासि अमागमे, शस्य षत्वे, तकारस्य ष्टुत्वेन टकार इति भावः । **द्रक्ष्यतीति**। अमागमे, शस्य षत्वे, 'षढोः' इति कत्वे, सस्य ष इति भावः । पश्यतु । अपश्यत् । पश्येत् । आशीर्लिङि आह—**दृश्यादिति** । अझलादित्वादम् नेति भावः । लुङि विशेषमाह—**इरित्त्वादङ् वेति** । अत्र अङ्पक्षे गुणनिषेधे प्राप्ते ।

(२४०६) **ऋदृशोऽङि**। 'ऋ' इत्यङ्गविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । तदाह—**ऋवर्णान्तानामिति । अङभावे इति**। अङभावपक्षे 'शल इगुपधात्' इति क्सादेशे प्राप्ते सतीत्यर्थः ।

(२४०७) **न दृशः**। 'च्ले सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'शल इगुपधात्' इत्यतः क्स इति चानुवर्तते । तदाह--**दृशश्च्लेः क्सो नेति** । क्सादेशे तु अदृक्षदिति स्यादिति भावः । **अद्राक्षीदिति** । सिचि अमागमे, ऋकारस्य यणि अकारस्य हलन्तलक्षणवृद्धौ, शस्य षत्वे, तस्य कत्वे, सस्य षत्वमिति भावः । अद्रक्ष्यत् । **दंश दशने इति** । अयम-

नुमासिकलोपः। अत एव निपातनादित्येके। तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम्। अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात्। 'दंशसञ्ज ' (सू २३९६) इति नलोपः। दशति। ददंशिथ–ददंष्ठ। दंष्टा। दङ्क्ष्यति। दश्यात्। अदाङ्क्षीत्। ९९० कृष विलेखने। विलेखनमाकर्षणम्। क्रष्टा–कर्ष्टा। क्रक्ष्यति–कर्क्ष्यति। 'स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः' (वा १८२६)। अक्राक्षीत्, अक्राष्टाम्। अकार्क्षीत्,

---

निट् नोपधश्च। कृतानुस्वारनिर्देशः। दंष्ट्राव्यापार इति। हनुमूलगताः स्थूलदन्ताः दंष्ट्राः, तद्व्यापारः क्षतक्रियादिरूप इत्यर्थः। ननु दंशधातोर्ल्युटि दशनशब्दः। तत्र 'अनिदिताम्' इति नकारस्य लोपो न सम्भवति, ल्युटः विङत्त्वाऽभावात्। 'दंशसञ्जे'त्यपि नस्य लोपो न सम्भवति, तस्य शप्येव प्रवृत्तेः। तथा च दशन इत्यर्थनिर्देशः कथमित्यत आह—पृषोदरादित्वादिति। अत एवेति। दशनशब्दनिर्देशादेव नकारस्य लोप इत्यन्ये मन्यन्त इत्यर्थः। तेषामपीति। 'निपातनान्नकारलोप' इति वदतामपि पृषोदरादिषु निपातनादित्यर्थ एव तात्पर्यं न तु धातुपाठे 'दंश दशने' इत्यर्थनिर्देशे इति भावः। विनिगमनाविरहमाशङ्क्याह—अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वादिति। सर्वधातुष्वर्थनिर्देशस्य अपाणिनीयत्वादित्यर्थः। क्वचिदेव धातुष्वर्थनिर्देशः पाणिनीय इति भूधातौ निरूपितम्। अथ दशतीत्यादौ शपः पित्त्वेन अकित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपाप्रवृत्तेराह—दंशसञ्जेति नलोप इति। दशतीति। अनुस्वारस्यासिद्धत्वादिति भावः। 'दंशसञ्जे'त्यत्र शपीत्युक्तेरार्धधातुके नलोपो न। संयोगात्परत्वेन लिटः कित्त्वाऽभावादनिदितामित्यपि न। ददंश, ददंशतुः, ददंशुः। भारद्वाजनियमात्थलि वेट्। तदाह – ददंशिथ ददंष्ठेति। अनिट्पक्षे व्रश्चादिना शस्य षः। थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः। दंष्टेति। तासि व्रश्चादिना शस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वमिति भावः। दङ्क्ष्यतीति। व्रश्चादिना शस्य षत्वे, तस्य कत्वं, अनुस्वारस्य परसवर्णे ङकारे, सस्य षत्वमिति भावः। दशतु। अदशत्। दशेत्। दश्यादिति। आशीर्लिङि 'अनिदिताम्' इति नलोप इति भावः। अदाङ्क्षीदिति। सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः, शस्य षः, तस्य कः, अनुस्वारस्य परसवर्णेन ङः, सस्य षत्वमिति भावः। अदङ्क्ष्यत्। कृष विलेखने इति। अनिडयम्। कर्षति। चकर्ष, चकृषतुः, चकृषुः। थलि अजन्ताऽकारवत्त्वाऽभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट् चकर्षिथ। चकृषथुः, चकृष। चकर्ष, चकृषिव, चकृषिम। इति सिद्धवत्कृत्याह - क्रष्टा-कर्ष्टेति। 'अनुदात्तस्य च' इति अम्विकल्पः। तकारस्य ष्टुत्वम्। क्रक्ष्यति-कर्क्ष्यतीति। षस्य कत्वे सस्य षः। कर्षतु। अकर्षत्। कर्षेत्। कृष्यात्। 'शल इगुपधात्' इति च्लेः क्सादेशे प्राप्ते आह—स्पृशमृशेति। अक्राक्षीदिति। च्लेः

अकार्ष्टाम्, अकार्क्षुः। पक्षे क्सः। अकृक्षत्, अकृक्षताम्, अकृक्षन्। ९९१ दह भस्मीकरणे। देहिथ-ददग्ध। दग्धा। धक्ष्यति। अधाक्षीत्, अदाग्धाम्, अधाक्षुः। ९९२ मिह सेचने। मिमेह। मिमेहिथ। मेढा। मेक्ष्यति। अमिक्षत्। ९९३ कित निवासे रोगापनयने च। चिकित्सति। संशये प्रायेण विपूर्वः,

---

क्सादेशाभावे सिचि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमि ऋकारस्य यणि, हलन्तलक्षणवृद्धौ, 'षढोः कः सि' इत्यनेन षस्य कत्वे,सस्य षत्वमिति भावः। **अकार्क्षीदिति।** अमभावे सिचि वृद्धौ रूपम्। **पक्षे क्स इति।** च्लेः सिजभावपक्षे 'शल इगुपधात्' इति क्स इत्यर्थः। **अकृक्षदिति।** क्से सति कित्त्वाद् गुणाभावे षस्य कः, सस्य ष इति भावः। अक्रक्ष्यत् अकर्क्ष्यत्। **दह भस्मीकरणे इति।** अनिट्। दहति। ददाह, देहतुः, देहुः। थलि तु भारद्वाजनियमाद्वेडित्याह—**देहिथ ददग्धेति।** इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ। अनिट्पक्षे तु 'दादेः' इति हस्य घः, 'झषस्तथोः' इति थस्य धः, घस्य जश्त्वेन ग-इति भावः। देहथुः, देह। ददाह—ददह, देहिव, देहिम। **दग्धेति।** तासि हस्य घः, तकारस्य धः, घस्य ग इति भावः। **धक्ष्यतीति।** हस्य घः, दस्य भष्, घस्य गः, तस्य चर्त्वेन कः, सस्य ष इति भावः। दहतु। अदहत्। दहेत्। दह्यात्। **अधाक्षीदिति।** सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः। हस्य घः, दस्य भष्, घस्य गः, तस्य कः, सस्य ष इति भावः। **अदाग्धामिति।** सिचि वृद्धिः, हस्य घः, 'झलो झलि' इति सलोपः, 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः, घस्य ग इति भावः। **अधाक्षुरिति।** सिचि वृद्धिः, हस्य घः, दस्य भष्, घस्य गः तस्य कः, सस्य ष इति भावः। अधाक्षीः, अदाग्धम्, अदाग्ध। अधाक्षम्, अधाक्ष्व, अधाक्ष्म। अधक्ष्यत्। **मिह सेचने इति।** अनिट्। मेहति। मिमेह, मिमिहतुः, मिमिहुः। अजन्तोऽकारवत्त्वाऽभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट् तदाह—**मिमेहिथेति।** मिमिहथुः, मिमिह। मिमेह, मिमिहिव, मिमिहिम। **मेढेति।** तासि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। **मेक्ष्यतीति।** हस्य ढः, तस्य कः, सस्य षः। मेहतु। अमेहत्। मेहेत्। मिह्यात्। लुङि 'शल इगुपधात्' इति क्सः। कित्त्वान्न गुणः। हस्य ढः, तस्य कः, सस्य षः। तदाह—**अमिक्षदिति।** अमेक्ष्यत्। **कित निवासे रोगापनयने चेति।** परस्मैपदिषु पाठात् अयं परस्मैपदी। अर्थद्वयमात्रमत्र निर्दिष्टम्। अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वात् अर्थान्तरेषु वृत्तिः। अत्र 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहेऽपनयने नाशने संशये च' इति निबद्धेष्वर्थेषु 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' इति सन्विहितः। तदाह—**चिकित्सतीति।** 'सन्यतः' इति इत्वे, हलादिशेषे, अभ्यासचुत्वे चिकित्सेति सन्नन्तं, तस्माल्लटि, शपि, 'चिकित्सती'ति रूपम्। अस्य सनः 'धातोः'

'विचिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः। अस्यानुदात्तेत्त्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चिदुदाजहार। निवासे तु केतयति। ९९४ दान खण्डने। ९९५ शान तेजने। इतो वहत्यन्ताः स्वरितेतः। दीदांसति-दीदांसते। शीशांसति-शीशांसते। अर्थविशेषे सन्। अन्यत्र दानयति। शानयति। ९९६ डुपचष् पाके। पचति-पचते। पेचिथ-पपक्थ। पेचे। पक्ता। पक्षीष्ट। ९९७ षच समवाये। सचति-सचते। ९९८ भज सेवायाम्। बभाज, भेजतुः, भेजुः। भेजिथ-बभक्थ।

इति विहितत्वाऽभावादनार्द्धधातुकत्वान्न लघूपधगुणः, नापि इडागम इति प्रागुक्तम्। चिकित्साञ्चकारेत्यादि सुगमं जुगुप्सतिवत्। **संशये इत्यादि**। व्यक्तम्। **निवासे त्विति**। व्याधिप्रतीकारार्थपञ्चकादर्थान्तरे चुरादित्वस्योक्तत्वादिति भावः। **दान खण्डने। शान तेजने इति**। तेजनं तीक्ष्णीकरणम्। **इत इति**। 'दान खण्डने' इत्यारभ्य 'वह प्रापणे' इत्येतत्पर्यन्ताः स्वरितेत इत्यर्थः। तत्र धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वाद्यदा दानधातुरार्जवे शानधातुस्तु निशाने वर्तते, तदा 'मान्बधदान्शान्' इति सनि, 'सन्यङोः' इति द्वित्वे, अभ्यासह्रस्वे, तस्य 'सन्यतः' इति इत्वे, तस्य 'मान्बध' इति दीर्घे सति नकारस्यानुस्वारे, दीदांसशीशांसाभ्यां लटि स्वरितानुबन्धस्य केवलयोरचरितार्थत्वात् कर्तृगे फले तङि, शपि, दीदांसते-शीशांसते इति रूपम्। परगामिनि तु फले परस्मैपदे, तिपि, शपि, दीदांसति-शीशांसति इति रूपम्। तदाह— **दीदांसते इत्यादि। शीशांसतीति**। तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः। **अर्थविशेषे इति**। आर्जवे निशाने चार्थे सनित्यर्थः। **अन्यत्रेति**। आर्जवनिशानाभ्यामन्यत्र णिजन्तात्परस्मैपदमेवेत्यर्थः। 'अर्थान्तरे अननुबन्धकाश्चुरादयः' इत्युक्तेरिति भावः। **डु पचष् पाके इति**। डुः षकारः चकारादकारश्च इत्। स्वरितेत्त्वादुभयपदी तदाह **पचति-पचते इति**। पपाच, पेचतुः, पेचुः,। भारद्वाजनियमात्थलि वेट्। तदाह-**पेचिथ--पपक्थेति**। इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ। अनिट्पक्षे तु 'चोः कुः' इति भावः। पेचथुः, पेच। पपाच--पपच, पेचिव, पेचिम। क्रादिनियमादिट्। **पेचे इति**। पेचाते, पेचिरे। पेचिषे, पेचाथे, पेचिध्वे। पेचे, पेचिवहे, पेचिमहे। क्रादिनियमादिट्। **पक्तेति**। तासि 'चोः कुः'। पक्ष्यति-पक्ष्यते। पचतु—पचताम्। अपचत्-अपचत। पचेत्। **पक्षीष्टेति**। आशीर्लिङि, तङि, सीयुटि, 'चोः कुः', षत्वम्। अपाक्षीत्-अपक्त। अपक्षाताम्। अपक्ष्यत्--अपक्ष्यत। षच धातुः षोपदेशः। तदाह— **सचति--सचते इति**। सेडयम्। ससाच, सेचतुः, सेचुः। सेचिथ, सेचथुः, सेच। ससाच--ससच, सेचिव, सेचिम। सेचे। सेचिषे। सेचिवहे, सेचिमहे। सच्यात्। सचिषीष्ट। असाचीत्-असचीत्। असचिष्ट। भज-

भक्ता । भक्ष्यति–भक्ष्यते । अभाक्षीत्–अभक्त । ९९९ रञ्ज रागे । नलोपः । रजति–रजते । रज्यात् । रङ्क्षीष्ट । अराङ्क्षीत्, अराङ्क्ताम्, अरङ्क्त । १००० शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । शशाप । शेपे । आशाप्सीत्–अशप्त । १००१ त्विष दीप्तौ । त्वेषति–त्वेषते । तित्विषे । त्वेष्टा । त्वेक्ष्यति–त्वेक्ष्यते । त्विष्यात्–त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत् । अत्विक्षत, अत्विक्षाताम्,

---

धासुरनिट । भजति । किति लिटि वैरूप्यापादकादेशादित्वात् 'अत एकहल्मध्ये' इत्यप्राप्तौ 'तृफल' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । तदाह – **भेजतुरिति** । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह – **भेजिथ—बभक्थेति** । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ इति भावः । भेजिव, भेजिम । क्रादिनियमादिट् । भेजे । भेजिषे । भेजिवहे । **भक्तेत्यादि** । सुगमम् । **रञ्ज रागे । इति** । नोपधोऽयम् । कृतानुस्वारपरसवर्णनिर्देशः अनिडयम् । शपः पित्त्वेन ङित्त्वाऽभावात्, 'अनिदिताम्' इत्यप्राप्तावपि 'रञ्जेश्च' इति शपि नलोपस्तदाह **रजति–रजते इति ।** संयोगात्परत्वाल्लिटो न कित्त्वम् । ररञ्ज, ररञ्जतुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, ररञ्जिथ–ररङ्क्थ । अनिट्पक्षे जस्य कुत्वेन गः । ततोऽनुस्वारपरसवर्णञकारनिवृत्तौ गस्य चर्त्वेन कः । मस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । ररञ्जिव, ररञ्जिम । क्रादिनियमादिट् । रङ्क्ता । रङ्क्ष्यति--रङ्क्ष्यते । रजतु--रजताम् । अरजत्–अरजत । रजेत्--रजेत । आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपः । तदाह—**रज्यादिति । रङ्क्षीष्टेति** । आत्मनेपदे लिङः सीयुटि जस्य कुत्वेन गः, ततः परसवर्णसम्पन्नञकारनिवृत्तिः, गस्य कः, नस्य परसवर्णेन ङः, षत्वमिति भावः । **अराङ्क्षीदिति** । सिचि हलन्तलक्षणवृद्धौ कुत्वादि पूर्ववत् । अनेकहल्व्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तते इति भाष्ये स्पष्टम् । **अराङ्क्तामिति** । 'झलो झलि' इति सलोपः । कुत्वादि पूर्ववत् । **अरङ्क्तेति** । लुङस्तङि प्रथमपुरुषैकवचने 'झलो झलि' इति सलोपे कुत्वादि । **शप आक्रोशे इति** । अनिडयम् । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । वमादौ तु क्रादिनियमादिट् । **अशाप्सीदिति** । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । **अशप्तेति** 'झलो झलि' इति सलोपः । अशप्साताम् । त्विषधातुरनिट् । शपि लघूपधगुणः । तदाह—**त्वेषति–त्वेषते इति** । तित्वेष, तित्विषतुः, तित्विषुः । तित्वेषिथ, तित्विषथुः, तित्विष । तित्वेष, तित्विषिव, तित्विषिम । क्रादिनियमादिट् । **तित्विषे इति** । तित्विषाते, तित्विषिरे । तित्विषिषे, तित्विषाथे, तित्विषिध्वे । तित्विषे, तित्विषिवहे, तित्विषिमहे । **त्वेष्टेते** । तासि तकारस्य ष्टुत्वम् । **त्वेक्ष्यति–त्वेक्ष्यते इति** । स्ये कत्वषत्वे । त्वेषतु--त्वेषताम् । अत्वेषत्--अत्वेषत । त्वेषेत्--त्वेषेत । **त्विष्या-**

अत्विक्षन्त । १००२ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति–यजते । (२४०८) **लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्** ६ । १ । १७ ॥ वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज । (२४०९) **वचिस्वपियजादीनां किति** ६ । १ । १५ ॥ वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्किति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम् । ईजतुः, ईजुः । इयजिथ–इयष्ठ । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति–

दिति । यासुटः आशीर्लिङि कित्त्वान्न लघूपधगुणः । **त्विक्षीष्टेति** । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः । लुङि परस्मैपदे 'शल इगुपधात्' इति च्लेः क्सः, कित्त्वान्न गुणः । तदाह **अत्विक्षदित्यादि** । लुङि आत्मनेपदे च्लेः क्सादेशं मत्वा आह—**अत्विक्षतेति** । **अत्विक्षन्तेति** । अत्विक्ष झ इति स्थिते 'क्सस्याचि' इत्यन्त्यलोपासम्भवादतः परत्वात् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशाऽसम्भवादन्तादेशे क्सस्यान्तलोपे पररूपे वा रूपमिति भावः । **यज देवपूजेति** । अनिडयम् । **यजति–यजते इति** । देवान् पूजयति, सङ्गमयति, ददाति वेत्यर्थः । णलि द्वित्वादौ तु ययाज् अ इति स्थिते ।

(२४०८) **लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्** । 'ष्यङः सम्प्रसारम्' इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सूत्रोपात्ताः 'ग्रहिज्यावयि' इति सूत्रोपात्ताश्च उभयशब्देन गृह्यन्ते तदाह—**वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चेति** । अत्र वच्यादीनामित्यनेन वचिः स्वपिः यजादयश्च विवक्षिताः । 'यज देवपूजा' इत्यारम्य' 'टु-ओ-श्वि गतिवृद्ध्योः' इत्येतत्पर्यन्ता यजादयः । तदुक्तम्—'यजिर्वपिर्वहिश्चैव वसिर्वेञ्व्येञ इत्यपि । ह्वेञ् वदिः श्वयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव ॥' इति तेष्वनन्तर्भावाद्वचिस्वप्योः पृथग्ग्रहणम् । ग्रह्यादीनामित्यनेन तु ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतयो विवक्षिताः । **इयाजेति** । अभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणे इकारे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति भावः । यज् अतुस् इति स्थिते, द्वित्वे, अभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च इयजतुरिति प्राप्ते ।

(२४०९) **वचिस्वपि** । 'वचिस्वपि'इति इका निर्देशः । सौत्रः सम्प्रसारणाभावः । आदिशब्दो यजिनैव सम्बध्यते, न तु वचिस्वपिभ्याम् । तथा सति हि वच्यादेः स्वप्यादेर्यजादेश्चेत्यर्थः स्यात् । तथा सति पृथक्स्वपिग्रहणं व्यर्थं स्यात्, अदादिगणे लुग्विकरणे 'वच परिभाषणे' इत्यारभ्य षष्ठस्य 'ञिष्वप् शये' इत्यस्य वच्यादिग्रहणेनैव सिद्धेः । तदाह—**वचिस्वप्योर्यजादीनां चेति** । ननु यज् अतुस् इति स्थिते द्वित्वात्परत्वात्सम्प्रसारणे कृते 'विप्रतिषेधे यद् बाधितम्०' इति न्यायेन द्वित्वस्य कथं प्राप्तिरित्याशङ्क्याह—**पुनः प्रसङ्गेति । ईजतुरिति** । यज् अतुस् इति स्थिते सम्प्र-

यक्ष्यते । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत्–अयष्ट । १००३ डुवप् बीजसन्ताने । बीजसंतानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि । केशान् वपति । उवाप । ऊपे । वप्ता । उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् । अवप्त । १००४

सारणे पूर्वरूपे च कृते, द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । एवं चात्र किति लिटि 'वचिस्वपि' इति सूत्रम्, अकिति लिटि तु 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रमिति स्थितिः। भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । कृते द्वित्वे अकित्त्वाद्वचिस्वपीत्यप्रवृत्तौ 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणम् । तदाह–**इयजिथ–इयष्ठेति** । अनिट्पक्षे व्रश्चादिना जस्य षत्वे ष्टुत्वेन थस्य ठः । ईजथुः, ईज । इयाज–इयज, ईजिव, ईजिम । **ईजे इति** । 'असंयोगात्' इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । ईजाते, ईजिरे । क्रादिनियमादिट् । ईजिषे, ईजाथे, ईजिध्वे । ईजे, ईजिवहे, ईजिमहे । **यष्टेति** । तासि व्रश्चादिना जस्य षत्वे ष्टुत्वेन तकारस्य टः । **यक्ष्यति–यक्ष्यते इति** । व्रश्चादिना जस्य षत्वे, 'षढोः' इति षस्य कत्वे, सस्य षत्वमिति भावः । यजतु-यजताम् । अयजत्–अयजत । यजेत्-यजेत । आशीर्लिङि आह–**इज्यादिति** । यासुटः कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः । **यक्षीष्टेति** । आशीर्लिङि आत्मनेपदे प्रथमैकवचने सीयुटि जस्य षत्वे, तस्य कत्वे, सस्य षत्वमिति भावः । **अयाक्षीदिति** । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । जस्य षः, तस्य कः सस्य ष इति भावः । **अयष्टेति** । अयज्स् त इति स्थिते 'झलो झलि' इति सलोपे, जस्य षः, ष्टुत्वेन तकारस्य ट इति भावः । अयक्षाताम्, अयक्षत । अयक्ष्यत्–अयक्ष्यत। **डु वप् बीजसन्ताने इति** । प्ररोहार्थं बीजानां क्षेत्रेषु प्रक्षेपणे इत्यर्थः । तदाह–**क्षेत्रे विकिरणमिति** । 'वपिः प्रकिरणार्थ' इति 'सन्यङोः' इत्यत्र भाष्यम् । **गर्भाधानं चेति** । 'अप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । **अयं छेदनेऽपीति** । वर्तते इति शेषः । **केशान् वपतीति** । छिनत्तीत्यर्थः । अनिडयम् । **उवापेति** । 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यकित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । किति तु 'वचिस्वपि' इति द्वित्वात्प्राक्सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊपतुः, ऊपुः । उवपिथ–उवप्थ, ऊपथुः, ऊप । उवाप–उवप, ऊपिव, ऊपिम । **ऊपे इति** । ऊपाते, ऊपिरे । ऊपिषे, ऊपाथे, ऊपिध्वे । ऊपे, ऊपिवहे, ऊपिमहे । **वप्तेति** । वप्स्यति–वप्स्यते । वपतु–वपताम् । अवपत्–अवपत । वपेत्–वपेत । **उप्यादिति** । आशिषि यासुटः कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । **वप्सीष्टेति** सीयुटि रूपम् । **प्रण्यवाप्सीदिति** । लुङि परस्मैपदे सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । 'नेर्गद' इति णत्वम् । अवाप्ताम्, अवाप्सुः । **अवप्तेति** । आत्मनेपदे लुङि 'झलो

वह प्रापणे । उवाह । उवहिथ । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (सू २३५७) । उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति–वक्ष्यते । अवाक्षीत्, अवोढाम्, अवाक्षुः । अवोढ, अवक्षाताम्, अवक्षत । अवोढाः । अवोढ्वम् । १००५ वस निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास । (२४१०) शासिवसिघसीनां च ८ । ३ । ६० ॥ इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः, ऊषुः । उवसिथ–उवस्थ । वस्ता ।

झलि' इति सलोपः । अवप्साताम् । **वह प्रापणे इति** । अयमनिट् । वहति–वहते । **उवाहेति** । 'लिट्यभ्यासस्य' इति अकिति अभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । किति 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊहतुः, ऊहुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह—**उवहिथेति** । 'न शसदद' इति निषेधात् 'थलि च सेटि' इति न भवति । अथ थलि अनिट्पक्षे आह—**सहिवहोरोदवर्णस्येति** । सहिवहोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे परत इत्यर्थः । 'ढ्रलोप' इति दीर्घं बाधित्वा ओत्वमिति भावः । **उवोढेति** । उवह थ इति स्थिते ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्वं चेति भावः । ऊहथुः, ऊह । उवाह–उवह, ऊहिव, ऊहिम । क्रादिनियमादिट् । **ऊहे इति** । ऊहाते, ऊहिरे । ऊहिषे, ऊहाथे, ऊहिध्वे–ऊहिढ्वे । ऊहे, ऊहिवहे, ऊहिमहे । **वोढेति** । तासि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्वं च । लृटि स्ये, हस्य ढः, तस्य कः, षत्वम् । तदाह—**वक्ष्यति--वक्ष्यते इति** । वहतु--वहताम् । अवहत्--अवहत । वहेत्--वहेत । उह्यात् । **अवाक्षीदिति** । हलन्तलक्षणवृद्धौ ढकषाः प्राग्वत् । **अवोढामिति** । 'झलो झलि' इति सलोपे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्वं चेति भावः । **अवाक्षुरिति** । उसि सिचि वृद्धौ ढकषाः । अवाक्षीः, अवोढम्, अवोढ । अवाक्षम्, अवाक्ष्व, अवाक्ष्म । **अवोढेति** । लुङि आत्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचने अवह् स् इति स्थिते सलोपः, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ओत्वं च । **अवक्षातामिति** । आतामि सिचि ढकषा इति भावः । **अवक्षतेति** । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः । **अवोढ्वमिति** । अवक्षि, अवक्ष्वहि, अवक्ष्महि । अवक्ष्यत्–अवक्ष्यत । इति वहत्यन्ताः स्वरितेतो गताः । वसधातुरनिट् । अकिति लिटि परे 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । तदाह—**उवासेति** । किति तु 'वचस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादौ ऊस् अतुस् इति स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावादप्राप्ते षत्वे ।

(२४१०) **शासिवसि** । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'इण्कोः' इति 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति चाधिकृतम् । तदाह—**इण्कवर्गाभ्यामिति** । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् इति मत्वा आह—**उवसिथ–उवस्थेति** । 'न शसदद' इति निषेधात् 'थलि च सेटि' इति न भवति । ऊषथुः, ऊष । उवास–

'सः स्यार्द्धधातुके' (सू २३४२)। वत्स्यति। उष्यात्। अवात्सीत्, अवात्ताम्। १००६ वेञ् तन्तु-सन्ताने। वयति-वयते। (२४११) वेञो वयिः २।४। ४१॥ वा स्याल्लिटि। इकार उच्चारणार्थः[1]। उवाय। (२४१२) ग्रहिज्या-वयि[2]व्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ६।१।१६॥

उवस, ऊषिव, ऊषिम। क्रादिनियमादिट्। वस् स्यति इति स्थिते आह—**सः स्यार्द्धधातुके इति**। अनेन सकारस्य तकार इति भावः। वसतु। अवसत्। वसेत्। **उष्यादिति**। आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वात् वस्य सम्प्रसारणे 'शासिवसि' इति षत्वमिति भावः। **अवात्सीदिति**। सिचि हन्तलक्षणवृद्धौ सस्य तकारः। **अवात्तामिति**। अवस् स् तामिति स्थिते वृद्धौ 'झलो झलि' इति सलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकाराद्यार्द्धधातुकपरत्वात् धातुसकारस्य 'सः सि' इति तकारः। वस्तुतस्तु सिज्लोपस्याऽसिद्धत्वात् 'सः सि' इति तकारे सिज्लोप इति बोध्यम्। अवात्सुः। अवात्सीः, अवात्तम्, अवात्त। अवात्सम्, अवात्स्व, अवात्स्म। अवत्स्यत्। वेञ्धातुरनिट्। ञित्त्वादुभयपदी। तन्तुसन्तानः पटनिर्माणार्थं तन्तूनां तिर्यक्प्रसारणविशेषः। **वयति-वयते इति**। शपि अयादेशः।

(२४११) **वेञो वयिः**। शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**वा स्याल्लिटीति**। 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः। **उच्चारणार्थं इति**। इकारस्य इत्संज्ञकत्वे तु नुम् स्यादिति भावः। **उवायेति**। णलि वयादेशे यजादित्वादकिति लिटि परे 'लिट्यभ्यासस्य' इति वकारस्य सम्प्रसारणे उपधावृद्धिरिति भावः। अत्र यकारस्य तु न सम्प्रसारणम् 'लिटि वयो यः' इति तन्निषेधस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। यद्यपि णलि वयादेशाभावेऽपि द्वित्वे अभ्यासस्य सम्प्रसारणे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आयादेशे उवायेति सिध्यति। तथापि ऊयतुरित्याद्यर्थं वयादेशस्य आवश्यकत्वादिहापि वयादेशो न्याय्यत्वादुपन्यस्तः। वे अतुस् इति स्थिते वयादेशे कृते।

(२४१२) **ग्रहिज्या**। चकारेण 'वचिस्वपियजादीनाम्' इत्यतः कितीति समुच्चीयते। 'ष्यङः सम्प्रसारण'मित्यनुवर्तते। तदाह— **एषामित्यादि**। अत्र

---

(१) इकारस्य इत्संज्ञकत्वे तु नुम् स्यादित्यभिमानः। परे तु वयिरित्यादौ स्थानिवद्भावेन भाव्यातिदेशिकधातुत्वं गृहीत्वा धातुनिर्देशे इकः सत्त्वेन न नुमित्याहुः। ल० श० शे०।

(२) अत्र ग्रह्यादिसाहचर्यात् परस्मैपदिनो वयेर्ग्रहणं न त्वयवयेति दण्डकपठितस्यात्मनेपदिनः।

एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात् । इति यकारस्य प्राप्ते । (२४१३) **लिटि वयो यः** ६ । १ । ३८ ॥ वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः, ऊयुः । (२४१४) **वश्चास्यान्यतरस्यां किति** ६ । १ । ३९ ॥ वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः, ऊवुः । उवयिथ । वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । स्थानिवद्भावेन ञित्त्वात्तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे–(२४१५) **वेञः** ६ । १ । ४० ॥ वेञो न संप्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ, ववतुः, ववुः ।

परस्मैपदिग्रह्यादिसाहचर्यात् 'अय–वय–पय' गतौ इति पठितस्यात्मनेपदिनो वयेर्न ग्रहणम् । यजादित्वादेव वयेः सम्प्रसारणे सिद्धे तत्र वयग्रहणं स्पष्टार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । **इति यकारस्य प्राप्ते इति** । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति लिङ्गादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणमिति विज्ञानाद्यकारस्य संप्रसारणे प्राप्ते सतीत्यर्थः ।

(२४१३) **लिटि वयो । सम्प्रसारणं नेति** । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधे वकारस्य सम्प्रसारणमिति भावः, तदाह—**ऊयतुरिति** ।

(२४१४) **वश्चास्य** । 'लिटि वयो यः' इत्यनुवर्तते । तदाह - **वयो यस्येत्यादि । उवयिथेति** । अकित्त्वान्न वः । अजन्तत्वादकारवत्त्वाच्च थलि इड्विकल्पमाशङ्क्याह – **वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिडिति** । वयेर्लिटयेव विहितत्वेन तासावभावात् 'अचस्तास्वत्' इति 'उपदेशेऽत्वतः' इति च इण्निषेधाऽप्रसक्त्या क्रादिनियमान्नित्यमिडित्यर्थः । 'यस्तासावस्ति नित्याऽनिट् च' इति भाष्यम् । ऊयथुः--ऊवथुः । उय--ऊव । उवाय--उवय । ऊयिव--ऊविव । ऊयिम--ऊविम । ननु वयेरञित्त्वात् कथमुभयपदित्वमित्यत आह—**स्थानिवद्भावेनेति । ऊये–ऊवे इति** । 'वश्चास्यान्यतरस्याम्' इति वत्वविकल्पः । वत्वाभावे 'लिटि वयो यः' इति यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः । वकारस्य 'ग्रहिज्या' इति 'वचिस्वपि' इति वा सम्प्रसारणम् । ऊयाते, ऊयिरे । ऊयिषे, ऊयाथे, ऊयिध्वे । ऊये, ऊयिवहे, ऊयिमहे । क्रादिनियमादिट् । एवम् ऊवाते, ऊविरे इत्यादि । **वयादेशाभावे इति** । यजादित्वात् 'लिट्यभ्यासस्य' इति 'वचिस्वपि' इति च सम्प्रसारणे प्राप्ते सतीति शेषः ।

(२४१५) **वेञः** । 'लिटि वयो यः' इत्यतो लिटीति 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यतो न सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह—**वेञो नेति** । अत्र कितीति नानुवर्तते । तदाह –**ववाविति** । णलि सम्प्रसारणनिषेधे 'आदेच उपदेशे' इत्यात्त्वे 'आत औ णलः' इत्यौभावे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ रूपम् । **ववतुरिति** । 'आदेचः' इत्यात्त्वे

वविथ-ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् । १००७ व्येञ् संवरणे । व्ययति-व्ययते । (२४१६) न व्यो लिटि ६ । १ । ४६ ॥ व्येञ आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादिशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम्, उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात्[1] । अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे

'आतो लोपः' । एवं ववुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् वेनस्तासावनिट्कत्वात् । तदाह—**ववियथ-ववाथेति** । इट्पक्षे अकित्त्वेऽपि इट्परत्वादाल्लोप इति भावः । ववथुः, वव । ववौ , वविव, वविम । क्रादिनियमादिट् । **ववे इति** । ववाते, वविरे । वविषे, ववाथे, वविध्वे । ववे, वविवहे, वविमहे । **वातेति** । लुटि तासि आत्वम् । वास्यति-वास्यते । वयतु-वयताम् । अवयत्-अवयत । वयेत्-वयेत । **ऊयादिति** । आशीर्लिङि यासुटि कित्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः । **वासीष्टेति** । आशीर्लिङि आत्मनेपदे सीयुटि आत्वे रूपम् । वासीयास्ताम् । **अवासीदिति** । आत्वं कृते इट्सकौ । अवास् इ स् ईदिति स्थिते 'इट ईटि' इति सिच्लोपः । अवासिष्टामित्यादि । आत्मनेपदे—अवास्त, अवासाताम् इत्यादि । अवास्यत्-अवास्यत । **व्येञ् संवरणे इति** । ञित्वादुभयपदी । अनिट् । **व्ययति-व्ययते इति** । शपि अयादेशः । णलादौ तु आत्वे तु विव्यौ विव्यतुरित्यादि प्राप्तम् । तत्राह ।

(२४१६) **न व्यो लिटि** । 'व्ये' इत्यस्य कृतात्वस्य षष्ठ्यन्तस्य 'व्य' इति निर्देशः । **आत्वमिति** । 'आदेच उपदेशे' इत्यतः आदित्यनुवृत्तेरिति भावः । **वृद्धिरिति** । णलि व्ये अ इति स्थिते 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिरित्यर्थः । तथा च व्यै अ इति स्थितम् । ननु तत्र द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासे यकारस्य सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे, उत्तरखण्डस्य आयादेशे विव्याय इति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम्, सम्प्रसारणात्प्राक् परत्वात् हलादिशेषेण यकारस्य निवृत्तौ वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे सति ऊव्यायेत्यापत्तेरित्यत आह—**परमपीति** । **उभयेषामिति** । 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रे 'उभयेषाम्' इति ग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । तदेवोपपादयति—**अन्यथेति** । 'वचिस्वपियजादीनाम्' इत्यस्य 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जती-

---

(१) तत्सामर्थ्यात् पुनर्विधानम् । तेन विध्यन्तराणां बाध इति भावः । इदमेव च सामान्यतो ज्ञापयति 'अभ्यासलोपाभ्याससम्प्रसारणविषयेऽभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नेति न प्रवर्तते' इति बोध्यम् । तेन "व्यथो लिटि" (७-४-६८) इत्यस्यापि यलोपं बाधित्वा प्रवृत्तिः । "सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्" इति तु 'उभयेषां' ग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या भाष्ये प्रत्याख्यातम् इति दिक् ।

किं तेन ? विव्याय, विव्यतुः, विव्युः । 'इडत्यर्ति'— (सू २३८४) इति नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय–विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अव्यास्त । १००८ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च । ह्वयति–ह्वयते । (२४१७) अभ्यस्तस्य च ६ । १ । ३३ ॥ अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः

नाम्' इत्यस्य च स्वरितत्वादेवात्रानुवृत्त्यैव सिद्धे पुन'र्लिटयभ्यासस्य' इत्यत्र 'उभयेषां' ग्रहणं पुनर्विधानार्थम् । तथा च वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटीति द्विर्विधानं लब्धम् । तत्र द्वितीयं विधानं नियमार्थम्–उभयेषामभ्यासस्य सम्प्रसारणमेव स्यान्नेतरदिति । तेनाभ्यासे एतत्सम्प्रसारणविषये कार्यान्तरनिवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः । तथा च प्रकृते अभ्यासषकारस्य सम्प्रसारणे सिद्धे रूपमाह — **विव्यायेति । विव्यतुः, विव्युरिति** । 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे यणिति भावः । थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पमाशङ्क्याह—**इडत्यर्तीति । विव्ययिथेति** । अकित्त्वादभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । विव्यथुः, विव्य । **विव्याय–विव्ययेति** । अकित्त्वादभ्यासस्य सम्प्रसारणे णित्त्वविकल्पाद् वृद्धिविकल्प इति भावः । विव्यिव, विव्यिम । **विव्ये इति** । कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे वि इत्यत्र द्वित्वे यणिति भावः । विव्याते, विव्यिरे । विव्यिषे, विव्याथे, विव्यिढ्वे–विव्यिध्वे । विव्ये, विव्यिवहे, विव्यिमहे । **व्यातेति** । तासि एकारस्य आत्त्वम् । व्यास्यति–व्यास्यते । व्ययतु–व्ययताम् । अव्ययत्–अव्ययत । व्ययेत्–व्ययेत । वीयादिति । कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । वीयास्ताम् । **व्यासीष्टेति** । आशीर्लिङि सीयुटि आत्त्वम् । **अव्यासीदिति** । लुङि सिचि, आत्त्वे, इट्सकोः सिज्लोपः । अव्यासिष्टामित्यादि । **अव्यास्तेति** । लुङि आत्मनेपदे अव्ये स् त इति स्थिते आत्त्वमिति भावः । अव्यासातामित्यादि । अव्यास्यत्–अव्यास्यत । ह्वेञ्धातुरनिट् । ञित्त्वादुभयपदी । **शब्दे चेति** । आकारणार्थः 'आगच्छे'त्यादिशब्दोऽत्र विवक्षितः । **ह्वयति–ह्वयते इति** । शपि अयादेशः । णलादौ अकिति 'लिटयभ्यासस्य' इति अभ्यासस्यैव सम्प्रसारणे प्राप्ते ।

(२४१७) **अभ्यस्तस्य च** । 'ह्वः सम्प्रसारणम्' इत्यनुवर्तते । 'ह्व' इति कृतात्वस्य 'ह्वे' इत्यस्य षष्ठ्यन्तम् । तथा च अभ्यस्तीभूतस्य ह्वेञः सम्प्रसारणमिति लभ्यते । तथा सति णलि ह्वे अ इति स्थिते द्वित्वे कृते 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायामुत्तरखण्डस्य सम्प्रसारणे कृते पूर्वखण्डस्याभ्यासस्य 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधः स्यादित्यत आह—**अभ्यस्तीभविष्यत इति** । नन

सम्प्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव, जुहुवतुः, जुहुवुः । जुहोथ-जुहविथ । जुहुवे । ह्वाता । हूयात् । ह्वासीष्ट । (२४१८) लिपिसिचह्वश्च ३ । १ । ५३ ॥ एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । (२४१९) आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३ । १ । ५४ ॥ 'आतो लोपः–' (सू २३–७२) । अह्वत्, अह्वताम्, अह्वन् । अह्वत-अह्वास्त । अथ द्वौ परस्मैपदिनौ । १००९ वद व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति ।

यद्यभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेञः सम्प्रसारणं तर्हि द्वित्वं बाधित्वा परत्वात्सम्प्रसारणे सति 'विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितम्' इति न्यायात् द्वित्वं न स्यादित्यत आह - **ततो द्वित्वमिति** । सम्प्रसारणानन्तरं द्वित्वमित्यर्थः, पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति भावः । तथा च णलि आत्त्वे कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'हु' इत्यस्य द्वित्वे, 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे तस्य जश्त्वे 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ आवादेशे परिनिष्ठितं रूपमाह—**जुहावेति** । **जुहुवतुरिति** । अतुसि आत्त्वे आल्लोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् 'अभ्यस्तस्य च' इत्यनेन सम्प्रसारणे 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इत्यस्याऽनित्यतया अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे कृते द्वित्वे उवङिति भावः । यद्यपि किति 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणेऽपि सिद्धमिदम् । तथापि अकिति आवश्यकमभ्यस्तस्य चेत्येतत् न्याय्यत्वादिहापि भवतीति बोध्यम् । एवं जुहुवुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह—**जुहोथ, जुहविथेति** । जुहुवथुः, जुहुव । जुहाव–जुहुव, जुहुविव, जुहुविम । क्रादिनियमादिट् । जुहुवे, जुहुवाते, जुहुविरे । जुहुविषे, जुहुवाथे, जुहुविध्वे । जुहुवे, जुहुविवहे, जुहुविमहे । **ह्वातेति** । तासि आत्त्वम् । ह्वास्यति–ह्वास्यते । ह्वयतु–ह्वयताम् । अह्वयत्–अह्वयत । ह्वयेत्–ह्वयेत । **हूयादिति** । आशीर्लिङि आत्त्वे, यासुटि कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे, पूर्वरूपे, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः । **ह्वासीष्टेति** । आशीर्लिङि सीयुटि रूपम् । लुङि विशेषमाह ।

(२४१८) **लिपिसिचि** । लिपि सिचि ह्वा एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः' इत्यतः अङिति चानुवर्तते । तदाह—**एभ्य इति** । इदं परस्मैपदविषयम्, आत्मनेपदे विकल्पविधानात् । तदाह ।

(२४१९) **आत्मनेपदेषु । आतो लोपः इति** । अ ह्वा अ त् इति स्थिते 'आतो लोप इटि च' इत्यालोप इत्यर्थः । **अह्वदिति** । अह्वताम्, **अह्वन्नित्यादि** । **अह्वतेति** । लुङि आत्मनेपदे अङि रूपम् । अह्वेताम्, अह्वन्तेत्यादि । अङभावपक्षे त्वाह—**अह्वास्तेति** । अह्वासाताम्, अह्वासत, इत्यादि । अह्वास्यत्- अह्वास्यत । **वद व्यक्तायां वाचीति** । अक्षरविभागेन स्पष्टोच्चारणे इत्यर्थः । सेडयम् । अच्छ

उवाद, ऊदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । 'वदव्रज—' (२२६७) इति वृद्धिः । अवादीत् । १०१० टुओ-श्वि गतिवृद्धयोः । श्वयति । (२४२०) विभाषा श्वेः ६ । १ । ३० ॥ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव, शुशुवतुः । 'श्वयतेर्लिटयभ्यासलक्षणप्रतिषेधः' (वा ३४६२) । तेन 'लिटयभ्यासस्य-' (सू २४०८) इति सम्प्रसारणं न । शिश्वाय, शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । 'जृस्तम्भु—' (सू २२९१) इत्यङ् वा ।

वदतीति । 'अच्छे'त्यव्ययमाभिमुख्ये । अभिमुखं वदतीत्यर्थः । 'अच्छ गत्यर्थवदेषु' इति गतित्वादच्छेत्यस्य धातोः प्रागेव प्रयोग इति भावः । अकिति लिटि द्वित्वे 'लिटयभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति मत्वा आह—उवादेति । किति लिटि तु 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति द्वित्वात्प्राक् सम्प्रसारणे कृते, द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति मत्वाह—ऊदतुरिति । उवदिथेति । द्वित्वे अभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । ऊदथुः, ऊद । उवाद-उवद, ऊदिव, ऊदिम । वदितेति । तासि इट् । वदिष्यति । वदतु । अवदत् । वदेत् । उद्यादिति । आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः । 'अवादीत्' इत्यत्र हलन्तलक्षणवृद्धेः 'नेटि' इति निषेधेऽपि 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्य वदधातोः पृथक् ग्रहणाद् वृद्धिरित्यभिप्रेत्याह—वदव्रजेति वृद्धिरिति । एतदर्थमेव 'वदव्रजहलन्तस्य' इत्यत्र वदधातोः पृथक् ग्रहणमिति भावः । टु-ओ-श्वि इति । टुरोकारश्चेत् । श्वयतीति । शपि गुणाऽयादेशौ । लिटि तु अकिति णलादौ 'लिटयभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य नित्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते, किति तु अतुसादौ द्वित्वात्प्राक् 'वचिस्वपि' इति नित्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते आह ।

(२४२०) विभाषा श्वेः । सम्प्रसारणमिति । 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लिटि यङि चेति । 'लिटयङोः' इत्यनुवृत्तेरिति भावः । शुशावेति । णलि अभ्याससम्प्रसारणं बाधित्वा द्वित्वात्प्रागेव परत्वादनेन सम्प्रसारणे कृते, ततो द्वित्वे, वृद्ध्यावादेशाविति भावः । अकित्त्वाद्वचिस्वपीत्यस्य नात्र प्राप्तिः । तथा च लिटयकित्स्वेकवचनेषु द्वित्वात् प्रागप्राप्तस्य सम्प्रसारणस्य विकल्पविधिः । 'शुशुवतुः' इत्यादि द्विवचनबहुवचनेषु तु द्वित्वात्प्राक् वचिस्वपीति प्राप्तस्य सम्प्रसारणस्य विकल्पविधिः । तथा च उभयत्र विभाषेयम् । यङंशे त्वप्राप्तविभाषैवेयम्—शोशूयते, शेश्वीयते । तत्र णलि एतत्सम्प्रसारणाऽभावपक्षे श्वि इत्यस्य द्वित्वानन्तरमभ्याससम्प्रसारणे शुश्वाय इति प्राप्ते आह—श्वयतेर्लिटयभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति । लिटयभ्याससम्प्रसारणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।

(२४२१) **श्वयतेरः** ७ । ४ । १८ ॥ श्वयतेरिकारस्याकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत्, अश्वताम्, अश्वन् । 'विभाषा धेट्श्व्योः' (सू २३७५) इति चङ् । इयङ् । अशिश्वियत् । 'ह्म्यन्त—' (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अश्वयीत् । वृत् । यजादयो वृत्ताः । भ्वादिस्त्वाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः । इति भ्वादयः । (२४२२) **ऋतेरीयङ्** ३ । १ । २९ ॥ ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ्

तथा च 'श्वि' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणाऽभावादभ्यासे इकार एव श्रूयते इत्याह—**तेनेति । शूयादिति ।** आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वाद्वचिस्वपीति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः । लुङि विशेषमाह - **जॄस्तम्भिश्वति ।** तथा च अश्वि अ त् इति स्थिते इयङि प्राप्ते ।

(२४२१) **श्वयतेरः ।** श्वयतेः अः इति च्छेदः । श्वयतेरिति श्तिपा निर्देशः । श्विधातोरित्यर्थः । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य इकारस्येति लभ्यते । 'ऋदृशोऽङि' इत्यतः अङीत्यनुवर्तते । तदाह—**श्वयतेरिकारस्येति ।** अश्व अ त् इति स्थिते सवर्णदीर्घमाशङ्क्याह—**पररूपमिति ।** आर्धधातुकोपदेशे अदन्तत्वाभावात् न अल्लोपः । **अश्वन्निति ।** अश्वः, अश्वतम्, अश्वत । अश्वम्, अश्वाव, अश्वाम । अङभावपक्षे त्वाह—**विभाषेति । इयङिति ।** 'चङि' इति द्वित्वमित्यपि ज्ञेयम् । तदाह —**अशिश्वियदिति ।** अङश्चङश्चाऽभावे तु अश्वि ईत् इति स्थिते इकारस्य सिचि वृद्धौ सत्याम् आयादेशे अश्वायीदिति प्राप्ते आह **ह्म्यन्तेति न वृद्धिरिति ।** श्विग्रहणादिति भावः । न च 'नेटि' इत्येव सिचि वृद्धेः निषेधसिद्धेः पृथक् श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'नेटि' इति निषेधस्य हलन्तलक्षणवृद्धिमात्रविषयत्वात् । न च 'अश्वि ई त् इति स्थिते सिचि वृद्ध्यपेक्षया परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च इकारस्य गुणे एकारे कृते इगन्तत्वाभावेन सिचि वृद्ध्यप्राप्त्या अयादेशे कृते यान्तत्वादेव हलन्तलक्षणवृद्धेर्निषेधसिद्धेः 'ह्म्यन्त' इत्यत्र श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अनवकाशतया अपवादत्वेन गुणं बाधित्वा सिचि वृद्धेः प्राप्तौ तन्निषेधार्थत्वादित्यलम् । वृदित्यस्य व्याख्यानम्—**यजादयो वृत्ता इति ।** ननु भ्वादयो वृत्ता इति कुतो न व्याख्यायते इत्यत आह—**भ्वादिस्त्वाकृतिगण इति । चुलुम्पतीति ।** चुलुम्पधातुर्लोपार्थकः । तस्यापि भ्वादिगणे पाठात् शब्विकरणत्वमिति भावः । **इति भ्वादय इति ।** न चैवं सति 'अद भक्षणे' इत्यादीनां वक्ष्यमाणानां धातुत्वं कथमिति शङ्क्यम्, शब्विकरणाः भ्वादयः समाप्ता इत्यर्थात् ।

(२४२२) **ऋतेरीयङ् ।** ऋतेर्धातुपाठे अदर्शनादाह—**ऋतिः सौत्र इति । स्वार्थे इति ।** अर्थविशेषस्यानिर्देशादिति भावः । तकारान्तो धातुरयमिका निर्दिष्टो

स्यात्स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुः इति बहवः । कृपायां च इत्येके[1] । 'सनाद्यन्ता०-' (सू २३०४) इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । आर्धधातुकविवक्षायां तु 'आयादय आर्धधातुके वा' (सू २३०५) इतीयङभावे 'शेषात्कर्तरि—' (सू २१५९) इति परस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिष्यति । आर्तीत् ।

॥ इति तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ॥

——:*:——

अथ तिङन्तेऽदादिप्रकरणम्

१०११ अद भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ । (२४२३) अदिप्रभृतिभ्यः शपः

न त्विकारान्तः । इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धे ईयङिति ईकारोच्चारणवैयर्थ्यात् । न च इदन्तत्वे सति 'एरनेकाचः' इति यण् स्यादिति वाच्यम्, एवमपि ऋतेङर्चः इति ङ्यप्रत्यये कृते 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घेणैव सिद्धे ईयङ्विधिवैयर्थ्यात् । **एके इति** । अन्ये इत्यर्थः । **ऋतीयते इति** । ईयङोऽदन्तत्वात् शपि पररूपम् । **ऋतीयाञ्चक्रे इति** । 'कास्प्रत्ययात्' इत्यम् । ऋतीयिता । ऋतीयिष्यते । ऋतीयताम् । आर्तीयत । ऋतीयेत । ऋतीयिषीष्ट । आर्तीयिष्ट । आर्तीयिष्यत । **आनर्तेति** । ऋत् इति तकारान्तात् लिटि णलि द्वित्वे उरत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्य दीर्घे 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुट्, 'नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यत' इत्युक्तेरिति भावः । आनृततुः, आनृतुः । अनिट्सु अरयाऽपाठात् थलि नित्यमिट् । आनर्तिथ, आनृतथुः, आनृत । आनर्त, आनृतिव, आनृतिम । अर्तिता । अर्तिष्यति । ऋत्यात् । **आर्तीदिति** । 'इट ईटि' इति सिज्लोपः, आडागमः । आर्तिष्यत् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां शब्विकरणनिरूपणं समाप्तम् ।

——:o:——

अथ लुग्विकरणान् धातून्निरूपयितुमुपक्रमते—**अद भक्षणे इति** । अनिडयम् । (२४२३) **अदिप्रभृतिभ्यः** । 'ण्यक्षत्रियार्षञितः' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**लुक् स्यादिति** । अदिप्रभृतिभ्यः परस्य

---

(१) 'ऋतीयते स्याद् घृणयोः' इति कोषादर्थद्वयमपि तत्र । 'घृणयोः' इत्यस्य जुगुप्साकरुणयोः इत्यर्थः ।

२।४।७२॥ लुक् स्यात्। अत्ति, अत्तः, अदन्ति। (२४२४) **लिट्यन्यतरस्याम्** २।४।४०॥ अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि। जघास। 'गमहन-' (सू २६६३) इत्युपधालोपः। तस्य षर्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद् घस्य चर्त्वम्। 'शासिवसि-' (सू २४१०) इति षत्वम्। जक्षतुः, जक्षुः। घसेस्तासावभावात्थलि नित्यमिट्। जघसिथ। आद, आदतुः। 'इडत्यर्ति-' (सू २३८४) इति नित्यमिट्। आदिथ। अत्ता। अत्स्यति। (२४२५) **हुझल्भ्यो हेर्धिः** ६।२।१०१॥ होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात्। अद्धि। अत्तात्। अदानि।

शपो लुगिति फलितम्। **अत्तीति**। शपो लुकि दस्य चर्त्वेन तकारः। एवमत्त इत्यपि। **अदन्तीति**। एतदर्थमेव 'झोऽन्तः' इत्यत्र अकारादिरादेश आश्रितः। अत्सि, अत्थः, अत्थ। अद्मि, अद्वः, अद्मः।

(२४२४) **लिट्यन्यतरस्याम्**। 'अदो जग्धिः' इत्यतः अद इति 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इत्यतो घस्लृ इति चानुवर्तते। तदाह—**अद इति**। आदेशे ऌकार इत्। घसादेशः अनिट्। **जघासेति**। अकित्त्वात् 'गमहन' इत्युपधालोपो नेति भावः। जघस् अतुसिति स्थित आह—**गमहनेत्युपधालोप इति**। 'असंयोगात्' इति कित्त्वादिति भावः। जघ्स् अतुसिति स्थिते घकारस्य चर्त्वं वक्ष्यन् उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह—**तस्येति**। उपधालोपस्येत्यर्थः। जघ्स् अतुसिति स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाऽभावादाह **शासीति**। थलि तु क्रादिनियमान्नित्यमिट्। 'उपदेशेऽत्वतः' इति निषेधस्य तासौ नित्याऽनिड्विषयत्वात्। घस् तु तासौ न विद्यत एव, कुतस्तस्य तासावनिट्कत्वम्। 'यस्तासावस्ति अनिट् च' इति हि भाष्यम्। तदाह—**घसेस्तासाविति**। **जघसिथेति**। जक्षथुः, जक्ष। जघास-जघस, जक्षिव, जक्षिम। घस्लादेशाभावपक्षे त्वाह—**आदेति**। थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पे प्राप्ते आह—**इडत्यर्तीति**। **आदिथेति**। आदथुः, आद। आद, आदिव, आदिम। अत्ता। **अत्स्यतीति**। अनिट्। दस्य तः। अत्तु-अत्तात्, अत्ताम्, अदन्तु। अद् हि इति स्थिते 'झयो होऽन्यतरस्याम्' इति हकारस्य पूर्वसवर्णविकल्पेन धकारविकल्पे प्राप्ते।

(२४२५) **हुझल्भ्यो हेर्धिः**। **झलन्तेभ्य इति**। अङ्गविशेषणत्वात् तदन्तविधिरिति भावः। अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः। 'रुदिही'त्यत्र तु न, निर्दिश्यमानहेरिटा व्यवहितत्वात्; इट्सहितस्य त्वनिर्दिश्यमानत्वादिति भाष्ये स्पष्टम्। **अत्तादिति**। धित्वात् परत्वात्तातङ्। तस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वेऽपि न पुनर्धित्वम् 'विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' इति न्यायात्। अत्तम्, अत्त। **अदानीति**।

(२४२६) अदः सर्वेषाम् ७ । ३ । १० ॥ अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याऽडागमः स्यात्सर्वमतेन । आदत्, आत्ताम्, आदन् । आदः, आत्तम्, आत्त । आदम्, आद्व, आद्म । अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः । अद्यास्ताम्, अद्यासुः । **(२४२७) लुङ्सनोर्घस्लृ २ । ४ । ३७ ॥** अदो घस्लृ स्याल्लुङि सनि च लृदित्वावङ् । अघसत् । १०१२ हन हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति । **(२४२८) अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ६ । ४ । ३७ ॥** अनुनासिक इति लुप्तषष्ठीकं पदं[1] वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ क्ङिति परे । यमिरमिनमिगमिहनि-

---

'आडुत्तमस्य' इत्याडागमः । एतदर्थमेव आडागमे दीर्घोच्चारणमिति भावः । अदाव, अदाम । लङि आद् त् इति स्थिते ।

(२४२६) अदः सर्वेषाम् । अद इति पञ्चमी । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया परस्येति लभ्यते । 'गुणोऽपृक्ते' इत्यतः अपृक्ते इति 'तुरुस्तुशम्यमः' इत्यतः 'सार्वधातुके' इति चानुवर्तते । सप्तमीद्वयं च षष्ठ्या विपरिणम्यते 'अड् गार्ग्यगालवयोः' इत्यतः अडित्यनुवर्तते । 'गार्ग्यगालवयोः' इत्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये । सर्वेषामिति तदाह—**अदः परस्येत्यादिना ।** टित्त्वादाद्यवयवः । तदाह—**आददिति । आत्तामिति ।** अपृक्तग्रहणान्नाऽडागम इति भावः । विधिलिङि रूपमाह—**अद्यादिति ।** शपो लुकि अतः परत्वाऽभावात् 'अतो येयः' इति नेति भावः । मिपः अमि यासुटि सलोपे सवर्णदीर्घे—अद्याम् । अद्याव, अद्याम । आशीर्लिङि अद्यादिति सिद्धवत्कृत्याह—**अद्यास्तामिति ।** लुङि अद् स् त् इति स्थिते ।

(२४२७) लुङ्सनोर्घस्लृ । 'अदो जग्धिः' इत्यतः अद इत्यनुवर्तते । तदाह—**अद इति ।** लृदित्त्वस्य प्रयोजनमाह—**लृदित्वादिति ।** हनधातुरनिट् । **प्रणिहन्तीति ।** शपो लुक् । नस्याऽनुस्वारपरसवर्णौ । 'नेर्गद' इति णत्वम् ।

(२४२८) अनुदात्तोपदेश । 'ऊद्दृदन्तै'रित्यादिभिः संगृहीता अनुदात्तोपदेशाः, वनतिर्भौवादिकः, तनोत्यादयस्तु 'तनु विस्तारे' इत्यादिना पठिष्यन्ते । एतेषामनुनासिकस्य लोपः स्यात् झलादौ क्ङिति इति प्रतीयमानार्थः । एवं सति मुक्तमित्यादौ मुचादीनामपि मकारादिलोपः स्यात् । तन्नाह—**अनुनासिक इति । लुप्तषष्ठीकं पदमिति ।** एवमप्युक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यादाह—**वनतीतरेषां विशेषणमिति ।** अनुदात्तोपदेशानां तनोत्यादीनां चेत्यर्थः । तथा च विशेषणत्वात्तदन्तविधौ अनुनासिकान्तानामनुदात्तोपदेशानां तनोत्यादीनां वनतेश्चेत्येषामन्तस्य लोपः

---

(१) असमस्तम् । सौत्रत्वात् लुप्तविभक्तिकमित्यर्थः ।

मन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः। तनु[षणु]क्षणुक्षिणुऋणुतृणुघृणुवनुमनुतनोत्यादयः। हतः, घ्नन्ति। (२४२९) **वमोर्वा** ८।४।२३॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः। प्रहण्मि–प्रहन्मि, प्रहण्वः–प्रहन्वः। 'हो हन्तेः—' (सू ३५८) इति कुत्वम्। जघान, जघ्नतुः, जघ्नुः। (२४३०) **अभ्यासाच्च** ७।३।५५॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात्। जघनिथ–

स्यादित्यर्थलाभान्मुक्तमित्यादौ नातिप्रसङ्गः। तदाह—**अनुनासिकान्तानामित्यादिना**। वनधातोस्तु अनुनासिकान्तत्वान्न विशेषणम्, अव्यभिचारादिति भावः। अत्रानुदात्तोपदेशान् अनुनासिकान्तान् दर्शयति—**यमिरमीति**। अनुदात्तोपदेशेषु एतेषामेव षण्णामनुनासिकान्तत्वादिति भावः। अथ तनोतीत्यादीननुनासिकान्तान् दर्शयति—**तनुक्षणुक्षिण्विति**। 'मनु' इत्यन्तसमाहारद्वन्द्वात् प्रथमैकवचनान्तम्। एतेऽष्टौ तनोत्यादयोऽनुनासिकान्ता इत्यर्थः। 'तनु विस्तारे' इत्यारभ्य 'डु कृञ् करणे' इत्यन्ता दश धातवस्तनोत्यादयः। तत्र करोतिरनुनासिकान्तत्वाभावादिह न गृह्यते। 'जनसनखनां सन्झलोः' इति सनोतेरात्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् सोऽप्यत्र न गृहीतः। 'वनु याचने' इति तनादौ पठितम्। तस्य उविकरणतया उदित्त्वेन च वनतिग्रहणेनाग्रहणात् तनादौ पठितस्यापि पृथग्ग्रहणम्। तत्र तत्र तानादिकस्य वनेरुदित्त्वात् 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिडभावे वतः–वतवान् इत्युदाहरणम्। वनतेस्तु भौवादिकस्य उदित्त्वाभावान्निष्ठायां सेट्कत्वेऽपि क्तिनि वतिरित्युदाहरणम्, तत्र 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च' इति इण्निषेधादित्यलम्। **हत इति**। तसि अनुदात्तोपदेशानुनासिकान्तत्वान्नकारलोपः, 'सार्वधातुकमपित्' इति तसो ङित्त्वात्। **घ्नन्तीति**। अजादिङित्परकत्वात् 'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः' इति कुत्वेन हस्य घः। हंसि, हथः, हथ।

(२४२९) **वमोर्वा**। 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते। 'रषाभ्यां नो णः' इति सूत्रमनुवर्तते। 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यतो हन्तेरिति। तदाह—**उपसर्गस्थान्निमित्तादिति**। णलि जहानेति स्थिते आह—**हो हन्तेरिति**। 'अभ्यासाच्च' इत्यपेक्षया अस्यान्तरङ्गत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः। **जघ्नतुरिति**। 'गमहन' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः' इति कुत्वम्। थलि भारद्वाजनियमादिड्विकल्पे जहनिथ जहन् थ, इति स्थिते ञ्णित्प्रत्ययपरत्वाभावान्नकारपरत्वाभावाच्च 'हो हन्तेः' इति कुत्वाऽप्राप्तौ।

(२४३०) **अभ्यासाच्च**। 'हो हन्तेः' इत्यनुवर्तते, 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणं च। तदाह—**अभ्यासात् परस्येत्यादिना**। **जघनिथ,**

जघन्थ । हन्ता । 'ऋद्धनोः—' (सू १३६६) इतीट् । हनिष्यति । हन्तु-हतात् । घ्नन्तु । (२४३१) हन्तेर्जः ६ । ४ । ३२ ॥ हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक् । जहि । हनानि, हनाव, हनाम । अहन्, अहताम्, अघ्नन् । अहनम् । (२४३२) आर्धधातुके २ । ४ । ३५ ॥ इत्यधिकृत्य । (२४३३) हनो वध लिङि २ । ४ । ४२ ॥ (२४३४) लुङि च २ । ४ । ४३ ॥ वधादेशोऽदन्तः[1] । 'आर्धधातुके' (सू २३०७) इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशेऽकारान्तत्वात् 'अतो लोपः --' (सू २३०८) । वध्यात्,

---

जघन्थेति । इडभावे नस्याऽनुस्वारपरसवर्णौ । जघ्नथुः, जघ्न । जघान—जघन, जघ्निव, जघ्निम । लृटि स्ये इण्निषेधमाशङ्क्याह—**ऋद्धनोरिति** । हन् हि इति स्थिते 'हुझल्भ्यः' इति धित्वे प्राप्ते ।

(२४३१) **हन्तेर्जः** । 'शा हौ' इत्यतः हौ इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**हौ परे इति** । कृते जादेशे 'अतो हेः' इति हेर्लुकमाशङ्क्य आह—**आभीयतयेति** । **जहीति** ।—हतात्, हतम्, हत । **हनानीति** । आटः पित्त्वेन ङित्त्वाऽभावान्नोपधालोप इति भावः । **अहन्निति** । लङस्तिपि, 'इतश्च' इति इकारलोपे 'संयोगान्तस्य' इति तकारलोपः । न्याय्यत्वाद्धल्ङ्यादिलोपो वा । **अहनमिति** । अहन्व, अहन्म । झलादिपरकत्वाऽभावान्नोपधादीर्घः । विधिलिङि हन्यात् , हन्याताम् इत्यादि । आशीर्लिङि वधादेशं वक्ष्यन्नाह ।

(२४३२) **आर्धधातुके । इत्यधिकृत्येति** । 'अदो जग्धिः' इत्यादिविधयो वक्ष्यन्त इति शेषः । तदधिकारस्थं सूत्रमाह ।

(२४३३) **हनोवध** । वधेति लुप्तप्रथमाकम् । हनो वधादेशः स्यादार्धधातुके लिङीत्यर्थः ।

(२४३४) **लुङि च** । हनो वधादेशः स्यात् लुङीत्यर्थः स्पष्टः । **वधादेशोऽदन्तइति** । धकारादकारो न सुखोच्चारणार्थ इति भावः । तत्प्रयोजनं तु अनुपदमेव अवधीत् इत्यत्र वक्ष्यते । ननु आशीर्लिङि हन् यादिति स्थिते आर्द्धधातुके परे कृतस्य वधादेशस्य आर्द्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वाऽभावात् कथं वध्यादित्यत्र अल्लोप इत्यत आह—**विषयसप्तमीति** । तथा च आर्द्धधातुके विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव वधादेशे कृते आर्द्धधातुकप्रवृत्तिरिति फलितम् । ततश्च आर्द्धधातुकोपदेशे वधादेशस्य अकारान्तत्वादल्लोपो निर्बाधः । तदाह—**तेनेति अवधीदिति** । सिचि अल्लोपे कृते वधादेशस्य धकारान्ततया एकाच्त्वेऽप्यादेशोपदेशे अनेकाच्त्वेन 'एकाच उपदेशे' इति निषेधाऽभावात् सिच इट् । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिस्तु न भवति,

---

(१) तेन अवधीत् इत्यादौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् न वृद्धिः ।

वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् ? विध्यादौ हन्यात् । 'हन्तेः—' (सू ३५९) इति णत्वम् । प्रहण्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'अतो हलादेः–' (सू २२८४) इति न वृद्धिः । अवधीत् । अथ चत्वारः स्वरितेतः । १०१३ द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति । द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु–द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेट् । (२४३५) द्विषश्च ३ । ४ । ११२ ॥ लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः–अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विष्यात् । द्विषीत । द्विक्षीष्ट । अद्विक्षत् । १०१४ दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं पूरणाभावः । धात्वर्थं बाधते कश्चित् । दोग्धि,

---

'अचः परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । एतदर्थमेव हि वधादेशस्य अदन्तत्वमाश्रितम् । **स्वरितेत इति** । उभयपदिन इति फलितम् । **द्विष अप्रीताविति** । अनिट् । **द्वेष्टीति** । पित्त्वेन ङित्त्वाभावाल्लघूपधगुण इति भावः । द्विष्टः, द्विषन्ति । द्वेक्षि, द्विष्ठः, द्विष्ठ । द्वेष्मि, द्विष्वः, द्विष्मः । तङि उदाहरति—**द्विष्टे इति** । ङित्त्वान्न गुणः । द्विषाते, द्विषते । द्विक्षे, द्विषाथे, द्विड्ढ्वे । द्विषे, द्विष्वहे, द्विष्महे । षढोरिति षस्य कत्वं मत्वा आह—**द्वेक्ष्यतीति** । **द्विड्ढीति** । हेर्धिः, षस्य जश्त्वेन डः, ष्टुत्वेन ढः । द्विष्टात्, द्विष्टम्, द्विष्ट । **द्वेषाणीति** । आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् गुणः, षात्परत्वाण्णत्वम् । द्वेषाव, द्वेषाम । द्विष्टाम्, द्विषाताम्, द्विषताम् । द्विक्ष्व, द्विषाथाम्, द्विड्ढ्वम् । **द्वेषै इति** । आटः पित्त्वेन ङित्त्वाऽभावात् गुण इति भावः । **अद्वेडिति** । लङस्तिप् । गुणः । इकारलोपः । हल्ङ्यादिलोपः । 'वाऽवसाने' इति 'झलां जश्' इति च चर्त्वजश्त्वे इति भावः । अद्विष्टाम् ।

(२४३५) **द्विषश्च** । 'झेर्जुस्' इति 'लङः शाकटायनस्य' इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**लङो झेरिति** । **अद्विषन्निति** । अद्वेट्, अद्विष्टम्, अद्विष्ट । अद्वेषम्, अद्विष्व, अद्विष्म । विधिलिङि परस्मैपदे आह—**द्विष्यादिति** । द्विष्याताम्, द्विष्युः इत्यादि । तङि आह—**द्विषीतेति** । द्विषीयाताम्, द्विषीरन् इत्यादि । आशीर्लिङि द्विष्यास्ताम् इत्यादि । तङ्याह—**द्विक्षीष्टेति** । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः । द्विक्षीयास्तामित्यादि । लुङि परस्मैपदे आह—**अद्विक्षदिति** । 'शल इगुपधात्' इति क्सः । अद्विक्षताम्, अद्विक्षन् इत्यादि । तङि—अद्विक्षत, अद्विक्षाताम्, अद्विक्षन्त इत्यादि । अद्वेक्ष्यत् । अद्वेक्ष्यत । **दुह प्रपूरण इति** । अयमनिट् । 'पयो दोग्धि' इत्यादौ प्रकृष्टपूरणस्यार्थस्यानवगमादाह—**प्रपूरणं पूरणाभाव इति** । ऊधःपूरणप्रतिकूलीभाव इत्यर्थः । ऊधसः सकाशात् क्षारणे इति यावत् । ननु प्रपूरणशब्दस्य कुतोऽयमर्थ इत्यत आह—**धात्वर्थं बाधते कश्चिदिति** । प्रसिद्धं धात्वर्थं कश्चिदुपसर्गो बाधित्वा अर्थान्तरं

दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुक्षे । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अधोक् । अदोहम् । अदुग्ध । अधुग्ध्वम् । अधुक्षत् । अधुक्षत । "लुग्वादुह–' (सू २३६५) इति लुक्पक्षे तथास्ध्वम्वहिषु लङ्वदपि । १०१५ दिह उपचये । उपचयो वृद्धिः । प्रणिदेग्धि । १०१६ लिह आस्वादने । लेढि,

---

नयतीत्यर्थः । **दोग्धीति** । 'दादेः' इति हस्य घः, 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धकारः, घस्य जश्त्वेन गः । एवं दुग्धः इत्यपि । दुहन्ति । **धोक्षीति** । हस्य घः, चर्त्वेन कः, षत्वमिति भावः । दुग्धः, दुग्ध । दोह्मि, दुह्वः, दुह्मः । लटि आत्मनेपदे आह—**दुग्धे इति** । घधगाः । दुहाते, दुहते । **धुक्षे इति** । हस्य घः, दस्य भष् धकारः, घस्य कः, षत्वम् । दुहाथे । **धुग्ध्वे इति** । हस्य घः, भष्, घस्य गः । दुह्वहे, दुह्महे । दुदोह, दुदुहतुः, दुदुहुः । अजन्ताऽकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट्—दुदोहिथ । दुदुहथुः, दुदुह । दुदोह, दुदुहिव, दुदुहिम । दुदुहे, दुदुहाते, दुदुहिरे । दुदुहिषे, दुदुहाथे, दुदुहिढ्वे- दुदुहिध्वे । दुदुहे, दुदुहिवहे, दुदुहिमहे । दोग्धा । धोक्ष्यति । धोक्ष्यते । **दोग्ध्विति**—दुग्धात्, दुग्धाम्, दुहन्तु । **दुग्धीति** । हेर्धिः धत्वजश्त्वे ।—दुग्धात्, दुग्धम्, दुग्ध । **दोहानीति** । आटः पित्त्वादङित्त्वाद् गुणः । दोहाव, दोहाम । दुग्धाम्, दुहाताम्, दुहताम् । **धुक्ष्वेति** । धत्वं, भष्, जश्त्वचर्त्वे, षत्वम् । दुहाथाम् । **धुग्ध्वमिति** । हस्य घः, भष्, घस्य जश्त्वम् । **दोहै इति** । आटः पित्त्वादङित्त्वाद् गुण इति भावः । दोहावहै, दोहामहै । लङि परस्मैपदे आह—**अधोगिति** । तिप्, इकारलोपः, हल्ङ्यादिलोपः, हस्य घः, दस्य भष्, घस्य चर्त्वविकल्पः । अदुग्धाम्, अदुहन् । अधोक्, अदुग्धम्, अदुग्ध । **अदोहमिति** । अदुह्व, अदुह्म । लङस्तङ्याह—**अदुग्धेति** । हस्य घः, तकारस्य धः, घस्य गः । अदुहाताम्, अदुहत । अदुग्धाः, अदुहाथाम् । **अधुग्ध्वमिति** । हस्य घः, दस्य भष्, घस्य गः । अदुहि, अदुह्वहि, अदुह्महि । लुङि परस्मैपदे आह—**अधुक्षदिति** । 'शल इगुपधात्' इति क्सः । हस्य घः, दस्य भष्, घस्य चर्त्वं, षत्वम् । अधुक्षताम्, अधुक्षन् इत्यादि । लुङस्तङ्याह—**अधुक्षतेति** । 'क्सस्याऽचि' । अधुक्षाताम्, अधुक्षन्त । अधुक्षथाः, अधुक्षाथाम्, अधुक्षध्वम् । अधुक्षि, अधुक्षावहि, अधुक्षामहि । **लुग्वेति** । त थास् ध्वम् वहि एषु चतुर्षु दन्त्यादिषु परेषु 'लुग्वा दुह' इति क्सस्य लुक्पक्षे लङीव रूपाणीत्यर्थः । तथा च अदुग्ध, अदुग्धाः, अधुग्ध्वम् , अदुह्वहि—इत्यपि रूपाणीति फलितम् । अधोक्ष्यत् । अधोक्ष्यत । **दिह उपचये इति** । उपचयो वृद्धिः । अनिट् । **प्रणिदेग्धीति** । 'नेर्गद' इति णत्वम् । दुहधातुवद्रूपाणि । **लिह आस्वादने इति** । अनिट् । **लेढीति** । शपो लुकि ढत्वध-

लीढः, लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिक्षे । लीढ्वे । लेढु । लीढाम् । लीढि । लेहानि । अलेट् । अलिक्षत् । अलिक्षत । अलिक्षताम् । अलीढ । अलिक्षावहि-अलिह्वहि । अलेक्ष्यत् । अलेक्ष्यत । १०१७ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः । 'विचक्षणः प्रथयन्' । नुम् तु न । 'अन्ते इदितः' इति व्याख्यानात् । ङकारस्तु 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्'

त्वष्टुत्वढलोपाः । **लेक्षीति** । सिपि हस्य ढः, 'षढोः' इति ढस्य क इति भावः । लीढः, लीढ । लेह्मि । लटि तङ्याह— **लीढे इति** । लिहाते, लिहते । **लिक्षे इति**। ढकषाः । लिहाथे इति सुगमम् । **लीढ्व इति** । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । लिहे, लिह्वहे, लिह्महे । लेढा । लेक्ष्यति । लेक्ष्यते । **लेढ्विति**—लीढात्, लीढाम्, लिहन्तु । **लेढीति** । हेर्धिः, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः ।—लीढात्, लीढम्, लीढ । **लेहानीति** । आटः पित्त्वेन ङित्त्वाऽभावाद् गुणः इति भावः । लेहाव, लेहाम । लीढाम्, लिहाताम्, लिहताम् । लिक्ष्व, लिहाथाम्, लीढ्वम् । लेहै, लेहावहै, लेहामहै । **अलेडिति** । लङि, तिपि, शपो लुकि, इकारलोपे, हल्ङ्यादिलोपे, हस्य ढः, चर्त्वविकल्प इति भावः । अलीढाम्, अलिहन् । अलेट्, अलीढम्, अलीढ । अलेहम्, अलिह्व, अलिह्म । अलीढ, अलिहाताम्, अलिहत । अलीढाः, अलिहाथाम्, अलीढ्वम् । अलिहि, अलिह्वहि, अलिह्महि । **अलिक्षदिति** । लुङि क्सः । अलिक्षताम्, अलिक्षन् । अलिक्षः इत्यादि । तङि आह— **अलिक्षतेति** । **अलीढेति** । 'लुग्वा दुह' इति क्सलोपपक्षे रूपम् । अलिक्षाताम्, अलिक्षन्त । अलिक्षथाः—अलीढाः, अलिक्षाथाम्, अलिक्षध्वम्—अलीढ्वम् । अलिक्षि । 'लुग्वा दुह' इति लुग्विकल्पं मत्वा आह— **अलिक्षावहि, अलिह्वहीति** । **अलेक्ष्यत्—अलेक्ष्यतेति** । लृङि रूपे । दिवादयश्चत्वारः स्वरितेतो गताः । **चक्षिङ् व्यक्तायां वाचीति** । गूढार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थे विवरणे इत्यर्थः । **अयं दर्शनेऽपीति** । श्रुतौ 'पूर्वापरं चरतो माययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनानि चष्टे । ऋतूनन्यो विदधज्जायते पुनः'—इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । ननु चक्षिङित्यत्र इकारोच्चारणं व्यर्थम् । न च सुखोच्चारणार्थं तदिति वाच्यम्, अकारोच्चारणेनैव तत्सिद्धेः । नाप्यनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मनेपदार्थं तदिति शक्यं वक्तुम्, ङित्त्वादेव तत्सिद्धेरित्यत आह—**इकारोऽनुदात्तो युजर्थ इति** । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति ल्युडपवादयुच्प्रत्ययार्थः । अकारमुल्लङ्घ्य इकारोच्चारणं तु उच्चारणार्थत्वाभावप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः । **विचक्षणः प्रथयन् इति** । मन्त्रः । अत्र लित्स्वरनिवृत्तये युच्प्रत्यय इति भावः । ननु युच्प्रत्ययार्थमिकारस्य इत्संज्ञावश्यकत्वे नुमागमः स्यादित्यत आह - **नुम् तु नेति** ।

(प ९७) इति ज्ञापनार्थः। तेन 'स्फायन्निर्मोकसन्धि–' इत्यादि सिध्यति। चष्टे, चक्षाते। 'आर्धधातुके' (सू २४३२)। (२४३६) **चक्षिङः ख्याञ्** २।४।५४॥ (२४३७) **वा लिटि** २।४।५५॥ अत्र भाष्ये ख्शादि-रयमादेशः। [1]असिद्धकाण्डे 'शस्य यो वा' (वा १५८६) इति स्थितम्। ञित्त्वात्पदद्वयम्। चख्यौ–चख्ये। चक्शौ–चक्शे। 'चयो द्वितीयाः–' (वा ५०२३)

कुत इत्यत आह—**अन्ते इदित इति**। 'इदितो नुम् धातोः' इत्यत्र 'गो. पादान्ते' इत्यस्मादन्ते इत्यनुवृत्तेरिति भावः। नन्विकारे युजर्थम् अनुदात्तेत्त्वस्य इत्संज्ञकत्वस्य च आवश्यकत्वे तत एवात्मनेपदसम्भवात् ङकारोच्चारणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—**ङकारस्त्विति**। ङकारः नित्यात्मनेपदार्थः। अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तं त्वात्मनेपदं कदाचिन्न स्यात्। अतो ङकारोच्चारणम्। अत एव 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्' इति विज्ञायत इत्यर्थः। **स्फायन्निति**। 'स्फायी वृद्धौ' इत्यनुदात्तेतोऽपि लटः शत्रादेशः, न त्वात्मनेपदं शानजिति भावः। वस्तुतस्तु अन्त्येत्कत्वव्याघातेन चरितार्थत्वात् ङकारोच्चारणमुक्तार्थे कथं ज्ञापकम्, भाष्ये तथा अनुक्तत्वाच्च। अतः पृषोदरादित्व-कल्पनया स्फायन्निति कथंचित्साध्यमित्याहुः। **चष्टे इति**। 'स्कोः' इति कलोपः, ष्टुत्वं चेति भावः। **चक्षाते इति**। चक्षते। थासः सेभावे 'स्कोः' इति कलोपे 'षढोः' इति षस्य कत्वे षत्वे च कृते चक्षे, चक्षाथे। ध्वमि 'स्कोः' इति कलोपे षस्य जश्त्वेन डकारे चड्ढ्वे। चक्षे, चक्ष्वहे, चक्ष्महे। आर्द्धधातुके इत्यनन्तरम् 'इत्यनुवर्तमाने' इति शेषः।

(२४३६) **चक्षिङः ख्याञ्**। चक्षिङः ख्याञ् स्यादार्द्धधातुके परे इत्यर्थः।

(२४३७) **वा लिटि**। चक्षिङः ख्याञ् वा स्याल्लिटीत्यर्थः। अत्रेति। 'चक्षिङः ख्याञ्' इति सूत्रभाष्ये 'ख्शादिरयमादेशः' इति, पूर्वत्रासिद्धम् इत्य-धिकारे 'ख्याञः शस्य यो वा वक्तव्यः' इति च स्थितमित्यर्थः। तेन 'पुंख्यानम्' इत्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् 'पुमः खय्यम्परे' इति रुत्वं नेति हल्सन्धिनिरूपणे प्रपञ्चितम्। **ञित्त्वात्पदद्वयमिति**। परस्मैपदमात्मनेपदं चेत्यर्थः। **चख्यौ इति**। ख्शादेशस्य शस्य यत्वपक्षे 'आत औ णलः' इति भावः। चख्यतुः,

---

(१) असिद्धकाण्डे पाठेन 'सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं, तत्र भवः सौप्रख्यीयः' इत्यत्र ''धन्वयोपधात्'' (४।२।१२१) इति वुञ् न, किन्तु ''वृद्धाच्छः'' (४।२।११४) इति 'छ' एव। तच्च वचनं णत्वप्रकरणानन्तरं बोध्यम्। तेन 'पर्यख्यानम्' इत्यत्र ''कृत्यचः'' (८।४।२९) इति सूत्रदृष्टया 'ख्शाञः शस्य यो वा' इत्यस्यासिद्धतयाऽडादिभिन्नेन शकारेण व्यवधानात् णत्वं न भवति।

इति तु न, चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता–क्शाता । ख्यास्यति–ख्यास्यते । क्शास्यति–क्शास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात्–ख्येयात् । क्शायात्–क्शेयात् । **(२४३८) अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्** ३ । १ । ५२ ॥ [1]एभ्यश्च्लेरङ् । अख्यत्–अख्यत । अक्शासीत्–अक्शास्त । 'वर्जने क्शाञ् नेष्टः' (वा १५९१२)। समचक्षिष्ट, इत्यादि । **अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः** । १०१८ ईर गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईराञ्चक्रे । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्ताम् । ईर्ष्व । ईर्ध्वम् ।

चख्युः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्— चख्यिथ–चख्याथ । चख्यथुः, चख्य । चख्यौ, चख्यिव, चख्यिम । क्रादिनियमादिट् । लिटि तङि ख्याञादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह— **चख्ये इति** । चख्याते, चख्यिरे । चख्यिषे, चख्याथे, चख्यिध्वे–चख्यिढ्वे । चख्ये, चख्यिवहे, चख्यिमहे । शस्य यत्वाभावपक्षे त्वाह— **चक्शौ चक्शे इति** । खस्य चर्त्वेन क इति भावः । कृते चर्त्वे तस्य 'चयो द्वितीयाः शरि' इति खकारमाशङ्क्य निराकरोति— **चयः इति** । अथ ख्याञादेशाऽभावपक्षे आह – **चचक्षे इति** । चचक्षिषे । चचक्षिध्वे । चचक्षिवहे । **ख्यास्यते इति** । चष्टाम्, चक्षाताम्, चक्षताम् । चक्ष्व, चक्षाथाम्, चड्ढ्वम् । चक्षै, चक्षावहै, चक्षामहै । लङ्याह— **अचष्टेति** । अचक्षाताम्, अचक्षत । अचष्ठाः, अचक्षाथाम्, अचड्ढ्वम् । अचक्षि, अचक्ष्वहि, अचक्ष्महि । विधिलिङ्याह— **चक्षीतेति** । आशीर्लिङि क्शादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह— **ख्यायात्–ख्येयादिति** । 'वाऽन्यस्य' इत्येत्त्वविकल्पः । शस्य यत्वाऽभावपक्षे आह— **क्शायात्–क्शेयादिति** । लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते ।

(२४३८) **अस्यतिवक्ति** । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरित्यनुवर्तते । तदाह— **एभ्यश्च्लेरिति । अख्यत्–अख्यतेति** । यत्वपक्षे रूपम् । आल्लोपः । ञित्त्वादुभयपदित्वादात्मनेपदेऽपि रूपम् । क्शादेशपक्षे परस्मैपदपक्षे तु आह —**अक्शासीदिति** । अङ्विधौ ख्यातीति यकारनिर्देशात् यत्वाभावपक्षे अङ् न भवति, किन्तु आदन्तत्वलक्षणौ सगिटौ । अक्शासिष्टाम् इत्यादि । **अक्शास्तेति** । आत्मनेपदे लुङि रूपम् । अक्शासाताम् इत्यादि । अख्यास्यत्–अख्यास्यत । अक्शास्यत्–अक्शास्यत । **वर्जने क्शाञ् नेष्ट इति** । वार्तिकमिदम् । **समचक्षिष्टेति** । अवर्जयदित्यर्थः । लुङि रूपम् । **अथ पृच्यन्ता इति** । 'पृची सम्पर्चने' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । **ईर गताविति** । सेट् । **ईर्ते इति** । ईराते, ईरते । ईर्षे, ईराथे, ईर्ध्वे । ईरे, ईर्वहे, ईर्महे । **ईराञ्चक्रे इति** । 'इजादेश्च' इत्याम् । **ईरितेति** । ईरिष्यते इत्यपि ज्ञेयम् ।

---

(१) अस्यतेः पुषादित्वात् सिद्धे तङर्थं ग्रहणम् । वक्तीति वच्यादेशस्वतन्त्रयोरुभयोरपि ग्रहणम् । ख्यातीति प्रयोगस्थख्याधातूनामनुकरणं दाधेतिवत् ।

ऐरिष्ट। १०१९ ईड स्तुतौ। ईट्टे। (२४३९) ईशः से ७।२।७७॥ (२४४०) ईडजनोर्ध्वे च ७।२।७८॥ ईशीड्जनां से-ध्वे-शब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात्। योगविभागो वैचित्र्यार्थः। ईडिषे। ईडिध्वे। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' (प ३८) ईडिष्व। ईडिध्वम्। 'विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्' ऐड्ढ्वम्। १०२० ईश ऐश्वर्ये। ईष्टे। ईशिषे। ईशिध्वे। १०२१ आस उपवेशने। आस्ते। 'दयायासश्च' (सू २३२४)। आसाञ्चक्रे। आस्स्व।

ईर्तामिति। ईराताम्, ईरताम्। **ईर्ष्वेति**। ईराथाम् इत्यपि ज्ञेयम्। **ईर्ध्वमिति**। ईरै, ईरावहै, ईरामहै। ऐर्त। ऐराताम्, ऐरत। ऐर्थाः, ऐराथाम्, ऐर्ध्वम्। ऐरि, ऐर्वहि, ऐर्महि। ईरीत। ईरिषीष्ट। ऐरिष्ट। ऐरिष्यत। **ईड स्तुतौ। ईट्टे इति**। तकारस्य ष्टुत्वेन टः, डस्य चर्त्वेन ट इति भावः। ईडाते, ईडते। ईड् से इति स्थिते सार्वधातुकत्वादिडागमे अप्राप्ते।

(२४३९) **ईशः से**। (२४४०) **ईडजनोर्ध्वे च**। 'इडत्त्यर्ति' इत्यतः इडिति, 'रुदादिभ्यः' इत्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते। से ध्वे इति लुप्तषष्ठीके इत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वयं युगपद्व्याचष्टे—**ईशीड्जनामिति**। ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः, से इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः। प्रत्येकं व्याख्याने तु ईशो ध्वेशब्दे परे न स्यात्, ईडजनोः सेशब्दे परे न स्यदिति भावः। ननु तर्हि 'ईशीडजनां सेध्वयोः' इत्येकमेव सूत्रं कुतो न कृतमित्यत आह—**योगविभागो वैचित्र्यार्थ इति**। 'से' इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिः, 'ध्वे' इत्यस्य पूर्वत्रापकर्ष इति वैचित्र्यद्योतनार्थ इत्यर्थः। स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेर्नियन्तुमशक्यत्वादिति भावः। **ईडिषे इति**। ईडे, ईड्वहे, ईड्महे,। लिटि तु ईडाञ्चक्रे इत्यादि। ईडिता। ईडिष्यते। ईट्टाम्। ननु ईडिष्वेत्यत्र कथमिट् सेशब्दाऽभावात्। तत्राह—**एकदेशेति**। एकदेशविकृतत्वात् स्वशब्दस्य इटि ईडिष्व इति रूपमित्यर्थः। ननु तर्हि ईड्ढ्वम् इत्यत्र कथं नेट्, ध्वेस्वरूपापेक्षया **'ध्वम्'** इत्यस्य एकदेशविकृतत्वादित्यत आह—**विकृतीति**। प्रकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृतस्य ग्रहणम्, न तु विकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृताया अपि प्रकृतेर्ग्रहणम्। **'पुरुषमानये'**-त्युक्ते हि अन्धोऽनन्धो वा पुरुष आनीयते। 'अन्धमानय' इत्यत्र तु अन्ध एवानीयते न त्वनन्धः। तथा च ध्वम एत्वे कृते ध्वेशब्दः, तेन च विकृतेन ध्वमित्यस्य तत्प्रकृतिभूतस्य न ग्रहणमिति नेडिति भावः। ईडै, ईडावहै, ईडामहै। ऐट्ट, ऐडाताम्, ऐडत। ऐट्ठाः, ऐडाथाम्, ऐड्ढ्वम्। ऐडि, ऐड्वहि ऐड्महि। ईडीत। ईडिषीष्ट। ऐडिष्ट। ऐडिष्यत। ईशधातुरीडिवत्। **ईष्टे इत्यादि**। शस्य व्रश्चादिना षत्वे ष्टुत्वमिति विशेषः। **आस उपवेशने। आस्ते इति**। आसाते, आसते। आस्से,

आध्वम् । आसिष्ट । १०२२ आङःशासु इच्छायाम्[1] । आशास्ते, आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन 'नमोवाकं प्रशास्महे' इति सिद्धम् । १०२३ वस आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता । १०२४ कसि गतिशासनयोः । कंस्ते, कंसाते, कंसते । अयमनिदित् इत्येके । कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । कष्टे, कशाते । कक्षे । कड्ढ्वे । १०२५ णिसि चुम्बने । निंस्ते । दन्त्यान्तोऽयम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम । निंस्से । १०२६ णिजि शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्षे । निञ्जिता । १०२७ शिजि अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्ते । १०२८ पिजि वर्णे । सम्पर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्य-

---

आसाथे । 'धि च' इति सलोपः । आध्वे । आसे, आस्वहे, आस्महे । इजादित्वाद्यभावादाह—**दयायासश्चेति** । आसिता । आसिष्यते । आस्ताम्, आसाताम् । **आस्स्वेति** । सकारद्वयमत्र बोध्यम् । आसाथाम् । **आध्वमिति** । 'धि च' इति सलोपः । आसै, आसावहै, आसामहै । आस्त, आसाताम्, आसत । आस्थाः, आसाथाम्, आध्वम् । आसि, आस्वहि, आस्महि । आसीत्, आसीयाताम् । आसिषीष्ट, आसिषीयास्ताम् । **आसिष्टेति** । आसिषातामित्यादि । आसिष्यत । **आङः शासु इच्छायामिति** । आङः परः शास्धातुरिच्छायामित्यर्थः । **नमो वाकमिति** । वचेर्घञि वाकः । नमश्शब्दस्य वचनं कुर्महे इत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् आसिवद्रूपाणि । **वस आच्छादने इति** । परिधाने इत्यर्थः । **वध्वे इति** । 'धि च' इति सलोपः । **ववसे इति** । वादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । **वसितेति** । अनिट्सु शब्विकरणस्यैव वसेर्ग्रहणमिति भावः । वसिष्यते । वस्ताम् । अवस्त । वसीत । वसिषीष्ट । अवसिष्ट । अवसिष्यत । **कसि गतीति** । वसधातुवत् इदित्त्वान्नुमिति विशेषः । **तालव्यान्त इति** । तालव्योष्मान्त इत्यर्थः । **कष्टे इति** । 'व्रश्चे'ति शस्य षः, ष्टुत्वम् । **कक्षे इति** । शस्य षः, षस्य 'षढोः' इति कः, षत्वम् । **कड्ढ्वे इति** । शस्य षः, तस्य जश्त्वेन डः, धस्य ष्टुत्वेन ढः । **णिसि चुम्बने इति** । णोपदेशोऽयम् । नुमि 'नश्च' इत्यनुस्वारः । निंस्ते इत्यादि । **निंस्से इति** । नुमोऽनुस्वारः, थासः से भावः । **दन्त्यान्तोऽयमिति** । दन्त्योष्मान्तोऽयमित्यर्थः । **बभ्रामेति** । 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति सूत्रे वृत्यादौ दन्त्योष्मान्तत्वोक्तेरिति भावः । **णिजि शुद्धाविति** । णोपदेशोऽयम् । अनिट्सु इरित एव ग्रहणादयं सेट् । **निङ्क्ते इति** । नुमि निन्ज् ते इति स्थिते जस्य कुत्वेन गः, तस्य चर्त्वेन कः, नस्य अनुस्वारे

---

(१) अयं धातुः वेवीङनन्तरमिति 'जक्षित्यादि' (६ । १ । ६) सूत्रस्थभाष्यस्वरसः ।

परे। अव्यक्ते शब्दे इतीतरे। पिङ्क्ते। पृजि इत्येके। पृङ्क्ते। १०२९ वृजी वर्जने। दन्त्योष्ठ्यादिः। ईदित्। वृक्ते, वृजाते। वृक्षे। 'इदित्' इत्यन्ये। वृङ्क्ते। १०३० पृची सम्पर्चने। पृक्ते। १०३१ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सूते। सुषुवे। सुषुविषे। सोता—सविता। 'भूसुवोः—' (सू २२२४) इति गुणनिषेधः। सुवै। सविषीष्ट। असविष्ट—असोष्ट। १०३२ शीङ् स्वप्ने। (२४४१) शीङः सार्वधातुके गुणः ७। ४। २१॥ 'क्ङिति च' (सू २२१७) इत्यस्यापवादः। शेते, शयाते। (२४४२) शीङो रुट् ७। १। ६॥ शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात्। शेरते। शेषे। शेध्वे। शये, शेवहे। शिश्ये। शयिता। अशयिष्ट। अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः। ऊर्णुस्तूभयपदी।

परसवर्णो ङकारः। निङ्क्ते। निञ्जाते। निङ्क्षे, निञ्जाथे, निङ्ग्ध्वे। निञ्जे, निञ्ज्वहे, निञ्ज्महे। लिटि संयोगात्परत्वात् कित्त्वाऽभावान्नलोपो न। निनिञ्जे, निनिञ्जाते इत्यादि। निञ्जिता। निञ्जिष्यते। निङ्क्ताम्। अनिङ्क्त। निञ्जीत। निञ्जिषीष्ट। अनिञ्जिष्ट। अनिञ्जिष्यत। शिजि–पिजी अप्येवम्। पृजि इत्येके इति। ऋदुपधोऽयम्। वृजीधातुः ऋदुपधः ईदित्, अतो नुम् नेति भावः। पृची सम्पर्चने इति। ऋदुपधोऽयम्। पपृचे इत्यादि। ईरादयः पृच्यन्ता अनुदात्तेत्तो गताः। षूङ्धातुः षोपदेशः, वेट्, ङित्त्वात्तङ्। सूते इति। सुवाते, सुवते। सूषे, सुवाथे, सूध्वे। सुवे, सूवहे, सूमहे। सुषुविषे इति। 'स्वरतीति' इड्विकल्पं बाधित्वा 'श्र्युकः किति' इति निषेधे प्राप्ते, क्रादिनियमान्नित्यमिट्। 'स्वरतिसूति' इति इड्विकल्पं मत्वा आह—सोता सवितेति। तिङस्तासा व्यवधानात् 'भू सुवोः' इति न गुणनिषेध इति भावः। सोष्यते—सविष्यते। सूताम्, सुवाताम्, सुवताम्। सूष्व, सूध्वम्। आटः पित्वाद् गुणे प्राप्ते आह—भूसुवोरिति। सुवै इति। सुवावहै, सुवामहै। असूत। सुवीत। सविषीष्ट—सोषीष्ट इत्यादि स्पष्टम्। शीङ् स्वप्ने। सेट्। ङित्त्वात्तङ्।

(२४४१) शीङः सार्वधातुके। स्पष्टम्। 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—क्ङिति चेत्यस्यापवाद इति। झस्य अदादेशे सति शे अते इति स्थिते।

(२४४२) शीङो रुट्। 'झोऽन्तः' इत्यतो झ इत्यनुवर्तते। 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। तदाह—शीङः परस्य झादेशस्येति। रुटि उकार उच्चारणार्थः। टित्त्वादाद्यवयवः। शेध्वे इति। 'षीध्वंलुङ्लिटाम्' इत्युक्तेर्न ढः। शिश्ये इति। शिश्यिषे। शिश्यिढ्वे–शिश्यिध्वे। शयितेति।

१०३३ यु मिश्रणे अमिश्रणे च । (२४४३) उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७ । ३ । ८९ ॥ लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य । यौति, युतः, युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह 'उतो वृद्धिः' न, भाष्ये 'पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्न' इति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् । १०३४ रु शब्दे । (२४४४) तुरुस्तुशम्यमः

शयिष्यते । शेताम्, शयाताम्, शेरताम् । शेष्व, शयाथाम्, शेध्वम् । शयै, शयावहै, शयामहै । अशेत, अशयाताम्, अशेरत । अशेथाः, अशयाथाम्, अशेध्वम् । अशयि, अशेवहि, अशेमहि । शयीत–शयिषीष्ट । **अशयिष्टेति ।** अशयिष्यत इत्यपि ज्ञेयम् । **स्तौत्यन्ता इति ।** 'ष्टुञ् स्तुता'वित्यतः प्राक्तना इत्यर्थः । **ऊर्णुस्तूभयपदीति ।** णित्वादिति भावः । **यु मिश्रणे अमिश्रणे चेति ।** अमिश्रणं पृथग्भावः । सेडयम् ।

(२४४३) उतो वृद्धिर्लुकि हलि । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति अचिवर्जमनुवर्तते । लुकीति विषयसप्तमी, दर्शनाऽभावस्य लुकः परत्वासम्भवात् । तदाह–**लुग्विषय इत्यादिना । यौतीति ।** गुणं बाधित्वा वृद्धिः । **युत इति ।** अपित्त्वान्न वृद्धिः । **युवन्तीति ।** अपित्त्वाद् वृद्ध्यभावे ङित्त्वाद् गुणाऽभावे उवङिति भावः । यौषि, युथः, युथ । यौमि, युवः, युमः । **युवावेति ।** युयुवतुः, युयुवुः । युयविथ, युयुवथुः, युयुव । युयाव–युयव, युयुविव, युयुविम । **यवितेति ।** उवङं बाधित्वा परत्वाद् गुणः । यविष्यति । यौतु-युतात्, युताम्, युवन्तु । हौ अपित्त्वान्न वृद्धिः । युहि–युतात्, युतम्, युत । आटि पित्त्वेऽपि हलादित्वाऽभावान्न वृद्धिः । पित्त्वेन ङित्त्वाऽभावाद् गुणः । यवानि, यवाव, यवाम । अयौत्, अयुताम्, अयुवन् । अयौः, अयुतम्, अयुत । अयवम्, अयुव, अयुम । विधिलिङ्याह–**युयादिति ।** अत्र यासुडागमसहितस्य तिपः पित्त्वादुतो वृद्धिमाशङ्क्याह–**इह उतो वृद्धिर्नेति ।** कुत इत्यत आह-**भाष्ये इति । व्याख्यानादिति ।** 'हलः श्नः शानज्झौ' इति सूत्रव्याख्यावसरे वचनादित्यर्थः । ननु यासुडागमसहितस्य तिपः पित्त्वात् 'पिच्च ङिन्न' इत्युक्तवचनेन 'यासुट् परस्मैपदेषु' इति ङित्त्वस्याऽप्यभावात् 'क्ङिति च' इति गुणनिषेधाभावात् गुणः स्यादित्यत आह–**विशेषविहितेनेत्यादि, बाधादित्यन्तम् ।** 'यासुट् परस्मैपदेषु' इति विशेषविहितेन यासुटो ङित्त्वेन तत्सहितस्य तिपो 'ङिच्च पिन्न' इति पित्त्वप्रयुक्तङित्त्वनिषेधस्य बाधात् ङित्त्वाद् गुणनिषेधो निर्बाध इत्यर्थः । आशीर्लिङ्याह–**यूयादिति ।** आर्धधातुकत्वान्न वृद्धिः । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । यूयास्ताम् इत्यादि । लुङ्याह–**अयावीदिति ।** सिचि वृद्धिः । 'इट ईटि' इति सिज्लोपः । अयाविष्टाम् इत्यादि । अयविष्यत् ।

सार्वधातुके ७ । २ । ९५ ॥ एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड् वा स्यात् । 'नाभ्यस्तस्य-' (सू २५०३) इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति-रौति, रुवीतः-रुतः । हलादेः किम् ? रुवन्ति । तिङः किम् ? शाम्यति । सार्वधातुके किम् ? आशिषि रूयात् । विध्यादौ तु रुयात्-रुवीयात् । अरावीत् । अरविष्यत् । 'तु' इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिहिंसासु । अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति । तवीति-तौति । तुवीतः-तुतः । तोता । तोष्यति । १०३५ णु स्तुतौ । नौति । नविता । १०३६ टुक्षु शब्दे । क्षौति । क्षविता । १०३७ क्ष्णु तेजने । क्ष्णौति । क्ष्णविता । १०३८ ष्णु प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता । स्नूयात् । १०३९ ऊर्णुञ् आच्छादने ।

(२४४४) **तुरुस्तु** । तु रु स्तु शमि अम् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम् । 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति, 'भू सुवोः' इत्यतस्तिङीति, 'ब्रुव ईट्' इत्यतः ईडिति, 'यङो वा' इत्यतः वा इति चानुवर्तते तदाह—**एभ्य इत्यादिना** । **नाभ्यस्तस्येति** । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणं पिति इत्यस्यानुवृत्तिर्मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः । **रवीतीति** । ईट्पक्षे हलादित्वाऽभावात् उतो वृद्धिर्नेति भावः । **रौतीति** । ईडभावे 'उतो वृद्धिः' इति भावः । **रुवीतः रुतः इति** । अपित्त्वेऽपि ईड्विकल्प इति भावः । **रुवन्तीति** । अन्तादेशे कृते हलादित्वाऽभावादीडभावे उवङिति भावः । **शाम्यतीति** । श्यनस्तिङ्त्वाऽभावादीट् नेति भावः । **आशिषि रूयादिति** । आर्द्धधातुकत्वादीडभावे 'अकृत्सार्वधातुकयोः इति दीर्घः । **विध्यादौ त्विति** । आदिना निमन्त्रणादिसङ्ग्रहः । **रुयात् रुवीयादिति** । हलादिसार्वधातुकत्वात् ईड्विकल्प इति भावः । इडभावपक्षे हलादौ पिति सार्वधातुके 'उतो वृद्धिः' इति बोध्यम् । ननु धातुपाठे 'तु' धातोरदर्शनात् धातुत्वाऽभावात्कथं ततः सार्वधातुकस्य ईड्विधिरित्याह—**तु इति सौत्रो धातुरिति** । **गतिवृद्धिहिंसास्विति** । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ननु शपा व्यवधानादस्य सार्वधातुकपरत्वं कथमित्यत आह—**अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्तीति** । अव्यवहिततिङः इड्विधानमेवात्र बीजम् । शम्यमोस्तु 'शमीध्वम्, अभ्यमीति' इति वेदे शपो लुकि बोध्यम् । अयमनिट् । हलादौ सार्वधातुके रुधातुवत् । आर्धधातुके तु नेट् । तदाह--**तोतेति** । **णु स्तुताविति** । णोपदेशोऽयं सेट् । युधातुवद्रूपाणि । क्षुक्ष्णुस्नुधातवः सेटः । युधातुवद्रूपाणि । चुक्षाव । चुक्ष्णाव । **सुष्णाव इति** । षोपदेशोऽयमिति भावः । ऊर्णुञ्धातुरुभयपदी । सेट् । उतो वृद्धेर्नित्यं प्राप्तौ ।

(२४४५) ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । ३ । ३० ॥ वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । 'ऊर्णौति–ऊर्णोति । ऊर्णुतः, ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते, ऊर्णुवाते, ऊर्णुवते । 'ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम्' (वा १८०२) । **(२४४६) नन्द्राः संयोगादयः ६ । १ । ३ ॥** अचः पराः संयोगादयो नदराः द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम्, णत्वस्यासिद्धत्वात्[1] । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने'[2] (प १२७) इति त्वनित्यम्, 'उभौ साभ्यासस्य' (सू २६०६) इति लिङ्गात्[3] । ऊर्णुनाव, ऊर्णुनुवतुः,

(२४४५) **ऊर्णोतेर्विभाषा** । 'उतो वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति हलीति चानुवर्तते । 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति च इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणे सूत्रं व्याचष्टे—**वृद्धिः स्यादित्यादिना** । लिटि 'इजादेः' इति 'कास्यनेकाच्' इति च आमि प्राप्ते आह–**ऊर्णोतेराम् नेति** । ऊर्णोतेर्नुवद्भावस्य वक्ष्यमाणतया इजादित्वस्य अनेकाच्त्वस्य चाभावादिति भावः । णलि ऊर्णु अ इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति र्नु इति रेफसहितस्य द्वित्वे हलादिशेषे नकारस्य निवृत्तौ ऊरुनावेति प्राप्ते ।

(२४४६) **नन्द्राः संयोगादयः** । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्यतः अजादेरिति । अच्चासौ आदिश्चेति कर्मधारयात्पञ्चमी । न्, द्, र् एषां द्वन्द्वः । तदाह –**अचः परा इति** । ननु 'णु' इत्यस्य द्वित्वे खण्डद्वयेऽपि णकारः श्रूयेतेत्यत आह—**नुशब्दस्य द्वित्वमिति** । **णत्वस्येति** । धातुपाठे 'ऊर्णु' इति नकारस्य कृतणत्वस्य निर्देशः, द्वित्वे कर्तव्ये तस्य णत्वस्याऽसिद्धत्वादित्यर्थः । **लिङ्गादिति** । 'उभौ साभ्यासस्य' इत्यस्यायमर्थः—साभ्यासस्याऽनितेरुपसर्गस्थान्निमित्तात्परौ खण्डद्वयगतौ नकारौ णत्वं प्राप्नुत इति । प्राणिणत् इत्युदाहरणम् । अत्र 'अनितेः' इति णत्वे कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति णत्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावमाश्रित्य णि इत्यस्य द्वित्वादेव खण्डद्वये णकारश्रवणसिद्धेः 'उभौ साभ्यासस्य' इति वचनं 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यतां गमयतीत्यर्थः । **ऊर्णु-**

(१) यद्बुद्धया शास्त्रप्रवृत्तिः तदीयद्वितीयप्रयागस्यैव साधुत्वान्वाख्यानात नोत्तरखण्डे णश्रवणं, पूर्वोच्चारणेन व्यवधानाच्च न शास्त्रेण तत्प्रसङ्ग इति भावः

(२) यत् पूर्वत्रासिद्धीयं शास्त्रं तत्र अद्वित्वे इत्युपतिष्ठते इत्यर्थः । तच्च (अद्वित्वे इत्येतत्) पूर्वत्र इत्यनेन अन्वेति । एवं च द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र इदमसिद्धमित्यर्थः । द्वित्वस्य तु अन्यत्र (कार्यान्तिरे कर्त्तव्ये) असिद्धत्वं भवत्येव । द्वित्वश्चात्र षाष्ठम् आष्टमिकं च गृह्यते !

(३) एवं च णत्वविधौ अस्य अनुपस्थानामात भावः ।

ऊर्णुनुवुः। (२४४७) **विभाषोर्णोः १।२।३॥ इडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात्। ऊर्णुनुविथ-ऊर्णुनविथ। ऊर्णुविता-ऊर्णविता। ऊर्णोतु। ऊर्णवानि। ऊर्णवै। (२४४८) गुणोऽपृक्ते ७।३।९१॥ ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके। वृद्ध्यपवादः। और्णोत्। और्णोः। ऊर्णुयात्। ऊर्णुयाः। इह वृद्धिर्न। 'ङिच्च पिन्न' इति भाष्यात्। ऊर्णूयात्। ऊर्णविषीष्ट-ऊर्णुविषीष्ट। और्णुवीत्, और्णुविष्टाम् (२४४९) ऊर्णोतेर्विभाषा ७।२।६॥ इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात्। पक्षे गुणः। और्णावीत्, और्णाविष्टाम्,**

नावेति। नुशब्दस्य द्वित्वे पूर्वनकारस्य 'रषाभ्याम्' इति णत्वम्। द्वितीयस्य तु 'अट्कुप्वाङ्' इति न णत्वम्। 'उभौ साभ्यासस्य' इति लिङ्गादेव।

(२४४७) **विभाषोर्णोः।** 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यतो ङिदित्यनुवर्तते, 'विज इट्' इत्यतः इडिति इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**इडादीति। ऊर्णुनुविथेति।** ङित्त्वपक्षे। गुणाऽभावादुवङ्। **ऊर्णुनविथेति।** ङित्त्वाऽभावपक्षे गुणः। ऊर्णुनुवथुः। ऊर्णुनुव। ऊर्णुनाव-ऊर्णनव। लुटि तासि इटि ङित्त्वविकल्पं मत्वा आह—**ऊर्णविता। ऊर्णुवितेति।** ऊर्णविष्यति-ऊर्णुविष्यति। ऊर्णविष्यते-ऊर्णुविष्यते। लङि और्णुत् इति स्थिते 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति वृद्धिविकल्पे गुणे च प्राप्ते।

(२४४८) **गुणोऽपृक्ते।** 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इत्यतः ऊर्णोतेरिति, 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति, 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति चानुवर्तते तदाह—**ऊर्णोतेरित्यादि। वृद्ध्यपवाद इति।** 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति वृद्धिविकल्पस्यापवाद इत्यर्थः। ऊर्णुयात् इत्यत्र 'विभाषोर्णोः' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्याह—**इह वृद्धिर्नेति। भाष्यादिति।** तथा च यासुटो ङित्त्वेन पित्त्वाऽभावान्न वृद्धिविकल्प इति भावः। न चैवं सति गुणनिषेधोऽपि न स्यादिति शङ्क्यम्, विशेषविहितेन यासुटो ङित्त्वेन 'ङिच्च पिन्ने'ति पित्त्वप्रयुक्तङित्त्वनिषेधस्य बाध इति 'यु मिश्रणे' इति धातावेवोक्तत्वादिति भावः। परस्मैपदे आशीर्लिङ्याह—**ऊर्णूयादिति।** 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घः। ऊर्णूयास्तामित्यादि। आत्मनेपदे लिङ्याह—**ऊर्णविषीष्ट ऊर्णुविषीष्टेति।** 'विभाषोर्णोः' इति ङित्त्वविकल्प इति भावः। लुङि परस्मैपदे और्णु ई त् इति स्थिते 'विभाषोर्णोः' इति ङित्त्वपक्षे गुणाऽभावे उवङि रूपमाह—**और्णुवीदिति।** ङित्त्वाऽभावपक्षे गुणे नित्यं प्राप्ते।

(२४४९) **ऊर्णोतेर्विभाषा।** 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते, 'नेटि' इत्यतः इटीति च। तदाह—**इडादाविति।** आत्मनेपदे तु लुङि और्णविष्ट-और्णुविष्ट। और्णविष्यत्-और्णुविष्यत। और्णविष्यत-और्णुविष्यत।

और्णाविषुः । और्णवीत् । १०४० द्यु अभिगमने । द्यौति । द्योता । १०४१ षु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् । १०४२ कु शब्दे । कोता । १०४३ ष्टुञ् स्तुतौ । स्तौति–स्तवीति, स्तुतः–स्तुवीतः । स्तुते–स्तुवीते । 'स्तुसुधूञ्भ्यः–' (सू २३८५) इतीट् । अस्तावीत् । 'प्राक्सितात्–' (सू २२७६) इति षत्वम् । अभ्यष्टौत् । 'सिवादीनां वा–' (सू २३५९) । पर्यष्टौत्–पर्यस्तौत् । १०४४ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । (२४५०) ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ३ । ४ । ८४ ॥ ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां

द्यु अभिगमने इति । अनिट् । **द्यौतीति** । उतो वृद्धिः । सार्वधातुके लिटि च युधातुवत् । **द्योतेति** । द्योष्यति । अद्यौषीत् । **षु प्रसवे इति** । षोपदेशोऽयम् । अनिट् । सौतीत्यादि द्युधातुवत् । एवं कु शब्दे इत्यपि । **ष्टुञ् स्तुताविति** । उभयपदी अनिट् । 'तुरुस्तुशम्यमः' इति इड्विकल्पम् ईडभावपक्षे तु उतो वृद्धि च मत्वा आह – **स्तौति स्तवीतीति** । स्तुवन्ति । स्तौषि–स्तवीषि, स्तुथः–स्तुवीथः, स्तुथ–स्तुवीथ । स्तौमि–स्तवीमि, स्तुवः–स्तुवीवः, स्तुमः–स्तुवीमः । आत्मनेपदे लटि ईड्विकल्पं मत्वा आह—**स्तुते स्तुवीते इति** । स्तुवाते, स्तुवते । स्तुषे–स्तुवीषे, स्तुवाथे, स्तुध्वे–स्तुवीध्वे । स्तुवे, स्तुवहे–स्तुवीवहे, स्तुमहे–स्तुवीमहे । लिटि–तुष्टाव, तुष्टुवतुः, तुष्टुवुः । क्रादित्वात्थल्यपि नेट् भवति । तुष्टोथ, तुष्टुवथुः. तुष्टुव । तुष्टाव–तुष्टव, तुष्टुव, तुष्टुम । तुष्टुवे इत्यादि । स्तोता । स्तोष्यति–स्तोष्यते । स्तौतु–स्तुवीतु, स्तुतात्–स्तुवीतात्, स्तुताम्–स्तुवीताम् , स्तुवन्तु । स्तुहि–स्तुवीहि, स्तुतात्–स्तुवीतात्, स्तुतम्–स्तुवीतम्, स्तुत–स्तुवीत । स्तवानि, स्तवाव, स्तवाम । स्तुताम्–स्तुवीताम्, स्तुवाताम्, स्तुवताम् । स्तुष्व–स्तुवीष्व, स्तुवाथाम्, स्तुध्वम्–स्तुवीध्वम् । स्तवै, स्तवावहै, स्तवामहै । लङि अस्तौत्-अस्तवीत्, अस्तुताम्–अस्तुवीताम्, अस्तुवन् । अस्तौः–अस्तवीः, अस्तुतम्–अस्तुवीतम् , अस्तुत-अस्तुवीत । अस्तवम्, अस्तुव-अस्तुवीव, अस्तुम–अस्तुवीम । अस्तुत–अस्तुवीत, अस्तवाताम् इत्यादि । विधिलिङि स्तुयात्–स्तुवीयात् इत्यादि । आत्मनेपदे स्तोषीष्टेत्यादि । लुङि सिचि इडभावे प्राप्ते आह— **स्तुसुधूञ्भ्य इति** । तथा च 'इट ईटि' इति सिज्लोपे सिचि वृद्धौ अस्तावीदिति फलति । अस्ताविष्टामित्यादि । 'स्तुसुधूञ्भ्यः' इत्यत्र परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तेरात्मनेपदे इट् न । अस्तोष्ट, अस्तोषाताम् इत्यादि । **ब्रूञ् व्यक्तायां वाचीति** ।

(२४५०) **ब्रुवः पञ्चानाम्** । 'परस्मैपदानां णलतुस' इत्यतः उत्तरसूत्र-

णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः। अकार उच्चारणार्थः। आह, आहतुः, आहुः। (२४५१) **आहस्थः ८। २। ३५॥** झलि परे। चर्त्वम्। आत्थ। आहथुः। (२४५२) **ब्रुव ईट् ७। ३। ९३॥** ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात्। आत्थ इत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं 'झलि' इति थत्वविधानान्न भवति। ब्रवीति, ब्रूतः, ब्रुवन्ति। ब्रूते। आर्धधातुकाधिकारे (२४५३) **ब्रुवो वचिः २। ४। ५३॥** उवाच, ऊचतुः, ऊचुः। उवचिथ–उवक्थ।

मिदम्। 'विदो लटो वा' इत्यतः लटो वेत्यनुवर्तते। तदाह—**ब्रुवो लट इति। आदितः पञ्चानामिति।** तिप् तस् झि सिप् थस् इत्येषामित्यर्थः। **णलादयः पञ्चेति।** णल् अतुस् उस् थल् अथुस् इत्येते पञ्चेत्यर्थः। **उच्चारणार्थ इति।** तत्प्रयोजनमात्थेत्यत्रानुपदमेव व्यक्तं भविष्यति। **आहेति।** ब्रूधातोर्लटस्तिपो णलि प्रकृतेराहादेशः। सिपस्थलि प्रकृते-राहादेशे आह् थ इति स्थिते हस्य ढत्वे प्राप्ते।

(२४५१) **आहस्थः।** 'आह' इति षष्ठ्यन्तम्। 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**झलि परे इति।** आह् इत्यस्य थकारः स्यात् झलीति फलितम्। 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यन्त्यस्य भवति। **चर्त्वमिति।** आथ् थ इति स्थिते प्रथमथकारस्य 'खरि चे'ति चर्त्वे आत्थ इति रूपमित्यर्थः। आहादेशस्य अकारान्तत्वे तु हकारादकारस्य थकारादेशे हस्य ढत्वे चर्त्वे आट्त्थ इति स्यादिति बोध्यम्। पञ्चानां णलाद्यभावपक्षे आह।

(२४५२) **ब्रुव ईट्।** 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पितीति, 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति चानुवर्तते। तदाह – **ब्रुवः परस्येत्यादिना।** ननु आत्थेत्यत्र आहादेशस्य स्थानिवत्त्वेन ब्रूत्वात्ततः परस्य थस्य ईडागमः स्यादित्यत आह—**आत्थेत्यत्रेति।** स्थानिवद्भावात् प्राप्तोऽयमीडागमः न भवतीत्यन्वयः। कुत इत्यत आह – **झलि इति। थत्वविधानादिति।** 'आहस्थः' इति झलि परतः आहादेशस्य थत्वं विधीयते। ईटि तु सति झलादित्वाऽभावात्तन्निर्विषयः स्यात्। अतः आत्थेत्यत्र ईट् नेति विज्ञायत इत्यर्थः। **ब्रुवन्तीति।** ब्रवीषि, ब्रूथः, ब्रूथ। ब्रवीमि, ब्रूवः, ब्रूमः। लट आत्मनेपदे आह—**ब्रूते इति।** 'ब्रुवः पञ्चानाम्' इत्यत्र परस्मैपदानामित्यनुवृत्तेराहादेशो न। ब्रुवाते, ब्रुवते। ब्रूषे, ब्रुवाथे, ब्रूध्वे। ब्रुवे, ब्रूवहे, ब्रूमहे।

(२४५३) **ब्रुवो वचिः।** ब्रुवो वचिरादेशः स्यादार्द्धधातुके इत्यर्थः। इकार उच्चारणार्थः। **उवाचेति।** अकिति द्वित्वे कृते 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति भावः। **ऊचतुरिति।** किति द्वित्वात्प्राक् 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे कृते हलादिशेषे सवर्णपरत्वात् 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङभावे सवर्णदीर्घ

ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु-ब्रूतात् । 'ङिच्च पिन्न' इत्यपित्त्वादीण्न । ब्रवाणि । ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् । 'अस्यतिवक्ति-' (सू २४३८) इत्यङ् । (२४५४) **वच उम्** ७ । ४ । २० ॥ अङि परे । अवोचत्-अवोचत । **अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः** । इङ् त्वात्मनेपदी । १०४५ इण् गतौ । एति, इतः । (२४५५) **इणो यण्** ६ । ४ । ८१ ॥ अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयाय ।

इति भावः । वचिरनिट्सु परिगणितः । तस्य भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह - **उवचिव-उवक्थेति** । इडभावे 'चोः कुः' । 'ब्रुव ईट्' इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः सार्वधातुकग्रहणस्याप्यनुवृत्तेरीड् न । ऊचथुः, ऊच । उवाच-उवच, ऊचिव, ऊचिम । क्रादिनियमादिट् । **ऊचे इति** । ऊचाते, ऊचिरे । ऊचिषे, ऊचाथे, ऊचिध्वे । ऊचे, ऊचिवहे, ऊचिमहे । **वक्तेति** । वच्यादेशे इण्निषेधः । वक्ष्यति-वक्ष्यते । **ब्रवीतु ब्रूतादिति** । ननु तिबादेशस्य तातङः पित्त्वात् 'ब्रुव ईट्' इति ईडागमः स्यादित्यत आह— **ङिच्चेति** । ब्रूताम्, ब्रुवन्तु । ब्रूहि-ब्रूतात्, ब्रूतम्, ब्रूत । **ब्रवाणीति** । आटः पित्त्वेन ङित्त्वाऽभावात् न गुणनिषेध इति भावः । ब्रवाव, ब्रवाम । ब्रूताम्, ब्रुवाताम्, ब्रुवताम् । ब्रूष्व, ब्रुवाथाम्, ब्रूध्वमिति सिद्धवत्कृत्य आह—**ब्रवै इति** । आटा पित्त्वेन ङित्त्वाऽभावाद् गुणः । ब्रवावहै, ब्रवामहै । लङि—अब्रवीत्, अब्रूताम्, अब्रुवन् । अब्रवीः, अब्रूतम्, अब्रूत । अब्रवम्, अब्रूव, अब्रूम । विधिलिङ्याह **ब्रूयादिति** । ब्रूयातामित्यादि । आशीर्लिङ्याह— **उच्यादिति** । वच्यादेशे 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः । उच्यास्ताम् इत्यादि । आत्मनेपदे आशीर्लिङि-वक्षीष्ट, वक्षीयास्ताम् इत्यादि । अकित्त्वान्न सम्प्रसारणम् । लुङि सिचि वच्यादेशे अवच् स् त् इति स्थिते आह—**अस्यतीति** । अवच् अ त् इति स्थिते ।

(२४५४) **वच उम्** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—**अङि परे इति** । 'ऋदृशोऽङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । आद्गुणः । तदाह—**अवोचदिति** । अवक्ष्यत्—अवक्ष्यत । **इङ् त्विति** । 'इङ् अध्ययने' इति धातुस्तु ङित्त्वादात्मनेपदीत्यर्थः । **इण् गताविति** । 'इणो यण्' इत्यादौ विशेषणार्थो णकारः । **एतीति** । शपो लुकि तिपः पित्त्वेन ङित्वाभावाद् गुणः । **इत इति** । अपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुणः । इ अन्तीत्यत्र ङित्त्वाद् गुणाऽभावे इयङि प्राप्ते ।

(२४५५) **इणो यण्** । 'अचि श्नुधातु' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तस्य अङ्गाधिकारलब्धाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधिरित्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे - **अजादौ प्रत्यये परे इति** । **इयङोऽपवाद इति** । इयङि प्राप्ते एव तदारम्भादिति भावः । गुणवृद्धी तु परत्वादस्य बाधिके । यथा—अयनम्, आयकः । **यन्तीति** ।

(२४५६) दीर्घं इणः किति ७ । ४ । ६९ ॥ इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः, ईयुः । इययिथ–इयेथ । ऐत्, ऐताम्, आयन् । इयात् । ईयात् । **(२४५७) एतेर्लिङि ७ । ४ । २४ ॥** उपसर्गात्परस्य [1]इणोऽणो ह्रस्वः स्यात् किति लिङि । निरियात् । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' ।

एषि, इथः, इथ । एमि, इवः, इमः । **इयायेति ।** द्वित्वे सति उत्तरखण्डवृद्धौ आयादेशे 'अभ्यासस्यासवर्ण' इति इयङ् । अतुसि तु द्वित्वे कित्त्वाद् गुणाभावे इ इ अतुस् इति स्थिते 'इणो यण्' इत्युत्तरखण्डस्य यणि इयतुरिति स्थिते ।

(२४५६) दीर्घ इणः । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति, 'व्यथो लिटि' इत्यतो लिटीति चानुवर्तते। तदाह—**इणोऽभ्यासस्येति । ईयतुरिति ।** भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह—**इययिथ इयेथेति ।** ईयथुः, ईय । इयाय–इयय, ईयिव, ईयिम । एता । एष्यति । एतु—इतात्, इताम्, यन्तु । इहि—इतात्, इतम्, इत । अयानि, अयाव, अयाम । **ऐदिति ।** लङि तिप इकारलोपे, इकारस्य गुणे, आटो वृद्धिः । **आयन्निति ।** झेरन्तादेशे इकारलोपे इ–अन् इति स्थिते 'इणो यण्' इति यणि कृते तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाडिति भावः । ऐः, ऐतम्, ऐत । आयम्, ऐव, ऐम । विधिलिङ्चाह—**इयादिति ।** इयाताम्, इयुरित्यादि । आशीर्लिङ्चाह—**ईयादिति ।** 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः । ईयास्तामित्यादि ।

(२४५७) एतेर्लिङि । 'उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः' इत्यतः उपसर्गाद्ध्रस्व इति, 'केऽणः' इत्यतः अण इति, 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतः कितीति चानुवर्तते । तदाह—**उपसर्गात्परस्येत्यादि ।** इह आर्द्धधातुके इति प्रामादिकम् । पूर्वसूत्रेषु तदभावादनुवृत्तेरसम्भवात्, किति लिङीत्येव सिद्धेश्च । ङितीति तु नानुवर्तते, इण आर्द्धधातुकलिङो ङित्त्वाऽभावात् । नन्वभीयादित्यत्रापि ह्रस्वः स्यादित्यत आह—**उभयत इति ।** अत्र एकादेशस्य इकारस्य पूर्वान्तत्वे उपसर्गानुप्रवेशादिण्धातुत्वं न संभवति । परादित्वेन इण्धातुत्वाश्रयणे तु नोपसर्गात्परत्वम्, उपसर्गैकदेशस्य इकारस्य इकारात्मना सत्त्वेन 'अभ्' इत्यस्य उपसर्गत्वाऽभावात् । एकादेशस्य आदिवत्त्वमाश्रित्य इण्धातुत्वम्, अन्तवत्त्वमाश्रित्य तस्य उपसर्गानुप्रवेशश्चेत्यपि न सम्भवति । पूर्वपरशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरःस्फूर्तिकतया विरुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदसम्भवादित्यर्थः । इदं च अन्तादिवत्सूत्रे[2] भाष्ये

(१) प्रसिद्धत्वाद् अस्यैव अत्र ग्रहणमिति भावः ।

(२) तत्र च "अभ्यासादीनां ह्रस्वत्वेनान्तादिवत् । के पुनरभ्यासादयः ?

अभीयात् । अणः किम् ? समेयात् । 'समीयात्' इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य । (२४५८) इणो गा लुङि २ । ४ । ४५ ॥ 'गातिस्था–' (सू० २२२३) इति सिचो लुक् । अगात्, अगाताम्, अगुः । १०४६ इङ् अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते, अधीयाते, अधीयते । (२४५९) गाङ् लिटि २ । ४ । ४९ ॥ इङो गाङ् स्याल्लिटि, लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे, अधिजगाते,

---

स्पष्टम् । न च 'अभ्' इति भान्तस्य एकदेशविकृतन्यायेन उपसर्गत्वात् ईकारस्य परादिवत्त्वे ह्रस्वो दुर्वार इति वाच्यम्, लक्ष्यानुसारेण क्वचित् एकदेशविकृतन्यायानाश्रयणादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । **समेयादिति** । आ-इयात् एयात्, समेयादित्यत्र एकारस्य अनण्त्वान्न ह्रस्वः । ग्रहणकसूत्रादन्यत्र पूर्वेणैव णकारेण प्रत्याहाराश्रयणादिति भावः । तर्हि क्वचित् 'समीया'दिति प्रयोगः कथमित्याशङ्क्याह—**समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्येति** । 'इट किट कटी गतौ' इति प्रश्लिष्टस्य 'इ'धातोराशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घो बोध्य इति भावः । लुङि विशेषमाह ।

(२४५८) **इणो गा लुङि** । इण्धातोः गा इत्यादेशः स्याल्लुङीति सूत्रार्थः स्पष्टः । अगा स् त् इति स्थिते आह—**गातिस्थेतीति** । ऌङि ऐष्यत् । **इङ् अध्ययने इति** । अधिरुपरिभावे । 'उपरिभावश्च पठने [१]नियमपूर्वकत्व'मिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **नित्यमधिपूर्व इति** । धातुपाठे वचनमिदम् । अधीते इत्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरतीति भूवादिसूत्रे भाष्ये । **अधीते इति** । 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वात् गुणनिषेधे सवर्णदीर्घः । अजादौ तु इयङ् तदाह—**अधीयाते, अधीयते इति** । अधीषे, अधीयाथे, अधीध्वे । अधीये, अधीवहे, अधीमहे ।

(२४५९) **गाङ् लिटि । इङ इति** । '**इङश्च**' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्थानिवत्त्वादेव ङित्त्वे सिद्धे ङित्करणं 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यत्र 'इणो गा लुङि' इत्यस्य ग्रहणाभावार्थमिति भाष्यम् । ननु कृते गाङादेशे द्वित्वे अभ्यासजश्त्वे आल्लोपे अधिजगे इति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम् । 'द्विर्वचनेऽचि' इति गाङादेशनिषेधात् गाङादेशात् प्रागेव द्वित्वे सति उत्तरखण्डस्य गादेशे अधीगे इति रूपापत्तेरित्यत आह—**लावस्थायां विवक्षिते वेति** । तत्र 'लावस्थाया'मिति वार्तिकमते गाङादेशात् प्रागेव 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रं न प्रवर्तते, द्वित्वनिमित्ताऽचोऽभावात् ।

अभ्यासोहाम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वादि, उपेयाय, प्रोह्यते, अम्बात्र'' इत्याद्युदाहृत्य ''न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् , अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वं, बहिरङ्गा एते विधयः'' इत्युक्तम् ।

(१) एवं च अस्य विशेषणस्य द्योतकोऽत्राधिः ।

अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण्, 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण–' इति दर्शनेनाऽन्तरङ्गत्वाद् गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः, 'णेरध्ययने वृत्तम्' (सू ३०६६) इति निर्देशान्न भवति । अध्यैत । परत्वादियङ्, तत आट् वृद्धिः । अध्यैयाताम् , अध्यैयत । अध्यैयि, अध्यैवहि, अध्यैमहि । अधीयीत, अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय ।

विवक्षिते इति भाष्यमते तु सुतरां 'द्विर्वचनेऽचि' इति न प्रवर्त्तते, अनैमित्तिकत्वादिति भावः । **अधिजगिरे इति ।** अधिजगिषे, अधिजगाथे, अधिजगिध्वे । अधिजगे, अधिजगिवहे, अधिजगिमहे । लोटि–अधीताम्, अधीयाताम्, अधीयताम् । अधीष्व, अधीयाथाम्, अधीध्वम् । इति सिद्धवत्कृत्य आह– **अध्ययै इति ।** तत्र प्रक्रियां दर्शयति—**गुणाऽयादेशयोरिति ।** 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति 'सुट्कात्पूर्वः' इति सूत्रसिद्धान्तादिति भावः । तथा च इट एत्वे आटि वृद्धौ अधि इ ऐ इति स्थिते, गुणे, अयादेशे, यणिति फलितम् । ननु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्यपि पक्षः 'सुट्कात्पूर्वः' इति सूत्रभाष्ये स्थितः । तथा च अधि इ ऐ इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घे सति गुणायादेशयोः कृतयोः अध्यै इति स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—**पूर्वं धातुरिति ।** साधनेनेत्यस्य कारकबोधकेनेत्यर्थः । प्रत्ययेनेति यावत् । दर्शन इत्येतस्य मते इत्यर्थः । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इति पक्षे पूर्वप्रवृत्तिकत्वेन अन्तरङ्गत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणं बाधित्वा सवर्णदीर्घः प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—**णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशादिति ।** अन्यथा ल्युटि अनादेशे अधि इ अन इति स्थिते पूर्वं सवर्णदीर्घे ततो गुणाऽयादेशयोः कृतयोः अधयनमिति प्रसङ्गादिति भावः । वस्तुतस्तु पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इत्येव भाष्यसंमतम् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण 'नैतत्सारमिति' भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । अध्ययावहै, अध्ययामहै । लङ्याह—**अध्यैतेति ।** अधि आ इ त इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ यणिति भावः । अधि इ आतामिति स्थिते आटि वृद्धौ यणि अध्यैतामिति प्राप्ते आह—**परत्वादियङिति ।** आटः प्रागेव परत्वादिकारस्य इयङि तत आटि वृद्धौ यणि 'अध्यैयाताम्' इति रूपमित्यर्थः । **अध्यैयतेति ।** 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः । अध्यैथाः, अध्यैयाथाम्, अध्यैध्वम् । इति सिद्धवत्कृत्याह - **अध्यैयि, अध्यैवहि, अध्यैमहीति ।** विधिलिङ्याह—**अधीयीतेति ।** अधि इत इति स्थिते सीयुटि, सुटि, सलोपे, यलोपे अधि इ ईत इति स्थिते, धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः । **अधीयीयातामिति ।** अधि इ आतामिति स्थिते सीयुटि, सुटि, सलोपे,

अध्येषीष्ट। (२४६०) विभाषा लुङ्लृङोः २।४।५०॥ इङो गाङ् वा स्यात्। (२४६१) गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् १।२।१॥ गाङादेशात्[1] कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः। (२४६२) घुमास्थागापाजहातिसां हलि ६।४।६६॥ एषामात ईत्स्यात् हलादौ क्ङित्यार्धधातुके। अध्यगीष्ट–अध्यैष्ट। अध्यगीष्यत–अध्यैष्यत। १०४७ इक् स्मरणे। अयमप्य-

---

अधि इ ईयातामिति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः। झस्य रन्भावे सीयुटि सकारयकारलोपे अधि ईरन् इति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घे अधीयीरन्। अधीयीथाः, अधीयीयाथाम् इति सिद्धवत्कृत्य आह--**अधीयीध्वमिति**। ध्वमि सीयुटि, सलोपे, यलोपे, अधि इ ई ध्वमिति स्थिते इङः इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः। **अधीयीयेति**। 'इटोऽत्'। सीयुट्। सलोपः। अधि इ ईय इति स्थिते इङः इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः। अधीयीवहि, अधीयीमहि। आशीर्लिङ्याह—**अध्येषीष्टेति**। सीयुटि गुणः, यण्, षत्वम्। अध्येषीयास्ताम्, अध्येषीरन्। अध्येषीष्ठाः, अध्येषीयास्थाम्, अध्येषीढ्वम्। अध्येषीय, अध्येषीवहि, अध्येषीमहि। लुङि आटि अधि आ इत इति स्थिते।

(२४६०) **विभाषा लुङ्लृङोः**। शेषं पूरयति–**इङो गाङ् वा स्यादिति**। 'इङश्च' इत्यतो 'गाङ् लिटि' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरित्ति भावः। सिचि अधि अ गा स् त इति स्थिते।

(२४६१) **गाङ्कुटादिभ्यो**। ञ् च ण्च ञ्णौ, तौ इतौ यस्य सः ञ्णित्, सः न भवतीत्यञ्णित्। गाङ् च कुटादयश्चेति द्वन्द्वात्पञ्चमी। गाङिति ङकारानुबन्धात् 'इणो गा लुङि' इत्यस्य न ग्रहणमित्युक्तम्। नापि 'गाङ्गतौ' इति इत्यस्यात्र ग्रहणम्, तत्र ङकारस्यात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थत्वात्। इङादेशस्य गाङो ङकारो नात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थः, स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धेः। तदाह–**गाङादेशादिति**। एवं च सिचः ङित्त्वे आह।

(२४६२) **घुमास्था**। 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य कृतात्त्वस्य निर्देशः। घु मा स्था गा पा जहाति सा एषां द्वन्द्वात्षष्ठी। 'आर्द्धधातुके' इत्यधिकृतम्। 'आतो लोप इटि च' इत्यतः आत इति, 'ईद्यति' इत्यतः ईदिति, 'अनुदात्तोपदेश' इत्यतः क्ङिति इति चानुवर्तते। तदाह—**एषामित्यादिना**। **अध्यगीष्टेति**। अधि अ गा स् त इत्यत्र आकारस्य ईकारे, यणि, सिचः षत्वे, तकारस्य ष्टुत्वेन ट इति

---

(१) व्याख्यानमत्र शरणम्। तथाहि "गाङ् लिटि" (२।४।४९) इत्यत्र ङकारस्यात्रैव विशेषणार्थम् उपादानमित्येतन्मूलकमित्यर्थः।

धिपूर्वः । 'अधीगर्थदयेशाम्-' (सू ६१३) इति लिङ्गात् । अन्यथा हि 'इगर्थ-' इत्येव ब्रूयात् । 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' (वा १५७७) । अधियन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण्न ।

भावः । 'गातिस्था' इति न सिज्लोपः, परस्मैपदाभावात् । अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत । अध्यगीष्ठाः, अध्यगीषाथाम्, अध्यगीढ्वम् । अध्यगीषि, अध्यगीष्वहि, अध्यगीष्महि । गाङभावपक्षे आह—अध्यैष्टेति । अधि आ इ स् त इति स्थिते, इकारस्य गुणे, आटो वृद्धौ, यणि, षत्वष्टुत्वे इति भावः । अध्यैषाताम्, अध्यैषत । अध्यैष्ठाः, अध्यैषाथाम्, अध्यैढ्वम् । 'धि च' इति सलोपः । अध्यैषि, अध्यैष्वहि अध्यैष्महि । लृङ्याह—अध्यगीष्यतेति । 'विभाषा लुङ्लृङोः' इति गाङादेशे, स्ये, तस्य 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति ङित्वे, 'घुमास्था' इति ईत्वे, अटि, यणि, षत्वमिति भावः । अध्यगीष्येतामित्यादि । गाङभावपक्षे आह—अध्यैष्यतेति । अध्यैष्येतामित्यादि । इक् स्मरणे । अयमपीति । इङ्धातुवदयमपि धातुर्नित्यमधिपूर्वक इत्यर्थः । ननु धातुपाठे इङमधिकृत्य 'नित्यमधिपूर्व' इति वचनात्, भूवादिसूत्रभाष्याच्च इङो नित्यमधिपूर्वकत्वं युक्तम् । अस्य तु तथात्वे किं प्रमाणमित्यत आह—अधीगर्थेति । तत्र हि अधीगर्थेत्यनेन स्मरणार्थकधातुर्विवक्षितः । इग्धातोरधिपूर्वकत्वाभावेऽपि स्मरणार्थकत्वे इगर्थेत्येतावतैव स्मरणार्थकधातुलाभात् तत्र अधीति व्यर्थं स्यात् । अत इग्धातुरयं नित्यमधिपूर्वक एव स्मरणार्थक इति विज्ञायत इत्यर्थः । इण्वदिक इति । षष्ठ्यन्ताद्वतिः । इणः यत् कार्यम् 'इणो यण्' इत्यादि, तत् इको भवतीत्यर्थः । अध्येति, अधीत इति सिद्धवत्कृत्य आह—अधियन्तीति । अन्तादेशे इयङपवादः । 'इणो यण्' इति यणिति भावः । अध्येषि, अधीथः, अधीथ । अध्येमि, अधीवः, अधीमः । अधीयाय । अतुसि तु द्वित्वे कृते अधि इ इ अतुसिति स्थिते 'इणो यण्' इति द्वितीयस्य इकारस्य यणि प्रथमस्य इकारस्य 'दीर्घ इणः किति' इति दीर्घे सवर्णदीर्घे-अधीयतुः, अधीयुः । अधीययिथ-अधीयेथ, अधीयथुः, अधीय । अधीयाय-अधीयय, अधीयिव, अधीयिम । अध्येता । अध्येष्यति । अध्येतु-अधीतात्, अधीताम्, अधियन्तु । अधीहि-अधीतात्, अधीतम्, अधीत । अध्ययानि, अध्ययाव, अध्ययाम । अध्यैत्, अध्यैताम्, अध्यायन् । अध्यैः, अध्यैतम्, अध्यैत । अध्यायम्, अध्यैव, अध्यैम । इति सिद्धवत्कृत्य लुङ्याह—अध्यगादिति । इण्वत्त्वात् 'इणो गा लुङि' इति गादेशे, 'गातिस्था' इति सिचो लुका लुप्तत्वात् 'घुमास्था' इति ईत्वं न । अध्यगाताम् । अध्यगाम्, अध्यगाव । अध्यैष्यत् । केचित्त्विति । आर्द्धधातुके इत्यधिकारे 'इणो गा लुङि' इति सूत्रे

तथा च भट्टिः–'ससीतयो राघवयोरधीयन्' इति। १०४८ वी गतिव्याप्ति-प्रजनकान्त्यसनखादनेषु। प्रजनं गर्भग्रहणम्। असनं क्षेपणम्। वेति, वीतः, वियन्ति। वेषि। वेमि। वीहि। अवेत्, अवीताम्, अवियन्। अडागमे सत्यनेकाच्त्वाद्यणिति केचित्। अव्यन्। अत्र इकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते। एति, इतः, इयन्ति। ईयात्। ऐषीत्। १०४९ या प्रापणे। प्रापणमिह गतिः। प्रणियाति, यातः, यान्ति। (२४६३) लङः शाकटायनस्यैव ३।४।१११॥ आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात्। अयुः–अयान्। यायात्, यायाताम्,

---

एतद्वार्तिकपाठस्य भाष्ये दर्शनात्तदधिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वादिति भावः। **तन्मते यण् नेति।** 'इणो यण्' इत्यस्य आर्धधातुकाधिकारस्थत्वाभावान्नातिदेश इत्यर्थः। तेन झोऽन्तादेशे इयङि सवर्णदीर्घे अधीयन्तीत्याद्यूह्यम्। **राघवयोरधीयन्निति।** 'अधीगर्थ'इति षष्ठी। राघवौ स्मरन्नित्यर्थः। अधिपूर्वात् इग्धातोर्लटः शतरि, शपो लुकि, इकारस्य इयङि, सवर्णदीर्घे अधीयदिति शत्रन्तात् सुबुत्पत्तौ सौ रूपम्। **वी गतीति।** 'अजेर्व्यघञपोः' इति सूत्रभाष्यरीत्या अस्य आर्द्धधातुके नास्ति प्रयोगः इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **वियन्तीति।** एकाच्त्वाद्यणभावादियङिति भावः। लोटि—वेतु–वीतात्, वीताम्, वियन्तु। इति सिद्धवत्कृत्याह — **वीहीति।** हेरपित्त्वेन ङित्वान्न गुण इति भावः।—वीतात्, वीतम्, वीत। वयानि, वयाव, वयाम। लङ्याह—**अवेदिति। अवियन्निति।** वी–अन्निति स्थिते परत्वादडागमात् प्रागियङि कृते अडागम इति भावः। मतान्तरमाह—**अडागमे सतीति।** 'लावस्थायामट्'इति पक्षे इयङं बाधित्वा अनेकाच्त्वात् यणि अव्यन्निति केचिदाहुरित्यर्थः। केचिदित्यस्वरसं सूचयति। तद्बीजं तु कृतेऽप्यटि यणि कर्तव्ये आभीयतया अटः असिद्धत्वादनेकाच्त्वाभाद्यणभावादियङेवोचित इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः। **अत्रेति।** वी ई इति सवर्णदीर्घे 'वी गती'ति निर्देश इति भावः। **ईयादिति।** विधिलिङि आशीर्लिङि च रूपमिदं समानम्। 'स्कोः' इति सलोपः। तत्र विधिलिङि ईयातामित्यादि। आशिषि तु ईयास्तामित्यादि इति विशेषः। **ऐषीदिति।** सिचि वृद्धिः। **या प्रापणे इति।** ननु गच्छतीत्यर्थे यातीति कथमित्यत आह—**प्रापणमिह गतिरिति।** णिजर्थस्त्वविवक्षित इति भावः। **प्रणियातीति।** 'नेर्गद' इति णत्वम्। ययौ। याता। यास्यति। यातु। अयात्, अयाताम्।

(२४६३) **लङः शाकटायनस्यैव।** 'झेर्जुस्' इति 'आत' इति चानुवर्तते। तदाह—**आदन्तादिति।** जस **वेति।** शाकटायनग्रहणाद्विकल्पलाभ इति भावः।

यायास्ताम् । अयासीत् । १०५० वा गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् । १०५१ भा दीप्तौ । १०५२ ष्णा शौचे । १०५३ श्रा पाके । १०५४ द्रा कुत्सायाम् गतौ । १०५५ प्सा भक्षणे । १०५६ पा रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत् । १०५७ रा दाने । १०५८ ला आदाने । 'द्वावपि दाने' इति चन्द्रः । १०५९ दाप् लवने । प्रणिदाति-प्रनिदाति । दायास्ताम् । अदासीत् । १०६० ख्या प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' (वा १५९१) इति वार्तिकं तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सस्थानो जिह्वामूलीयः । स नेति ख्शाञादेशस्य ख्शादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । 'सम्पूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो न' इति न्यास-

---

एवकारस्तु 'लिट् च' 'लिङाशिषि' इत्युत्तरार्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । न च 'लोटो लङ्वत्' इत्यतिदेशात् यान्तु इत्यत्रापि जुस्विकल्पः शङ्क्यः, 'नित्यं ङितः' इत्यतो ङित इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेर्लङ्ग्रहणस्य लङ्वद्भावमादाय प्रवृत्तिनिवारणार्थत्वात् । इदमपि भाष्ये स्पष्टम् । **अयानिति** । जुसभावे रूपम् । अयासीत् । ष्णाधातुः षोपदेशः । नस्य ष्टुत्वेन णत्वनिर्देशः । स्नाति । स्नायात्-स्नेयात् । **पा रक्षणे** । 'एर्लिङि' इति सूत्रे 'गातिस्था' इत्यत्र च पिबतेरेव ग्रहणादेत्त्वसिज्लुकौ न । तदाह—**पायास्ताम् । अपासीत् इति । दाप् लवने** । घुत्वाभावात् 'शेषे विभाषा' इति णत्वविकल्पं मत्वा आह—**प्रणिदाति-प्रनिदातीति** । घुत्वाऽभावादाशीर्लिङि एत्त्वं, लुङि लुक् च नेति मत्वा आह—**दायास्तामिति अदासीदिति च । ख्या प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषय इति** । मात्रशब्दोऽवधारणे । सार्वधातुक एवास्य ख्याधातोः प्रयोगः, न त्वार्द्धधातुक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह —**सस्थानत्वमिति** । 'चक्षिङः ख्याञ्' इति सूत्रे ख्यास्थाने 'ख्शाञ्' इति वक्तव्यम् । अस्य शकारस्य 'पूर्वत्रासिद्धमि'त्यधिकारे यकारे वक्तव्य इत्युक्त्वा 'प्रयोजनं सौप्रख्ये वुञ्विधिः'इत्युपक्रम्य 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इत्युक्तं वार्तिके । तत्र नञमध्याहृत्य 'नञः ख्यात्रे' इति सस्थानत्वं न भवतीति व्याख्यातं भाष्ये । तदिदं वार्तिकं भाष्यं च ख्याधातोरस्य सार्वधातुके एव प्रयोग इत्यत्र ज्ञापकमित्यर्थः । तत्र सस्थानपदं व्याचष्टे—**सस्थानो जिह्वामूलीय इति** । प्राचीनाचार्यसमयादिति भावः । **स नेति** । सः जिह्वामूलीयः नमः ख्यात्रे इत्यत्र न भवतीत्येतत् ख्याञादेशस्य ख्शादित्वविधौ, शस्य यत्वविधौ च प्रयोजनमित्यर्थः । **ख्शादित्वे इति** । यत्वविधावित्यस्याप्युपलक्षणम् । शकारस्थानिकयत्वस्यासिद्धत्वात् 'शर्परे विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः इष्टः सिध्यति, जिह्वामूलीयस्त्वनिष्टो न भवतीति भाष्यवार्तिकहृदयम् । ख्याधातोरस्यार्द्धधातुकेऽपि प्रयोगसत्त्वे तु तृजन्ते ख्यातृशब्दे यकारस्य शका-

कारः । १०६१ प्रा पूरणे । १०६२ मा माने । अकर्मकः । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः' इति माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे तु सकर्मकः । 'उदरं परिमाति मुष्टिना' । 'नेर्गद—' (सू २२८५) इत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति–प्रनिमाति । १०६३ वच परिभाषणे । वक्ति, वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपरः इत्यन्ये । झिपरः इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । अवोचत् ।

रस्थानिकत्वाभावात् असिद्धत्वाभावात् 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यस्याऽप्रवृत्तौ 'कुप्वोः' जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यात् । ततश्चार्धधातुके सर्वत्र न ख्याधातोः प्रयोग इति विज्ञायते, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादिति भावः । **सम्पूर्वस्येति** । सार्वधातुकेऽपीति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । एवञ्च 'संख्याति' इत्यादि नास्तीति फलितम् । सङ्ख्यादिशब्दास्तु ख्याञादेशस्येति बोध्यम् । **मा माने इति** । मानं परिमितिरिति भावः । तदाह—**अकर्मक इति** । 'माति घृतपात्रेऽस्मिन्नि'ति उदाहरणम् । परिमितं भवतीत्यर्थः, संगृहीतं भवतीति यावत् । अत्रार्थे शिष्टप्रयोगसंवादं दर्शयति—**तनौ ममुस्तत्रेति** । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः' इति माघकाव्ये (स० १) तपोधनस्य नारदस्य, अभ्यागमेन आगमनेन सम्भवाः, मुदः सन्तोषाः, कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य, तनौ शरीरे, न ममुः परिमिता न बभूवुः । आधिक्यान्न संगृहीता बभूवुरिति यावत् । **अर्थान्तरे त्विति** । परिच्छेदे त्वित्यर्थः । **उदरमिति** । 'उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु' इति नैषधकाव्ये कोऽपि कुतुकी दमस्वसुः दमयन्त्याः उदरं मुष्टिना परिमाति किमु ? परिगृह्णातीत्यर्थः । **नास्य ग्रहणमिति** । 'घुप्रकृतिमाङि'ति भाष्यादिति भावः । एवञ्च 'शेषे विभाषाऽकखादौ' इति णत्वविकल्प इति मत्वा आह—**प्रणिमाति–प्रनिमातीति** । ममौ । ममिथ–ममाथ । ममिव । माता । मास्यति । मातु । अमात् । अमासीत् । अमास्यत् । **वच परिभाषणे** । अनिट् । **अयमन्तीति** । लटि प्रथमपुरुषबहुवचनं नास्तीत्यर्थः । **बहुवचनपर इति** । 'न प्रयुज्यते' इति शेषः । अस्मिन् पक्षे पुरुषत्रये बहुवचनं नास्ति । **झिपर इति** । 'न प्रयुज्यत' इति शेषः । अस्मिन् पक्षे लिङ्गादिष्वपि प्र०पु० बहुवचनं नास्तीति भावः । तत्र लिटि अकिति 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणम् । उवाच । किति तु 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । ऊचतुः । उवचिथ–उवक्थ । ऊचिव । वक्ता । वक्ष्यति । वक्तु । अवक् । **वच्यादिति** । विधिलिङि रूपम् । आशीर्लिङि 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणं मत्वा आह—**उच्यादिति । अवोचदिति** । लुङि 'अस्यतिवक्ति' इति च्लेरङि 'वच उम्' इति भावः । **विद ज्ञाने इति** । अनिट्सु लुग्विकरणस्याऽग्रहणात् अयं सेट् ।

१०६४ विद ज्ञाने । (२४६४) विदो लटो वा ३ । ४ । ८३ ॥ वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद, विदतुः, विदुः । वेत्थ, विदथुः, विद । वेद, विद्व, विद्म । पक्षे वेत्ति, वित्तः इत्यादि । विवेद, विविदतुः । 'उषविद' (सू २२४१) इत्याम्पक्षे विद इति[1] अकारान्तनिपातनान्न लघूपधगुणः । विदाञ्चकार । वेदिता । (२४६५) विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ३ । १ । ४१ ॥ वेत्तेर्लोटयाम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते, इति शब्दात् । (२४६६) तनादिकृञ्भ्य उः ३ । १ । ७९ ॥ तनादेः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे

(२४६४) विदो लटो वा । 'परस्मैपदानां णलतुस्' इत्यादिसूत्रमनुवर्तते । 'विद' इति पञ्चमी । तदाह—**वेत्तेर्लट इति** । विन्दतिविद्यत्योस्तु शेन श्यना च व्यवधानात् नैते आदेशाः । **इत्यादीति** । विदन्ति । वेत्सि, वित्थः, वित्थ । वेद्मि, विद्वः, विद्मः । **विविदतुरिति** ।—विविदुः । विवेदिथ, विविदथुः, विविद । विवेद, विविदिव, विविदिम । **आम् पक्ष इति** । न लघूपधगुण इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—**अकारान्तनिपातनादिति** । 'उषविद' इति सूत्रे विदेत्यकारान्तत्वम् आम्सन्नियोगेन 'निपात्यत' इत्यर्थः । आमि अतो लोपः । तस्य 'स्थानिवत्त्वात्' न लघूपधगुण इति भावः । **वेदितेति** । वेदिष्यतीत्यपि ज्ञेयम् ।

(२४६५) **विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्** । 'कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । इतिशब्दः प्रकारे । एवंजातीयकं वैकल्प्येन प्रत्येतव्यमित्यर्थः । **वेत्तेरिति** । लुग्विकरणात् विदधातोः लोटि परे आम्प्रत्ययो निपात्यत इत्यर्थः । **लोडन्तेति** । आमन्ताद्विदेः लोडन्तकृञ्धातोः अनुप्रयोगश्च निपात्यत इत्यर्थः । ननु 'विदाङ्कुर्वन्तु' इति लोटि प्रथमपुरुषबहुवचनस्यैव सूत्रे निर्देशात् कथं लोडन्तसामान्यानुप्रयोग इत्यत आह—**पुरुषेति** । कुर्वन्त्विति प्रथमपुरुषो बहुवचनं च न विवक्षितमित्यर्थः । तयोस्तु नान्तरीयकमुच्चारणमिति भावः । **इति शब्दादिति** । तस्य प्रकारवचनस्य लोकप्रयोगानुसारित्वादिति भावः ।

(२४६६) **तनादिकृञ्भ्य उः** । **शपोऽपवाद इति** । अनेन शब्विषय एवास्य प्रवृत्तिरिति सूचितम् । 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुकग्रहणस्य 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । **तेनेति** । गणकार्यस्याऽनित्यतया 'श्वसेत्' इत्यत्र अदादिगणकार्यं शपो लुङ् न भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु कृञ्ग्रहणस्यात्र

(१) निपातनाद गुणत्वमिति भाष्यात् ''उषविदजागृभ्यः'' (३।१।३८) इति निर्देशाच्चायमर्थः कल्प्यते ।

कृञ्ग्रहणं[1] गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम्। तेन 'न विश्वसेदविश्वस्तम्' इत्यादि सिद्धम्। विदाङ्करोतु। **(२४६७) अत उत्सार्वधातुके ६।४।११०॥** उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति। उदिति तपरत्वसामर्थ्यान्न गुणः। —विदाङ्कुरुतात्, विदाङ्कुरुताम्। 'उतश्च–' (सू २३३४) इति हेर्लुक्। आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्त्वम्। विदाङ्कुरु। विदाङ्करवाणि। अवेत्, अविताम्। 'सिजभ्यस्त—' (सू २२२६) इति झेर्जुस् –अविदुः। **(२४६८) दश्च ८।२।७५॥** धातोर्दान्तस्य पदस्य सिपि परे रुः स्याद्वा।

भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् उक्तज्ञापनाभावात् विश्वसेदित्यसम्बद्धमेवेत्याह। 'विश्वस्तम्' इत्यत्र तु आगमशास्त्रस्याऽनित्यत्वात् नेडित्याहुः। **विदाङ्करोत्विति**। अत्र विदेर्लोटि आमि लोटो लुकि आमन्ताद्विदेः कृञो लोडन्तस्यानुप्रयोगः। तत्र लोटस्तिपि 'एरुः' इत्युत्वे शपं बाधित्वा उप्रत्यये ऋकारस्य गुणे रपरत्वे उकारस्य तिब्निमित्तो गुणः। तातङि तु ऋकारस्य गुणे रपरे तातङो ङित्त्वात् उकारस्य गुणाऽभावे विदाङ्कुरुतात् इति स्थिते।

(२४६७) **अत उत्**। **उप्रत्ययान्तस्येति**। 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **कृञोऽकारस्य उदिति**। 'नित्यं करोतेः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। **क्ङितीति**। 'गमहन' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः। अकारस्य उत्त्वे कृते तस्य लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—**तपरेति**। इदं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। **विदाङ्कुरुतामिति**। विदाङ्कुर्वन्त्वित्यपि ज्ञेयम्। 'न भकुर्छुराम्' इति निषेधात् 'हलि च' इति दीर्घो न। **हेर्लुगिति**। विदाङ्कुरु हि इति स्थिते 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्त्वं परमपि बाधित्वा नित्यत्वात् 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुगित्यर्थः। तर्हि सार्वधातुकाऽभावात् कथमुत्त्वमित्यत आह—**आभीयत्वेनेति**। **विदाङ्कुर्विति**। -विदाङ्कुरुतात्, विदाङ्कुरुतम्, विदाङ्कुरुत। **विदाङ्करवाणीति**। आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावादुकारस्य गुण इति भावः। विदाङ्करवाव, विदाङ्करवाम। लङ्याह—**अवेदिति**। हल्ङ्यादिना सिपो लोपे विशेषमाह।

(२४६८) **दश्च**। 'सिपि धातो रुर्वा' इत्यनुवृत्तम्। 'द' इति षष्ठ्यन्तेन धातुर्विशेष्यते। तदन्तविधिः। पदस्येत्यधिकृतम्। तदाह– **धातोर्दान्तस्य पद-**

---

(१) तनादिसाहचर्येण तद्गणस्यैव कृञोऽत्र ग्रहणम्। क्रियासामान्यवाचित्वेनान्वययोग्यतया तस्यैवात्रानुप्रयोग इति भावः। भाष्ये 'कृ'ग्रहणस्यात्र प्रत्याख्यानादन्यार्थे तस्य तात्पर्यमयुक्तम्। 'न विश्वसेत्' इत्याद्यार्षमेव। ज्ञापितेऽपि तच्चारितार्थ्याभावाच्चेत्यन्ये। ल. श. शे.।

अवेः-अवेत् । १०६५ अस भुवि । अस्ति । (२४६९) **श्नसोरल्लोपः** ६ । ४ । १११ ॥ श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । स्तः, सन्ति । 'तासस्त्योः—' (सू २१९१) इति सलोपः । असि, स्थः, स्थ । अस्मि, स्वः, स्मः । 'आर्द्धधातुके' (सू २४३२) इत्यधिकृत्य । (२४७०) **अस्तेर्भूः** २ । ४ । ५२ ॥ बभूव । भविता । अस्तु-स्तात्, स्ताम्, सन्तु । (२४७१) **घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च** ६ । ४ । ११९ ॥ घोरस्तेश्चैत्वं स्याद्धौ परेऽभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेनैत्त्वस्यासिद्धत्वाद् हेर्धिः । 'श्नसोः—' (सू २४६९) इत्यल्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे एत्त्वं न, परेण तातङा बाधात् । 'सकृद्गतौ —' (प ४१) इति न्यायात् । -स्तात्, स्तम्, स्त । असानि, असाव, असाम । 'अस्तिसिचः—' (सू २२२५) इतीट् । आसीत् । **श्नसोरल्लोपस्याभीयत्वेनास्येति** । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य ज्ञेयम् । **अवेदिति** । सिपो हल्ङ्यादिलोपे दकारस्य रुत्वविकल्पः । -अवित्तम्, अवित्त । अवेदम्, अविद्व, अविद्म । विद्यात्, विद्याताम् । विद्यात्, विद्यास्ताम् । अवेदीत् । अवेदिष्यत् । **अस भुवीति** । भवनं भूः । सत्तायामित्यर्थः । **अस्तीति** । सस्य चर्त्वेऽपि सकार एव भवति, न तु तकारः, अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् ।

(२४६९) **श्नसोरल्लोपः** । अत इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । श्न अस् अनयोर्द्वन्द्वात्षष्ठीद्विवचनम् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । श्नेति श्नम्प्रत्ययैकदेशनिर्देशः । 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवर्तते, 'गमहन' इत्यतः क्ङितीति । तदाह —**श्नस्येत्यादिना** ।

(२४७०) **अस्तेर्भूः** । असधातोर्भूभावः स्यात् आर्द्धधातुके परे इत्यर्थः । अस् हि इति स्थिते ।

(२४७१) **घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च** । घु अस् अनयोर्द्वन्द्वः । एत् हौ इति च्छेदः । ननु अस् हि इति स्थिते 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धित्वं परत्वात् बाधित्वा 'घ्वसोः' इति सकारस्य एत्त्वे कृते हुझल्भ्यः परत्वाऽभावात् कथं धिभाव इत्यत आह—**आभीयत्वेनेति** । तथा च अ ए धीति स्थिते आह— **श्नसोरिति** । नन्वाशिषि अस् हि इति स्थिते तातङं बाधित्वा परत्वादेत्वं प्राप्नोतीत्यत आह— **तातङ्पक्षे । एत्त्वं नेति** । कुत इत्यत आह—**परेणेति** । ननु कृते तातङि तस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वात्तस्मिन्परे 'घ्वसोः' इत्येत्वं कुतो नेत्यत आह—**सकृद्गताविति** । सकृत् एकवारं गतौ प्रवृत्तौ, विप्रतिषेधे विरोधे सति यद्बाधितं तद् बाधितमेव भवति, नतु पुनः प्रवर्तत इति तदर्थः । लङस्तिपि विशेषमाह—**अस्ति-**

सिद्धत्वादाट्। आस्ताम्, आसन्। स्यात्। भूयात्। अभूत्। सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादीण्न। (२४७२) उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ८।३।८७॥ उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे। निष्यात्। प्रादुःष्यात्। निषन्ति। प्रादुःषन्ति। यच्परः किम्? अभिस्तः। १०६६ मृजूष् शुद्धौ। (२४७३) मृजेर्वृद्धिः ७।२।११४॥ मृजेरिको वृद्धिः स्याद् धातुप्रत्यये परे। 'क्ङित्यजादौ वेष्यते—' (वा ५०५७)।

सिचः इति। इकारलोपे, आटि, वृद्धौ 'अस्तिसिचः' इति ईडागम इत्यर्थः। ननु तसादौ ङिति परत्वादाडागमात्प्राक् 'श्नसोः' इत्यल्लोपे सति अजादित्वाभावात् कथमाडित्यत आह—**श्नसोरल्लोपस्याभीयत्वेनेति। आस्तामिति।** अत्र कृते आडागमे तस्य लोपनिवृत्त्यर्थं 'श्नसोरल्लोपः' इति तपरकरणम्। वस्तुतस्तु आट आभीयत्वेनासिद्धत्वादेव लोपो न भवतीति 'श्नसोरल्लोपः' इत्यत्र तपरकरणं व्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम्। **आसन्निति।** आसीः, आस्तम्, आस्त। आसम्, आस्व, आस्म। विधिलिङ्याह—**स्यादिति।** -स्याताम्, स्युरित्यादि। आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् भूभावं मत्वा आह—**भूयादिति।** लुङि तु सिचि भूभावे 'गातिस्था' इति सिचो लुकं मत्वा आह—**अभूदिति।** तत्र 'अस्तिसिचोऽपृक्त' इति ईडागममाशङ्क्य आह—**सिचोऽस्तेश्चेति।** इह भूभावे सति अस्तेरश्रूयमाणत्वात् ईण्नेति भावः।

(२४७२) **उपसर्गप्रादुर्भ्याम्।** उपसर्गः प्रादुस् अनयोर्द्वन्द्वः। इण्कोरित्यधिकृतम्। तत्र इण इत्युपसर्गेण सम्बध्यते, न तु प्रादुसि, ततः परस्य अस्तेः सस्य इणः परत्वाऽसम्भवात्। कोरित्यपि असम्भवान्न सम्बध्यते। अस्तिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा। 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। मूर्धन्य इत्यधिकृतम्। य् अच् अनयोर्द्वन्द्वः। यचौ परौ यस्मादिति विग्रहः। यकारे अकारे च परे इति लभ्यते। तदाह—**उपसर्गेणः इति।** उपसर्गस्थादिण इत्यर्थः। **परस्येति।** अस्तेः सस्य विशेषणमिदम् नत्वस्तेः। तेन प्रादुरासीदित्यत्र न षत्वम्। यकारपरकत्वे उदाहरति—**निष्यात् प्रादुःष्यादिति।** प्रादुस् इति सान्तमव्ययम्। सस्य षत्वे पूर्वस्य सस्य ष्टुत्वेन न षः। षान्तत्वे तु 'प्रादुर्भ्यामि'ति रुत्वनिर्देशो नोपपद्यते। अच्परकत्वे उदाहरति—**निषन्ति प्रादुष्षन्तीति। मृजूष् शुद्धाविति।** ऊदित्त्वमिड्विकल्पार्थम्। 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङर्थं षित्त्वम्। वस्तुतस्तु भिदादिगणे मृजाशब्दपाठादेव सिद्धेरिह षित्करणमनार्षमित्याहुः।

(२४७३) **मृजेर्वृद्धिः।** 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया 'इक' इत्युपस्थितम्। मृजेरित्यवयवषष्ठी। तदाह—**मृजेरिको वृद्धिः स्यादिति।** 'धातोः स्वरूपग्रहणे

'व्रश्च—' (सू २९४) इति षः । मार्ष्टि, मृष्टः, मृजन्ति–मार्जन्ति । ममार्ज, ममार्जतुः–ममृजतुः । ममार्जिथ–ममार्ष्ठ । मार्जिता–मार्ष्टा । मृड्ढि । अमार्ट् । अमार्जम् । अमार्जीत्–अमार्क्षीत् । १०६७ रुदिर् अश्रुविमोचने । (२४७४) रुदादिभ्यः सार्वधातुके ७ । २ । ७६ ॥ रुद्, स्वप्, श्वस्, अन्, जक्ष् एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येट् स्यात् । रोदिति, रुदितः । हौ परत्वादिटि

तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति परिभाषामभिप्रेत्य आह—**धातुप्रत्यये परे इति** । धातोर्विहिते प्रत्यये इत्यर्थः । तेन परिमृड्भ्यामित्यत्र न वृद्धिरिति भावः । गुणापवादोऽयम् । **क्ङित्यजादौ वेष्यते इति** । 'मृजेर्वृद्धिरि'ति शेषः । 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रभाष्ये इदं पठितम् । **व्रश्चेति ष इति** । मृज् ति इति स्थिते ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे जकारस्य व्रश्चेति षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टकारे मार्ष्टीति रूपमित्यर्थः । **मृष्ट इति** । ङित्त्वान्न वृद्धिः, नापि गुण इति भावः । **मृजन्ति मार्जन्ति इति** । 'क्ङित्यजादौ' इति वृद्धिविकल्प इति भावः । मार्क्षि, मृष्ठः, मृष्ठ । मार्ज्मि, मृज्वः, मृज्मः । **ममार्जेति** । णलि मृजेर्वृद्धिरिति भावः । अनुसादावजादौ किति वृद्धिविकल्पं मत्वा आह—**ममार्जतुः ममृजतुरिति** । –ममार्जुः, ममृजुः इत्यपि ज्ञेयम् । ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मृजेर्वृद्धिं च मत्वा आह—**ममार्जिथ–ममार्ष्ठेति** । इडभावे जस्य व्रश्चेति षः । थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः । ममार्जथुः–ममृजथुः, ममार्ज–ममृज । ममार्ज, ममार्जिव–ममृजिव–ममृज्व, ममार्जिम–ममृजिम–ममृज्म । लुट्याह—**मार्जिता मार्ष्टेति** । ऊदित्त्वादिटि, तदभावे च 'मृजेर्वृद्धिः' इति भावः । मार्जिष्यति–मार्क्ष्यति । मार्ष्टु–मृष्टात्, मृष्टाम्, मार्जन्तु–मृजन्तु । **मृड्ढीति** । हेरपित्त्वेनाङित्त्वान्न वृद्धिः । व्रश्चादिना जस्य षः, हेर्धिः, षस्य जश्त्वेन डः, धस्य ष्टुत्वेन ढः । –मृष्टात्, मृष्टम्, मृष्ट । मार्जानि, मार्जाव, मार्जाम । लङ्याह—**अमार्ट् इति** । तिप इकारलोपे वृद्धौ रपरत्वेन हल्ङ्यादिना तकारलोपे व्रश्चादिना जस्य षः, तस्य जश्त्वचर्त्वे इति भावः ।–अमृष्टाम्, अमार्जन्–अमृजन् । अमार्ट्, अमृष्टम्, अमृष्ट । **अमार्जमिति** । –अमृज्व, अमृज्म । मृज्यात्, मृज्याताम् । मृज्यास्ताम् । **अमार्जीत् अमार्क्षीदिति** । ऊदित्त्वादिड्विकल्प इति भावः । इट्पक्षे अमार्जिष्टाम्, अमार्जिषुरित्यादि सुगमम् । इडभावे अमार्ष्टाम्, अमार्क्षुः । अमार्क्षीः, अमार्ष्टम्, अमार्ष्ट । अमार्क्षम्, अमार्क्ष्व, अमार्क्ष्म । अमार्जिष्यत्–अमार्क्ष्यत् । रुदिर्धातुरिरित् सेट् ।

(२४७४) **रुदादिभ्यः** । ईड्वलादेरित्यनुवृत्तिं मत्वा आह—**वलादेरिति** । **रुदित इति** । ङित्त्वान्न गुणः । रुदन्ति । रोदिषि, रुदिथः, रुदिथ । रोदिमि, रुदिवः, रुदिमः । रुरोद, रुरुदतुः । रुरोदिथ । रुरुदिव, रुरुदिम । **रोदिता** । रोदि-

धित्वं न। रुदिहि। (२४७५) **रुदश्च पञ्चभ्यः** ७।३।९८॥ हलादेः पितः[1] सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात्। (२४७६) **अड् गार्ग्यगालवयोः** ७।३।९९॥ अरोदीत्–अरोदत्, अरुदिताम्, अरुदन्। अरोदीः–अरोदः। अरोदम्। प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट्। रुद्यात्। अरुदत्–अरोदीत्। १०६८ ञि ष्वप् शये। स्वपिति, स्वपितः। सुष्वाप, सुषुपतुः, सुषुपुः। सुष्वपिथ–सुष्वप्थ। (२४७७) **सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूति-**

ष्यति। रोदितु–रुदितात्, रुदिताम्, रुदन्तु। रुदि हि इति स्थिते 'हुझल्भ्यः' इति धित्वमाशङ्क्य आह—**हौ परत्वादिति। रुदिहीति।** हेरपित्त्वेन ङित्त्वान्न लघूपधगुण इति भावः। रुदितात्, रुदितम्, रुदित। रोदानि, रोदाव, रोदाम।

(२४७५) **रुदश्च पञ्चभ्यः**। 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति, 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति, 'गुणोऽपृक्ते' इत्यतः अपृक्ते इति, 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईडिति चानुवर्तते। 'रुद' इति पञ्चमी। 'रुदादिभ्य' इति विवक्षितम् इत्यभिप्रेत्य सूत्रशेषं पूरयति—**हलादेरित्यादिना**।

(२४७६) **अड् गार्ग्यगालवयोः**। अनयोर्मते रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य अपृक्तस्य अडागमः स्यादिति स्पष्टोऽर्थः। **अरोदेरिति**।–अरुदितम्, अरुदित इत्यपि ज्ञेयम्। **अरोदमिति**।–अरुदिव, अरुदिम इत्यपि ज्ञेयम्। ननु लिङस्तिपि यासुटं बाधित्वा परत्वात् 'अड् गार्ग्यगालवयोः' इति 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इति च अडीटौ स्यातामित्यत आह—**प्रकृतिप्रत्ययेति**। हलादिपित्सार्वधातुकाऽपृक्ताऽपेक्षत्वाच्चेत्यपि ज्ञेयम्। लुङि 'इरितो वा' इत्यङ्पक्षे आह—**अरुददिति**। अङभावपक्षे त्वाह—**अरोदीदिति**। 'अस्तिसिचः' इति ईट्। 'रुदश्च पञ्चभ्य' इति तु नेह प्रवर्तते, सिचा व्यवहितत्वात्। **ञिष्वप् शये इति**। षोपदेशोऽयम्। आर्धधातुके अनिट्। **स्वपितीति**। 'रुदादिभ्यः' इति इट्। **स्वपितः इति**।–स्वपन्ति। स्वपिषि, स्वपिथः, स्वपिथ। स्वपिमि, स्वपिवः, स्वपिमः। **सुष्वापेति**। द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे आदेशसकारत्वात् षत्वमिति भावः। **सुषुपतुरिति**। 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादीति भावः। सुषुपुरित्यपि ज्ञेयम्। **सुष्वपिथ सुष्वप्थेति**। भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति भावः। सुषुपथुः, सुषुप। सुष्वाप–सुष्वप, सुषुपिव, सुषुपिम।

(२४७७) **सुविनिर्दुर्भ्यः**। कृतसम्प्रसारणस्य स्वप्धातोः सुपीत्यनेन ग्रह-

---

(१) पित इति स्वरूपकथनम् अपृक्तापितोऽसम्भवात्। तुरुस्तु इत्यत्रैव तन्निवृत्तेश्च। सार्वधातुकस्येत्यप्येवम्।

सम्मा: ८। ३। ८८॥ एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात्। 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते'। किति लिटि परत्वात्सम्प्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम्। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने'(प १२७)। सुषुषुपतुः, सुषुषुपुः। पिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम्।

णम्। सूतीत्यनेन सूति शब्दः कृदन्तो गृह्यते। समेत्यनेनापि-समशब्दस्य ग्रहणम्। षष्ठ्यर्थे प्रथमा। 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। मूर्धन्य इत्यधिकृतम्। तदाह—**एभ्यः सुप्यादेरिति**। सुषुप्तिः, सूषूतिः, सुषमः इत्युदाहरणानि। अत्र कृतसम्प्रसारणस्य स्वप्धातोर्ग्रहणात् सुस्वप्न इत्यत्र न षत्वमिति भाष्यम्। नन्वेवं सति सुषुषुपतुरित्यत्र सुपूर्वस्य स्वपधातोः कथं षत्वम्। कृतसम्प्रसारणस्य हि स्वपधातोः षत्वम्। तत्र यदि स्वप् अतुस् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वे कृते पश्चात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणं तदा हलादिशेषे उत्तरखण्डस्यैव 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणं न त्वभ्यासस्य, अतुसः कितः उत्तरखण्डव्यवहितत्वात्, 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधाच्च। ततश्च सु सुसुप् अतुसित्यत्र पूर्वखण्डस्य कृतसम्प्रसारणत्वाभावात् कथं षत्वम्। उत्तरखण्डस्य च सु इत्युपसर्गादव्यवहितपरत्वाऽभावात्कथमनेन षत्वम्, इण्कवर्गाभ्यां परत्वाऽभावेन 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यस्याप्युत्तरखण्डे अप्रवृत्तेः। यदि तु परत्वात्पूर्वं सम्प्रसारणं कृते पश्चात् द्वित्वं तर्हि सुप् इत्यस्य द्वित्वप्रवृत्तेः प्रागेव षत्वमिति वक्तव्यम्। तत्तु न युज्यते। 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति परिभाषया सु इत्युपसर्गसम्बन्धस्य द्वित्वात्प्रागवृत्तेः। तथा च कृतसम्प्रसारणस्य अकृतषत्वस्य सुप् इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्यैव 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं स्यात् न तु पूर्वखण्डस्य, 'सात्पदाद्योः' इति निषेधात्। कृते हलादिशेषे सु इति पूर्वखण्डस्य सुब्रूपत्वाभावेन 'सुविनिर्दुर्भ्यः' इत्यस्याऽप्यप्रवृत्तिः। न च एकदेशविकृतस्यानन्यत्वं शङ्क्यम्, एवमप्यभ्यासस्यानर्थकत्वेन अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया षत्वस्य तत्राप्राप्तेः। तस्मादिह सुषुषुपतुरित्यत्र पूर्वखण्डे षत्वं दुरुपपादमित्याशङ्क्य आह—**पूर्वं धातुरित्यादिना**। लक्ष्यानुरोधादिह 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्याश्रीयते। ततश्च द्वित्वात्प्रागेव परत्वात्सम्प्रसारणे सति सुप् इत्यस्य सु इत्युपसर्गपूर्वकत्वमादाय षत्वे च कृते सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् षुप् इत्यस्य कृतषत्वस्य द्वित्वे सति खण्डद्वयेपि षकारश्रवणं निर्बाधमित्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये–'षुपिभूतो द्विरुच्यते' इति। ननु कृतषत्वस्य कथं द्वित्वं, द्वित्वे कर्त्तव्ये षत्वस्याऽसिद्धत्वादित्यत आह—**पूर्वत्रासिद्धीयमिति**। ननु तर्हि सुसुष्वापेत्यत्रापि पूर्वखण्डे षत्वं श्रूयेतेत्यत आह–**पिति त्विति**। पिति णलि कित्वा-

षत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं 'हलादिः शेषः' (सू २१७९)। नित्यत्वाच्च। ततः सुपि रूपाभावान्न षः। सुषुष्वाप। सुस्वप्ता। अस्वपीत्-अस्वपत्। स्वप्यात्। सुप्यात्। सुषुप्यात्। अस्वाप्सीत्। १०६९ श्वस प्राणने। श्वसिति। श्वसिता। अश्वसीत्-अश्वसत्। श्वस्यातम्। श्वस्यास्ताम्। 'ह्म्यन्तक्षण-' (सू २२९९) इति न वृद्धिः। अश्वसीत्। १०७० अन च। अनिति। आन। अनिता। आनीत्-आनत्। (२४७८) अनितेः[1] ८। ४। १९॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात्। प्राणिति। १०७१ जक्ष भक्ष हसनयोः। जक्षिति, जक्षितः। (२४७९) अदभ्यस्तात् ७। १। ४॥ झस्य अत्स्यात्। अन्तापवादः। जक्षति।

भावात् 'वचिस्वपि' इत्यस्याप्रवृत्तौ कृते द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य' इति पूर्वखण्डस्य सम्प्रसारणम्। सु सुप् स्वप् अ इति स्थिते 'सुविनिर्दुर्भ्यः' इति षत्वस्याऽसिद्धत्वात् हलादिशेष इत्यर्थः। **नित्यत्वाच्चेति।** कृते अकृते च षत्वे हलादिशेषस्य प्राप्तेरिति भावः। **तत इति।** हलादिशेषोत्तरं सु इत्यस्यैव स्थितया सुप् इति रूपस्याऽभावान्न ष इत्यर्थः। एकदेशविकृतत्वादनन्यत्वेऽपि अभ्यासस्यार्थवत्त्वाभावान्न ष इति द्रष्टव्यम्। स्वप्ता। स्वप्स्यति। स्वपितु-स्वपितात्, स्वपिताम्, स्वपन्तु। स्वपिहि-स्वपितात्, स्वपितम्, स्वपित। स्वपानि, स्वपाव, स्वपाम। लङ्याह—**अस्वपीत् अस्वपदिति।** 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इति ईटि 'अड् गार्ग्यगालवयोः' इत्यटि च रूपे। अन्यानि रुदिवद्रूपाणि। लिङ्याह—**सुप्यादिति।** 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः। 'सुविनिर्दुर्भ्यः' इति षत्वं मत्वा आह—**सुषुप्यादिति। अस्वाप्सीदिति।** अनिट्कत्वान्न सिज्लोप इति भावः। **श्वस प्राणने इति।** वलाद्यार्धधातुके सेडयम्। सार्वधातुके तु वलादौ 'रुदादिभ्यः' इति इट्। लङस्तिपि 'रुदश्च' इति ईटम्, 'अड्गार्ग्ये'त्यटं च मत्वा आह—**अश्वसीत् अश्वसदिति।** विध्याशीर्लिङोः श्वस्यादिति सिद्धवत्कृत्य आह—**श्वस्याताम्। श्वस्यास्तामिति। अनश्चेति।** अनधातुरपि प्राणने वर्तते इत्यर्थः। सेडयम्। सार्वधातुकेऽपि वलादौ 'रुदादिभ्यः' इति इट्। लङि ईडटौ मत्वा आह— **आनीत् आनदिति।**

(२४७८) **अनितेः।** 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते। 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादिति। तदाह— **उपसर्गस्थादिति।** भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम्। जक्षधातुः सेट्। वलादौ सार्वधातुकेऽपि 'रुदादिभ्यः' इति सेट्।

(२४७९) **अदभ्यस्तात्। झस्येति।** 'झोऽन्त' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः।

---

(१) अत्र समीपार्थकमन्तपदम् अपकृष्य सप्तम्या विपरिणम्य अनितेः समीपे यो रेफस्तस्मात् नस्य णत्वमित्यर्थः। सामीप्यं च अव्यवहितमेव व्याख्यानात्।

'सिजभ्यस्त—' (सू २२२६) इति झेर्जुस् । अजक्षुः । अयमन्तस्स्थादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम । रुदादयः पञ्च गताः । १०७२ जागृ निद्राक्षये । जागर्ति, जागृतः, जाग्रति । 'उषविद—' (सू २३४१) इत्याम्वा । जागराञ्चकार—जजागार । (२४८०) जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ७ । ३ । ८५ ॥ जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन्वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः ।

जक्षतीति । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञेति भावः । लङस्तिपि ईडटोः अजक्षीत् अजक्षत् इति सिद्धवत्कृत्य आह—**सिजभ्यस्तेति** । अदादेशापवादो जुस् । **अन्तस्स्थादिरिति** । तालव्यान्तस्स्थादिरित्यर्थः । **बभ्रामेति** । 'जक्षत्क्रीडन् रममाणः' इत्युपनिषदि चवर्गतृतीयादित्वस्य निर्विवादत्वादिति भावः । जागृधातुः ऋकारान्तः सेट् । **जागर्तीति** । तिपि शपो लुकि ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् । **जागृत इति** । ङित्त्वान्न गुणः । **जाग्रतीति** । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् 'अदभ्यस्तात्' इति झेरदादेशः । ङित्त्वाद् गुणनिषेधे ऋकारस्य यणिति भावः । जागर्षि, जागृथः, जागृथ । जागर्मि, जागृवः, जागृमः । लिटि 'कास्यनेकाच्' इति नित्यमामि प्राप्ते आह—**उषविदेत्याम् वेति** । **जागरामिति** । आमि ऋकारस्य गुणो रपरत्वं चेति भावः । आमभावे आह—**जजागारेति** । अतुसादौ कित्त्वाद् गुणनिषेधे प्राप्ते ।

(२४८०) **जाग्रोऽवि** । 'जाग्र' इति षष्ठी । 'मिदेर्गुणः' इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते । तदाह—**जागर्तेर्गुणः स्यादिति** । 'अविचिण्णल्ङित्सु' इति च्छेदः । वि चिण् णल् ङित् एषां द्वन्द्वे नञ्समासः तदाह—**विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यस्मिन्निति** । चिण्णल्पर्युदासात् वृद्धिविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । ङित्पर्युदासात् गुणप्रतिषेधविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । तदाह—**वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेति** । **जजागरतुरिति** । अत्र कित्त्वेऽपि गुणः । जजागरुः । जजागरिथ, जजागरथुः, जजागर । जजागार—जजागर, जजागरिव, जजागरिम । विचिण्णल्ङित्सु तु न गुणः । वि—जागृविः । चिण्—अजागारि । णल्—जजागार । ङित्—जागृतः । वृद्धिविषये यथा—ण्वुलि जागरकः । प्रतिषेधविषये यथा—जजागरतुः । कित्त्वेऽपि गुणः इत्याद्यूह्यम् । जागरिता । जागरिष्यति । जागर्तु—जागृतात्, जागृताम्, जाग्रतु । जागृहि—जागृतात्, जागृतम्, जागृत । जागराणि, जागराव, जागराम । लङ्याह—**अजागरिति** । तिपि इकारलोपे हल्ङ्यादिना तकारलोपे रेफस्य विसर्ग इति भावः । अभ्यस्तत्वाल्लङो झेरदादेशे प्राप्ते आह—**अभ्यस्तत्वाज्जुसिति** । 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च'

अजागः, अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस् । (२४८१) **जुसि च ७ । ३ । ८३ ॥** अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ किम् ? जागृयुः । आशिषि तु–जागर्यात्, जागर्यास्ताम्, जागर्यासुः । लुङि–अजागरीत् । 'जागृ इस्' इत्यत्र यण्प्राप्तः, तं सार्वधातुकगुणो बाधते, तं सिचि वृद्धिः, तां जागर्तिगुणः, तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता, 'नेटि' (सू २२६८) इति निषिद्धा, ततः 'अतो हलादेः—' (सू २२८४) इति बाधित्वा 'अतो ल्रान्तस्य' (सू २३३०) इति वृद्धिः प्राप्ता, 'ह्म्यन्त–' (सू २२९९) इति निषिध्यते । तदाहुः—

'गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।
पुनर्वृद्धिनिषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो नव ॥' इति ।

१०७३ दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति । (२४८२) **इद् दरिद्रस्य ६ । ४ । ११४ ॥** दरिद्रातेरिकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रितः ।

इत्यनेनेति भावः । जक्षित्यादित्वादभ्यस्तत्वम् । अजागृ उस् इति स्थिते 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वादविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासादप्राप्ते गुणे आह ।

(२४८१) **जुसि च** । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'मिदेर्गुणः' इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिः । 'क्सस्याचि' इत्यतोऽनुवृत्तेन अचीत्यनेन जुसीत्यस्य विशेषणात्तदादिविधिः—**अजादावित्यादिना । अजागरुरिति ।** अजागः, अजागृतम्, अजागृत । अजागरम्, अजागृव, अजागृम । विधिलिङि यासुटो ङित्त्वान्न गुणः । जागृयात्, जागृयाताम् । **जागृयुरिति ।** 'जुसि चे'त्यत्र अजादावित्युक्तेर्न गुण इति भावः । **आशिषि तु जागर्यादिति ।** 'किदाशिषि' इति यासुटः कित्त्वात् 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुण इति भावः । जागृधातोर्लुङि सिचि इटि यणादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति—**जागृ इस् इत्यत्रेति । तत्र कृते इति ।** 'जाग्रोऽविचिण्णल्' इति गुणे रपरत्वे कृते अजागर् ईदिति स्थिते सतीत्यर्थः । **तदाहुरिति ।** वृद्धा इति शेषः । अजागरिष्टाम्, अजागरिषुः इत्यादि सुगमम् । दरिद्राधातुरादन्तः सेट् । दुर्गतिः धनहीनीभवनम् । **दरिद्रातीति ।** धनहीनीभवतीत्यर्थः ।

(२४८२) **इद् दरिद्रस्य ।** सौत्रो ह्रस्वः । 'गमहन' इत्यतः क्ङितीत्यनुवर्तते । 'ई हल्यघोः' इत्यतः हलि इति, 'अत उत्' इत्यतः सार्वधातुके इति । तदाह—**दरिद्रातेरिति ।** 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपापवादः । 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यन्त्यस्य इकारः । **दरिद्रित इति ।** 'सार्वधातुकमपित्' इति तसो ङित्त्वादाकारस्य इकारः ।

(२४८३) श्नाभ्यस्तयोरातः ६ । ४ । ११२ ॥ अनयोरातो लोपः स्यात्क्ङिति सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाच्त्वादाम् । दरिद्राञ्चकार । 'आत औ णलः' (सू २६७१) इत्यत्र ओ इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अत एव ज्ञापकादाम्नेत्येके । ददरिद्रौ, ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव । 'दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः' (वा ४१४६) । 'लुङि वा' (वा ४१४२) । 'सनि ण्वुलि ल्युटि च न' (वा

(२४८३) श्नाभ्यस्तयोरातः । 'गमहन' इत्यतः लोपः क्ङितीत्यनुवर्तते । 'अत उत्' इत्यतः सार्वधातुके इति तदाह—**अनयोरिति** । श्नाप्रत्ययस्य अभ्यस्तस्य चेत्यर्थः । **दरिद्रतीति** । जक्षित्यादित्वादभ्यस्तत्वात् 'अदभ्यस्तात्' इति झस्य अदादेशे आकारलोपः । दरिद्रसि, दरिद्रिथः, दरिद्रिथ । दरिद्रामि, दरिद्रिवः, दरिद्रिमः । लिटयाह—**अनेकाच्त्वादामिति** । इदञ्च 'कास्प्रत्ययात्' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । **दरिद्राञ्चकारेति** । आमि सवर्णदीर्घः । कैयटमतमाह—**आत इति** । 'आत औ णलः' इत्यत्र प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावात् ओकार एव विधातुमुचितः । वृद्धौ सत्यां तावतैव ययौ इत्यादिसिद्धेः । तस्मादौकारविधानं दरिद्राधातोर्णलि 'दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः' इत्याल्लोपे 'ददरिद्रौ' इत्यौकारश्रवणार्थं सम्पद्यते । ओकारविधाने तु आल्लोपे सति वृद्धेरसम्भवात् ददरिद्रो इत्योकार एव श्रूयेतेत्यर्थः । **अत एवेति** । अस्मादेव दरिद्रातेः औकारश्रवणार्थात् औकारविधानाद्दरिद्रातेर्लिटि आम् नेति विज्ञायते । आमि सति णल एवाऽप्रसक्तेरित्यर्थः । इदञ्च 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इति सूत्रभाष्ये ध्वनितं, कैयटेन स्पष्टीकृतम् । **तन्निर्मूलमेवेति** । 'कास्प्रत्ययात्' इति 'वस्वेकाच्' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटविरोधादिति भावः । ददरिद्रतुः, ददरिद्रुः । ददरिद्रिथ, ददरिद्रथुः, ददरिद्र । ददरिद्रौ, ददरिद्रिव, ददरिद्रिम । **आर्धधातुके विवक्षिते इति** । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो दरिद्रातेर्भवन् क्ङिति अक्ङिति च अजादावार्धधातुके भवति । स च आर्धधातुके विवक्षिते ततः प्रागेव भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेन दरिद्रातीति दरिद्रः, आल्लोपे कृते पचाद्यच् सिध्यति । आर्धधातुके परे आल्लोपप्रवृत्तौ तु 'श्याद्व्यधा' इत्यादन्तलक्षणो णप्रत्ययः स्यात् । ततश्च कृते णप्रत्यये आल्लोपं बाधित्वा 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युकि 'दरिद्राय' इति स्यात् । आर्द्धधातुके विवक्षिते ततः प्रागेव आल्लोपे तु कृते आदन्तत्वाऽभावात् णप्रत्ययाऽभावे पचाद्यच्प्रत्ययो निर्बाधः । तदिदं भाष्ये स्पष्टम् । **लुङि वेति** । लुङि आल्लोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः । 'अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकार्थसंग्रहोऽयम् । अद्यतन्यामित्यनेन अद्यतनभूतार्थकविहितलुङ्वि-

५०५८)। दरिद्रिता। अदरिद्रात्, अदरिद्रिताम्, अदरिद्रुः। दरिद्रियात्। दरिद्र्यात्। अदरिद्रीत्। इट्सकौ–अदरिद्रासीत्। १०७४ चकासृ दीप्तौ। झस्य अत्। चकासति। चकासाञ्चकार। 'धि च' (सू २२४९) इति सलोपः।

भक्तिर्विवक्षिता, भाष्ये तस्या एवोदाहरणात्। **सनि ण्वुलि ल्युटि च नेति**। एतेषु दरिद्रातेराल्लोपो नेति वक्तव्यमित्यर्थः। ण्वुलि यथा—दरिद्रायकः, आतो युक्। ल्युटि यथा—दरिद्राणः, अनादेशे कृते आल्लोपाऽभावात् सवर्णदीर्घः। सनि यथा–ददरिद्रासति। अनन्तरस्येति न्यायादस्य वार्तिकप्राप्तस्यैव लोपस्याऽयं निषेधः। तेन 'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इति दरिद्रातेः सनः इट्पक्षे 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो भवत्येव—दिदरिद्रिषति। तदुक्तं भाष्ये—'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते। दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा।' **दरिद्रितेति**। तासि इटि उदाहृतवार्तिकेन आल्लोपः। 'आतो लोप इटि च' इत्यस्य सम्भवेऽपि न्याय्यत्वादत्र वार्तिकोपन्यासः। दरिद्रिष्यति। दरिद्रातु–दरिद्रितात्, दरिद्रिताम्, दरिद्रतु। दरिद्रिहि–दरिद्रितात्, दरिद्रितम्, दरिद्रित। दरिद्राणि, दरिद्राव, दरिद्राम। लङ्याह–**अदरिद्रादिति**। इत्त्वं मत्वा आह—**अदरिद्रितामिति**। **अदरिद्रुरिति**। जक्षित्यादित्वेन अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः। अदरिद्राः, अदरिद्रितम्, अदरिद्रित। अदरिद्राम्, अदरिद्रिव, अदरिद्रिम। **दरिद्रियादिति**। विधिलिङि सार्वधातुकत्वादित्त्वमिति भावः। आशीर्लिङ्याह—**दरिद्र्यादिति**। आतो लोप इति भावः। लुङि आतो लोपपक्षे आह—**अदरिद्रीदिति**। अदरिद्रिष्टामित्यादि। आल्लोपाभावपक्षे त्वाह—**इट्सकाविति**। अदरिद्रिष्यत्। **चकासृ दीप्ताविति**। ऋदित्। सेट्। चकास्ति, चकास्तः इति सिद्धवत्कृत्य आह—**झस्य अदिति**। जक्षित्यादित्वेन अभ्यस्तत्वादिति भावः। **चकासतीति**। चकास्सि, चकास्थः, चकास्थ। चकास्मि, चकास्वः, चकास्मः। **चकासाञ्चकारेति**। अनेकाच्त्वादामिति भावः। चकासिता। चकासिष्यति। चकास्तु, चकास्ताम्, चकासतु। हेर्धिभावे चकास् धि इति स्थिते 'धि च' इति सलोप इति सिद्धान्तः। तत्र मतान्तरमाह—**सिच एवेत्येके इति**। 'धि च' इति लोपः सिच एवेत्येके मन्यन्ते इत्यर्थः। 'धिसकारे सिचो लोपः चकाद्धीति प्रयोजनम्' इति वार्तिकादिति तदाशयः। अस्मिन्पक्षे सकारस्य जश्त्वेन दकारः। तदाह—**चकाद्धीति**। 'एके' इत्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजं तु 'धिसकारे सिचो लोपः' इति वार्तिकं प्रत्याख्याय सकारमात्रस्य 'धि च' इति लोपस्याभ्युपगमः। तदाह—**चकाधीत्येव भाष्यमिति**। चकास्तात्, चकास्तम्, चकास्त। चकासानि, चकासाव, चकासाम। लङि अ चकास् त इति स्थिते।

सिच एवेत्येके । चकाद्धि । 'चकाधि' इत्येव भाष्यम् । (२४८४) **तिप्यनस्तेः** ८ । २ । ७३ ॥ पदान्तस्य सस्य दः स्यात् तिपि न त्वस्तेः । (ससजुषोरित्यस्यापवादः) । अचकात्–अचकाद् । अचकासुः । (२४८५) **सिपि धातो रुर्वा** ८ । २ । ७४ ॥ पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा । पक्षे दः । अचकाः–अचकात् । १०७५ शासु अनुशिष्टौ । शास्ति । (२४८६) **शास इदङ्हलोः** ६ । ४ । ३४ ॥ शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ क्ङिति च । 'शासिवसि–' (सू २४१०) इति षः । शिष्टः । शासति । शशास, शशासतुः । शास्तु–शिष्टात्, शिष्टाम्, शासतु । (२४८७) **शा हौ** ६ । ४ । ३५ ॥ [1]शास्तेः शादेशः स्याद्धौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्धिः । शाधि । अशात्, अशि-

---

(२४८४) **तिप्यनस्तेः** । न अस्तिः अनस्तिः, तस्येति विग्रहः । पदस्येत्यधिकृतम् । 'झलां जशोऽन्ते' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । 'ससजुषोः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' इत्यतः द इति । तदाह—**पदान्तस्येत्यादिना** । अनस्तेः किम् ? 'सलिलं सर्वमा इदम्' । 'आः' इत्यस्धातोर्लङस्तिपि इकारलोपे 'बहुलं छन्दसि' इति 'अस्तिसिचः' इति ईडभावे हल्ङ्यादिलोपे रूपम् । प्रकृते तु चकासेर्लङस्तिपो हल्ङ्यादिलोपे सकारस्य दत्वे 'वाऽवसाने' इति चर्त्वजश्त्वे इत्यभिप्रेत्याह—**अचकात् अचकादिति** । **अचकासुरिति** । सिजभ्यस्तेति जुसिति भावः ।

(२४८५) **सिपि धातो रुर्वा** । पदस्येत्यधिकृतम् । 'झलां जशोऽन्ते' इत्यतः अन्ते इत्यनुवृत्तम् । 'ससजुषोः' इत्यतः सः इति लुप्तषष्ठीकमनुवर्तते । तदाह—**पदान्तस्येति पक्षे इति** । वसुस्रस्वित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । सिपि धातुत्वस्य अव्यभिचाराद्धातोरित्युत्तरार्थम् । अचकासीत् । अचकासिष्यत् । शासु धातुरुदित् सेट् ।

(२४८६) **शास इदङ्हलोः** । 'अनिदितां हलः' इत्यतः उपधायाः क्ङिति इत्यनुवर्तते । तदाह—**शास उपधाया इति** । **शासतीति** । जक्षादित्वेन अभ्यस्तत्वाददादेश इति भावः । शास्सि, शिष्टः, शिष्ट । शास्मि, शिष्वः, शिष्मः । 'आशास्ते' इत्यत्र तु नेत्त्वम्, अङ्योग्यस्य परस्मैपदिन एव ग्रहणादिति भाष्ये स्पष्टम् । **शशासेति** । शशासिथ । शासिता । शासिष्यति । शास् हि इति स्थिते आह ।

(२४८७) **शा हौ** । 'शा' इति लुप्तप्रथमाकम् । 'शास इदङ्' इत्यतः शास इत्यनुवर्तते । तदाह—**शास्तेरिति** । इत्वापवादः । ननु शासेः शाभावे सति

---

(१) यद्यपि पूर्वसूत्रे 'शास' इत्यवयवषष्ठी तथापीहोपधापदनिवृत्त्या स्थानषष्ठ्येव शब्दाधिकारात् ।

ष्टाम्, अशासुः। अशात्—अशाः। शिष्यात्। 'सर्तिशास्ति—' (२३८२) इत्यङ्। अशिषत्। अशासिष्यत्। १०७६ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः। एतदादयः पञ्च[1] धातवश्छान्दसाः। दीधीते। 'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति यण्। दीध्याते। (२४८८) यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ७।४।५३॥ एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे। इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्वम्। दीध्ये। 'दीधीवेवीटाम्' (सू २१९०) इति गुणनिषेधः। दीध्याञ्चक्रे। दीधिता। दीधिष्यते। १०७७ वेवीङ् वेतिना तुल्ये। वी गतीत्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थः।

झलपरत्वाभावात्कथं हेर्धिरित्यत आह—तस्याभीयत्वेनेति। यद्यपि 'थि च' इति सलोपे शाधीति सिद्धम्। तथापि सलोपस्याऽसिद्धत्वात् 'शास इत्' इति इत्वं स्यात्, तन्निवृत्तये शाविधानमित्याहुः। लङ्याह—अशादिति। 'तिप्यनस्तेः' इति दत्वे चर्त्वविकल्प इति भावः। अशासुरिति। अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः। अशाः अशादिति। 'सिपि धातोः' इति रुत्वदत्वविकल्प इति भावः। अशिष्टम्, अशिष्ट। अशासम्, अशिष्व, अशिष्म। शिष्यादिति। 'शास इत्' इति इत्वे 'शासिवसि' इति ष इति भावः। अशिषदिति। अङि इत्वमिति भावः। दीधीङ्धातुरीकारान्तः। ङित्वादात्मनेपदी। एतदादयः पञ्चेति। इदं च माधवानुरोधेन। तत्त्वं त्वग्रे वक्ष्यते। जक्षित्यादित्वादभ्यस्तत्वाज्झस्य अदादेशः। दीध्यते। दीधीषे, दीध्याथे, दीधीध्वे। लट इडादेशे आह।

(२४८८) यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः। यिश्च इवर्णश्चेति द्वन्द्वात्सप्तमी। 'यि' इत्यत्र इकार उच्चारणार्थः। 'तासस्त्योः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते। 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य लोपः। तदाह—एतयोरित्यादिना। 'आदीध्य गतः' 'आवेव्य गतः'। अत्र ल्यपि ईकारस्य लोपः। इवर्णे उदाहरणं वक्ष्यते। इति लोपमिति। लट इडादेशे दीधि इ इत्यत्र 'यीवर्णयोः' इति इवर्णपरत्वात्प्राप्तं लोपं परमपि बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्वमित्यर्थः। कृते अकृते च लोपे प्रवृत्तेरेत्वं नित्यम्। तस्मिन्कृते यीवर्णपरकत्वाऽभावान्न लोप इति भावः। गुणनिषेध इति। दीधि आमिति स्थिते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति प्राप्तस्य निषेध इत्यर्थः। दीधितेति। इटि कृते इवर्णपरकत्वादीकारस्य लोप इति भावः। दीधीताम्, दीध्याताम्, दीध्यताम्। दीधीष्व, दीध्याथाम्, दीधीध्वम्। दीध्यै, दीध्यावहै, दीध्यामहै। अदीधीत, अदीध्याताम्, अदीध्यत।

---

(१) अत एव "दीधीवेवी०" (१।१।६) इति सूत्रे 'दीधीवेव्योः छान्दसत्वात्' इति भाष्यं, "जक्षित्यादयः" (६।१।६) इति सूत्रे "षसिवशी छान्दसौ" इति भाष्यं च संगच्छते।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः। १०७८ षस १०७९ षस्ति स्वप्ने। सस्ति, सस्तः, ससन्ति। ससास, सेसतुः। सस्तु। सधि। 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति सलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो हेः' (सू २२०२) इति न लुक्। असत्, अस्ताम्। असः—असत्। सस्यात्। असासीत्-अससीत्। सन्ति। इदित्वान्नुमि कृते 'संस्त् तस्' इति स्थिते 'स्कोः—' (सू ३८०) इति सलोपे, 'झरो झरि सवर्णे' (सू ७१) इति तकारस्य वा लोपः। सन्तः, संस्तन्ति। बहूनां

अदीधीथाः, अदीध्याथाम्, अदीधीध्वम्। अदीधि, अदीधीवहि अदीधीमहि। दीधीत, दीधीयाताम्। दीधिषीष्ट, दीधिषीयास्ताम्, दीधिषीरन्। अदीधिष्ट। अदीधिष्यत। वस्तुतस्तु छन्दसि दृष्टानुविधित्वादेषां पञ्चानां लोकानुसारेण रूपवर्णनमनुचितम्। **वेवीङ् वेतिना तुल्ये इति।** दीधीवद्रूपाणि। इति जक्षित्यादयः। **षस षस्ति स्वप्ने इति।** षोपदेशावेतौ। द्वितीय इदित्। तत्र षसधातोरुदाहरति—**सस्तीति। ससन्तीति।** अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भावः। एत्त्वाभ्यासलोपौ मत्वा आह—**सेसतुरिति।** सेसुः। सेसिथ, सेसथुः, सेस। ससास—ससस, सेसिव, सेसिम। ससिता। ससिष्यति। सस्तु—सस्तात्, सस्ताम्, ससन्तु। सस् हि इति स्थिते हेर्धिभावे, 'धि च' इति सलोपं मत्वा आह—**सधीति।** तत्र 'धि' इत्यस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वात् 'अतो हेः' इति लुकमाशङ्क्य आह—**पूर्वत्रेति।** —सस्तात्, सस्तम्, सस्त। ससानि, ससाव, ससाम। लङ्याह—**असदिति। असस्** त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे, 'तिप्यनस्तेः' इति सस्य दत्वमिति भावः। **अस्तामिति।** अससन् इत्यपि ज्ञेयम्। लङः सिपि तु असस् स् इति स्थिते, 'सिपि धातोः' इति रुर्वा, पक्षे दः, हल्ङ्यादिलोपः। तदाह—**असः असदिति।** अस्तम्, अस्त। अससम्, अस्व, अस्म। लिङ्याह—**सस्यादिति।** सस्याताम्। सस्यास्ताम् इत्यादि। लुङ्याह—**असासीदिति।** 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्प इति भावः। अससिष्यत्। अथ षस्तिधातोरुदाहरति—**सन्तीति।** इदित्त्वान्नुम्। 'नश्च' इत्यनुस्वारे संस् त् ति इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपे, परसवर्णे, 'झरो झरि' इति प्रथमतकारस्य लोपविकल्पे, एकतं द्वितं वा रूपमिति भावः। **संस्तन्तीति।** अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भावः। सिपि संस्त् सि इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपे अनुस्वारस्य परसवर्णो नकारः। सवर्णपरत्वाऽभावात् 'झरो झरि' इति तकारलोपो न। सन्त्सि, सन्थः, सन्थ। संस्मि, संस्वः, संस्मः। ससंस्त, ससंस्ततुः। ससंस्तिथ। ससंस्तिव, ससंस्तिम। संस्तिष्यति। सन्तु—सन्तात्, सन्ताम्, संस्तन्तु। संस् त् हि इति स्थिते हेर्धिभावे, 'स्कोः' इति सलोपे, परसवर्णे,

समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य 'स्कोः—' (सू ३८०) इति लोपाभावात्। संस्ति, संस्तः, संस्तन्ति इत्येके[1]। १०८० वश कान्तौ। कान्तिरिच्छा। वष्टि, उष्टः, उशन्ति। वक्षि, उष्ठः। उवाश, ऊशतुः। वशिता। वष्टु—उष्टात्, उष्टाम्। उड्ढि। अवट्, औष्टाम्, औशन्। अवशम्। उश्यातास्। उश्यास्ताम्। अवाशीत्—अवशीत्। १०८१ 'चर्करीतं[2] च' (ग सू

सन्त् धि इति स्थिते, 'झरो झरि' इति तकारस्य लोपः। सन्धि। लोपाभावे तकारस्य जश्त्वे सन्द्धि—सन्तात्, सन्तम्, सन्त। संस्तानि, संस्ताव, संस्ताम। लङस्तिपि असंस्त् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे, संयोगादिलोपे, संयोगान्तस्य लोपे असन्। असंताम्, असंस्तन्। असंन्, असन्तम्, असन्त। असंस्तम्, असंस्त्व, असंस्त्म। संस्त्यात्। असंस्तीत्। असंस्तिष्यत्। मतान्तरमाह— **बहूनामिति। इत्याश्रित्येति।** तथा च प्रकृते लुङस्तिपि संस्त् ति इति स्थिते झलि परे अनुस्वारसकारतकाराणां त्रयाणां समवायात् स् त् इत्यनयोः संयोगसंज्ञाविरहात् 'स्कोः' इति लोपाऽभावात् संस्तीत्याद्यूह्यमित्यर्थः। **वश कान्ताविति।** कान्तिरिच्छा। सेट्। **वष्टीति।** 'व्रश्च' इति शस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः। **उष्ट इति।** ङिति 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे रूपमिति भावः। **उवाशेति।** लिटि अकिति 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति भावः। **ऊशतुरिति।** परत्वाद् ग्रहिज्येति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घ इति भावः। उवशिथ, ऊशथुः, ऊश। उवाश—उवश, ऊशिव ऊशिम। **वशितेति।** अनेन सेट्त्वं द्योतितम्। वशिष्यति। **उष्टामिति।** उशन्त्वित्यपि ज्ञेयम्। **उड्ढीति।** वश् हि इति स्थिते धिभावे अपित्त्वेन ङित्त्वात् ग्रहिज्येति सम्प्रसारणे शस्य षत्वे धस्य ष्टुत्वेन ढकारे षस्य जश्त्वेन ड इति भावः। वशानि, वशाव, वशाम। लङ्याह—**अवडिति।** हल्ङ्यादिलोपे शस्य षः, षस्य डः, तस्य चर्त्वविकल्प इति भावः। **औशन्निति।** अवट्, औष्टम्, औष्ट। **अवशमिति।** पित्त्वान्न सम्प्रसारणमिति भावः। औश्व, औश्म। विध्याशीर्लिङोः

---

(१) अत्रारुचिबीजं तु "हलोऽनन्तराः" (१।१।७) इति सूत्रभाष्यविरोधः। तत्र हि बहूनां समवायेऽपि निग्लेयान्निग्लायात् निर्ग्लेयान्निर्ग्लायादित्यादौ "वान्यस्य संयोगादेः" (६।४।६८) इति एत्वस्य वैकल्पिकप्रवृत्तिः स्वीकृता। तत्रत्यभाष्यादयमप्रामाणिकः। अन्यथा बहूनां सन्निधाने बहूनामेवेति पक्षे मस्ज धाताविवात्रापि दोषात् तदनुक्तौ बीजानापत्तिः।

(२) चर्करीतमिति यङ्लुकः संज्ञा, तेन तदन्तग्रहणं सामर्थ्यात्। 'किरर्ति चर्करीतान्तम्' इति सप्तमे भाष्योक्तेः।

२९५)। यङ्लुगन्तमदादौ[1] बोध्यम्। १०८२ ह्नुङ् अपनयने। ह्नुते। जुह्नुवे। ह्नुवीत। ह्नोषीष्ट। अह्नोष्ट।

इति तिङन्तेऽदादिप्रकरणम्।

—:०:—

अथ तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम्

१०८३ हु दानादनयोः। 'आदाने च' इत्येके। 'प्रीणनेऽपि' इति भाष्यम्।

उश्यादिति सिद्धवत्कृत्य आह—**उश्याताम् उश्यास्तामिति**। अवशीत्—अवाशीत्। अवशिष्यत्। तदेवं दीधीङ्, वेवीङ्, षस, षस्ति, वश, एते पञ्च धातवः छान्दसा एवेति माधवादयः। तत्र 'दीधीवेवीटाम्' इति सूत्रे 'दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वात्' इति भाष्यम्। 'जक्षित्यादयः षट्' इति सूत्रे 'षसिवशी छान्दसौ' इति भाष्यम्। एतद्भाष्यादेव षस्तिधातोर्नात्र पाठ इति प्रतीयते। अत एव 'षस शास्ति स्वप्ने' इति पाठमभ्युपगम्य शितपा निर्देशेन शास एवार्थभेदात् पुनः पाठ इति कैयट आह। अत्र वशधातोरपि छान्दसत्ववचनं प्रायिकम्, 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' 'जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः' इत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यास्तां तावत्। **चर्करीतं चेति**। धातुपाठे गणसूत्रमिदम्। 'चर्करीतम्' इति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा पूर्वाचार्यसिद्धा। तदाह—**यङ्लुगन्तमदादाविति**। तेन यङ्लुगन्ताच्छबेव विकरणः, तस्य लुक्, न तु श्यनादिविकरणान्तरम्। 'परस्मैपदिन' इत्युपक्रमाद्यङ्लुगन्तस्य परस्मैपदित्वमेव। **ह्नुङ् अपनयने इति**। अनिडयम्। **ह्नुते इति**। ह्नुवाते, ह्नुवते। इत्यादि। **जुह्नुवे इति**। जुह्नुवाते, जुह्नुविरे। क्रादिनियमादिड्। जुह्नुविषे। जुह्नुविवहे। ह्नोता। ह्नोष्यते। ह्नुताम्। ह्नुष्व। ह्नवै, ह्नवावहै। अत इति सिद्धवत्कृत्य विधिलिङ्याह—**ह्नुवीतेति**। आशीर्लिङ्याह—**ह्नोषीष्टेति**। लुङ्याह—**अह्नोष्टेति**।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां तिङन्तेऽदादिलुग्विकरणं समाप्तम्।

——:०:——

अथ श्लुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते। **हु दानादनयोरिति**। दाने अदने चेत्यर्थः। **भाष्यमिति**। 'तृतीया च होश्छन्दसि' इति सूत्रस्थमिति शेषः। ननु

---

(१) तेन यङ्लुगन्ताच्छबेव न तु तत्तद्गणप्रयुक्तश्यनादिः शपो लुक् च। परस्मैपदिनः इत्युपक्रम्य अस्य पाठात् अस्य परस्मैपदित्वमेवेति बोध्यम्।

दानं चेह प्रक्षेपः। स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते। इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः। (२४८९) **जुहोत्यादिभ्यः श्लुः** २। ४। ७५॥ शपः श्लुः स्यात्। (२४९०) **श्लौ** ६। १। १०॥ धातोर्द्वे स्तः। जुहोति, जुहुतः। 'अदभ्यस्तात्' (सू २४७९) इत्यत्। 'हुश्नुवोः—' (सू २३८७) इति यण्। जुह्वति। (२४९१) **भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च** ३। १। ३९॥ एभ्यो लिट्याम्वा स्यात्, आमि श्लाविव कार्यं च। जुहवाञ्चकार–जुहाव। होता। होष्यति। जुहोतु–जुहुतात्। 'हेर्धिः'। जुहुधि। आटि परत्वाद् गुणः। जुहवानि। परत्वात् जुसि च' (सू २४८१) इति गुणः। अजुहवुः। जुहुयात्।

यदि दानमिह प्रसिद्धं विवक्षितं तर्हि 'ब्राह्मणाय गां ददाती'त्यत्र जुहोतीत्यपि प्रयोगः स्यादित्यत आह— **दानं चेह प्रक्षेप इति**। नन्वेवमपि कूपे घटं प्रक्षिपति, आहवनीये जलं प्रक्षिपतीत्यत्रापि जुहोतीति प्रयोगः स्यादित्यत आह— **स चेति**। **सः प्रक्षेपः** विधिबोधिते आधारे आहवनीयादौ पुरोडाशादि-हविष इति लभ्यते इत्यन्वयः। कुत इत्यत आह— **स्वभावादिति**। अनादिसिद्धलोकव्यवहारादित्यर्थः। तथा च विधिबोधिते आधारे विधिबोधितस्य देवतायै त्यज्यमानस्य हविषः प्रक्षेपे हुधातुर्वर्तते इति फलितम्। एतच्च पूर्वमीमांसायां तृतीये 'सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात्' इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः।

(२४८९) **जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। शपः इति**। 'अदिप्रभृतिभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। हु अ ति इति स्थिते शपः श्लौ कृते हु ति इति स्थिते।

(२४९०) **श्लौ**। शेषं पूरयति— **धातोर्द्वे स्त इति**। 'एकाचो द्वे' इत्यतः 'लिटि धातोः' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः। द्वित्वे कृते अभ्यासकार्यमभिप्रेत्य आह— **जुहोतीति। यणिति**। उवङपवाद इत्यर्थः।

(२४९१) **भीह्री**। भी, ह्री, भृ, हु—द्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी। 'कास्प्रत्ययात्' इत्यतः आम् लिटीत्यनुवर्तते। तदाह— **ए(ते)भ्य इति**। 'श्लुवद्' इति सप्तम्यन्ताद्वतिरित्यभिप्रेत्य आह— **आमि श्लाविव कार्यं चेति। जुहवामिति**। आमि श्लाविव द्वित्वे गुण इति भावः। **जुहावेति**। जुहुवतुः। जुहविथ–जुहोथ। जुहुविव। **हेर्धिरिति**। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इत्यनेनेति भावः। 'जुहवानी'त्यत्र आटः पित्त्वेन अङित्वात् गुणे प्राप्ते तं बाधित्वा 'हुश्नुवोः' इति यणि प्राप्ते आह— **आटि परत्वादिति**। 'हुश्नुवोः' इत्यपेक्षया गुणः परत्वाद्भवतीत्यर्थः। लङि अजुहोत्, अजुहुताम् इति सिद्धवत्कृत्य 'सिजभ्यस्त' इति जुसि 'हुश्नुवोः' इति यणमाशङ्क्य आह— **परत्वाज्जुसि चेति गुण इति। अजुहवुरिति**। अजुहोः,

हूयात् । अहौषीत् । १०८४ ञि भी भये । बिभेति । (२४९२) भियोऽन्यतरस्याम् ६ । ४ । ११५ ॥ इकारः स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । बिभितः–बिभीतः । बिभ्यति । बिभयाञ्चकार । बिभाय । भेता । १०८५ ह्री लज्जायाम् । जिह्रेति, जिह्रीतः, जिह्रियति । जिह्रयाञ्चकार–जिह्राय । १०८६ पॄ पालनपूरणयोः । (२४९३) अर्तिपिपर्त्योश्च ७ । ४ । ७७ ॥ अभ्यासस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ । (२४९४) उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७ । १ । १०२ ॥

अजुहुतम् , अजुहुत । अजुहवम् , अजुहुव , अजुहुम । **अहौषीदिति** । सिचि वृद्धिः । अहौष्टामित्यादि । अहोष्यत् । **ञि भी भये इति** । 'अनिट्' । ईदन्तः । शपः श्लौ द्वित्वादि मत्वा आह– **बिभेतीति** ।

(२४९२) **भियोऽन्यतरस्याम्** । 'इद्दरिद्रस्य' इत्यतः इदिति, 'गमहन' इत्यतः क्ङितीति, 'ई हल्यघोः' इत्यतः हलीति, 'अत उत्' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति– **इकारः स्यादित्यादिना** । **बिभ्यतीति** । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । **बिभयामिति** । 'भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च' इति श्लुवत्त्वात् द्वित्वादीति भावः । **बिभायेति** । बिभ्यतुः । बिभयिथ–बिभेथ । बिभ्यिव, बिभ्यिम । **भेतेति** । भेष्यति । बिभेतु–बिभितात्–बिभीतात्, बिभिताम्–बिभीताम्, बिभ्यतु । बिभिहि–बिभीहि–बिभितात्–बिभीतात्, बिभितम्–बिभीतम्, बिभित--बिभीत । बिभयानि, बिभयाव, बिभयाम । अबिभेत्, अबिभिताम्–अबिभीताम् , अबिभयुः । अबिभेः, अबिभितम्–अबिभीतम्, अबिभित- अबिभीत । अबिभयम्, अबिभिव--अबिभीव, अबिभिम--अबिभीम । बिभियात्—बिभीयात् इत्यादि । आशीर्लिङि–भीयात्, भीयास्ताम् । अभैषीत् । अभेष्यत् । **ह्री लज्जायामिति** । अनिट् । **जिह्रियतीति** । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । इयङ् । **जिह्रयामिति** । 'भीह्रीभृहुवाम्' इत्याम् । श्लुवत्त्वात् द्वित्वादीति भावः । **जिह्रायेति** । जिह्रयिथ--जिह्रेथ । जिह्रियिव । ह्रेता । ह्रेष्यति । जिह्रेतु–जिह्रीतात् । जिह्रीहि । जिह्रयाणि । अजिह्रेत् । जिह्रीयात् । ह्रीयात् । अह्रैषीत् । अह्रेष्यत् । पॄधातुः सेट् । लटस्तिपि शपः श्लौ द्वित्वे पॄ पॄ ति इति स्थिते ।

(२४९३) **अर्तिपिपर्त्योश्च** 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येति, 'भृञामित्' इत्यस्मात् इदिति, 'णिजां त्रयाणाम्' इत्यतः श्लाविति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति— **अभ्यासस्येत्यादिना** । तथा च अभ्यासे ऋकारस्य इत्वे रपरत्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे पिपर्तीति वक्ष्यति । तत्र उत्तरखण्डे ॠकारस्य उत्वं प्रवृत्तम् ।

अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत् तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिपर्ति । उत्वं, रपरत्वं, 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । पिपूर्तः । पिपुरति । पपार । किति लिटि 'ऋच्छत्यृताम्' (सू २३८३) इति गुणे प्राप्ते ।

(२४९५) शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ७ । ४ । १२ ॥ एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः, पप्रुः । पपरतुः, पपरुः । परिता-परीता । अपिपः,

---

(२४९४) उदोष्ठ्य । 'ऋत इद्धातोः' इत्यतः ऋत इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्तते । एकमवयवषष्ठ्यन्तम् ओष्ठ्यस्य विशेषणम् । अपरं तु ऋता विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह — **अङ्गावयवौष्ठ्येत्यादिना** । अङ्गावयवेति किम् ? समीर्णः । 'ॠ गतौ' क्र्यादिः । तस्मात्सम्पूर्वात् क्तप्रत्यये 'श्र्युकः किति' इति इण्निषेधे 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे 'रदाभ्याम्' इति निष्ठानत्वे तस्य णत्वे समीर्ण इति रूपम् । तत्र मकारात्मकौष्ठ्यपूर्वत्वादित्वं बाधित्वा उत्वं स्यात् । 'अङ्गावयवे'त्युक्तौ तु मकारस्य ओष्ठ्यस्य अङ्गावयवत्वाभावादुत्वं न भवति । तथा च प्रकृतेपि पॄतीत्यत्र इदमुत्वं स्यादिति शङ्का प्राप्ता, तां परिहरति—**गुणवृद्धी इति** । **इममिति** । उत्वविधिमित्यर्थः । **पिपर्तीति** । उत्वात्परत्वाद् गुण इति भावः । पिपॄ तस् इति स्थिते आह— **उत्वमिति** । ङित्त्वेन गुणाभावात् उदोष्ठ्येत्युत्वमिति भावः । **पिपुरतीति** । अभ्यस्तत्वाददादेशे ङित्त्वाद् गुणाभावादुत्वमिति भावः । पिपर्षि, पिपूर्थः, पिपूर्थ । पिपर्मि, पिपूर्वः, पिपूर्मः । लिटि णल्याह— **पपारेति** । उत्वात्परत्वात् वृद्धिरिति भावः । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्य नेत्त्वम् , तत्र श्लावित्यनुवृत्तेः । **प्राप्ते इति** । गुणे नित्यं प्राप्ते इत्यर्थः ।

(२४९५) शॄदॄप्राम् । शॄ दॄ पॄ एषां द्वन्द्वः । **लिटीति** । 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । यद्यपि पूर्वसूत्रेषु क्वापि कितीति न दृष्टं तथापि अस्य 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणाऽपवादत्वात् गुणस्य च तस्य किदर्थत्वात्कितीत्युक्तम् । **पप्रतुरिति** । पपॄ अतुस् इति स्थिते ॠकारस्य ह्रस्वे तस्य यणिति भावः । गुणपक्षे आह— **पपरतुरिति** । गुण एव तु न विकल्पितः । गुणाऽभावे 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति यणं बाधित्वा 'उदोष्ठ्य' इत्युत्वप्रसङ्गात् । पपरिथ, पप्रथुः-पपरथुः, पप्र-पपर । पपार-पपर, पप्रिव-पपरिव । 'वॄतो वा' इति दीर्घविकल्पं मत्वा आह—**परिता परीतेति** । परिष्यति-परीष्यति । पिपर्तु-पिपूर्तात्, पिपूर्ताम्, पिपुरतु । पिपूर्हि-पिपूर्तात्, पिपूर्तम्, पिपूर्त । पिपराणि, पिपराव, पिपराम । लङ्याह—**अपिपरिति** । अपि पॄ त् इति स्थिते गुणे रपरत्वे हल्ङ्यादिना तकार-

अपिपूर्ताम्, अपिपरुः। पिपूर्यात्। पूर्यात्। अपारीत्, अपारिष्टाम्। 'ह्रस्वान्तो-ऽयम्' इति केचित्। पिपर्ति, पिपृतः, पिप्रति। पिपृयात्। आशिषि-प्रियात्। अपार्षीत्। पाणिनीयमते तु 'तं रोदसी पिपृतम्' इत्यादौ छान्दसत्वं शरणम्। १०८७ डु भृञ् धारणपोषणयोः। (२४९६) भृञामित् ७।४।७६॥ भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ। बिभर्ति, बिभृतः, बिभ्रति। बिभृध्वे। श्लुवद्भावात् द्वित्वेत्त्वे। बिभरामास—बभार। बभर्थ। बभृव। बिभृहि। बिभराणि। अबिभः, अबिभृताम्, अबिभरुः। बिभृयात्।

लोपे रेफस्य विसर्गः। **अपिपरुरिति**। अभ्यस्तत्वात् जुस् कृते 'जुसि' च इति गुणे रपरत्वम्। अपिपः, अपिपूर्तम्, अपिपूर्त। अपिपरम्, अपिपूर्व, अपिपूर्म। **केचिदिति**। अन्ये आचार्याः इत्यर्थः। ह्रस्वान्तत्वपक्षे 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वं नेति मत्वा आह—**पिपृत इति**। ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वाल्लुडादौ पर्तेत्यादि। पिपृहि। **अपार्षीदिति**। ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वान्न सिज्लोप इति भावः। नन्वाचार्यान्तर-सम्मतं ह्रस्वान्तत्वं कुतोऽस्माभिरादर्तव्यम् इत्यत आह—**पाणिनीयेति**। पाणिनि-सम्मतदीर्घान्तत्वस्यैवाश्रयणे 'तं रोदसी पिपृतम्' इत्यादौ 'उदोष्ठ्य' इत्युत्त्वापत्त्या ऋकारस्य ह्रस्वस्य श्रवणाऽनापत्त्या तद्विषये छान्दसत्वमेव शरणमनुसरणीयं स्यादि-त्यर्थः। **डु भृञिति**। अनिडयं ञित्त्वादुभयपदी। श्लौ सति द्वित्वादौ बिभर्तीत्यादि स्थितम्।

(२४९६) **भृञामित्**। भृञामिति बहुवचनाद् भृञादीनामिति लभ्यते। 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति 'णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इत्यतः त्रयाणां श्लाविति चानुवर्तते। तदाह—**भृञ् माङित्यादिना**। **बिभ्रतीति**। अभ्यस्तत्वा-ददादेशे यण्। बिभर्षि, बिभृथः, बिभृथ। बिभर्मि, बिभृवः, बिभृमः। बिभृते, बिभ्राते, बिभ्रते। बिभृषे, बिभ्राथे। इति सिद्धवत्कृत्य आह--**बिभृध्वे इति**। बिभ्रे, बिभृवहे, बिभृमहे। **श्लुवद्भावादिति**। 'भीह्रीभृहुवाम्' इत्यनेन इति भावः। **बिभरामासेति**। अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेः भूभावो नेति भावः। **बभारेति**। श्लावित्यनुवृत्तेर्भृञामिदिति नेत्त्वम्। बभ्रतुः, बभ्रुः इत्यपि ज्ञेयम्। 'कृसृभृवृ' इति लिटि इण्निषेधः। थल्यपि 'अन्नस्तास्वत्' इति नित्यमिण्निषेधः, ऋदन्तत्वेन भार-द्वाजमतेऽपि निषेधात्। तदाह—**बभर्थेति**। बभ्रथुः, बभ्र। बभार–बभर इति सिद्धवत्कृत्य आह–**बभृवेति**। क्रादित्वादिण्निषेध इति भावः। बभ्रे, बभ्राते, बभ्रिरे। बभृषे, बभ्राथे, बभृढ्वे। बभ्रे, बभृवहे, बभृमहे। भर्ता। भरिष्यति–भरिष्यते। बिभर्तु–बिभृतात्, बिभृताम्, बिभ्रतु। इति सिद्धवत्कृत्य आह—

भ्रियात्। भृषीष्ट। अभार्षीत्। अभृत। १०८८ माङ् माने शब्दे च।
(२४९७) ई हल्यघोः ६।४।११३॥ श्नाभ्यस्तयोरात ईत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति हलि, न तु घुसंज्ञकस्य। मिमीते। 'श्नाभ्यस्तयोः—' (सू २४८३) इत्याल्लोपः। मिमाते, मिमते। प्रण्यमास्त। १०८९ ओ हाङ् गतौ। जिहीते, जिहाते, जिहते। जहे। हाता। हास्यते। १०९० ओ हाक् त्यागे। परस्मैपदी।

बिभृहीति। हेरपित्त्वेन ङित्त्वाद् गुणनिषेध इति भावः। —बिभृतात्, बिभृतम्, बिभृत। इति सिद्धवत्कृत्य आह—**बिभराणीति**। आटः पित्त्वेन ङित्वाभावान्न गुणनिषेध इति भावः। बिभराव, बिभराम। लङ्याह—**अबिभरिति**। अबिभृ त् इति स्थिते, गुणे रपरत्वे, हल्ङ्यादिलोपे, रेफस्य विसर्ग इति भावः। **अबिभरुरिति**। अभ्यस्तत्वात् झेर्जुस्, 'जुसि च' इति गुणः। अबिभः, अबिभृतम्, अबिभृत। अबिभरम्, अबिभृव, अबिभृम। अबिभृत, अबिभ्राताम्, अबिभ्रत। अबिभृथाः, अबिभ्राथाम्, अबिभृध्वम्। अबिभ्रि, अबिभृवहि, अबिभृमहि। आशीर्लिङ्याह—**भ्रियादिति**। 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ्। आत्मनेपदे आशीर्लिङ्याह—**भृषीष्टेति**। 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः। **अभार्षीदिति**। अनिट्त्वान्न सिज्लोपः। सिचि वृद्धिः रपरत्वमिति भावः। अभार्ष्टामित्यादि। आत्मनेपदे लुङ्याह—**अभृतेति**। ह्रस्वादङ्गात् इति सिचो लोपः। अभृषातामित्यादि। **माङ् माने इति**। अनिट्। ङित्त्वादात्मनेपदी। श्लौ द्वित्वे, 'भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्वे मि मा ते इति स्थिते।

(२४९७) **ई हल्यघोः**। 'ई' इति लुप्तप्रथमाकम्। 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्यनुवर्तते। 'गमहन' इत्यतः क्ङितीति 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते। तदाह—**श्नाभ्यस्तयोरित्यादिना आल्लोप इति**। 'अजादौ क्ङिति सार्वधातुके' इति शेषः। **मिमते इति**। अभ्यस्तत्वाददादेशः। मिमीषे, मिमाथे, मिमीध्वे। मिमे, मिमीवहे, मिमीमहे। ममे, ममाते, ममिरे। ममिषे, ममाथे, ममिध्वे। ममे, ममिवहे, ममिमहे। माता। मास्यते। मिमीताम्, मिमाताम्, मिमताम्। मिमीष्व, मिमाथाम्, मिमीध्वम्। मिमै, मिमावहै, मिमामहै। अमिमीत, अमिमाताम्, अमिमत। अमिमीथाः, अमिमाथाम्, अमिमीध्वम्। अमिमि, अमिमीवहि, अमिमीमहि। मिमीत, मिमीयाताम्, मिमीरन्। मिमीथाः, मिमीयाथाम्, मिमीध्वम्। मिमीय, मिमीवहि, मिमीमहि। मासीष्ट। अमास्त, अमासाताम्, अमासत। अमास्थाः, अमासाथाम्, अमाध्वम्। अमासि, अमास्वहि, अमास्महि। अमास्यत। **ओ हाङ् गताविति**। अनिट् ङित्त्वादात्मनेपदी।

जहाति । (२४९८) **जहातेश्च ६ । ४ । ११६ ॥** इत्स्याद्वा हलादौ क्ङिति सार्वधातुके । पक्षे ईत्त्वम् । जहितः–जहीतः, जहति । जहौ । जहितात् । (२४९९) **आ च हौ ६ । ४ । ११७ ॥** जहातेर्हौ परे आ स्याच्चादिदीतौ । जहाहि–जहिहि–जहीहि । अजहात् । अजहुः । अजहाः । (२५००) **लोपो यि ६ । ४ । ११८ ॥** जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । 'एर्लिङि' (सू २३७४)—हेयात् । अहासीत् । १०९१ डु दाञ् दाने । प्रणिददाति । दत्तः, ददति । दत्ते–ददौ । 'घ्वसोः—' (सू २४७१) इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ ।

'भृञामित्' इति इत्त्वम् । माङ्धातुवद्रूपाणि । अभ्यासे चुत्वं विशेषः । तदाह—**जिहीते इत्यादि ।** इति भृञादयस्त्रयो गताः । **ओहाक् त्यागे इति ।** अनिट् । ओकारः ककारश्च इत् । **जहातीति ।** श्लौ द्वित्वे अभ्यासचुत्वमिति भावः । तसादौ 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति नित्यमीत्त्वे प्राप्ते ।

(२४९८) **जहातेश्च ।** 'इद्दरिद्रस्य' इत्यतः इदिति 'भियोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते । 'गमहन' इत्यतः क्ङितीति, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति, 'ई हल्यघोः' इत्यतः हलीति च इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—**इत्स्याद्वेति । जहतीति ।** अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः । **जहाविति ।** जहतुः, जहुः । जहिथ–जहाथ, जहथुः, जह । जहौ, जहिव, जहिम । हाता । हास्यति । **जहितादिति ।** जहिताम्–जहीताम् , जहतु ।

(२४९९) **आ च हौ ।** 'आ' इति लुप्तप्रथमाकम् । **जहातेरिति ।** 'जहातेश्च' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **चादिदीताविति ।** 'इद्दरिद्रस्य' इत्यतः 'ई हल्यघोः' इत्यतश्च तयोरिह चकारेणानुकर्षादिति भावः । जहितात्–जहीतात् , जहितम्–जहीतम् , जहित–जहीत । जहानि, जहाव, जहाम । लङ्याह—**अजहादिति ।** अजहिताम् अजहीताम् , अजहुः । **अजहा इति ।** अजहितम्–अजहीतम् ; अजहित–अजहीत । अजहाम् , अजहिव, अजहीव - अजहिम--अजहीम ।

(२५००) **लोपो यि ।** 'जहातेश्च' इत्यतो जहातेरिति, 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्यतः आत इति, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते । 'यि' इति सप्तम्यन्तं सार्वधातुकविशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—**जहातेरित्यादिना ।** 'जहातेश्च' इत्यस्यापवादः । आशीर्लिङ्याह—**एर्लिङीति । अहासीदिति ।** 'यमरम' इति सगिटौ । अहास्यत् । **डु दाञ्**-उभयपदी । अनिट् । **प्रणिददातीति ।** 'नेर्गद' इति णत्वम् । **दत्त इति ।** ददा तस् इति स्थिते 'अघो'रिति पर्युदासादीत्त्वाभावे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः । **ददतीति ।** अभ्यस्त-

देहि । अददात्, अदत्ताम्, अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात्, अदाताम्, अदुः । अदित । १०९२ डु धाञ् धारणपोषणयोः । 'दानेऽपि' इत्येके । प्रणिदधाति । (२५०१) दधस्तथोश्च ८ । २ । ३८ ॥ द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाञ्धातोर्बशो भष् स्यात्तथयोः परयोः स्ध्वोश्च परतः । 'वचनसामर्थ्यादाल्लोपो न स्थानिवत्' इति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' । धत्तः । दधति ।

त्वाददादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोप इति भावः । ददासि, दत्थः, दत्थ । ददामि, दद्वः, दद्मः । दत्ते इति । ददाते, ददते । दत्से, ददाथे, दद्ध्वे । ददे, दद्वहे, दद्महे । ददौ इति । ददतुः, ददुः । ददिथ—ददाथ, ददथुः, दद । ददौ, ददिव, ददिम । ददे, ददाते, ददिरे । ददिषे, ददाथे, ददिध्वे । ददे, ददिवहे, ददिमहे । दाता । दास्यति । दास्यते । ददातु—दत्तात्, दत्ताम्, ददतु । इति सिद्धवत्कृत्य देहि इत्यत्र आह—घ्वसोरिति । दत्तात् , दत्तम्, दत्त । ददानि, ददाव, ददाम । दत्ताम्, ददाताम् , ददताम् । दत्स्व, ददाथाम् , दद्ध्वम् । ददै, ददावहै, ददामहै । लङ्याह—अददादिति । अददुरिति । अभ्यस्तत्वात् जुस् । अददाः, अदत्तम्, अदत्त । अददाम्, अदद्व, अदद्म । विधिलिङ्याह—दद्यादिति । 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः । आशीर्लिङि तु 'एर्लिङि' इत्येत्त्वमभिप्रेत्य आह—देयादिति । दासीष्ट । लुङ्याह—अदादिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुगिति भावः । अदाः, अदातम्, अदात । अदाम्, अदाव, अदाम । लुङ्यात्मनेपदे आह—अदितेति । अदा स् त इति स्थिते 'स्थाघ्वोरिच्च' इति दाधातोरन्त्यस्य इकारः । सिचः कित्त्वं च । कित्त्वान्न गुणः । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप इति भावः । अदिषाताम्, अदिषत । अदिथाः, अदिषाथाम्, अदिढ्वम् । अदिषि, अदिष्वहि, अदिष्महि । अदास्यत् । अदास्यत । डु धाञ् । ञित्त्वादुभयपदी । अनिट् । प्रणिदधातीति । 'नेर्गद' इति णत्वम् । तसि श्लौ द्वित्वे, अभ्यासजश्त्वे, 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपे दध् तस् इति स्थिते ।

(२५०१) दधस्तथोश्च । धाधातोः कृतद्वित्वस्य दधा इत्यस्य 'दधः' इति षष्ठ्यन्तम् । 'एकाचो बशः' इत्यतः झषन्तस्य बशो भष् इत्यनुवर्तते । त थ् अनयोर्द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारथकारयोरिति लभ्यते । चकारात् स्ध्वोरिति समुच्चीयते । सकारे ध्वशब्दे चेति लभ्यते । तदाह—द्विरुक्तस्येत्यादिना । तथा च अभ्यासे दकारस्य धकारः तकारपरकत्वात् । ननु 'श्नाभ्यस्तयो'रित्याल्लोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वान्न तकारपरकत्वं, नापि झषन्तत्वमित्यत आह—वचनसामर्थ्यादिति । वस्तुतस्त्विति । भष्भावस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वादेव तस्मिन् कर्तव्ये आल्लोपस्य

धत्थः, धत्थ । दध्वः, दध्मः । धत्ते । धत्से । धद्ध्वे । धेहि । अधित । **अथ त्रयः स्वरितेतः** । १०९३ णिजिर् शौचपोषणयोः । (२५०२) **णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ** ७।४।७५॥ णिजिर् विजिर् विष्लृ एषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छ्लौ । नेनेक्ति, नेनिक्तः, नेनिजति । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु । नेनिग्धि । (२५०३) **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके** ७।३।८७॥

स्थानिवत्त्वाऽप्रसक्तेर्वचनसामर्थ्याश्रयणक्लेशो वृथेति भावः । **धत्तः इति** । धस्य चर्त्वेन त इति भावः । **दधतीति** । 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः । **धत्थः इति** । थकारपरत्वात् भष् । धत्थ । दधामि । **दध्वः इति** । परनिमित्ताऽभावान्न भष् । दध्मः । **धत्ते इति** । दधाते, दधते । **धत्से इति** । सकारपरकत्वाद्भषिति भावः । दधाथे । **धद्ध्वे इति** । दध् ध्वे इति स्थिते ध्वशब्दपरकत्वाद्भषिति भावः । दधे, दध्वहे, दध्महे । दधौ—दधे । धाता । धास्यति । धास्यते । दधातु- धत्तात्, धत्ताम्, दधतु । **धेहीति** । 'घ्वसोः' इत्येत्त्वाभ्यासलोपाविति भावः । -धत्तात्, धत्तम्, धत्त । दधानि, दधाव, दधाम । धत्ताम्, दधाताम्, दधताम् । धत्स्व, दधाथाम्, धद्ध्वम् । दधै, दधावहै, दधामहै । अदधात् । अधत्त । दध्यात् । दधीत । धेयात् । धासीष्ट । अधात् । **अधितेति** । 'स्थाघ्वोरिच्च' इति इत्त्वे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप इति भावः । अधास्यत् । अधास्यत । **णिजिर्** धातुः, अनिडयं णोपदेशः । इरित् । इकारस्य प्रत्येकमित्त्वाभावान्न नुम् । इकारस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादात्मगे फले आत्मनेपदं भवत्येव । तस्मादयमप्युभयपदी । एवं विजिरपि ज्ञेयः ।

(२५०२) **णिजां त्रयाणाम्** । णिजामिति बहुवचनात्तदादीनां ग्रहणम् । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते तदाह—**णिजिर् इत्यादिना** । **नेनेक्तीति** । श्लौ द्वित्वे, हलादिशेषे, उत्तरखण्डस्य तिपमाश्रित्य गुणे, पूर्वखण्डस्यानेन गुणे चोः कुत्वमिति भावः । अभ्यस्तत्वाददादेशं मत्वा आह—**नेनिजतीति** । नेनेक्षि, नेनिक्थः, नेनिक्थ । नेनेज्मि, नेनिज्वः, नेनिज्मः । नेनिक्ते, नेनिजाते, नेनिजते । नेनिक्षे, नेनिजाथे, नेनिग्ध्वे । नेनिजे, नेनिज्वहे, नेनिज्महे । निनेज, निनिजतुः, निनिजुः । निनेजिथ, निनिजथुः, निनिज । निनेज, निनिजिव, निनिजिम । निनिजे, निनिजाते, निनिजिरे । निनिजिषे, निनिजाथे, निनिजिध्वे । निनिजे, निनिजिवहे, निनिजिमहे । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्तु—नेनिक्तात्, नेनिक्ताम्, नेनिजतु । **नेनिग्धीति** । अपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुणः । हेर्धिः । -नेनिक्तात्, नेनिक्तम्, नेनिक्त । 'आडुत्तमस्य' इति पित्त्वेन अङित्त्वाल्लघूपधगुणे प्राप्ते ।

(२५०३) **नाभ्यस्तस्याचि** । 'मिदेर्गुणः' इत्यतो गुण इति, 'पुगन्त'

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक्, अनेनिक्ताम्, अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत्-अनैक्षीत् । अनिक्त । १०९४ विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति-वेविक्ते । विवेजिथ । अत्र 'विज इट्' (सू २५३६) इति ङित्त्वं न, 'ओ विजी' इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । णिजिविजी रुधादावपि । १०९५ विष्लृ व्याप्तौ । वेवेष्टि-वेविष्टे । लृदित्त्वादङ् । अविषत् । तङि क्सः । अजादौ 'क्सस्याचि' (सू २३२७) इत्यल्लोपः । अविक्षत, अविक्षाताम्, अविक्षन्त । अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च । १०९६ घृ क्षरणदीप्त्योः । 'जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' । 'भृञामित्' (सू २४९६) । 'बहुलं छन्दसि' (सू ३५९८) इतीत्त्वम् । १०९७ हृ प्रसह्यकरणे । 'अयं स्रुवोऽभिजिहर्ति होमान्' ।

इत्यतो लघूपधस्येति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—**लघूपधगुणो न स्यादिति । नेनिजानीति ।** नेनिजाव, नेनिजाम । नेनिक्ताम्, नेनिजाताम्, नेनिजताम् । नेनिक्ष्व, नेनिजाथाम्, नेनिग्ध्वम् । नेनिजै, नेनिजावहै, नेनिजामहै । लङि परस्मैपदे आह—**अनेनेगिति । अनेनिजुरिति ।** अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः । अनेनेक् , अनेनिक्तम्, अनेनिक्त । अनेनिजम् । 'नाभ्यस्तस्य' इति न गुणः । अनेनिज्व, अनेनिज्म । निक्षीष्ट । लुङ्याह—**अनिजदिति ।** इरित्त्वादङिति भावः । **अनिक्तेति ।** 'झलो झलि' इति सिज्लोपः । अनिक्षाताम् इत्यादि । विजिरपि णिजिर्वत् । **अत्रेति ।** थलि इट्पक्षे 'विज इट्' इति विहितं ङित्त्वं नेत्यर्थः । अतो न गुणनिषेध इति भावः । **ओ विजी इत्यस्यैवेति ।** व्याख्यानादिति भावः । **रुधादावपीति ।** ततश्च 'रुधादिभ्यः श्नम्' इति श्नम्विकरणादावपीति भावः । **विष्लृ व्याप्तौ इति ।** लृदित्, उभयपदी, अनिट् । णिजेरिव रूपाणि । **वेवेष्टीति ।** ष्टुत्वेन तकारस्य टः । सिपि 'षढोः' इति षस्य कत्वम् । वेवेक्षि, वेविष्ठः, वेविष्ठ । वेविड्ढि । **अविषदिति ।** लृदित्त्वादङिति भावः । **तङि क्स इति ।** 'शल इगुपधात्' इत्यनेनेति भावः । **आगणान्तादिति ।** जुहोत्यादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । घृधातुरनिट् । तिपि श्लौ द्वित्वे अभ्यासकार्ये गुणे रपरत्वे । जघर्ति, जघृतः, जघ्रति । 'जघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' इति बह्वृचमन्त्रपाठः । 'जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेन' इति तैत्तिरीयपाठः । अत्र इत्त्वमभ्यासस्य आह—**भृञामिदिति ।** ननु तत्र त्रयाणामेव ग्रहणमित्यत आह —**बहुलमिति ।** इत्त्वं छान्दसमिति भावः । जघार, जघ्रतुः, जघ्रुः । जघर्थ, जघ्रथुः, जघ्र । जघार-जघर, जघ्रिव, जघ्रिम । घरिष्यति । जघर्तु-जघृतात् । जघ्रतु । जघृहि । जघराणि । अजघः, अजघृताम्, अजघरुः । अजघरम्, अजघृव । जघृयात् । घ्रियात् । अघार्षीत् । अघरिष्यत् । **हृ प्रसह्यकरणे इति ।**

१०९८ ऋ १०९९ सृ गतौ । 'बहुलं छन्दसि' (सू ३५९८) इत्येव सिद्धे 'अर्तिपिपर्त्योश्च' (२४९३) इतीत्त्वविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासवर्णे (सू २२९०) इतीयङ् । इयर्ति, इयृतः, इयृति । आर, आरतुः । 'इडत्त्यर्ति–' (सू २३८४) इति नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः, ऐयृताम्, ऐयरुः । इयृयात् । अर्यात् । आरत् । सर्सति । ११००

वृधातुवद्रूपाणि । **अयं स्रुवो अभिजिहर्ति होमानिति** । स्रुवे साध्यमाने याजमानो मन्त्रः । अत्रापि अभ्यासस्य इत्त्वं छान्दसमिति भावः । **ऋ सृ गताविति ।** इमावनिटौ । तत्र ऋधातोः छान्दसत्वेऽपि लोकेऽपि क्वचित् प्रयोगं समर्थयति–– **बहुलमिति ।** । 'भृञामित्' 'अर्तिपिपर्त्योश्च' 'बहुलं छन्दसि' इति सूत्रस्थितिः । तत्र 'बहुलं छन्दसी'त्येव ऋधातोरित्त्वसिद्धेः 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यर्तिग्रहणात् लोकेऽपि ऋधातोः श्लुविकरणस्य प्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । एतच्चाऽत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव भाष्यात् श्लुविकरणस्यैव ऋधातोः 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यत्र ग्रहणम् । पिपर्तिसाहचर्याच्च, श्लावित्यस्य अभ्यासग्रहणस्य चानुवृत्तेश्चेत्यलम् । **अभ्यासस्यासवर्णे इति ।** शपः श्लौ ऋ ति इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वं बाधित्वा 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासऋकारस्य इत्वे, रपरत्वे, हलादिशेषे, उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे, रपरत्वे इ अर् ति इति स्थिते 'अभ्यासस्याऽसवर्णे' इति इयङि 'इयर्ति' इति रूपमित्यर्थः । **इयृत इति** । पूर्ववदेव द्वित्वादि । तसः अपित्त्वेन ङित्त्वाद् गुणनिषेध इति भावः । **इयृतीति** । पूर्ववदेव द्वित्वादि । अभ्यस्तत्वाददादेशः । ङित्त्वान्न गुणः । उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य यण् रेफ इति भावः । इयर्षि, इयृथः, इयृथ । इयर्मि, इयृवः, इयृमः । लिट्याह—**आरेति ।** थलि 'अचस्तास्वत्' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते आह –**इडत्त्यर्तीति । नित्यमिडिति ।** आरिथ । आरिव, आरिम । **अर्तेति ।** अनिट्त्वादिति भावः । **अरिष्यतीति** । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इडिति भावः । इयर्तु–इयृतात्, इयृताम्, इयृतु । इयृहि–इयृतात्, इयृतम्, इयृत । **इयराणीति ।** आटः पित्त्वेन अङित्त्वान्न गुणनिषेध इति भावः । इयराव, इयराम । लङ्याह—**ऐयः इति ।** श्लौ ऋ त् इति स्थिते द्वित्वे, अभ्यासस्य इत्वे, रपरत्वे, हलादिशेषे, इयङि, उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे च, हल्ङ्यादिलोपे, रेफस्य विसर्ग इयः इति स्थिते, आटि, वृद्धौ ऐय इति रूपमिति भावः । न च 'लावस्थायाम्'इति पक्षे आटि वृद्धौ रपरत्वे आर् त् इति स्थिते, द्वित्वे, हलादिशेषे, सवर्णदीर्घे, हल्ङ्यादिलोपे, रेफस्य विसर्गे आः इति स्यादिति शङ्क्यम्, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इति बहुलग्रहणेनात्र लावस्थायामाडित्यस्याऽनाश्रयणादित्याहुः ।

भस भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति । 'घसिभसोर्हलि—' (३५५०) इत्युपधालोपः । 'झलो झलि' (सू २२८१) इति सलोपः । बब्धः । बप्सति । ११०१ कि ज्ञाने । चिकेति । ११०२ तुर त्वरणे । तुतोर्ति, तुतूर्तः, तुतुरति । ११०३

ऐयरुरिति । ऐयः, ऐयृतम्, ऐयृत । ऐयरम्, ऐयृव, ऐयृम । विधिलिङ्याह—**इयृयादिति** । यासुटो ङित्त्वाद् गुणनिषेध इति भावः । इयृयाताम् इत्यादि । आशीर्लिङ्याह—**अर्यादिति** । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः प्राप्तः । तं बाधित्वा 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ् प्राप्तः । तं बाधित्वा 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुण इति भावः । लुङ्याह—**आरदिति** । 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङि 'ऋदृशोऽङि' इति गुण इति भावः । आरिष्यत् । तदेवं ऋधातुं निरूप्य सृधातुं निरूपयति—**ससर्तीति** । ससृतः, सस्रति इत्यादि सुगमम् । ससार । ससर्थ । ससृव । सर्ता । सरिष्यति । ससर्तु । अससः, अससृताम् , अससरुः । ससृयात् । स्रियात् । असरत् । **भस भर्त्सने इति** । अयं सेट् । **बभस्तीति** । श्लौ भस् ति इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासजश्त्वमिति भावः । बभस् तस् इति स्थिते आह—**घसिभसोरिति** । 'घसिभसोर्हलि च' इत्यस्यायमर्थः— छन्दसि अनयोरुपधाया लोपः स्यात् हलादावजादौ च क्ङिति परे इति । तथा च बभस् तस् इत्यत्र उपधालोपे 'झलो झलि' इति सकारलोपे, तकारस्य 'झषस्तथोः' इति धत्वे भकारस्य जश्त्वमिति भावः । **बप्सतीति** । अभ्यस्तत्वाददादेशे बभस् अ ति इति स्थिते 'घसिभसोः' इत्युपधालोपे भकारस्य चर्त्वमिति भावः । बभस्सि, बब्धः, बब्ध । बभस्मि, बप्स्वः, बप्स्मः । बभास, बप्सतुः, बप्सुः । बभसिथ, बप्सथुः, बप्स । बभास—बभस, बप्सिव,बप्सिम । भसिता । भसिष्यति । बभस्तु—बब्धात्, बब्धाम्, बप्सतु । बब्धि—बब्धात्, बब्धम्, बब्ध । बभसानि, बभसाव, बभसाम । अबभः, अबब्धाम्, अबप्सुः । अबभः, अबब्धम्, अबब्ध । अबप्सम्, अबप्स्व, अबप्स्म । बप्स्यात् । भस्यात् । अभासीत्—अभसीत् । अभसिष्यत् । **कि ज्ञाने । चिकेतीति** । किधातोस्तिपि श्लौ, द्वित्वे, अभ्यासचुत्वे, उत्तरखण्डस्य गुण इति भावः । चिकितः, चिक्यति । चिकेषि, चिकिथः, चिकिथ । चिकेमि, चिकिवः, चिकिमः । चिकाय, चिक्यतुः, चिक्युः । चिकयिथ—चिकेथ । चिक्यिव । केता । केष्यति । चिकेतु—चिकितात्, चिकिताम्, चिक्यतु । चिकिहि । चिकयानि । अचिकेत्, अचिकिताम्, अचिकयुः । अचिकेः । अचिकियम्, अचिकिव । चिकियात् । कीयात् । अकैषीत् । अकेष्यत् । **तुर त्वरणे इति । तुतूर्त इति** । 'हलि च' इति दीर्घः । तुतोर्षि, तुतूर्थः, तुतूर्थ । तुतोर्मि, तुतूर्वः । तुतोर, तुतुरतुः । तुतोरिथ । तुतुरिव । तोरिता । तोरिष्यति । तुतोर्तु—तुतूर्तात्, तुतूर्ताम्, तुतुरतु । तुतूर्हि ।

धिष शब्दे । दिधेष्टि, दिधिष्टः । ११०४ धन धान्ये । दधन्ति, दधन्तः, दधनति । ११०५ जन जनने । जजन्ति । (२५०४) जनसनखनां सञ्झलोः ६।४।४२॥ एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्झलादौ सनि झलादौ क्ङिति च । जजातः, जज्ञति । जजंसि । जजान । जजायात् । जजन्यात् । जायात् । जन्यात् । ११०६ गा स्तुतौ । 'देवाञ्जिगाति सुम्नयुः' । जिगीतः, जिगति ।

इति तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ।

—:०:—

तुतोराणि । अतुतोः, अतुतूर्ताम्, अतुतुरुः । अतुतोः । अतुतोरम्, अतुतूर्व । तुतूर्यात् । तूर्यात् । अतोरीत् । अतोरिष्यत् । **धिष शब्दे** । सेट् । **दिधेष्टीति** । श्लौ द्वित्वादौ लघूपधगुणे तकारस्य ष्टुत्वमिति भावः । दिधिषति । दिधेक्षि, दिधिष्ठः । दिधेष्मि, दिधिष्वः । दिधेष, दिधिषतुः । दिधेषिथ । दिधिषिव । धेषिता । धेषिष्यति । दिधेष्टु–दिधिष्टात् । दिधिषतु । दिधिड्ढि । दिधिषाणि । अदिधेट्, अदिधिष्टाम्, अदिधिषुः । अदिधिषम्, अदिधिष्व, अदिधिष्म । दिधिष्यात् । धिष्यात् । अधेषीत् । अधेषिष्यत् । **धन धान्ये इति** । धान्यार्जने इत्यर्थः । **दधन्त इति** । क्षमूष् सहने इति धातोः चक्षंसे इतिवदनुनासिकस्य क्वीति न दीर्घः । दधंसि, दधन्थः । दधन्मि, दधन्वः, दधन्मः । दधान, दधनतुः । दधनिथ । दधनिव । धनिता । धनिष्यति । दधन्तु–दधन्तात्, दधन्ताम्, दधनतु । दधंहि । दधनानि । अदधन्, अदधन्ताम्, अदधनुः । अदधन्, अदधन्तम्, अदधन्त । अदधनम्, अदधन्व, अदधन्म । दधन्यात् । धन्यात् । अधानीत्–अधनीत् । अधनिष्यत् । **जन जनने इति** । उत्पत्तौ अकर्मकः । उत्पादने सकर्मकः ।

(२५०४) जनसन । 'विड्वनोः' इत्यतः आदित्यनुवर्तते । तदाह—**एषामाकारोऽन्तादेशः इति** । सन् झल् इत्यनयोः द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । सनि झलि चेति लभ्यते । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यतः झलि क्ङितीत्यनुवर्तते । तत्र झलीत्यनुवृत्तेन सन् विशेष्यते । तदादिविधिः । झलादौ सनीति लभ्यते । क्ङितीत्यनुवृत्तं तु एतत्सूत्रस्थेन झला विशेष्यते । तदादिविधिः । झलादौ क्ङितीति लभ्यते । तथा च झलादौ सनीति झलादौ क्ङितीति च परनिमित्तद्वयं लब्धम्, तदाह—**झलादौ सनि झलादौ क्ङिति चेति** । सन्विशेषणं झलादाविति किम् ? जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । अथ क्ङितोर्झल्विशेषणस्य प्रयोजनमाह—**जज्ञतीति** । जजन् अति इति स्थिते अतोऽङित्त्वेऽपि झलादित्वाभावादात्त्वाऽभावे 'गमहन' इत्युपधालोपे नकारस्य श्चुत्वेन ञकार इति भावः । 'जनसनखनां सन्' इत्याश्रित्य

अथ तिङन्ते दिवादिप्रकरणम्

१२०७ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । जॄषन्ताः परस्मैपदिनः । (२५०५) **दिवादिभ्यः श्यन् ३ । १ । ६९ ॥** शपोऽपवादः । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । ११०८ षिवु तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत् । न्यसेवीत् ।

योगविभागेन उक्तार्थसिद्धिं चाश्रित्य झल्ग्रहण त्वत्र सूत्रे प्रत्याख्यातं भाष्ये । **जजंसीति** । 'नश्च' इत्यनुस्वारः । जजाथः, जजाथ । जजन्मि, जजन्वः, जजन्मः । **जजानेति** । जज्ञतुः । सेडयम् । जजनिथ, जज्ञथुः । जज्ञिव । जनिता । जनिष्यति । जजन्तु–जजातात् । जजाहि । जजनानि । अजजन्, अजजाताम्, अजज्ञुः । अजजनम्, अजजन्व । विधिलिङि 'ये विभाषा' इति मत्वा आह—**जजायात् जजन्यात् इति** । अजनीत्–अजानीत् । अजनिष्यत् । **गा स्तुतौ । देवान् जिगातीति** । 'भृञामित्' इत्यत्र 'बहुलं छन्दसि' इति वचनादभ्यासस्य इत्त्वमिति भावः । **जिगीतः इति** । 'ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । **जिगतीति** । अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः । जिगासि, जिगीथः, जिगीथ । जिगामि, जिगीवः । जगौ, जगतुः । जगिथ–जगाथ । जगिव । गाता । गास्यति । जिगातु–जिगीतात्, जिगीताम्, जिगतु । जिगीहि । जिगानि । अजिगात्, अजिगीताम्, अजिगुः । अजिगाः । अजिगाम्, अजिगीव । जिगीयात् । आशिषि गेयात् । अगासीत् । अगास्यत् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्लुविकरणं समाप्तम् ।

——:०:——

अथ श्यन्विकरणधातवो निरूप्यन्ते । **दिवु क्रीडेति** । उदिदयम् । तेन क्त्वायामिड्विकल्पः । निष्ठायां च नेट् । **जॄषन्ताः इति** । जॄष् झॄष् वयोहानौ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः ।

(२५०५) **दिवादिभ्यः श्यन्** । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य आह—**शपोऽपवाद इति** । शकारनकारावितौ । दिव् य ति इति स्थिते आह—**हलि चेति दीर्घ इति** । श्यनः अपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुण इति भावः । दीव्यतः, दीव्यन्ति इत्यादि सुगमम् । **दिदेवेति** । दिदिवतुः । दिदेविथ । दिदिविव । सेट्त्वं सूचयति—**देवितेति** ।

११०९ स्त्रिवु गतिशोषणयोः। १११० ष्ठिवु निरसने। केचिदिहेमं न पठन्ति। ११११ ष्णुसु अदने। 'आदाने' इत्येके। 'अदर्शने' इत्यपरे। सुष्णोस। १११२ ष्णसु निरसने। स्नस्यति। सस्नास। १११३ क्नसु ह्वरणदीप्त्योः। ह्वरणं कौटिल्यम्। चक्नास। १११४ व्युष दाहे। वुव्योष। १११५ प्लुष च। १११६ नृती गात्रविक्षेपे। नृत्यति। ननर्त। (२५०६) सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ७।२।५७॥ एभ्यः परस्य सिज्भिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य इड् वा स्यात्। नर्तिष्यति-नर्त्स्यति। नृत्येत्। नृत्यात्। अनर्तीत्। १११७ त्रसी उद्वेगे। 'वा भ्राश—' (सू २३२१) इति श्यन्वा। त्रस्यति-त्रसति। त्रेसतुः-तत्रसतुः। १११८ कुथ पूतीभावे। पूतीभावो दौर्गन्ध्यम्। १११९ पुथ हिंसायाम्। ११२० गुध परिवेष्टने। ११२१ क्षिप प्रेरणे। क्षिप्यति। क्षेप्ता। ११२२ पुष्प विकसने। पुष्प्यति। पुपुष्प। ११२३ तिम ११२४ ष्टिम ११२५ ष्टीम आर्द्रीभावे। तिम्यति। स्तिम्यति। स्तीम्यति। ११२६ व्रीड चोदने लज्जायां च। व्रीडयति। ११२७ इष गतौ। इष्यति। ११२८ षह ११२९ षुह चक्यर्थे। चक्यर्थस्तृप्तिः। सह्यति। सुह्यति। ११३० जॄष्

षिवुधातुरपि सेट्। षोपदेशः। दिवुधातुवत्। **परिषीव्यतीति।** 'परिनिविभ्यः सेव' इति षत्वमिति भावः। **परिषिषेवेति।** 'स्थादिष्वभ्यासस्य' इति नियमस्तु न, तत्र 'प्राक्सितात्' इत्यनुवृत्तेरिति भावः। 'सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि' इति मत्वा आह—**न्यषेवीत् न्यसेवीदिति।** स्त्रिवुधातुस्तु रेफवान्। **ष्ठिवु निरसने इति।** 'सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनाम्' इति न सत्वम्। ष्ठीव्यति इत्यादि सुगमम्। आर्द्धधातुकेषु तु शब्विकरणस्थष्ठिवुधातुवद्रूपाणि। ष्णसुधातुश्च षोपदेशः। **नृती गात्रेति।** 'श्वीदितः' इत्याद्यर्थमीदित्त्वम्। सेडयम्।

(२५०६) **सेऽसिचि।** से असिचि इति च्छेदः। सप्तमी षष्ठ्यर्थे। कृत चृत छृद तृद नृत् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी। 'उदितो वा' इत्यतो वेति आर्द्धधातुकस्येडिति चानुवर्तते। तदाह—**एभ्य इत्यादिना।** नित्यमिटि प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम्। **अनर्तीदिति।** 'सेसिचि' इत्यत्र 'असिचि' इत्युक्तेर्नित्यमिडिति भावः। **त्रसी उद्वेगे।** 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्वाभ्यासविकल्पौ मत्वा आह—**त्रेसतुः तत्रसतुरिति। कुथ पूतीभावे इति।** पवित्रीभवने इत्यर्थः। दुर्गन्धकरणे इति वा। 'पूतिगन्धस्तु दुर्गन्धः' इत्यमरः। **तिम ष्टिम ष्टीमेति।** द्वितीयतृतीयौ षोपदेशौ। द्वितीय इदुपधः, तृतीय ईदुपधः। **षह षुहेति।** षोपदेशौ। **चक्यर्थस्तृप्तिरिति।** यद्यपि 'चकृ तृप्तौ प्रतिघाते च' इत्युक्तम्। तथापि तृप्तिरेवेह विवक्षिता, व्याख्यानात्।

११३१ ज्झॄष् वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः— जेरतुः । जरिता-जरीता । जीर्येत् । जीर्यात् । 'जॄस्तन्भु (सू २२९१) इत्यङ् वा । 'ऋदृशोऽङि गुणः' (सू (२४०६) । अजरत्-अजारीत् । अजारिष्टाम् । झीर्यति । जझरतुः । अझारीत् । ११३२ षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । 'स्वरतिसूति—' (सू २३७९) इति विकल्पं बाधित्वा 'श्र्युकः किति' (सू २३८१) इति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता—सविता । ११३३ दूङ् परितापे । ११३४ दीङ् क्षये । दीयते । (२५०७) **दीङो युडचि क्ङिति** ६ । ४ । ६३ ॥ दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्धधातुकस्य युट् स्यात् । 'वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ' (वा ४०६२) । दिदीये । (२५०८) **मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च** ६ । १ । ५० ॥ एषामात्वं स्याल्ल्यपि चकारादशित्येज्निमित्ते । दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्थाः । ११३५ डीङ् विहायसा

षुहेः 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तप्रत्यये सुहितशब्दः । सुहितस्तृप्तिरिति 'पूरणगुण' इति सूत्रे कैयटः । **जॄष् झॄष् वयोहानाविति** । सेट्कौ । **जीर्यतीति** । 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । अतुसादौ 'ऋच्छत्यॄताम्' इति गुणे रपरत्वे 'वा जॄभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्त्वाभ्यासलोपविकल्प इति भावः । जजरिथ । 'वॄतो वा' इति मत्वा आह—**जरिता जरीतेति** । **षूङ् प्राणिप्रसवे इति** । प्रसवः उत्पादनम् । षोपदेशोऽयम् । **विकल्पमिति** । परमपीति शेषः । **निषेधे प्राप्ते इति** । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति भावः । **दूङ् परितापे इति** । पीडने, पीडितीभवने वेत्यर्थः । आद्ये सकर्मकः । द्वितीये अकर्मकः । **दीङ् क्षये इति** । क्षयो ह्रस्वः, नाशो वा ।

(२५०७) **दीङो युडचि** । 'आर्द्धधातुके' इत्यधिकृतम् अचा विशेष्यते । तदादिविधिः । 'दीङ' इति पञ्चमी । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । तदाह—**दीङः परस्येत्यादिना** । दिदी ए इति स्थिते परत्वात् 'एरनेकाचः' इति यणि प्राप्ते नित्यत्वात् युट् । टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयवः । दिदीये इति रूपमिति भावः । ननु युटि कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वाद्यण् दुर्वारः । तथा च दिद्य्ये इति स्यात् । इकारो न श्रूयेत, यकारद्वयं श्रूयेत इत्यत आह—**वुग्युटाविति** ।

(२५०८) **मीनातिमिनोति** । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यत आदित्यनुवर्तते । तदाह—**एषामात्वं स्यात् ल्यपीति** । चकारात् एचः, अशितीति परनिमित्तं समुच्चीयते । तत्र 'एच' इत्यनन्तरं 'निमित्ते' इति शेषः । एज्निमित्ते अशिति प्रत्यये च परे इति फलितम् । तदाह—**चकारादशित्येज्निमित्ते इति** । 'इति

गतौ । डीयते । ११३६ धीङ् आधारे । धीयते । दिध्ये । धेता । ११३७ मीङ् हिंसायाम् । हिंसा अत्र प्राणवियोगः । मीयते । ११३८ रीङ् श्रवणे । रीयते । ११३९ लीङ् श्लेषणे । (२५०९) **विभाषा लीयतेः** ६ । १ । ५१ ॥ लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरात्वं वा स्यादेज्विषये ल्यपि च । लेता–लाता । लेष्यते–लास्यते । एज्विषये किम् ? लीयते । लिल्ये । ११४० व्रीङ् वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये । 'स्वादय ओदितः' (ग० सू० २९६) । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् । ११४१ पीङ् पाने । पीयते । ११४२ माङ् माने । मायते । ममे । ११४३ ईङ् गतौ । ईयते । अयांचके । ११४४ प्रीङ् प्रीतौ । सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये । अथ चत्वारः परस्मैपदिनः । ११४५ शो तनूकरणे । (२५१०) **ओतः श्यनि** ७ । ३ । ७१ ॥ लोपः स्याच्छ्यनि । श्यति, श्यतः, श्यन्ति । शशौ, शशतुः । शाता । शास्यति । 'विभाषा घ्राधेट्—' (सू

समुच्चीयते' इति शेषः । लुङ्याह—**अदास्तेति** । इह आत्वे कृते घुत्वे सत्यपि 'स्थाघ्वोरिच्च' इति न भवति । 'स्थाघ्वोरित्त्वे दीङः प्रतिषेधः' इति घुसंज्ञासूत्रस्थभाष्यपठितवार्तिकादिति भावः । **धीङ् आधारे इति** । आधारः आधारणम् । स्थापनमिति यावत् । **लीङ् श्लेषणे इति** । लीयते । लिल्ये । लिल्यिषे । लिल्यिढ्वे–लिल्यिध्वे ।

(२५०९) **विभाषा लीयतेः** । ननु लीयतेरिति श्यना निर्देशात् 'लीङ् श्लेषणे' इति श्नाविकरणस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह—**यका निर्देश इति** । 'सार्वधातुके यक्' इति विहितयका लीयतेरिति निर्देशः । स च श्यन्श्नान्तसाधारणः, यक उभयत्रापि साधारण्यादिति भावः । 'मीनातिमिनोति' इत्यतः ल्यपीति, 'आदेचः' इत्यतः आदिति एच इति च अनुवर्तते । तदाह—**लीलीङोरित्यादिना** । **स्वादय ओदित इति** । धातुपाठपठितं गणसूत्रमिदम् । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इत्यारभ्य व्रीङन्ता ओदित्कार्यभाज इत्यर्थः । **निष्ठानत्वमिति** । 'ओदितश्च' इत्यनेनेति भावः । **प्रीङ् प्रीताविति** । प्रीतिस्तुष्टिः । 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरः । एवं सत्यकर्मकः । यथा—फलमूलादिना हरिः प्रीयते । हृष्यतीत्यर्थः । यदा तु प्रीतिः तर्पणं 'प्रीञ् तर्पणे' इति क्रैयादिकात् क्तिनि प्रीतिशब्दनिष्पत्तिः, तदा तु सकर्मकः । तदाह - **सकर्मकः इति** । **प्रीयते इति** । तर्पयतीत्यर्थः । **अथ चत्वारः परस्मैपदिन इति** । 'दो अवखण्डने' इत्यन्ता इति भावः । **शो तनूकरणे** । अनिट् ।

(२५१०) **ओतः श्यनि** । 'घोर्लोपो लेटि वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—**लोपः स्यादिति** । **शशाविति** । 'आदेच' इत्यात्वे

२३७६) इति सिचो वा लुक् । लुगभावे 'यमरम— (सू २३७७) इतीट्सकौ । अशात्, अशाताम्, अशुः । अशासीत्, अशासिष्टाम् । ११४६ छो छेदने । छ्यति । ११४७ षो अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ । ११४८ दो अवखण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् । अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । ११४९ जनी प्रादुर्भावे । (२५११) ज्ञाजनोर्जा ७ । ३ । ७९ ॥ अनयोर्जादेशः स्याच्छिति । जायते । जज्ञे, जज्ञाते, जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । 'दीपजन—' (सू २३२८) इति वा चिण् । (२५१२) जनिवध्योश्च ७ । ३ । ३५ ॥ अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि-अजनिष्ट । ११५० दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे ।

णल औत्वमिति भावः । **शशतुरिति** । शशिथ-शशाथ । शशिव । **शास्यतीति** । श्यतु । अश्यत् । श्येत् । शायात् । लुङि सिचि विशेषमाह—**विभाषा घ्रेति** । सिचो लुक्पक्षे आह—**अशादिति** । 'आतः' इति जुसिति मत्वा आह—**अशुरिति** । सिचो लुगभावे सगिटौ मत्वा आह— **अशासीदिति** । छो धातुरपि शो धातुवत् । **षो अन्तकर्मणीति** । समापने विनाशने वेत्यर्थः । शोधातुवद्रूपाणि । षोपदेशोऽयम् । स्यतीति । 'ओतः श्यनि' इति लोपः । **अभिष्यतीति** । 'उपसर्गात्' इति षत्वम् । **अभ्यष्यदिति** । 'प्राक्सितात्' इति षत्वम् । **अभिससाविति** । स्थादिष्विति नियमात् न षः । **दो अवखण्डने** । **प्रणिदातेति** । 'नेर्गद' इति णत्वम् । **देयादिति** । आशीर्लिङि 'एर्लिङी'त्येत्वम् । **अदादिति** । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । **अथात्मनेपदिन इति** । 'वाश्य शब्दे' इत्यन्ता इत्यर्थः । **जनी प्रादुर्भावे इति** । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इत्याद्यर्थमीदित्त्वम् ।

(२५११) **ज्ञाजनोर्जा** । **शितीति** । 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **जायत इति** । ज्ञाधातोस्तु श्नाविकरणत्वात् जानातीत्युदाहरणम् । उभयत्रापि जादेशस्य ह्रस्वान्तत्वे 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' इति परिभाषया 'अतो दीर्घो यञि' इत्यप्राप्तेर्जादेशस्य दीर्घान्तत्वमाश्रितम् । **जज्ञे इति** । 'गमहन' इत्युपधालोपे नस्य श्चुत्वेन ञः । जायेत । जनिषीष्ट । लुङि अजन् इ त इति स्थिते आह— **दीपेति** । **वा चिणिति** । 'च्लेः' इति शेषः । अजन् इ त इति स्थिते उपधावृद्धौ प्राप्तायाम् ।

(२५१२) **जनिवध्योश्च** । 'अत उपधायाः' इत्यतः उपधाया इति, 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति, 'नोदात्तोपदेशस्य' इत्यतो नेति, 'आतो युक्' इत्यतः चिण्कृतोरिति, 'अचो ञ्णिति' इत्यतः ञ्णितीति चानुवर्तते । तदाह—**अनयोरिति** ।

अदीपि–अदीपिष्ट। ११५१ पूरी आप्यायने। पूर्यते। अपूरि–अपूरिष्ट। ११५२ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः। तूर्यते। तुतूरे। ११५३ धूरी ११५४ गूरी हिंसागत्योः। धूर्यते। दुधूरे। गूर्यते। जुगूरे। ११५५ घूरी ११५६ जूरी हिंसावयोहान्योः। ११५७ शूरी हिंसास्तम्भनयोः। ११५८ चूरी दाहे। ११५९ तप ऐश्वर्ये वा। अयं धातुरैश्वर्ये वा श्यनं तङं च लभते। अन्यदा तु शब्विकरणः परस्मैपदीत्यर्थः। केचित्तु वाग्रहणं वृतुधातोराद्यवयवमिच्छन्ति। तप्यते। तप्ता। तप्स्यते। 'पत' इति व्यत्यासेन पाठान्तरम्। 'द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः'। ११६० वृतु वरणे। वृत्यते। पक्षान्तरे वावृत्यते। 'ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः। ११६१ क्लिश उपतापे। क्लिश्यते। क्लेशिता। ११६२ काश्टृ दीप्तौ। काश्यते। ११६३ वाश्टृ शब्दे। वाश्यते। ववाशे। अथ पञ्च स्वरितेतः। ११६४ मृष तितिक्षायाम्। मृष्यति–मृष्यते। ममर्ष–ममृषे। ११६५ शुचिर् पूतीभावे। पूतीभावः क्लेदः। शुच्यति–शुच्यते। शुशोच–शुशुचे। अशुचत्–अशोचीत्–अशोचिष्ट। ११६६ णह बन्धने। नह्यति–नह्यते। ननाह।

दीपीधातुरीदित्। 'दीपजन' इति सिचः चिण्विकल्पं मत्वा आह—**अदीपि अदीपिष्टेति**। पूरीधातुरपि ईदित्। 'दीपजन' इति चिण्विकल्पं मत्वा आह—**अपूरि अपूरिष्टेति**। तूरी इत्यादयोऽपि 'चूरी दाहे' इत्यन्ता ईदित एव। **तप ऐश्वर्ये वेति**। श्यन् आत्मनेपदं चेति शेषः। उभयोः प्रकृतत्वादित्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—**श्यनं तङं चेति**। **अन्यदा त्विति**। ऐश्वर्यादन्यत्रार्थे वृत्तिदशायामित्यर्थः। **केचित्त्विति**। 'तप ऐश्वर्ये वावृतु वरणे' इति धातुपाठे स्थितम्। तत्र 'वावृतु वरणे' इत्येवं वाशब्दं वृतु इत्यस्य आद्यवयवमिच्छन्तीत्यर्थः। एवञ्च 'तप ऐश्वर्ये' इत्येव स्थितम्। अस्मिन्पक्षे तपधातोः नित्यमेव श्यन् तङ् चेति भावः। **तप्यते इति**। ईष्टे इत्यर्थः। प्रथमपक्षे ऐश्वर्ये तपतीत्यपि भवति। **पत इतीति**। तपधातोस्तकारपकारयोः क्रमव्यत्यासेन 'पत ऐश्वर्ये वा' इति पाठान्तरमित्यर्थः। एवं व्यत्यासेन पाठे प्रयोगं दर्शयति—**द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः इति**। प्रवायुमच्छा बृहतीत्यृच एकदेशोऽयम्। 'पत्यमान' इत्यस्य ईशान इत्यर्थः। अत्र लटः शानच् आत्मनेपदं श्यन् च। **पक्षान्तरे इति**। 'वावृतु' इति पाठपक्षे इत्यर्थः। **वावृत्यते इति**। वृणोतीत्यर्थः। अपेक्षते इति यावत्। वावृतुधातोः प्रयोगं दर्शयति—**ततो वावृत्यमानेति**। अपेक्षमाणेत्यर्थः। **न्यविक्षतेति**। 'नेर्विशः' इत्यात्मनेपदम्। 'शल इगुपधात्' इति क्सः। **अथ पञ्च स्वरितेत इति**। 'शप आक्रोशे' इत्यन्ता इत्यर्थः। **शुच्यतीति**। क्लिन्नं भवतीत्यर्थः। **अशुचदिति**। इरित्त्वादङिति भावः।

नेहिथ–ननद्ध । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् । ११६७ रञ्ज रागे । रज्यति–रज्यते । ११६८ शप आक्रोशे । शप्यति–शप्यते । अथैकादशानुदात्तेतः । ११६९ पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट । (२५१३) चिण् ते पदः ३ । १ । ६० ॥ पदश्च्लेश्चिण्स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अपत्साताम्, अपत्सत । ११७० खिद दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त । ११७१ विद सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । ११७२ बुध अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि–अबुद्ध । अभुत्साताम् । ११७३ युध संप्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं 'युध्यति' इति ? युधमिच्छतीति क्यच् । 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' (प ९७) इति वा । ११७४ अनो रुध कामे । अनुरुध्यते । ११७५ अण प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता । 'अन' इति दन्त्यान्तोऽयमित्येके । ११७६ मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता । ११७७ युज समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते ।

णह बन्धने इति । णोपदेशोऽयम् । अनिट् । ननाहेति । नेहतुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् इति मत्वा आह – नेहिथ- ननद्धेति । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । इडभावे तु 'नहो धः' इति हस्य ध इति भावः । रञ्ज रागे । अनिट् । रज्यतीति । 'अनिदिताम्' इति नलोप इति भावः । ररञ्ज, ररञ्जतुः । ररञ्जिथ–ररङ्क्थ । ररञ्जिव । रङ्क्ता इत्यादि । अथैकादशेति । 'लिश अल्पीभावे' इत्यन्ता इत्यर्थः । पद गतौ । अनिट् ।

(२५१३) चिण् ते पदः । पदश्च्लेरिति । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरित्यनुवर्तते इति भावः । तशब्दे इति । आत्मनेपदप्रथमैकवचने इत्यर्थः । इदं च भाष्ये स्पष्टम् । प्रण्यपादीति । सिचश्चिणि उपधावृद्धौ 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लोपः । 'नेर्गद' इति णत्वमिति भावः । विद सत्तायाम् । वेत्तेति । अनिडिति भावः । लिटि क्रादिनियमादिट् । एवं बुधधातुरपि । बोद्धेति । तासि 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धकारः । भोत्स्यते इति । एकाचः इति भष् । भुत्सीष्टेति । 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वम् । 'दीपजन' इति चिण्विकल्पं मत्वा आह—अबोधि अबुद्धेति । कथं युध्यतीति । आत्मनेपदित्वादिति भावः । समाधत्ते—युधमिति । युध्शब्दः भावक्विबन्तः । युधमिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः' इति क्यजन्तात् परस्मैपदमित्यर्थः । अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति समाधानं त्वनुचितम्, तस्य भाष्याऽदृष्टत्वेन अप्रामाणिकत्वात् । अत एव 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रभाष्ये 'प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यती'त्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमित्येव व्याहितम् । अनो रुध कामे इति ।

योक्ता । ११७८ सृज विसर्गे । अकर्मकः । 'संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः' । ससृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । 'लिङ्सिचौ—' (सू २३००) इति कित्वान्न गुणो नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट, असृक्षाताम् । ११७९ लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यते । लिक्षीष्ट । अलिक्षाताम् । अथागणान्तात्परस्मैपदिनः । ११८० राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह—वृद्धाविति । यन्मह्यमपराध्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः ।

अनु इत्युपसर्गात्परः रुधधातुः कामे वर्तते इत्यर्थः । युज समाधौ । अनिट् । अकर्मक इति । चित्तवृत्तेर्धात्वर्थान्तिर्भावादिति भावः । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽपि भवति, 'सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्मवद्भाव' इति कर्मवत्सूत्रवार्तिकात् । एतच्च कर्मकर्तृप्रक्रियायां स्पष्टीभविष्यति । सृज विसर्गे इति । अनिट् । विसर्गः सम्बन्धः उपसर्गवशात् । तदाह—अकर्मक इति । संसृज्यते इति । अरुणांशुभिन्नैः अरुणकिरणविकसितैः सरसिजैः कमलैः संसृज्यते सम्बध्नातीत्यर्थः । 'कमलिनी'ति शेषः । कर्तरि लकारोऽयम्, न त्वयं कर्मणि लकारः, अकर्मकत्वात् । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽयमिति कर्मकर्तृप्रक्रियायां वक्ष्यते । लिट्याह – ससृजिषे इति । क्रादिनियमादिडिति भावः । स्रष्टेति । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यमागमे ऋकारस्य यणि व्रश्चादिना जस्य षः, ष्टुत्वेन तकारस्य ट इति भावः । स्रक्ष्यते इति । पूर्ववदमि, जस्य षत्वे, 'षढोः' इति षस्य कत्वे, सस्य षत्वमिति भावः । आशीर्लिङि आह—सृक्षीष्टेति । अत्र लघूपधगुणमाशङ्क्य आह—लिङ्सिचाविति । नाप्यमिति । 'सृजिदृशोर्झल्यम्' इत्यमपि नास्तीत्यर्थः । अकित्येव तद्विधानादिति भावः । लुङ्याह—असृष्टेति । 'झलो झलि' इति सिचो लोपः । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु इति सिचः कित्वान्न गुणः, नाप्यमिति भावः । लिश अल्पीभावे । लिक्षीष्टेति । 'लिङ्सिचौ' इति कित्वान्न गुणः । अलिक्षतेति । 'शल इगुपधात्' इति क्सः । आ गणान्तादिति । दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेवेति । श्यनिति शेषः । राधधातोरकर्मकाद् वृद्धावेवार्थे श्यनिति प्रतीयमानोऽर्थः एवं सति अकर्मकादिति व्यर्थम् । राधेरर्थान्तरे च श्यन् न स्यात्, इष्यते हि 'अपराध्यती'त्यादौ द्रोहाद्यर्थेऽपि श्यन् । तत्राह—एवकारो भिन्नक्रम इति । यस्मिन् क्रमे वृद्धावित्यत ऊर्ध्वं पठितः ततोऽन्यः क्रमो यस्य स भिन्नक्रम इत्यर्थः । 'वृद्धावित्यत ऊर्ध्वं पठित एवकारः अन्यत्र निवेशनीयः' इति यावत् । तदेव दर्शयति—राधोऽकर्मकादेव श्यनिति । एवं चार्थान्तरेऽपि श्यन् सिध्यति । 'शत्रुं हिनस्ति' इत्यर्थे शत्रुमपराध्नोतीत्यत्र सकर्मकत्वात् न श्यनिति भावः । तर्हि वृद्धा-

'विराध्यन्तं क्षमेत कः'। द्रुह्यन्तमित्यर्थः। राध्यत्योदनः। सिध्यतीत्यर्थः। कृष्णाय राध्यति। दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः। दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम्। रराध, रराधतुः। रराधिथ। 'राधो हिंसायाम्' (सू २५३२) इत्येत्त्वाभ्यासलोपाविह न। हिंसार्थस्त्र सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात्। राद्धा। रात्स्यति। अयं स्वादिश्चुरादिश्च। ११८१ व्यध ताडने। 'ग्रहिज्या'—(सू २४१२) इति सम्प्रसारणम्। विध्यति। विव्याध, विविधतुः। विव्यधिथ—विव्यद्ध। व्यद्धा। व्यत्स्यति। विध्येत्। विध्यात्। अव्यात्सीत्।

वित्यस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य अकर्मकक्रिया एवंविधेति प्रदर्शनार्थं तत्, नतु परिसंख्यानार्थमित्याह—उदाहरणमाह—**वृद्धावितीति**। एवञ्च वृद्धिग्रहणमकर्मकक्रियामात्रोपलक्षणमिति भावः। तथाविधाऽर्थान्तराण्युदाहरति—**यन्मह्यमित्यादिना**। 'क्रुधद्रुह' इति सम्प्रदानत्वम्। **कृष्णाय राध्यतीति**। 'राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः' इति सम्प्रदानत्वम्। **दैवमिति**। कृष्णस्य किमिदानीं शुभमशुभं वेति पृष्टो दैवज्ञः तस्य शुभाशुभसूचकादित्यादिग्रहस्थितिं ज्योतिश्शास्त्रतः परीक्षते इति यावत्। ननु पर्यालोचने दैवस्य कर्मत्वात्कथमिह अकर्मकतेत्यत आह—**दैवस्येति**। ननु 'राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव' इत्यत्र वृद्धिग्रहणस्य उपलक्षणतया हिंसार्थकस्यापि राधेर्दैवादिकत्वात् रराधतुः इत्यादौ 'राधो हिंसायाम्' इति वक्ष्यमाणावेत्त्वाभ्यासलोपौ स्यातामित्यत आह—**राध इति। इह नेति**। रराधतुः इत्यादौ राधेर्हिंसार्थकत्वे 'राधो हिंसायाम्' इति वक्ष्यमाणावेत्त्वाभ्यासलोपौ न स्त इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—**हिंसार्थस्येति**। नोन्मिषत्येवैषा शङ्का, राधेरकर्मकस्यैव दैवादिकत्ववचनात्। हिंसार्थकस्य च राधेः सकर्मकतया दैवादिकत्वाभावादुक्तशङ्काया अनुन्मेषादित्यर्थः। ननु राध्नोति, राधयति इति कथमित्यत आह— **अयं स्वादिश्चुरादिश्चेति**। रराधिथ। क्रादिनियमात् नित्यमिट्, दीर्घाकारवत्त्वेन 'उपदेशेऽत्वतः' इत्यस्याप्रवृत्तेः। अजन्तोऽकारवानित्यत्र च ह्रस्वाकारस्यैव विवक्षितत्वात्। राद्धा। अरात्सीत्। **व्यध ताडने इति**। चतुर्थान्तोऽयम्। अनिट्। **विध्यतीति**। श्यनो ङित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे विध्यतीति रूपमित्यर्थः। वकारस्य तु न सम्प्रसारणम्, 'न सम्प्रारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधात्। **विव्याधेति**। द्वित्वे कृते अभ्यासस्य 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति भावः। **विविधतुरिति**। परत्वात् 'ग्रहिज्या इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वमिति भावः। भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह—**विव्यधिथ—विव्यद्धेति**। 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणम्। अनिट्पक्षे 'झषस्तथोः' इति धः। **अव्या-**

११८२ पुष तुष्टौ । पुष्यति । पुपोष । पुपोषिथ । पोष्टा । पोक्ष्यति । 'पुषादि–' (सू २३४३) इत्यङ् । अपुषत् । ११८३ शुष शोषणे । अशुषत् । ११८४ तुष प्रीतौ । ११८५ दुष वैकृत्ये । ११८६ श्लिष आलिङ्गने । श्लिष्यति । शिश्लेष । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति । (२५१४) (क) श्लिषः ३ । १ । ४६ ॥ अस्मात्परस्यानिटश्च्लेः क्सः स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः, पुरस्तादपवादन्यायात् । (२५१४) (ख) आलिङ्गने ३ । १ । ४६ ॥ श्लिषश्च्लेरालिङ्गने एव क्सो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्यात् 'शल इगुपधात्—' (सू २३३६) इत्यक्सीदिति ।

क्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । **पुष पुष्टौ ।** अनिट् । **पुपोषिथेति ।** अजन्ताऽकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट् । **अपुषदिति ।** पुषाद्यङ् । ङित्वान्न गुणः । शुषधातुरनिट् । **अशुषदिति ।** पुषाद्यङिति भावः । एवमग्रेऽपि । तुष् दुष् श्लिष् एते अनिटः । लुङि श्लिषः च्लेः सिजादेशे प्राप्ते ।

(२५१४ क) **श्लिषः ।** 'च्ले'रिति 'शल इगुपधात्' इत्यतः अनिटः क्स इति चानुवर्तते । तदाह—**अस्मात्परस्येत्यादिना ।** ननु 'शल इगुपधात्' इत्येव क्से सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**पुषाद्यङोऽपवाद इति ।** 'शल इगुपधात्' इति क्सं बाधित्वा परत्वात् पुषाद्यङ् स्यात् , तन्निवृत्तये पुनः क्सविधिरित्यर्थः । ननु 'श्लिष' इति क्सः यथा परमपि पुषाद्यङं बाधते तथा 'चिण्भावकर्मणोः' इति चिणमपि परं बाधेत, एवं सति 'उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेन' इत्यत्र कर्मणि लुङि 'चिण्भावकर्मणोः' इति श्लेश्चिण् न स्यादित्यत आह—**नतु चिण इति ।** 'श्लिषः' इति क्सविधिः 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण्विधेर्न बाधक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**पुरस्तादिति ।** 'शल इगुपधादनिटः क्सः' 'श्लिषः' 'पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु' 'चिण् भावकर्मणोः' इति सूत्रक्रम इति भावः ।

(२५१४ ख) **आलिङ्गने ।** 'श्लिषः' इति पूर्वसूत्रे यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहानुवर्तते, श्लिष इति च । तथा च आलिङ्गने विद्यमानात् श्लिषेः परस्य च्लेः क्सः स्यादिति लभ्यते । 'श्लिषः' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह—**श्लिषश्च्लेरालिङ्गने एव क्सो नान्यत्रेति ।** नन्वयं नियमः 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् 'श्लिष' इति सूत्रप्राप्तस्यैव स्यात् , नतु 'शल इगुपधात्' इत्यस्यापीत्यत आह—**शल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियम इति ।** कुत इत्यत आह—**योगविभागसामर्थ्यादिति ।** यदि 'श्लिष' इति प्राप्त एव क्स आलिङ्गन एव इति नियमेन तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यात् । 'श्लिष आलिङ्गने' इत्येकसूत्रत्वे सत्यपि अनालिङ्गने क्सो नेत्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । अतः 'शल इगुपधात्' इति क्सोऽपि श्लिषेरालि-

स्याप्ययं नियमः। अश्लिक्षत्कन्यां देवदत्तः। 'आलिङ्गन एव' इति किम्? समाश्लिषज्जतु काष्ठम् (आङ्)। प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः कर्मण्यनालिङ्गने सिजेव, न तु क्सः। एकवचने चिण्। अश्लेषि। अश्लिक्षाताम्, अश्लिक्षत।

ङ्गने एव न त्वनालिङ्गनेऽपि इति नियमो विज्ञायत इत्यर्थः। **अश्लिक्षत् कन्यां देवदत्त इति**। आलिङ्गदित्यर्थः। अत्र पुषाद्यङं बाधित्वा अनेन क्सः। **समाश्लिषज्जतुकाष्ठमिति**। जतु लाक्षा। सा च काष्ठलग्नैवोत्पद्यते इति स्थितिः। जतु च काष्ठं चेति समाहारद्वन्द्वः। 'उपाश्लिषत् जतु काष्ठं च' इत्येव भाष्यम्। अत्र श्लिषेरालिङ्गनार्थकत्वाभावान्न क्सः, किन्तु पुषाद्यङेवेति भावः। नन्वजादित्वाऽभावेन आडागमस्याऽसम्भवात् समाश्लिषदित्युक्तमित्यत आह—**आङिति**। समाश्लिषत् इत्यत्र श्लिषेः प्राक् आङ् उपसर्ग एव, नत्वाडागम इति भ्रमितव्यमित्यर्थः। नन्वालिङ्गनं समाश्लेषणं तथा च 'समाश्लिषज्जतु काष्ठम्' इत्यत्रापि श्लिषेरालिङ्गनार्थकत्वात् क्सो दुर्वार इत्यत आह—**प्रत्यासत्ताविहेति**। इह 'समाश्लिषज्जतु काष्ठम्' इत्यत्र श्लिषिः प्रत्यासत्तौ संयोगे वर्तते, नतु बाह्वादिना संवलनात्मकसम्बन्धविशेषरूपे आलिङ्गने इत्यर्थः। नन्वालिङ्गने एव श्लिषश्च्लेः क्सः, न त्वनालिङ्गने इति नियमात् अनालिङ्गने 'शल इगुपधात्' इत्यपि क्सो न भवतीत्युक्तमयुक्तम्। 'समाश्लिषज्जतु काष्ठ'मित्यत्रानालिङ्गने 'शल इगुपधात्' इति क्सं बाधित्वा परत्वात् पुषाद्यङ एव प्राप्त्या क्सस्याऽप्रसक्तेरित्यत आह—**कर्मणीति**। अनालिङ्गनवृत्तेः श्लिषधातोः कर्मणि लुङि च्लेस्सिजेव भवति, न तु पुषाद्यङ्, तस्य परस्मैपदविषयत्वात्। कर्मणि लुङश्च 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदनियमात्। तस्य च 'शल इगुपधात्' इति प्राप्तः क्स उक्तेन नियमेन अनालिङ्गनेऽपि वार्यते इति युक्तमित्यर्थः। यदुक्तं 'आलिङ्गने श्लिषश्च्लेः क्सः पुषाद्यङ एवापवादः, नतु चिणः' इति तस्य प्रयोजनमाह—**एकवचने चिणिति**। तदेवोदाहृत्य दर्शयति—**अश्लेषीति**। आलिङ्गिता कन्या देवदत्तेनेत्यर्थः। श्लिषेरालिङ्गनार्थकात् कर्मणि लुङि प्रथमैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिणि कृते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक्। अत्र 'श्लिष' इति क्सस्य पुषाद्यङ्मात्रापवादत्वाच्चिणपवादत्वाऽभावाच्चिण् निर्बाध इति भावः। 'समाश्लेषि जतुना काष्ठम्' इत्यत्र तु अनालिङ्गनात् च्लेश्चिणो निर्बाधत्वादश्लेषीति निर्बाधमेव। एवं च आलिङ्गने अनालिङ्गनेऽपि श्लिषः कर्मणि लुङि एकवचने तशब्दे परे श्लेश्चिणेवेति स्थितम्। अथाऽनालिङ्गने श्लिषः कर्मणि लुङि 'शल' इति क्सोऽपि नेति यदुक्तं तदुदाहृत्य दर्शयति—**अश्लिक्षातामिति**। अनालिङ्गने

अश्लिष्ठाः । अश्लिड्ढ्वम् । ११८७ शक विभाषितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति–शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिथ–शशक्थ । शेके । शक्ता । शक्ष्यति–शक्ष्यते । अशकत्–अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकासु लृदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति । ११८८ ष्विदा गात्रप्रक्षरणे । घर्मप्लुतावित्यर्थः । अयं ञीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्विद्यति । सिष्वेद । सिष्वेदिथ । स्वेत्ता । अस्विदत् । ११८९ क्रुध क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । ११९० क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधित इति । सम्पदादिक्विबन्तात्तारकादित्वादितजिति माधवः । वस्तुतस्तु 'वसतिक्षुधोः—' (सू ३०४६) इतीट् वक्ष्यते । ११९१ शुध शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । ११९२ षिधु संराद्धौ । ऊदित्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति ।

श्लिषः कर्मणि लुङः आतामि च्लेः क्साऽभावात् सिचि 'षढोः' इति षस्य कत्वे सस्य षत्वे रूपमिति भावः । नन्वश्लिक्षातामित्यत्र सत्यपि क्से 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपे इष्टं सिद्धमित्यस्वरसात्कर्मणि लुङि झादावुदाहरति—**अश्लिक्षतेत्यादि** । अश्लिष् स् झ इति स्थिते झोऽन्तादेशं बाधित्वा 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशे, षस्य कत्वे, सिचः सस्य षत्वे अश्लिक्षतेतीष्यते । च्लेः क्से तु सति अश्लिष् स् झ इति स्थिते 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपाऽप्रसक्तेरतः परत्वात् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशो न स्यादिति भावः । **अश्लिष्ठा इति** । श्लिषेः कर्मणि लुङस्थासि, च्लेः सिचि, 'झलो झलि' इति सिचो लोपे, ष्टुत्वे 'अश्लिष्ठाः' इति रूपमिष्यते । क्से तु 'झलो झलि' इत्यसम्भवादश्लिक्षथाः इति स्यादिति भावः । **अश्लिड्ढ्वमिति** । श्लिषः कर्मणि लुङो ध्वमि, सिचि, 'झलो झलि' इति सस्य लोपे, षस्य जश्त्वेन डकारे, ष्टुत्वेन धस्य ढः । क्से तु सति अश्लिक्षध्वम् इति स्यादिति भावः । **शक विभाषित इति** । मर्षणे अथ शकधातुर्विकल्पित इत्यर्थः । विकल्पश्च प्रकृतपरस्मैपदविषयक एव न तु दिवादिपाठविषयकः, व्याख्यानात् । तदाह -**उभयपदीति** । मर्षणमिह सामर्थ्यम् । **शक्यति शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्त इति** । समर्थो भवतीत्यर्थः । **सेट्कोऽयमित्येके इति** । स्वमते त्वनिट्क एवेति भावः । ननु अनिट्कारिकासु लृदितः शकेः पाठात् कथमनिट्कत्वमित्यत आह—**तन्मतेनेति** । ये सेट्त्वं शकेर्वदन्ति तन्मतमवलम्ब्य अनिट्कारिकासु शकिः लृदित्पठित इत्यर्थः । **सम्पदादिक्विबन्तादिति** । क्षुध्यत इति क्षुध् , भावे क्विप् । क्षुध् अस्य संजाता क्षुधित इति विग्रहः । **वसतिक्षुधोः इति** । क्सेः क्षुधेश्च क्त्वानिष्ठयोरिडागमः स्यादिति तदर्थः । **वक्ष्यते इति** । 'कृत्स्वि'ति शेषः । **षिधु संराद्धाविति** । निष्पत्तावित्यर्थः ।

असिधत् । ११९३ रध हिंसासंराद्धचोः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । 'रधिजभोरचि' (सू २३०२) इति नुम् । ररन्ध, ररन्धतुः । **(२५१५) रधादिभ्यश्च ७ । २ । ४५ ॥** रध्, नश्, तृप्, दृप्, द्रुह्, मुह्, ष्णुह्, ष्णिह्— एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्धिथ–ररद्ध । ररन्धिव–रेध्व । **(२५१६) नेटचलिटि रधेः ७ । १ । ६२ ॥** लिड्वर्जे इटि रधेर्नुम् न स्यात् । रधिता-रद्धा । रधिष्यति–रत्स्यति । अङि तु नुम् । 'अनिदिताम्–' (सू ४१५) इति नलोपः । अरधत् । ११९४ णश अदर्शने । नश्यति । ननाश, नेशतुः । नेशिथ । **(२५१७) मस्जिनशोर्झलि ७ । १ । ६० ॥** नुम् स्यात् । ननंष्ठ । नेशिव–नेश्व । नेशिम–नेश्म । नशिता–नंष्टा । नशिष्यति–नङ्क्ष्यति । नश्येद् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति । **(२५१८) नशेः षान्तस्य ८ । ४ । ३६ ॥** णत्वं न स्यात् । प्रनंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति । नशिष्यति ।

प्रामादिकः इति । माधवादिसम्मतत्वादिति भावः । **रध हिंसेति** । सेट् । चतुर्थान्तोऽयम् । **ररन्धतुरिति** । एत्त्वाभ्यासलोपौ बाधित्वा परत्वान्नुमि संयोगात्परत्वेन अकित्त्वान्नलोपो नेति भावः ।

(२५१५) **रधादिभ्यश्च** । 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेति चेत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—**वलाद्यार्द्धधातुकस्य वेडिति** । 'आर्द्धधातुकस्य' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । लुटि तासि इटि 'रधिजभोरचि' इति नुमि प्राप्ते ।

(२५१६) **नेटचलिटि रधेः** । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते । तदाह—**लिड्वर्जे इटीति । अङि त्विति** । पुषाद्यङि कृते सतीत्यर्थः । **अरधदिति** । 'मो अहं द्विषतेऽरधम्' । **णश अदर्शने इति** । णोपदेशोऽयं सेट् । 'रधादिभ्यश्च' इति वेट् । तत्र इट्पक्षे आह—**नेशिथेति** । 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपाविति भावः । इडभावपक्षे ननश् थ इति स्थिते ।

(२५१७) **मस्जिनशोर्झलि** । **नुम् स्यादिति** । 'इदितो नुम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **ननंष्ठेति** । व्रश्चादिषत्वम् । ष्टुत्वम् । **प्रणश्यतीति** । 'उपसर्गादसमासे' इति णत्वम् ।

(२५१८) **नशेः षान्तस्य** । 'रषाभ्याम्' इत्यतो ण इति, 'न भाभूप' इत्यतः नेति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—**णत्वं न स्यादिति** । षान्तस्येति किम् ? प्रणश्यति । **भूतपूर्वेति** । पूर्वं षकारस्य सत इदानीमादेशवशेन षान्तत्वाभावेऽपि णत्वनिषेधप्राप्त्यर्थमन्तग्रहणमित्यर्थः । **प्रनङ्क्ष्यतीति** । अत्र षस्य कत्वे

११९५ तृप प्रीणने। प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च। 'नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्'। 'पितॄनताप्सीत्' इति भट्टिः। इत्युभयत्र दर्शनात्। ततर्पिथ-ततर्प्थ-तत्रप्थ। तर्पिता-तर्प्ता-त्रप्ता। 'स्पृशमृशकृष—' इति सिज्वा। अतर्पीत्-अताप्र्सीत्-अत्राप्सीत्-अतृपत्। ११९६ दृप हर्षमोहनयोः। मोहनं गर्वः। दृप्यतीत्यादि। 'रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता'। ११९७ द्रुह जिघांसायाम्। 'वा द्रुहमुह'-(सू ३२७) इति वा घः। पक्षे ढः। दुद्रोहिथ-दुद्रोग्ध-दुद्रोढ। द्रोहिता-द्रोग्धा-द्रोढा। द्रोहिष्यति-ध्रोक्ष्यति। ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम्। अद्रुहत्। ११९८ मुह वैचित्त्ये। वैचित्त्यमविवेकः। मुह्यति। मुमोहिथ-मुमोग्ध-मुमोढ। मोहिता मोग्धा-मोढा। मोहिष्यति-मोक्ष्यति। अमुहत्। ११९९ ष्णुह उद्गिरणे। स्नुह्यति। सुष्णोह। सुष्णोहिथ-सुष्णोग्ध-सुष्णोढ। सुष्णुहिव-सुष्णुह्व। स्नोहिता-स्नोग्धा-स्नोढा। स्नोहिष्यति-स्नोक्ष्यति। अस्नुहत्। १२०० ष्णिह प्रीतौ। स्निह्यति। सिष्णेह। वृत्। रधादयः समाप्ताः। पुषादयस्तु आगणा-

---

कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या षान्तत्वान्न णत्वमिति भावः। **तृप प्रीणने। तृप्तिस्तर्पणं चेति।** आद्ये अकर्मकः। द्वितीये सकर्मकः। रधादित्वाद्वेडिति मत्वा आह —**ततर्पिथ ततर्प्थेति। तत्रप्थेति च।** 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमिति भावः। ततृपिव-ततृप्व। **सिज्वेति।** पक्षे पुषाद्यङिति भावः। रधादित्वादिड्विकल्पः। तत्र सिचि इट्पक्षे आह—**अतर्पीदिति।** इडभावपक्षे आह—**अताप्र्सीदिति।** हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः। 'अनुदात्तस्य च' इत्यम्पक्षे आह—**अत्राप्सीदिति।** पुषाद्यङ्पक्षे आह —**अतृपदिति।** ङित्वान्न गुण इति भावः। **दृप हर्षे इति।** तृपधातुवत्। ननु रधादित्वादेव वेट्कत्वादनिट्कारिकासु तृप्यतिदृप्यत्योः पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता इति। द्रुह जिज्ञासायाम्।** अनुदात्तत्वाभावेऽपि रधादित्वाद्वेट्। तत्र इडभावे आह—**वा द्रुहमुह इति। ध्रोक्ष्यतीति।** 'वा द्रुह' इति घत्वपक्षे दकारस्य भषि, घस्य चर्त्वे, सस्य षत्वे रूपम्। ढत्वपक्षेऽपि 'षढोः' इति कत्वे एतदेव रूपम्। तदाह —**ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपमिति। अद्रुहदिति।** पुषादित्वादङिति भावः। मुहधातुरनुदात्तत्वाऽभावेऽपि रधादित्वात् वेट्। **मुमोहिथेति।** इट्पक्षे रूपम्। अनिट्पक्षे तु 'वा द्रुहमुह' इति घत्वं मत्वा आह— **मुमोग्धेति।** ढत्वपक्षे आह —**मुमोढेति। मोक्ष्यतीति।** घत्वढत्वयोस्तुल्यं रूपम्। **ष्णुह ष्णिहेति।** षोपदेशौ। तदाह --**सुष्णोह। सिष्णेहेति।** थलादावनिट्पक्षे 'वा द्रुह' इति घत्वविकल्पः। पक्षे ढः। इति रधादयः। **आगणान्तादिति।** दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्ताः पुषादयः इत्यर्थः। **सिद्धान्त इति।**

न्तादिति सिद्धान्तः। १२०१ शमु उपशमे। (२५१९) शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ७।३।७४॥ शमादीनामित्यर्थः। प्रणिशाम्यति। शेमतुः। शेमिथ। शमिता। अशमत्। १२०२ तमु काङ्क्षायाम्। ताम्यति। तमिता। अतमत्। १२०३ दमु उपशमे। उपशम इति ण्यन्तस्य। तेन सकर्मकोऽयम्। न तु शमिवदकर्मकः। अदमत्। १२०४ श्रमु तपसि खेदे च। श्राम्यति। अश्रमत्। १२०५ भ्रमु अनवस्थाने। 'वा भ्राश-' (सू २३२१) इति श्यन्वा। तत्र कृते 'शमामष्टानाम्—' (सू २५१९) इति दीर्घः। भ्राम्यति। लुङ्यङ्—अभ्रमत्। शेषं भ्वादिवत्। १२०६ क्षमू सहने। क्षाम्यति। चक्षमिथ—चक्षन्थ। चक्षमिव—चक्षण्व। चक्षमिम—चक्षण्म। क्षमिता—क्षन्ता। अक्षमत्। भ्वादिस्तु षित्। 'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा।' १२०७ क्लमु ग्लानौ। क्लाम्यति—क्लामति। शपीव श्यन्यपि 'ष्ठिवुक्लमु—' (२३२०) इत्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः। अङ्। अक्लमत्। १२०८ मदी हर्षे। माद्यति। अम-

---

माद्यादिभिस्तथाऽभ्युपगमादिति भावः। **उपशमे इति**। उपशमो नाशः इन्द्रियनिग्रहश्च।

(२५१९) **शमामष्टानाम्**। स्पष्टम्। बहुवचनात् शमादिग्रहणम्। तदाह—**शमादीनामिति**। 'शमुस्तमुर्दमुरथश्रमुर्भ्रमुरपि क्षमुः। क्लमुर्मदी चेत्येतेऽष्टौ शमादय इति स्थितिः॥' **दमु उपशमे इति**। ननु शमु दमु उपशमे इत्येव पठितुं युक्तमित्यत आह—**उपशम इति ण्यन्तस्येति**। शमधातोर्हेतुमण्ण्यन्तात् घञि 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्ध्यभाव इत्यर्थः। ततः किमित्यत आह—**तेनेति**। ततश्च दाम्यतीत्यस्य शमयतीत्यर्थः। **शेषं भ्वादिवदिति**। आर्धधातुकेषु शप्पक्षे च भ्वादिवदित्यर्थः। **क्षमू सहने**। ऊदित्त्वात् थलि वमादौ च इड्विकल्पः। तदाह—**चक्षमिथेत्यादि**। षित्त्वाऽषित्त्वयोः फलभेदं श्लोकार्द्धेन संगृह्णाति—**अषितः इति**। अषितः क्षाम्यतेः श्यन्विकरणपठितस्य क्षमधातोः क्तिनि क्षान्तिः इति रूपम्। अषित्त्वात् 'षिद्भिदादिभ्यः' इत्यङ् न। क्षमूषस्तु भौवादिकात् षितः आत्मनेपदे शपि क्षमते इति रूपम्, क्तिनं बाधित्वा षित्त्वादङि क्षमेति रूपं चेत्यर्थः। **क्लमु ग्लानौ**। नन्वस्य शमादिगणात् बहिरेव दिवादिगणे पाठोऽस्तु। न च 'शमामष्टानाम्' इति दीर्घार्थं शमादिगणे अस्य पाठ इति वाच्यम्, 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इत्येव शपि परे इव श्यनि परेऽपि दीर्घसिद्धेः। नच 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इत्यत्रैव क्लमुग्रहणं त्यज्यतामिति वाच्यम्, शपि दीर्घार्थं तस्यावश्यकत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—**शपीव श्यन्यपीत्यादि घिनुणर्थ इत्यन्तम्**। 'शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्' इति

वत् । शमादयोऽष्टौ गताः । १२०९ असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता । (२५२०) अस्यतेस्थुक् ७ । ४ । १७ ॥ अङि परे । आस्थत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे 'अस्यतिवक्ति—' (सू २४३८) इति वचनं तङर्थम् । तङ् तु 'उपसर्गादस्यत्यूह्योः' (वा ९२०) इति वक्ष्यते । पर्यास्थत । १२१० यसु प्रयत्ने । (२५२१) यसोऽनुपसर्गात् ३ । १ । ७१ ॥ (२५२२) संयसश्च ३ । १ । ७२ ॥ श्यन्वा स्यात् । यस्यति–यसति । संयस्यति-संयसति । अनुपसर्गात् किम् ? प्रयस्यति । १२११ जसु मोक्षणे । जस्यति । १२१२ तसु उपक्षये । १२१३ दसु च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । १२१४ वसु स्तम्भे । वस्यति । ववास, ववसतुः । 'न शसदद–' (सू २२६३) इति निषेधः । वशादिरयमिति मते तु—बेसतुः । बेसुः । १२१५ व्युष विभागे । अयं दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङर्थं पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्तोऽयम्–व्युस इति केचित् । अयकारः वुस इत्यन्ये । १२१६ प्लुष दाहे । अप्लुषत् ।

विधानादिति भावः । **शमादय इति** । 'शमु उपशमे' इत्यारभ्य 'मदी हर्षे' इत्यन्ता अष्टौ शमादयो वृत्ता इत्यर्थः । **असु क्षेपणे** ।

(२५२०) **अस्यतेस्थुक्** । शेषं पूरयति—**अङि परे इति** । 'ऋदृशोऽङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । थुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादस्धातोरन्त्यावयवः । ननु पुषादित्वादेवाऽस्यतेश्च्लेरङि सिद्धे 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यत्र अस्यतिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य निराकरोति—**अस्य पुषादित्वादिति । तङर्थमिति** । 'पर्यास्थत' इत्यत्र आत्मनेपदे अङर्थमस्यतिवक्तीत्यत्र अस्यतिग्रहणमित्यर्थः, पुषाद्यङः परस्मैपदमात्रविषयतया आत्मनेपदे अप्रसक्तेरिति भावः । नन्वस्यतेः केवलपरस्मैपदित्वादात्मनेपदं दुर्लभमित्यत आह—**तङ् तु उपसर्गादिति वक्ष्यते** इति । 'पदव्यवस्थाया'मिति शेषः । **यसु प्रयत्ने** ।

(२५२१) **यसोऽनुपसर्गात्** (२५२२) **संयसश्च** । सूत्रद्वयमिदम् । **श्यन् वा स्यादिति** । शेषपूरणमिदम् । 'दिवादिभ्यः श्यन्' इत्यतः 'वा भ्राश' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । अनुपसर्गाद्यसः श्यन् वा स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । सोपसर्गात्तु नित्य एव श्यन्, अनुपसर्गादिति पर्युदासात् । सम्पूर्वात् यसेर्नित्यमेव श्यनः प्राप्तौ द्वितीयसूत्रम् । **व्युष विभागे । अयमिति** । दिवादिगण एव पुषादिभ्यः प्रागयं धातुः पठित इत्यर्थः । पौनरुक्त्यमाशङ्क्य आह—**अर्थभेदेन त्वङर्थं पठ्यते इति** । विभागात्मके अर्थविशेषे एव पुषाद्यङर्थमिह पुनः पाठ इत्यर्थः । **अव्युषदिति** । 'व्युष दाहे' इति पूर्वपठितस्य तु सिजेव । अव्योषीत् । **ओष्ठ्यादिरिति** । दन्त्यो-

पूर्वत्र पाटः सिजर्थं इत्याहुः। तद् भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम्। १२१७ बिस प्रेरणे। बिस्यति। अबिसत्। १२१८ कुस संश्लेषणे। अकुसत्। १२१९ बुस उत्सर्गे। १२२० मुस खण्डने। १२२१ मसी परिणामे। परिणामो विकारः। समी इत्येके। १२२२ लुठ विलोडने। १२२३ उच समवाये। उच्यति। उवोच, ऊचतुः। मा भवानुचत्। १२२४ भृशु १२२५ भ्रंशु अधः-पतने। बभर्श। अभृशत्। 'अनिदिताम्–' (सू ४१५) इति नलोपः। भ्रश्यति। अभ्रशत्। १२२६ वृश वरणे। वृश्यति। अवृशत्। १२२७ कृश तनूकरणे। कृश्यति। १२२८ ञि तृषा पिपासायाम्। १२२९ हृष तुष्टौ। श्यन्नङौ भ्वादिकाद्विशेषः। १२३० रुष १२३१ रिष हिंसायाम्। 'तीषसह–' (सू २३४०) इति वेट्। रोषिता–रोष्टा। रेषिता–रेष्टा। १२३२ डिप क्षेपे। १२३३ कुप क्रोधे। १२३४ गुप व्याकुलत्वे। १२३५ युप १२३६ रुप १२३७ लुप विमोहने। युप्यति। रुप्यति। लुप्यति। लोपिता। लुप्यतिः सेट्कः। अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात्। १२३८ लुभ गार्ध्ये। गार्ध्यमाकाङ्क्षा। 'तीषसह–' (सू २३४०) इति वेट्। लोभिता–लोब्धा। लोभिष्यति। लुभ्येत्। लुभ्यात्। अलुभत्। भ्वादेरवृत्कृतत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः। १२३९ क्षुभ सञ्च-लने। क्षुभ्यति। १२४० णभ १२४१ तुभ हिंसायाम्। क्षुभिनभितुभयो द्युतादौ

ष्ठ्यादिर्दन्त्योष्मान्तोऽयमिति केचिन्मन्यन्त इत्यर्थः। **अयकार इति**। दन्त्योष्ठ्यादिर्दन्त्योष्मान्तो यो धातुरुक्तः स एवायं 'यकाररहित' इत्यन्ये मन्यन्त इत्यर्थः। 'अयकार'मिति पाठे क्रियाविशेषणम्। **प्लुष दाहे**। ननु दिवादिगणे परस्मैपदिषु पुषादिभ्यः प्राक् अस्य पाठः क्वचित् दृश्यते। तत्र पौनरुक्त्यशङ्कां परिहरति— **पूर्वत्र पाठः सिजर्थं इति**। पुषादावेव पाठे सति अङेव श्रूयेत नतु सिच्। पुषादेः प्रागपि पाठे तु तस्य अङभावात् सिच् श्रूयेत। तथा च सिचः कदाचित् श्रवणार्थः पूर्वं पाठ इत्यर्थः। आहुरित्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजं दर्शयति—**तद् भ्वादीति**। तत् दिवादिगणे पुषादिभ्यः पूर्वमस्य पठनं भ्वादिपाठेनैव सम्पन्नप्रयोजनकमिति सुष्ठु वक्तुं शक्यमित्यर्थः। एवं च भ्वादिपाठात् शब्विकरणः लुङि सिचः श्रवणं च सिध्यति। पुषादौ पाठात्तु श्यन्विकरणः अङ् च सिध्यति। अतः दिवादिगणे पुषादिभ्यः प्रागस्य पाठो व्यर्थ एवेति भावः। एतदेवाभिप्रेत्य मूले दिवादिगणे पुषादिगणात् प्राक् 'प्लुष दाहे' इति न पठितमिति बोध्यम्। **मसी परिणामे इति**। ईदित्वं 'श्वीदितः' इत्येतदर्थम्। मस्यति। **समी इत्येके इति**। सम्यति। **भृशु भ्रंशु अधःपतने**। द्वितीयधातोराह—**अनिदितामिति**। **युप रुप लुप विमोहने इति**।

क्र्यादौ च पठ्यन्ते । तेषां द्युतादित्वादङ् सिद्धः । क्र्यादित्वात्पक्षे सिज्भवत्येव । इह पाठस्तु श्यन्नर्थः । १२४२ क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिद्यति । चिक्लेदिथ–चिक्लेत्थ । चिक्लिदिव–चिक्लिद्व । चिक्लिदिम–चिक्लिद्म । क्लेदिता–क्लेत्ता । १२४३ ञि मिदा स्नेहने । 'मिदेर्गुणः' (सू २३४६) मेद्यति । अमिदत् । द्युतादिपाठादेव अमिदत्, अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः । १२४४ ञि क्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः । १२४५ ऋधु वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् । १२४६ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् । वृत् । पुषादयो दिवाद्यश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः[1] । तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ।

इति तिङन्ते दिवादिप्रकरणम् ।

धातुवृत्त्यादिविरोधादुदित्पाठो लेखकप्रमादादायातः । **इह पाठस्त्वति** । क्षुभिनभितुभोनाम् इह दिवादिगणे पाठस्य श्यनेत्र प्रयोजनमित्यर्थः । वस्तुतस्तु पुषादेः प्रागेव एषां त्रयाणां पाठो युक्त इति भावः । **ञिमिदा स्नेहने । अमिददिति** । ननु भ्वाद्यन्तर्गणे द्युतादौ 'ञिमिदा स्नेहने' इत्यात्मनेपदिषु पठितः । लुङि तु 'द्युद्भ्यो लुङि' इत्यत्र परस्मैपदविकल्प उक्तः । द्युताद्यङ् तु परस्मैपद एव न तु तङि । एवं च द्युतादिपाठादेव परस्मैपदपक्षे अङि अमिददिति, तङि तु अङभावे अमेदिष्टेति सिद्धम् । तथा च पुषादावस्य पाठो व्यर्थः । तद्बर्हिदिवादौ पाठादेव श्यन्सिद्धेरित्याशङ्कते —**द्युतादिपाठादेवेत्यादिना, सिद्धे इत्यन्तेन** । तामिमां शङ्कां परिहरति—**इह पाठः अमेदीदिति मा भूदितीति** । पुषादावस्य पाठ अमेदीदिति व्यावृत्त्यर्थः इत्यर्थः । पुषादिभ्यः प्रागेव दिवादावस्य पाठे तु तस्माल्लुङि अङसम्भवादमेदीदिति स्यादिति भावः । नन्वेवं सति भ्वाद्यन्तर्गणे द्युतादावस्य पाठो व्यर्थः । द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पठ्यताम् । एवं च अमेदिष्टेति सिद्धम् । इह पुषादौ पाठात् अमिददिति सिद्धमित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति—**द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचित इति** । सूचितः पाठे तु सुतरामुचित इति व्याख्येयम् । **ञिक्ष्विदेत्यादि** । व्यक्तम् ।

इति श्री वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्यन्विकरणं समाप्तम् ।

---

(१) अत एव दिवादिगणे 'त्रुट छेदने' इत्यपि पठन्ति चुरादौ च । चुरादेर्नित्यण्यन्तत्वात् 'त्रोटति' इत्यस्य सिद्धये "वा भ्राश" (३-१-७१) इत्यत्र त्रुटिग्रहणम् । 'दहत् दृणातेर्दीर्यते वा' इति भाष्यात् दृधातुरप्यत्र बोध्यः । ल० श० शे० ।

अथ तिङन्ते स्वादिप्रकरणम्

१२४७ षुञ् अभिषवे। अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासन्धानं च। तत्र स्नाने अकर्मकः। (२५२३) स्वादिभ्यः श्नुः ३। १। ७३॥ सुनोति। सुनुतः। 'हुश्नुवोः—' (सू २३८७) इति यण्। सुन्वन्ति। सुन्वः-सुनुवः। सुन्वहे-सुनुवहे। सुषाव। सुषुवे। सोता। सुनु। सुनवानि। सुनवै। सुनुयात्। सूयात्। 'स्तुसुधूञ्भ्यः—' (सू २३८५) इतीट्-असावीत्। असोष्ट। अभि-

---

अथ श्नुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते। षुञ्धातुः षोपदेशः। अनिट्। इत आरभ्य ञित्त्वादुभयपदिनः। **सुरासन्धानमिति**। सुरोत्पादनमित्यर्थः।

(२५२३) **स्वादिभ्यः श्नुः**। कर्त्रर्थे सार्वधातुके स्वादिभ्यः श्नुः स्यादित्यर्थः। शपोऽपवादः। **सुनोतीति**। लटस्तिपि श्नुः। शकार इत्। शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वात्तस्मिन् परे धातोर्न गुणः। श्नोस्तु तिपमाश्रित्य गुण इति भावः। **सुनुत इति**। तसो ङित्त्वात् श्नोर्न गुण इति भावः। सुनु-अन्ति इति स्थिते 'अचि श्नुधातु:' इति उवङमाशङ्क्य आह—**हुश्नुवोरिति**। सुनोषि, सुनुथः, सुनुथ। सुनोमि। वसि मसि च 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः' इत्युकारलोपविकल्पं मत्वा आह—**सुन्वः-सुनुवः इति**। सुन्मः, सुनुमः, इत्यपि ज्ञेयम्। अथ लटस्तङि सुनुते, सुन्वाते, सुन्वते। सुनुषे, सुन्वाथे, सुनुध्वे। सुन्वे। इति सिद्धवत्कृत्य आह—**सुन्वहे-सुनुवहे इति**। 'लोपश्चास्य' इत्युकारलोपविकल्प इति भावः। सुन्महे-सुनुमहे इत्यपि ज्ञेयम्। **सुषावेति**। सुषुवतुः, सुषुवुः। सुषविथ-सुषोथ, सुषुवथुः, सुषुव। सुषाव-सुषव, सुषुविव, सुषुविम। अथ लिटस्तङ्याह—**सुषुवे इति**। सुषुवाते, सुषुविरे। सुषुविषे, सुषुवाथे, सुषुविध्वे। सुषुवे, सुषुविवहे, सुषुविमहे। **सोतेति**। अनिट्त्वसूचनमिदम्। सोष्यति-सोष्यते। सुनोतु-सुनुतात्, सुनुताम्, सुन्वन्तु। इति सिद्धवत्कृत्य आह-**सुनु इति**। 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुक्। -सुनुतात्, सुनुतम्, सुनुत। **सुनवानीति**। 'हुश्नुवोः' इति यणं बाधित्वा परत्वाद् गुणः, आटः पित्त्वेन अङित्त्वादिति भावः। सुनवाव, सुनवाम। लोटस्तङि सुनुताम्, सुन्वाताम्, सुन्वताम्। सुनुष्व, सुन्वाथाम्, सुनुध्वम्। इति सिद्धवत्कृत्य आह—**सुनवै इति**। हुश्नुवोः इति यणं बाधित्वा परत्वात् गुणः। आटः पित्त्वेन ङित्त्वाऽभावादिति भावः। सुनवावहै, सुनवामहै। असुनोत्, असुनुताम्, असुन्वन्। असुनोः। असुनवम्, असुनुव-असुन्व। असुनुत, असुन्वाताम्, असुन्वत। इत्याद्यूह्यम्। विधिलिङ्याह—**सुनुयादिति**।

सुनोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव । (२५२४) सुनोतेः स्यसनोः ८ । ३ । ११७ ॥ स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात् । विसोष्यति । १२४८ षिञ् बन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता । १२४९ शिञ् निशाने । तालव्यादिः । शेता । १२५० डु मिञ् प्रक्षेपणे । 'मीनातिमिनोति—' (सू० २५०८) इत्यात्त्वम् । ममौ । ममिथ–ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् ।

यासुटो ङित्त्वात् श्नोर्न गुण इति भावः । **सूयादिति** । आशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः । सोषीष्ट । लुङि परस्मैपदे सिचः इण्निषेधे प्राप्ते आह—**स्तुसुधूञ्भ्यः इति इडिति** । असावीष्टामित्यादि । लुङस्तङ्याह—**असोष्टेति** । असोषातामित्यादि । असोष्यत्–असोष्यत । 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वं मत्वा आह—**अभिषुणोतीति** । षात्परत्वाण्णत्वम् । **अभ्यषुणोदिति** । 'प्राक् सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । **अभिसुषावेति** । 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति नियमादभ्यासस्य न षः । 'आदेशप्रत्यययोः' इत्युत्तरखण्डस्य षः ।

(२५२४) **सुनोतेः स्यसनोः** । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम् । 'न रपर' इत्यतो नेत्यनुवर्तते । तदाह—**षो न स्यादिति** । स्ये उदाहरति—**विसोष्यतीति** । अत्र 'उपसर्गात् सुनोति' इति प्राप्तः षो न भवति । सनि तु अभिसुसूरित्युदाहरणम् । षुञः सनि द्वित्वे 'अभिसुसूस' इति सन्नन्तात् क्विपि, अतो लोपे, 'अभिसुसूस्' इत्यस्मात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे, सस्य रुत्वे, 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घे रेफस्य विसर्गः । 'सुसूषति' इति तु नोदाहरणम्, 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्' इति नियमादेव षत्वाऽभावसिद्धेरित्यलम् । **षिञ् बन्धने इति** । षोपदेशः अनिट् च । षुञ इव रूपाणि । **विसिनोतीति** । 'सात्पदाद्योः' इति षत्वनिषेधः । 'उपसर्गात्सुनोति' इति तु न षः । सुनोत्यादिष्वनन्तर्भावादिति भावः । **सिषायेति** । णलि वृद्धौ आयादेशः । अतुसादौ 'एरनेकाचः' इति यण् । सिष्यतुरित्यादि । लिटस्तङ्याह—**सिष्ये इति** । सिपि ए इति स्थिते 'एरनेकाचः' इति यणिति भावः । सिष्याते, सिष्यिरे इत्यादि । असैषीत् । **शिञ् निशाने इति** । षिञ्वत् । **डुमिञ् प्रक्षेपणे इति** । मिनोति । उपदेशे एजन्तत्वाभावादात्वे अप्राप्ते आह—**मीनातिमिनोतीत्यात्त्वमिति** । 'एज्विषये अशिती'ति शेषः । **ममाविति** । आत्त्वे कृते णलः औत्वमिति भावः । अतुसादावेज्विषयत्वाभावान्नात्वम् । 'एरनेकाचः' इति यण् । मिम्यतुः, मिम्युः । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह—**ममिथ ममाथेति** । थलः पित्त्वेन अकित्त्वादेज्विषयत्वम् । इट्पक्षे 'आतो लोपः' इति भावः । मिम्यथुः, मिम्य । ममौ, मिम्यिव, मिम्यिम । लिटस्तङ्याह—**मिम्ये**

मासीष्ट । अमासीत्, अमासिष्टाम् । अमास्त । १२५१ चिञ् चयने । प्रणिचिनोति । (२५२५) विभाषा चेः ७ । ३ । ५८ ॥ अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणिचिकाय–चिचाय । चिक्ये–चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट । १२५२ स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । 'गुणोऽर्ति—' (सू २३८०) इति गुणः । स्तर्यात् । (२५२६) ऋतश्च संयोगादेः ७ । २ । ४३ ॥ ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट–स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट–अस्तृत । १२५३ कृञ् हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । १२५४ वृञ्

इति । एशः कित्वादेज्विषयत्वाभावाच्च नात्त्वमिति भावः । मिम्याते, मिम्यिरे । मिम्यिषे, मिम्याथे, मिम्यिध्वे । मिम्ये, मिम्यिवहे, मिम्यिमहे । **मातेति** । एज्विषयत्वादशित्त्वाच्च आत्त्वमिति भावः । मास्यति–मास्यते । सार्वधातुकेषु पुन्वत् । **मीयादिति** । आशीर्लिङि परस्मैपदे यासुटः कित्वादेज्विषयत्वाभावादात्त्वाभावे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घ इति भावः । आशीर्लिङि तङि आह—**मासीष्टेति** । एज्विषयत्वादात्त्वमिति भावः । लुङि परस्मैपदे सिचि आत्त्वे 'यमरम' इति सगिटौ मत्त्वा आह—**अमासीदिति** । सकि सिच इटि सिज्लोपः । **अमास्तेति** । लुङि तङि सिचि आत्त्वमिति भावः । अमासाताम् , अमासत इत्यादि । **चिञ् चयने इति** । चयनं रचना । अनिट् । सार्वधातुके षुन्वद्रूपाणि । **प्रणिचिनोतीति** । 'नेर्गद' इति णत्वमिति भावः ।

(२५२५) **विभाषा चेः** । 'चजोः कुघिण्ण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणमनुवर्तते । 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति, 'सन्लिटोर्जेः' इत्यतः सन्लिटोरिति च । तदाह—**अभ्यासादित्यादिना । स्तृञ् आच्छादने इति** । अनिट् । लिटि तस्तार । अतुसादौ 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणः । वृद्धिविषयेऽपि परत्वादस्य प्रवृत्तिः । तस्तरतुः । ऋदन्तत्वात्थल्यपि नित्यं नेट् । तस्तर्थ । तस्तरिव । तस्तरे, तस्तराते, तस्तरिरे । तस्तरिषे । तस्तरिवहे । स्तर्ता । 'ऋद्धनोः स्ये' स्तरिष्यति । आशीर्लिङि परस्मैपदे यासुटः कित्वाद् गुणनिषेधे प्राप्ते आह—**गुणोऽर्तीति गुण इति** । तङि आशीर्लिङि स्तृ–षीष्ट इति स्थिते ।

(२५२६) **ऋतश्च संयोगादेः** । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इत्यनुवर्तते । 'इट् सनि वा' इत्यतः इड् वेति तदाह—**ऋदन्तादित्यादिना** । लुङि परस्मैपदे अस्तार्षीत् । लुङस्तङि त्वाह—**अस्तरिष्ट अस्तृतेति । 'ऋतश्च संयोगादेः'** इति इट्पक्षे गुणः । इडभावपक्षे तु 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । **कृञ् हिंसायाम्** ।

वरणे। (२५२७) बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे ७। २। ६४ ॥ एषां वेदे इडभावो निपात्यते। तेन भाषायां थलीट्। ववरिथ। ववृव। ववृवहे। वरीता–वरिता। (२५२८) लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ७। २। ४२ ॥ वृङ्वृञ्भ्यामॄदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तङि। (२५२९) न लिङि ७। २। ३९ ॥ वॄतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात्। वरिषीष्ट–वृषीष्ट। अवारीत्। अवरीष्ट–अवरिष्ट—अवृत। १२५५ धुञ् कम्पने। धुनोति–धुनुते। अधौषीत्। अधोष्यत्। दीर्घान्तोऽप्ययम्। धूनोति। धूनुते। 'स्वरतिसूति—' (सू २२७९) इति वेट्। दुधविथ–दुधोथ। किति लिटि तु 'श्र्युकः—' (सू २३८१) इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमान्नित्यमिट्। दुधुविव। 'स्तुसुधूञ्भ्यः—' (सू २३८५) इति नित्यमिट्। अधावीत्। अधविष्ट-अधोष्ट। अथ परस्मैपदिनः। १२५६ टु दु उपतापे। दुनोति। १२५७ हि

चकर्थेति। 'कृसृभृवृ' इति थल्यपि नित्यमिण्निषेधः। चकृव। क्रियादिति। आशीर्लिङि 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ्। कृषीष्टेति। 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः। अकार्षीदिति। सिचि वृद्धिः, रपरत्वम्। अकृतेति। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। वृञ् वरणे। सेट्। ववार। वव्रुः।

(२५२७) बभूथाततन्थ। निगमो वेदः। तदाह—एषां वेदे इति। ननु 'कृसृभृवृ' इति निषेधादेव थलि ववर्थेति सिद्धे किमर्थं ववर्थग्रहणमित्यत आह—तेन भाषायां थलीडिति। निगमे एव वृणोतेस्थलि इण्निषेध इति नियमलाभादिति भावः। वव्रे, वव्राते। ववृषे। 'वॄतो वा' इति मत्वा आह—वरिता वरीतेति।

(२५२८) लिङ्सिचोः। 'इट् सनि वा' इत्यत इड् वा इत्यनुवर्तते। 'वॄतो वा' इति तदाह—वृङ्वृञ्भ्यामित्यादिना।

(२५२९) न लिङि। 'वॄतो वा' इत्यतो 'वॄत' इत्यनुवर्तते। लिङीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। 'आर्धधातुकस्येट्' इत्यतः इडित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते। 'ग्रहोऽलिटि' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। तदाह—वॄत इति। वृङ्वृञ्भ्यामकारान्ताच्चेत्यर्थः। वरिषीष्टेति। इट्पक्षे 'वॄतो वा' इति प्राप्तो दीर्घो न भवति। वृषीष्टेति। इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः। अवारीदिति। लुङि परस्मैपदे सिचि वृद्धिः। अवारिष्टाम्, अवारिषुः। 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेधादिह 'वॄतो वा' इति न दीर्घः। लुङस्तङि सिचि 'लिङ्सिचोः' इति इट्पक्षे 'वॄतो वा' इति दीर्घविकल्पं मत्वा आह—अवरिष्ट अवरीष्टेति। अवृतेति। इडभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः। धुञ् कम्पन इति। ह्रस्वान्तोऽयमनिट्। सुञ् इव रूपाणि।

गतौ वृद्धौ च। (२५३०) हिनुमीना ८।४।१५॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात्। प्रहिणोति। (२५३१) हेरचङि ७।४।५६॥ अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि। जिघाय। १२५८ पृ प्रीतौ। पृणोति। पपार। १२५९ स्पृ प्रीतिपालनयोः। 'प्रीतिचलनयोः' इत्यन्ये। 'चलनं जीवनम्' इति स्वामी। स्पृणोति। पस्पार। स्मृ इत्येके। स्मृणोति। पृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः। १२६० आप्लृ व्याप्तौ। आप्नोति, आप्नुतः, आप्नुवन्ति। आप्नुवः। आप्ता। आप्नुहि। लृदित्वादङ्। आपत्। १२६१ शक्लृ शक्तौ। अशकत्। १२६२ राध १२६३ साध संसिद्धौ। राध्नोति। (२५३२) राधो हिंसायाम् ६।४।१२३॥ एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च। अपरेधतुः। रेधुः। रेधिथ।

दीर्घान्तोऽप्ययमित्यादि व्यक्तम्। **अथ परस्मैपदिन इति।** 'राध साध संसिद्धौ' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः। 'टु दु उपतापे' इत्यारस्य 'स्मृ इत्येके' इत्येतत्पर्यन्ता धातवो ह्रस्वान्ताः। **हि गताविति।** 'प्रहिणोति' इत्यत्र भिन्नपदत्वात् णत्वेऽप्राप्ते आह।

(२५३०) **हिनुमीना।** हिनु मीना अनयोर्द्वन्द्वात्षष्ठीद्विवचनस्य आर्षो लुक्। 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते। 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यत उपसर्गादिति च। तदाह—**उपसर्गस्थादिति।**

(२५३१) **हेरचङि।** 'चजोः' इति सूत्रात् कुग्रहणमनुवर्तते। 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति। 'हो हन्तेः' इत्यतः ह इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते तदाह—**अभ्यासात्परस्येति। जिघायेति।** जिघ्यतुः। जिघयिथ—जिघेथ। जिघ्यिव। **आप्लृ व्याप्तौ।** अनिट्। **आप्नुवन्तीति।** संयोगपूर्वकत्वात् 'हुश्नुवोः' इति न यण्। **आप्नुव इति।** संयोगपूर्वकत्वात् 'लोपश्चास्य' इति नोकारलोपविकल्पः। **आप्नुहीति।** संयोगपूर्वकत्वादेव 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्न लुक्। **शक्लृ शक्ताविति।** शक्नोति। शशाक, शेकतुः। शशक्थ—शेकिथ। शेकिव। शक्ता। शक्ष्यति। **अशकदिति।** लृदित्त्वादङ्। **राध साध संसिद्धौ।** अनिटौ। दीर्घाकारवत्त्वात् 'अत एकहल्' इत्यप्राप्तावाह।

(२५३२) **राधो हिंसायाम्।** 'घ्वसोः' इत्यतः एदिति अभ्यासलोप इति च अनुवर्तते। 'गमहन' इत्यतः कितीति, 'अत एकहल्मध्ये' इत्यतः लिटीति, 'थलि च सेटि' इति सूत्रं चानुवर्तते। तदाह—**एत्वेत्यादिना। अपरेधतुरिति।** उपसर्गवशादिह हिंसायां वृत्तिः। अन्यत्र रराधतुः। थल्यपि क्रादिनियमान्नित्यमिट्। 'उपदेशेऽत्वतः' इत्यत्र ... तदाह—**राधीति।** राद्धेति।

राद्‌धा । साध्नोति । साद्‌धा । असात्सीत्, असाद्धाम् । अथ द्वावनुदात्तेतौ । १२६४ अशू व्याप्तौ संघाते च । अश्नुते । (२५३३) अश्नोतेश्च ७।४।७२ ॥ दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अशिता–अष्टा, अशिष्यते–अक्ष्यते । अश्नुवीत । अक्षीष्ट–अशिषीष्ट । आशिष्ट–आष्ट । आक्षाताम् । १२६५ ष्टिघ आस्कन्दने । स्तिघ्नुते । तिष्टिघे । स्तेघिता । अथ आ गणान्तात्परस्मैपदिनः । १२६६ तिक १२६७ तिग गतौ च । चावास्कन्दने । तिक्नोति । तिग्नोति । १२६८ षघ हिंसायाम् । सघ्नोति । १२६९ ञि धृषा प्रागल्भ्ये । धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता । १२७० दम्भु दम्भने । दम्भनं दम्भः । दभ्नोति । ददम्भ । 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा' इति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । 'अनिदिताम्—' (सू ४१५) इति नलोपः । तस्याभीयत्वादसिद्धत्वे एत्त्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ 'दम्भेश्च एत्त्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ' (वा ४१५३) । देभतुः–ददम्भतुः । इदं कित्त्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्सिप्मिप्सु देभ, देभिथ, देभ इति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु ददम्भ, ददम्भिथ, ददम्भेत्येव । दभ्यात् । १२७१ ऋधु वृद्धौ । तृप प्रीणने इत्येके । क्षुभ्नादित्वाण्णत्वं न । तृप्नोति । 'छन्दसि' (गण १९७) । आगणान्तादधिकारोऽयम् । १२७२ अह व्याप्तौ । अह्नोति । १२७३ दघ घातने पालने च । दघ्नोति । १२७४ चमु भक्षणे । चम्नोति । १२७५ रि १२७६ क्षि १२७७ चिरि १२७८ जिरि १२७९ दाश १२८० दृ हिंसायाम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपीत्येके । 'न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति' । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति । दृत् ।

इति तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ।

'झषस्तथोः' इति धः । **अशू व्याप्ताविति** । ऊदित्त्वाद्वेट् । **अश्नुते इति** । अश्नुवाते, अश्नुवते । संयोगपूर्वकत्वात् 'हुश्नुवोः' इति न यण् ।

(२५३३) **अश्नोतेश्च** । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, 'तस्मान्नुट्' इति च । तच्छब्देन 'अत आदेः' इति कृतदीर्घः अकारः परामृश्यते । तदाह—**दीर्घादिति । आनशे इति** । आनशिषे–आनक्षे । आनशिवहे–आनश्वहे । **अष्टेति** । व्रश्चादिना शस्य षत्वे ष्टुत्वम् । विधिलिङ्याह—**अश्नुवीतेति** । आशीर्लिङि ऊदित्त्वादिड्विकल्पं मत्वा आह—**अक्षीष्ट-अशिषीष्टेति** । लुङि सिच इट्पक्षे आह—**आशिष्टेति** । अनिट्पक्षे 'झलो झलि' इति सिचो लोपं मत्वा आह—

अथ तिङन्ते तुदादिप्रकरणम्

१२८१ तुद व्यथने । **इतः षट् स्वरितेतः ।** (२५३४) **तुदादिभ्यः शः** ३ । १ । ७७ ॥ तुदति–तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत् । अतुत्त । १२८२ णुद प्रेरणे । नुदति–नुदते । नुनोद–नुनुदे । नोत्ता । १२८३ दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत्–अदिक्षत । १२८४ भ्रस्ज पाके । 'ग्रहिज्या—' (सू २४१२) इति सम्प्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन शः । शस्य जश्त्वेन जः । भृज्जति–भृज्जते । (२५३५)

आष्टेति । ष्टिघधातुः षोपदेशः । सेट् । **आ गणन्तादिति ।** स्वादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । **इत्युक्तमिति ।** भ्वादाविति भावः । कित्त्वपक्षे आह—**अनिदितामिति नलोप इति ।** नन्वनिदितामिति नलोपे सति 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्वसिद्धेः 'दम्भेश्च' इति व्यर्थमित्यत आह—**तस्याभीयत्वादिति ।** नलोपस्येत्यर्थः । **दभ्यादिति ।** आशीर्लिङि 'अनिदिताम्' इति नलोपः । **छन्दसीति ।** गणसूत्रमिदम् । तद्व्याचष्टे—**आगणान्तादिति । रि क्षि इति ।** रि क्षि चिरि जिरि दाश दृ इति षट् धातवः । आद्यद्वितीयावेकाक्षरौ तदाह—**रिणोति । क्षिणोतीति । अयं भाषायामपीति ।** क्षिधातुरित्यर्थः । तत्र प्रयोगं दर्शयति—**न तद्यश इति । वृदिति ।** स्वादयो वृत्ता इत्यर्थः ।

इति श्री वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्नुविकरणं समाप्तम् ।

——:०:——

अथ शविकरणा धातवो निरूप्यन्ते । **इतः षडिति ।** 'ऋषी गतौ' इत्यतः प्रागित्यर्थः ।

(२५३४) **तुदादिभ्यः शः ।** कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे तुदादिभ्यः शः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । शबपवादः । **तुदतीति ।** लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् शे कृते तस्य अपित्त्वात् 'सार्वधातुकमपित्'इति ङित्वान्न गुण इति भावः । अजन्ताऽकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमाल्लिटि थल्यपि नित्यमिट् । तदाह—**तुतोदिथेति । तोत्तेति ।** अनिडिति भावः । **अतौत्सीदिति ।** हलन्तलक्षणा वृद्धिः । णुदधातुर्णोपदेशः । अनिट् । दिशधातुरप्यनिट् । **देष्टेति ।** व्रश्चेति षत्वे ष्टुत्वम् । स्ये तु 'षढोः' इति षस्य कत्वं च—देक्ष्यति । **दिक्षीष्टेति ।** 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वान्न गुणः । 'शल इगुपधात्' इति क्सं मत्वा आह—**अदिक्षत्–अदिक्षतेति ।** **भ्रस्ज पाके ।** अनिट् । भ्रस्ज् अ ति इति स्थिते आह—**ग्रहिज्येति ।** ङित्वा-

भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ६ । ४ । ४७ ॥ भ्रस्जो रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज, बभर्जतुः । बर्भजिथ-बभर्ष्ठ । बभर्जे । रम्भावे-बभ्रज्ज, बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । 'स्कोः–' (सू ३८०) इति सलोपः । 'व्रश्च—' (सू २९४) इति षः । बभ्रष्ठ-बभ्रज्ज । भ्रष्टा-भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति-भर्क्ष्यति । 'क्ङिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४०७८) ।

द्रेफस्य सम्प्रसारणमृकारः पूर्वरूपं चेति भावः । भृस्ज् अ ति इति स्थिते आह — **सस्येत्यादि ।** णलि भ्रस्ज् अ इति स्थिते ।

(२५३५) **भ्रस्जो रोपधयोः ।** 'भ्रस्ज' इत्यवयवषष्ठी । 'रोपधयोः' इति स्थानषष्ठी । रश्च उपधा च तयोरिति विग्रहः । रेफादकार उच्चारणार्थः । रेफस्य उपधायाश्च स्थाने इति लभ्यते । 'आर्द्धधातुके' इत्यधिकृतम् । तदाह—**भ्रस्जो रेफस्येत्यादिना ।** रमि मकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । तदाह— **मित्त्वादन्त्यादचः पर इति ।** तथा च रेफाऽकारादुपरि सकारात् प्राक् रेफ आगम इति फलितम् । भ्र र् स् ज् अ इति स्थितम् । ननु रम आगमत्वे 'रोपधयो'रिति कथं स्थानषष्ठीनिर्देश इत्यत आह— **स्थानेति ।** स्थानं प्रसङ्गः । रेफस्य उपधायाश्च उच्चारणप्रसङ्गे सति अकारादुपरि रेफः प्रयोज्यः । भकारादुपरि रेफः जकारात्प्राक्सकारश्च न प्रयोज्याविति लब्धम् । तथा च तयोर्निवृत्तिः फलितेति भावः । एवञ्च भर्ज् अ इति स्थिते द्वित्वादौ रूपमाह— **बभर्जेति ।** अतुसादावपि संयोगात्परत्वात्कित्त्वाभावात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं न भवति भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह— **बर्भजिथ बभर्ष्ठेति ।** इडभावपक्षे बभर्ज् थ इति स्थिते 'व्रश्च' इति जस्य षः । ष्टुत्वेन थस्य ठ इति भावः । बर्भजिव । लिटस्तङ्याह—**बभर्जे इति ।** बभर्जाते इत्यादि सुगमम् । रमभावे आह—**बभ्रज्जेति ।** णलि भ्रस्ज् अ इति स्थिते, द्वित्वे, हलादिशेषे, अभ्यासजश्त्वे बभ्रस्ज् अ इति स्थिते सस्य श्चुत्वेन शकारे शस्य जश्त्वेन जकार इति भावः । 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणस्य न प्रसक्तिः, अभ्यासे हलादिशेषेण रेफाऽभावात् । **बभ्रज्जतुरिति ।** संयोगात्परत्वादकित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति न सम्प्रसारणमिति भावः । **बभ्रज्जिथेति ।** भारद्वाजनियमादिट्पक्षे रमभावपक्षे रूपम् । तत्र इडभावपक्षे बभ्रस्ज् अ इति स्थिते आह— **स्कोरिति । व्रश्चेति ष इति ।** 'जस्ये'ति शेषः । रमभावपक्षे लिटस्तङ्याह—**बभ्रज्जेति ।** बभ्रज्जाते । बभ्रज्जिषे इत्यादि सुगमम् । **भ्रष्टेति ।** रमभावपक्षे रूपम् । **भर्ष्टेति ।** रमागमे भर्ज ता इति स्थिते जस्य 'व्रश्च' इति षः, ष्टुत्वेन

भृज्ज्यात्, भृज्ज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट–भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत्–अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट–अभ्रष्ट । १२८५ क्षिप प्रेरणे । क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत् । अक्षिप्त । १२८६ कृष विलेखने । कृषति । कृषते । क्रष्टा–कर्ष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । 'स्पृशमृशकृष–' (वा १८२३) इति सिज्वा । पक्षे क्सः । सिचि अम्वा । अक्राक्षीत्–अकार्क्षीत्–अकृक्षत् । तङि 'लिङ्सिचौ—' (२३००) इति कित्त्वादम्न । अकृष्ट, अकृक्षाताम्, अकृक्षत । अकृक्षत, अकृक्षाताम्, अकृक्षन्त । १२८७ ऋषी गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्ष । १२८८ जुषी

तकारस्य ट इति भावः । एवम्—भ्रक्ष्यति भर्क्ष्यतीति । 'षढोः' इति कत्वे सस्य षत्वमिति विशेषः । भृज्जतु । अभृज्जत् । भृज्जेत् । ननु आशीर्लिङि भ्रस्ज् यात् इति स्थिते यासुटः कित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे सकारस्य श्चुत्वेन शकारे, शस्य जश्त्वेन जकारे भृज्ज्यात् रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम्—सम्प्रसारणं बाधित्वा परत्वात् रमागमे कृते भर्ज्यात् इति प्रसङ्गादित्यत आह—क्ङिति रमागममिति । आशीर्लिङस्तङि सीयुटि रमागमपक्षे आह—भर्क्षीष्टेति । रमभावे तु अकित्त्वात्सम्प्रसारणाभावादाह – भ्रक्षीष्टेति । लुङि परस्मैपदे रमागमविकल्पं मत्वा आह—अभार्क्षीत् अभ्राक्षीदिति । आत्मनेपदे सिचि रमागमविकल्पं मत्वा आह–अभर्ष्ट-अभ्रष्टेति । 'झलो झलि' इति सिज्लोपः । क्षिप प्रेरणे इति । अनिट् । अजन्ताऽकारवत्त्वाऽभावात् क्रादिनियमात्थलि नित्यमिट् । चिक्षेपिथ । एवं कृषधातुरपि । चकर्षिथ । लुटि तासि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यमागमविकल्पः । अमागमाऽभावे गुणे रपरत्वम् । तदाह—क्रष्टा कर्ष्टेति । आशीर्लिङि परस्मैपदे आह—कृष्यादिति । कित्त्वात् झलादित्वाभावाच्च अमागमो गुणश्च नेति भावः । आशीर्लिङस्तङ्याह – कृक्षीष्टेति । 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वादमागमो गुणश्च नेति भावः । लुङि परस्मैपदे आह—स्पृशमृशेति सिज्वेति । पक्षे इति । सिजभावपक्षे 'शलः' इति क्स इत्यर्थः । सिचि अम्वेति । सिच्पक्षे 'अनुदात्तस्य च' इत्यमागमविकल्प इत्यर्थः । क्से तु कित्त्वादमागमो नेति भावः । अक्राक्षीदिति । सिचि अमागमे रूपम् । अकार्क्षीदिति । सिचि अमभावपक्षे हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । क्सादेशपक्षे आह—अकृक्षदिति । कित्त्वादमागमो गुणश्च नेति भावः । तङीति । तङि सिच्पक्षे अकृष् स् त इति स्थिते 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वादम् नेत्यर्थः । गुणोऽपि नेति ज्ञेयम् । अकृष्टेति । 'झलो झलि' इति सिज्लोप इति भावः । अकृक्षतेति । सिच् पक्षे अनतः परत्वाददादेश इति भावः । क्सादेशपक्षे आह—अकृक्षतेति । कित्त्वादम् नेति भावः । अकृक्षन्तेति । क्सादेशपक्षे अ कृक्ष झ

प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते । १२८९ ओ विजी भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते । (२५३६) विज इट् १ । २ । २ ॥ विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । १२९० ओ लजी १२९१ ओ लस्जी व्रीडायाम् । लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे । अथ परस्मैपदिनः । १२९२ ओ व्रश्चू छेदने । 'ग्रहिज्या–' (सू २४१२) वृश्चति । वव्रश्च, वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ–वव्रष्ठ । 'लिटचभ्यासस्य—' (सू २४०८) इति सम्प्रसारणम् । रेफस्य ऋकारः । 'उरत्' (सू २२४४)। तस्य च 'अचः परस्मिन् –' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावात् 'न सम्प्रसारणे –' (सू ३६३) इति वस्योत्वं न ।

इति स्थिते अच्परकत्वाऽभावात् 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपाभावादतः परत्वाददादेशाऽभावे अन्तादेश इति भावः । **ऋषी गताविति** । सेट् । आनर्षिथ । आनर्षिव । अर्षिता । आर्षीत् । **ओ विजी भयेति** । सेट् । उद्विजितेत्यादौ लघूपधगुणे प्राप्ते ।

(२५३६) **विज इट** । 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यतः ङिदित्यनुवर्तते । तदाह–**विजेः पर इत्यादि** । उद्विजिता । उद्विजिषीष्ट । उदविजिष्ट । व्रश्च्धातुरूदित्त्वाद्वेट् । **ग्रहिज्येति** । लटि व्रश्च् अ ति इति स्थिते शस्याऽपित्त्वेन ङित्वात् 'ग्रहिज्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणमृकारः, पूर्वरूपं चेति भावः । तदाह—**वृश्चतीति** । वृश्चतः वृश्चन्तीत्यादि । **वव्रश्चेति** । णलि रूपमिदम् । थलि च प्रक्रिया अनुपदं वक्ष्यते । अतुसादौ संयोगात्परत्वेन कित्त्वाऽभावात् 'ग्रहिज्या' इति न सम्प्रसारणम् । तदाह–**वव्रश्चतुरिति** । ऊदित्त्वात्थलादौ वेट् । तदाह – **वव्रश्चिथ वव्रष्ठेति** । धातुपाठे 'व्रश्चू' इत्यत्र व्रस् च् इति स्थिते सस्य श्चुत्वेन शकारनिर्देशः । तथा च वव्रश् च् थ इति स्थिते श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सकारलोपे, चस्य 'व्रश्च' इति षत्वे, ष्टुत्वेन थस्य ठत्वे वव्रष्ठेति रूपम् । वव्रश्चिव । ननु णलि थलि च अकिति द्वित्वे कृते 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासावयवयोर्वकाररेफयोर्द्वयोरपि सम्प्रसारणं स्यात् । न च 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः शङ्कयः, पूर्वं वकारस्य सम्प्रसारणसम्भवादित्यत आह—**लिटचभ्यासेति** । 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधादेव ज्ञापकात् प्रथमं रेफस्य ऋकारः सम्प्रसारणमित्यर्थः । तस्य सम्प्रसारणसम्पन्नस्य ऋकारस्य अकारविधिं स्मारयति–**उरदिति** । ननु ऋकारस्य अकारे कृते वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात्, सम्प्रसारणपरकत्वविरहेण 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधाऽप्रवृत्तेरित्यत आह—**तस्य चेति** । अकारस्येत्यर्थः । न च उरदत्वस्य परनिमित्तकत्वाश्रयणात् कथं स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम् । 'आपादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार' इत्यभ्युपगम्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वाभ्युपगमात् । 'लक्ष्ये लक्षणस्य

व्रश्चिता-व्रष्टा । व्रश्चिष्यति-व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत्-अव्राक्षीत् । १२९३ व्यच व्याजीकरणे । विचति । विव्याच, विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत्-अव्यचीत् । 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' (वा ३४५६) इति तु नेह प्रवर्तते, 'अनसि' इति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् । १२९४ उछि उञ्छे । उञ्छति । १२९५ उछी विवासे । उच्छति । १२९६ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । 'ऋच्छत्यॄताम्' (सू २३८३) इति गुणः । द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् । आनर्च्छ, आनर्च्छतुः । ऋच्छिता । १२९७ मिच्छ

सकृदेव प्रवृत्तिः' इति न्यायस्तु 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधादेव न स्थानिभेदे प्रवर्तत इति ज्ञायते । अत एव सुद्ध्युपास्य इत्यादौ धकारस्य द्वित्वे कृते पूर्वधकारस्य जश्त्वेन दकारे तस्य द्वित्वमित्यास्तां तावत् । आशीर्लिङ्याह—**वृश्च्यादिति ।** कित्वात् सम्प्रसारणमिति भावः । **अव्रश्चीदिति ।** ऊदित्त्वादिट्पक्षे 'नेटि' इति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेधः । इडभावे हलन्तलक्षणवृद्धिं मत्वा आह —**अव्राक्षीदिति ।** अव्रश्च् सीत् इति स्थिते हलन्तलक्षणा वृद्धिः । श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सलोपः । 'व्रश्च' इति चस्य षः, तस्य 'षढोः' इति कः, सस्य ष इति भावः । 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः सकारश्चेत् षाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥' इत्याहुः । **व्यच व्याजीकरणे ।** सेट् । शे 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं मत्वा आह—**विचतीति । विव्याचेति ।** 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणम् । 'न सम्प्रसारणे' इति न वकारस्य । **विविचतुरिति ।** कित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादीति भावः । विव्यचिथ । विविचिव । **विच्यादिति ।** आशीर्लिङि कित्त्वाद्यकारस्य सम्प्रसारणम् । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पं मत्वा आह—**अव्याचीत् अव्यचीदिति ।** ननु 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' इति व्यचेः कुटादित्ववचनात् व्यचिता, व्यचिष्यति, इत्यादावपि 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति ङित्वात् सम्प्रसारणं स्यादित्यत आह—**व्यचेरिति । कृन्मात्रेति ।** अवधारणे मात्रशब्दः । 'उछि उञ्छे' 'उछी विवासे' इति भ्वादौ पठितौ । इह तयोः पाठस्तु शविकरणार्थः । तेन उञ्छती उञ्छन्ती, उच्छती उच्छन्ती इत्यत्र 'आच्छीनद्योः' इति नुम्विकल्पः सिध्यति । भ्वादौ पाठस्तु पित्स्वरार्थ इत्यन्यत्र विस्तरः । **ऋच्छ गतीति ।** 'छे च' इति तुकि तस्य श्चुत्वेन चकारनिर्देशः । ऋच्छति णलि लघूपधत्वाभावाद् गुणे अप्राप्ते आह—**ऋच्छत्यॄतामिति ।** द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे आ अर्च्छ इति स्थिते बहुहल्त्वात् द्विहल्त्वाऽभावान्नुटि अप्राप्त आह—**द्विहल्ग्रहणस्येति । आनर्च्छेति ।** 'इजादेः' इत्यत्र

उत्क्लेशे। उत्क्लेशः पीडा। मिमिच्छ। अमिच्छीत्। १२९८ जर्ज १२९९ चर्च १३०० झर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः। १३०१ त्वच संवरणे। तत्वाच। १३०२ ऋच स्तुतौ। आनर्च। १३०३ उब्ज आर्जवे। १३०४ उज्झ उत्सर्गे। १३०५ लुभ विमोहने। विमोहनमाकुलीकरणम्। लुभति। लोभिता–लोब्धा। लोभिष्यति। १३०६ रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु। रिफति। रिरेफ। रिह इत्येके। 'शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति'। १३०७ तृप[1] १३०८ तृम्फ तृप्तौ। आद्यः प्रथमान्तः। द्वितीयो द्वितीयान्तः। द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये। तृपति। ततर्प। तर्पिता। 'स्पृशमृशकृष' इति सिज्विकल्पः पौषादिकस्यैव, अङ्पवादत्वात्[2]। तेनात्र नित्यं सिच्। अतर्पीत्। तृम्फति। शस्य ङित्वात् 'अनिदिताम्' (सू ४१५) इति नलोपे 'शे तृम्फादीनां नुम् वाच्यः' (वा ४३२३)। आदिशब्दः प्रकारे। तेन येऽत्र नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः। तृम्फन्ति। ततृम्फ। तृफ्यात्। १३०९ तुप १३१० तुम्प १३११ तुफ १३१२ तुम्फ हिंसायाम्। तुपति। तुम्पति। तुफति। तुम्फति। १३१३ दृप १३१४ दृम्फ उत्क्लेशे। प्रथमः प्रथमान्तः। द्वितीयो द्वितीयान्तः। प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके। दृपति। दृफति। दृम्फति १३१५ ऋफ १३१६ ऋम्फ हिंसायाम्। ऋफति। आनर्फ। ऋम्फति। ऋम्फाञ्चकार। १३१७ गुफ १३१८ गुम्फ ग्रन्थे। गुफति। जुगोफ। गुम्फति। जुगुम्फ। १३१९ उभ १३२० उम्भ पूरणे। उभति। उवोभ। उम्भति। उम्भाञ्चकार। १३२१ शुभ १३२२ शुम्भ शोभार्थे। शुभति। शुम्भति। १३२३ दृभी ग्रन्थे। दृभति। १३२४ चृती हिंसाश्रन्थनयोः। चर्तिता। 'सेऽसिचि' (सू २५०६) इति वेट्। चर्तिष्यति–चर्त्स्यति। अचर्तीत्। १३२५ विध विधाने। विधति। वेधिता। १३२६ जुड गतौ। तवर्गपञ्चमान्त इत्येके।

'अनृच्छः' इति पर्युदासादाम् न। **ऋचिछतेति**। 'ऋच्छत्यृताम्' इत्यत्र लिटीत्यनुवृत्तेर्न गुण इति भावः। लुभधातुः सेट्। 'तीषसह' इति वेडिति मत्वा आह—**लोभिता लोब्धेति**। **शिशुं नेति**। 'न' शब्द इवार्थे। विप्राः शिशुमिव मतिभी रिहन्ति–हिंसन्ति इत्यर्थः। तृपधातुः श्यन्विकरण एवानिट्। **अङ्पवादत्वादिति**। अपवादस्य उत्सर्गसमानदेशत्वादिति भावः। **चृती हिंसाश्रन्थनयोरिति**। श्रन्थनं

---

(१) "शं मुचादीनाम्' (७। १। ५९) इति सूत्रभाष्ये 'शे तृम्पादीनां नुम् वाच्यः', तृम्पति, तृम्फति इति पाठदर्शनात् आद्योऽपि सनकार इति प्रतीयते। मूलन्तु धातुवृत्त्यनुसारीति बोद्धव्यम्।

(२) 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादाः' इतिन्यायादिति भावः।

जुडति । 'मरुतो जुनन्ति' । १३२७ मृड सुखने । मृडति । मर्डिता । १३२८ पृड च । पृडति । १३२९ पृण प्रीणने । पृणति । पपर्ण । १३३० वृण च । वृणति । १३३१ मृण हिंसायाम् । १३३२ तुण कौटिल्ये । तुतोण । १३३३ पुण कर्मणि शुभे । पुणति । १३३४ मुण प्रतिज्ञाने । १३३५ कुण शब्दोपकरणयोः । १३३६ शुन गतौ । १३३७ द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु । १३३८ घुण १३३९ घूर्ण भ्रमणे । १४४० षुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरति । सुषोर । आशिषि सूर्यात् । १३४१ कुर शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र 'न भकुर्छुराम्' (सू १६२९) इति निषेधो न, करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः । १३४२ खुर छेदने । १३४३ मुर संवेष्टने । १३४४ क्षुर विलेखने । १३४५ घुर भीमार्थशब्दयोः । १३४६ पुर अग्रगमने । १३४७ बृहू उद्यमने । दन्त्योष्ठ्यादिः । पवर्गादिरित्यन्ये । १३४८ तृहू १३४९ स्तृहू १३५० तृंहू हिंसार्थाः । तृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । तर्हिता-तर्ढा । स्तर्हिता-स्तर्ढा । अतृंहीत्-अताङ्क्षीत्, अताण्ढाम् । १३५१ इषु इच्छायाम् । 'इषुगमि—' (सू २४००) इति छः । इच्छति । एषिता-एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् । १३५२ मिष स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता । १३५३ किल श्वैत्यक्रीडनयोः । १३५४ तिल स्नेहने । १३५५ चिल वसने । १३५६ चल विलसने । १३५७ इल स्वप्नक्षेपणयोः । १३५८ विल संवरणे । दन्त्योष्ठ्यादिः । १३५९ बिल भेदने । ओष्ठ्यादिः । १३६० णिल गहने । १३६१ हिल भावकरणे । १३६२ शिल १३६३ षिल उञ्छे । १३६४ मिल श्लेषणे । १३६५ लिख[1] अक्षरविन्यासे ।

विस्रंसनम्' । चृततीत्यादि सुगमम् । 'अथास्य योक्तं विचृतेत्' इत्याश्वलायनः । विस्रंसयेदित्यर्थः, उपसर्गवशात् । 'यजमानो मेखलां विचृतते' इत्यापस्तम्बसूत्रे तु तङ् आर्षः । षुरधातुः षोपदेशः । **कुर शब्दे । करोतेरेवेति** । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । बृहूधातुः ऋदुपधः । ऊदित्त्वाद्वेट्कः । **पवर्गादिरिति** । पवर्गतृतीयादिरित्यर्थः । **तृहू स्तृहू तृंहू इति** । त्रयोऽपि ऋकारवन्तः । तृतीयोऽनुस्वारवान् । ऊदित्त्वाद्वेट् । **तर्ढेति** । तृहेस्तासि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । एवं स्तर्ढा, तृण्ढा, अतर्हीत्-अतार्क्षीत्, अस्तर्हीत्-अस्तार्क्षीत् इति सिद्धवत्कृत्य आह — **अतृंहीत्-अताङ्क्षीदिति** । तृंहेरिडभावपक्षे हलन्तलक्षणवृद्धौ रपरत्वम् । हस्य ढः, ढस्य कः, षत्वम् । अनुस्वारस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । **अताण्ढामिति** । तृंहेस्त-

---

(१) 'लिखितुम्' इत्यादि प्रामादिकमेव । अस्य कुटादिबहिर्भूतत्वेन ततो जातस्य तुमुनो ङित्वाभावेन निषेधाप्राप्तेः ।

लिलेख। १३६६ कुट कौटिल्ये। 'गाङ्कुटादिभ्यः–' (सू २४६१) इति ङित्त्वम्। चुकुटिथ। अञ्णित् इति किम्? चुकोट। कुटिता। १३६७ पुट संश्लेषणे। १३६८ कुच सङ्कोचने। १३६९ गुज शब्दे। १३७० गुड रक्षायाम्। १३७१ डिप क्षेपे। १३७२ छुर छेदने। 'न भकुर्छुराम्' (सू १६२९) इति न दीर्घः। छुर्यात्। १३७३ स्फुट विकसने। स्फुटयति। पुस्फोट। १३७४ मुट आक्षेपमर्दनयोः। १३७५ त्रुट छेदने। 'वा भ्राश—' (सू २३२१) इति श्यन्वा। त्रुट्यति–त्रुटति। तुत्रोट। त्रुटिता। १३७६ तुट कलहकर्मणि। तुटति। तुतोट। तुटिता। १३७७ चुट १३७८ छुट छेदने। १३७९ जुड बन्धने। १३८० कड मदे। १३८१ लुट संश्लेषणे। १३८२ कृड घनत्वे। घनत्वं सान्द्रता। चकर्ड। कृडिता। १३८३ कुड बाल्ये। १३८४ पुड उत्सर्गे। १३८५ घुट प्रतिघाते। १३८६ तुड तोडने। तोडनं भेदः। १३८७ थुड १३८८ स्थुड संवरणे। थुडति। तुथोड। तुस्थोड। खुड छुड इत्येके। १३८९ स्फुर १३९० स्फुल सञ्चलने। स्फुर स्फुरणे। स्फुल सञ्चलने इत्येके। (२५३७) स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ८।३।७६॥ षत्वं वा स्यात्। निष्फुरति–निःस्फुरति। स्फर इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति। पस्फार। १३९१ स्फुड १३९२ चुड १३९३ व्रुड संवरणे। १३९४ क्रुड १३९५ भृड निमज्जने इत्येके। १३९६ गुरी उद्यमने। अनुदात्तेत्। गुरते। जुगुरे। गुरिता। १३९७ णू स्तवने। दीर्घान्तः। 'परिणूतगुणोदयः'। इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः। नुवति। अनुवीत्। १३९८ धू विधूनने। धुवति। १३९९ गु पुरीषोत्सर्गे। जुगुविथ–जुगुथ। गुता। गुष्यति। अगुषीत्। 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू २३६९)। अगुताम्। अगुषुः। १४०० ध्रु गतिस्थैर्ययोः। ध्रुव इति पाठान्तरम्। आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत्। द्वितीयस्तु सेट्। दुध्रुविथ। ध्रुविता। ध्रुविष्यति। ध्रुव्यात्। अध्रुवीत्, अध्रुविष्टाम्। १४०१ कुङ् शब्दे। दीर्घान्तः इति कैयटादयः। कुविता। अकुविष्ट। ह्रस्वान्त इति न्यासकारः। कुता। अकुत। वृत्। कुटादयो वृत्ताः। १४०२ पृङ् व्यायामे। प्रायेण व्याङ्पूर्वः। रिङ्। इयङ्। व्याप्रियते। व्यापप्रे। व्यापप्राते। व्याप-

---

सस्तामि सिच इडभावपक्षे लोपे हलन्तलक्षणवृद्धौ ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति भावः। एवं तृहः अताण्ढाम्, स्तृहः–अस्ताढाम्। **स्फुर स्फुरणे।**

(२५३७) **स्फुरतिस्फुलत्योः।** 'मूर्धन्य' इत्यधिकृतम्। 'सिवादीनां वा' इत्यतो वेत्यनुवर्तते तदाह—**षत्वं वा स्यादिति। णू स्तवने इति।** णोपदेशः। **परिणूतेति।** 'श्र्युकः किति' इति नेट्। **कुङ् शब्दे। दीर्घान्त इति।** ततश्चाग्यं

रिष्यते । व्यापृत, व्यापृषाताम् । १४०३ मृङ् प्राणत्यागे । (२५३८) **म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च १ । ३ । ६१ ॥** लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् स्यान्नान्यत्र । ङित्त्वं स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत । अथ परस्मैपदिनः सप्त । १४०४ रि १४०५ पि गतौ । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रेता । पेता । १४०६ धि धारणे । १४०७ क्षि निवासगत्योः । १४०८ षू प्रेरणे । सुवति । सविता । १४०९ कॄ विक्षेपे । किरति, किरतः । चकार, चकरतुः । करिता–करीता । कीर्यात् । अकारीत् । (२५३९) **किरतौ लवने ६ । १ । १४७ ॥** उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उपस्किरति । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्' (वा ३६९९) । उपास्किरत् । उपचस्कार । (२५४०) **हिंसायां**

सेट् । **पृङ् व्यायामे इति ।** ह्रस्वान्तोऽयमनिट् । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इटं मत्वा आह—**व्यापरिष्यते इति ।** मृङ्धातुरनिट् ।

(२५३८) **म्रियतेः ।** 'अनुदात्तङितः' इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । चकारेण 'शदेः शितः' इत्यतः शित इत्यनुकृष्यते । प्रकृतिभूतादित्यध्याहार्यम् । तदाह—**लुङ्लिङोरिति । तङ् स्यादिति ।** आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः, 'म्रियमाणः' इत्यत्र आनस्यापि इष्टत्वात् । ननु ङित्त्वादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह—**नान्यत्रेति ।** तर्हि ङित्त्वं व्यर्थमित्यत आह—**ङित्त्वं स्वरार्थमिति ।** 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्' इत्येतदर्थमित्यर्थः । **म्रियते इति ।** शेकृते रिङियङाविति भावः । ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽपि नेडित्याह—**ममर्थेति । मम्रिवेति ।** क्रादिनियमादिट् । मर्ता । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इटं मत्वा आह—**मरिष्यतीति । रि पि गताविति ।** द्वाविमावनिटौ । ननु शे कृते तिपमाश्रित्य इकारस्य परत्वाल्लघूपधगुणः स्यादित्यत आह —**अन्तरङ्गत्वादियङिति । कॄ विक्षेपे इति ।** दीर्घान्तोऽयं सेट् । **किरतीति ।** 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वं रपरत्वम् । **चकरतुरिति ।** कित्त्वेऽपि 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुण इति भावः । 'वृतो वा' इति मत्वा आह—**करिता करीतेति ।**

(२५३९) **किरतौ लवने । उपादिति ।** 'उपात् प्रतियत्ने' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **सुडागम इति ।** 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अडभ्यासव्यवायेपि' इति वार्तिकम् । 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यनुवृत्तिलभ्यम् ।

(२५४०) **हिंसायां प्रतेश्च ।** चकारादुपादिति समुच्चीयते । तदाह —**उपादिति । गॄ निगरणे इति ।** निगरणं भक्षणम् । **सेट् ।**

प्रतेश्च ६।४।१४१॥ उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्धिंसायाम्। उपस्किरति। प्रतिस्किरति। १४१० गॄ निगरणे। (२४४१) अचि विभाषा ८।२।२१॥ गिरतेः[1] रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ[2]। गिरति-गिलति। जगार-जगाल। जगरिथ-जगलिथ। गरिता-गलिता। १४११ दृङ् आदरे। आद्रियते, आद्रियेते। आदद्रे। आदद्रिषे। आदर्ता। आदरिष्यते। आदृषीष्ट। आदृत, आदृषाताम्। १४१२ धृङ् अवस्थाने। ध्रियते। अथ परस्मैपदिनः षोडश। १४१३ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्। पृच्छति। पप्रच्छ, पप्रच्छतुः। पप्रच्छिथ-पप्रष्ठ। प्रष्टा। प्रक्ष्यति। अप्राक्षीत्। वृत्। किरादयो वृत्ताः। १४१४ सृज विसर्गे। 'विभाषा सृजिदृशोः' (सू २४०४)। ससर्जिथ-सस्रष्ठ। स्रष्टा। स्रक्ष्यति।

(२५४१) अचि विभाषा। 'ग्रो यङि' इत्यतः ग्र इत्यनुवर्तते। 'कृपो रो लः' इत्यतः रो लः इति। तदाह—गिरतेरिति। अजादाविति। 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति परिभाषालब्धस्य प्रत्ययस्य अत्रा विशेषणात्तदादिविधिः। तेन गिरावित्यादौ नेति 'मृजेर्वृद्धिः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। दृङ् आदरे इति। ह्रस्वान्तोऽयम्। अनिट्। आद्रियते इति। रिङ्, इयङ्। 'ऋद्धनोः स्ये' इति इटं मत्वा आह—आदरिष्यते इति। आदृषीष्टेति। 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः। आदृतेति। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोपः। प्रच्छ ज्ञीप्सायामिति। ज्ञातुमिच्छा ज्ञीप्सा। अनिडयम्। पृच्छतीति। शस्य ङित्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः, पूर्वरूपं चेति भावः। पप्रच्छतुरिति। संयोगात् परत्वेन कित्त्वाभावान्न सम्प्रसारणमिति भावः। भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह—पप्रच्छिथ पप्रष्ठेति। इडभावपक्षे व्रश्चादिना छस्य षः, थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः। पप्रच्छिव। प्रष्टेति। छस्य व्रश्चेति षः, तकारस्य ष्टुत्वेन टः। न च षत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं तुक्ि ततः छस्य षत्वे, ष्टुत्वयोः प्रट्ष्टेति स्यादिति वाच्यम्, व्रश्चेति सूत्रे सतुक्कस्य छस्य ग्रहणात्। किरादयो वृत्ता इति। नचैवं सति 'किरश्च पञ्चभ्यः' इत्यत्र पञ्चग्रहणं व्यर्थं किरादीनां पञ्चत्वादिति वाच्यम्, तस्य 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्युत्तरार्थत्वात्। सृज विसर्गे। अनिट्। सृजति। ससर्ज, ससृजतुः। अजन्ताऽकारवत्त्वाभावेऽपि 'विभाषा सृजिदृशोः' इति थलि वेट् इति मत्वा आह—ससर्जिथ सस्रष्ठेति।

---

(१) व्याख्यानात् ''ग्रो यङि'' (८-२-२०) इत्यत्र अस्यैव ग्रहणमिति भावः।

(२) 'धातोः कार्यमुच्यमानम्' इति परिभाषासन्निधापितस्य प्रत्ययस्याचीति विशेषणमिति भावः। अतएव 'गिरौ' इत्यादौ न।

'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' (सू २४०५) इत्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् । अस्राक्षीत् । १४१५ टु मस्जो शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । 'मस्जिनशोर्झलि' (सू २५१७) इति नुम् । 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः'[1] (वा ३२१) । संयोगादिलोपः । ममङ्क्थ–ममज्जिथ । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्षुः । १४१६ रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत्, अरौक्ताम् । १४१७ भुजो कौटिल्ये । रुजिवत् । १४१८ छुप स्पर्शे । छोप्ता । अच्छौप्सीत् । १४१९ रुश १४२० रिश हिंसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्ष्यति । रेष्टा । रेक्ष्यति । १४२१ लिश गतौ । अलिक्षत् । १३२२ स्पृश संस्पर्शने । स्प्रष्टा–स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति–स्पर्क्ष्यति । अस्प्राक्षीत्–अस्पार्क्षीत्–अस्पृक्षत् । १४२३ विच्छ गतौ । 'गुपूधूप–' (सू २३०३) इत्यायः । आर्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छायाञ्चकार–विविच्छ । १४२४ विश प्रवेशने । विशति । वेष्टा । १४२५ मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । अम्राक्षीत्–अमार्क्षीत्–अमृक्षत् । १४२६ णुद प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः । १४२७ षद्लृ विशरण-

---

इडभावे 'व्रश्च' इति जस्य षः, थस्य ष्टुत्वेन ठः, पित्वेन अकित्त्वात् 'सृजिदृशोः' इत्यमागम इति भावः । ससृजिव । **टु मस्जो शुद्धौ । मज्जतीति** । सस्य श्चुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन ज इति भावः । **ममङ्क्थेति** । मस्जेर्द्वित्वे हलादिशेषे ममस्ज् थ इति स्थिते 'स्कोः' इति सकारलोपे ममज् थ इति स्थिते जस्य कुत्वेन गकारे, 'मस्जिनशोः' इति नुमि, तस्यानुस्वारे, तस्य परसवर्णो ङकारः, गस्य चर्त्वेन कः इति बोध्यम् । यद्यपि अकारात् परत्र नुमि सत्यपि इदं सिध्यति, तथापि 'अन्त्यात् पूर्वो नुमि'त्यस्य 'मग्न' इत्यादौ नलोपः फलम् । अन्यथा उपधात्वाऽभावान्नस्य लोपो न स्यादिति भावः । एवं—**मङ्क्तेति** । मङ्क्ष्यति इत्यत्र तु सस्य षत्वं विशेषः । 'रुजो भङ्गे' इत्यारभ्य 'विच्छ गतौ' इत्यतः प्रागनिटः । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य' इत्यम्विकल्पं मत्वा आह—**स्प्रष्टा, स्पर्ष्टेति । णुद प्ररणे** । णोपदेशोऽयम् । 'विश प्रवेशने' इत्यारभ्य 'शद्लृ शातने' इत्यन्ता अनिटः । तत्र अदुपधस्य थलि वेट् । अन्यस्य तु नित्यमेवेट् । मृशेः 'अनुदात्तस्य च' इत्यम्विकल्पः । तदाह—**अम्राक्षीत्–अमार्क्षीदिति** । 'स्पृशमृश' इति सिज्वेति भावः । सिजभावे 'शल इगुपधात्' इति क्सं मत्वा आह—**अमृक्षदिति** । णुदधातुर्णोपदेशः । ननु तनादिगण एवाऽस्मिन् स्वरितेत्सु पठितस्य किमर्थमिह पाठ इत्यत आह – **कर्त्रभिप्रायेऽपीति** । षद्लृधातोर्भ्वादौ पठितादेव सीदति इत्यादिसिद्धेः इह पाठो व्यर्थ इत्यत

---

(१) एतत्फलं तु 'मग्नः' इत्यादौ नलोपः । ततः संयोगादिलोपः ।

गत्यवसादनेषु । सीदति इत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नुम्विकल्पार्थः । सीदती–सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । शबनुदात्तः, शस्तूदात्तः । १४२८ शद्लृ शातने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति । 'शदेः शितः' (सू २३६२) इत्यात्मनेपदोक्तेः । अथ षट् स्वरितेतः । १४२९ मिल सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तङर्थः[1] । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले । १४३० मुचॢ मोक्षणे । (२५४२) शे मुचादीनाम् ७ । २ । ५९ ॥ नुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त, अमुक्षाताम् । १४३१ लुप्लृ छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त । १४३२ विद्लृ लाभे । विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता । परिवेता । परिवेदने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः । तृन्तृचौ । १४३३ लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता ।

आह—**इह पाठ इति** । सीदन्ती इति शविकरणात् शत्रन्तात् ङीपि 'आच्छीनद्योः' इति नुम्विकल्पार्थ इह पाठ इत्यर्थः । भ्वादावेव पाठे तु 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नित्यो नुम् स्यादिति भावः । तर्हि भ्वाद्यन्तर्गणे ज्वलादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**ज्वलादाविति** । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः' इति कर्तरि णप्रत्ययार्थ इति भावः । तदुदाहृत्य दर्शयति—**साद इति** । उभयत्र पाठस्य फलान्तरमाह—**स्वरार्थश्चेति** । तदेव विशदयति—**शबनुदात्त इति** । 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति पित्स्वरेणेति भावः । **शस्तूदात्त इति** । 'प्रत्ययः' 'आद्युदात्तश्च' इत्यनेनेति भावः । ननु 'शद्लृ शातने' इत्यस्य भ्वादौ पाठादेव सिद्धे इह पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**स्वरार्थ एवेति** । प्रागुक्तपित्त्वापित्त्वकृतस्वरभेदार्थ एवेत्यर्थः । ननु शत्रन्तात् ङीपि उक्तरीत्या नुम्विकल्पार्थोऽपि कुतो न स्यादित्यत आह-**शता तु नास्तीति** । शदेर्लटः शानजेव, नतु शत्रादेश इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**शदेः शित इतीति** । **मिल सङ्गमे** । **पठितस्येति** । अस्मिन्नेव तुदादिगणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः । **तङर्थ इति** । पूर्वत्र पाठस्तु कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थ इत्यर्थः । **मुचॢ मोक्षणे** ।

(२५४२) **शे मुचादीनाम्** । **नुम् स्यादिति** । शेषपूरणमिदम् । 'इदितो नुम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **मुक्षीष्टेति** । 'लिङ्सिचौ' इति कित्त्वान्न गुण इति भावः । **अमुचदिति** । लृदित्त्वादङिति भावः । लुङि तङि आह – **अमुक्तेति** । 'झलो झलि' इति सिज्लोप इति भावः । **लिप उपदेहे** । **तङि तु वेति** । 'आत्म-

---

(१) सूत्रपाठस्तु कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थः ।

'लिपिसिचि—' (सू २४१८) इत्यङ्। तङि तु वा। अलिपत्। अलिपत-अलिप्त। १४३४ षिच क्षरणे। सिञ्चति। सिञ्चते। असिचत्। असिचत-असिक्त। अभिषिञ्चति। अभ्यषिञ्चत्। अभिषिषेच। अथ त्रयः परस्मैपदिनः। १४३५ कृती छेदने। कृन्तति। चकर्त। कर्तिता। कर्तिष्यति–कर्त्स्यति। अकर्तीत्। १४३६ खिद परिघाते। खिन्दति। चिखेद। खेत्ता। अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च। १४३७ पिशि अवयवे। पिंशति। पेशिता। अयं दीपनायामपि। 'त्वष्टा रूपाणि पिंशतु'। वृत्। मुचादयस्तुदादयश्च वृत्ताः।

इति तिङन्ते तुदादिप्रकरणम्।

—:०:—

अथ तिङन्ते रुधादिप्रकरणम्

१४३८ रुधिर् आवरणे। नव स्वरितेतः इरितश्च। (२५४३) रुधादिभ्यः श्नम् ३। १। ७८॥ शपोऽपवादः। मित्त्वादन्त्यादचः परः। नित्यत्वाद् गुणं

नेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यनेनेति शेषः। **षिच क्षरणे। अभिषिञ्चतीति।** 'उपसर्गात्सुनोति' इति षः। **अभ्यषिञ्चदिति।** 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम्। **अभिषिषेचेति।** 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति षः। **कृती छेदने इति।** ईदित्त्वं 'श्वीदित'इत्येतदर्थम्। 'सेऽसिचि' इति वेडिति मत्वा आह—**कर्तिष्यति कर्त्स्यतीति। पिशि अवयवे इति।** अवयवक्रियायामित्यर्थः। **रूपाणि पिंशत्विति।** प्रकाशयत्वित्यर्थः।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां शविकरणं समाप्तम्।

——:०:——

अथ श्नम्विकरणा धातवो निरूप्यन्ते। (२५४३) **रुधादिभ्यः श्नम्।** कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे रुधादिभ्यः श्नम्प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः। तदाह—**शपोऽपवाद इति।** श्नमि शमावितौ। मित्त्वस्य फलमाह—**मित्त्वादन्त्यादचः पर इति।** प्रत्ययत्वात् शकारस्येत्संज्ञा। शकारनिर्देशस्तु 'श्नसोरल्लोपः' 'श्नान्नलोपः' इत्यत्र विशेषणार्थः, न तु सार्वधातुकसंज्ञार्थः, फलाऽभावात्। न च 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वे गुणनिषेधः फलमिति शङ्क्यम्, श्नमः पूर्वस्य इगन्तस्य अङ्गत्वाऽभावादेव गुणाऽप्रसक्तेः। ननु श्नमः प्राक् परत्वाल्लघूपधगुणे

बाधते । रुणद्धि । 'श्नसोरल्लोपः' (सू २४६९) । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न । 'न पदान्त' (सू ५१) इति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्द्धः । रुन्धन्ति । रुन्द्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु–रुन्द्धात् । रुन्द्धि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत्, अरुन्द्धाम् । अरुणत्–अरुणः । अरुणधम् । अरुधत्–अरौत्सीत् । अरुद्ध । १४३९ भिदिर् विदारणे । भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत्–अभिनः । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत्–अभैत्सीत् । अभित्त । १४४० छिदिर् द्वैधीकरणे । अच्छिदत्–अच्छैत्सीत् । अच्छित्त । १४४१ रिचिर् विरेचने । रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच । रिरिचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत्–

कृते पश्चात् श्नमि रोणद्धि इति स्यादित्यत आह— **नित्यत्वाद् गुणं बाधत इति ।** कृते अकृते च गुणे प्रवृत्तेः श्नम् नित्यः । तस्मिन् सति लघूपधत्वाभावान्न गुण इति भावः । **रुणद्धीति ।** रुनध् ति इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति धत्वे णत्वमिति भावः । रुनध् तस् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति — **श्नसोरल्लोप इति ।** क्ङिति सार्वधातुके तद्विधेरिति भावः । रुन्ध् तस् इति स्थिते नस्य णत्वमाशङ्क्य आह—**णत्वस्यासिद्धत्वादिति ।** ननु कृते परसवर्णे तस्य नस्य णत्वमस्त्वित्यत आह—**तस्यासिद्धत्वादिति ।** परसवर्णसम्पन्नस्येत्यर्थः । नन्विह अल्लोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वात् कथमनुस्वारपरसवर्णावित्यत आह – **न पदान्तेति । रुन्द्ध इति ।** 'झषस्तथोः' इति धः । **रुन्धन्तीति ।** रुणत्सि, रुन्द्धः, रुन्द्ध । रुणध्मि, रुन्ध्वः, रुन्ध्मः । **रुन्धे इति ।** रुन्धाते, रुन्धते' रुन्त्से, रुन्धाथे, रुन्द्ध्वे । रुन्धे, रुन्ध्वहे, रुन्ध्महे । रुरोध । रुरोधिथ । **अरुणदिति ।** लङि हल्ङ्यादिना तिपो लोपः । धस्य चर्त्वविकल्पः । सिपि तु हल्ङ्यादिना लुप्ते 'दश्च' इति रुत्वविकल्पं मत्वा आह— **अरुणत् अरुण इति ।** रुन्ध्यात् । रुन्धीत । रुत्सीष्ट । इरित्वादङ्विकल्पं मत्वा आह—**अरुधत् अरौत्सीदिति ।** अङभावे सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । लुङस्तङ्याह—**अरुद्धेति ।** 'झलो झलि' इति सिज्लोपः । **भिनत्तीति ।** भिन्तः, भिन्दन्ति । भिनत्सि, भिन्त्थः, भिन्त्थ । भिनद्मि, भिन्द्वः, भिन्द्मः । **भिन्ते इति ।** भिन्दाते, भिन्दते । भिन्त्से, भिन्दाथे, भिन्द्ध्वे । भिन्दे, भिन्द्वहे । बिभेद । बिभेदिथ । बिभिदिव । बिभिदे । बिभिदिथे । **अभिनत् अभिन इति ।** 'दश्च' इति रुर्वेति भावः । **अभिन्तेति ।** लङि तङि रूपम् । लुङः परस्मैपदे आह—**अभिदत् अभैत्सीदिति ।** इरित्वादङ् वेति भावः । लुङि तङ्याह—**अभित्तेति ।** 'झलो झलि' इति सिज्लोपः । अभित्सातामित्यादि ।

अरैक्षीत् । अरिक्त । १४४२ विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते । १४४३ क्षुदिर् सम्पेषणे । क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्-अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त । १४४४ युजिर् योगे । योक्ता । १४४५ उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते । चच्छर्द । 'सेऽसिचि—' (सू २५०६) इति वेट् । चच्छृदिषे-चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति-छर्त्स्यति । अच्छृदत्-अच्छर्दीत् । अच्छर्दिष्ट । १४४६ उतृदिर् हिंसानादरयोः । तृणत्तीत्यादि । १४४७ कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आर्धधातुके तौदादिकवत् । १४४८ ञि इन्धी दीप्तौ । अथ आत्मनेपदिनः । (२५४४) श्नान्नलोपः ६ । ४ । २३ ॥ श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । 'श्नसोरल्लोपः' (सू २४६९) इन्द्धे । इन्त्से । इन्धिता । इनधै । ऐन्द्धाः । १४४९ खिद दैन्ये । खिन्ते । खेत्ता । १४५० विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता । अथ परस्मैपदिनः । १४५१ शिष्लृ विशेषणे । शिनष्टि, शिंष्टः, शिंषन्ति । शिशेषिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेधि । जश्त्वम् । ष्टुत्वम्[1] ।

उच्छृदिरिति । उकार इत् । 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पार्थः । ञि इन्धी दीप्तौ । ईदित्त्वं 'श्वीदितः' इत्येतदर्थम् । श्नमि कृते इन न् ध् ते इति स्थिते ।

(२५४४) श्नान्नलोपः । श्नम्प्रत्ययैकदेशस्य श्न इत्यस्य श्नादिति पञ्चमी । नेति लुप्तषष्ठीकम् । तदाह—श्नमः परस्य नस्येति । नकारस्येत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थः । तथा च इन ध् ते इति स्थिते आह—श्नसोरल्लोपः इति । तथा च इन् ध् ते इति स्थिते 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धत्वे पूर्वधस्य जश्त्वे परिनिष्ठितमाह—इन्द्धे इति । यद्यपि 'अनिदिताम्' इत्येवात्र नलोपः सिध्यति, तथापि अनक्ति इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति बोध्यम् । इन्धते । इन्द्ध्वे । इन्द्धाम् । इन्त्स्व । इन्द्ध्वम् । इनधै इति । श्नमि उत्तमस्य इटः एत्वे आटि वृद्धौ इन न् ध् ऐ इति स्थिते श्नान्नलोपे आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् 'श्नसोरल्लोपः' इत्यभावे रूपमिति भावः । अत्र नलोपार्थमपि श्नान्नलोप इत्यावश्यकम्, आटः पित्त्वेन ङित्वाभावात् 'अनिदिताम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । इनधावहै । लङ्याह—ऐन्द्धेति । ऐन्द्धाः इति । 'झषस्तथोः' इति थस्य धः । इन्धीत । लुङि ऐन्धिष्ट । शिष्लृ विशेषणे । अनिट् । शिशेऽिथेति । अजन्ताऽकारवत्त्वाऽभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट् । शिनष्-हि इति स्थिते, अल्लोपे शिन्ष् हि इति स्थिते आह -हेधिरिति । शिन् ष् धि इति स्थिते आह—जश्त्वमिति । 'झलां जश् झशि' इति षस्य ड इति भावः । ष्टुत्वमिति । धस्य ढ इति भावः । यद्यपि जश्त्वस्याऽसिद्धत्वात्ततः प्रागेव

---

(१) अत्र प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रे तात्पर्यं न तु क्रमे ।

'झरो झरि—' (सू ७१) इति वा ढलोपः। अनुस्वारपरसवर्णौ। शिण्ढि-शिण्ड्ढि। शिनषाणि। अशिनट्। लृदित्त्वादङ्। अशिषत्। १४५२ पिष्लृ सञ्चूर्णने। शिषिवत्। पिनष्टि। १४५३ भञ्जो आमर्दने। भनक्ति। बभ-ञ्जिथ-बभङ्क्थ। भङ्क्ता। १४५४ भुज पालनाभ्यवहारयोः। भुनक्ति। भोक्ता। भोक्ष्यति। अभुनक्। १४५५ तृह १४५६ हिसि हिंसायाम्। (२५४५) तृणह इम् ७। ३। ९२॥ तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति।

ष्टुत्वस्य उपन्यासो युक्तः, तथापि जश्त्वं ष्टुत्वमिति प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रपरं, क्रमस्तु न विवक्षितः। **झर इति।** जश्त्वसम्पन्नस्य डस्य लोपविकल्प इत्यर्थः। **अनुस्वार-परसवर्णाविति।** नकारस्य 'नश्च' इत्यनुस्वारे सति तस्य परसवर्णो णकार इत्यर्थः। 'न पदान्त' इति निषेधान्नलोपः स्थानिवत्। ढस्य लोपपक्षे उदाहरति—**शिण्ढीति।** ढस्य लोपाऽभावे उदाहरति—**शिण्ड्ढीति।** वस्तुतस्तु सानुस्वार एव पाठ उचितः, 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरम् 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्य' 'तोर्लि' 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' 'झयो होऽन्यतरस्याम्' 'शश्छोऽटि' इति षट्सूत्र-पाठोत्तरं 'झलां जश् झशि' 'अभ्यासे चर्च' 'खरि च' 'वावसाने' 'अणोऽप्रगृह्यस्यानु-नासिकः' इति पञ्चसूत्रपाठ इति भाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठे परसवर्णदृष्ट्या 'झलां जश् झशि' इत्यस्य 'झरो झरि' इत्यस्य चासिद्धत्वेन यय्परत्वाभावे परसवर्णाप्राप्ते-रिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। शिष्टात्, शिष्टम्, शिष्ट। **शिनषाणीति।** आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् 'श्नसोः' इत्यल्लोपो नेति भावः। **अशिनडिति।** लङ-स्तिपो हल्ङ्यादिलोपे षस्य जश्त्वमिति भावः। अशिष्टाम्, अशिषन्। अशिनट्, अशिष्टम्, अशिष्ट। अशिनषम्, अशिष्व, अशिष्म। **भञ्जो आमर्दने। भनक्तीति।** श्नमि भन न् ज् ति इति स्थिते 'श्नान्नलोपः' इति नलोप इति भावः। भङ्क्तः भञ्जतीत्याद्यूह्यम्। भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह—**बभञ्जिथ-बभङ्क्थेति। भङ्क्तेति।** अनिडिति भावः। **भुज पालनेति।** 'भुजोऽनवने' इति तङ् वक्ष्यते। भुङ्क्ते, भुञ्जाते इत्यादि। **तृह हिसि हिंसायाम्।** आद्यः ऋदुपधः। सेट्। श्नमि कृते णत्वे तृणह ति इति स्थिते।

(२५४५) **तृणह इम्।** 'तृणह' इति षष्ठी। 'कृतश्नमः' तृहधातोर्निर्देशः। 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पितीति 'उतो वृद्धिः' इत्यतः हलीति चानुवर्तते। फलित-माह—**तृहः श्नमि कृते इति।** मित्त्वादन्त्यादचः परः। 'श्नमि कृते' इत्यनुक्तौ तु येन नाप्राप्तिन्यायेन इमागमेन श्नम् बाध्येत, 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' इति व्याख्यात्। अन्यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तक्रं कौण्डिन्याय' इत्यत्र

तृणेढि, तृण्ढः। ततर्ह। तर्हिता। अतृणेट्। हिनस्ति। जिहिंस। हिंसिता। १४५७ उन्दी क्लेदने। उनत्ति, उन्तः, उन्दन्ति। उन्दाञ्चकार। औनत्। औन्ताम्, औन्दन्। औनः–औनत्। औनदम्। १४५८ अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। अनक्ति, अङ्क्तः, अञ्जन्ति। आनञ्ज। आनञ्जिथ–आनङ्क्थ।

तक्रेण दधि न बाध्येत। श्नमा शप् च न बाध्येत, देशभेदेन उभयसम्भवादिति भावः। **तृणेढीति।** तृणह् ति इति स्थिते, इमागमे, आद्गुणे तृणेह् ति इति स्थिते ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः इति भावः। **तृण्ढ इति।** तसि श्नमि कृते, तृणह् तस् इति स्थिते तसः अपित्त्वादिमागमाभावे 'श्नसोः' इत्यल्लोपे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति भावः। तृंहन्ति। तृणेक्षि, तृण्ढः, तृण्ढ। तृणेह्मि, तृंह्वः, तृंह्मः। **ततर्हेति।** ततृहतुः। ततर्हिथ। ततृहिव। **तर्हितेति।** सेडिति भावः। तर्हिष्यति। तृणेढु–तृण्ढात्, तृण्ढाम्, तृंहन्तु। तृण्ढि–तृण्ढ्ढ, तृण्ढम्, तृण्ढ। तृणहानि, तृणहाव, तृणहाम। **अतृणेडिति।** लङस्तिपि, श्नमि, इम्, हल्ङ्यादिलोपः, ढत्वजश्त्वे इति भावः। अतृण्ढाम्, अतृंहन्। अतृणेट्, अतृण्ढम्, अतृण्ढ। अतृणहम्, अतृंह्व, अतृंह्म। तृंह्यात्। तृह्यात्। अतर्हीत्। अतर्हिष्यत्। हिसिधातोरुदाहरति– **हिनस्तीति।** इह श्नमि इदित्त्वान्नुमि च कृते 'श्नान्नलोपः' इति नुमो लोप इति भावः। हिंस्तः, हिंसन्ति। हिनस्सि, हिंस्थः, हिंस्थ। हिनस्मि, हिंस्वः, हिंस्मः। **जिहिंसेति।** किति इदित्त्वान्नलोपो न। जिहिंसतुः। जिहिंसिथ। **हिंसितेति।** सेडिति भावः। हिंसिष्यति। हिनस्तु, हिंस्ताम्। हौ श्नमि नुमि कृते 'श्नान्नलोपः' इति नुमो लोपे, हेरपित्त्वेन ङित्त्वात् 'श्नसोः' इत्यल्लोपे, 'धि च' इति सलोपे— हिन्धि इति रूपम्। हिंस्तात्। हिनसानि। अहिनत्, अहिंस्ताम्, अहिंसन्। सिपि रुर्वा—अहिनः–अहिनत्, अहिंस्तम्। अहिनसम्, अहिंस्व। हिंस्यात्, हिंस्याताम्। आशीर्लिङि श्नमभावान्नुमेव। इदित्त्वान्नलोपो न। हिंस्यादित्येव। हिंस्यास्ताम्। अहिंसीत्। अहिंसिष्यत्। **उन्दी क्लेदने। उनत्तीति।** उनत्सि, उन्त्थः। उनद्मि, उन्द्वः। **उन्दामिति।** इजादेश्चेत्याम्। उन्दिता। उन्दिष्यति। उनत्तु—उन्तात्। उन्द्धि। उनदानि। लङ्याह—**औनदिति।** औन्ताम्, औन्दन्। औनः–औनत्। औनदम्, औन्द्व। उन्द्यात्। उद्यात्। अञ्जूधातुः नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः। ऊदित्त्वाद्वेट्। **अनक्तीति।** श्नमि कृते परसवर्णस्याऽसिद्धत्वात् 'श्नान्नलोपः' इति नकारलोपे जस्य कुत्वेन गः, गस्य चर्त्वेन क इति भावः। **अङ्क्त इति।** नलोपे अल्लोपे जस्य कुत्वेन गः, गस्य चर्त्वेन कः। श्नमो नस्य परसवर्णो ङ इति भावः। **अञ्जन्तीति।** नलोपाऽल्लोपौ। श्नमो नस्य परसवर्णो ञ इति

अङ्क्ता-अञ्जिता। अङ्ग्धि। अनजानि। आनक्। (२५४६) अञ्जेः सिचि ७।२।७१॥ अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात्। आञ्जीत्। १४५९ तञ्चू सङ्कोचने। तनक्ति। तङ्क्ता-तञ्चिता। १४६० ओविजी भयचलनयोः। विनक्ति, विङ्क्तः। 'विज इट्' (सू २५३६) इति ङित्त्वम्। विविजिथ। विजिता। अविनक्। अविजीत्। १४६१ वृजी वर्जने। वृणक्ति। वर्जिता। १४६२ पृची सम्पर्के। पृणक्ति। पपर्च।

इति तिङन्ते रुधादिप्रकरणम्।

—:०:—

अथ तिङन्ते तनादिप्रकरणम्

अथ सप्त स्वरितेतः। १४६३ तनु विस्तारे। 'तनादिकृञ्भ्य उः' (सू २४६६) तनोति। तन्वः-तनुवः। तनुते। ततान। तेने। तनु। अतनीत्-

---

भावः। अनक्षि, अङ्क्थः। अनज्मि, अञ्ज्वः। **अङ्ग्धीति**। हौ श्नमि धिभावे नलोपाल्लोपौ। जस्य कुत्वेन गकारः, नस्य परसवर्णो ङकार इति भावः। **अनजानीति**। श्नान्नलोपः। आटः पित्त्वादल्लोपो न। लङ्याह - **आनगिति**। आङ्क्ताम्, आञ्जन्। अञ्ज्यात्। अज्यात्।

(२५४६) **अञ्जेः सिचि**। 'इडत्त्यर्ति' इत्यत इडित्यनुवर्तते। ऊदित्त्वादेव सिद्धे नित्यार्थमिदम्। तदाह—**अञ्जेरित्यादिना**। **तञ्चू सङ्कोचने**। नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः। अञ्जूवद्रूपाणि यथायोग्यमूह्यानि। **ओ विजीति**। ओकार इत्। अनिट्सु इरितो ग्रहणादयं सेट्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्नम्विकरणं समाप्तम्।

——:०:——

अथ उविकरणधातवो निरूप्यन्ते। तनुधातुरुदित्। 'उदितो वा' इति प्रयोजनम्। **तनादिकृञ्भ्य उः**। कर्त्रर्थे सार्वधातुके तनादिभ्यः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः। शपोऽपवादः। **तनोतीति**। उप्रत्ययस्य तिपमाश्रित्य गुणः। तसादौ तु ङित्त्वान्न गुणः। तनुतः। झोऽन्तादेशे कृते 'इको यणचि' इति यण्। तन्वन्ति। तनोषि, तनुथः, तनुथ। तनोमि। 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्युकारलोपविकल्पमभिप्रेत्याह—**तन्वः-तनुव इति**। तङ्याह- **तनुते इति**।

अतानीत् । (२५४७) **तनादिभ्यस्तथासोः** २ । ४ । ७९ ॥ तनादेः सिचो वा लुक्स्यात्तथासोः । थासा साहचर्यादेकवचनतशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट-अतानिष्ट । 'अनुदात्तोपदेश—' (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । तङि अतत-अतनिष्ट । अतथाः-अतनिष्ठाः । १४६४ षणु दाने । सनोति । सनुते । 'ये विभाषा' (सू २३१९) । सायात्-सन्यात् । 'जनसन –' (सू २५०४) इत्यात्वम् । असात-असनिष्ट । असाथाः-असनिष्ठाः । १४६५ क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । 'ह्म्यन्त—' (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत-अक्षणिष्ट । अक्षथाः-अक्षणिष्ठाः । १४६६ क्षिणु

तन्वाते, तन्वते । तनुषे, तन्वाथे, तनुध्वे । तन्वे, तनुवहे-तन्वहे, तनुमहे-तन्महे। **ततानेति** । तेनतुः । तेनिथ । तेन, तेनिव । तङ्याह-**तेने इति** । तेनाते, तेनिरे। तेनिषे, तेनाथे, तेनिध्वे । तेने, तेनिवहे, तेनिमहे । तनिता । तनिष्यति-तनिष्यते। तनोतु-तनुतात्, तनुताम्, तन्वन्तु । 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुकं मत्वा आह — **तन्विति** ।—तनुतात्, तनुतम्, तनुत । तनवानि, तनवाव, तनवाम । अतनोत्, अतनुताम्, अतन्वन् । अतनोः । अतनवम्, अतन्व-अतनुव । तनुयात् । तन्वीत-तनिषीष्ट । 'अतो हलादे'रिति वृद्धिविकल्पं मत्वा आह — **अतनीत्-अतानीदिति** । अतनिष्टाम्, अतनिषुः । अतनीः, अतनिष्टम्, अतनिष्ट । अतनिषम्, अतनिष्व, अतनिष्म । वृद्धिपक्षे अतानिष्टामित्यादि । अतनिष्यत् । लुङः तङि प्रथमैकवचने मध्यमपुरुषैकवचने च विशेषमाह ।

(२५४७) **तनादिभ्यस्तथासोः** । 'गातिस्था' इत्यतः सिच इति, 'ण्यक्षत्रियार्ष' इत्यतो लुगिति, 'विभाषा घ्राधेट्' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह – **तनादेरित्यादिना । एकवचनतशब्दो गृह्यत इति** । नतु लुङादेशपरस्मैपदमध्यमपुरुषबहुवचनतादेशोऽपीत्यर्थः । **यूयमिति** । लुङि मध्यमपुरुषबहुवचने सिचि वृद्धिविकल्पे सति अतनिष्ट-अतानिष्टेत्यत्र सिचो नायं लुग्विकल्प इत्यर्थः । तदेवं प्रत्युदाहरणमुक्त्वा सूत्रस्योदाहरणं वक्ष्यन् प्रक्रियां दर्शयति—**अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । तङीति** । तङि प्रथमैकवचने तशब्दे, मध्यमपुरुषैकवचने थासि च सिचो लुकि 'अनुदात्तोपदेश' इति नकारस्य लोप इत्यर्थः । तदाह – **अतत-अतनिष्टेति । अतथाः अतनिष्ठाः इति च** । अतनिषाथामित्यादि सुगमम् । **षणु दाने** । षोपदेशोऽयम् । तनुवद्रूपाणि । **असातेति** । सिचो लुक्पक्षे रूपम् । **असनिष्टेति** । इट् । झलादिपरकत्वाऽभावादात्वं नेति भावः । क्षणुधातुरदुपधः । 'वज्रेऽध्वर्युः क्षण्वीत' इति तैत्तिरीये । **क्षिणु चेति** । इदुपधः । अयमपि हिंसाया-

च । उप्रत्ययनिमित्तो लघूपधगुणः 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (प ९४) इति न भवतीत्यात्रेयादयः[1] । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति—क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित–अक्षेणिष्ट । १४६७ ऋणु गतौ । ऋणोति–अर्णोति, अर्णुतः, अर्ण्वन्ति । आनर्ण । आनृणे । अर्णितासि । आर्णोत् । आर्त–आर्णिष्ट । आर्थाः–आर्णिष्ठाः । १४६८ तृणु अदने । तृणोति–तर्णोति । तृणुते–तर्णुते । १४६९ घृणु दीप्तौ । जघर्ण । जघृणे । अथ द्वावनुदात्तेतौ । १४७० वनु याचने । वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति । ववान । १४७१ मनु अवबोधने । मनुते । मेने । १४७२ डु कृञ् करणे । करोति । 'अत उत्सार्वधातुके' (सू २४६७) । कुरुतः । यण् । 'न भकुर्छुराम्' (सू १६२९) इति न दीर्घः । कुर्वन्ति । (२५४८) नित्यं करोतेः ६ । ४ । १०८ ॥ करोतेः प्रत्ययोक रस्य नित्यं[2] लोपः स्याद्वमयोः परयोः । कुर्वः, कुर्मः । चकर्थ । चकृव । कर्ता । करिष्यति । (२५४९) ये च ६ । ४ । १०९ ॥ कृञ उलोपः

मित्यर्थः । 'वज्रेऽध्वर्युः क्षिण्वीत' इति शाखान्तरं शाबरभाष्ये उदाहृतम् । ननु क्षिणोतीत्यत्र उप्रत्ययमाश्रित्य इकारस्य लघूपधगुणः कस्मान्नेत्यत आह—**उप्रत्ययनिमित्त इति । ऋणु गतौ** । अत्रापि क्षिणुवत् मतभेदाल्लघूपधगुणतदभावौ । तदाह—**ऋणोति–अर्णोतीति** । एवमग्रेऽपि । **अर्ण्वन्तीति** । 'इको यणचि' इति यणिति भावः । **डु कृञ् करणे । करोतीति** । उप्रत्ययमाश्रित्य ऋकारस्य गुणः, रपरत्वम् । उकारस्य तु तिपमाश्रित्य गुणः । **कुरुत इति** । तसो ङित्त्वादुकारस्य न गुणः । कुरु अन्ति इति स्थिते आह—**यणिति** । 'इको यणचि' इत्यनेनेति शेषः । उकारस्य यणि कुर्व अन्ति इति स्थिते 'हलि च' इति दीर्घमाशङ्क्य आह—**नभेति** । वसि मसि च 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्युकारलोपविकल्पे प्राप्ते ।

(२५४८) **नित्यं करोतेः** । 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यनुवर्तते । 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतः लोपः म्वोरिति च । तदाह—**करोतेरिति । चकर्थेति** । 'कृसृभृवृ' इति नेडिति भावः । अजन्तत्वेऽपि ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽपि नेट् । **करिष्यतीति** । करोतु–कुरुतात् । कुरु । करवाणि । कुरुताम्, कुर्वाताम् । करवै, करवावहै, करवामहै । अकरोत्, अकुरुताम् । अकुरुत, अकुर्वाताम् । विधिलिङि कुरु यात् इति स्थिते ।

(२५४९) **ये च** । 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतो लोप इति अस्येति चा-

---

(१) अत्र अरुचिबीजं तु तदनित्यत्वे भाष्यानुक्तत्वमिति बोध्यम् ।

(२) आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे लब्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

स्याद्यादौ प्रत्यये परे। कुर्यात्। आशिषि क्रियात्। कृषीष्ट। अकार्षीत्। 'तनादिभ्यः–' (सू २५४७) इति लुकोऽभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू २३६९) इति सिचो लोपः। अकृत। अकृथाः। (२५५०) **सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे ६। १। १३७॥** (२५५१) **समवाये**[1] **च ६। १। १३८॥** सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद् भूषणे सङ्घाते चार्थे। संस्करोति। अलङ्करोतीत्यर्थः। संस्कुर्वन्ति। सङ्घीभवन्तीत्यर्थः। सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट्, 'संस्कृतं भक्षाः' (सू १२१७) इति ज्ञापकात्। 'परिनिविभ्यः–' (सू २२७५) इति षः। परिष्करोति। 'सिवादीनां वा -' (सू २३५९)। पर्यष्कार्षीत्–पर्यस्कार्षीत्। (२५५२) **उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ६। १। १३९॥** उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु। चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः। प्रतियत्नो गुणाधानम्। विकृतमेव वैकृतं विकारः। वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम्। उपस्कृता कन्या। अलङ्कृतेत्यर्थः। उपस्कृताः ब्राह्मणाः। समुदिता इत्यर्थः। एधोदकस्योपस्कुरुते। गुणाधानं करोतीत्यर्थः। उपस्कृतं भुङ्क्ते। विकृतमित्यर्थः। उपस्कृतं ब्रूते। वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः। (२५५३) **सुट्कात्पूर्वः ६। १। १३५॥** 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इत्युक्तम्।

नुवर्तते। अस्येत्यनेन पूर्वसूत्रे उत इत्युपात्तः उत्परामृश्यते। 'नित्यं करोतेः' इत्यतः करोतेरित्यनुवर्तते। अङ्गाक्षिप्तः प्रत्ययो यकारेण विशेष्यते। तदादिविधिः। तदाह— **कृञ उलोप इति। आशिषि क्रियादिति।** 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' इति रिङिति भावः। **कृषीष्टेति।** 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुण इति भावः। **अकार्षीदिति।** सिचि वृद्धौ रपरत्वमिति भावः। ननु लुङस्तङि अकृ स् त इति स्थिते 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिचो लुकि अकृतेतीष्टं सिध्यति। सिचो लुगभावे तु सकारः श्रूयेतेत्यत आह—**तनादिभ्य इत्यादि।**

(२५५०) **सम्परिभ्याम्।** (२५५१) **समवाये च। करोतेः सुट् स्यादिति।** 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यतः 'नित्यं करोतेः' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः।

(२५५२) **प्रागुक्तयोरिति।** भूषणसमवाययोरित्यर्थः। ननु 'सम्परिभ्याम्' इति सुट् पदद्वयापेक्षत्वात् बहिरङ्गः। 'लिटि धातोः' इति द्वित्वं तु प्रकृतिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम्। ततश्च सञ्चस्कार इत्यत्र परमपि सुटं बाधित्वा द्वित्वे कृते अभ्यासात्प्रागेव सुटि प्राप्ते।

(२५५३) **सुट् कात्पूर्वः।** षष्ठस्याद्यपादे इदं सूत्रम्। 'सम्परिभ्यां करोतौ

---

(१) समवायः सम्बन्धः समूहश्च।

सञ्चस्कार। 'कात्पूर्वः' इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम्[1]। तथा हि 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते'। अन्तरङ्गत्वात्सुट्। ततो द्वित्वम्। एवं च 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' (सू २३७१) संचस्करतुः। 'कृसृभृवृ—' (सू २२९३) इति सूत्रे 'ऋतो भारद्वाजस्य' (सू २२९६) इति सूत्रे च 'कृञोऽसुट इति वक्तव्यम्' (वा ४४०१)। तेन ससुट्कात्परस्येट्। सञ्चस्करिथ। सञ्चस्करिव। 'गुणोऽर्ति—' (सू २३८०) इति सूत्रे 'नित्यं छन्दसि' (सू ३५८७) इति सूत्रात् नित्यम् इत्यनुवर्तते। नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात् सुटि गुणो न। संस्क्रियात्। 'ऋतश्च संयोगादेः' (सू २५२६) इति लिङ्सिचोर्नेट्। 'एकाच उपदेशे–' (सू २२४६) इति सूत्रात् उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिः इति व्याख्यानात्। संस्कृषीष्ट। समस्कृत, समस्कृषाताम्।

इति तिङन्ते तनादिप्रकरणम्।

——:०:——

भूषणे' 'समवाये च' 'उपात्प्रतियत्न' इत्यारभ्य 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यतः प्रागिदमधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः। एवञ्च कात्पूर्व इत्युक्तेरभ्यासात् प्राक् न सुडिति भावः। नन्वभ्यासेन व्यवधानात्कथमिह उत्तरखण्डस्य सुट्, संस्करोतीत्यादौ अव्यवहिते सुड्विधेश्चरितार्थत्वात्। किञ्च समस्करोत् इत्यत्र अटा व्यवधानात् कथं सुट्। न ह्यडागमः कृञ्भक्तः अङ्गभक्तत्वात्। विकरणान्तस्यैवाङ्गत्वादित्यत आह **–अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तमिति**। वार्तिकमिति शेषः। अटा अभ्यासेन च व्यवधानेऽपि सम्पर्युपेभ्यः परस्मात् कात्पूर्वः सुडित्यर्थः। **इत्यादीति**। सुट् इत्येवाधिकृतमस्तु, 'कात्पूर्व.' इति 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति च मास्त्वित्येवं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यर्थः। तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते—**तथा हीति। पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इति**। 'पश्चात्साधनेने'ति शेषः। ततश्च पूर्वोपनिपतितधातूपसर्गसम्बन्धनिमित्तकं कार्यं पश्चादनुपतिष्यद्धातुप्रत्ययसम्बन्धनिमित्तकात्कार्यादन्तरङ्गम्, प्रथमोपस्थितत्वात्। तदुक्तं भाष्ये—'पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति कृत्वा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इति। तदाह—**अन्तरङ्गत्वात् सुट्। ततो द्वित्वमिति**। तथा सुटि कृते 'स्कृ' इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति रेफाकारयोर्निवृत्तौ अभ्यासचुत्वे सञ्चस्कारेति रूपं सिद्धम्। 'कात्पूर्वः' इति 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति च न कर्तव्यमिति

(१) भाष्यकृता तु अत्र कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थं कृतमिति निगदितम्। तथा च तदा सुट् भवति यदा कृतः कात्पूर्वो भवति। तेन अन्तरङ्गमपि द्वित्वादिकं बाधित्वा पूर्वं सुडिति अभ्यासव्यवायेऽपीति न कार्यमिति तत्प्रत्याख्यानं कृतम्।

अथ तिङन्ते क्र्यादिप्रकरणम्

१४७३ डु क्रीञ् द्रव्यविनिमये। (२५५४) क्र्यादिभ्यः श्ना ३।१।८१॥ क्रीणाति। 'ई हल्यघोः' (सू २४९७) क्रीणीतः। ईत्वात्पूर्वं झेरन्तादेशः। परत्वान्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च। एवं झस्य अद्भावः। ततः 'श्नाभ्यस्तयोः—' (सू २४८३) इत्याल्लोपः। क्रीणन्ति। क्रीणीते, क्रीणाते, क्रीणते। चिक्राय, चिक्रियतुः। चिक्रयिथ–चिक्रेथ। चिक्रियिव। चिक्रियिषे। क्रेता।

भावः। एवं समस्करोदित्यत्रापि विकरणान्ताङ्गभक्ताऽडागमापेक्षया अन्तरङ्गत्वात् प्रथमं सुड् भविष्यतीति कृत्वा 'अड्व्यवायेऽपी'त्यंशो न कर्तव्य इत्यूह्यम्। 'पूर्वं धातुरुपसर्गेणे'त्याश्रयणे फलान्तरमप्याह—**एवं चेति**। उक्तरीत्या अन्तरङ्गत्वात् सुटि कृते संस्कृ इत्यस्माल्लिटः अतुसि 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणे सञ्चस्करतुरिति सिध्यति। 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इत्याश्रयणे तु चक्रतुरिति परिनिष्ठितस्य समित्युपसर्गयोगात्संयोगादित्वाभावाद् गुणस्यासिद्धिरिति भावः। ननु सञ्चस्करिथ, सञ्चस्करिव इत्यत्र च 'कृसृभृवृ' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च इण्निषेधः स्यादित्यत आह—**कृसृभृवृ सूत्रे इत्यादि**। नन्वाशीर्लिङि संस्क्रियादित्यत्र 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः कुतो नेत्यत आह—**गुणोऽर्तीत्यादि**। ननु तङि संस्कृषीष्ट इति लिङि, समस्कृत समस्कृषाताम् इति लुङि च 'ऋतश्च संयोगादेः' इति इट् कुतो नेत्यत आह—**ऋतश्चेत्यादि**।

इति श्री वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायाम् उविकरणनिरूपणं समाप्तम्।

—:०:—

अथ श्नाविकरणधातवो निरूप्यन्ते। **डुक्रीञिति**। (२५५४) **क्र्यादिभ्यः श्ना**। कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे क्र्यादिभ्यः श्नाप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः। शपोऽपवादः। **क्रीणातीति**। श्नाप्रत्ययस्य अपित्सार्वधातुकत्वेन ङित्त्वादीकारस्य न गुण इति भावः। **ई हल्यघोरिति**। हलादौ ङिति सार्वधातुके ईत्वमिति भावः। क्रीणा झि इति स्थिते 'ई हल्यघोः' इति ईत्वमाशङ्क्याह—**ईत्वात्पूर्वमिति। नित्यत्वादिति**। अकृते कृते च ईत्वे अन्तादेशस्य प्रवृत्तेरिति भावः। **एवं झस्येति**। क्रीणा झ इति स्थिते 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशोऽपि ईत्वात्पूर्वमित्यर्थः। **तत इति**। अन्तादेशाददादेशाच्च पश्चादित्यर्थः। अजादौ ङिति सार्वधातुके श्नाप्रत्ययस्य आल्लोपः। भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति

क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रैषीत् । अक्रेष्ट । १४७४ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते । १४७५ श्रीञ् पाके १४७६ मीञ् हिंसायाम् । 'हिनुमीना' (सू० १५३०) । प्रमीणाति, प्रमीणीतः । 'मीनातिमिनोति—' (सू ३५०८) इत्येज्विषये आत्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ—ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत्, अमासिष्टाम् । अमास्त । १४७७ षिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता । १४७८ स्कुञ् आप्रवणे । (२५५५) स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ३ । १ । ८२ ॥ चात् श्ना । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट । स्तन्भादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ, द्वितीयो निष्कोषणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः । विष्टभ्नोति-विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नोति-अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । 'जृस्तम्भु—' (सू २२११) इत्यङ् वा । व्यष्टभत् – व्यष्टम्भीत् । स्तुभ्नोति । स्तुभ्नाति । (२५५६) वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ८ । ३ । ७७ ॥ वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य षः स्यात् । विष्कभ्नोति—विष्कभ्नाति । स्कुभ्नोति—स्कुभ्नाति । (२५५७) हलः श्नः शानज्झौ ३ । १ । ८३ ॥ हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । पक्षे स्तुभ्नुहि इत्यादि । १४७९ युञ् बन्धने । युनाति । युनीते । योता । १४८० क्नूञ् शब्दे । क्नूनाति । क्नूनीते । क्नविता । १४८१ द्रूञ् हिंसायाम् । द्रूणाति । द्रूणीते । १४८२ पूञ् पवने । (२५५८) प्वादीनां ह्रस्वः ७ । ३ । ८० ॥ शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता । १४८३ लूञ् छेदने । लुनाति । लुनीते । १४८४ स्तॄञ् आच्छा-

---

मत्वा आह—**चिक्रयिथ चिक्रेथेति । चिक्रियिवेति** । क्रादिनियमादिडिति भावः। क्रीणातु । क्रीणीहि । अक्रुणात् । अक्रीणीत । क्रीणीयात् । क्रीणीत । **सौत्रा इति ।** नोपधा इत्यपि ज्ञेयम् । **नलोप इति ।** 'अनिदिताम्' इत्यनेनेति भाव । **विष्टभ्नोतीति ।** 'स्तन्भेः' इति षत्वम् । **अवष्टभ्नोतीति ।** 'अवाच्चालम्वनाविदूर्ययोः' इति षत्वम् । **अवतष्टम्भेति ।** 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति षत्वम् । **व्यष्टभदिति ।** 'प्राक्सितात्' इति षत्वम् । **स्तभानेति ।** श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशे कृते 'अतो हेः' इति लुक् ।

(२५५८) **प्वादीनां ह्रस्वः ।** 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्' इत्यतः शितीत्यनुवर्तत

दने । स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार, तस्तरतुः । स्तरिता–स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत । आशिषि–स्तीर्यात् । 'लिङ्सिचोः—' (सू २५२८) इति वेट् । 'न लिङि' (सू २५२९) । स्तरिषीष्ट । 'उश्च' (सू २३६८) इति कित्त्वम् । स्तीर्षीष्ट । 'सिचि च परस्मैपदेषु' (सू २३९२) इति न दीर्घः । अस्तारीत्, अस्तारिष्टाम् । अस्तरीष्ट–अस्तरिष्ट–अस्तीर्ष्ट । १४८५ कॄञ् हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे । १४८६ वॄञ् वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता–वरीता । आशिषि 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू २४९४) । वूर्यात् । वरिषीष्ट–वूर्षीष्ट । अवारीत्, अवारिष्टाम् । अवरिष्ट–अवरीष्ट–अवूर्ष्ट । १४८७ धूञ् कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधविथ–दुधोथ । दुधुविव । धविता–धोता । 'स्तुसुधूञ्भ्यः—' (सू २३८५) इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट–अधोष्ट । अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः । १४८८ शॄ हिंसायाम् । 'शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा' (सू २४९५) इति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा 'ॠच्छ-

---

इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति— **शिति परे इति** । **पवितेति** । ऊकारान्तत्वात् सेडिति भावः । **स्तॄञ् आच्छादने** । सेट् । **तस्तरतुरिति** । कित्वेऽपि 'ॠच्छत्यॄताम्' इति गुणः । **स्तरिता-स्तरीतेति** । 'वॄतो वा' इति दीर्घविकल्पः । **आशिषि स्तीर्यादिति** । 'ॠत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । स्तॄषीष्ट इति स्थिते आह— **लिङ्सिचोरिति वेडिति** । 'वॄतो वा' इति दीर्घविकल्पनिषेधसूत्रं स्मारयति— **न लिङीति** । वॄत इटो दीर्घो नेत्यर्थः । इडभावपक्षे स्तॄषीष्ट इत्यत्र गुणमाशङ्क्य आह— **उश्चेति कित्त्वमिति** । लुङि परस्मैपदे सिचि अस्तारिष्टाम् इत्यत्र 'वॄतो वा' इति इटो दीर्घविकल्पे प्राप्ते आह— **सिचि चेति** । **अस्तरीष्ट-अस्तरिष्टेति** । 'वॄतो वा' इति दीर्घः । **अस्तीर्ष्टेति** । 'लिङ्सिचोः' इति इडभावपक्षे ॠत इत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । **कॄञ् हिंसायाम्** । **चकरे इति** । 'ॠच्छत्यॄताम्' इति गुणः । **वॄञ् वरणे इति** । **आशिषीति** । वॄयात् इति स्थिते 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति ॠकारस्य उत्त्वमित्यर्थः, तत्र दन्त्योष्ठ्यपूर्वस्यापि ग्रहणादिति भावः । ॠत उत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति बोध्यम् । **वरिषीष्ट-वूर्षीष्टेति** । 'लिङ्सिचोः' इति वेट् । इडभावे 'उश्च' इति कित्त्वाद् गुणाऽभावे, उत्वे, रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । **अवारिष्टामिति** । 'सिचि च' इति इटो न दीर्घ इति भावः । **अवरिष्ट-अवरीष्टेति** । 'वॄतो वा' इति सिच इटो दीर्घविकल्प इति भावः । **दुधविथ-दुधोथेति** । 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितः' इति वेडिति भावः । **शॄ हिंसायाम्** । सेट् । णलि शशार । शॄ अतुस् इत्यत्र कित्त्वेऽपि

त्यृताम्' (सू २३०३) इति गुणः। शश्रतुः–शशरतुः। 'श्रयुकः किति' (२३८१) इति निषेधस्य क्रादिनियमेन बाधः। शशरिव–शश्रिव। शरिता शरीता। शृणीहि। शीर्यात्। अशारिष्टाम्। १४८९ पॄ पालनपूरणयोः। पप्रतुः–पपरतुः। आशिषि पूर्यात्। १४९० वॄ वरणे। भरणे इत्येके। १४९१ भॄ भर्त्सने। भरणेऽप्येके। १४९२ मॄ हिंसायाम्। मृणाति। ममार। १४९३ दॄ विदारणे। ददरतुः–दद्रतुः, दद्रुः। १४९४ जॄ वयोहानौ। झॄ इत्येके। धॄ इत्यन्ये। १४९५ नॄ नये। १४९६ कॄ हिंसायाम् १४९७ ॠ गतौ। ऋणाति। अराञ्चकार। अरिता-अरीता। आर्णात्, आर्णीताम्। ईर्यात्। आरीत्, आरिष्टाम्। १४९८ गॄ शब्दे। १४९९ ज्या वयोहानौ। 'ग्रहिज्या—' (सू २४१२)। (२५५९) हलः ६। ४। २॥ अङ्गावयवाद्धलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्। इति दीर्घे कृते। 'प्वादीनां ह्रस्वः' (सू २५५८)। जिनाति। जिज्यौ, जिज्यतुः। १५०० री गतिरेषणयोः। रेषणं वृकशब्दः। १५०१ ली श्लेषणे। 'विभाषा लीयतेः' (सू २५०९) इत्येज्विषये आत्वं वा। ललौ–लिलाय। लाता–लेता। १५०२ व्ली वरणे। व्लिनाति। १५०३ प्ली गतौ। वृत्। ल्वादयो वृत्ताः। प्वादयोऽपीत्येके। १५०४ व्री वरणे। १५०५ भ्री भये। भरणे इत्येके। १५०६ क्षीष् हिंसायाम्। एषां त्रयाणां ह्रस्वः। केषाञ्चिन्मते तु न। १५०७ ज्ञा अवबोधने। 'ज्ञाजनोर्जा'

'ऋच्छत्यॄताम्' इति नित्ये गुणे प्राप्ते आह—**शॄद्‌प्रामिति**। गुणाऽपवादे पाक्षिके ह्रस्वे कृते ऋकारस्य यणि रेफ इत्यर्थः। शशरिथ। पॄधातुरपि शॄधातुवत्। **आशिषि पूर्यादिति**। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वमिति भावः। **दॄ विदारणे**। 'शॄदॄप्राम्' इति ह्रस्वविकल्पं मत्वा आह—**ददरतुः–दद्रतुरिति**। **ॠ गतौ**। **अराञ्चकारेति**। व्यपदेशिवत्त्वेन गुरुमत्त्वादाम्। लङ्याह—**आर्णादिति**। **ज्या वयोहानौ**। अनिट्। ज्या ना ति इति स्थिते 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च जिनातीति स्थिते।

(२५५९) हलः। दिग्योगे पञ्चम्येषा। हलः परस्येति लभ्यते। 'सम्प्रसारणस्य' इति सूत्रमनुवर्तते। अङ्गस्येत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्तते। एकमवयवषष्ठ्यन्तं हल इत्यत्रान्वेति अङ्गावयवाद्धल इति लभ्यते। द्वितीयं तु स्थानषष्ठ्यन्तं सम्प्रसारणेन विशेष्यते। तदन्तविधिः। 'ढ्लोपे' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते। तदाह—**अङ्गावयवादित्यादिना**। उदाहरणं तु—वीतः, शूनः, जीनः। हल इति किम्? उतः, उतवान्। अङ्गावयवात् किम्? निरुतम्। तदन्ताङ्गस्येति किम्? विध्यति। **एषामिति**। व्रीभ्रीक्षीषामित्यर्थः। ल्वादय एव वृत्ताः; नतु प्वादय इति मते इत्वि

(सू २५११) जानाति । 'दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः । १५०८ **बन्ध बन्धने** । बध्नाति । बबन्धिथ–बबन्द्ध । बन्द्धा, बन्द्धारौ । भन्त्स्यति । बधान । अभान्त्सीत् । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति भष्भावात्पूर्वं 'झलो झलि' (सू २२८१) इति सिज्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न, प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् । अबान्द्धाम् , अभान्त्सुः । १५०९ **वृङ् सम्भक्तौ** । वृणाते । वव्रे । ववृढ्वे । वरिता–वरीता । अवरिष्ट–अवरीष्ट–अवृत । १५१० **श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः** । इतः परस्मैपदिनः । श्रथ्नाति । 'श्रन्थिग्रन्थि—' इत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्त्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । श्रेथतुः, श्रेथुः । इदं कित्त्वं पितामपीति सुधाकरमते—श्रेणिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि, शश्राथ । उत्तमे तु–शश्राथ–शश्रथेति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् । १५११ **मन्थ विलोडने** । १५१२ **श्रन्थ** १५१३ **ग्रन्थ सन्दर्भे** । अर्थभेदाच्छ्रन्थेः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् । १५१४ **कुन्थ संश्लेषणे** । संक्लेशे इत्येके । कुथ्नाति । चुकुन्थ । कुथ इति दुर्गः । चुकोथ । १५१५ **मृद क्षोदे** । मृद्नाति । मृदान । १५१६ **मृड च** । अयं सुखेऽपि । ष्टुत्वम् । मृड्णाति । १५१७ **गुध रोषे** । गुध्ना-

---

भावः । **ज्ञा अवबोधने** । शिति जादेशं स्मारयति—**ज्ञाजनोर्जेति** । **दीर्घनिर्देशेति** । प्वादित्वेऽपि अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न ह्रस्व इति भावः । **बन्ध बन्धने** । अनिट् । नोपधः । **बध्नातीति** । 'अनिदिताम्' इति नलोप इति भावः । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह—**बबन्धिथ–बबन्द्धेति** । अकित्त्वान्नलोपो न । अनिट्पक्षे तु 'झषस्तथोः' इति थस्य धः । **बन्धेति** । तासि 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धः । **भन्त्स्यतीति** । 'एकाचः' इति बस्य भष् । धस्य चर्त्वेन तः । **बधानेति** । 'हलः श्नः शानज्झौ' इति शानच् । **अभान्त्सीदिति** । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । भष्भावः । अबान्द्धामित्यत्र सकारपरकत्वात् भष्भावमाशङ्क्य आह—**पूर्वत्रेत्यादि** । ननु कृते सिज्लोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वात् भष् दुर्वार इत्यत आह—**प्रत्ययलक्षणेनेति** । **अबान्द्धामिति** । 'झषस्तथोः' इति तस्य धः । **श्रन्थ विमोचने** । **श्रन्थिग्रन्थीत्यादिनेति** । 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा' इति व्याकरणान्तरेणेत्यर्थः । **अस्मिन्नपि पक्षे इति** । पितामपीदं कित्त्वमिति सुधाकरमतेऽपि प्रथमपुरुषणलि—शश्राथ । उत्तमपुरुषे णलि तु शश्राथ शश्रथ इति माधवः आहेत्यर्थः । **तत्र मूलमिति** । 'कित्त्वपक्षे एत्त्वाभ्यासलोपौ' इत्यारभ्य 'माधव' इत्यन्तसन्दर्भमूलं नास्तीत्यर्थः । संयुक्तहल्मध्यस्थादेवंविधवार्तिकाऽदर्शनाच्चेति भावः । कुष निष्कर्षे ।

ति । १५१८ कुष निष्कर्षे । कुष्णाति । कोषिता । (२५६०) निरः कुषः ७ । २ । ४६ ॥ निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इड् वा स्यात् । निष्कोषिता–निष्कोष्टा । निरकोषीत्–निरकुक्षत् । १५१९ क्षुभ सञ्चलने । क्षुभ्नादिषु च' (सू ७९२) क्षुभ्नाति, क्षुभ्नीतः । क्षोभिता । क्षुभान । १५२० णभ १५२१ तुभ हिंसायाम् । नभ्नाति । तुभ्नाति । नभते, तोभते इति शपि । नभ्यति, तुभ्यति इति श्यनि । १५२२ क्लिशू विबाधने । 'शात्' (सू ११२) इति श्चुत्वनिषेधः क्लिश्नाति । क्लेशिता–क्लेष्टा । अक्लेशीत्–अक्लिक्षत् । १५२३ अश भोजने । अश्नाति । आश । १५२४ उ ध्रस उञ्छे । उकार इत् । ध्रस्नाति । उकारो धात्ववयव इत्येके । उध्रसाञ्चकार । १५२५ इष आभीक्ष्ण्ये । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति । 'तीषसह–' (सू२३४०) इत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम्–'इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः' (वा ४४३५) इति । १५२६ विष विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा । १५२७ प्रुष १५२८ प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु । प्रुष्णाति । प्लुष्णाति । १५२९ पुष पुष्टौ । पोषिता । १५३० मुष स्तेये । मोषिता । १५३१ खच भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः ।

(२५६०) **निरः कुषः** । 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेति च । तदाह – **निरःपरादिति** । **निरकुक्षदिति** । इडभावपक्षे 'शल' इति क्स इति भावः । **अश भोजने** । **आशेति** । द्विहल्त्वाऽभावान्न नुडिति भावः । **इष आभीक्ष्ण्ये** । तासि 'तीषसह' इति इड्विकल्पमाशङ्क्य आह – **तीषसहेत्यत्रेति** । सहेतिशपा निर्देशबलेन भौवादिक एव सहधातुरत्र निर्दिष्टः । तत्साहचर्यात् तौदादिकस्यैव इषेर्ग्रहणम्, अकारविकरणत्वसामान्यादिति भावः । **इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययादिति** । श्यन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । श्यन्विकरणपठितादिषेस्तकारे परे 'तीषसह' इति विधिर्नेत्यर्थः । इष्णातेस्तकारे इड्विकल्पः फलित इति भावः । **प्रुष प्लुषेति** । आद्यो दीर्घोपधः । **पुष पुष्टौ** । **पोषितेति** । अनट्सु श्यन्विकरणस्यैव पुषेर्ग्रहणादयं सेडिति भावः । 'पुषादिद्युतादी' त्यत्र श्यन्विकरणपुषादेरेव ग्रहणादङ् न । **खच भूतप्रादुर्भावे** । **अतिक्रान्तोत्पत्तिरिति** । दशममासादौ उत्पत्तियोग्यस्य एकादशादिमासादिषूत्पत्तिरित्यर्थः । **खच्नातीति** । नस्य श्चुत्वेन ञ इति भावः । **वान्तोऽयमिति** । 'खव भूतप्रादुर्भावे' इत्येवंदन्त्यौष्ठ्यान्तमेके पठन्तीत्यर्थः ।

खच्नाति। वान्तोयमित्येके। (२५६१) च्छ्वोः शूडनुनासिके च ६।४। १९॥ सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श् ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च क्ङिति। खौनाति। चखाव। खविता। शानचः परत्वादूठि कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच्। १५३२ हेठ च। ष्टुत्वम्। हेठ्णाति। १५३३ ग्रह उपादाने। स्वरितेत्। 'ग्रहिज्या–' (सू २४१२)। गृह्णाति। गृह्णीते। (२५६२) ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७। २। ३७॥ एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यान्न तु लिटि। ग्रहीता। लिटि तु जग्रहिथ। गृह्यात्। ग्रहीषीष्ट। 'ह्म्यन्त' (सू २२९९) इति न वृद्धिः। अग्रहीष्टाम्। अग्रहीष्ट, अग्रहीषाताम्, अग्रहीषत।

इति तिङन्ते क्र्यादिप्रकरणम्।

—:०:—

(२५६१) च्छ्वोः शूडनुनासिके च। च्छ्व्–अनयोर्द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम्। छकारात्प्राक् तुकः श्चुत्वेन चकारस्य निर्देशः। 'शूठ्' इति च्छेदः। श्–ऊठ् अनयोः समाहारद्वन्द्वात् प्रथमा। चकारेण क्विझलोः क्ङितीत्यनुवर्तते। तदाह—**सतुक्कस्य इत्यादि**। यथा विश्नः प्रश्नः। विच्छधातोः प्रच्छधातोश्च औणादिके नङ्प्रत्यये अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि कृते सति सतुक्कस्य छस्य शकार आदेशः। वकारस्य ऊठमुदाहरति—**खौनातीति**। खव् ना ति इति स्थिते वकारस्य ऊठ्, ठकार इत्। 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिरिति भावः। खौनीतः, खौनन्तीत्यादि। खव् ना हि इति स्थिते 'हलः श्नः शानज्झौ' इति शानजादेशमाशङ्क्य आह—**शानचः परत्वादिति**। **हेठ चेति**। हेठधातुरपि भूतप्रादुर्भावे वर्तते इत्यर्थः। **ग्रह उपादान इति**। अदुपधः। स्वरितेत्त्वादुभयपदी। किति ङिति च सम्प्रसारणं स्मारयति—**ग्रहिज्येति**। **गृह्णाति गृह्णीते इति**। श्नाप्रत्ययस्य ङित्त्वाद्रेफस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपमिति भावः। णलि द्वित्वे कृते 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणे, उरदत्वे, रपरत्वे, हलादिशेषे, अभ्यासचुत्वे उपधावृद्धिः। जग्राह। अतुसादौ क्ङिति परत्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादि। जगृहतुः, जगृहुः। जग्रहिथ, जगृहथुः, जगृह। जग्राह–जग्रह, जगृहिव, जगृहिम। जगृहे, जगृहाते, जगृहिरे। जगृहिषे, जगृहाथे, जगृहिढ्वे–जगृहिध्वे। जगृहे, जगृहिवहे, जगृहिमहे।

(२५६२) **ग्रहोऽलिटि दीर्घः**। 'ग्रह' इति दिग्योगे पञ्चमी। 'आर्द्धधातुकस्येट्' इत्यतः इडित्यनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते। 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत एकाच इति च, तदाह—**एकाच इत्यादि**। एकाचः किम्? यङ्लुकि मा भूत्।

अथ तिङन्ते चुरादिप्रकरणम्

१५३४ चुर स्तेये। (२५६३) सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ३ । १ । २५ ॥ एभ्यो णिच् स्यात्। चूर्णान्तेभ्यः 'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे—' (ग सू २०३) इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे। 'पुगन्त—' (सू २१९८) इति

जाग्रहिता। विहितस्येति किम्? ग्राहितम्। णिलोपे कृते ग्रहधातोः परत्वेऽपि विहितत्वाभावादिटो न दीर्घः। न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् न ग्रहधातोः पर इडिति वाच्यम्, दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्। अलिटि इत्यस्य फलमाह—**लिटि तु जग्रहिथेति। गृह्यादिति।** आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वात्सम्प्रसारणमिति भावः। लिङस्तङ्याह-**ग्रहीषीष्टेति।** 'ग्रहोऽलिटी'ति दीर्घः। 'न लिङि' इति इटो दीर्घनिषेधस्तु न, तत्र 'वॄत' इत्यनुवृत्तेः। **अग्रहीष्टामिति।** 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः। अग्रहीषुः। अग्रहीरित्यादि। लुङस्तङ्याह—**अग्रहीष्टेति।** 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः। **अग्रहीषतेति।** अग्रहीष्ठाः इत्यादि सुगमम्।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्नाविकरणनिरूपणं समाप्तम्।

—:०:—

अथ स्वार्थिकणिजन्ताः चुरादिधातवो निरूप्यन्ते। **चुर स्तेये इति।** रेफादकार उच्चारणार्थः, न त्वित्संज्ञकः, प्रयोजनाऽभावात्, 'णिचश्च' इति पदव्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वाच्च। एवमग्रेऽपि।

(२५६३) सत्याप। सत्याप, पाश, रूप, वाणी, तूल, श्लोक, सेना, लोमन्, त्वच् वर्मन्, वर्ण, चूर्ण, चुरादि एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी। तदाह—**एभ्यो णिच् स्यादिति।** कस्मिन्नर्थे इत्याकाङ्क्षायामाह—**चूर्णान्तेभ्य इति।** सत्यादिभ्यो चूर्णान्तेभ्यो द्वादशभ्यः करोत्याचष्टे इत्याद्यर्थे 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलम्' इति वक्ष्यमाणेन सिद्धमेवार्थनिर्देशनमित्यर्थः। ननु तेनैव सिद्धत्वादिह चूर्णान्तानुक्रमणं व्यर्थमित्यत आह—**तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थमिति।** नच तेभ्यः स्वार्थे एव णिज्विधिरस्त्विति वाच्यम्, 'सत्यस्य तु कृन्यापुक् निपात्यते। सत्यं करोति 'सत्यापयति' इत्यादि भाष्यविरोधादिति भावः। नामधातुप्रकरणे सत्यादिचूर्णान्तानामुदाहरणानि मूल एव स्फुटीभविष्यन्ति। **चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे इति।** अर्थान्तरस्याऽनिर्देशादिति भावः। अत्र 'धातोरेकाचः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते। चुरादिभ्यो धातुभ्यो णिजिति फलितम्। ततश्च णिच आर्द्धधातुकत्वं सिध्यति। अन्यथा धातोरिति विहितत्वाभा-

गुणः । 'सनाद्यन्ताः—' (सू २३०४) इति धातुत्वम् । तिप्शबादि गुणायादेशौ । चोरयति ।' (२५६४) णिचश्च १ । ३ । ७४ ॥ णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयति–चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । 'णिश्रि–' (सू २३११) इति चङ् । 'णौ चङि–' (सू २३१८) इति ह्रस्वः । द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) । 'दीर्घो लघोः' (सू २३१४) इत्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत्-अचूचुरत । १५३५ चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्त इति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यत इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकसामान्यापेक्षमित्येके । 'अत एकहल्–'

वादार्धधातुकत्वं न स्यादिति बोध्यम् । तदाह—**पुगन्तेति गुण इति** । णिचि कृते चुर इ इति स्थिते णिच आर्द्धधातुकत्वात्तस्मिन् चकारदुकारस्य 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुण इत्यर्थः ।

(२४६४) णिचश्च । 'अनुदात्तङितः' इत्यत आत्मनेपदमिति 'स्वरितञितः' इत्यतः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति चानुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया । णिजन्तादिति लभ्यते । तदाह—**णिजन्तादित्यादिना । चोरयतीति** । चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । चोरयतु । चोरयताम् । अचोरयत् । अचोरयत । चोरयेत् । चोरयेत । आशीर्लिङि परस्मैपदे आह—**चोर्यादिति** । 'णेरनिटि' इति णिलोप इति भावः । आशीर्लिङि आत्मनेपदे आह—**चोरयिषीष्टेति** । लुङ्याह—**णिश्रीत्यादि । दीर्घो लघोरिति** । 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावविषयत्वादिति भावः । **चिति स्मृत्याम् । चिन्तयतीति** । इदित्त्वान्नुमि णिजन्तात्तिङ उत्पत्तिरिति भावः । ननु इदित्करणं मास्तु प्रक्रियालाघवात् 'चिन्त स्मृत्याम्' इत्येवोच्यताम् । न च नलोपनिवृत्यर्थमिदित्त्वमिति वाच्यम् । 'चिन्तयति, चिन्तयांचकार' इत्यादौ णिचः क्ङित्त्वाऽभावादेव नलोपस्याऽप्रसक्तेः । न च णिजभावे आशीर्लिङि चिन्त्यादिति कर्मलकारे यकि चिन्त्यते इत्यत्र च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति शङ्क्यम् । चुरादिणिचो नित्यत्वेन णिचं विना केवलात् चिन्त्यात्, चिन्त्यते इति प्रयोगस्य शशशृङ्गायमाणत्वादित्यत आह—**चिन्तेत्यादि । तेनेति** । पाक्षिकत्वेनेत्यर्थः । तथा च कदाचित् चिन्त्यात्, चिन्त्यते इति प्रयोगस्य सत्त्वात् तत्र नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्करणमिति भावः । ननु तथापि यत्र नलोपप्रसक्तिस्तत्रैव चिन्त्यात्, चिन्त्यते इत्यत्र णिज्विकल्पः स्यात् न तु चिन्ततीत्यादौ, शपा व्यवधानेन तत्र नलोपस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य ज्ञापकमिदं चिन्तधातुसामान्यापेक्षमित्यभिप्रेत्योदाहरति-**चिन्तति । चिन्तेदिति** ।

(सू २२६०) इत्यत्र वृत्तिकृता जगाण, जगणतुः इत्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे । अतएव 'आ धृषाद्वा' (ग सू २०२) इत्यस्य न वैयर्थ्यम् । १५३६ यत्रि संकोचे । यन्त्रयति । अययन्त्रत् । यन्त्र इति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रि-तत्रि-मत्रिषु । १५३७ स्फुडि परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणास्फुण्डति । स्फुटि इति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति । १५३८ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । १५३९ कुद्रि अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । १५४० लड उपसेवायाम् । लाडयति । १५४१ मिदि स्नेहने । मिन्दयति-मिन्दति । १५४२ ओ-लडि उत्क्षेपणे । ओलण्डयति-ओलण्डति । ओकार इदित्येके । लण्डयति-लण्डति । उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति । १५४३ लज अपवारणे । जल इत्येके । १५४४ पीड अवगाहने । पीडयति । (२५६५) भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ७ । ४ । ३ ॥ एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे णौ । अपीपिडत्-अपिपीडत् । १४४५ नट अवस्पन्दने । अव-

---

ज्ञापकमिदं चुरादित्वसामान्यापेक्षमिति मतान्तरमाह - **एतच्चेति** । ज्ञापकस्य चुरादित्वसामान्यापेक्षत्वे वृद्धसम्मतिमाह —**अत एवेति** । ज्ञापकस्य चितिधातुमात्रविषयकत्वे गणधातोः चौरादिकस्य जगणतुरित्युदाहरणानुपपत्तिः स्पष्टैवेति भावः । **विशेषापेक्षमिति** । चितिधातुमात्रविषयमित्यर्थः । इदमेव मतं युक्तमित्याह—**अत एवेति** । सर्वस्यापि चुरादेर्णिज्विकल्पे सति 'आधृषाद्वा' इति कतिपयचुराद्यन्तर्गणपठितानां णिज्विकल्पविधिवैयर्थ्यमिति भावः । **यत्रि सङ्कोचे यन्त्रयतीति** । अकारस्य उपधात्वाऽभावान्न वृद्धिः । **अययन्त्रदिति** । अकारस्य गुरुत्वादलघुत्वाल्लघुपरकत्वाऽभावात् सन्वद्भावाऽभावात् इत्त्वदीर्घौ न । एवमग्रेऽपि संयोगान्तधातूनां ज्ञेयम् । **पठितुं शक्यमिति** । नलोपाऽभावस्तु इदित्त्वस्य न फलम्, नकारस्य उपधात्वाऽभावादेव नलोपस्याप्रसक्तेरिति भावः । **तच्चिन्त्यमिति** । यन्त्र्यात् इत्यणिजन्ते सत्यपि नकारस्य अनुपधात्वादेव लोपाऽप्रसक्त्या इदित्त्वस्य प्रयोजनाऽभावादिति भावः । एवं 'कुद्रि अनृतभाषणे' 'तत्रि कुटुम्बधारणे' 'मत्रि गुप्तभाषणे' इति चुरादौ पठिष्यमाणेष्वपि इदित्त्वं त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः । **लड उपसेवायाम्** । **लाडयतीति** । णिचि अत उपधावृद्धिः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अलीलडत् । **पीड अवगाहने** ।

(२५६५) **भ्राजभास** । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्यनुवर्तते । तदाह—**एषामिति** । नित्ये उपधाह्रस्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ह्रस्वपक्षे लघुपरकत्वात्सन्वत्त्वादभ्यासदीर्घ इत्यभिप्रेत्य आह—**अपीपिडदिति** । अत्र उत्तरखण्डे ह्रस्वः, पूर्व-

स्पन्दनं नाट्यम् । १५४६ श्रथ प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके । १५४७ बध संयमने । बाधयति । बन्ध इति चान्द्रः । १५४८ पॄ पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि सेट्कत्वाय । एवं च पृणातिपिपर्तिभ्यां परिता, परीता इत्यादिसिद्धावपि, परति–परतः इत्यादिसिद्धिः फलम् । १५४९ ऊर्ज बलप्राणनयोः । १५५० पक्ष परिग्रहे । १५५१ वर्ण १५५२ चूर्ण प्रेरणे । वर्ण वर्णने इत्येके । १५५३ प्रथ प्रख्याने । प्राथयति । 'नान्ये

खण्डे तु दीर्घः । ह्रस्वाभावपक्षे तु लघुपरकत्वाऽभावात् सन्वत्त्वविरहान्नाऽभ्यास-दोर्घ इति मत्वा आह—**अपिपोडदिति** । अत्र उत्तरखण्डे दीर्घः, पूर्वखण्डे ह्रस्वः । **नट अवस्पन्दने इति** । अवस्पन्दनं नाट्यम् । नाटयति । अनीनटत् । **श्रथ प्रयत्ने** । श्राथयति । अशिश्रथत् । सन्वत्त्वविधौ अनेकहल्व्यवधानेऽपि लघुपरत्वं न विरुध्यते, 'अत्स्मृदृत्वर' इति इत्त्वापवादस्य अत्त्वस्य विधानाल्लिङ्गात् । अन्यथा 'अपप्रथत्–' इत्यादौ अनेकहल्व्यवधानात् लघुपरत्वाऽभावादेव इत्त्वाऽप्रसक्त्या किं तेन? **पॄ पूरणे** । ननु ह्रस्वान्त एवायं धातुर्निर्दिश्यताम् । तावतैव पारयतीत्यादिसिद्धेः । न च णिजभावपक्षे परिता परिष्यतीत्यत्र इडर्थं दीर्घोच्चारणम्, ऋदन्तत्वे अनिट्कत्व-प्रसङ्गादिति वाच्यम्, चुरादिणिचो नित्यत्वेन ततो णिजभावस्य शशशृङ्गायमाण-त्वादित्यत आह – **दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गमिति** । 'पॄधातो'रिति शेषः । णिचः पाक्षिकत्वे तु परितेत्यादौ इट् कुतो न स्यादित्यत आह--**तद्धि सेट्कत्वायेति** । हि यतः तत् दीर्घोच्चारणं परितेत्यादौ सेट्कत्वार्थम् । ऋदन्तत्वे तु इण्न स्यात्, 'ऊदृदन्तैः' इत्यनिट्कारिकासु ऋदन्तस्य पर्युदासेन ऋदन्तस्याऽनिट्-कत्वावगमादिति भावः । ननु पॄधातोः णिचः पाक्षिकत्वज्ञापकस्य किं फलम्? श्नाविकरणश्नुपठिताभ्यामेव पृधातुभ्यां परितेत्यादिसिद्धेरित्यत आह– **एवं चेति** । उक्तरीत्या पॄधातोः णिचः पाक्षिकत्वे ज्ञापिते सतीत्यर्थः । पारयति । **परतीति** । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वं तु न भवति, पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां बाधादिति भावः । **ऊर्ज बलेति** । 'सन्वल्लघुनि' इति सूत्रं द्वेधा व्याख्यातं प्राक् । तत्र चङि 'न न्द्राः' इति निषेधात् 'जि' इति णिजन्तस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे चङ्परे णौ लघोरभावात् प्रथम-व्याख्याने अभ्यासस्य तथाविधलघुपरकत्वविरहात् सन्वत्त्वविरहान्नाऽभ्यासदीर्घः–और्जिजत् । द्वितीयव्याख्याने तु चङ्परे णौ यदङ्गं ऊर्ज इत्येतत् तदीयस्याभ्यासस्य चङमादाय वा णिचं लुप्तमादाय वा लघुपरकत्वादभ्यासस्य दीर्घः—और्जीजत् । एवमेव एवञ्जातीयकेषु द्रष्टव्यम् । **प्रथ प्रख्याने** । **प्रथयतीति** । णिचि उपधावृद्धि-रिति भावः । नन्वस्य घटादिकत्वेन मित्त्वाद्ध्रस्वः स्यादित्यत आह– **नान्ये इति** ।

मितोऽहेतौ' इति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्त्वम् । (२५६६) **अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् ७ । ४ । ९५ ॥** एषामभ्यासस्याकारोऽन्तादेशः स्याच्चङ्परे णौ । इत्त्वापवादः । अपप्रथत् । १५५४ पृथ प्रक्षेपे । पर्थयति । (२५६७) **उर्ऋत् ७ । ४ । ७ ॥** उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत्–अपपर्थत् । पथ इत्येके । पाथयति । १५५५ षम्ब सम्बन्धने । सम्बयति । अससम्बत् । १५५६ शम्ब च । अशशम्बत् । साम्ब इत्येके । १५५७ भक्ष अदने १५५८ कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः । पूरणे इत्येके । कुट्टयति । १५५९ पुट्ट १५६० चुट्ट अल्पीभावे । १५६१ अट्ट १५६२ पुट्ट अनादरे ।

ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्तचुरादिषु मित्त्वनिषेधादिति भावः । घटादिकस्य तु मित्त्वाद्धेतुमण्णिचि 'प्रथयती'त्येव भवति । न च चौरादिकस्यैव मित्त्वार्थं घटादावनुवादः किं न स्यादिति वाच्यम्, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधादित्यलम् ।

(२५६६) **अत्स्मृ । अभ्यासस्येति ।** 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **चङ्परे णाविति ।** 'सन्वल्लघुनि' इत्यतः चङ्परे इत्यनुवर्तते । चङ्परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थस्त्वर्थाण्णिरेवेति भावः । **इत्त्वेति ।** 'सन्यतः' इति इत्त्वस्यापवाद इत्यर्थः । **अपप्रथदिति ।** अत्र अत्त्वविधानादेव सन्वत्त्वविधौ अनेकहल्व्यवधानेऽपि लघुपरकत्वमिति विज्ञायते । अन्यथा येन नाव्यवधानन्यायात् एकहल्व्यवधानस्यैवाश्रयात् अत्र सन्वत्त्वविरहादेव इत्त्वाऽप्रवृत्त्या किं तेन ? संयोगे परे गुरुत्वान्नाभ्यासदीर्घः । **पृथ प्रक्षेपे ।** ऋदुपधः । **पर्थयतीति ।** णिचि लघूपधगुणः । रपरत्वम् ।

(२५६७) **उर्ऋत् ।** 'ऋ' इत्यस्य 'उ'रितिषष्ठ्यन्तं रूपम् । 'णौ चङ्युपधायाः' इत्यनुवर्तते । 'जिघ्रतेर्वा' इत्यतो वेति । तदाह—**उपधाया इति ।** ननु ऋकारस्य ऋकारविधिर्व्यर्थ इत्यत आह—**इररारामपवाद इति । 'कृत संशब्दने' ।** 'अचीकृतत्' इत्यादौ 'उपधायाश्च' इति इत्त्वे रपरत्वे इर् प्राप्तः, 'अमीमृज'दित्यत्र तु 'मृजेर्वृद्धिः' इत्यार् प्राप्तः । प्रकृतपृथधातौ तु चङि णिलोपे प्रत्ययलक्षणेन णिचमाश्रित्य लघूपधगुणे रपरत्वे अर् प्राप्तः, तेषामपवाद इत्यर्थः । **अपीपृथदिति ।** णिचमाश्रित्य प्राप्तं गुणं बाधित्वा ऋकारे, द्वित्वे, उरदत्वे, हलादिशेषे, सन्वत्त्वादित्त्वे, दीर्घे रूपमिति भावः । **अपपर्थदिति ।** ऋत्वाऽभावपक्षे 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधात् गुणात्प्राक् द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे ऋकारस्य णिचमाश्रित्य गुणे रपरत्वे अपपर्थदित्यत्र लघुपरकत्त्वाऽभावेन सन्वत्त्वविरहादित्त्वदीर्घौ नेति भावः । **अट्ट पुट्ट अनादरे । अयं दोपध इति ।** अट्टधातुरित्यर्थः । दकारान्य

अट्टयति। अयं दोपधः। ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् 'न न्द्राः—' (सू २४४६) इति निषेधः। आट्टिटत्। १५६३ लुण्ठ स्तेये। लुण्ठयति। लुण्ठति इति 'लुठि स्तेये' इति भौवादिकस्य। १५६४ शठ १५६५ श्वठ असंस्कारगत्योः। श्वठि इत्येके। १५६६ तुजि १५६७ पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु। तुञ्जयति। पिञ्जयति। इदित्करणात् तुञ्जति। पिञ्जति। तुज पिज इति केचित्। लजि लुजि इत्येके। १५६८ पिस गतौ। पेसयति। पेसति इति तु शपि गतम्। १५६९ षान्त्व सामप्रयोगे। १५७० श्वल्क १५७१ वल्क परिभाषणे। १५७२ ष्णिह स्नेहने। स्फिट इत्येके। १५७३ स्मिट अनादरे। अषोपदेशत्वान्न षः। असिस्मिटत्। ष्मिङ् अनादरे इत्येके। ङित्त्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वाण्णिजन्तात्तङ्। स्माययते। १५७४ श्लिष श्लेषणे। १५७५ पथि गतौ। पन्थयति–पन्थति। १५७६ पिच्छ कुट्टने। १५७७ छदि संवरणे। छन्दयति–छन्दति। १५७८ श्रण दाने। प्रायेणायं विपूर्वः। विश्राणयति। १५७९ तड आघाते। ताडयति। १५८० खड १५८१ खडि १५८२ कडि भेदने। खाडयति। खण्डयति। कण्डयति। १५८३ कुडि रक्षणे। १५८४ गुडि वेष्टने। रक्षणे इत्येके। कुठि इत्यन्ये। अवकुण्ठयति–अवकुण्ठति। गुठि इत्यपरे। १५८५ खुडि खण्डने। १५८६ वटि विभाजने। वडि इत्येके। १५८७ मडि भूषायां हर्षे च। १५८८ भडि कल्याणे। १५८९ छर्द वमने। १५९० पुस्त १५९१ बुस्त आदरानादरयोः। १५९२ चुद संचोदने। १५९३ नक्क १५९४ धक्क नाशने। णोपदेशलक्षणे पर्युदस्तोऽयम्। प्रनक्कयति। १५९५ चक्क १५९६ चुक्क व्यथने। १५९७ क्षल शौचकर्मणि। १५९८ तल प्रतिष्ठा-

---

ष्टुत्वचर्त्वाभ्यां निर्देश इति भावः। दोपधत्वस्य प्रयोजनमाह—**ष्टुत्वस्येति**। तथा च दकारं विहाय टि इत्यस्य द्वित्वे आद् टिटत् इति स्थिते दस्य ष्टुत्वे चर्त्वे च 'आट्टिटत्' इति रूपमिष्टं सिध्यति। स्वाभाविकटोपधत्वे तु 'न न्द्राः' इति निषेधाऽभावात् टकारद्वयसहितस्य ण्यन्तस्य द्वित्वे हलादिशेषेणाऽभ्यासे प्रथमटकारस्य अनिवृत्तौ आटिट्टदिति अनिष्टं रूपं स्यादिति भावः। **ष्मिङ् अनादरे**। ननु 'णिचश्च'-त्यात्मनेपदसिद्धेः किमर्थं ङित्करणमित्यत आह—**णिजन्तात्तङिति**। तङेवेत्यर्थः। अकर्त्रभिप्रायेऽपि फले णिजन्तादात्मनेपदार्थं ङित्करणमिति यावत्। ननु कृतेऽपि ङित्करणे णिजन्तस्य ङित्त्वाभावात् कथमुक्तप्रयोजनलाभ इत्यत आह—**ङित्त्वस्य अवयवे चरितार्थत्वादिति**। ण्यन्तावयवे ष्मिङ्धातौ ङित्त्वं व्यर्थम्, तस्य णिचं विना प्रयोगाऽभावात्। ततश्चाऽवयवे श्रुतं ङित्त्वं ण्यन्तादेव कार्यं साधयतीत्यर्थः। **स्माययते इति**। णिचि वृद्धौ आयादेशे स्मायि इति ण्यन्ताल्लटस्तिपि शपि गुणा-

याम्। १५९९ तुल उन्माने। तोलयति। अतूतुलत्। कथं तुलयति तुलना इत्यादि। 'अतुलोपमाभ्यां' (सू० ६३०) इति निपातनादादन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच्। १६०० दुल उत्क्षेपे। १६०१ पुल महत्त्वे। १६०२ चुल समुच्छ्राये। १६०३ मूल रोहणे। १६०४ कल १६०५ विल क्षेपे। १६०६ बिल भेदने। १६०७ तिल स्नेहने। १६०८ चल भृतौ। १६०९ पाल रक्षणे। १६१० लूष हिंसायाम्। १६११ शुल्क माने १६१२ शूर्प च। १६१३ चुट छेदने। १६१४ मुट संचूर्णने। १६१५ पडि १६१६ पसि नाशने। पण्डयति–पण्डति। पंसयति–पंसति। १६१७ व्रज १६१८ मार्गसंस्कारगत्योः। १६१९ शुल्ल अतिस्पर्शने। १६२० चपि गत्याम्। चम्पयति–चम्पति। १६२१ क्षपि क्षान्त्याम्। क्षम्पयति–क्षम्पति। १६२२ छजि कृच्छ्रजीवने। १६२३ श्वर्त गत्याम्। १६२४ श्वभ्र च। १६२५ ज्ञप मिच्च। अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते।

(२५६८) **मितां ह्रस्वः** ६।४।९२॥ मितामुपधाया ह्रस्वः स्याण्णौ परे। ज्ञपयति। १६२६ यम च परिवेषणे। चान्मित्। परिवेषणमिह वेष्टनम्।

ऽयादेशाविति भावः। असिष्मयत। **तुल उन्माने। कथमिति।** लघूपधगुणप्रसङ्गादिति भावः। **तुलनेति।** 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति भावः, समाधत्ते—**अतुलोपमाभ्यामिति। आदन्तस्येति।** तुलधातोर्ण्यन्तात्पचाद्यचि निपातनात् गुणाभावे स्त्रीत्वे तुलाशब्दः आदन्तः। ततः 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि इष्ठवत्त्वात् टिलोपे तुलि इति ण्यन्ताल्लटस्तिपि युचि च 'तुलयती'ति 'तुलने'ति च रूपम्। आकारलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वान्न गुण इति भावः। व्रज **मार्गेति।** व्राजयति। मार्गयति। यद्वा मार्गेति न धात्वन्तरम्। व्रजधातुर्मार्गसंस्कारे गतौ चेत्यर्थः। **ज्ञप मिच्चेति।** ज्ञपधातुर्णिचं लभते, मित्संज्ञश्चेत्यर्थः। मित्त्वकार्यभागिति वा। धातुपाठे अर्थनिर्देशाऽभावादाह—**अयमिति।** 'प्रच्छ ज्ञीप्सायां'मित्यत्र ज्ञाने 'श्लाघहनुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः' इत्यत्र ज्ञापने च प्रयोगदर्शनादिति भावः।

(२५६८) **मितां ह्रस्वः।** 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यतः उपधाया इति 'दोषो णौ' इत्यतः णाविति चानुवर्तते। तदाह—**मितामुपधाया इत्यादिना। ज्ञपयतीति।** णिचि उपधावृद्धौ ह्रस्व इति भावः। **यम च परिवेषणे। चान्मिदिति।** इति अनुकृष्यते इति शेषः। 'यमधातुः परिवेषणे णिचं लभते, मित्कार्यभाक् चेत्यर्थः। मित्संज्ञक इति वा। **परिवेषणमिह वेष्टनमिति।** 'परिवेषस्तु परिधिः' इति कोशादिति भावः।

न तु भोजना,[१] नापि वेष्टना। यमयति चन्द्रम्। परिवेष्टत इत्यर्थः। १६२७ चह परिकल्पने। चहयति। अचीचहत्। कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न। अचचहत्। चप इत्येके। चपयति। १६२८ रह त्यागे इत्येके। अरीरहत्। कथादेस्तु अररहत्। १६२९ बल प्राणने। बलयति।

न तु भोजनमिति। भुजेर्हेतुमण्ण्यन्तात् स्त्रियामित्यधिकारे 'ण्यासश्रन्थो युच्'। क्लीबत्वं लोकात्। 'भोजने'त्येव क्वचित्पाठः। भोक्तुः पात्रे भोज्यद्रव्योपकल्पनमिह न परिवेषणमित्यर्थः। भोजनायां यमेर्हेतुमण्ण्यन्तस्य अमन्तत्वादेव मित्त्वसिद्धेरिति भावः। **परिवेष्टत इत्यर्थ इति।** अनेन इह परिविषेरण्यन्ताल्ल्युटि परिवेषणशब्द इति सूचितम्। न च वेष्टनेऽप्यर्थे यमेरमन्तत्वादेव सिद्धे मित्त्वविधिर्व्यर्थ इति वाच्यम्। 'न कम्यमिचमाम्' इति मित्त्वप्रतिषेधप्रकरणस्थे 'यमोऽपरिवेषणे' इति घटाद्यन्तर्गणसूत्रे अपरिवेषणे इति पर्युदासेन भोजनतोऽन्यत्र वेष्टनेऽर्थे मित्त्वनिषेधस्य प्राप्तौ मित्त्वप्रापणार्थत्वात् 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यत्र परिवेषणशब्देन भोजनाया एव विवक्षितत्वेन वेष्टने यमेर्मित्त्वनिषेधस्य प्रसङ्गात्। अत एव 'यमिर्भोजनतोऽन्यत्र न मित्' इति व्याख्यातं मूलकृता। भोजनायां तु 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेधविधौ भोजनायाः पर्युदासादेव तत्र मित्त्वनिषेधाऽभावादमन्तत्वादेव मित्त्वप्राप्तेरिह चुरादौ परिवेषणशब्देन वेष्टनमेव विवक्षितं नतु भोजनेत्यास्तां तावत्। **चह परिकल्पने इति।** इत आरभ्य 'चिञ् चयने' इत्येतत्पर्यन्तं चेत्यनुवर्तते। अतस्तेषां मित्त्वात् णिचि ह्रस्वः। तदाह—**चहयतीति।** नन्वनेनैव सिद्धे अग्रे चुराद्यन्तर्गणे कथादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—**कथादाविति।** 'कथादयः अदन्ता' इति वक्ष्यते। तस्माण्णिचि अल्लोपे चहयतीत्यादौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् वृद्ध्यभावे मित्त्वाद्ध्रस्वे च न विशेषः। तथापि अदन्तात् चङि णौ अल्लोपे अग्लोपितया सन्वत्त्वदीर्घयोरभावे 'अचचह'दिति रूपमस्ति फलमित्यर्थः। **चप इत्येके इति।** 'चह परिकल्पने' इत्यस्य स्थाने 'चप' इत्येके पठन्तीत्यर्थः। 'रह त्यागे' इत्येके इत्यपि तथैव व्याख्येयम्। एवञ्च ज्ञपादिषु पञ्चसु चहधातुः चपधातुः रहधातुर्वा अन्यतमस्तृतीयः, बलधातुश्चतुर्थः, चिञ्धातुः पञ्चमः इति कृत्वा ज्ञपादिपञ्चानां मतत्रयेऽपि पञ्चत्वात् ज्ञपादिपञ्चकत्वस्य न विरोधः। 'रह त्यागे' इत्यस्यापि कथादिपाठफलमाह—**कथादेस्तु अररहदिति।** अदन्तत्वेन अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वत्त्वे इति भावः। **बल प्राणने।** च इत्यनुवृत्त्या मित्त्वस्यानुकर्षणाद्ध्रस्वं मत्वा आह—**बलयतीति।**

(१) उक्तरूपा इत्यर्थः। भुज्यर्थ-यम धातोः हेतुमण्णावमन्तत्वेन मित्त्वसिद्धेः।

१६३० चिञ् चयने। (२५६९) चिस्फुरोर्णौ[1] ६।१।५४॥ आत्त्वं वा स्यात्। (२५७०) अर्तिह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ ७।३।३६॥ एषां पुक् स्याण्णौ। चपयति–चययति। ञित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः। चयते। प्रणिचयति–प्रनिचयति। 'नान्ये मितोऽहेतौ' (ग सू ११८)। अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः। तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्त्वं न। १६३१ घट्ट चलने। १६३२ मुस्त सङ्घाते। १६३३ खट्ट संवरणे। १६३४ षट्ट १६३५ स्फिट्ट १६३६ चुबि हिंसायाम्। १६३७ पुल संघाते। पूर्ण इत्येके। पुण इत्यन्ये। १६३८ पुंस अभिवर्धने। १६३९ टकि बन्धने। टङ्कयति–टङ्कति। १६४० धूस कान्तिकरणे। धूसयति। दन्त्यान्तः। मूर्धन्यान्त

(२५६९) चिस्फुरोर्णौ। 'आदेच उपदेशे' इत्यतः आदिति 'विभाषा लीयतेः' इत्यतः विभाषेति चानुवर्तते इति मत्वा शेषं पूरयति—आत्त्वं वा स्यादिति। चिञो णिचि आत्त्वे चा इ इति स्थिते।

(२५७०) अर्तिह्री। अर्ति ह्री ब्ली री क्नूयी क्ष्मायी आत् एषां द्वन्द्वात् षष्ठी। 'पुक् णौ' इति छेदः। तदाह—एषां पुक स्याण्णौ इति। पुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः कित्त्वादन्तावयवः। चाप् इ इति स्थिते चेत्यनुवर्त्य मित्त्वस्यानुकर्षणेन मित्त्वाद्ध्रस्वे चपि इत्यस्मात्तिबादौ परिनिष्ठितमाह—चपयतीति। आत्त्वाऽभावपक्षे त्वाह—चययतीति। चेर्णिचि वृद्धौ अयादेशे मित्त्वादुपधाह्रस्व इति भावः। ननु चिञ्धातोरिह ञित्करणं व्यर्थम्, ण्यन्तात् 'णिचश्च' इत्येव उभयपदसिद्धेः। चौरादिकस्यास्य नित्यं ण्यन्तत्वेन चयति चयते इति केवलस्याण्यन्तस्य शशशृङ्गायमाणत्वादित्यत आह—ञित्करणसामर्थ्यादिति। एवञ्च णिजभावपक्षे उभयपदार्थमिह ञित्करणसर्थवदिति भावः। 'शेषे विभाषाऽकखादौ' इति णत्वविकल्पं मत्वा आह—प्रणिचयति प्रनिचयति इति। 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति चुरादिगणसूत्रम्। अहेताविति च्छेदः। 'हेतुमति च' इति सूत्रेण विहितो णिच् हेतुशब्देन विवक्षितः। स न भवतीत्यहेतुः स्वार्थे णिच्। तस्मिन्परे इति लभ्यते। किमपेक्षया अन्ये इत्याकाङ्क्षायाम् इतः प्राक् पठितज्ञपादिचिञन्तेभ्य इति लभ्यते तदाह—अहेतौ स्वार्थे णिचीत्यादिना। अहेतावित्यस्य व्याख्यानं स्वार्थे णिचीति। तेनेति। ज्ञपादिचिञन्तव्यतिरिक्तचुरादीनां मित्त्वनिषेधेनेत्यर्थः। शमादीनामिति। 'शम आलोचने' 'अम रोगे' इत्यादीनामग्रे चुरादौ पठिष्यमाणा-

(१) अत्र णिशब्देन चुरादिणिच एव ग्रहणं भवति प्रतिपदोक्तत्वात्। अत एव स्वादेश्चेरन्यस्य स्फुरश्चात्र ग्रहणं न भवति।

इत्येके । तालव्यान्तः इत्यपरे । १६४१ कीट वर्णे । १६४२ चूर्ण संकोचने । १६४३ पूज पूजायाम् । १६४४ अर्क स्तवने । तपने इत्येके । १६४५ शुठ आलस्ये । १६४६ शुठि शोषणे । शुण्ठयति-शुण्ठति । १६४७ जुड प्रेरणे । १६४८ गज १६४९ मार्ज शब्दार्थौ । गाजयति । मार्जयति । १६५० मर्च च । मर्चयति । १६५१ घृ प्रस्रवणे । स्रावणे इत्येके १६५२ पचि विस्तारवचने । पञ्चयति । पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् । १६५३ तिज निशाने । तेजयति । १६५४ कृत संशब्दने । (२५७१) उपधायाश्च ७ । १ । १०१ ॥ धातोरुपधाभूतस्य ऋृत इत्स्यात् । रपरत्वम् । 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः । कीर्तयति । 'उर्ऋत्' (सू २५६७) अचीकृतत्—अचिकीर्तत् । १६५५ वर्ध छेदनपूरणयो । १६५६ कुबि आच्छादने । कुम्बयति । कुभि इत्येके । १६५७ लुबि १६५८ तुबि अदर्शने । अर्दने इत्येके । १६५९ ह्लप व्यक्तायां वाचि । क्लप इत्येके । १६६० चुटि छेदने । १६६१ एल प्रेरणे । एलयति । ऐलिलत् । १६६२ म्रक्ष म्लेच्छने । १६६३ म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि । १६६४ ब्रूस १६६५ बर्ह हिंसायाम् । केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे, गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् इति पठन्ति । १६६६ गुर्द पूर्वनिकेतने । १६६७ जसि रक्षणे । मोक्षणे इति केचित् । जंसयति-जंसति । १६६८ ईड स्तुतौ । १६६९ जसु हिंसायाम् । १६७० पिडि सङ्घाते । १६७१ रुष रोषे । रुट इत्येके । १६७२ डिप क्षेपे । १६७३ ष्टुप समुच्छ्राये । [1]आ कुस्मादात्मनेपदिनः । 'कुस्म नाम्नो वा' इति वक्ष्यते । तमभिव्याप्येत्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् । १६७४ चित्त सञ्चेतने । चेतयते । अचीचितत ।

नामित्यर्थः । **अमन्तत्वेति ।** 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इत्यमन्तत्वनिमित्तकमित्यर्थः । **कृत संशब्दने ।**

(२५७१) **उपधायाश्च ।** 'ऋृत इद्धातोः' इत्यनुवर्तते । तदाह—**धातोरित्यादिना ।** चङि 'उर्ऋत्' इत्युपधाया ऋत्त्वपक्षे आह—**अचीकृतदिति ।** उपधाया ऋत्त्वे कृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे लघुपरतया सन्वत्त्वादित्त्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घ इति भावः । ऋत्त्वाभावपक्षे आह—**अचिकीर्तदिति ।** ऋृत इत्त्वे रपरत्वे 'उपधायां च' इति दीर्घे कीर्त इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे कुत्वमिति भावः । लघुपरकत्वाभावेन सन्वद्भावविषयत्वाऽभावान्नाभ्यासदीर्घः । 'आकुस्मा'-दित्यत्र आङभिविधाविति मत्वा आह—**तमभिव्याप्येति ।** ननु 'णिचश्च' इति सिद्धे आत्मनेपदविधानं व्यर्थमित्यत आह—**अकर्तृगामीति ।** ननु 'दशि दंशने'

---

(१) आत्मनेपदविधायकं गणसूत्रमिदम् ।

१६७५ दशि दंशने । दंशयते । अददंशत । इदित्त्वाण्णिजभावे दंशति । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् । १६७६ दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते-दंसति । दस इत्यप्येके । १६७७ डप १६७८ डिप संघाते । १६७९ तन्त्रि कुटुम्बधारणे । तन्त्रते । चान्द्रास्तु धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति । १६८० मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे । १६८१ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः । १६८२ तर्ज १६८३ भर्त्स तर्जने । १६८४ बस्त १६८५ गन्ध अर्दने । बस्तयते, गन्धयते । १६८६ विष्क हिंसायाम् । हिष्क इत्येके । १६८७ निष्क परिमाणे । १६८८ लल ईप्सायाम् । १६८९ कूण सङ्कोचे । १६९० सूण पूरणे । १६९१ भ्रूण आशाविशंकयोः । १६९२ शठ श्लाघायाम् १६९३ यक्ष पूजायाम् । १६९४ स्यम वितर्के । १६९५ गूर उद्यमने । १६९६ शम १६९७ लक्ष आलोचने । 'नान्ये मितः–' इति मित्त्वनिषेधः । शामयते । १६९८ कुत्स अवक्षेपणे । १६९९ त्रुट छेदने । कुट इत्येके । १७०० गल स्रवणे । १७०१ भल आभण्डने । १७०२ कूट आप्रदाने । अवसादने इत्येके । १७०३ कुट्ट प्रतापने । १७०४ वञ्चु प्रलम्भने । १७०५ वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं, शक्तिबन्धश्च । वर्षयते । १७०६ मद तृप्तियोगे । मादयते । १७०७ दिवु परिकूजने । १७०८ गु विज्ञाने । गावयते । १७०९ विद चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते ।

सत्तायां विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे ।
विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्लुक्श्नम्शेष्विदं क्रमात् ॥

१७१० मान स्तम्भे । मानयते । १७११ यु जुगुप्सायाम् । यावयते । १७१२ कुस्म नाम्नो वा (ग सू १९९) । कुस्म इति धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत । अथवा कुस्म इति प्रातिपदिकम् । ततो धात्वर्थे णिच् ।

णिजभावे दंशति इति कथम् । आकुस्मीयत्वेन णिजभावेऽपि तङो दुर्वारत्वादित्यत आह— **आकुस्मीयमिति** । 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' इति नलोपमाशङ्क्य आह— **नलोपे सञ्जेति** । **स्पश ग्रहणेति** । अपस्पशत । 'अत्स्मृदृत्वर' इति अभ्यासस्य अत्त्वम् । इत्त्वापवादः । **गूर उद्यमने** । 'अयं दीर्घोपधः । गूरयते । तुदादौ तु 'गुरी उद्यमने' इति ह्रस्वोपधः । दिवादौ तु 'धूरी गूरी हिंसागत्योः' इति दीर्घोपध एवेति केचित् । ह्रस्वोपध इत्यन्ये । विदधातोरर्थभेदे विकरणभेदं संगृह्णाति-- **सत्तायां विद्यते इत्यादि श्लोकेन** । **कुस्म नाम्नो वा** । गणसूत्रम् । कुस्मेति पृथक्पदं अविभक्तिकम् । तदाह— **कुस्म इति धातुरिति** । **'कुत्सितस्मयने वर्तते'**

इत्याकुस्मीयाः । १७१३ चर्च अध्ययने । १७१४ बुक्क भषणे । १७१५ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । चाद्भाषणे । प्रतिशब्दति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । अनुपसर्गाच्च । आविष्कारे इत्येव । शब्दयति । १७१६ कण निमीलने । काणयति । 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' (सू २३१४) 'काण्यादीनां वा' (वा ४६१३) इति विकल्प्यते । अचीकणत्–अचकाणत् । ।१७१७ जभि नाशने । जम्भयति–जम्भति । १७१८ षूद क्षरणे । सूदयति । असूषुदत् । १७१९ जसु ताडने । जासयति–जसति । १७२० पश बन्धने । पाशयति । १७२१ अम रोगे । आमयति । 'नान्ये मित–' इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमण्णौ 'न कम्यमिचमाम्' इति निषेधः । आमयति । १७२२ चट १७२३ स्फुट भेदने । विकासे शशपोः स्फुटति–स्फोटते इत्युक्तम् । १७२४ घट सङ्घाते । घाटयति । 'हन्त्यर्थाश्च' (ग सू २००) । नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिचं लभन्ते

इति शेषपूरणं व्याख्यानादिति भावः । **कुस्मयते इति** । आकुस्मीयत्वादकर्तृगेऽपि फले आत्मनेपदम् । 'आकुस्मादात्मनेपदिन' इत्यत्र आङभिविधावित्याश्रयणादिति भावः । **अचुकुस्मतेति** । उकारस्य गुरुतया अभ्यासस्य लघुपरकत्वाऽभावान्न सन्वत्त्वमिति भावः । 'नाम्नो वा' इत्यंशं व्याचष्टे—**अथवेति** । नाम प्रातिपदिकं, तस्माद्वा णिज्भवतीत्यर्थः । तच्च प्रातिपदिकं कुस्मशब्दात्मकमेव गृह्यते प्रत्यासत्त्या । तथा च कुस्मेति धातोः कुस्मेति प्रातिपदिकाद्वा णिजिति फलितम् । तत्र धातोः णिचः स्वार्थिकत्वमभिप्रेत्य प्रातिपदिकात् णिचो विशेषमाह—**तत इति** । तस्मात् प्रातिपदिकादित्यर्थः । **धात्वर्थे इति** । करोतीत्यर्थे आचष्टे इत्यर्थे वेत्यर्थः । न च 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्येव प्रातिपदिकात् णिच् सिद्ध इति वाच्यम्, 'आकुस्मादत्मनेपदिनः' इत्यात्मनेपदनियमार्थत्वात् । **इत्याकुस्मीयाः । शब्द उपसर्गादिति** । उपसर्गात्परः शब्दधातुः आविष्कारे वर्तते इत्यर्थः । **अनुपसर्गाच्चेति** । अनुपसर्गात्परोऽपि शब्दधातुः णिचं लभते इत्यर्थः । 'आविष्कारे' इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थं पृथगुक्तिः । 'शब्द आविष्कारे च'त्येतावत्येवोक्ते अनुपसर्गाद्भाषणेऽपि स्यात् । तदाह—**आविष्कारे इत्येवेति । काण्यादीनामिति** । इदं वार्तिकं 'भ्राजभासभाष' इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । 'काणि राणि श्राणि भाणि हेठि लोपयः षट् काण्यादयः' इति भाष्यम् । **अचीकणदिति** । ह्रस्वत्वपक्षे लघुपरत्वादभ्यासस्य सन्वत्त्वमिति भावः । **शशपोरिति** । शविकरणे, शब्विकरणे चेत्यर्थः । **हन्त्यर्थाश्चेति** । गणसूत्रमिदम् । हन हिंसागत्योरिति हनधातोर्हिंसा गमनं चार्थः । एतदर्थकाः ये धातवः स्वादिषु नवसु गणेषु पठिताः ते सर्वेऽपि चुरादौ पठिताः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । ततश्च

इत्यर्थः । १७२५ दिवु मर्दने । उदित्त्वाद् देवतीत्यपि । १७२६ अर्ज प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्ज्यति । १७२७ घुषिर् विशब्दने । घोषयति । 'घुषिरविशब्दने' (सू ३०६३) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधाल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्त्वादङ् वा । अघुषत्-अघोषीत् । ण्यन्तस्य तु अजूघुषत् । १७२८ आङः क्रन्द सातत्ये । भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थं उक्तः । स एवाङ्पूर्वो णिचं लभते सातत्ये । आक्रन्दयति । 'अन्ये तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसातत्ये' इत्याहुः । आघोषयति । १७२९ लस शिल्पयोगे । १७३० तसि १७३१ भूष अलङ्करणे । अवतंसयति-अवतंसति । भूषयति । १७३२ अर्ह

तेभ्यः स्वार्थे णिजपि पक्षे भवतीति फलितम् । तदाह—**नवगण्यामित्यादि** । **दिवु मर्दने । उदित्त्वादिति** । उदित्करणम् 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पार्थम् । द्यूत्वा—देवित्वा । इडभावे ऊठ् । इटि तु 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधात् गुण इति स्थितिः । अस्य नित्यण्यन्तत्वे सति णिचा व्यवहितत्वेन क्त्वायामिड्विकल्पस्य अप्रसक्तेरुदित्करणं व्यर्थं सत् ज्ञापयति अस्य दिवुधातोः णिज्विकल्पः इतीति भावः । **घुषिर् विशब्दने** । विशब्दनं शब्देन स्वाभिप्रायाविष्करणं प्रतिज्ञानं च । भ्वादौ त्वयं धातुरविशब्दनार्थकः पठितः । **घोषयतीति** । शब्देन स्वाभिप्रायमाविष्करोतीत्यर्थः, प्रतिजानीते इति वा । **लिङ्गादिति** । इण्निषेधप्रकरणे 'घुषिर् अविशब्दने' इति सूत्रम् । अविशब्दनार्थकात् घुषधातोः निष्ठायामिण्न स्यादित्यर्थः । यथा 'घुष्टा रज्जुः' । प्रसारितेत्यर्थः । अविशब्दने इति किम् ? अवघुषितं वाक्यम् । प्रतिज्ञातमित्यर्थः । अत्र विशब्दनार्थकत्वान्नेण्निषेध इति स्थितिः । तत्र विशब्दनार्थकस्य घुषधातोः चौरादिकत्वेन ण्यन्तत्वनियमाणिचा व्यवधानात्ततः परा निष्ठा नास्त्येवेति इण्निषेधे विशब्दनपर्युदासो व्यर्थः सन् चौरादिकस्याऽस्य विशब्दनार्थकस्य घुषेः णिचो विकल्पं गमयति । एवं च 'अवघुषितं वाक्य'मित्यत्र चौरादिकघुषेर्विशब्दनार्थकस्य निष्ठायाम् इण्निषेधो नेति भाष्ये स्पष्टम् । **इरित्त्वादङ् वेति** । 'णिजभावपक्षे' इति शेषः । ननु इरित्त्वादेव णिज्विकल्पे सिद्धे 'घुषिरविशब्दने' इति इण्निषेधसूत्रे 'अविशब्दने' इति पर्युदासस्य णिज्विकल्पज्ञापकत्वाश्रयणक्लेशो भाष्ये व्यर्थ इति चेत्, न—अतएव भाष्यादिरित्त्वाऽभावविज्ञानात् । एवं च 'घुषिर् विशब्दने' इत्यत्र घुषिरित्यस्य इका निर्देशमाश्रित्य प्रथमान्तत्वमेवाश्रयणीयम् । 'इरित्त्वादङ् वे'ति मूलं तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यमेवेत्यास्तां तावत् । **आङः क्रन्द सातत्ये इति** । आङः परः क्रन्दधातुः आह्वानसातत्येऽर्थे णिचं लभते इत्यर्थः । यद्वा 'आङ' इत्यनन्तरं घुषिरित्यनुवर्तते । 'क्रन्दसातत्ये' इत्यर्थनिर्देशः । तदाह—

पूजायाम् । १७३३ ज्ञा नियोगे । आज्ञापयति । १७३४ भज विश्राणने । १७३५ शृधु प्रसहने । अशशर्धत्–अशीशृधत् । १७३६ यत निकारोपस्कारयोः । १७३७ रक १७३८ लग आस्वादने । रघ इत्येके । रग इत्यन्ये १७३९ अञ्चु विशेषणे । अञ्चयति । उदित्त्वमिड्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् । १७४० लिगि चित्रीकरणे । लिङ्गयति–लिङ्गति । १७४१ मुद संसर्गे । मोदयति सक्तून् घृतेन । १७४२ त्रस धारणे । ग्रहणे इत्येके । वारणे इत्यन्ये । १७४३ उध्रस उञ्छे । उकारो धात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये । ध्रासयति । उध्रासयति । १७४४ मुच प्रमोचने मोदने च । १७४५ वस स्नेहच्छेदापहरणेषु । १७४६ चर संशये । १७४७ च्यु सहने । हसने च इत्येके । च्यावयति । च्युस इत्येके । च्योसयति । १७४८ भुवोऽवकल्कने । अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति । १७४९ कृपेश्च । कल्पयति । 'आ स्वदः सकर्मकात्' (ग सू २०१) । स्वदि-मभिव्याप्य सम्भवत्कर्मभ्य एव णिच् । १७५० ग्रस ग्रहणे । ग्रासयति फलम् । १७५१ पुष धारणे । पोषयत्याभरणम् । १७५२ दल विदारणे । दालयति । १७५३ पट १७५४ पुट १७५५ लुट १७५६ तुजि १७५७ मिजि १७५८ पिजि १७५९ लुजि १७६० भजि १७६१ लघि १७६२ त्रसि १७६३ पिसि १७६४ कुसि १७६५ दशि १७६६ कुशि १७६७ घट १७६८ घिटि १७६९ बृहि १७७०

अन्ये त्विति । लस शिल्पयोगे इति । कौशले इत्यर्थः । तसि भूषेति । अत्र तसिः प्रायेण अवपूर्वः । तदाह—अवतंसयतीति । ज्ञा नियोगे इति । आङ्पूर्वः । तदाह—आज्ञापयतीति । आदन्तत्वात् पुक् । अजिज्ञपत् । यत निकारेति । तालव्यान्तःस्थादिः । यत्नो वा प्रेषो वा निकारः । यातयति । अयीयतत् । अञ्चु विशेषणे इति । व्यावर्तने इत्यर्थः । उदित्त्वमिति । 'उदितो वा' इत्यण्यन्तात् क्त्वायामिड्विकल्पार्थमित्यर्थः । ण्यन्तात्तु णिचा व्यवधानात् इड्विकल्पस्य न प्रसक्तिरिति भावः । नन्वस्य नित्यण्यन्तत्वादण्यन्तत्वम् असिद्धमित्यत आह—अत एवेति । च्यु सहने इति । च्यावयति । अचुच्यवत् । भुवोऽवकल्कने इति । अवकल्कनवृत्तेर्भूधातोर्णिच् स्यादित्यर्थः । कृपेश्चेति । अवकल्कनवृत्तेः कृपेः णिच् स्यादित्यर्थः । कल्पयतीति । 'कृपो रो लः' इति लत्वम् । आ स्वदः सकर्मका-दिति । आङभिविधौ । तदाह—स्वदिमभिव्याप्येति । तत्र 'ष्वद आस्वादने' इत्यस्य अकर्मकत्वादाह—सम्भवत्कर्मभ्य इति । इत आरभ्य आस्वदीयाः सकर्मकाः । स्वदिस्त्वकर्मकः । पट पुटेति । एकत्रिंशत् धातवः । आद्यास्त्रयष्टान्ताः ।

बर्ह् १७७१ वल्ह् १७७२ गुप १७७३ धूप १७७४ विच्छ १७७५ चीव १७७६ पुथ १७७७ लोकृ १७७८ लोचृ १७७९ णद १७८० कुप १७८१ तर्क १७८२ वृतु १७८३ वृधु भाषार्थाः। पाटयति। पोटयति। लोटयति। तुञ्जयति–तुञ्जति। एवं परेषाम्। घाटयति। घण्टयति। (२५७२) नाग्लोपिशास्वृदिताम् ७।४।२॥ णिच्यग्लोपिनः शास्तेः ऋदितां चोपधाया ह्रस्वो न स्याचङ्परे णौ। अलुलोकत्। अलुलोचत्। वर्तयति। वर्धयति। उदित्त्वात्, वर्तति। वर्धति। १७८४ रुट १७८५ लजि १७८६ अजि १७८७ दसि १७८८ भृशि १७८९ रुशि १७९० शीक १७९१ रुसि १७९२ नट १७९३ पुटि १७९४ जि १७९५ चि १७९६ रघि १७९७ लघि १७९८ अहि १७९९ रहि १८०० महि च। १८०१ लडि १८०२ तड १८०३ नल च। १८०४ पूरी आप्यायने। ईदित्त्वं निष्ठायामिण्निषेधाय। अत एव णिज्वा। पूरयति–पूरति। १८०५ रुज हिंसायाम्। १८०६ ष्वद आस्वादने। स्वाद इत्येके। असिष्वदत्। दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वात् असिस्वदत्। 'आ धृषाद्वा' (ग० सू २०२)। इत ऊर्ध्वं विभाषितणिचो धृषधातुमभिव्याप्य। १८०७ युज १८०८ पृच संयमने। योज-

---

आद्यद्वितीयौ पवर्गप्रथमादी। चतुर्थाद्या एकादश इदितः। त्रिसिपिसी इदुपधौ। अदुपधावित्येके। षोडशसप्तदशावृदितौ। अलुलोकत्, अलुलोचत् इत्यत्र उपधाह्रस्वे प्राप्ते।

(२५७२) **नाग्लोपि।** णौ 'चङ्युपधायाः' इत्यनुवर्तते। णावित्यावर्तते। एकमग्लोपिन इत्यत्रान्वेति। द्वितीयं तु निषेधे परनिमित्तम्। तदाह---**णिच्यग्लोपिन इत्यादि। अलुलोकदिति।** ऋदित्त्वान्नाग्लोपीति निषेधेन उपधाह्रस्वाभावे सति लघुपरकत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घ इति भावः। **उदित्त्वादिति।** 'वृतु वृधु' इत्युदित्त्वम् 'उदितो वा' इत्यण्यन्तात् क्त्वायामिड्विकल्पार्थम्। ण्यन्तात्तु णिचा व्यवधानात् नेड्विकल्पप्रसक्तिः। अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इति भावः। **पूरी आप्यायने। इण्निषेधायेति।** अण्यन्तात् क्त्वायामिण्निषेधार्थमीदित्त्वम्। ण्यन्तात्तु णिचा व्यवधानादप्रसक्तेः। अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इत्यर्थः। स्वदधातुः षोपदेशः। तदाह—**असिष्वददिति।** आदेशसकारत्वात्षः। अभ्यासेऽकारस्य संयोगपरकत्वेन गुरुत्वान्नाऽभ्यासदीर्घः। **दीर्घस्य त्विति।** दीर्घमध्यस्य त्वित्यर्थः। **अषोपदेशत्वादिति।** ह्रस्वमध्यस्यैव स्वदेः षोपदेशेषु परिगणनादिति भावः। **इत्यास्वदीयाः। आ धृषाद्वेति।** गणसूत्रम्। **विभाषितणिच इति।** विकल्पितणिच्काः प्रत्येतव्या इत्यर्थः। आङभिव्याप्ताविति मत्वा आह —**धृषधातुमभिव्याप्येति।** णिजभाव-

यति–योजति । अयोक्षीत् । पर्चयति–पर्चति । पर्चिता । अपर्चीत् । १८०९ अर्च पूजायाम् । १८१० षह मर्षणे । साहयति । 'स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्' । १८११ ईर क्षेपे । १८१२ ली द्रवीकरणे । लाययति–लयति । लेता । १८१३ वृजी वर्जने । वर्जयति–वर्जति । १८१४ वृञ् आवरणे । वारयति–वरति–वरते । वरिता–वरीता । १८१५ जॄ वयोहानौ । जारयति–जरति । जरिता–जरीता । १८१६ ज्रि च । ज्राययति–ज्रयति । ज्रेता । १८१७ रिच वियोजनसम्पर्चनयोः । रेचयति—रेचति । रेक्ता । १८१८ शिष असर्वोपयोगे । शेषयति–शेषति । शेष्टा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये । १८१९ तप दाहे । तापयति–तपति । तप्ता । १८२० तृप तृप्तौ । 'संदीपने' इत्येके । तर्पयति–तर्पति । तर्पिता । १८२१ छृदी संदीपने । छर्दयति–छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । 'सेऽसिचि—' (सू २५०६) इति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात् । चृप छृप दृप सन्दीपने इत्येके । चर्पयति । छर्पयति । १८२२ दृभी भये । दर्भयति–दर्भति । दर्भिता । १८२३ दृभ संदर्भे । अयं तुदादावीदित् । १८२४ श्रथ मोक्षणे । हिंसायाम् इत्येके । १८२५ मी गतौ । माययति–मयति । मेता । १८२६ ग्रन्थ बन्धने । ग्रन्थयति—ग्रन्थति । १८२७ शीक आमर्षणे । १८२८ चीक च । १८२९ अर्द हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्द-

---

पक्षे आह—**अयौक्षीदिति । अर्च पूजायामिति** । अयमनुदात्तेदिति शाकटायनः । अर्चयते । अर्चते । अस्य भ्वादौ पाठः अनार्षः, अनेनैव सिद्धेः । न च परस्मैपदार्थे भ्वादावचः पाठ इति वाच्यम्, भ्वादौ तस्याप्यात्मनेपदीयंतायाः शाकटायनसम्मतत्वेन माधवोक्तेः । एवमत्रत्यानामाधृषीयाणां भ्वादौ परस्मैपदिषु पाठः प्रामादिक एवेत्याहुः । **ली द्रवीकरणे । लाययतीति** । लीलोरिति नुक् तु न, लासाहचर्यात् हेतुमण्णावेवाऽस्य प्रवृत्तेः । **लेतेति** । 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्वं तु न, तत्र श्नाश्यन्विकरणयोरेव यका निर्देश इति भाष्यात् । **वृञ् आवरणे । वरिता-वरीतेति** । 'वृतो वा' इति दीर्घः । आशीर्लिङ् व्रियात् । आत्मनेपदे तु 'लिङ्सिचोः' इति वेट् । वृषीष्ट–वरिषीष्ट । इडभावपक्षे 'उश्चे'ति कित्वान्न गुणः । 'न लिङि' इति इटो न दीर्घः–अवृत । **ज्रि चेति** । ह्रस्वान्तोऽयम् । **रिच वियोजने इति** । अनिडयम् । ततश्च णिजभावपक्षे नेट् । तदाह—**रेक्तेति । शिष असर्वेति** । अयमप्यनिट्, तदाह— **शेष्टेति । अशिक्षदिति** । 'शल इगुपधा'दिति क्सः । **अयं विपूर्वोऽतिशये इति** । वर्तते इति शेषः । अयमस्माद्विशिष्ट इत्यत्र अधिक इति गम्यते । **तृप तृप्ताविति** । अनिट्सु श्यना निर्देशादयं सेट् । तदाह—**तर्पितेति । छृद**

यति–अर्दति–अर्दते। १८३० हिसि हिंसायाम्। हिंसयति–हिंसति। हिनस्ति इति श्नमि गतम्। १८३१ अर्ह पूजायाम्। १८३२ आङः षद पद्यर्थे। आसादयति। आसीदति। 'पाघ्रा—' (सू २३६०) इति सीदादेशः। आसत्ता। आसात्सीत्। १८३३ शुन्ध शौचकर्मणि। शुन्धिता। अशुन्धीत्, अशुन्धिष्टाम्। १८३४ छद अपवारणे। स्वरितेत्। १८३५ जुष परितर्कणे। परितर्कणमूहो हिंसा वा। परितर्पणे इत्यन्ये। परितर्पणं परितृप्तिक्रिया। जोषयति–जोषति। प्रीतिसेवनयोर्जुषत इति तुदादौ। १८३६ धूञ् कम्पने। णावित्यधिकृत्य 'धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः' (वा ४५१९)। धूनयति–धवति। धवते। केचित्तु 'धूञ्प्रीणोः—' इति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद् धुनातेरेव नुकमाहुः। धावयति। अयं स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च, स्वादौ ह्रस्वश्च। तथा च कविरहस्ये—

'धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम्।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणुन् यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च॥'

१८३७ प्रीञ् तर्पणे। प्रीणयति। 'धूञ्प्रीणोः—' इति हरदत्तोक्तपाठे तु प्राययति–प्रयति–प्रयते। १८३८ श्रन्थ १८३९ ग्रन्थ सन्दर्भे। १८४० आप्लृ लम्भने। आपयति–आपति। आप्ता। आपत्। स्वरितेदयमित्येके। आपते। १८४१ तनु श्रद्धोपकरणयोः। उपसर्गाच्च दैर्घ्ये। तानयति, वितानयति। तनति–वितनति। चन श्रद्धोपहननयोः इत्येके। चानयति–चनति। १८४२ वद सन्देशवचने। वादयति। स्वरितेत्। वदति–वदते। अनुदात्तेदित्येके। ववदतुः। ववदिथ। ववदे। वद्यात्। १८४३ वच परिभाषणे। वाचयति–वचति। वक्ता। अवाक्षीत्। १८४४ मान पूजायाम्। मानयति—मानति। मानिता। विचारणे तु भौवादिकी नित्यसन्नन्तः। स्तम्भे तु मानयते। (इत्याकुस्मीयाः)। मन्यते इति दिवादौ। मनुते इति तनादौ च। १८४५ भू प्राप्तावात्मनेपदी। भावयते–भवते। णिच् सन्नियोगेनैवात्मनेपदमित्येके। भवति। १८४६ गर्ह विनिन्दने। १८४७ मार्ग अन्वेषणे। १८४८ कठि शोके। उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम्। कण्ठते

सन्दीपने इति। ईदित्त्वं निष्ठायामिण्निषेधार्थम्। **धुवति स्फुटितेति**। शविकरणस्य रूपम्। शस्य ङित्त्वाद् गुणाभावे उवङ्। **प्रीञ् तर्पणे**। **प्रीणयतीति**। 'धूञ्प्रीञोः' इति वार्तिकान्नुगिति भावः। **हरदत्तेति**। अनेन भाष्याऽसम्मतत्वं सूचितम्। **उपसर्गाच्चेति**। दैर्घ्ये तु उपसर्गादनुपसर्गाच्च परस्तनुधातुराधृषीयो वेदितव्य इत्यर्थः। श्रद्धोपकरणयोस्त्वनुपसर्गादेवेति भावः। **वच परिभाषणे**। **अवाक्षीदिति**। 'अस्यतिवक्ती'ति लुङ्ङि नित्यमङ् नेति भावः। 'वचिस्वपी'ति

इत्यात्मनेपदी गतः। १८४९ मृजू शौचालङ्कारयोः। मार्जयति-मार्जति। मार्जिता-मार्ष्टा। १८५० मृष तितिक्षायाम्। स्वरितेत्। मर्षयति-मर्षति। मर्षते। मृष्यति-मृष्यते इति दिवादौ। सेचने शपि मर्षति। १८५१ धृष प्रसहने। धर्षयति—धर्षति। इत्याधृषीयाः। अथादन्ताः। १८५२ कथ वाक्यप्रबन्धे। अल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्न वृद्धिः। कथयति। अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ। अचकथत्। १८५३ वर ईप्सायाम्। वरयति। घारयतीति मतम्। १८५४ गण संख्याने। गणयति। (२५७३) ई च गणः ७।४।९७॥ गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परे णौ, चादत्। अजगणत्—अजीगणत्। १८५५ शठ १८५६ श्वठ सम्यगवभाषणे। १८५७ पठ १८५८ वठ ग्रन्थे। १८५९ रह त्यागे। अररहत्। १८६० स्तन १८६१ गदी देवशब्दे। स्तनयति। गदयति। अजगदत्। १८६२ पत गतौ वा। वा णिजन्तः। वा अदन्त इत्येके।

सम्प्रसारणम्—उच्यात्। इत्याधृषीयाः। **अथादन्ता इति।** वक्ष्यन्ते इति शेषः। अन्ते अकारो नेत्संज्ञकः, नाप्युच्चारणार्थ इति भावः। तत्र कथधातोर्णिचि अतो लोपे 'कथि' इत्यस्मात् तिपि शपि गुणे अयादेशे कथयतीति रूपं वक्ष्यति। तत्र णिचमाश्रित्य उपधावृद्धिमाशङ्क्याह —**अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति।** अचः परस्मिन्नित्यनेनेति भावः। अत्रेदमवधेयम्। स्थानिनि सति शास्त्रीयं यत्कार्यं तदेव 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' इत्यत्रातिदिश्यते। यत्तु स्थानिनि सति निमित्तव्याघातान्न भवति तस्याऽभावस्य अशास्त्रीयत्वान्नाऽतिदेशः। अन्यथा 'नायक' इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य ऐकारस्य आयादेशानापत्तेः। ईकारे स्थानिनि सति आयभावस्य दृष्टत्वेन तस्याप्यैकारे अतिदेशप्रसङ्गात्। 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र तु स्थानिनि सति यत् शास्त्रीयं कार्यं प्रसज्यते तस्य तदभावस्य चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेश इति भाष्ये स्पष्टम्। अतोऽत्र थकारादकारे सति प्रसक्तस्य उपधावृद्ध्यभावस्य अशास्त्रीयत्वेऽप्यतिदेश इति सिद्धम्। लुङि चङि 'अचकथत्' इत्यत्र सन्वत्त्वमाशङ्क्याह - **अग्लोपित्वादिति।** सन्वत्त्वविषये जायमानोऽभ्यासदीर्घः सन्वत्त्वं नापेक्षत इति पृथगुक्तिः। एवं वरादौ सर्वत्र ज्ञेयम्। **गण संख्याने।** चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् दीर्घसन्वद्भावयोरभावे 'अजगणत्' इत्येव प्राप्त आह।

(२५७३) **ई च गणः।** 'सन्वल्लघुनि' इत्यतः चङ्परे इति, 'अत्र लोप' इत्यतः अभ्यासस्येति चानुवर्तते। तदाह—**गणेरभ्यासस्येति।** 'अत्स्मृदृत्वर' इति पूर्वसूत्रादद्ग्रहणं चकारादनुकृष्यते। तदाह—**चाददिति। स्तनगदी देवशब्दे इति।** पर्जन्यगर्जने इत्यर्थः। स्तनश्च गदिश्चेति द्वन्द्वः। गदीति इका निर्देशः।

आद्ये पतयति—पतति । पताञ्चकार । अपतीत् । द्वितीये पातयति । अपीपतत् । १८६३ पष अनुपसर्गात् । गतावित्येव । पषयति । १८६४ स्वर आक्षेपे । स्वरयति । १८६५ रच प्रतियत्ने । रचयति । १८६६ कल गतौ सङ्ख्याने च । १८६७ चह परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च । १८६८ मह पूजायाम् । महयति । महति इति शपि गतम् । १८६९ सार १८७० कृप १८७१ श्रथ दौर्बल्ये । सारयति । कृपयति । श्रथयति । १८७२ स्पृह ईप्सायाम् । १८७३ भाम क्रोधे । अबभामत् । १८७४ सूच पैशुन्ये । सूचयति । अषोपदेशत्वान्न षः । असूसुचत् १८७५ खेट भक्षणे । तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये । १८७६ क्षोट क्षेपे । १८७७ गोम उपलेपने । अजुगोमत् । १८७८ कुमार क्रीडायाम् । अचुकुमारत् । १८७९ शील उपधारणे । उपधारणमभ्यासः । १८८० साम सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमत् । १८८१ वेल कालोपदेशे । वेलयति । काल इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति । १८८२ पल्यूल लवनपवनयोः १८८३ वात सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनेषु इत्येके । वातयति ।

गदेत्यकारान्तात् इकि अल्लोपे गदीति निर्देशः । एवञ्च प्राकरणिकमदन्तत्वं न व्याहन्यते । **पत गतौ वेति** । गतावर्थे पतधातुः णिचं वा लभत इत्यर्थः । तदाह—**वा णिजन्त इति** । आधृषीयत्वाऽभावात् विकल्पविधिः । यद्वा वाशब्दस्य अदन्तत्व एवाऽन्वयः । णिच् तु नित्य एव । तदाह—**वा अदन्त इत्येके इति** । प्रथमपक्षे तु अदन्तत्वमेव । तदाह—**आद्ये पतयतीति** । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । **पताञ्चकारेति** । णिजभावेऽप्यदन्तत्वात् 'कास्यनेकाच्' इत्यामिति भावः । चङि—अपपतत् । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वत्त्वे । **द्वितीये पातयतीति** । तकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वादुपधावृद्धिरिति भावः । **अपीपतदिति** । अग्लोपित्वाऽभावाद्दीर्घसन्वत्त्वे इति भावः । **कृपयतीति** । अदन्तस्य त्वस्य धात्वन्तरत्वात् 'कृपो रो लः' इति न भवति । **स्पृह ईप्सायाम्** । आप्तुमिच्छा ईप्सा । **अबभामदिति** । चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्वः । **सूच पैशुन्ये** । **अषोपदेशत्वादिति** । अनेकाच्त्वादिति भावः । **खेट भक्षणे** । **तृतीयान्त इति** । टवर्गतृतीयान्त इत्यर्थः । **साम सान्त्वप्रयोगे** । सान्त्वप्रयोगः अकटुभाषणम् । **अससामदिति** । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्वः । ननु 'साम सान्त्वने' इति कथादेः प्राक् चुरादौ पाठो व्यर्थः, अनेनैव सिद्धेरित्यत आह—**साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमदिति** । पूर्वपठिते सामधातौ मकारादकारस्य उच्चारणार्थतया उपधाह्रस्वः, दीर्घसन्वत्त्वे चेत्यर्थः । यद्यपि 'साम सान्त्वप्रयोगे' इत्येव प्राक् चुरादौ पठितम्, तथापि सान्त्व-

अववातत् । १८८४ गवेष मार्गणे । अजगवेषत् । १८८५ वात उपसेवायाम् । १८८६ निवास आच्छादने । १८८७ भाज पृथक्कर्मणि । १८८८ सभाज प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोः इत्यन्ये । सभाजयति । १८८९ ऊन परिहाणे । ऊनयति । 'ओः पुयण्जि—' (सू० २५७७) इति सूत्रे पययोः इति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं 'णिचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कार्ये' इति । 'यत्र

नस्य सामप्रयोगादनन्यत्वात्तथोक्तिरिति भावः । **गवेष मार्गणे ।** मार्गणम् अन्वेषणम् । चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्वः । तदाह—**अजगवेषदिति । निवास आच्छादने ।** अनिनिवासत् । **ऊन परिहाणे ।** परिहाणं न्यूनीभावः । **ऊनयतीति ।** णावतो लोप इति भावः । ननु लुङि चङि 'ऊन इ अ त्' इति स्थिते णिलोपे 'चङि' इत्यजादेर्द्वितीयस्य नशब्दस्य द्वित्वे, अतो लोपे, अग्लोपित्वेन सन्वत्त्वाभावादभ्यासे इत्त्वदीर्घयोरभावे आटौ वृद्धौ औननदिति रूपं वक्ष्यति । तदनुपपन्नम्, द्वित्वात्प्रागेव परत्वादतो लोपे कृते निशब्दस्य द्वित्वे औनिनदित्येवमभ्यासे इकारश्रवणप्रसङ्गात् । न च द्वित्वे कार्ये अतो लोपस्य 'द्विर्वचनेऽची'ति निषेधः शङ्क्यः, अल्लोपनिमित्तस्य णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् इत्यत आह—**ओः पुयण्जीत्यादि ।** 'ओः पुयण्ज्यपरे' इति सूत्रे 'ओः पययोरपरयो'रित्येव वक्तव्ये 'पु' इति पवर्गस्य 'यणिति' प्रत्याहारस्य 'जकारस्य' च ग्रहणं लिङ्गमित्यन्वयः । कुत्र लिङ्गमित्यत आह—**णिचीत्यादि ।** द्वित्वे कार्ये णिज्निमित्तकः अच आदेशो न स्यादित्यत्र लिङ्गमिति पूर्वेणान्वयः । तथाहि ओः पुयण्ज्यपरे'इति सूत्रम् । 'सनि परे यदङ्गं तदवयवाऽभ्यासोवर्णस्य इकारः स्यात् अवर्णपरकेषु पवर्गयण्जकारेषु परत इति तदर्थः । 'पूङ्'—पिपावयिषति, 'भू'—बिभावयिषति, 'यु'—यियावयिषति, 'रु'—रिरावयिषति, 'लूञ्'—लिलावयिषति, 'जु'—जिजावयिषति इत्युदाहरणानि । अत्र द्वित्वं प्रत्यनिमित्ते णिचि 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधाऽप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद् वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः अभ्यासेष्वाकारस्य ह्रस्वे सति 'सन्यतः' इत्येव इत्त्वसिद्धेः पवर्गयण्प्रत्याहारजकारग्रहणं तु न व्यर्थम् । पिपावयिषति यियावयिषतीत्यत्र उक्तरीत्या 'सन्यतः' इति इत्त्वसिद्धावपि पिपविषते यियविषतीत्यत्र पूङ्धातोर्युधातोश्च अण्यन्तात् सनि अभ्यासे इत्त्वार्थं तदावश्यकत्वात् । तत्र हि 'इको झल्' इति कित्त्वात् 'श्र्युकः किति' इति प्राप्तमिण्निषेधं बाधित्वा 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' इति 'सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्' इति च सूत्राभ्यामिटि कृते इडादेः सनो द्वित्वनिमित्तत्वेन इटोऽपि द्वित्वनिमित्ततया 'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणावादेशयोर्निषेधे सति

द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः।' ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्। तेन अचिकीर्तत् इति सिद्धम्। प्रकृते तु 'न' शब्दस्य द्वित्वम्। तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः। औननत्। मा

'पू' 'यु' इत्यनयोर्द्वित्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्यतः' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या तत्र इत्त्वार्थं 'पययो' रित्यावश्यकम्। वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणं तु 'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न' इत्यनाश्रयणे व्यर्थमेव। तदाश्रयणे तु विभावयिषतीत्यादिषु णिचि लुप्ते सति 'चङि' इति द्वित्वे कार्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य णिचि गुणावादेशयोः प्रतिषेधे सति उवर्णान्तानां द्वित्वे अभ्यासे अकाराऽभावेन 'सन्यतः' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणमर्थवत्। अतः द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति विज्ञायते इत्यर्थः। ननु 'कॄत संशब्दने' अस्मात् णौ 'उपधायाश्च' इति ॠत इत्वे, रपरत्वे, किर्त इत्यस्मात् लुङि, चङि, णिलोपे, द्वित्वे, हलादिशेषे, कस्य चुत्वे, उत्तरखण्डे इकारस्य 'उपधायां च' इति दीर्घे अचिकीर्तदिति रूपमिष्यते। तन्न युज्यते—द्वित्वे कर्तव्ये णावच आदेशस्य निषिद्धतया इत्त्वात्प्रागेव कॄत् इत्यस्य द्वित्वे, उरदत्त्वे, रपरत्वे, हलादिशेषे, कस्य चुत्वे, उत्तरखण्डे ॠत इत्त्वे, रपरत्वे, उपधादीर्घे अचकीर्तदित्यापत्तेरित्यत आह—**यत्र द्विरुक्तावित्यादि**। यत्र धातौ चङि द्विर्वचने कृते अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽच् अवर्णो लभ्यते तत्रैव द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेत्ययं निषेध इत्यन्वयः। यद्यपि धातोरवयवस्य एकाचो द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे द्वितीयस्याऽचोभावादाद्योऽजिति व्यर्थमेव। तथापि स्पष्टार्थं तदित्याहुः। नन्वभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽजवर्णो लभ्यते इत्यत्र किमवर्णः द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां विवक्षितः, उत परिनिष्ठिते रूपे विवक्षितः? नाद्यः, क्षुधातोर्ण्यन्तात् सनि चुक्षावयिषतीत्यत्र 'क्षु'इत्यस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे प्रक्रियादशायामवर्णाऽभावेन वृद्ध्यावादेशयोर्निषेधाऽप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद् वृद्ध्यावादेशयोर्निषेधाऽप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद् वृद्ध्यावादेशयोः क्षाव् इत्यस्य द्वित्वे चिक्षावयिषतीत्यापत्तेः। न द्वितीयः, ऊन इ अ त् इति स्थिते सति 'न' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासोत्तरखण्डे अलोपे सत्यवर्णाऽभावेन णौ अल्लोपस्य निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वादतो लोपे सति 'नि' इत्यस्य द्वित्वे 'औनिनत्' इत्यापत्तेरित्यत आह—**प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वेति**। न त्वमुकत्रैवेत्याग्रह इति भावः। सजातीये पुयण्जाम् अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरत्वनियमादिति भावः। **सिद्धमिति**। प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वा उत्तरखण्डे अवर्णाऽभावादॄत इत्त्वस्य न निषेध इति भावः। एवं च 'चुक्षावयिषति' इत्यत्र 'क्षु' इत्यस्य द्वित्वे प्रक्रियादशायामभ्या-

भवानूननत् । १८९० ध्वन शब्दे । अदध्वनत् । १८९१ कूट परितापे । परिदाहे इत्यन्ये । १८९२ केत १८९३ ग्राम १८९४ कुण १८९५ गुण चामन्त्रणे । चात्कूटोऽपि । कूटयति । संकेतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति । पाठान्तरम्-केत श्रावणे निमन्त्रणे च । केतयति । निकेतयति । कुण गुण चामन्त्रणे । चकारात्केतेति । १८९६ कूण सङ्कोचने इति । १८९७ स्तेन चौर्ये । अतिस्तेनत् । आ गर्वादात्मनेपदिनः । १८९८ पद गतौ । पदयते । अपपदत । १८९९ गृह ग्रहणे । गृहयते । १९०० मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृगयति इति कण्ड्वादिः । १९०१ कुह विस्मापने । १९०२ शूर १९०३ वीर विक्रान्तौ । १९०३ स्थूल परिबृंहणे । स्थूलयते । अतुस्थूलत । १९०५ अर्थ उपयाच्ञायाम् । अर्थयते । आर्तथत । १९०६ सत्र सन्तानक्रियायाम् । अससत्रत । अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः । सिसत्रयिषते । १९०७ गर्व माने । गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याण्णि-

---

सोत्तरखण्डे अवर्णाभावेऽपि परिनिष्ठिते रूपे तत्सत्त्वात् णौ गुणावादेशयोर्भवत्येव द्वित्वे कार्यनिषेधः । औननदित्यत्रापि णौ भवत्येवाऽल्लोपस्य निषेध इत्याह — **प्रकृते त्विति** । औननदित्यत्रेत्यर्थः । **नशब्दस्येति** । अल्लोपात्प्रागेव 'न' शब्दस्य द्वित्वाश्रयणे प्रक्रियादशायामुत्तरखण्डे अवर्णलाभादल्लोपस्य निषेधे सति नशब्दस्यैव द्वित्वं न तु निशब्दस्येति भावः । **तत इति** । न-शब्दस्य द्वित्वाऽनन्तरमुत्तरखण्डे अल्लोप इति भावः । अत्र 'न'शब्दद्वित्वार्थमेव ऊनधातोरदन्तत्वं स्थितम् । फलान्तरं सूत्रयन्नाह — **मा भवान् ऊननदिति** । अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्व इति भावः । **पाठान्तरमिति** । 'केत श्रावणे' इत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः । **चकारात्केतेति** । समुच्चीयते इति शेषः । **संकोचने इतीति** । इतिशब्दः पाठान्तरसमाप्तौ । **स्तेन चौर्ये** । अनेकाच्त्वान्न षोपदेशोऽयमिति मत्वा आह— **अतिस्तेनदिति** । **गृह ग्रहणे** । ऋदुपधोऽयम् । **गृहयते इति** । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुण इति भावः । लुङि अजगृहत । अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वम् । **मृग अन्वेषणे** । **मृगयते इति** । इहाप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः । 'मार्ग अन्वेषणे' इत्याधृषीयस्य तु मार्गयति मार्गति इति च गतम् । **अर्थ उपयाच्ञायाम्** । **अर्थयते इति** । अर्थ इ इति स्थिते अतो लोपः, न तु 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः, वृद्धेर्लोपो बलीयानिति न्यायात् । 'अर्थवेदयोः' इत्यापुक्तु न, तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् । **गर्व माने** । अभिमाने इत्यर्थः । ननु कथादावस्य पाठो व्यर्थः, अदन्तत्वे फलाभावात् । न च सन्वत्त्वनिवृत्तये अग्लोपित्वाय अदन्तत्वमिति शङ्क्यम्, लघुपरकत्वाभावादेव तदप्रसक्तेः । नाऽप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् उपधावृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तत्वमिति शङ्क्यम् । गका-

ण्जिविकल्पः। धातोरन्त उदात्तः, लिटि आम् च फलम्। एवमग्रेऽपि। इत्यागर्वीयाः। १९०८ सूत्र वेष्टने। सूत्रयति। असुसूत्रत्। १९०९ मूत्र प्रस्रवणे। मूत्रयति-मूत्रति। १९१० रूक्ष पारुष्ये। १९११ पार १९१२ तीर कर्मसमाप्तौ। अपपारत्। अतितीरत्। १९१३ पुट संसर्गे। पुटयति। १९१४ धेक दर्शने इत्येके। अदिधेकत्। १९१५ कत्र शैथिल्ये। कत्रयति-कत्रति। कर्त इत्यप्येके। कर्तयति-कर्तति। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' (ग सू २०३)। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच्स्यात्, इष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाव-रभाव-टिलोप-विन्मतुब्लोप-यणादिलोप-प्रस्थस्फाद्यादेश-भसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः। पटुमाचष्टे पटयति। परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः। अपीपटत्। 'णौ चङि—'

रादकारस्यानुपधात्वादेव तदप्रसक्तेरित्यत आह—**अदन्तत्वसामर्थ्याण्णिज्विकल्प इति**। ननु गर्वते इत्यत्र णिजभावेऽप्यदन्तत्वं निष्फलमिति कथं तस्य विकल्पज्ञापकतेत्यत आह—**धातोरन्त उदात्त इति**। तेन 'गर्वते' इत्यत्र वकारादकार उदात्तः फलति। अदन्तत्वाभावे तु गकारादकार उदात्तः स्यादिति भावः। **लिट्यास् चेति**। 'गर्वाञ्चक्रे' इत्यत्र 'कास्यनेकाचः' इत्याम्प्रत्ययोऽप्यदन्तत्वस्य फलमित्यर्थः। अन्यथा अनेकाच्त्वाभावादाम् न स्यादिति भावः। **एवमग्रेऽपीति**। 'मूत्र प्रसवणे' इत्यादावित्यर्थः। **इत्यागर्वीयाः**। **सूत्र वेष्टने**। अनेकाच्त्वादषोपदेशत्वार्थमस्य अदन्तत्वमिति न ततोऽस्य णिज्विकल्पः। **कत्र शैथिल्ये**। **कर्त इत्यपीति**। अदन्तत्वसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्प इति मत्वा आह—**कर्तयति कर्ततीति**। **प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च**। चुरादिगणसूत्रमिदम्। 'इष्ठ'वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः। तेन भुवमाचष्टे भावयतीत्यत्र 'इष्ठस्य यिट् च' इति यिडागमो न भवति। तदाह—**इष्ठे यथेति**। अत्र 'धात्वर्थे' इत्यनेन करणम्, आख्यानं दर्शनं, वचनं, श्रवणमित्यादि गृह्यते। **पुंवद्भावेति**। अतिशयेन पट्वी पटिष्ठेत्यत्र भस्याढे इति पुंवत्त्वम्। 'द्रढिष्ठ' इत्यत्र 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रभावः। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति विनो लुक्। अतिशयेन गोमान् गविष्ठः इत्यत्र मतुपो लुक्। अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठः इत्यादौ 'स्थूलदूरयुव' इत्यादिना यणादिलोपः पूर्वस्य च गुणः। अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः इत्यादौ 'प्रियस्थिरे'त्यादिना प्रस्थाद्यादेशः। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः इत्यत्र भत्वान्न कुत्वम्। एते इष्ठे इव णावपि परतः स्युरित्यर्थः। **पटयतीति**। पटुमाचष्टे इत्याद्यर्थे णिच्। इष्ठवत्त्वात् टेरिति टिलोप इति भावः। ननु उकारस्य टिलोपे सति अग्लोपित्वात् सन्वत्त्वं न स्यादित्यत आह—**परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोप**

(सू २३९४) इत्यत्र भाष्ये तु 'वृद्धेर्लोपो बलीयान्' इति स्थितम् । अपपटत् । 'तत्करोति तदाचष्टे' (ग सू २०४) । पूर्वस्यैव प्रपञ्चः । करोत्याचष्टे इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः । लडर्थस्त्वविवक्षितः । 'तेनातिक्रामति' (ग सू २०५) । अश्वेनातिक्रामति - अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति हस्तयति । 'धातुरूपं च'

इति । 'अचो ञ्णिति' इति उकारस्य वृद्धौ कृतायाम् औकारस्य टेर्लोपः । अकृतायां तु वृद्धौ उकारस्य टेर्लोपः ततश्च 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः' इति न्यायेन टिलोपोऽनित्यः, वृद्धिस्तु टिलोपे कृते सति नैव भवतीति सोऽप्यनित्या । एवं च वृद्धिटिलोपयोरुभयोर्मध्ये परत्वात् उकारस्य वृद्धिः औकारः । तस्याऽऽवादेशात्प्रागेव परत्वात् वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च औकारस्य टेर्लोप इत्यर्थः । एवं च अनग्लोपित्वात् सन्वत्त्वमिति मत्वा आह—**अपीपटदिति** । एतच्च 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । **स्थितमिति** । तथा च वृद्धेः प्रागुकारस्य लोपे अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वमित्यर्थः । भाष्ये उभयथा दर्शनाद्रूपद्वयमपि साध्विति बोध्यम् । शब्देन्दुशेखरे तु 'वृद्धेः लोपो बलीयान्' इति 'णौ चङि' इति सूत्रभाष्यमेव प्रमाणम्, 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति प्रपञ्चितम् । अत्र पुंवद्भावादिकमुदाह्रियते । एनीमाचष्टे एतयति । पुंवद्भावात् ङीब्नकारयोर्निवृत्तिः । दृढमाचष्टे द्रढयति । 'र-ऋत' इति र भावः । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । 'विन्मतो'रिति विनो लुक् । गोमन्तमाचष्टे गवयति । मतुपो लुक् । अङ्गवृत्तपरिभाषया न वृद्धिः । स्थूलमाचष्टे स्थवयति इत्यादिषु यणादिलोपः । प्रियमाचष्टे प्रापयति, स्थिरमाचष्टे स्थापयति इत्यादिषु प्रस्थस्फाद्यादेशाः । अत्र वृद्धिर्भवत्येव, 'द्वयो'रितिनिर्देशेन अङ्गवृत्तपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणात् । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । सुबन्तात् विहितस्य विनो लुकि अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वात् प्राप्तं कुत्वं भत्वान्न भवति । **तत्करोति तदाचष्टे** । इदमपि चुरादिगणसूत्रम् । प्रातिपदिकादित्यनुवर्तते । तत्करोति तदाचष्टे इति चार्थे प्रातिपदिकाण्णिच् स्यादित्यर्थः । आचारक्विबिव प्रातिपदिकादेवेदम् । ननु 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमिस्यत आह—**पूर्वस्यैव प्रपञ्च इति** । ननु करोति आचष्टे इति वर्तमाननिर्देशादकरोदित्याद्यर्थेषु न स्यादित आह—**करोत्याचष्टे इत्यादि** । **लडर्थ इति** । उपलक्षणम् । तेन भूते भविष्यति द्वित्वे बहुत्वे च प्रत्ययो भवत्येव । **तेनातिक्रामति** । इदमपि गणसूत्रम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यस्यैव प्रपञ्चः । वाचा अतिक्रामति वाचयति इत्यत्र कुत्वं तु न शङ्क्यम्, असुबन्तादेव प्रातिपदिकात् प्रत्ययोत्पत्तेः । **धातुरूपं चेति** । इदमपि गणसूत्रम् । णिच्प्रकृतिरिति, प्रतिपद्यते इति

(ग सू २०६)। णिचप्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते। चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तथा च वार्तिकम्—'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्' (वा १७६६) इति। कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति। इह कंसं–हन्–इ इति स्थिते। (२५७४) **हनस्तोऽचिण्णलोः ७। ३। ३२॥** हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णल्वर्जे ञिति णिति। नन्वत्राङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता। ततश्चाड्द्वित्वयोर्दोषः। किं च कुत्वतत्वे न स्याताम्,

---

चाध्याहृत्य व्याचष्टे—**णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते इति**। ननु प्रातिपदिकात् धात्वर्थे णिच् भवति, णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं च प्रतिपद्यते इति प्रतीयमानार्थाश्रयणे भुक्तमाचष्टे भुक्तवतीति न स्यात्। भुक्तशब्दस्य भुजधातुरादेशः स्यादित्यत आह—**चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति**। किमनुक्तं समुच्चीयते इत्यत आह—**तथा च वार्तिकमिति। आख्यानात् कृत इति**। 'हेतुमति च' इति सूत्रे इदं वार्तिकं स्थितम्। आख्यानं वृत्तकथाप्रबन्धः। तद्वाचिनः कृदन्तात् कंसवधादिशब्दात् तदाचष्ट इत्यर्थे णिचि कृते णिचप्रकृत्यवयवभूतस्य कृतः लुक्, तस्यैव कृतः या प्रकृतिः हनादिधातुरूपा, तस्याः प्रत्यापत्तिः—आदेशादिविकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थानं भवतीत्यर्थः। 'प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्यंशस्तु मूल एव व्याख्यास्यते। कंसवधमाचष्टे कंसं घातयतीत्युदाहरणम्। हननं वधः। 'हनश्च वधः' इति भावे हनधातोः अप्प्रत्ययः प्रकृतेः वधादेशश्च। कंसस्य वधः कंसवधः, तदन्वाख्यानपरवाक्यसन्दर्भो विवक्षितः। तमाचष्टे इत्यर्थे णिच्। अप्प्रत्ययस्य कृतो लुक् प्रकृतिभूतस्य हनधातोर्वधादेशस्य च निवृत्तिः। तथा च फलितं दर्शयति—**इह कंसं हन् इ इति स्थिते इति**।

(२५७४) **हनस्तोऽचिण्णलोः**। 'हन' इति षष्ठी। 'त' इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः। तदाह—**हन्तेस्तकार इति**। 'अन्तादेश' इत्यलोऽन्त्यपरिभाषया सिद्धम्। **ञिति णिति चेति**। 'अचो ञ्णिति' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। तथा च हनो नकारस्य तत्त्वे 'हो हन्तेः' इति कुत्वेन हस्य घकारे 'घाती'ति ण्यन्तं फलितम्। ततो लटि 'घातयति' इति रूपं स्थितम्। कृतो लुकि समासनिवृत्तौ सुब्लुकोऽपि निवृत्तौ कंसमिति च स्थितम्। 'आख्यानात् कृतः' इति वार्तिकस्थं 'प्रकृतिवच्च कारक'मित्यंशं शङ्कोत्तरत्वेन योजयिष्यन् शङ्कामवतारयति—**नन्विति। कंसविशिष्टस्येति**। कंसवधशब्दस्यैवेत्यर्थः। तस्मादेव 'णिचो' विधानादिति भावः। ननु कंसवधशब्दस्य अङ्गत्वे का हानिरित्यत आह—**ततश्चेति**। कंसवधशब्दस्याङ्गत्वात् अड्द्वित्वयोर्विषये दोषः स्यात्। कंसशब्दात्पूर्वमडागमः स्यात्। कंस इत्यस्य द्विर्वचनं स्यात्, इष्यते तु कंसमजीघतत् इत्येवं हनधातोरेवोभय-

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्। सत्यम्। प्रकृतिवच्च इति चकारो भिन्नक्रमः, कारकं च। चात्कार्यम्। हेतुमण्णिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमण्णौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः। कंसमजीघतत्। 'कर्तृकरणाद्धात्वर्थे' (ग सू २०७)। कर्तुर्व्यापारार्थ

मित्यर्थः। किं चेति। कंसं घातयतीति कुत्वतत्वे न स्यातामित्यर्थः। कुत इत्यत आह—धातोरिति। धातोर्हन् इत्यादितत्तत्स्वरूपेण ग्रहणे सति तत्प्रत्यये धातोर्विहितप्रत्यये कार्यविज्ञानमिति परिभाषयेत्यर्थः। तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वं न भवतीति 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तथा च प्रकृते कंसं घातयतीत्यत्र 'हो हन्तेः' इति कुत्वं 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्वं च न स्याताम्। अत्र णिचः प्रातिपदिकाद्विहितत्वेन धातोर्विहितत्वाऽभावादित्यर्थः। अत्र प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया कृत्प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वेन कंसस्येति षष्ठी स्यादित्यस्याक्षेपोऽपि बोध्यः, तत्परिहारस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्। तामिमां शङ्कामर्धाङ्गीकारेण परिहरति—सत्यमिति। कंसवधशब्दस्यैवाङ्गत्वमित्याद्यङ्गीक्रियते दोषापादनं तु नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः। प्रकृतिवच्चेति। 'आख्यानात् कृतः' इति वार्तिके प्रकृतिवच्चेति चकारः भिन्नक्रमः। 'प्रकृतिव'दित्यनन्तरपठितः चकारः कारकमित्यस्मादूर्ध्वं निवेशनीय इति भावः। तदेवाभिनीय दर्शयति—कारकं चेति। चकारोऽयमनुक्तसंग्रहार्थ इत्याह—चात्कार्यमिति। 'समुच्चीयते' इति शेषः। तथा च कारकं कार्यं च प्रकृतिवदिति फलितम्। अत्र प्रकृतिशब्देन हेतुमण्णिचः प्रकृतिर्विवक्षिता, व्याख्यानात्। प्रकृताविव प्रकृतिवत्। सप्तम्यन्ताद्वतिः। तदाह—प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमण्णाविति। 'प्रयुज्यमाने सति' इति शेषः। 'कारकम्' इत्यस्य विवरणं द्वितीयान्तमिति। द्वितीयातृतीयादिकारकविभक्त्यन्तमित्यर्थः। हन्ति कंसं कृष्णः, तं प्रेरयतीत्यर्थे कंसं घातयति, कंसमजीघतदित्यादौ हेतुमण्ण्यन्ते प्रयुज्यमाने यद् द्वितीयादिकारकविभक्त्यन्तं यच्च कार्यं कुत्वतत्त्वाऽड्द्वित्वादि तत्सर्वं 'आख्यानात् कृत' इत्यस्योदाहरणे कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति, कंसवधमाचष्ट कंसमजीघतदित्यादावपि भवतीति फलितम्। तत्र कारकमित्यनेन कंसात् षष्ठी निरस्ता, उदाहृतहेतुमण्ण्यन्तस्थले कृद्योगाऽभावेन कर्मणि द्वितीयाया एव सत्वात्। 'कार्य'मित्यनेन तु कुत्वतत्वे कंसस्य अड्द्वित्वनिरासश्चेति बोध्यम्। आख्यानशब्दश्च कथञ्चिद् वृत्तानुवादपरः, न तु भारतादिप्रसिद्धकंसवधादिकथापरः। तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति। 'द्वितीयान्तम्' इत्यत्र द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणम्। तेन पुष्ययोगमाचष्टे पुष्येण योजयतीति सिध्यतीति भाष्ये

यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः। असिना हन्ति असयति। १९१६ वण्क दर्शने। १९१७ चित्र चित्रीकरणे। आलेख्यकरणे इत्यर्थः। कदाचिद्दर्शने। चित्र इत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते। चित्रयति। १९१८ अंस समाघाते। १९१९ वट विभाजने। १९२० लज प्रकाशने। वटि लजि इत्येके। वण्टयति। लञ्जयति। अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये। वण्टापयति। लञ्जापयति। शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह। तन्मते कथापयति गणापयति इत्यादि। १९२१ मिश्र सम्पर्के। ११२२ संग्राम युद्धे। अयमनुदात्तेत्, अकारप्रश्लेषात्। अससङ्ग्रामत। १९२३ स्तोम श्लाघायाम्। अतुस्तोमत्। १९२४

स्पष्टम्। **कर्तृकरणाद्धात्वर्थे**। इदमपि गणसूत्रम्। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यस्यैव प्रपञ्चः। कर्तुः करणं कर्तृकरणं, न तु कर्ता च करणं च इति द्वन्द्वः, व्याख्यानात्। तदाह—**कर्तुर्व्यापारार्थमिति**। अभिमतफलोत्पादनार्थमित्यर्थः। साधकतममिति यावत्। नन्वेवं सति 'करणाद्धात्वर्थे' इत्येव सिद्धे कर्तृग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—**न तु चक्षुरादिमात्रमिति**। कर्तृग्रहणं विहाय करणादित्येवोक्तौ चक्षुरादीन्द्रियमेव सुप्रसिद्धत्वात् करणादिति शब्देन गम्येत। अतः कर्तृग्रहणमित्याहुः। वस्तुतस्तु 'साधकतमं करणम्' इति शास्त्रप्रसिद्धकरणस्य ग्रहणौचित्यात् कर्तृग्रहणं स्पष्टार्थमेव। केचित्तु कर्तृकरणादिति द्वन्द्वमाश्रित्य 'देवदत्तेन वाचयति देवदत्तयति' इति कर्तुरुदाजह्रुः-**कदाचिद्दर्शने इति**। चित्रेत्यनुवर्तते। तदाह—**चित्र इत्ययमिति**। कदाचिद्दर्शने इत्यस्य विवरणम्—अद्भुतदर्शने इति। चित्र चित्रीकरणकदाचिद्दर्शनयोरित्येव सुवचम्। **वटि लजि इत्येके इति**। ननु कथादावनयोः पाठो व्यर्थः। इदितोरनयोः टकारजकारान्तयोरदन्तत्वस्याऽप्रसक्तेः फलाभावाच्चेत्यत आह—**अदन्तेष्विति**। अदन्तेषु पाठबलात् वण्ट लञ्जेति कदाचिददन्तत्वमप्यनयोर्विज्ञायते। अदन्तत्वस्य च फलाभावादतो लोपं बाधित्वा 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धौ 'अर्तिह्री' इति पुगित्यर्थः। फलितमाह—**वण्टापयतीति**। **शाकटायनस्त्विति**। ऋषिविशेषोऽयम्। **संग्राम युद्धे**। गणसूत्रमिदम्। युद्धवाचि संग्रामेति प्रातिपदिकं करोत्यर्थे णिचं लभते इत्यर्थः। ननु 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—**अनुदात्तेदिति**। एतदात्मनेपदार्थमिति भावः। ननु संग्रामशब्दस्य प्रातिपदिकस्य अकारान्तत्वात् कथमनुदात्तेत्वमित्यत आह—**अकारप्रश्लेषादिति**।

छिद्र कर्णभेदने । करणभेदने इत्यन्ये । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यन्ये । १९२५ अन्ध दृष्ट्युपघाते । उपसंहारे इत्यन्ये । आन्दधत् १९२६ दण्ड दण्डनिपातने । १९२७ अङ्क पदे लक्षणे च । आञ्चकत् । १९२८ अङ्ग च । आञ्जगत् । १९२९ सुख १९३० दुःख तत्क्रियायाम् । १९३१ रस आस्वादनस्नेहनयोः । १९३२ व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् । १९३३ रूप रूपक्रियायाम् । रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया । १९३४ छेद द्वैधीकरणे । अचिच्छेदत् । १९३५ छद अपवारणे इत्येके । छदयति । १९३६ लाभ प्रेरणे । १९३७ व्रण गात्रविचूर्णने । १९३८ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः । 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (ग सू २०८) । अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः । तद्यथा १९३९ पर्ण हरितभावे । अपपर्णत् । १९४० विष्क दर्शने । १९४१ क्षिप प्रेरणे । १९४२ वस निवासे । १२४३ तुत्थ आवरणे । एवमान्दोलयति । प्रेङ्खोलयति । विडम्बयति । अवधीरयति इत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका

संग्रामशब्दादनुदात्तानुनासिकं पररूपेण प्रश्लिष्य निर्देशादिति भावः । **अससंग्रामतेति ।** लुङि चङि संग्रामशब्दस्य ण्यन्तस्य अङ्गत्वात् ततः प्रागडिति भावः । एतच्च भृशादिसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः । **सुख दुःख तत्क्रियायाम् ।** सुखानुकूले दुःखानुकूले च व्यापारे इत्यर्थः । सुख–दुःखेति प्रातिपदिकाभ्यां तत्करोतीत्यर्थे णिच् स्यादिति यावत् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव आभ्यां णिजित्याहुः । **बहुलमेतन्निदर्शनम् ।** गणसूत्रमिदम् । एतेषां कथादीनाम् अदन्तानां निदर्शनं पाठ इत्यर्थः । तदाह—**अदन्तेति ।** बहुलग्रहणस्य फलमाह—**बाहुलकादिति । अपपर्णदिति ।** अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वमिति भावः । **क्षिप प्रेरणे ।** क्षिपयति । अग्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः । एवमग्रेऽपि । **वस निवासे ।** वसयति । अदन्तत्वान्नोपधावृद्धिः । आन्दोलयतीत्यादौ अदन्तत्वेन अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः । तदेवं 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इत्यस्य कथाद्यदन्तविषयत्वमुक्त्वा मतान्तरमाह—**अन्ये त्विति ।** भ्वादिः, अदादिः, जुहोत्यादिः, दिवादिः, स्वादिः,

बोध्याः। अपरे तु नवगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः। तेनापठितेभ्योऽपि क्वचित्स्वार्थे णिच्। 'रामो राज्यमकारीकरत्' इति यथेत्याहुः। चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये। सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः। 'णिङङ्गान्निरसने' (ग सू २०९)। अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात्। हस्तौ निरस्यति हस्तयते। पादयते। श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च' (ग सू २१०)। श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वादयो लुप्यन्ते, णिङ् च धात्वर्थे। श्वेताश्वमाचष्टे, तेनातिक्रामति वा श्वेतयते। अश्वतरमाचष्टे अश्वयते। गालोडितं वाचां विमर्शः, तत्करोति, गालोडयते। आह्वरयते। केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति। तन्मते परस्मैपदमपि। 'पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम्' (ग सू

तुदादिः, रुधादिः, तनादिः, क्र्यादिः, चुरादिरिति दशगणी, तद्बहिर्भूता अपि सौत्राः जुप्रभृतयः, लौकिकाः प्रेङ्खोलादयः, वैदिकाः 'तद्रक्षांसि रात्रिभिरसुभ्रन्' इत्यादौ सुभ्रादयश्च संगृहीता भवन्तीत्यर्थः। मतान्तरमाह—**अपरे त्विति**। चुरादिभिन्ना उदाहृताः ये नव गणाः तेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थे णिच् बहुलग्रहणादस्माल्लभ्यत इत्यर्थः। मतान्तरमाह—**चुरादिभ्य एवेति**। वस्तुतस्तु भूवादिसूत्रे 'पाठेन धातुसंज्ञे'ति भाष्यप्रतीकमुपादाय 'स पाठो नोपलक्षणार्थः, किन्तु 'इयत्ताप्रतिपादनार्थ' इति कैयट आह। एवञ्च 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति गणसूत्रमनार्षमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम्। **णिङङ्गान्निरसने इति**। गणसूत्रम्। स्पष्टम्। ङित्वान्नित्यमात्मनेपदम्। **श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च**। इदमपि गणसूत्रम्। **श्वेताश्वादीनामिति**। श्वेताश्व, अश्वतर, गालोडित, आह्वरक एषामित्यर्थः। **अश्वादय इति**। श्वेताऽश्वशब्दे 'अश्व' शब्दः, अश्वतरशब्दे 'तर' शब्दः, गालोडितशब्दे 'इत' शब्दः, आह्वरकशब्दे 'क' शब्दश्च लुप्यन्ते इत्यर्थः। **णिङ् चेति**। चकारलभ्यमिदम्। **धात्वर्थे इति**। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यतस्तदनुवर्तते। 'निरसने' इति निवृत्तमिति भावः। **विमर्श इति**। विवेचनमित्यर्थः। **केचित्त्विति**। 'श्वेताश्वे'त्यादिसूत्रे णिचमेवानुवर्तयन्ति न तु णिङमित्यर्थः। णिच्णिङोः फलभेदं दर्शयति–**तन्मते इति**। **पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धमिति**। धातुपाठं रचयितुर्भीमसेनस्य वाक्यमिदमित्याहुः। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिचि सिद्धे 'पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्' इति न कर्तव्यमित्यर्थः। ननु नित्यात्मनेपदार्थं 'पुच्छभाण्ड'

२११) णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु। मास्तु 'पुच्छभाण्ड—' (सू २६७६) इति णिङ्विधिः। सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः।

इति तिङन्ते चुरादिप्रकरणम्।

—×—

इति णिङ्विधिरावश्यक इत्यत आह—**णिजन्तादेव बहुलवचनादिति**। 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति बहुलग्रहणादित्यर्थः। ननु पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव णिजित्येव सिद्धे सिद्धशब्दो व्यर्थ इत्यत आह—**सिद्धशब्द इति**। धातुपाठात्मकग्रन्थसमाप्तौ सिद्धशब्दप्रयोगो मङ्गलार्थः इत्यर्थः। पस्पशाह्निकभाष्ये हि 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति वार्तिकग्रन्थस्यादिमवार्तिकव्याख्यावसरे 'सिद्धशब्दोपादानं मङ्गलार्थं'मित्युक्तम्। 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते' इति भूवादिसूत्रस्थभाष्याद् ग्रन्थाऽन्तेऽपि मङ्गलस्य कर्त्तव्यतासिद्धिः।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

चुरादिनिरूपणं समाप्तम्।

भ्वाद्यादिचुराद्यन्तर्गतसूत्रसूची

भ्वाद्यादिचुराद्यन्तर्गतवार्तिकसूची

धातुसूची

२३ सं०

* एतच्चिह्नाङ्किताः पाठान्तरेऽपि पठिताः ।

रूपदीपिका

१. **भवामि**—भू-धातोर्वर्तमाने लटि 'भू + लट्' इति स्थिते, ततश्च अकार-टकारयोः इत्संज्ञायां लोपे च 'भू + ल्' इति जाते, उत्तमपुरुषस्यैकवचनविवक्षायां "तिप्तस्झि" इत्यादिना सूत्रेण लकारस्य स्थाने मिप्-प्रत्यये, पकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'भू + मि' इति जाते, तदनन्तरं शपि विकरणे शकार-पकारयोरित्संज्ञायां लोपे सति 'भू + अ + मि' इत्यवस्थायां "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति सूत्रेण गुणे, अवादेशे च 'भव + मि' इति स्थिते, "अतो दीर्घो यञि" इति सूत्रेण 'भव' इति अदन्ताङ्गस्य दीर्घेण आकारे जाते सति '**भवामि**' इति रूपं सिद्ध्यति।

२. **भविता**—भू-धातोरनद्यतनभविष्यति लुटि 'भू + लुट्' इति स्थिते, तत्रापि उकार-टकारयोः इत्संज्ञायां लोपे च 'भू + ल्' इति जाते, प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां लकारस्य स्थाने तिपि, शब्विकरणं बाधित्वा "स्यतासी लृलुटोः" इति सूत्रेण तासि सति 'भू + तास् + ति' इति जाते, तासः आर्धधातुकत्वात् "आर्धधातुकस्येड् वलादेः" इति सूत्रेण तासः पूर्वम् इडागमेन 'भू + इ + तास् + ति' इत्यवस्थायां "लुटः प्रथमस्य डारौरसः" इति सूत्रसहकारेण 'ति'प्रत्ययस्य स्थाने 'डा'-इत्यादेशे जाते सति, 'डा–इत्यादेशे डकारस्येत्संज्ञासामर्थ्यात् भसंज्ञां विनापि 'तास्' इत्यस्य 'आस्'-भागस्य "टेः" इति सूत्रेण लोपे कृते सति "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति सूत्रेण 'भू' इत्यत्र ऊकारस्य स्थाने गुणादेशत्वात् 'भो + इ–त् + आ' इति स्थिते, ततश्च ओकारस्य स्थाने अवादेशेन '**भविता**' इति रूपं सिद्ध्यति।

न च 'भवित् + आ' इत्यवस्थायां डा–भावसम्पन्नस्य आकारस्य स्थानिवत्त्वेन सार्वधातुकतया तस्मिन् परे 'भवित्' इत्यङ्गावयवस्य उपधाभूतस्य इकारस्य "पुगन्तलघूपधस्य च" इति सूत्रेण गुणसन्धिः स्यादिति वाच्यम्—"दीधीवेवीटाम्" इति निषेधात् तदप्राप्तेः।

३. **मा भवान् अतीत्**—सातत्य-गमनार्थकात्–'अत्' धातोः लुङि, तस्य स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिपि, ततः "इतश्च" इति इकारलोपं बाधित्वा पूर्वं च्लि-विकरणे संजाते, पुनः च्लेः स्थाने "च्लेः सिच्" इति सूत्रसहकारेण सिजादेशात् 'अत् + स् + त्' इत्यवस्थायाम् "आर्धधातुकस्येड् वलादेः" इति सूत्रेण सकारात्पूर्वमिडागमे, तदनु "अस्ति सिचोऽपृक्ते" इति सूत्रेण ईडागमानन्तरम् 'अत् +

इ + स् + ई + त्' इत्यवस्थायां 'माङ्'-योगस्य विद्यमानतया "न माङ्योगे" इति सूत्रेण आडागमस्य निषेधकरणात् "इट ईटि" इति सूत्रसहकारेण सिचः सकारस्य लोपेन 'अति+ईत्' इति स्थिते, सवर्णदीर्घकरणेन च 'अतीत्' इति रूपं सिद्धयति।

अत्र च "वदव्रजहलन्तस्याचः" इति सूत्रेण अकारस्य स्थाने प्राप्ता वृद्धिः "नेटि" इति सूत्रेण निषिध्यते।

४. उवोख—गत्यर्थकाद् 'उख्' धातोः परोक्षे लिटि, तिपि, तस्य स्थाने णलि, णकार-लकारयोः इत्संज्ञायां लोपे च 'उख्+अ' इत्यवस्थायां णलः पित्त्वेन कित्वाभावात् प्राप्तस्यापि लघूपधगुणस्य "द्विर्वचनेऽचि" इति निषिद्धतया गुरुमत्त्वाभावात् आमभावे सति पूर्वं द्वित्वे कृते, ततश्च अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषेण पूर्वखकारस्य लोपेन 'उ+उख् + अ' इति स्थिते सति 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति परिभाषया अन्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा द्वितीयस्य उकारस्य स्थाने लघूपधगुणेन 'उ + ओख् + अ' इत्यवस्थायां पूर्वस्य उकारस्य स्थाने प्राप्तं यणं बाधित्वा "अभ्यासस्यासवर्णे" इति सूत्रसहकारेण अवङादेशे 'उवोख' इति रूपं निष्पद्यते।

ननु द्वित्वे कृते लघूपधगुणे कृते सति इजादिगुरुमत्त्वाद् आम् स्यादिति चेन्न—सन्निपातपरिभाषया तस्याप्रवृत्तेः। णलि परे विहितगुणसम्पन्नम् इजादिगुरुमत्त्वम् आश्रित्य आमं गुणः न प्रवर्तयति। आमि सति धातोः णल्परकत्वव्याघाताद् इति भावः।

५. गोपायाञ्चकार—रक्षणार्थकाद् 'गुप्' धातोः स्वार्थे एव "गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः" इति सूत्रेण आय-प्रत्ययेन 'गुप् + आय' इत्यवस्थायां गकारोत्तरवर्त्युकारस्य स्थाने "पुगन्तलघूपधस्य च" इति सूत्रेण गुणविधानात् 'गोपाय'-इति समुदायस्य "सनाद्यन्ता धातवः" इति सूत्रेण धातुसंज्ञायां, परोक्षे लिटि, लिटं निमित्तीकृत्य तस्मात् पर एव "कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि" इति सूत्रबलात् आमि प्रत्यये जाते सति 'गोपाय+आम्+लिट्' इत्यवस्थायाम् "आमः" इति सूत्रेण लिटः लुकि सति "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" इति सूत्रसहकारेण कृञः अनुप्रयोगविधानात् 'गोपाय + आम् + कृ' इति स्थिते सति "अतो लोपः" इति सूत्रेण अकारस्य लोपेन 'गोपायाम्+कृ' इति जाते, ततश्च कृञः लिटि, तस्य स्थाने तिपि, तस्य स्थाने च णलि आदेशे सति 'गोपायां + कृ + अ' इत्यवस्थायां 'कृ' मात्रस्य द्वित्वे, अभ्याससंज्ञायां पूर्वभागस्थस्य ऋकारस्य स्थाने "उरत्" इति सूत्रेण रपर-विशिष्टस्य अकारस्य विधानात् 'गोपायाम् कर्+कृ + अ' इत्यवस्थायां हलादिशेषेण रेफस्य लोपेन अवशिष्टपूर्वभागस्थ-ककारस्य स्थाने "कुहोश्चुः"

इति सूत्रबलात् चुत्वेन चकारे सति 'गोपायाम् + च + कृ + अ' इत्यवस्थायाम् "अचो ञ्णिति" इति सूत्रेण 'कृ' इत्यत्र ऋकारस्य स्थाने वृद्धिविधानात् 'गोपायाम् + चकार' इति जाते सति मकारस्य स्थाने अनुस्वारे परसवर्णे च कृते इष्टरूपम् 'गोपायाञ्चकार' इति सिध्यति ।

६. **अचीकमत**—इच्छार्थकात् 'कम्' धातोः स्वार्थ एव "कमेर्णिङ्" इति सूत्रबलात् णिङि, "अत उपधायाः" इति सूत्रेण अकारस्य स्थाने वृद्धिविधानात् आकारे 'कामि' इति समुदायस्य "सनाद्यन्ता धातवः" इति सूत्रेण धातुसंज्ञायां सत्यां भूतकालविवक्षायां लुङि, एकवचने तङि, ततश्च अडागमेन 'अ—काम् + इ+त' इत्यवस्थायां "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्" इति सूत्रेण इकारात् परश्चङ् प्रत्यत्ये, तत्र चकारङकारयोः इत्संज्ञायां लोपे च 'अकाम् + इ + अ + त' इत्यवस्थायां प्राप्तं यणादेशं बाधित्वा "णेरनिटि' इति सूत्रेण पूर्वं णिलोपे कृते सति 'अ-काम् + अ + त' इति स्थिते, "णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः" इत्यनेन 'काम्'-इत्यत्र स्थितस्य आकारस्य स्थाने ह्रस्व-विधानात् 'अ—कम् + अ + त' इत्यवस्थायां "चङि" इति सूत्रेण 'कम्' इति भागस्य द्वित्वेन 'अ—कम् + कम् + अ + त' इति जाते सति अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषेण च पूर्वमकारस्य निवृत्तौ ककारस्य चुत्वेन चकारे जायमाने सति अभ्यासस्य सन्वद्भावेन "सन्यतः" इति सूत्रेण अभ्यासावयवह्रस्वाकारस्य स्थाने इकारेण 'अ-चि + कम् + अ + त' इति स्थिते सति "दीर्घो लघोः" इति सूत्रसहकारेण चेः इकारस्य स्थाने दीर्घसत्त्वात् **'अचीकमत'** इति रूपं निष्पद्यते ।

७. **घत्स्यति**—भक्षणार्थकात् घस्लृ-(लृदितः)–धातोः भविष्यति लृट्-लकारे, तस्य स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिपि, पकारस्येत्संज्ञायां लोपे च, "स्यतासीलृलुटोः" इति सूत्रेण 'स्य'–प्रत्ययेन 'घस् + स्य + ति' इत्यवस्थायां "सः स्यार्धधातुके" इति सूत्रेण धातुसम्बन्धिनः सकारस्य स्थाने तकारे जाते 'घत्स्यति' इति रूपं सिध्यति ।

धातुरयं न सार्वत्रिकः । यत्र लिङ्गं वचनं वा अस्ति तत्रैवास्य प्रयोगः भवति । यदि अयं सार्वत्रिकः स्यात् तदा लिटि अपि प्रयुज्येत, ततश्च "लिटयन्यतरस्याम्" इति विकल्पेन अदः स्थाने घस्लृ-विधानं व्यर्थं भवेत् ।

८. **कल्प्तासि**—सामर्थ्यार्थात् 'कृप्–(ऊदितः)–धातोः अनद्यतने भविष्यति लुट्-लकारे, मध्यमपुरुषैकवचनविवक्षायां प्राप्तस्य थास्-प्रत्यत्यस्य बाधं कृत्वा "लुटि च क्लृपः" इति सूत्रसहकारेण परस्मैपदविधानात् सिपि तासि च कृते

'क्लृप् + तास् + सि' इत्यवस्थायां तासः आर्धधातुकत्वात् प्राप्तस्य वैकल्पिकेडागमस्य "तासि च क्लृपः" इति सूत्रेण निषेधे जाते सति लघूपधगुणेन 'कर्-प् + तास् + सि' इत्यवस्थायां सलोपे, "कृपो रो लः" इति सूत्रेण रेफस्य स्थाने लकारादेश-विधानात् 'कल्प्तासि' इति रूपं निष्पद्यते।

९. **विव्यथे**—भयार्थकाद् 'व्यथ्' धातोः परोक्षे लिटि, आत्मनेपदत्वात् प्रथम-पुरुषैकवचने, तस्मात् 'त' प्रत्यये कृते, तस्य स्थाने "लिटस्तझयोरेशिरेच्" इति एशि, तत्र शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'व्यथ् + ए' इति स्थिते सति धातोः द्वित्वेन 'व्यथ् + व्यथ् + ए' इत्यवस्थायां यथाप्राप्तं हलादिशेषम् अपवादत्वाद् बाधित्वा "व्यथो लिटि" इति सूत्रसहकारेण अभ्यासघटक-यकारस्य स्थाने सम्प्रसारण-विधानाद् यकारस्य स्थाने इकारे, ततश्च पूर्वरूपे कृते सति 'विथ् + व्यथ् + ए' इत्यत्र अभ्यासावयव-थकारस्य हलादिशेषेण निवृत्तौ 'विव्यथे' इति रूपं सिद्धयति।

अत्र पूर्ववकारस्य स्थाने प्राप्तं सम्प्रसारणं "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इति सूत्रेण निषिध्यते।

१०. **निशामयति**—दर्शनार्थकाद् नि-पूर्वकाद् ओकारेत्संज्ञकात् 'शम्'-धातोः घटाद्यन्तर्गतप्रयुक्तं णिचं निमित्तीकृत्य वर्तमाने लटि, तिपि, शपि च कृते सति 'नि-शम् + इ + अ + ति' इत्यवस्थायाम् उपधावृद्धौ, 'शामि'-इत्यङ्गावयवेकारस्य स्थाने "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति सूत्रेण एकारे गुणे, ततश्च तस्य स्थाने अयादेशे कृते सति 'निशामयति' इति सिध्यति। अत्र यथाप्राप्तं मित्संज्ञाप्रयुक्तं ह्रस्वं न प्रवर्तते, यतः 'शम्'-धातोः दर्शनेऽर्थे "शमो दर्शने" इति गणसूत्रेण मित्संज्ञाया निषेधः क्रियते।

११. **चख्नतुः**—अवदारणार्थकात् उकारेत्संज्ञकात् 'खन्'-धातोः परोक्षे लिटि, द्विवचनविवक्षायां तस्य स्थाने तसि 'खन् + तस्' इत्यवस्थायां "परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः" इति सूत्रेण तसः स्थाने अतुसि, ततश्च धातोर्द्वित्वेन 'खन् + खन् + अतुस्' इति जाते सति "पूर्वोऽभ्यासः" इति सूत्रेण पूर्वभागस्य अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे कृते सति 'ख + खन् + अतुस्' इति स्थित्याम् खका-रस्य स्थाने चुत्वेन छकारे, तस्य स्थाने चर्त्वेन चकारे सति 'च + खन् + अतुस्' इत्यवस्थायां "गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि" इति सूत्रेण खन्-धातोः उपधाया लोपे, रुत्वे विसर्गे च 'चख्नतुः' इति इष्टं रूपं सिध्यति।

१२. **अधासीत्**—पानार्थकात् टकारेत्संज्ञकात् कृतात्वात् 'धा'-धातोः ('धेट्' इत्यस्य स्थानापन्नत्वात्) सामान्यभूते लुङि, प्रथमपुरुषैकवचने तिपि, अडागमे,

च्लौ, तस्य स्थाने सिचि कृते सति 'अ + धा + स् + ति' इत्यवस्थायां "यमरमनमातां सक् च" इति सूत्रेण धातोः सगागमे, सिचः सकारस्य "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इति सूत्रेण इडागमेन 'अ + धा + स् + इ–स् + ति' इत्यवस्थायाम् "अस्ति सिचोऽपृक्ते" इति सूत्रेण तकारात्पूर्वम् ईडागमे कृते सति "इट ईटि" इति सूत्रेण सकारस्य लोपे, ततः सवर्णदीर्घे, तिपः इकारलोपे च कृते सति 'अधासीत्' इति रूपं सिद्धयति ।

१३. सायात्—क्षयार्थकात् 'षै' धातोः (उपदेशावस्थायामेव "धात्वादेः षः सः" इति सूत्रेण सकारे तदनु "आदेच उपदेशेऽशिति" इति सूत्रसहकारेण आकार-विधानानन्तरम्) आशीर्लिङि, कृतात्वात् 'सा'रूपात् एकवचने तिपि, तदनन्तरं यासुडागमकरणेन 'सा + यास् + ति' इत्यवस्थायाम् "इतश्च" इति सूत्रेण इकारलोपे 'सायात्' इति रूपं सिद्धयति ।

ननु "एर्लिङि" इति सूत्रे "घुमास्थागापाजहातिसां हलि" इत्यनुवृत्त्या सायादित्यत्र एत्वं स्यादिति चेन्न–"घुमास्थागापे"त्यत्र "विभाषा घ्राधेट्०" इत्यत्र च श्यन्विकरणस्य दैवादिकस्य 'षो अन्तकर्मणि' इतिधातोरेव ग्रहणात् । अत्र तथाभूते व्याख्याने "विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः" इति सूत्रे 'शा'–'छो'–धात्वोः साहचर्यमेव बीजम् ।

१४. जुगुप्सते—निन्दार्थकाद् 'गुप्' धातोः "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्" इति सूत्रेण निन्दार्थे सनि, अनार्धधातुकत्वाद् इड्गुणयोरभावे "सन्यङोः" इति सूत्रेण धातोर्द्वित्वे, अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे, चुत्वेन पूर्वगकारस्य स्थाने जकारे कृते सति 'जुगुप् + स' इत्यवस्थायां "सनाद्यन्ता धातवः" इति सूत्रेण धातुसंज्ञायां वर्तमाने लटि, तस्य स्थाने 'त' इत्यादेशे, शपि, एत्वे च कृते सति 'जुगुप्स + अ + ते' इति स्थितौ "अतो गुणे" इति सूत्रेण पररूपे 'जुगुप्सते' इति रूपं निष्पद्यते ।

१५. अश्वयीत्—'श्वि' धातोः सामान्यभूते लुङि, एकवचनविवक्षायां तिपि, पकारस्येत्संज्ञायां लोपे, इकारलोपे, अडागमे, च्लौ, तस्य स्थाने अङ्चङोरभावपक्षे सिचि, इडागमे, ईडागमे च कृते सति 'अ–श्वि + इ + स् + ई–त्' इत्यवस्थायाम् "इट ईटि" इति सूत्रेण सकारलोपे, इकारस्य सवर्णदीर्घे कृते सति 'अ–श्वि + ई–त्' इति स्थितयाम् इकारस्य स्थाने सिचि परतः "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इति सूत्रेण प्राप्तायाः वृद्धेः "ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्" इति सूत्रेण निषेधकरणात् "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति सूत्रेण एकारे गुणे, तस्य स्थाने अयादेशे कृते सति 'अश्वयीत्' इति रूपं सिद्धयति ।

१६. जघास—अदादिगण-पठितात् भक्षणार्थकाद् 'अद्' धातोः "परोक्षे लिट्" इति सूत्रेण लिटि, "लिट्यन्यतरस्याम्" इति सूत्रेण अदः स्थाने घसादेशे, ततः लिटः स्थाने तिपि, तस्य स्थाने णलि, धातोर्द्वित्वेन अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे, चुत्वे चर्त्वे च कृते सति 'जघस् + अ' इत्यवस्थायाम् "अत उपधायाः" इति सूत्रेण घकारोत्तरवर्त्यकारस्य स्थाने वृद्धिकरणादाकारे जाते सति 'जघास' इति रूपं निष्पद्यते।

अत्र णलः अकित्त्वात् "गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि" इति सूत्रेण उपधालोपो न भवति।

१७. चख्यौ—स्पष्टभाषणार्थकात् इदितो ङितश्च 'चक्ष्' (चक्षिङ्) धातोः परोक्षे लिटि, आर्धधातुकाधिकारे पठितस्य "चक्षिङः ख्याञ्" इति सूत्रसहकारेण चक्षिङः स्थाने "वा लिटि" इति नियमात् पाक्षिके 'ख्याञ्' इत्यादेशे कृते सति ञित्वात् परस्मैपदेऽपि प्रवर्तनात् एकवचनविवक्षायां तिपि, तस्य स्थाने णलि, धातोर्द्वित्वे कृते सति 'ख्या + ख्या + अ' इत्यवस्थायाम् अभ्याससंज्ञानिमित्तककार्येषु हलादिशेष-ह्रस्व-चुत्व-चर्त्वेषु कृतेषु 'च + ख्या + अ' इति स्थित्याम् "आत औ णलः" इति सूत्रेण अकारस्य स्थाने औकारे कृते सति, सर्वान्ते च वृद्धिकरणात् 'चख्यौ' इति रूपं सिद्धयति। अत्र यदि भाष्योक्तः ख्शादिरादेशः स्वीक्रियते तर्हि न कापि हानिः। यतः तत्रैव "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यधिकारे "ख्शाञः शस्य यो वा वक्तव्यः" इति कथनेन शकारस्य स्थाने यकारादेशविधानाद् इष्टरूपसिद्धौ न कोऽपि व्याघातो भवति।

१८. आत्थ—व्यक्तवागर्थकात् 'ब्रू' धातोः वर्तमाने लटि, मध्यमपुरुषैकवचनविवक्षायां सिपि, शपि, शब्लुकि च कृते सति "ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः" इति सूत्रेण ब्रुवः स्थाने आहादेशे, सिपः स्थाने च थलादेशे कृते सति 'आह् + थ' इत्यवस्थायां हकारस्य स्थाने यथाप्राप्तं ढत्वं बाधित्वा "आहस्थः" इति सूत्रसहकारेण हकारस्य स्थाने थकारे जाते सति 'आथ् + थ' इति स्थित्यां "खरि च" इति सूत्रेण पूर्वथकारस्य स्थाने चर्त्वेन तकारे कृते 'आत्थ' इति रूपं निष्पद्यते।

१९. शाधि—अदादिगणपठितात् 'शास्' धातोः 'लोट्'-लकारस्य मध्यमपुरुषैकवचनविवक्षायां सिपि, तस्य स्थाने "सेर्ह्यपिच्च" इति सूत्रेण 'हौ'-इत्यादेशे, ततः शपः लुकि कृते सति "शा हौ" इति सूत्रेण शासः स्थाने शादेशे जाते सति 'शा + हि' इत्यवस्थायाम् "असिद्धवदत्राभात्" इति सत्रबलात् शाभावस्य

असिद्धत्वात् झलन्तबुद्ध्या "हुझल्भ्यो हेर्धिः" इति सूत्रेण हेः स्थाने 'धि'-इत्यादेश-विधानात् 'शाधि' इति रूपं सिद्ध्यति। यद्यपि अत्र शादेशाभावेऽपि 'शास् + धि' इत्यवस्थायां "धि च" इति सूत्रेण सकारलोपे शाधीति रूपस्य सिद्धिः भवितुं शक्नोति, तथापि तत्र सलोपस्य असिद्धत्वात् "शास इदङ्हलोः" इति सूत्रेण इत्वं स्यात्, तद्वारणाय शाविधानस्य सार्थकत्वं प्रतीयते।

२०. पिपूर्तः—जुहोत्यादिगणपठितात् 'पॄ' धातोः वर्तमाने लटि, द्विवचन-विवक्षायां तस्य स्थाने तसि, ततः शपि, तस्य श्लौ, ततो द्वित्वे च कृते सति 'पॄ-पॄ + तस्' इत्यवस्थायाम् "अर्तिपिपर्त्योश्च" इति सूत्रेण अभ्यासत्वात् पूर्वं स्थितस्य 'पॄ' इत्यस्य इकारान्तादेशेन 'पि + पॄ + तस्' इति स्थिते सति "उदोष्ठ्य-पूर्वस्य" इति सूत्रेण द्वितीयस्य 'पॄ' इत्यस्य ॠकारमात्रस्य स्थाने उकारादेश-विधानात् तस्य रपरत्वेन प्रवृत्तौ 'उर्' इतिरूपे परिवर्तनात् 'पि + पुर् + तस्' इत्यवस्थायां "हलि च" इति सूत्रेण रेफवतः उपधाभूतस्य उकारस्य दीर्घे 'पिपूर् + तस्' इति स्थिते सति सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते 'पिपूर्तः' इति रूपं निष्पद्यते।

२१. नेनेक्ति—शुद्ध्यर्थकात् इरित्संज्ञकात् 'णिजिर्' धातोरुपदेशावस्थाया-मेव "णो नः" इति सूत्रेण णकारस्य स्थाने नकारे कृते सति वर्तमानकाले लटि, तस्य स्थाने तिपि, ततः शपि, तस्य श्लौ, ततो द्वित्वे च कृते सति 'निज् + निज् + ति' इत्यवस्थायां पूर्वसमुदायस्य अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे जाते सति उत्तर-खण्डस्थं तिपम् आश्रित्य लघूपधगुणे, पूर्वखण्डस्य च "णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ" इति सूत्रेण अभ्यासघटकेकारस्य स्थाने गुणविधानाद् एकारे जाते सति जकारस्य स्थाने कुत्वे चर्त्वे च कृते सति 'नेनेक्ति' इति रूपं सिद्ध्यति।

२२. नर्तिष्यति—दिवादिगणपठितात् गात्रविक्षेपार्थकात् 'नृत्' धातोः भविष्यदर्थे लृटि, एकवचनविवक्षायां तिपि, ततश्च "स्यतासीलृलुटोः" इति सूत्रेण 'स्य' प्रत्यये, तस्य वलाद्यार्धधातुकत्वात् "सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः" इतिसूत्रेण पाक्षिके इडागमे सति 'नृत् + इ + स्य–ति' इत्यवस्थायां "पुगन्तलघूपधस्य च" इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने 'अर्' इति गुणादेशे, सकारस्य स्थाने मूर्धन्यादेशेन 'नर्तिष्यति' इति रूपं निष्पद्यते। इडभावपक्षे 'नर्त्स्यति' इति रूपं भवति।

२३. दिदीये—आत्मनेपदात् क्षयार्थकात् 'दीङ्' धातोः परोक्षे लिटि, एक-वचने तस्य स्थाने 'त' इत्यादेशे, ततश्च तस्यापि स्थाने 'एश्' इत्यादेशेन 'दी + ए' इति स्थित्याम् द्वित्वे जाते सति 'दी–दी + ए' इत्यवस्थायां पूर्वभागस्य

अभ्याससंज्ञासत्त्वात् ह्रस्वविधानेन 'दि–दी + ए' इति स्थिते सति "दीङो युडचि क्ङिति" इति सूत्रसहकारेण एकारात् पूर्वं युडागमे जाते सति 'दिदीये' इति रूपं सिद्ध्यति। अत्र परमपि यणं बाधित्वा नित्यत्वाद् युडागम एव भवति।

ननु युटि कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वाद् यण् दुर्वारः, तथा च 'दिदय्ये' इति रूपं स्यादिति चेन्न—"वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ" इति नियमेन युटः सिद्धत्व-विधानेनादोषात्।

२४. अजनि—प्रादुर्भावार्थकात् ईदितात् 'जन्' धातोः लुङि, तस्य स्थाने 'त' इत्यादेशे, च्लौ, चिणि, अटि, ततः चिणः परस्य 'त'–प्रत्ययस्य लोपेन 'अजनि' इति रूपं निष्पद्यते। अत्र "अत उपधायाः" इतिसूत्रेण प्राप्ता उपधा-वृद्धिः "जनिवध्योश्च" इति सूत्रेण निषिध्यते।

२५. असृष्ट—विसर्गार्थकात् आत्मनेपदात् 'सृज्' धातोः सामान्यभूते लुङि, तस्य स्थाने एकवचने 'त' इत्यादेशे, ततश्च धातोः पूर्वम् अडागमे, धातोः परत्र च्लौ, तस्य स्थाने च सिजादेशेन 'अ–सृज् + स् + त' इत्यवस्थायां "लिङ्सिचा-वात्मनेपदेषु" इति सूत्रेण सिचः कित्वविधानेन "क्ङिति च" इति सूत्रेण गुण-निषेधे, अकित्वादेव अमागमाभावे च "झलो झलि" इति सूत्रेण सिचः सकारस्य लोपेन 'अ–सृज् + त' इति स्थिते सति जकारस्य स्थाने 'व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयज-राजभ्राजच्छशां षः' इति सूत्रेण षकारे, तस्मात् परत्र स्थितस्य तकारस्य ष्टुत्वेन टकारे 'असृष्ट' इति रूपं सिद्ध्यति।

२६. 'आस्थत्'—क्षेपणार्थकात् 'असु' धातोः लुङि, प्रथमपुरुषैकवचनविव-क्षायां तस्य स्थाने तिपादेशे, "इतश्च" इति सूत्रेण इकारस्य लोपे, धातोः परत्र "च्लि लुङि" इति सूत्रेण च्लि–प्रत्यये, धातोः पूर्वम् "आडजादीनाम्" इति सूत्रेण आडागमे, 'आ–अस् + च्लि + त्' इत्यवस्थायाम् "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्" इति सूत्रसहकारेण च्लेः स्थाने अङि सति 'आ + अस् + अ + त्' इति जाते, ततश्च "अस्यतेस्थुक्" इति सूत्रेण अङि परतः असः थुगागमे, "आटश्च" इति सूत्रेण आटः धातोरकास्य च स्थाने वृद्धौ सत्याम् "आस्थत्" इति रूपं सिद्ध्यति।

२७. सुनोति—स्वादिगणपठितात् अभिषवार्थकात् 'षुञ्' धातोः वर्तमाने परस्मैपदे लटि, उपदेशावस्थायामेव षकारस्य स्थाने "धात्वादेः षः सः" इति सूत्रेण सकारादेशे, लटः स्थाने एकवचने तिपि, पकारस्येत्संज्ञायां लोपे च, "स्वादिभ्यः श्नुः" इति सूत्रेण 'श्नु'–विकरणे सति शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च

'सु + नु + ति' इत्यवस्थायां नकारोत्तरवर्त्युकारस्य स्थाने "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति सूत्रेण गुणकरणेन ओकारे जाते सति 'सुनोति' इति रूपं निष्पद्यते।

अत्र नोः सार्वधातुकत्वात् "सार्वधातुकमपित्" इति सूत्रबलात् ङिद्वद्भावेन तन्निमित्तको गुणः "क्ङिति च" इति सूत्रेण निषिध्यते। अतः धातोरवयवस्य उकारस्य स्थाने गुणो न भवति।

२८. देभतुः—दम्भनार्थकात् उकारेत्संज्ञकाद् 'दम्भु' धातोः परोक्षे लिटि, द्विवचने तस्य स्थाने तसि, "न विभक्तौ तुस्माः" इति सूत्रेण सकारस्य इत्संज्ञानिषेधेन लोपाभावे सति 'दम्भ् + तस्' इति स्थिते, ततश्च तसः स्थाने अतुसि, धातोर्द्वित्वे कृते सति 'दम्भ् + दम्भ् + अतुस्' इत्यवस्थायां हलादिशेषे जाते सति 'द–दम्भ् + अतुस्' इति स्थितौ 'श्रन्थि-ग्रन्थि-दम्भि-स्वञ्जीनां लिटः कित्वं वा' इति व्याकरणान्तरनियमेन कित्त्वविधानात् "अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति" इति सूत्रसहकारेण नकारस्य लोपे सति 'द–दभ् + अतुस्' इति स्थित्यां 'दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ' इति वार्तिकसहकारेण पूर्वत्र स्थितस्य अभ्यासभागस्य-दकारस्य लोपेन उत्तरत्र च एकारविधानेन "देभतुः" इति रूपं सिद्धयति।

अत्र नलोपस्य आभीयत्वाद् असिद्धत्वेन "अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि" इति सूत्रेण एत्वाभ्यासलोपयोः अप्राप्तौ सत्यां पृथग् वार्तिकविधानेन तत्करणात् इष्टरूपं सिद्धयति।

२९. बभर्ज—तुदादिगणपठितात् पाकार्थकाद् 'भ्रस्ज्' धातोः परोक्षे लिटि, प्रथमपुरुषैकवचने तिपि, तस्य स्थाने णलि, णकारलकारयोः इत्संज्ञायां लोपे च जाते सति "भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्" इति सूत्रेण रमागमे कृते 'भ्र–र्–स्ज्+अ' इत्यवस्थायां द्वित्वात् पूर्वं रम्विधायकशास्त्रे 'रोपधयोः' इतिस्थानषष्ठीनिर्देशाद् रेफसकारयोः निवृत्तौ सत्यां 'भर्ज् + अ' इत्यवस्थायां द्वित्वे, अभ्यासकार्येण हलादिशेषे, चर्त्वे च कृते सति 'बभर्ज' इति रूपं सिद्धयति।

३०. अप्राक्षीत्—ज्ञीप्सार्थकात् 'प्रच्छ्' धातोः सामान्यभूते लुङि, तस्य स्थाने तिपि, "इतश्च" इति इकारलोपे, धातोः परत्र च्लि–प्रत्यये, तस्य स्थाने सिचि, तिपः पूर्वम् ईडागमे, धातोः पूर्वमडागमे च कृते सति 'अ–प्रच्छ्+स्+ई त्' इत्यवस्थायां "व्रश्चभ्रस्ज०" इत्यादिना सूत्रेण छकारस्य स्थाने षकारे, "षढोः कः सि" इति सूत्रेण षकारस्य स्थाने ककारे जाते, ततश्च ककार–षकारयोः संयोगे क्षकारे, "वदव्रजहलन्तस्याचः" इति सूत्रेण धात्ववयवस्याऽकारस्य स्थाने वृद्धिविधानात् 'अप्राक्षीत्' इति रूपं निष्पद्यते।

३१. ममङ्क्थ—शुद्ध्यर्थकात् टु्वितः ओदितश्च 'टुमस्जो' धातोः परोक्षे लिटि, मध्यमपुरुषैकवचनविवक्षायां तस्य स्थाने सिपि, तस्य स्थाने थलि कृते सति 'मस्ज् + थ' इत्यवस्थायां धातोः द्वित्वे, अभ्याससंज्ञानिमित्तकहलादिशेषेण 'म-मस्ज् + थ' इति स्थिते सति "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" इति सूत्रेण सकारलोपे 'म-मज् + थ' इति जाते सति कुत्वेन जकारस्य स्थाने गकारे, "मस्जिनशोर्झलि" इति सूत्रेण नुमागमेन 'म-मन्-ग् + थ' इति स्थिते तस्य स्थाने अनुस्वारेण परसवर्णेन च 'म-मङ्ग् + थ' इत्यवस्थायां गकारस्य चर्त्वेन ककारे कृते सति 'ममङ्क्थ' इति रूपं सिद्ध्यति।

३२. शिण्ढि—विशेषणार्थकात् लृदितः 'शिष्लृ' धातोः विध्यादिष्वर्थेषु लोटि, मध्यमपुरुषैकवचने सिपि, धातोः रुधादिगणे पाठात् श्नम्-विकरणे, तत्र शकार-मकारयोः इत्संज्ञायां लोपे च नकारे अवस्थिते सति 'शि-न-ष् + सि' इत्यवस्थायां सेः स्थाने हौ, तस्य स्थाने "हुझल्भ्यो हेर्धिः" इति सूत्रेण 'धि'-इत्यादेशे कृते, ततश्च "श्नसोरल्लोपः" इति सूत्रेण अकारस्य लोपेन 'शि-न् ष् + धि' इति जाते, "झलां जश् झशि" इति सूत्रेण जश्त्वेन षकारस्य स्थाने डकारे, "ष्टुना ष्टुः" इति सूत्रेण ष्टुत्वविधानात् धकारस्य स्थाने ढकारे कृते सति 'शिन्-ड्-ढि' इत्यवस्थायां "झरो झरि सवर्णे" इति सूत्रेण डकारस्य लोपे, नकारस्य स्थाने अनुस्वारे ततश्च परसवर्णेन णकारे च कृते सति 'शिण्ढि' इति रूपं सिद्ध्यति।

अत्र अनुस्वारे परसवर्णे च कर्तव्ये "न पदान्त०" सूत्रेण "अचः परस्मिन् पूर्वविधौ" इति प्राप्तः स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते। अतः अनुस्वारादिकार्याणि भवन्ति।

३३. तृणेढि—हिंसार्थकात् ऊकारेत्संज्ञकात् 'तृहू' धातोः वर्तमाने लटि, एकवचने तस्य स्थाने तिपि, रुधादित्वात् श्नमि कृते सति 'तृ-न-ह् + ति' इत्यवस्थायां "तृणह इम्" इति सूत्रेण नकारोत्तरम् इमागमेन 'तृ-न-इ-ह् + ति' इति स्थिते सति "आद् गुणः" इति सूत्रेण अकारेकारयोः स्थाने गुणेन एकारे, ततश्च नकारस्य स्थाने णकारे जाते सति 'तृणेह् + ति' इत्यवस्थायां हकारस्य स्थाने ढत्वे, तकारस्य स्थाने "झषस्तथोर्धोऽधः" इति सूत्रेण धकारे, पुनः तस्यैव स्थाने ष्टुत्वेन ढकारे कृते सति उभयोर्ढकारयोः पूर्वढकारस्य "ढो ढे लोपः" इति सूत्रेण लोपे कृते सति 'तृणेढि' इति रूपं सिद्ध्यति।

३४. संचस्करिथ—सम्-पूर्वात् 'कृ' धातोः लिटि, तस्य स्थाने मध्यमपुरुषैकवचने सिपि, तस्य स्थाने थलि 'सम्-कृ + थ' इत्यवस्थायाम् 'पूर्वं धातुः उपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेन' इति मते पूर्वमन्तरङ्गत्वात् "सुट् कात्पूर्वः" इति सूत्रेण ककारात् पूर्वत्र सुडागमे, ततः 'स्कृ' इत्यस्य द्वित्वे, उरदत्वे रपरत्वे, "शर्पूर्वाः

खय:" इति सूत्रेण रेफसकारयोर्निवृत्तौ 'सम्-क+स्कृ+थ' इत्यवस्थायाम् अभ्यासचुत्वेन पूर्वककारस्य चकारे, उत्तरभागे च "ऋतश्च संयोगादेर्गुणः" इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने गुणे 'च-स्कर्+थ' इति रूपे स्थिते सति 'कृञोऽसुट इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकबलात् क्रादिनियमेन प्राप्ते इण्निषेधे वारिते सति थकारात् पूर्वत्र इडागमेन 'संचस्करिथ' इति रूपं सिद्ध्यति ।

३५. स्तभान—क्र्यादिगणपठितात् सौत्राद् राधनार्थकात् उकारेत्संज्ञकात् च 'स्तन्भु' धातोः लोटि, तस्य स्थाने मध्यमपुरुषैकवचने सिपि, "क्र्यादिभ्यः श्ना" इति सूत्रेण 'श्ना' विकरणे, तत्र शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते, "अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति" इति सूत्रेण नकारस्य लोपे, "सेर्ह्यपिच्च" इति सूत्रेण सेः स्थाने हौ कृते सति 'स्तभ्+ना+हि' इत्यवस्थायां श्नः स्थाने "हलः श्नः शानज्झौ" इति सूत्रेण शानजादेशे, अनुबन्धनिवृत्त्यनन्तरं 'स्तभान+हि' इति स्थिते सति "अतो हेः" इति सूत्रेण 'हि'लोपानन्तरं 'स्तभान' इति रूपं निष्पद्यते ।

अत्र "अतो हेः" इत्यारम्भसामर्थ्यात् सन्निपातपरिभाषायाः प्रवृत्तिर्न भवति । अन्यथा हिलोपाभावे इष्टरूपसिद्धिः न सम्भवेत् ।

३६. खौनीहि—भूतप्रादुर्भावार्थकात् क्र्यादिगणपठितात् 'खव्' धातोः 'लोट्' लकारस्य मध्यमपुरुषैकवचने सिपि, श्ना-विकरणे, अनुबन्धनिवृत्तौ, सिपः स्थाने हौ जाते सति 'खव्+ना+हि' इत्यवस्थायां "हलः श्नः शानज्झौ" इति सूत्रेण प्राप्तं शानजादेशं प्रबाध्य "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इति सूत्रेण वकारस्य स्थाने ऊठि कृते सति 'ख-ऊ+ना+हि' इत्यवस्थायाम् "एत्येधत्यूठसु" इति सूत्रेण वृद्धौ सत्यां 'खौ+ना+हि' इत्यवस्थायां "श्नाभ्यस्तयोरातः" इति सूत्रेण आकारस्य स्थाने ईत्वविधानात् 'खौनीहि' इति रूपं सिद्धयति ।

३७. ग्रहीता—ग्रहणार्थकाद् 'ग्रह्' धातोः अनद्यतने भविष्यति लुट्लकारे, प्रथमपुरुषैकवचने तस्य स्थाने तिपि, 'स्यतासी लृलुटोः' इति सूत्रेण तासि प्रत्यये, तस्य आर्धधातुकत्वाद् इडागमे, "लुटः प्रथमस्य डारौरसः" इति सूत्रेण तिपः स्थाने डाऽऽदेशे जाते सति 'ग्रह्+इ-तास्+आ' इत्यवस्थायां 'डा'-प्रत्यये डित्करणात् अभस्यापि टेर्लोपेन 'आस्'-इति भागस्य निवृत्तौ 'ग्रह्+इ-त्+आ' इति स्थिते सति "ग्रहोऽलिटि दीर्घः" इति सूत्रेण इटः इकारस्य दीर्घेण 'ग्रहीता' इति रूपं सिद्धयति ।

३८. ज्ञपयति—चुरादिगणपठितात् ज्ञानार्थकात् 'ज्ञप्' धातोः स्वार्थे णिचि, ततो धातुत्वाद् उपधावृद्धौ सत्यां 'ज्ञापि' इत्यस्माद् वर्तमाने लटि, एकवचने तिपि,

ततः शपि कृते सति 'ज्ञप् + इ + अ + ति' इत्यवस्थायाम् "ज्ञप मिच्च" इति गण-सूत्रबलात् मित्संज्ञाकरणेन "मितां ह्रस्वः" इति सूत्रेण धात्ववयवाऽऽकारस्य स्थाने ह्रस्वाऽकारे कृते सति 'ज्ञपि + अ + ति' इत्यवस्थायां "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति सूत्रेण इगन्ताङ्गस्य ज्ञपेरिकारस्य स्थाने गुणेन एकारे कृते, ततश्च "एचोऽयवायावः" इति सूत्रेण एकारस्य स्थाने अयादेशेन 'ज्ञपयति' इति रूपं सिद्धयति।

३९. धूनयति—चुरादिगणपठितात् कम्पनार्थकात् ञकारेत्संज्ञकात् धूञ् धातोः स्वार्थे णिचि ततश्च 'धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः' इति वार्तिकेन नुमागमे सति 'धूनि' इत्यस्य धातुसंज्ञात्वाद् वर्तमाने लटि, तस्य स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तिपि शपि च कृते सति 'धू–नि + अ + ति' इत्यवस्थायां 'धूनि' इति इगन्ताङ्गस्य गुणे अयादेशे च कृते 'धूनयति' इति रूपं निष्पद्यते।

४०. औननत्—परिहाणार्थाद् 'ऊन' इति अदन्ताद् धातोः स्वार्थे णिचि, णिजन्ताद् धातुसंज्ञायां लुङि लकारे, तस्य स्थाने तिपि, धातोः परस्तात् च्लौ, तस्य स्थाने चङि, धातोः पूर्वम् आडागमे च, "इतश्च" इति तिपः इकारलोपे जाते सति 'आ–ऊन + इ + अ + त्' इत्यवस्थायां णिलोपे कृते सति "चङि" इति अजादेर्द्वितीयस्येति नियमेन 'न' शब्दस्य द्वित्वे, उत्तरखण्डस्य अतो लोपे, अग्लोपित्वेन सन्वत्त्वाभावाद् इत्वदीर्घयोरभावेन 'आ–ऊन + नत्' इति स्थिते सति "आटश्च" इति सूत्रेण आटो वृद्धौ 'औननत्' इति रूपं सिद्धयति।

अत्र यदि द्वित्वात् पूर्वमेव परत्वाद् अन्तरङ्गत्वाच्च अल्लोपः स्यात् तर्हि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिचा सह द्वित्वेन 'औनिनत्' इत्यनिष्टं रूपं प्रसज्येत, किन्तु 'औननत्' इत्येवं रूपम् इष्टम्। तच्च 'न' शब्दस्य द्वित्वं विना न सिध्यति। न च "द्विर्वचनेऽचि" इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये 'अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् निषेधाद्वा 'न' शब्दस्य द्वित्वं सिध्यतीति वाच्यम्—णिचो द्वित्वनिमित्तत्त्वाभावात् तदसिद्धेः। अतः तन्निवारणार्थम् "ओः पुयण्ज्यपरे" इति सूत्रस्थेन वर्गप्रत्याहार-जकारग्रहणेन इदं ज्ञाप्यते यद् द्वित्वे कार्ये णिज्निमित्तकः अचः आदेशो न भवतीति। ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वाद् इदं परिज्ञायते यद् यत्र धातौ चङि द्विर्वचने कृते अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽच् अवर्णो लभ्यते तत्रैव द्वित्वे कार्ये णौ अच आदेशो नेत्ययं निषेधः। तस्मात् 'औननत्' इत्यत्र अल्लोपात् प्रागेव 'न' शब्दस्य द्वित्वाश्रयणे प्रक्रियादशायाम् उत्तरखण्डे अवर्णालाभाद् अल्लोपस्य निषेधे सति 'न'-शब्दस्यैव द्वित्वं भवति न तु 'नि' शब्दस्येति सिद्धान्तः।

इति भ्वादिप्रभृतिचुरादिप्रकरणान्त-रूपदीपिका समाप्ता।

पङ्क्तिदीपिका

१. 'यासुट्०' इत्यादिसूत्रे ङित्करणस्य प्रयोजनं लिखत। "अयम्भावः—"यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च" इति सूत्रेण लिङादेशानां 'तिप्तस्झि'–इत्यादि परस्मैपदानां यासुडागमस्य ङित्त्वं विधीयते। 'यदागमाः' इति न्यायेन यासुडागमो लिङादेशावयवः। तस्मात् स्थानिवद्भावेनैव ङित्वसिद्धिसम्भवात् यासुटः ङित्त्व-विधानं व्यर्थं वर्तते। न च 'अनल्विधौ' इति निषेधः शङ्क्यः, "न ल्यपि" इति लिङ्गेन अनुबन्धकार्ये अनल्विधाविति निषेधाभावस्य ज्ञापनात्। एवं च यासुडिति सूत्रे ङिद्ग्रहणं व्यर्थं सज् ज्ञापयति यत् क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि अनल्वि-धाविति निषेधः प्रवर्तते। तथा च अनेन ज्ञापनेन 'वक्ष्यमाणा' इत्यत्र ङीबभावः सिध्यति। अन्यथा तत्र लृडादेशस्य शानचः स्थानिवत्त्वेन टित्वात् ङीप् स्यात्। न च भाष्ये 'पिच्च ङिन्न, ङिच्च पिन्न' इति निरूपितत्वात् सूत्रस्थेन विशेषविहि-तेन ङित्त्वेन आरोपितस्य पित्त्वस्य बाधात् "यासुट्"–सूत्रस्थं ङिद्ग्रहणं न ज्ञापक-परमिति वाच्यम्—"हलः श्नः शानज्झौ" इति सूत्रस्थेन शानज्घटकशकारेण पूर्वोक्तज्ञापनसम्भवात्। अन्यथा स्थानित्वेनैव तस्य शित्त्वसिद्धेस्तदवचनं व्यर्थं स्यादिति भावः।

२. प्रत्यये किम्? वव्रश्च। ननु 'उरत्" इत्यस्मिन् सूत्रे अङ्गाधिकारत्वेन अङ्गसंज्ञायाः प्रत्ययपरतायामेव विहितत्वात् सूत्रस्थवृत्तौ 'प्रत्यये परतः' इति कथनं व्यर्थमेवेति चेन्न—'वव्रश्च' इति प्रयोगस्य साधनार्थं तत्कथनस्यावश्यकत्वात्। तथा च 'ओव्रश्चू' छेदने इति धातोर्लिटि, तिपि, णलि, द्वित्वे संप्रसारणे, उरदिति-सूत्रेण रपरत्वे, हलादिशेषे सति वव्रश्चेति रूपं सिध्यति। अत्र अभ्यासे ऋवर्णस्य (रेफस्थानिकस्य सम्प्रसारणस्य) य उरदत्वसम्पन्नः अकारः, तस्य "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणतया तस्मिन् परे वकारस्य "न सम्प्रसारणे सम्प्र-सारणम्" इति निषेधात् सम्प्रसारणाभावः इति स्थितिः। "उरत्" इत्यत्र 'प्रत्यये परतः' इति कथनाभावे सम्प्रसारणभूतस्य ऋकारस्थानिकस्य अकारस्य परनिमित्त-कत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या सम्प्रसारणत्वाभावात् तस्मिन् परतो "न सम्प्र-सारणे सम्प्रसारणम्" इति निषेधाभावेन अनिष्टरूपापत्तिर्भवेदिति।

३. क्रादिनियमस्वरूपं वर्णय। ननु कृ, सृ, भृ—एषां त्रयाणामनुदात्तत्वाद "एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" इति प्रकृत्याश्रये इण्निषेधे प्राप्ते, वृङ्वृञोस्तूदात्त-

त्वात् "श्र्युकः किति" इति प्रत्ययाश्रये इण्निषेधे च प्राप्ते "कृ-सृ-भृ-वृ०" इत्यादिसूत्रे एषां चतुर्णां ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न—कृ-सृ-भृ-वृ—इत्येतेषां ग्रहणस्य नियमार्थत्वात्। तथा च नियमस्वरूपम्—"कृ-सृ-भृ—इत्येषां त्रयाणाम् अनुदात्तोपदेशान्तर्भूतानाम् 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्" इति सूत्रेण यः प्रकृत्याश्रयो निषेधः, यश्च 'वृ'-धातोः "श्र्युकः किति" इति सूत्रेण प्रत्ययाश्रयो निषेधः—तदुभयमपि यदि लिटि स्यात्तर्हि कृ-सृ-भृ-वृ इत्येभ्य एव परस्य लिटो भवति" न तु तदन्येभ्यः परस्येत्यर्थः। तेन बिभिदिमेत्यादौ "एकाच उपदेशे०" इति निषेधः, बभूविव-बभूविमेत्यादौ "श्र्युकः किति" इति निषेधश्च न भवति। कृ सृ भृ-वृ—इत्येतदतिरिक्तानां चतुर्णां धातूनां स्तु द्रु स्रु-श्रुवां ग्रहणं थलि तुष्टोथ, दुद्रोथ, सुस्रोथ, शुश्रोथ—इत्यत्र "ऋतो भारद्वाजस्य" इति वक्ष्यमाणेन ऋदन्तस्यैव थलि नेट्, अन्यस्य तु स्यादेवेति नियमेन प्राप्तस्य इटो निषेधार्थम्। तथा तुष्टुव, तुष्टुमेत्यादौ "कृ-सृ-भृ-वृ—इत्युक्तेन क्रादिभ्य एव परस्य लिट इण्निषेधः, अन्येभ्यस्तु परस्य इट् स्यादेवेति नियमेन प्राप्तस्य इटो निषेधार्थं चेति भावः।

४. **संज्ञायाः कार्यकालत्वात्—इत्यादि कारिका व्याख्येयाः।** व्याकरणशास्त्रे 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्', 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षद्वयमस्ति। तत्र कार्यकालमित्यस्य कार्यप्रदेशकमित्यर्थः। अस्मिन् पक्षे तत्तत्कार्यविधिप्रदेशेषु संज्ञाशास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च उपस्थितिः। उद्देशान् अनतिक्रम्य इति यथोद्देशम्। अस्मिन् पक्षे संज्ञाशास्त्रं परिभाषाशास्त्रं च स्वप्रदेशे स्थितमेव तत्तद्विध्यपेक्षितं स्वं स्वमर्थं समर्पयतीति यावत्। तथाहि यथोद्देशपक्षे कार्यप्रदेशेषु संज्ञापरिभाषाभ्यां तदर्थस्यैवोपस्थितिः, न तु संज्ञापरिभाषाशास्त्रयोरिति स्थितिः। तत्र तावत् माधवमतेन कार्यकालपक्षमभिलक्ष्य कारिका प्रारभ्यते। तथा च "सन्वल्लघुनि०" "दीर्घो लघोः' इति सूत्रद्वये अङ्गस्येति अभ्यासस्येति चानुवर्तते। तेन अङ्गस्य ये द्वे तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञकस्तस्येति फलितम्। द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकं पदमध्याह्रियते। तद्योगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी, न त्ववयवषष्ठी, कारकषष्ठ्या बलवत्त्वात्। अङ्गं च प्रत्यये परतः कृत्स्नमेव प्रकृतिरूपम्। ततश्च यत्र सम्पूर्णमङ्गं द्विरुच्यते तत्रैव "दीर्घो लघोः" इति दीर्घः, "सन्वल्लघुनि०"—इति सन्वद्भावश्च भवति। एवञ्च अङ्गस्य एकाचकत्वे सत्येव तयोः प्रवृत्तिः। चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादिषु अनेकाच्केषु अङ्गेषु न तयोः प्रवृत्तिरिति फलितम्। स्यादेतत्—उक्तरीत्या ह्रस्व-हलादिःशेष-चुत्वादीन्यपि अनेकाक्षु न स्युः। न च इष्टापत्तिः, दिद्रासति-दिदरिद्रासति, जिगणयिष्यतीत्यादिरूपाणां

सर्वसम्मतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयते इति चेदिहापि स एवोचितः । तथा च कारिकासु वस्तुतः इत्यादिना तमभिलक्ष्य विवरणं कृतम् । तदङ्गीकाराद् अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी । ततश्च ऊर्णुञ्धातौ ण्यन्ते लुङि चङि सति 'नु' इत्येकदेशस्य द्वित्वेऽपि 'और्णूनवत्' इत्यत्र "दीर्घो लघोः" इति सूत्रेण अभ्यासस्य लघोः दीर्घो भवति । तथा च अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि आपुगागमे ततश्च च्लेश्चङि, दीर्घस्य "सन्यतः" इति इत्वस्य च प्रवृत्तौ 'आर्तीथपत्' इत्येव रूपं भवति । अङ्गस्यावयव इति पक्षेऽपि चकास्तौ वैशिष्ट्यं वर्तते । तदनुसारेण चतुर्थश्लोको व्याख्यायते । तथा च पक्षद्वयेन सन्वत्त्वं दीर्घश्च—इत्युभयमिदं 'चकासृ' धातौ ण्यन्ते चङि णिलोपे द्वित्वे अचीचकासत् इत्यत्र न स्यात् । एवं च चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने उभयं न स्यात् । चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु उभयं स्यात् । अस्मिन् व्याख्याभेदे कैयट एव प्रमाणत्वेनोद्धृतः । अतो व्याख्याभेदोऽयं स्वीकर्तव्य एव । तथा च एकं हरदत्तमतम्, अपरं तु कैयटमतमिति विषयविभागेन व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः । पुनश्च चङ्परे इत्यावर्त्य अग्लोपविशेषणतयाऽपि योजितं, तस्य फलं कारिकासु अग्रे विशदीकृतम् । तथा च णि-श्रि-द्रु-स्रुषु परतोऽग्लोपित्वासम्भवात् इहापि चङ्पर इत्येतावतैव णाविति लभ्यते । 'कमु' कान्तौ इत्यादीनामगितामपि दीर्घसन्वत्त्वसिद्ध्यर्थं णौ इत्यस्यावृत्तिमभ्युपगम्य अग्लोपेऽपि तदन्वयः कर्तव्यः । अन्यथा 'कमु' प्रभृतीनामुकाराद्यनुबन्धलोपमादाय अग्लोपित्वाद् दीर्घसन्वद्भावौ न स्यातामित्यलम् पल्लवितेन ।

५. कथम् 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ' इति । ननु 'अय' धातोः आत्मनेपदे पाठसत्त्वात् आत्मनेपदेषु च 'शानच्' प्रत्ययस्यैव युक्तत्वात् उपर्युक्ते माघीये पद्यांशे 'उदयति' इत्यस्य स्थाने 'उदयमाने' इति भाव्यमिति चेन्न—इट-किट-कटी गतौ इत्यत्र 'कटी'ति पदे प्रश्लिष्टस्य 'ई' धातोः प्रयोगस्वीकारेण तन्निर्वाहात् । प्रश्लेषास्वीकारेऽपि चक्षिङो ङित्करणेन 'अनुदात्तेत्वनिमित्तकमात्मनेपदमनित्यं भवति'—इति आत्मनेपदस्य अनित्यतया 'अय' धातोः अनुदात्तत्वेऽपि शतृ-प्रत्ययः सिद्ध्यति । अन्यथा चक्षिङ्धातौ इकाररूपानुदात्तस्वरेणैव आत्मनेपदे सिद्धे ङकारोपादानं व्यर्थं भवेत् । अतो ङकारग्रहणेन उक्तार्थो ज्ञाप्यते । उदयतीत्यत्र च शतृप्रत्ययसिद्ध्या ज्ञापनस्य स्वांशे चारितार्थ्यम् भवति । अन्यत्र फलं तु 'स्फायन्' इत्यत्र द्रष्टव्यम् । अतस्तत्र अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदं न भवति ।

७ 'कमलवनोद्घाटनम्' इत्यत्र ह्रस्वः कथं न भवतीति सहेतुकं लिखत । ननु यद्यर्थान्तरवृत्तेरपि घट धातोः मित्त्वं भवति तदा 'उद्घाटनम्' 'प्रविघाटयिता'

इत्यादौ विकसनार्थस्यापि 'घट' धातोः णौ मित्त्वाद् "मितां ह्रस्वः" इति सूत्रेण ह्रस्वः कथं न भवतीति चेन्न—चुरादौ अपि 'घट संघाते' इति पृथक् धातोः पाठस्वीकारात्। चुरादौ पठितः 'घट' धातुः अस्माद् 'घट' धातोर्भिन्न एव। तथा च तस्माद् णौ मित्त्वाभावात् ह्रस्वाभावे 'उद्घाटनं' 'प्रविघाटयिता' इत्यादिरूपाणि सिद्धानि। अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणतया संघातादन्यत्र विकासनेऽपि चौरादिकस्य वृत्तिसम्भवात् इति भावः।

न च चुरादिगणपठितस्य 'घट चेष्टायाम्' इति धातोरेव अर्थान्तरे मित्त्वार्थम् अनुवादोऽयम् इति वाच्यम्—'नान्ये मितोऽहेतौ' इति चुराद्यन्तर्गतगणसूत्रेण तन्निषेधात्। तत्र हि 'ज्ञप मिच्च' 'यम च परिवेषणे' 'चह परिकल्पने' 'रह त्यागे' 'बल प्राणने' 'चिञ् चयने' इति पञ्च धातून् पठित्वा 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति गणसूत्रं पठितम्। तेन च ज्ञपादिपञ्चकव्यरिक्तानां चुरादिगण–पठितानां धातूनाम् स्वार्थे णिचि (अहेतौ) मित्त्वनिषेधो युज्यते।

८. 'विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति' 'तज्ज्ञापयति आचार्यः' इत्यादौ ह्रस्वः कथं नेति सहेतुकं निरूपय। अत्र शङ्काकर्तुरयमाशयो वर्तते यद् 'ज्ञा' धातोः 'ज्ञप' धातोश्च णौ मित्त्वाद् ह्रस्वप्रवृत्तिः कथं नेति। समाधित्सोः अयमाशयः यद् 'विज्ञापना' इत्यत्र 'तज्ज्ञापयति' इत्यत्र च अचाक्षुप्रमेव चाक्षुषज्ञानं विवक्षितम्। तत्र मित्त्वाभावात् ह्रस्वो न भवति।

ननु ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु 'विज्ञापना' इत्यत्र 'तज्ज्ञापयति' इत्यत्र च मित्त्वं दुर्वारमिति चेन्न–'ज्ञा' नियोगे इति चुरादिगणपठितस्य धातोः 'विज्ञापना' 'ज्ञापयतीति' च रूपसम्भवात्। "नान्ये मितोऽहेतौ" इति निषेधान्न तस्य मित्त्वमिति भावः।

विज्ञापनेत्यत्र च ज्ञापनार्थवृत्तित्वाज् ज्ञापनस्य च मारण-तोषण-तीक्ष्णीकरणान्यत्वात् न तस्मिन्नर्थे ज्ञाधातोर्मित्त्वप्रसक्तिरिति भावः। एवं च माधवमते बोधने 'ज्ञा' धातोः 'ज्ञापयति' इत्यत्र उपधादीर्घः, 'ज्ञप' धातोश्च 'ज्ञपयपि' इति उपधाह्रस्वः इति रूपद्वयमपि साध्विति स्थितम्।

९. अभीयात् इत्यत्र 'एतेर्लिङि' इति ह्रस्वः कथं न भवतीति निरूपणीयम्। 'इण्' धातोः आशीर्लिङि प्रथमपुरुषैकवचने ईयात् इति रूपं निष्पद्यते। धातोः पूर्वम् 'अभि'-इत्युपसर्गस्य स्थित्या सवर्णदीर्घं कृत्वा 'अभीयात्' इति रूपं सिद्ध्यति। तदनन्तरम् "एतेर्लिङि" इत्यस्य प्रवृत्तिर्न भवति, यतः एकादेशेन दीर्घीभूतस्य ईकारस्य स्थितत्वात् इणः उपसर्गात् परत्वं न सम्भवति। न च पूर्वान्तवद्भावेन

उपसर्गत्वं परादिवद्भावेन च धातुत्वं क्रियत एवेति ह्रस्वस्य प्रसक्तिर्दुर्वारेति वाच्यम्, 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति परिभाषाबलाद् अन्तादिवद्भावस्याप्रवृत्तेः। अतः एकादेशस्य आदिवत्त्वमाश्रित्य इण्धातुत्वम्, अन्तवत्त्वमाश्रित्य च तस्य उपसर्गानुप्रवेशश्चेत्यपि न सम्भवति। पूर्वपरशब्दाभ्याम् अन्तादिशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरस्स्फूर्तिकतया विरुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदसम्भवो भवति इति तात्पर्यम्। न च अभ् इति भान्तस्य एकदेशविकृतन्यायेन उपसर्गत्वात् ईकारस्य च परादिवत्त्वे ह्रस्वः पुनरपि दुर्वार इति वाच्यम्, लक्ष्यानुसारेण क्वचिद् एकदेशविकृतन्यायानाश्रयणात् इति दिक्।

१०. 'अयं सार्वधातुकमात्रविषयः' इत्यस्याशयं स्पष्टीकुरुत। अदादिगणे पठितस्य 'ख्या' धातोः सम्बन्धे इयमुक्तिर्विद्यते। तथा चेदं ज्ञायते यद् 'ख्या' धातोः प्रयोगः सार्वधातुके एव भवति न तु आर्धधातुके। अस्मिन् विषये 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इति वार्तिकं तथैव च तद्व्याख्यानरूपं भाष्यमपि प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते। तथा हि—"चक्षिङः ख्याञ्" इति सूत्रे 'ख्या' इत्यस्य स्थाने 'क्शाञ्' इति वक्तव्यम्। अस्य शकारस्य "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यधिकारे यकारो वक्तव्य इत्युक्त्वा 'प्रयोजनं सौप्रख्ये वुञ्विधिः' इत्युपक्रम्य 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इत्युक्तं वार्तिके। तत्र नञमध्याहृत्य नमः ख्यात्रे इति सस्थानत्वं न भवतीति व्याख्यातं भाष्ये। तदिदं वार्तिकं भाष्यं च 'ख्या' धातोः सार्वधातुके एव प्रयोगः इत्यत्र ज्ञापकमित्यर्थः। तत्र प्राचीनाचार्यसमयात् 'सस्थान' पदं जिह्वामूलीयपरम्। तथा च स जिह्वामूलीयो 'नमः ख्यात्रे' इत्यत्र न भवतीत्येतत् ख्याञादेशस्य क्शादित्वविधौ शस्य यत्वविधौ च प्रयोजनमित्यर्थः। एवं च चक्षिङः क्शाञादेशे शस्य यकारे शकारस्थानिकयत्वस्य असिद्धत्वात् "शर्परे विसर्जनीयः" इति अभीष्टो विसर्गः सिद्ध्यति। जिह्वामूलीयस्त्वनिष्टो न भवतीति भाष्यवार्तिकस्वारस्यम्। 'ख्या' धातोः आर्धधातुके प्रयोगसत्त्वे तु तृजन्ते 'ख्यातृ' शब्दे यकारस्य शकारस्थानिकत्वाभावात् असिद्धत्वाभावात् "शर्परे विसर्जनीयः" इत्यस्य अप्रवृत्तौ "कुप्वोः ≍क≍पौ च" इति जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यात्। तेनैव च 'ख्या' धातोः आर्धधातुके प्रयोगो न भवतीति ज्ञाप्यते। ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् इति दिक्।

११. 'अयम् अषित्, भ्वादिस्तु षित्'—इत्यस्य आशयः कः? दिवादौ पठितेषु धातुषु सहनार्थे 'क्षमू' इति षान्तरहितः पाठो वर्तते। भ्वादौ तु 'क्षमूष्' सहने इति षान्तः पाठः। तेन तत्र षित्संज्ञाप्रयुक्तानि कार्याण्यपि भवन्ति। ऊदित्त्वं तु उभयत्रापि समानमेव। ऊदित्त्वस्य फलं त्वत्रापि कौमुदीकारेण 'चक्षमिन्थ' 'चक्षन्थ'

इत्याद्युदाहरणेषु दर्शितम् । तथा च इड्विकल्पः सिद्ध्यति । अषित्करणस्य अन्यत्फलं स्त्रियां 'क्षान्तिः' इति । अषित्वाद् अत्र क्तिनम् अङ् न बाधते । भ्वादौ पठितस्य 'क्षमूष्' सहने इत्यस्य स्त्रियां 'क्षमा' इति रूपं भवति । तत्र क्तिनं प्रबाध्य "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इति अङ्प्रत्यये कृते सति 'टाप्' प्रत्ययो जायते । तदेव कौमुदीकारेण कारिकार्धे निगदितम् । तद्यथा—"अषितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा" इति ।

१२. 'उछि' 'उछी'—इत्यनयोर्धात्वोस्तुदादौ पाठस्य किं फलम् इति निरूपयत । ननु 'उछि उञ्छे', 'उछी विवासे' इति धातुद्वयस्य भ्वादावपि पाठात् अत्र आवृत्तिकरणे मानाभाव इति चेन्न—'श' विकरणार्थत्वात् । न च श-शपोः रूपे समानत्वात् पुनः तुदादौ पाठे न किमपि वैशिष्ट्यमिति वाच्यम्, तुदादौ "आच्छीनद्योर्नुम्" इति वैकल्पिकनुमः विधानस्यावश्यकत्वात् । तथा च नुम् विधानेन स्त्रियाम् 'उञ्छती–उञ्छन्ती', 'उच्छती–उच्छन्ती' इत्यादौ नुम्विकल्पः सिद्धयति । भ्वादौ पाठस्तु षित्स्वरार्थं आवश्यकः । तथा हि उञ्छति–उच्छतीत्यादौ षिद्वचने शप्-तिबादीनां पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वं पदम् । शे तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमिति । न च 'सति शिष्टस्वरस्य बलवत्त्वात्' कथमिह मध्योदात्तता इति वाच्यम्, कुरुतः इत्यादौ तसादेर्विकरणात् परत्वेन तत्स्वरस्योदात्तस्य विकरणस्वरापेक्षतया प्रबलत्वेऽपि शस्य धातोः परत्वेन धातुस्वरापेक्षया शस्वरोदात्तस्य प्रबलत्वात् । तस्मादुभयत्र पाठः सार्थक इति भावः ।

१३. "दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः—इत्यस्य आशयं लिखत । अयं भावः—'ज्ञा' धातोः लटि, प्रथमपुरुषैकवचने तस्य स्थाने तिपि, क्र्यादित्वात् श्नाविकरणे, शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च, "ज्ञाजनोर्जा" इति सूत्रेण 'ज्ञा' इत्यस्य स्थाने 'जा' इत्यादेशेन 'जानाति' इति रूपं सिध्यति । ततश्च "प्वादीनां ह्रस्वः" इति सूत्रेण 'जा'-इत्याकारस्य स्थाने ह्रस्वस्य प्रसक्तिः स्यादेवेति शङ्कायाः अवसरः । अस्याः समाधाने इदं कथ्यते यत् "ज्ञाजनोर्जा" इति सूत्रे दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् "प्वादीनाम्०" इति ह्रस्वप्रसक्तिर्न भवति । अन्यथा "ज्ञाजनोर्जः" इत्येव वदेत् । ततश्च "अतो दीर्घो यञि" इत्यनेन दीर्घप्रसक्त्या रूपसिद्धेः ।

ननु दीर्घग्रहणेन अङ्गवृत्तपरिभाषा ज्ञाप्यते इत्याकरे स्थितम् । अन्यथा "ज्ञाजनोर्जः" इति विदध्यात्, "अतो दीर्घो यञि" इति दीर्घसिद्धेः । तथा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्यस्योपक्षयात् कथमिह ह्रस्वाभावसिद्धिः इति चेत्, अत्राहुः—ह्रस्वाभावे सत्येव दीर्घनिर्देश उक्तपरिभाषाया ज्ञापकः । सति तु ह्रस्वे पुनरङ्गकार्यं

प्रवृत्तमेवेति न ज्ञापकः। तथा च ह्रस्वाभावसिद्धौ न किञ्चिद् बाधकमिति। किं च 'अङ्गवृत्ते पुनरङ्गवृत्तावविधिः' इत्येव परिभाषाशरीरम्। तच्चोक्तज्ञापकात् सिद्धम्। यदि तु "भ्यसो भ्यम्" इति सूत्रे भाष्ये 'परिनिष्ठितस्य' इत्येव पाठस्तर्हि स्वतन्त्रमेवेदं वचनं न तु ज्ञापकसिद्धम्। तस्मिंस्तु पक्षे दीर्घग्रहणसामर्थ्यं नोपक्षीणम्।

१४. 'अबान्द्धाम्' इत्यत्रस्थां शङ्कां निवारय। 'बन्ध'-धातोर्लुङि प्रथमपुरुषद्विवचने 'अबान्द्धाम्' इति रूपं निष्पद्यते। तस्य सिद्धिः एवम् भवति। 'बन्ध्' धातोर्लुङि, तसि, तस्य स्थाने तामि, अडागमे च सति 'अ–बन्ध्+ताम्' इति जाते, ततश्च च्लौ, तस्य स्थाने सिचि सति 'अ–बन्ध् + स् + ताम्' इत्यवस्थायां 'पूर्वत्रासिद्ध' मिति सूत्रबलेन भष्भावात् पूर्वमेव सिज्लोपे, "झषस्तथोर्धोऽधः" इति तकारस्य स्थाने धकारकरणेन 'अ–बन्ध् + धाम्' इति स्थिते सति "वद-व्रज-हल०" इति सूत्रेण धातोरकारस्य स्थाने वृद्धौ आकारे, धकारस्य जश्त्वे च कृते 'अबान्द्धाम्' इति रूपं सिध्यति।

न चात्र सिज्लोपे कृते सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वात् "एकाचो बशो भष् झषन्तस्यस्ध्वोः" इति भष्भावो दुर्वार इति वाच्यम्, प्रत्ययलक्षणसूत्रं प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् भष्भावाप्रसक्तेः।

१५. 'इररारामपवाद':—इत्यस्य प्रयोजनं लिखत। "उरृत्" इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने ऋकारस्यैव विधानस्य साफल्यं सूचयितुं कौमुद्याम् इदमुट्टङ्कितम्। तथा हि ऋकारोपधे 'अचीकृतत्' इत्यादौ "उपधायाश्च" इति इत्त्वेन रपरत्वे इर् प्राप्तः। अमीमृजत् इत्यत्र "मृजेर्वृद्धिः" इत्यार् प्राप्तः। निर्दिष्टस्थले 'पृथ' धातोः लुङि अपीपृथत् इत्यत्र तु चङि, णिलोपे, प्रत्ययलक्षणेन णिचमाश्रित्य लघूपधगुणेन रपरत्वे अर् प्राप्तः, अतस्तेषामपवादेन बाधं कृत्वा ऋकारस्य स्थाने ऋकारविधानं कृतम्। तथा च अत्र णिचमाश्रित्य प्राप्तं गुणं बाधित्वा ऋकारे, द्वित्वे, उरदत्वे, हलादिशेषे, सन्वत्त्वादित्वे दीर्घे च कृते सति 'अपीपृथत्' इति रूपं सिध्यति।

नन्विह 'उः' इति अनूद्यमानः सवर्णान् गृह्णाति, 'ऋत्' इति विधीयमानस्तु न गृह्णाति। तथा च 'अचीक्लृपत्' इत्यत्र "उरृत्" इत्यनेन ऋवर्णे सति 'अचीकृपत्' इति प्रसज्येत इति चेत्, मैवम्–लत्वस्यासिद्धत्वेन प्रथमम् "उरृत्" इत्यस्य प्रवृत्तौ पश्चात् "कृपो रो लः" इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेशविधानात् इष्टसिद्धेः।

न च चलीक्लृप्यते इत्यादौ रीगागमादेर्लत्वार्थं "कृपो रो लः" इत्यस्यावश्यकत्वेऽपि 'कृपू' धातोः स्थाने 'क्लृपू सामर्थ्ये' इति पठ्यताम्। एवं हि प्रक्रियालाघवं लभ्यते। ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इति व्याख्यानक्लेशोऽपि न भवतीति वाच्यम्, 'अचीक्लृपत्' इत्यत्र 'उर्ऋत्' इत्यस्य प्रवृत्तौ अनिष्टरूपप्रसङ्गात्। "कृपो रो लः" इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेशः इत्यभ्युपगमे तु उक्तव्याख्यानक्लेशध्रौव्यात्।

१६. "आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्" इति वार्तिकं व्याख्यायताम्। "हेतुमति च" इति सूत्रे इदं वार्तिकं स्थितम्। तस्यायमर्थः। आख्यानं वृत्तकथाप्रबन्धः, तद्वाचिनः कृदन्तात् कंसवधादिशब्दात् तदाचष्टे इत्यर्थे णिचि कृते णिच्प्रकृत्यवयवभूतस्य कृतो लुक्, तस्यैव कृतः या प्रकृतिः हनादिधातुरूपा, तस्याः प्रत्यापत्तिः—आदेशादिविकारपरित्यागेन स्वरूपेण अवस्थानं—भवतीत्यर्थः। 'प्रकृतिवत्'—इत्यस्यानन्तरं पठितः चकारः 'कारकम्' इत्यस्मादूर्ध्वं निवेशनीयः इति भावः। तथा च अयं चकारः अनुक्तसंग्रहार्थः। चकारेण हि 'कार्यं समुच्चीयते'। तथा हि कारकं कार्यं च प्रकृतिवत् इति फलितम्। प्रकृतिशब्देन चात्र हेतुमण्णिचः प्रकृतिर्विवक्षिता, व्याख्यानात्। कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति इत्युदाहरणम्। प्रकृते उदाहरणे 'हन्ति कंसं कृष्णः, तं प्रेरयति' इत्यर्थो विवक्षितः। तथा च कंसवधमित्यत्र 'हननं वधः' इत्यर्थे भावे 'हन्' धातोः अप् प्रत्ययः, प्रकृतिभूतस्य हनः स्थाने वधादेशश्च। कंसस्य वधः कंसवधः तमाचष्टे इत्यर्थे णिच्। अप्प्रत्ययस्य कृतो लुक्। प्रकृतिभूतस्य हन्धातोः वधादेशस्य च निवृत्तौ 'कंसं + हन् + इ' इति स्थिते कुत्व-तत्वादिकार्यसत्त्वे उपधावृद्धौ, शपि, गुणे, अयादेशे च उक्तरूपं सिद्ध्यति। तथा च 'कंसमजीघतत्' इत्यत्र कंसवधम् आचष्ट इत्यर्थे कंसवधशब्दात् णिचि, णिजन्ताल्लुङि, तिपि, च्लौ, तस्य स्थाने चङादेशे, ततश्च "आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्-प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्" इति वार्तिकबलात् कारकस्य कार्यस्य च प्रकृतिवत्त्वनियमात् 'कंस-हन्' इति स्थिते, लुङि, चङि, 'चङि' इत्यनेन द्वित्वे सति 'कंसं—हन्-हन् + अ + ति' इत्यवस्थायां पूर्वभागस्य अभ्यासत्वेन हलादिशेषे, "कुहोश्चुः" इति चुत्वे, "हनस्तोऽचिण्णलोः" इति तकारादेशे, "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु" इति सूत्रेण हकारस्य घकारे, अडागमे, इकारलोपे च कृते सति 'कंसम्—अ—ज—घत् + अ + त्' इत्यवस्थायां सन्वद्भावे, "सन्यतः" इति सूत्रेण जकारोत्तरवर्त्यकारस्य स्थाने इकारे, "दीर्घो लघोः" इति सूत्रेण दीर्घे कृते सति 'कंसमजीघतत्' इति रूपं सिध्यति।

ननु कंसवधशब्दात् णिचि कृते 'कंसवध' शब्दस्य अङ्गत्वं धातुत्वं च वर्तते, अतः 'कंसवध' शब्दात् पूर्वमडागमः, 'कंस' शब्दस्य द्वित्वञ्च भवितुमर्हति । अपरं च 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानं च' इति परिभाषाबलात् कुत्वतत्त्वाभावेन इष्टं रूपं साधयितुमशक्यमिति चेन्न, 'प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्यत्र 'मध्यपठितचकारस्य निवेशः 'कारकशब्दानन्तरं कार्यः' इति अर्थविशेषः कल्प्यते । तथा च हेतुमण्णिचि प्रयुज्यमाने सति यादृशं द्वितीयान्तं कारकं धातौ अनन्तर्भूतं यच्च कार्यं कुत्व-तत्त्वादि तत्सर्वं भवतीति फलितार्थकथनेनादोषात् । तेन च कंसस्य धात्वनङ्गत्वात् कंसात्पूर्वमडागमस्याप्रवृत्तौ कुत्वतत्त्वादीनां साधने च न कोऽपि प्रतिबन्ध इत्यलं विस्तरेण ।

इति पङ्क्तिदीपिका समाप्ता ।

विशेषोपयोगीनि लक्षणानि

(१) धातुः—'क्रियावचनो धातुः' इति महाभाष्ये पतञ्जलिराह। अपरं च 'भाववचनो धातुः' इत्यपि तेन निगदितम्। पाणिनिना अपि स्वकीये सूत्रे तथैव स्पष्टीकृतम्—"भूवादयो धातवः" (१-३-१) इति। शृङ्गारप्रकाशे धातूनां षोढा प्रविभागः कृतः। 'तत्र धातवः षोढा—(क) परिपठिता भूवादयः। (ख) अपरिपठिता आन्दोलयत्यादयः। (ग) परिपठिताऽपरिपठिताः (सूत्रपठिताः) स्कु-स्कम्भ-स्तम्भेत्यादयः। (घ) प्रत्ययधातवः सनाद्यन्ताः। (ङ) नामधातवः कण्ड्वादयः। (च) प्रत्ययनामधातवः होडृ-गल्भ-क्लीबप्रभृतयः इति।

(२) अकर्मकः—फलव्यापारयोः एकनिष्ठतायाम् अकर्मकः। वाक्यपदीये (३-७-८८) भर्तृहरिरेवमाह—"धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया॥" इति।

येष्वर्थेषु धातवः प्रायशोऽकर्मका भवन्ति तेषां सङ्कलनमधोनिर्दिष्टे पद्ये सुप्रसिद्धमेव—

"लज्जा-सत्ता-स्थिति-जागरणं वृद्धि-क्षय-भय-जीवितमरणम्।
शयन-क्रीडा-रुचि-दीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः॥" इति।

(३) सकर्मकः—फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वम्। सकर्मका धातवः कर्मवाच्ये कर्तृवाच्ये च प्रयुज्यन्ते। अकर्मका धातवः कर्तृवाच्ये भाववाच्ये च प्रयुज्यन्ते। कर्तृवाच्ये कर्तुः प्राधान्यं भवति, कर्मवाच्ये कर्मणः, भाववाच्ये च क्रियायाः।

(४) प्रकृतिः—शास्त्रप्रक्रियाव्यवहारे प्रकृति-प्रत्ययविभागकल्पनया शब्दार्थ-भावनायां प्रत्ययात् पूर्वम् उपादानकारणमिव या उपादीयते तां प्रकृतिरिति उपदिशन्ति (शृङ्गारप्रकाशः)।

(५) प्रत्ययः—प्रत्याय्यते अर्थः अनेन इति प्रत्ययः। तथा च यः अर्थं संप्रत्याययति स प्रत्ययः—इति च पतञ्जलिः प्राह (३-१-१)। स च प्रकृतेः परस्तात् प्रयुज्यते, 'प्रत्येति पश्चाद् आगच्छति इति प्रत्ययः' इति व्युत्पत्तिस्वीकाराद्। महर्षिणा पाणिनिना अपि "प्रत्ययः" (३-१-१) "परश्च" (३-१-२) इति सूत्राभ्याम् तथैवोट्टङ्कितम्। केचन प्रत्ययास्तु प्रकृतेः पूर्वमपि नियुज्यन्ते। यथा 'बहुपटुः' इत्यत्र बहुच्-प्रत्ययः 'पटु' शब्दात् पूर्वम् संयोजितः ("विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्"–५-३-६८)। पाणिनीये व्याकरणे षड्विधानां प्रत्ययानां प्रामुख्यं वर्तते। ते च (१) सुप्-प्रत्ययाः, (२) तिङ्प्रत्ययाः, (३) कृत्–प्रत्ययाः, (४) तद्धितप्रत्ययाः, (५) धातु-प्रत्ययाः, (६) स्त्रीप्रत्ययाश्चेति प्रसिद्धाः।

(६) विकरणः— तिङि परे धातोर्विहितानां प्रत्ययानां शबादीनां विकरण-संज्ञा प्राचीनाचार्यसिद्धा । विकरणास्तु सति सम्भवे द्योतका एव भवन्ति । अत्तीत्यादौ विकरणं विनाऽपि तत्प्रतीतेः । द्योतकत्वं चैषां कर्त्राद्यर्थमात्रतात्पर्यग्राहकत्वम् । शप्-श्यनादयो विकरणास्तिङन्तप्रक्रियायां सुप्रसिद्धाः सन्ति । तेषां स्थितिश्च धातु-तिङ्प्रत्यययोर्मध्ये भवति ।

(७) अन्तरङ्गम्—सामान्यापेक्षम् अन्तरङ्गम् । अन्तरङ्ग-बहिरङ्गयोर्मध्ये तस्यैव प्राधान्यं वर्तते । 'अन्तः अङ्गानि = निमित्तानि यस्य तद् अन्तरङ्गम्' । अत एव 'अन्तरङ्गं बहिरङ्गाद् बलीयः' इति व्यवहारः प्रचलितः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषायाः स्वीकारे बीजं तु अन्तरङ्गस्य प्राधान्यमेव ।

(८) बहिरङ्गम्—विशेषापेक्षं बहिरङ्गम् । विशेषापेक्षा एव बहिरङ्गस्य अप्राधान्ये बीजम् । बहिरङ्गलक्षणस्य अप्राधान्यं पतञ्जलिना अपि सूचितम् । तद्यथा—"असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गे" इति (१-१-५७) । 'बहिः अङ्गानि यस्य तद् 'बहिरङ्गम्' इति विग्रहो ज्ञेयः ।

(९) आगमः—तैत्तिरीये प्रातिशाख्ये (१-२३) आगमस्य स्वरूपम् एवमुक्तम्—

"अन्यत्र विद्यमानस्तु यो वर्णः श्रूयतेऽधिकः ।
आगम्यमानतुल्यत्वात् स आगम इति स्मृतः ।।" इति ।

तथा च आपिशल-श्लोकेऽपि तस्य स्वरूपं वर्णितम्—

"आगमोऽनुपघातेन विकारश्चोपमर्दनात् ।
आदेशस्तु प्रसङ्गेन लोपः सर्वापकर्षणात् ।।" इति ।

अत एव आगमो मित्रवदाचरतीति प्रवादः । तद्विपरीतम् आदेशः शत्रुवदिति । तस्माद् आगमः आदेशाद् भिद्यते । ततश्च आगमिना सह आगमस्य स्थितिर्भवति पूर्वत्र परत्र वा । तस्मात् "आगमानाम् आगमिधर्मवैशिष्ट्यम" इति परिभाषया अपि तदेव सूच्यते । उक्तं च—'यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति ।

(१०) आदेशः—येन विधीयमानेन अन्यत् प्रसक्तं निवर्तते स आदेशः । यस्य स्थाने अन्यद् विधीयते तत् स्थानि । आदेशश्च शत्रुवद् भवति । यतस्तत्र स्थानी निवर्तते । द्विविधः आदेशः—प्रत्यक्षः आनुमानिकश्चेति । "अस्तेर्भूः" इत्यादिः प्रत्यक्षः । 'तेस्तुः' इत्यादिस्त्वानुमानिकः । "एरुः" इत्यत्र हि इकारेण इकारान्तः स्थानी अनुमीयते, उकारेण च उकारान्त आदेशः ।

(११-१२) परस्मैपदात्मनेपदे—उभयोरर्थविषये द्वे कारिके प्रसिद्धे वर्तेते । ते च—

"परस्मै पद्यते यस्मात् तत् परस्मैपदं स्मृतम् ।
आत्मने पद्यते यस्मात् तदेवात्रात्मनेपदम् ॥
इत्थमन्वर्थसंज्ञाया विधानेनैव लभ्यते ।
मतं हि पाणिनेरेव सम्मतं सर्ववर्मणः ॥" इति ।

एतयोः शब्दयोरपरनामनी कात्यायनेन स्वकीये वार्तिके निर्दिष्टे वर्तेते । तथा च वार्तिकस्वरूपम्—"आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसंख्यानम्" इति । अन्यत्रापि तेन कथितं यद् आत्मनेपदिनश्च धातवो वैयाकरणैः आत्मनेभाषशब्देन व्यवह्रियन्ते। तस्मात् आत्मनेपदे कर्तृगामित्वफलं प्रतीयते, परस्मैपदे तु परगामित्वफलमिति निष्कर्षः ।

(१३) पुरुषः—'यः कर्तृकर्मविशेषणभूतः स पुरुषः' इति पूर्वाचार्याः प्राहुः । तत्र च प्रथममध्यमोत्तमेत्यादिसंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेन । तत्रापि परोक्षकृताः सर्वाभिः नामविभक्तिभिः युज्यन्ते, प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य । अथ प्रत्यक्षकृता मध्यपुरुषयोगास्त्वमिति चैतेन सर्वनाम्ना । अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगाः अहमिति चैतेन सर्वनाम्ना । एतत् सर्वं पाणिनिना त्रिषु सूत्रेषु स्पष्टमेवोट्टङ्कितम्—"युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः" (१-४-१०५), "अस्मद्युत्तमः" (१-४-१०७), "शेषे प्रथमः" (१-४-१०८) इति ।

(१४) उपसर्गः—क्रियायोगे प्राद्यव्ययानि उपसर्गा इत्युच्यन्ते । तथैव च पाणिनिराह—"उपसर्गाः क्रियायोगे" (१-४-५९) इति । अस्य प्रमाणमन्यत्रापि—

"निपाताश्चादयो ज्ञेया उपसर्गास्तु प्रादयः ।
द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे ॥" इति ।

तस्य स्वरूपं त्रिविधम्—(१) 'धात्वर्थं बाधते कश्चित्' । यथा—आदत्ते । (२) 'कश्चित् तमनुवर्तते' । यथा—प्रसूते । (३) 'तमेव विशिनष्ट्यन्यः' । यथा—प्रणमति । अपि च—

"उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥" इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ।

(१५) सार्वधातुकम्—तिङ्शित्त्वे सति धातोरिति शब्दव्यापारेण विहितप्रत्ययत्वम् सार्वधातुकत्वम् । तथा च पाणिनिसूत्रम्—"तिङ्शित्सार्वधातुकम् । (३-४-११३) इति । सार्वधातुकमिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धा संज्ञा ।

(१६) आर्धधातुकम्—तिङ्शिदन्यत्वे सति धातोरिति शब्दव्यापारेण विहितप्रत्ययत्वम् आर्धधातुकत्वम् । तथा च पाणिनिसूत्रम्—"आर्धधातुकं शेषः" (३-४-११४) इति ।

सिद्धान्तकौमुद्याः

भ्वादिगणाद्याः जुहोत्यादिगणान्तायाः

अतिलघूत्तरीयाणि लघूत्तरीयाणि च प्रश्नोत्तराणि

प्रश्नः १— श्रौत्रार्हन्तीचणैः पदस्य को विग्रहः?

उत्तरम्— श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम्, अर्हतो भवः आर्हन्ती श्रोत्रं च अर्हन्तीय श्रौत्रार्हन्ती ताभ्यां चित्ताः = श्रौत्रार्हन्तीचणाः तै = श्रौत्रार्हन्तीचणैः च।

प्रश्नः २— श्रौत्रार्हन्तीचणैः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— वेदाध्येतृत्वे वेदविहितकर्मयोग्यतया च प्रसिद्धैः।

प्रश्नः ३— गुण्यैः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रफलभोगविरागः, शमदमादि साधनसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वमिति साधनचतुष्टयसम्पन्नैः।

प्रश्नः ४— श्रौत्रार्हन्तीचणैः गुण्यै इतिपदद्वयम् कस्य पदस्य विशेषणम्?

उत्तरम्— महर्षिभिः पदस्य।

प्रश्नः ५— अहर्दिवमिति पदस्य को विग्रहः?

उत्तरम्— अहश्च दिवाचेति = अहर्दिवम्।

प्रश्नः ६— तिङन्त प्रकरणे कस्याध्यायस्य अष्टाध्याय्याः प्रत्ययाः निरूपिताः?

उत्तरम्— तृतीयाध्यायस्य।

प्रश्नः ७— कति लकाराः भवन्ति?

उत्तरम्— दश लकाराः।

प्रश्नः ८— के दश लकाराः भवन्ति तिङन्ते?

उत्तरम्— लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ् लृञ्च च।

प्रश्नः ९— दश लकारेषु पञ्चमो लकाराः किं विषयकः?

उत्तरम्— वेदविषयकः।

प्रश्नः १०— लिङ् लकारस्य कति भेदाः भवन्ति?

उत्तरम्— द्वौ भेदौ।

प्रश्नः ११— कौ द्वौ भेदौ स्तो लिङ् लकारस्य?

उत्तरम्— आशीर्लिङ् विधिलिङ् च।

प्रश्नः १२–सकर्मकेभ्यो धातुभ्यो लकाराः केषु अर्थेषु भवन्ति?

उत्तरम्– कर्मणि कर्तरि च।

प्रश्नः १३– अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो लकाराः केष्वर्थेषु भवन्ति?

उत्तरम्– भावे कर्तरि च।

प्रश्नः १४– तिबादि विभक्तयः कति भवन्ति?

उत्तरम्– अष्टादश विभक्तयः।

प्रश्नः १५– तिङ् विभक्तीनां कति पदानि भवन्ति?

उत्तरम्– द्वे पदे।

प्रश्नः १६– कौ द्वौ तिङ् विभक्तीनां पदौ स्तः?

उत्तरम्– परस्मैपदम् आत्मने पदञ्च।

प्रश्नः १७– का अष्टादश तिङ् विभक्तयो भवन्ति?

उत्तरम्– तिप् तस् झि, सिप् थस् थ मिप् वस् मस्।
त आताम् झ, थास् आथाम्, ध्वम्, इड् वहिङ्, महिङ्।

प्रश्नः १८– परस्मै पदे कति विभक्तयो भवन्ति?

उत्तरम्– नव विभक्तयः।

प्रश्नः १९– परस्मै पदस्य का नव विभक्तयः सन्ति?

उत्तरम्– तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् मस्।

प्रश्नः २०– आत्मने पदे कति तिङ् विभक्तयो भवन्ति?

उत्तरम्– नव विभक्तयः।

प्रश्नः २१– आत्मने पदस्य का नव विभक्तयः सन्ति?

उत्तरम्– त, आताम्, झ, थास्, आथाम्, ध्वम्, इड वहिङ् भहिङ्।

प्रश्नः २२– कदा धातोः आत्मने पदं स्यात्?

उत्तरम्– स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मने पदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले।

प्रश्नः २३–कुत्र मध्यमपुरुषो भवति?

उत्तरम्– युष्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यमः पुरुषः।

प्रश्नः २४– कुत्र उत्तमः पुरुषो भवति?

उत्तरम्– अस्मदर्थेन यत्र लान्तस्य सामानाधिकरण्यं तत्र उत्तमः पुरुषः।

प्रश्नः २५– कदा धातोः शप् स्यात्?

उत्तरम्– कर्तरिशप्– कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप स्यात्।

प्रश्नः २६– लट् लव कस्मिन्नर्थे भवति?

उत्तरम्– वर्तमाने लट्।

प्रश्नः २७– लिट् लकारः कस्मिन्नर्थे भवति?

उत्तरम्– भूतानद्यतन परोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लट् स्यात्।

प्रश्नः २८– लिडादेशास्तिङः, सार्वधतुकसंज्ञाभवन्ति अथवा आर्धधतुकसंज्ञाः?

उत्तरम्– आर्थधुकसंज्ञकाः।

प्रश्नः २९– लुट् लकारः कस्मिन्नर्थे भवति?

उत्तरम्– भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोऽर्लुट्स्यात्।

प्रश्नः ३०– लिटस्तिबादीनां के नवादेशा भवन्ति?

उत्तरम्– तिबादीनां नवानां स्थाने क्रमशः, णल्, अतुस्, उस् थल् अथुस् अ। णल् व म इत्येते आदेशा भवनित।

प्रश्नः ३१– भू धातोर्लिट् लकारस्य प्रथम पुरुषस्य रूपाणि लिखत?

उत्तरम्– बभूव बभूवतुः बभूवुः।

प्रश्नः ३२– केषु लकारेषु धातोः क्रम्शः स्यतासीप्रत्ययौ भवतः?

उत्तरम्– लृट् लृङ् लुटाम्।

प्रश्नः ३३– कस्मिन्नर्थे धातोर्लृट् स्यात्?

उत्तरम्– भविष्यत् सामान्यार्थे।

प्रश्नः ३४– धातोर्लोट् लकारः कस्मिन्नर्थे भवति?

उत्तरम्– विध्यादिष्वर्थेषु।

प्रश्नः ३५– 'एरुः' सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– लोट लकारस्य उः स्यात्।

प्रश्नः ३६– धातोर्लङ् लकारः कस्मिन्नर्थे स्यात्?

उत्तरम्– अनद्यतनभूताद्यर्थेलङ् लकारो भवति।

प्रश्नः ३७– लिङ् लकारः कस्मिन्नर्थे धातोः स्यात्?

उत्तरम्– विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषुलिङ्।

प्रश्नः ३८– को नाम विधिः?

उत्तरम्– विधिः प्रेरणम्, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम्।

प्रश्नः ३९– किं नाम निमन्त्रणम्?

उत्तरम्– निमन्त्रणं नियोगकरणम्। सत्यावश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रववर्तनम्।

प्रश्नः ४०– किं नाम आमन्त्रणम्?

उत्तरम्– कामचाराऽनुज्ञा।

प्रश्नः ४१– को नामाधीष्टः?

उत्तरम्– सत्कारपूर्वको व्यापारः।

प्रश्नः ४२– धातोर्लुङ् लकारः कस्मिन्नर्थे भवति?

उत्तरम्– भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ्स्यात्।

प्रश्नः ४३– एध्धातोरुत्तमपुरुषस्य लटि रूपाणि लिखत?

उत्तरम्– एधे एधावहे एधामहे।

प्रश्नः ४४– यङ्लुकि कानि पञ्चो भवन्ति?

उत्तरम्– शितपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च।
यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न पङ्लुकि।।

प्रश्नः ४५– 'अमित्तः' सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– लोट्र एकारस्याम् स्यात्।

प्रश्नः ४६– लोट्लकारस्योत्तमपुरुषस्य रूपाणि एध् धातो लिखत?

उत्तरम्– एधै, एधावहै, एधामहै।

प्रश्नः ४७– लिङः सीयुट् इति सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– लिङात्मने पदस्य सीयुडागमः स्यात्।

प्रश्नः ४८– नाधृधातोः कस्मिन्नर्थे आत्मने पदं भवति?

उत्तरम्– आशिषि एव।

प्रश्नः ४९– उपसर्गात् सुनोति इत्यादिकं सूत्रं सम्पूर्णतया लिखत?

उत्तरम्– उपसर्गात् सुनोति सुवति, स्यति-स्तौति-स्तोभति-स्थासे नयसेध-सिचसञ्ज स्वञ्जाम्।

प्रश्नः ५०– परिनिविभ्यः इतिसूत्रं सम्पूर्णं लिखत?

उत्तरम्– परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुट् स्तुस्वञ्जाम्।

प्रश्नः ५१– नेर्गदनदपत० इत्यादिकंसूत्रंसम्पूर्णतया लिखन्तु?

उत्तरम्– नेर्गदनदपतपदधुमास्यति हन्तियातिबाति द्रातिप्साति वहतिशाम्यति । देग्धिषु च।

प्रश्नः ५२— रदधातुः किमर्थकः?

उत्तरम्— विलेखनार्थकः।

प्रश्नः ५३— रदधातोः लिट्लकारस्य प्रथमपुरुषैकवचने किं रूपम्?

उत्तरम्— रराद।

प्रश्नः ५४— भट्टोजिदीक्षितेन भ्वादिगणप्रकरणे कतिधातवो व्याकृताः?

उत्तरम्— दशोतरैकसहस्र संख्याकाः।

प्रश्नः ५५— भ्वादिप्रकरणेक अन्तिमोधातुः व्याकृतः?

उत्तरम्— टु ओश्वि गतिवृद्ध्योः।

प्रश्नः ५६— अदादिधतुभ्यः शपः किं भवति?

उत्तरम्— अदिप्रभृतिभ्यः शपः लुग् भवति।

प्रश्नः ५७— हन् हिसागत्योः धातोर्लिटिप्रथमपुरुषैकवचने कीदृशं रूपम्?

उत्तरम्— जघान, जघ्नतुः जघ्नुः।

प्रश्नः ५८— जुहोत्पादिभ्यः शपः किं भवति?

उत्तरम्— श्लुः भवति शपः।

प्रश्नः ५९— हु धातोः लोट् लकारस्य मध्यम पुरुषैकवचने किं रूपम्?

उत्तरम्— जुहुधि।

प्रश्नः ६०— ञिभीभये धातोः लोटिमध्यमपुरुषैकवचने कति रूपाणि भवन्ति?

उत्तरम्— विभिहि, विभीहि विभितात्— विभीतात् इति चत्वारि रूपाणि।

प्रश्नः ६१— ओहाक्त्यागेधातोः लटि प्रथमपुरुषे कीदृशानि रूपाणि?

उत्तरम्— जिहाते, जिहाते, जिहते।

प्रश्नः ६२— 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च' इति सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोः तस्मिन् प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात् परिहासे गम्यमाने। मन्यतस्तूत्तमः स्यात् स चैकार्यस्य वाचकः स्यात्।

प्रश्नः ६३— युष्मदुपपदेसमानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः इति सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः स्यात्।

प्रश्नः ६४— किं नाम सार्वधातुकम्?

उत्तरम्— तिङ् शित् सार्वधातुकम्—

तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ताः सार्वधातुक संज्ञाः स्युः।

प्रश्न: ६५– किं नामार्धधातुकम्?

उत्तरम्– आर्धधातुकं शेष:–

तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहित: प्रत्यय: आर्धधतुकसंज्ञ: स्यात्।

प्रश्न: ६६– का नामसंहिता?

उत्तरम्– संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयो:।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते।

प्रश्न: ६७– किमर्थका धातव: अकर्मका: भवन्ति?

उत्तरम्– वृद्धि-क्षय-भय-जीवितमरणं लज्जासत्तास्थिति जागरणम्।
शयन क्रीडा रूचि दीप्त्यर्थं धातुगणन्तमकर्मकमाहु:।।

प्रश्न: ६८– स्पर्धधातो: कोऽर्थ:?

उत्तरम्– स्पर्ध संघर्षे

प्रश्न: ६९– को नाम संघर्ष:?

उत्तरम्– पराभिभवनेच्छा।

प्रश्न: ७०– स्पर्धधातुरकर्मक: कस्माद् भवति?

उत्तरम्– धात्वर्थेनोपसंग्रहात्।

प्रश्न: ७१– स्फुदिधातो: कोऽर्थ:?

उत्तरम्– स्फुदि आप्रवणे।

प्रश्न: ७२– किं नामाप्रवणम्?

उत्तरम्– आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणम्।

प्रश्न: ७३– षिधू धातो: क: अर्थ:?

उत्तरम्– षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च।

प्रश्न: ७४– खद धातो: क: अर्थ:?

उत्तरम्– खद स्थैर्ये, हिंसायां च। स्याद्भक्षणे।

प्रश्न: ७५– खद्द धातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचने किं रूपम्?

उत्तरम्– अखादीत्– अखदीत् इति द्वे रूपे।

प्रश्न: ७६– गुपूरक्षणे धातो: लुटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपाणि लिखत?

उत्तरम्– गोपायिता–गोपिता गोप्ता इति त्रीणि रूपाणि भवन्ति।

प्रश्न: ७७– पिप्रैण पदस्य धातु पुरुषवचनानि लिखत?

उत्तरम्– प्रैणृ धातो: लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्– पिप्रैण इति।

प्रश्न: ७८– ससान पदस्य धतुपुरुषवचनानां निर्देशं कुरुत?

उत्तरम्– षण सम्भक्तौ धातो र्लिटिप्रथमपुरुषैकवचने रूपम् ससान।

प्रश्न: ७९– 'आयिढ्वम्' इति पदस्य धातुपुरुष वचनानां निर्देशं कुरुत?

उत्तरम्– अय गतौ धातोः लुङि मध्यमपुरुषस्य बहुवचने रूपम् आयिढ्वमिति

प्रश्न: ८०– अदभक्षणे धातोः लङि रूपाणि लिखत?

उत्तरम्– आदत् आत्तम् आदन्

आदः आत्तम् आत्त

आदम् आद्व आद्म

प्रश्न: ८१– हन हिंसागत्योः धातोः लोटि उत्तमपुरुष रूपाणि कानि?

उत्तरम्– हनानि हनाव हनाम।

प्रश्न: ८२– दुह प्रपूरणे धातोर्लटि परस्मै पदे रूपाणि लिखत?

उत्तरम्– दोग्धि दुग्धः दुहन्ति

धोक्षि दुग्धः दुग्ध

दोह्मि दुह्वः दुह्मः

प्रश्न: ८३– आर्धधतुके परे चक्षिङः कः आदेशो भवति?

उत्तरम्– चक्षिङः ख्याञ् आदेशो भवति आर्धधतुके पर लिटि व।

प्रश्न: ८४– चक्षिङ् धातोः लटि रूपाणि लिखत?

उत्तरम्– चष्टे चक्षाते चक्षते

चक्षे चक्षाथे चड्ढ्वे

चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे

प्रश्न: ८५– ब्रूञ् व्यक्तायां वाची तिधातोः लटः आत्मने पदे रूपाणि लिखत?

उत्तरम्– ब्रूते ब्रुवाते ब्रूवते

ब्रूषे ब्रूवाथे ब्रूहवे

ब्रूवे ब्रूवहे ब्रूमहे।

प्रश्न: ८६– व्याकरण सूत्राष्टाध्यायी केन प्रणीता?

उत्तरम्– महर्षिणा पाणिनिना।

प्रश्न: ८७– सिद्धान्तकौमुद्याः प्रणेता कः?

उत्तरम्— श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः।

प्रश्नः ८८— सिद्धान्तकौमुद्यां सूत्राष्टाध्याय्याः कति सूत्राणि व्याख्यातानि?

उत्तरम्— सर्वाणि सूत्राणि अष्टाध्याय्याः।

प्रश्नः ८९— अष्टाध्यायां कति सूत्राणि सन्ति?

उत्तरम्— ३९७८ सूत्राणि (अष्टसप्तत्युत्तरनवशतं त्रि सहस्रं च)।

प्रश्नः ९०— सिद्धान्तकौमुद्यां कति प्रकरणानि सन्ति?

उत्तरम्— चतुर्दश प्रकरणानि।

प्रश्नः ९१— कौमुद्याः प्रकरणानां कानि नामानि सन्ति?

उत्तरम्— (१) संज्ञाप्रकरणम्, (२) परिभाषा प्रकरणम्, (३) सन्धिप्रकरणम्, (४) सुबन्त प्रकरणम्, (५) अव्यय प्रकरणम्, (६) स्त्री प्रत्यय प्रकरणम्, (७) कारक प्रकरणम्, (८) समास प्रकरणम् (९) तद्धित प्रकरणम्, (१०) तिङन्त प्रकरणम्, (११) प्रक्रिया प्रकरणम्, (१२) कृदन्त प्रकरणम्, (१३) वैदिक प्रकरणम्, (१४) स्वर प्रकरणञ्च।

प्रश्नः ९२— कस्य प्रदेशस्य निवास्यासीत् श्रीमद् भट्टोजिदीक्षितः?

उत्तरम्— केषाञ्चन मतानुसारेणायं महाराष्ट्रप्रदेशस्य केषाञ्चनमतानुसारेण चायमान्ध्रदेशीय आसीत्।

प्रश्नः ९३— श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः सिद्धान्तकौमुद्याः कां व्याख्यां चकार?

उत्तरम्— प्रौढमनोरमाम्।

प्रश्नः ९४— श्रीमद्भट्टोजि दीक्षितस्य कालः कः?

उत्तरम्— वैक्रमाब्दस्य षोडशशताब्दस्य पूर्वार्द्धः।

प्रश्नः ९५— भट्टोजिदीक्षितस्य पितुर्नाम किमासीत्?

उत्तरम्— श्रीमल्लक्ष्मीधरदीक्षितः।

प्रश्नः ९६— भट्टोजिदीक्षितस्य भ्रातुर्नाम किम्?

उत्तरम्— रङ्गोजिभट्टः।

प्रश्नः ९७— भट्टोजिदीक्षितस्य कति पुत्रा आसन्?

उत्तरम्— द्वौ पुत्रौ।

प्रश्नः ९८— भट्टोजिदीक्षितस्य पुत्रयोः नाम किम्?

उत्तरम्— भानुजिदीक्षितवीरेश्वरौ।

प्रश्नः ९९— भट्टोजिदीक्षितस्य पौत्रस्य नाम किम्?

उत्तरम्— हरिदीक्षितः।

प्रश्न: १००— भट्टोजिदीक्षित: स्वनिवास वसतिं कां चकार?

उत्तरम्— वाराणसीम्।

प्रश्न: १०१— भट्टोजिदीक्षितस्य गुरोर्नाम किमासीत्?

उत्तरम्— श्रीशेषकृष्ण:।

प्रश्न: १०२— भट्टोजिदीक्षितकृता: के ग्रन्था: सन्ति व्याकरण शास्त्रस्य?

उत्तरम्— (१) सिद्धान्तकौमुदी, (२) प्रौढमनोरमा, (३) शब्दकौस्तुभ:, (४) वैयाकरण भूषणकारिकाश्च।

प्रश्न: १०३— सिद्धान्तकौमुद्या: प्रसिद्धे व्याख्ये के द्वे स्त:?

उत्तरम्— तत्त्वबोधिनी बालमनोरमा च।

प्रश्न: १०४— तत्त्वबोधिन्या: प्रणेता क:?

उत्तरम्— श्रीमज्ज्ञानेन्द्र सरस्वती।

प्रश्न: १०५— बालमनोरमाया: रचयिता क:?

उत्तरम्— श्री वासुदेव दीक्षित:।

प्रश्न: १०६— श्रीवासुदेवदीक्षितस्य पितु: नाम किम्?

उत्तरम्— श्रीमहादेव वाजपेयी।

प्रश्न: १०७— श्रीवासुदेवदीक्षितस्य मातुर्नाम किम्

उत्तरम्— श्रीमत्यन्नपूर्णा।

सिद्धान्तकौमुद्याः

दिवादिगणमारभ्य नामधात्वन्तायाः

प्रश्नः १— दिवादिप्रकरणेति नाम्नः किं कारणम्?

उत्तरम्— दिवुधातुः येषामादौ विद्यते ते धातवः सप्रपञ्चमत्र निरूपिताः तस्मादस्य प्रकरणस्य नाम दिवादीति।

प्रश्नः २— दिवुधातुः किमर्थकः?

उत्तरम्— दिवु क्रीडा विजिगीषा व्यवहार द्युति स्तुति मोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु।

प्रश्नः ३— दिवादिभ्यः कः विकरणे भवति?

उत्तरम्— दिवादिभ्यः श्यन् विकरणो भवति।

प्रश्नः ४— दिवुधातोः लिटि कीदृशानि रूपाणि भवन्ति?

उत्तरम्— दिदेव दिदिवतु दिदिवु

दिदेविथ दिदिवथुः दिदेव

दिदेव दिदिविव दिदिविम।

प्रश्नः ५— षिवु धातोः कोऽर्थः?

उत्तरम्— षिवु तन्तुसन्ताने।

प्रश्नः ६— नृतीधातोः क अर्थः?

उत्तरम्— नृती गात्रविक्षेपे।

प्रश्नः ७— ततो वावृतयमाना सा रामशालां न्यविक्षत' अति कुत्रत्यं वाक्यम्?

उत्तरम्— भट्टि काव्यस्य।

प्रश्नः ८— तप ऐश्वर्ये अर्थे कं विकरणं कां प्रत्ययं च लभते?

उत्तरम्— तप धातुरैश्वर्ये वाश्यनं तङ च लभते।

प्रश्नः ९— द्युतात्मा नियुतः पत्यमानः इति वाक्यस्य पत्यमानः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— पत्यमानस्य ईशानः अर्थः।

प्रश्नः १०— मृष तितिक्षायां धातोः किम्प्रकारकाणि लटि रूपाणि भवन्ति?

उत्तरम्— परस्मै पदे	आत्मने पदे
मृष्यति मृष्यतः मृष्यन्ति	मृष्यते मृष्येते मृष्यन्ते
मृष्यसि मृष्यथः मृष्यथ	मृष्यसे मृष्येथे मृष्यध्वे।
मृष्यामि मृष्यावः मृष्यामः	मृष्येमृष्यावहे मृष्यामहे।

प्रश्नः ११— राध्यत्योदनः इति वाक्यस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— सिध्यत्योदन इत्यर्थः।

प्रश्नः १२— शकविभाषितो मर्षणे इति वाक्यस्य विभाषितः पदस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— विभाषितः = उपदिष्ट इत्यर्थः।

प्रश्नः १३— रद्यादिभ्यश्चेति सूत्रे पठिताः के रधादयः?

उत्तरम्— रध् नश् तृप् दु द्रुह मुह ष्णुह ष्णिह इति रधादयः।

प्रश्नः १४— अतार्प्सीत् इति पदस्य धातु लकार पुरुषाणां निर्देशं कुरुत?

उत्तरम्— तृप प्रीणने धातोः लुङि प्रथम पुरुषैकवचने रूपम्।

प्रश्नः १५— गृधु अभिकांक्षायां धातोः लङि प्रथमपरुषैकवचने कीदृशं रूपम्?

उत्तरम्— अगृध्यत्।

प्रश्नः १६— स्वादिप्रकरणमिति नाम्नः कारणं लिखत?

उत्तरम्— अस्मिन् प्रकरणे स्वादिगणे पठितानामेव धातूनां समावेशादस्य नाम स्वादि प्रकरणम्।

प्रश्नः १७— षुञ् धातुः किमर्थकः?

उत्तरम्— षुञ् अभिषवे।

प्रश्नः १८— अभिषवपदार्थः कः?

उत्तरम्— अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासान्धानं च।

प्रश्नः १९— स्नाने षुञ् धातुः सकर्मकः अकर्मको वा?

उत्तरम्— अकर्मकः।

प्रश्नः २०— स्वादिभ्यः किं विकरणं स्यात्?

उत्तरम्— स्वादिभ्यः श्नुः।

प्रश्नः २१— सुनोतेः स्यसनोः इति सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— स्ये सनि च परे सुञः षो न स्यात्।

प्रश्नः २२— ममौ इत पदस्य धातु लकारपुरुषाणां निर्देशं कुरुत?

उत्तरम्— डुमिञ् प्रक्षेपणे धातोः लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।

प्रश्नः २३— तुदादिप्रकरणम् केन प्रकारेणान्वर्थं भवति?

उत्तरम्— यस्मादस्मिन् प्रकरणे तुदादिगणे पठिताः सर्वे धानवः सन्निवेशिताः।

प्रश्नः २४— तुद धातुः किमर्थकः?

उत्तरम्— तुद व्यथने धातुः।

प्रश्नः २५— तुदादिभ्यः शः इति सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे तुदादिभ्यः शः स्यात् स्वार्थे।

प्रश्नः २६– भृश् आमर्शने इत्यत्र आमर्श्न पदार्थः कः?

उत्तरम्– आमर्शनं स्पर्शः।

प्रश्नः २७– मृशधातोर्लुङि प्रथम पुरुषैकवचने कति रूपाणि? कानि च?

उत्तरम्– अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत् अमृक्षत इति त्रीणि रूपाणि।

प्रश्नः २८– रुधादिभ्यः किं विकरणं भवति?

उत्तरम्– श्नम्।

प्रश्नः २९– रुधादिभ्यः श्नम् इति सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे रुधादिभ्यः श्नम् प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे।

प्रश्नः ३०– रुधिर आवरणे धातोर्लटि कीदृशानि रूपाणि भवन्ति?

उत्तरम्–

परस्मै पदे–

रुणद्धि रुन्द्धः रुन्धन्ति।

रुणत्सि रुन्द्धः रुन्द्ध।

रुणध्मि रुन्ध्वः रुन्ध्मः।

आत्मने पदे तु–

रुन्धे रुन्धाते रुन्धते

रुन्त्से रुन्धाथे रुन्द्ध्वे

रुन्धे रुन्ध्वहे रुन्ध्महे।

प्रश्नः ३१– 'तृणह इम्' इति सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति।

प्रश्नः ३२– तनादि प्रकरणे किं विकरणा धातवो निरूपिताः?

उत्तरम्– उविकरणधातवः।

प्रश्नः ३३– डुक्रीञ् धातुः किमर्थकः?

उत्तरम्– द्रव्यविनिमयार्थकः।

प्रश्नः ३४– क्र्यादिभ्यः श्ना इति सूत्रस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्– कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे क्र्यादिभ्यः श्ना प्रत्ययः स्यात्। स्वार्थे।

प्रश्नः ३५– प्लुषणाति इति पदस्य धातु लकार पुरुषाणां निर्देशं कुरुत?

उत्तरम्– प्लुष् स्नेहन सेवन पूरणेषु धातोः लटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।

प्रश्नः ३६– सत्यापपाश० इत्यादिकंसूत्रं समग्रतया लिखन्तु?

उत्तरम्– सत्यापपाशरूप वीणा-तूल-श्लोक-सेना-लोम-त्वच्-वर्म-वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यो णिच्।

श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचित

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

'श्रीधरमुखोल्लासिनी' विस्तृत हिन्दी व्याख्या

(प्रत्येक सूत्रों में पदप्रदर्शन, समास, अनुवृत्तिक्रम, सूत्रार्थ, भाष्य-मनोरमा-शेखर के अनुसार विस्तृत एवं सुगम व्याख्या, प्रयोगसिद्धि, सभी धातुओं के प्रत्येक लकारों के रूप, क्लिष्ट रूपों की सिद्धि एवं धातुपाठ सहित धातुप्रकरण का विशिष्ट विवेचन)

व्याख्याकार : श्रीगोविन्दाचार्य

प्रस्तुत व्याख्याग्रन्थ की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि 30 वर्षों से छात्रों को अध्यापन कराते समय ग्रन्थस्थ कठिन विषयों को सरलता से समझाने की जो प्रयोगात्मक शैली अपनायी गयी है उसी शैली को लेखक ने यहाँ लिखित रूप में परिणित किया है। तात्पर्य यह है कि आज के इस वैज्ञानिक युग में प्रत्येक विषयों को वैज्ञानिक ढ़ंग से समझाने से ही कठिन से कठिन विषय भी छात्र शीघ्र ग्रहण कर सकता है। अतः परम्परा से कठिन रूप में ग्रहण किए जाने वाले इस संस्कृत-व्याकरण को युगसापेक्ष अत्यन्त सरल एवं सुबोध बनाया है।

प्रस्तुत टीका में सूत्रों की व्याख्या करते समय सबसे पहले समास, उसके बाद विभक्ति, तदनन्तर अनुवृत्ति और अधिकार, उसके बाद बोल्ड अक्षरों में सूत्रार्थ दिये गये हैं। आवश्यक स्थलों पर सूत्रों का विशेष विवरण दिया गया है एवम् उसके बाद रूप-सिद्धि दिखाई गई है।

प्रस्तुत संस्करण के प्रारम्भ में क्रिया के सम्बन्ध में अवश्यज्ञातव्य विषयों का विस्तारपूर्वक निरूपण किया गया है। जैसे कि सकर्मक और अकर्मक की व्यवस्था, फल और व्यापार का स्पष्टीकरण, कर्त्ता, कर्म, काल, परस्मैपद और आत्मनेपद आदि। अधिक से अधिक प्रयोगसिद्धि के साथ विशेष प्रचलित धातुओं के सभी रूप और शेष धातुओं के प्रत्येक लकारों में कम से कम एक-एक रूप अवश्य दिये गये हैं।

सम्पूर्ण सात भाग में

◆ **प्रथम भाग** (प्रारम्भ से अव्ययान्त प्रकरण) ◆ **द्वितीय भाग** (स्त्रीप्रत्यय, कारक एवं समास प्रकरण) ◆ **तृतीय भाग** (सम्पूर्ण तद्धित प्रकरण) ◆ **चतुर्थ भाग** (दशगणी-भ्वादि से चुरादि प्रकरण) ◆ **पंचम भाग** (णिच्प्रकरण से लकारार्थ प्रकरण) ◆ **षष्ठ भाग** (उणादि सहित कृदन्त प्रकरण) ◆ **सप्तम भाग** (स्वरवैदिकी एवं लिङ्गानुशासन प्रकरण)

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

अष्टाध्यायीसूत्रपाठ-वार्तिकपाठ-गणपाठ-धातुपाठ-पाणिनीयशिक्षा-लिङ्गानुशासन-परिभाषापाठ-सूत्रवार्तिकगणसूत्रधातुपरिभाषोणादि-सूत्रानुक्रमणिकासंवलिता

(मूलमात्रम्) **सम्पादकः श्रीगोविन्दाचार्यः**